This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

LSoc3061.20

Harvard College Library

FROM THE FUND OF

CHARLES MINOT

(Class of 1828).

Received 10 11 1891

K

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

DERDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1887.

~~IX.169~~
LSoc 3061.20

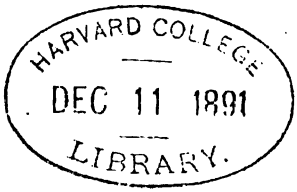

GEDRUKT BIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

DERDE DEEL

DER

DERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	12 October	1885.	. . . . .	blz.	1.
"	"	9 November	"	. . . . .	"	3.
"	"	14 December	"	. . . . .	"	92.
"	"	11 Januari	1886.	. . . . .	"	98.
"	"	15 Februari	"	. . . . .	"	133.
"	"	8 Maart	"	. . . . .	"	149.
"	"	12 April	"	. . . . .	"	154.
"	"	10 Mei	"	. . . . .	"	161.
"	"	7 Juni	"	. . . . .	"	208.
"	"	13 September	"	. . . . .	"	269.
"	"	11 October	"	. . . . .	"	272.
"	"	8 November	"	. . . . .	"	328.

VERSLAGEN.

Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie . . . . . blz. 189.

Verslag over eene verhandeling van den Heer Kern . . . „ 152.

Verslag over eene verhandeling van Dr. Leemans . . . . „ 157.

MEDEDEELINGEN.

G. de Vries Az., De Rijndijk in de duinen te Petten. . . „ 7.

J. Habets, Over de echtheid van den stichtingsbrief der abdij Thorn in 992 . . . . . „ 36.

H. van Herwerden, Annotationes criticae ad Dionysi Ῥωμ. ἀρχ. libros III primos . . . . . „ 67.

C. P. Tiele, De hoofdtempel van Babel en die van Borsippa . . . . . „ 103.

J. P. N. Land, Aardrijkskundige fragmenten uit de Syrische literatuur der 6de en 7de eeuw. (Met kaart). . . . . „ 164.

J. C. G. Boot, De ontdekker van het landgoed van Horatius . . . . . „ 194.

W. Pleijte, Asémos, Ἄσημος. (Met plaat). . . . . „ 211.

N. Beets, Vondel en Rembrandt . . . . . „ 237.

J. Habets, Fragment van een Registrum beneficiorum uit het jaar 1430. . . . . „ 246.

J. P. N. Land, Arnold Geulincx te Leiden . . . . . blz. 277.

J. Verdam, Bedorven plaatsen en weinig bekende woorden uit den Mnl. Limborch . . . . . „ 330.

H. Kern, Handschriften uit het eiland Formosa . . . . . „ 360.

H. van Herwerden, Addendum ad pag. 75 . . . . . „ 370.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den OCTOBER 1885.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., BEETS, FRUIN, KUENEN, HARTING, VISSERING, SIX, FRANCKEN, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, PLEYTE, SPRUYT, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, WIJBRANDS, MOLTZER, SIJMONS, LOMAN, BOOT, secretaris, en van de natuurkundige afdeeling de heer ZAAIJER.

Afwezig met kennisgeving de heeren Opzoomer, Leemans en Borret.

Wordt gelezen en goedgekeurd het proces-verbaal der vorige vergadering.

De secretaris leest een schrijven in dato 3 October l.l. van den hoofd-directeur van het Rijks-museum alhier, waarin de reden wordt opgegeven waarom aan het verzoek der afdeeling om op den tweeden Maandag van de maanden September tot Juni aan de leden der Akademie vrijen toegang te verleenen, vooreerst niet kan worden voldaan.

Nadat eenige familieleden van wijlen den hoogleeraar J. H. Scholten in de vergaderzaal zijn binnengeleid, leest de heer Kuenen eene uitvoerige schets van het leven en karakter van dien geleerde, die sedert Mei 1856 lid dezer afdeeling van de Akademie is geweest. Zonder in eene beoordeeling te treden van diens talrijke geschriften, wijst de spreker aan door welke verdiensten zij zich kenmerken, en schetst den grooten en duurzamen invloed, dien Scholten door zijn degelijk onderwijs op zijne leerlingen heeft uitgeoefend.

De levensschets, met eene lijst der geschriften van Scholten, zal in het Jaarboek der Akademie eene plaats vinden.

De heer M. de Vries biedt voor de boekerij aan een exemplaar van de dissertatie van zijn zoon S G. de Vries, getiteld: *Epistula Sapphus ad Phaonem apparatu critico instructa commentario illustrata et Ovidio vindicata*, L. B. 1885, de heer Matthes Boegineesche en Makassaarsche legenden, 's Hage 1885, de heer de Hoop Scheffer het eerste deel van den Catalogus van de bibliotheek der vereenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam, en de heer de Louter uit naam van den heer Pols, Westfriesche stadrechten, 2de deel en Les roles d'Oléron et leurs additions, Paris 1885. Deze geschenken worden in dank aangenomen.

Daar niemand verder iets wenscht mede te deelen, wordt de vergadering door den waarnemenden voorzitter gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den NOVEMBER 1885.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., BEETS, FRUIN, DE GEER, KUENEN, HARTING, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN DER WIJCK, VAN HERWERDEN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, QUACK, HABETS, PLEYTE, SPRUYT, TIELE, MATTHES, VERDAM, WIJBRANDS, MOLTZER en BOOT, secretaris; van de natuurkundige afdeeling de heer H. DE VRIES.

Na de lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering, wordt gelezen een brief, waarin het overlijden van het lid der afdeeling Dr. W. J. A. Jonckbloet op den 19den October l.l. te Wiesbaden bericht wordt. Hij is bereids door een brief van rouwbeklag aan mevrouw de weduwe beantwoord.

De voorzitter brengt hulde aan den overledene in deze woorden:

»Alweer één der onzen gevallen. Binnen weinige maanden verloren we Fruin en Mees, Tellegen en Scholten, dan Modderman, en thans is Jonckbloet hen gevolgd. Wie had het nog kort geleden kunnen vreezen? Wien staat hij niet als voor oogen, die kloeke, rijzige gestalte, met dat fijnbesneden

gelaat en die klankrijke stem, die aan het rechte woord steeds den rechten toon wist te geven? Die hem zag kreeg terstond den indruk, dat er kracht van dien man kon uitgaan, en dat het hem aan moed en strijdlust niet zou ontbreken om voor zijn overtuiging te kampen. Zoo toonde hij zich al bij zijn eerste optreden, toen hij nog op den drempel stond van den mannelijken leeftijd. Toen, naar zijn eigen woord, op het gebied der wetenschap nog maar een eenvoudig strijder, qui n'a que la cape et l'épée, nam hij plaats vooraan, naast die weinigen, die van de algemeen ingewortelde denkbeelden zich hadden losgerukt, om slechts dien weg te volgen, dien de voortgaande wetenschap zelve had afgebakend. Haar eischen eens en voor altijd tegen de oude school te handhaven, scheen hem een dure plicht. Hij stelde het manifest der partij van beweging, van vooruitgang, tegen de partij van behoud, die in een vak, dat sedert het vierde eener eeuw in Duitschland tot een wetenschap was verheven, nog in 1846 zich vastklemde aan een dilettantisme, dat rechts en links, zonder bepaald doel, benzelend, zonder systeem, zonder overtuiging, een schrale, onvruchtbare liefhebberij in de plaats van een grondig en volledig onderzoek had gesteld. Zoo was zijn eerste daad een stoute aanval op de heerschende macht. Maar ze was tevens de belofte van een betere toekomst, de bezielde profetie, dat een nieuwe, heldere dag weldra zou opgaan. En dat die betere toekomst ons het heden is, wij danken het voor een goed deel aan hem. Want hij is onvermoeid gebleven in ijver en werkzaamheid, en hij is altijd moedig voortgegaan op dien breeden weg der wetenschap, dien hij vóór bijna veertig jaren met zoo vasten voet had betreden. Onverzwakt stond daar nog altijd die oude sterke figuur, en hoe veel werd nog van haar gewacht. Maar de hand des doods heeft haar aangetast, en ze is weggerukt uit al haar ontwerpen, uit de volle sfeer van haar mannelijk streven. Wat in hem ten grave is gedaald, in de eerste helft van het volgend jaar zal het ons op waardige wijze worden geschetst. Maar ook thans, terstond na het ontvangen der doodsmare, mocht het hier niet ontbreken aan een kort woord van erkenning, voor

den man gesproken, die in een tijd van nieuw leven, op ieder gebied van kennis en kunst in ons vaderland ontwaakt, onder de banier van verlichting en vooruitgang zich een der eerste plaatsen heeft verworven en daarop stand gehouden tot aan het einde van zijn leven."

Daarna spreekt de heer G. de Vries Az. over den Rijndijk in de duinen te Petten. Hij toont aan dat die slaper in 1432 door de Rijnlanders gemaakt is, en dat hij daaraan zijn naam te danken heeft. Hij schetst de verdere geschiedenis van dien dijk, en toont uit oude stukken aan hoe dikwijls hij in de vijftiende eeuw hersteld is en op wiens kosten dit is geschied. Het laatst wordt de Rijndijk vermeld in 1507. Niet lang daarna is hij door de zee verzwolgen.

De spreker biedt zijne bijdrage aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Vervolgens handelt de heer Habets over den stichtingsbrief der Benedictijner abdij Thorn uit het jaar 992. Na eene geschiedenis der abdij deelt hij dien brief mede, die door van Spaan en anderen voor verdicht gehouden is, maar welks echtheid door den spreker wordt verdedigd. De oorkonde is verloren geraakt, maar er bestaan afschriften van, genomen en verbeterd naar een *liber antiquissimus*, dat evenmin bewaard is gebleven De spreker beweert dat de brief, zoowel wat de stichting, als wat de dotatie en de voogdij der abdij betreft, volkomen geloofwaardig is, en dat alleen op de namen en titels der getuigen aanmerkingen zijn te maken. Hij wijt die veranderingen aan afschrijvers, die het origineel niet goed gelezen hebben.

De heer de Geer bestrijdt de echtheid van den brief en meent dat uit het grafschrift van de gravin Hilsondis de ontbrekende stichtingsbrief is vervaardigd. Wat daarin goed en duidelijk staat: »cum consilio et assensu mariti sui D.

Ansfridi comitis de Teisterbant", is hier flauw overgenomen met de woorden: „de consilio domini mei Ansfredi".

Ook door de heeren Opzoomer en Brill wordt de echtheid van den brief bestreden, terwijl de heeren Fruin, Wijbrands en Leemans enkele opmerkingen aan het oordeel van den spreker onderwerpen.

Door den spreker wordt de hooge ouderdom en het gezag van den *liber antiquissimus* verdedigd, en de mededeeling aangeboden voor de Verslagen en Mededeelingen.

Door den heer van Herwerden worden *Annotationes criticae ad Dionysi* Ρωμαϊκῆς ὀρχαιολογίας *libros III primos* ter uitgave aangeboden. Zij zullen aan de commissie van redactie der Verslagen en Mededeelingen worden gezonden.

Door den heer Kuenen wordt ten geschenke aan de boekerij gegeven het Gedenkschrift van het honderdjarig bestaan van het Haagsch genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst, Leiden 1885 en door den heer Acquoy het Akademisch proefschrift van J. M. J. Hoog, de martelaren der hervorming in Nederland tot 1566, Schiedam 1885.

Daarop wordt de vergadering gesloten.

DE RIJNDIJK IN DE DUINEN TE PETTEN.

BIJDRAGE VAN

G. DE VRIES Az.

Toen ruim dertig jaren geleden ons medelid Mr. van den Bergh de oorkonde van 6 September 1443 aan het licht bracht, waarbij Graaf Philips zijnen baljuw van Kennemerland en Friesland bevel gaf den Rijndijk gelegen in de duinen te Petten te doen herstellen, klonk de naam van dien dijk vreemd in de ooren. Hoe kon er daar te Petten, aan de noordelijkste punt van het toenmalig vaste land van Holland, sprak van een Rijndijk zijn? Dat die naam eene aanwijzing kon zijn van het vroeger bestaan van een Rijnmond aldaar, ons medelid, hoezeer het niet stellig aannemende, achtte het niet onmogelijk. Bij het opstellen van mijne eerste verhandeling over de geschiedenis van het hoogheemraadschap van den Hondsbossche en Duinen tot Petten wist ik ook met dien Rijndijk geen weg en kwam het mij waarschijnlijk voor, dat die ten minste met het Hondsbosch in geen betrekking stond.

Een Rijndijk in de duinen te Petten was toen nog voor allen een volstrekt onbekende grootheid. En toch was die, meer dan toen kon worden vermoed, in zijn tijd een werkelijke grootheid. Hij was wel niet de eerste dijk, die tot behoud van den duinregel te Petten gelegd was, want ook reeds toen de Sint-Elisabeth's vloed van 1421 het dorp, dat onder den naam van Hondsbosch bekend stond, had vernietigd en aldaar een gat in de duinen had geslagen, misschien

zelfs ook vroeger, was te Petten gedijkt; maar de Rijndijk was een veel belangrijker dijk dan een van die, welke hem te dier plaatse waren voorafgegaan. Van hetgeen vroeger daar gedijkt was, vinden wij later geen gewag meer gemaakt, maar de Rijndijk is meer dan dertig jaar lang het voornaamste bolwerk geweest, dat het zwakste punt van de Hondsbossche duinen tegen de aanvallen der zee moest beveiligen. Die dijk is alzoo de oudste voorganger van de later zoo belangrijke en zoo beroemde Hondsbossche zeewering geweest.

Toen ik in October 1869 de aandacht der Afdeeling vestigen mocht op de talrijke nieuwe feiten, die een nader onderzoek mij omtrent de geschiedenis van het genoemde hoogheemraadschap had doen kennen, kon ik de onzekerheid omtrent dien Rijndijk opheffen, omdat uit eene aanteekening van den jare 1507 gebleken was, dat hij toen nog aanwezig was en gelegen was in de duinen daar, waar het oude Petten placht te staan. Uit een aanteekening in de rekening van Haarlem gevonden kon ik tevens aantoonen, dat hij in 1432 door de Rijnlanders was gelegd, en werd daaruit tevens de oorsprong van zijn naam duidelijk. Voor het overige bleef de oorkonde van 1443 het eenige stuk, waarin van dien Rijndijk melding werd gemaakt.

Jaren later trof ik den naam aan in een stuk van hetzelfde jaar mij door den Secretaris van de Zijpe en Hazepolder welwillend medegedeeld [1]). Er was in dat jaar 1443 zeer ernstig spraak van de bedijking van de Zijpe. Herhaaldelijk kwamen aanzienlijke mannen te Petten bijeen om de zaak te bespreken. Onder de voordeelen der onderneming rekende men in het bijzonder de vermindering van het ge-

---

[1]) Ten opschrift voerende: *Extraict contenant mal et domaige que en l'an XIIIIC et XLIII estoit apparant de venir au pays de Noort-Hollant pour faulte du dijckaige de la Zijpe et ce qu'en deppend et le prouffict que procederoit du dit dicquaige.* Niettegenstaande het Fransche opschrift is het stuk in 't Hollandsch gesteld; waarschijnlijk is het de vertaling van een Fransch origineel.

vaar voor het Hondsbosch. In eene dier bijeenkomsten, waarin het belang der zaak overwogen werd, werd, zooals in het bedoelde stuk gelezen wordt, gezegd, dat ware de Zijpe bedijkt, dan het Hondsbosch en de Rijndijk, »dat wel mede »die sorgelijkste dijk is, die mijn Genad. Heer schuldich is »te houden", geen schuring van den stroom meer zou te lijden hebben.

Behoef ik u te zeggen, dat de belangstelling in dien Rijndijk daardoor bij mij aanmerkelijk werd vermeerderd?

Nu onlangs heb ik het genoegen gehad meer bijzonderheden omtrent dien dijk te ontdekken en is mij daardoor zijne beteekenis voor de verdediging van het Noorderkwartier duidelijk geworden. Ik dank die ontdekking aan den Heer J. J. Feylbrief, ambtenaar aan 's Rijks archief, die mij mededeelde, dat hij bij nasporingen in de Grafelijkheid's of Thesauriersrekeningen van Holland verscheidene posten had aangetroffen het Hondsbosch betreffende, die hij meende dat mij belang zouden inboezemen. Inderdaad bleken mij die posten zooveel wetenswaardigs te bevatten, dat ik mij de moeite gegeven heb die rekeningen over bijna de geheele vijftiende eeuw na te zien. Dat onderzoek heeft de moeite beloond.

Wat ik daarbij omtrent de lotgevallen van den Rijndijk te Petten heb gevonden, komt mij voor uwe aandacht niet onwaardig te zijn; in de eerste plaats om de voor het Noorderkwartier gewichtige taak, welke die dijk te vervullen heeft gehad; vervolgens als nadere bijdrage tot onze kennis van de wijze, waarop van wege de Grafelijkheid in de instandhouding en bescherming der duinen placht te worden voorzien; eindelijk vooral ook omdat het gevondene ons doet zien, door welken loop van zaken de Grafelijkheid er toe gekomen is, zich aan het onderhoud te onttrekken, en de toestand geboren is, die de stad Haarlem, als hoofd van Kennemerland, er toe geleid heeft, het octrooi tot oprichting van het hoogheemraadschap van den Hondsbossche en Duinen tot Petten te verzoeken: een octrooi, waarvan de hoofdinhoud ons bekend is, maar waarvan nog altijd geen exemplaar is gevonden.

Bij de ordonnantie door den Graaf met zijnen Raad, in overleg met eenige steden, gemaakt, was in 1422 beslist, door welke dorpen van Kennemerland het gat in 1421 in de duinen te Petten geslagen gemaakt d. i. gedicht zou worden. De rekening over 1422 leert ons, dat die dichting niet zonder moeite is tot stand gekomen. Op 14 Augustus moest een bode met brieven naar de Wijk en Westzaan gezonden worden om hen aan te manen bij den dijkgraaf te Petten op den dijk te komen, en op 24 Augustus (Sint-Bartolomeusdag) werd dezelfde bode gezonden naar Heer Willem van Egmond te Petten op den dijk met eene som geld, »dat hij van mijns Heren wege opten onwilligen in »der dijckaidzen soude leggen", d. i. die hij van 's Graven wege zou uitschieten om de hoefslagen van hen, die onwillig waren hunnen dijk te maken, voor hunne rekening in orde te doen brengen [1]).

In het volgende jaar is eene meer afdoende voorziening noodig geoordeeld: een feit, dat tot hiertoe onbekend was gebleven. Toen zijn Heer Willem van Egmond, Heer Arend van Leijenberg en andere leden uit 's Graven Raad, van Egmond, waar zij bijeen waren, naar den dijk te Petten gereisd om dien, met de afgevaardigden der steden, in oogenschouw te nemen. Hunne verteringen en de betaalde wagenhuur komen onder de uitgaven der rekening voor [2]). Niet alleen de baljuw van Kennemerland en Friesland, maar ook die van Amstelland en Waterland werd namens 's Graven Raad bij brief opgeroepen om op Zondag na Sint-Louwerensdag (dus op 15 Augustus) zijne mantalen naar den dijk te Petten te zenden [3]). En Heer Willem van Egmond ontving de opdracht om naar den dijk te Petten te trekken, ten einde dien te helpen beheeren en doen maken, omdat

---

[1]) Rek. 4 April–27 September 1422 fls 10 v° en 11 v° van de Bodeloonen.

Kortheidshalve zullen de Grafelijkheids of Thesauriersrekeningen telkens worden aangeduid door *Rek.*

[2]) Rek. 11 Maart—1 November 1423 f° 3 van de Groete Foureyne.

[3]) Aldaar onder de Bodeloonen.

er veel volk van allerlei slag werkzaam was, of, zooals er staat, omdat »er veel misselicx geselscips op was." Later werd hij weder naar dien dijk gezonden, om daar te helpen toezien, dat deze immer wèl verzorgd werd. Zijne teergelden zijn hem blijkens de rekening vergoed [1]).

Opmerkelijk is een andere post in dezelfde rekening van 1423 onder de bodeloonen voorkomende, volgens welken op 25 Juni een bode van Egmond gezonden werd aan den baljuw van Rijnland, inhoudende, dat hij de Rijnlanders van de zuidzijde dagen zou, »bij der stede van Leyden om der »dijckaidze wille van Petten." Onder de Rijnlanders van de zuidzijde versta ik die in het baljuwschap van Rijnland gezeten, in tegenstelling van die Rijnlandsche dorpen, als Sloten en Oostdorp, Rietwijk en Nieuwerkerk, Aalsmeer, Heemstede, Tetrode, Aelbrechtsberg, Schoten, Akendam, de Leede en Schalkwijk, die onder Kennemerland behoorden en in de lijst van mantalen, in het *Memoriale Ducis Johannis* 1423—1424 voorkomende [2]), ook afzonderlijk vóór Rijnland genoemd worden.

Die lijst van mantalen onder stukken van het jaar 1424 in het genoemde *Memoriale* ingeschreven met het opschrift »roerende van der dijckaedze tot Petten", draagt zelve geene dagteekening. De dorpen of landschappen, wier mantalen daarin opgegeven worden, behooren alle tot Kennemerland en Kennemergevolg, tot Amstelland en Waterland of tot Rijnland, behalve alleen Gooiland. Daar nu uit de rekening van 1423 gebleken is, dat tot de dijkage in het laatst van dat jaar te Petten verricht juist de baljuwen van Kennemerland, van Amstelland en Waterland en van Rijnland geboden zijn hunne mantalen naar Petten te zenden om daar te dijken, meen ik te mogen aannemen, dat de genoemde lijst de mantalen opgeeft, die in dat jaar 1423 op den dijk te Petten hebben moeten verschijnen, en dat alzoo die lijst niet is die, naar welke in de ordonnantie van 1422

---

[1]) Aldaar f° 4 en 4 v° van de Groete Foureyne.

[2]) Cas R. N°. 1 f° 65 v°.

wordt verwezen, en die, zoover men weet, alleen de mantalen van eenige dorpen uit Kennemerland en Kennemergevolg opgaf.

Is dit zoo, dan is, zoover uit de nog aanwezige bescheiden blijkt, het werk te Petten, dat in 1423 is ondernomen, het eerste geweest, waarvoor de Rijnlanders naar Petten zijn geroepen om daar te dijken.

Vraagt iemand, hoe men er toe kwam, van de dorpen van Rijnland en van die van Amstelland, die toch alle door het IJ van het Noorderkwartier zijn gescheiden en dus bij de zeewering te Petten geen dadelijk belang hadden, het maken of herstellen van den dijk aldaar te vergen, dan is het antwoord: het gold hier niet gewoon dijkwerk; de duinen waren domein en werden door de Grafelijkheid onderhouden; maar wanneer voor de instandhouding dier duinen buitengewone voorzieningen noodig waren, placht de Graaf daarvoor nu eens in engeren, dan weder in wijderen kring zijne onderzaten te hulp te roepen. En wèl moet de dijkage van 1423 een werk van vrij belangrijken omvang geweest zijn, want blijkens de lijst der mantalen moesten door de daarin genoemde dorpen en landschappen niet minder dan 490 mannen naar Petten worden gezonden. Een zoodanig werk was zeker voor de Kennemers, die in 1422 het gat te Petten gedicht hadden, alleen — veel te zwaar.

Vierhonderdnegentig man uit zoo verschillende dorpen bijeengeroepen! Geen wonder, dat er allerlei slag van volk onder was.

In de rekening over 1424 komt nog eene vergoeding voor van reiskosten aan Heer Willem van Egmond uitbetaald voor eene reis »optgat van Petten gedaan" [1]) De plaats, waar in November 1421 het gat geslagen was, behield dus toen nog dien naam, hoezeer het gat in 1422 was gedicht. Behalve dien eenen post komt in de rekeningen van 1424—1429 niets betreffende de duinen van het Houdsbosch voor.

Maar in 't jaar 1430 waren de duinen bij Petten zoo

---

[1]) Rek. 26 Mei 1424—5 Febr. 1425 f° 37 v°.

verwaaid en vergaan, dat het land in gevaar verkeerde van te worden overstroomd. Op 28 Juni werd daarom, blijkens de uitbetaalde bodeloonen [1]), een bode gezonden naar alle steden in Kennemerland en Friesland om Dinsdag daarop (4 Juli) hare waarschappen te zenden naar Kamp even bezuiden Petten »om der dijckaidzen wil en om eenen slaper »te leggen binnen der duynen." Terzelfder zake ging gelijktijdig een bode naar de steden Hoorn, Medemblik, Enkhuizen en daaromtrent, naar Monnikendam, Edam en Naarden. Oostzaan en Westzaan had men van de dijkage te Petten vrijgesteld, omdat men hen aanwees om op den Cokendijk te komen dijken [2]).

Het leggen van een slaper was een denkbeeld van Heer Willem den Bastaard van Holland, zooals wij weten uit de rekening der stad Haarlem over 1430, waarin een post voorkomt van reiskosten wegens eene reis door 't gerecht naar den zeedijk te Petten gemaakt rakende den slaper, dien genoemde Heer Willem daar leggen wilde. Men weet, dat slaper genoemd wordt de dijk, die achter een anderen of achter duinen gelegd wordt; die alzoo gewoonlijk geen werk te doen heeft, maar slapen kan, en alleen aanwezig moet zijn om, als de wakende zeewering bezwijkt, wakker te worden en de instroomende wateren te stuiten.

Veel bereidvaardigheid om tot uitvoering van het plan van Heer Willem mede te werken ondervond men in die bijeenkomst te Kamp niet. Men schijnt er tot geen besluit te zijn gekomen. Immers in het volgende jaar werd vanwege de Grafelijkheid aan Jan van Bekensteyn eene som van 68 bourg. schilden (ongeveer *f* 65) verstrekt om de duinen en dijken te Petten te bepoten en alzoo in het dringendst noodige te voorzien [3]); en den 16den September werd de bode Willem de Joncheer uit den Haag naar Leiden (als hoofdplaats van Rijnland) en naar Amsterdam gezonden, met last

---

[1]) Rek. 9 Aug. 1428—1 Oct. 1430 f° 118 v°.

[2]) Aldaar f° 94.

[3]) Rek. 1 Oct. 1430—1 Nov. 1432 f° 87 v°.

dat zij terstond eenigen van hare gerechten naar den Haag deden komen om over de dijkage van Petten te handelen [1]). Ook dit leidde niet tot den gewenschten uitslag. Op 29 September vertrok nogmaals een bode uit den Haag, met brieven aan Amsterdam over dezelfde zaak en tevens met gelijke brieven aan Mr. Harman, baljuw van Waterland en aan vele dorpen in Waterland [2]). Het einde van al die onderhandelingen is geweest, zooals reeds vroeger uit de rekening der stad Haarlem over 1432 was bekend geworden, dat de Rijnlanders te Petten gekomen zijn om den dijk aldaar te maken, en de Kennemers om het duin te roden, ten einde het zand tegen den dijk te doen aanstuiven. De overige geroepenen hebben zich aan de medewerking onttrokken.

Aan het genoemde feit ontleende de in 1432 gelegde slaper in de duinen te Petten den naam van Rijndijk.

Van 1432 tot 1441 schijnen geene buitengewone rampen aan het Hondsbosch te zijn ondervonden. Over die jaren komen in de rekeningen geen uitgaven voor, zoodat men mag aannemen, dat in dien tijd de gewone beplantingen voldoende geweest zijn om het onderhoud te verzekeren.

De uitgaven betrekkelijk ons onderwerp in de rekeningen van 1442 en 1443 te vinden, staan in verband met den brief van 1443, het eerst door ons medelid van den Bergh uitgegeven, waarin Graaf Philips den baljuw van Kennemerland en Friesland beveelt door de waarschappen van eenige dorpen in Kennemerland hunne hoefslagen in den Rijndijk te Petten te doen maken. Vroeger stond deze oorkonde geheel op zich zelve. Thans heb ik uit de grafelijke rekeningen omtrent het in de jaren 1442 en 1443 gebeurde de volgende bijzonderheden leeren kennen.

De winter van 1441 op 1442 had de duinen en den daarachter gelegen slaper vreeslijk geteisterd. In Januari 1442 werd de toestand zoo verergerd, dat de Stadhouder en Raden het noodig oordeelden 's Graven secretaris Cornelis

---

[1]) Aldaar f° 82.

[2]) Aldaar f° 82 v°.

Baroen »haestelijck" te zenden aan de Heeren Gijsbrecht van Vianen en Otto van Egmond met de opdracht om dadelijk te reizen naar den Heer van Egmond en dezen te onderwijzen, d. i. aan te manen, dat hij liet bidden de buren van Bergen, van Schoorl en van Groede, als het meest in de nabijheid wonende, om den dijk van het Hondsbosch, die in groot gevaar was, te helpen maken en dien zoo te verzorgen, dat het gemeene land niet in verderf geraakte [1]). De bode Boudin vertrok op 2 Februari uit den Haag met brieven van den Raad aan den Heer van Egmond, Gijsbrecht van Vianen en Otto van Egmond betreffende de dijkage van Petten gericht [2]).

Eenigen tijd daarna werden de Heeren Evert de Bastaard van Holland, Willem de Bastaard van Holland, Floris van de Boechorst en Heer Willem, rentmeester van het Godshuis van Egmond door Stadhouder en Raden, of, zooals het in de rekeningen heet, door den Heer van Lalaing, oversten, en de andere Raden, gelast zich op 6 October te begeven naar Friesland om den Westfrieschen dijk, die op enkele punten gebroken was, en het Hondsbosch en de duinen te Petten, die »zeer zorglijk lagen", in oogenschouw te nemen en om na te gaan, hoe men het best die duinen en dijken herstellen zou [3]).

Het verslag, dat die Heeren van hunne bevinding deden, vestigde bij Stadhouder en Raden de overtuiging, dat een buitengewone maatregel gevorderd werd. Maar wien het werk op te leggen? Dijkplichtigen waren er niet. De Raad besloot daarom brieven te zenden aan den Eerw. Vader in Gode den Abt van Egmond en aan de steden Haarlem en Alkmaar, met verzoek den Raad te willen laten weten, of zij met hunne onderzaten voor eenmaal »van gracien", dat is, *onverplicht* wilden helpen dijken den Rijndijk bij Petten, vermits dit werk dringend noodzakelijk was. Den 15 len No-

---

[1]) Rek. 1442 f° 79.

[2]) Aldaar f° 93 v°.

[3]) Aldaar f° 85.

vember is de bode met die brieven vertrokken [1]). En te 's Gravenhage en te Haarlem zijn over deze aanvraag bijeenkomsten gehouden, waarvan de uitslag geweest is, dat de toestemming van de betrokken partijen is verkregen om het vereischte werk op den voorgestelden voet ten uitvoer te brengen. Immers tegen 30 November werden de steden Haarlem, Alkmaar en Beverwijk en de gemeene dorpen van Kennemerland ontboden bij den Abt en den Heer van Egmond, ten einde van dezen, door den Graaf gemachtigd, elk zijn hoefslag te ontvangen en aan te nemen op den Rijndijk, die door het onweder, dat kort te voren gewoed had, weder zeer beschadigd was [2]).

Op bevel van Stadhouder en Raden reisden de Heeren Gerrit van Zijl en Otto van Egmond, 10 December daaraanvolgende naar Petten, om te zien of de dijk aldaar wel gemaakt en »bezorgd" was, en om zoo noodig de gemeene Kennemers, die derwaarts ontboden waren om eens »van gracie" dien dijk te helpen maken, elk zijn hoefslag te helpen in orde brengen [3]).

De Kennemers waren echter niet vlug om zich van de hun opgelegde taak te kwijten. In de maand Januari 1443 werd een nieuwe dagvaart te Egmond gehouden door den Abt en den Heer van Egmond met de steden Haarlem, Alkmaar en Beverwijk en de gemeene waarschappen van Kennemerland. Op bevel van den Heere van Lalaing, Gouverneur, en de andere Raden trok 's Graven secretaris Claas de Vries uit den Haag daarheen, om elk van hen, die daar gekomen waren, om hunne hoefslagen in den Rijndijk bij Petten te helpen maken, te onderwijzen, dat zij van gracien wege hun aandeel daarin aannemen zouden te maken om 't land te verzekeren en te bewaren [4]).

Die herhaalde verzekering, dat hetgeen van hen gevergd werd, niet beschouwd zou worden als erkenning van dijk-

---

[1]) Aldaar f°. 118 v°.

[2]) Aldaar f°. 119 v°.

[3]) Aldaar f°. 79.

[4]) Rek. 1443 f°. 65 v°.

plichtigheid, maar alleen als onverplicht bewezen hulp, was het krachtige middel, door den Raad aangewend om de waarschappen der dorpen tot het in orde brengen van hunne hoefslagen te nopen. Maar dat zelfs niettegenstaande die geruststelling de dorpen, ten minste eenige van hen, nalatig bleven hun aandeel in het werk te volbrengen, bewijst het bevel door Graaf Philips 6 September 1443 uitgevaardigd. Dat bevel gelastte den baljuw uitdrukkelijk de hoefslagen in orde te doen maken vóór 16 September d. a. v., met bepaald bevel om, indien eenig dorp onwillig ware zijn deel van den dijk te maken, het deel van dien onwillige van 's Graven wege uit te besteden en de kosten uit te schieten, belovende de Graaf hem dat uitgeschoten geld terug te doen krijgen van den onwillige tweeschat aan geld of vierschat aan panden; dus volgens dijkrecht. Dan hoe stellig 's Graven bevel ook luidde, de baljuw heeft daaraan, om welke reden dan ook, niet behoorlijk voldaan. Immers op 9 November moest de Graaf een nieuw plakaat uitvaardigen om de betrokkenen te gelasten hunne hoefslagen in den Rijndijk te Petten binnen acht dagen op te maken naar de daarvan uitgevaardigde ordonnantie. Dit placaat werd gezonden aan den Abt, aan den Heer van Egmond, aan de steden Haarlem, Alkmaar, Beverwijk, Wijk op Zee en voorts aan de gemeene buren van Heiloo, Limmen, Velzen, Castricum, Heemskerk, Uitgeest, Wormer, Bergen, Akersloot, Albertsberg, Tetrode en Schoten [1]).

Dit laatste placaat schijnt het gewenschte gevolg te hebben gehad. Toen in het laatst van November de leden van 's Graven Raad, Heer Gerrit van den Zijl, Heer Otto van Egmond, Heer Gerrit Potter van Loo en 's Graven secretaris Dirk Boudijns te Petten kwamen om den Rijndijk en het Houdsbosch in oogenschouw te nemen, vonden zij wel dit laatste slecht bezorgd, zoodat het land in gevaar was te verliezen, indien er storm met hoogen vloed mocht opsteken, en hebben zij daartegen eenige voorzieningen bewerkstelligd,

---

[1]) Aldaar f°. 117.

maar er wordt niet gemeld, dat zij toen aan den Rijndijk gebreken hebben waargenomen [1]).

In de rekeningen vindt men verder van deze zaak niets. Uit die van 1444 [2]) blijkt alleen, dat op 14 November van dat jaar een bode uit Amsterdam gezonden werd met een brief van de Hertogin aan Otto van Egmond, inhoudende dat hij, op de ontvangst van dat schrijven, trekken zou naar Petten, op de duinen geheeten dat Hondsbosch, om met de waarschappen aldaar het noodige te helpen verordenen, opdat het land niet door watersnood in last kwame. Kennelijk had men hier alleen de waarschappen van Petten op het oog.

Bij mijne vorige voordracht moest ik verklaren, dat mij niets bekend was van oproeping van buitengewone hulp in het tijdperk van 1444 tot 1466. Hetgeen toen is voorgevallen is thans uit de Grafelijkheidsrekeningen vrij volledig bekend geworden. Men treft juist voor dat tijdvak zeer omstandige aanteekeningen in die rekeningen aan.

Daaruit blijkt, dat herhaalde klachten bij President en Raden waren ingekomen, met name in 1446, dat het Hondsbosch en de duinen bij Kamp slecht bezorgd en bewaard waren, zoodat, indien men hierin niet voorzag, de landen daaromtrent in groote last en schade zouden komen. De Raad beschouwde de zaak als zoo dringend, dat hij onverwijld den Rentmeester-Generaal Anthonie Michiele beval de noodige maatregelen tot voorkoming van schade te doen nemen. Deze heeft daarop door Adriaan Screvel, Rentmeester van Kennemerland, het Hondsbosch op vele plekken, waar het noodig was, doen bepoten met helm en bezetten met riet en hout naar den eisch van het werk. De kosten, door hem daarbij gemaakt, ten bedrage van 54 pond a 40 gr. 't pond, zijn genoemden Adriaan door den Rentmeester-Generaal na verkregen machtiging uitbetaald [3]).

---

[1]) Aldaar f°. 75 v°.

[2]) Aldaar f°. 119 v°.

[3]) Rek. 7 Febr. 1446 tot 7 Febr. 1447 f°. 103 en f°. 108 v°.

Maar President en Raden bepaalden zich niet bij dat bevel. Zij wendden zich tot den Graaf om hem bekend te maken met het groote gevaar, dat de landen van Holland en Westfriesland dreigde »mids der crancken dijckaedzen, »gelegen tusschen Campe ende Petten in Westvrieslant, ge»naemt den Rijndijc, welke gescepen stonde corts in te bre»ken tot eewige verderfnisse der voirsz. landen, bijalsoe dat »men dair niet in versage." De Raad voegde daarbij, dat deze dijkage, omdat zij aangelegd was om een inbraak door de duinen te dichten, en niet zooals andere dijken verhoefslaagd was, naar men zeide, door de Grafelijkheid moest worden onderhouden. Naar aanleiding van dit schrijven van zijnen Raad beval de Graaf bij open brief, gegeven te Brussel 16 Juli 1446, den Rentmeester ten behoeve der genoemde dijkage ten meesten nutte te besteden eene som van duizend a twaalfhonderd schilden, a 28 gr. 't stuk (maakt *f* 700 a *f* 840).

De Rentmeester intusschen betwijfelde, of wel de Grafelijkheid rechtens verplicht was dien dijk voor hare kosten te onderhouden, vermits zij daaromtrent geen eigen land had liggen. Hij begreep daarom dat het tot groote consequentie voor de Grafelijkheid en tot een grooten last voor haar zou leiden, indien hij die dijkage eenvoudig aanvaardde en op kosten der Grafelijkheid alleen liet maken. Hij besloot daarom sommige personen, in wie hij vertrouwen stelde, te raadplegen [1]). Naar aanleiding van de voorstellen, die hij dientengevolge aan Stadhouder en Raden deed, besloten deze eene commissie uit hun midden naar Egmond te doen gaan, en werden de steden Haarlem, Beverwijk en Alkmaar bij besloten brieven en de dorpen Tetrode, Aelbertsberg, Velzen, Heemskerk, Castricum, Limmen, Heiloo, Oosdom, Bergen, Schoorl en Groede »mit eenen plackait brieve" beschreven om in den avond van Dinsdag 16 Augustus te Egmond te komen bij de Heeren van den Raad, die dan aldaar zouden wezen »roerende van de dijckaedgen 't Hondbosch en de

---

[1]) Aldaar f° 103 v°.

»Rijndijck". Drie dagen later werden nog de dorpen Bergen, Heiloo, Limmen en Oosdom bij besloten brieven opgeroepen om op Zondag 21 Augustus in den Haag te komen »om »tstuc van de dijckaedze van den Rijndijck", en den 26en dier maand zond men een bode af met kennisgeving, dat eenige leden van den Raad op den volgenden Dinsdag te Petten zouden wezen om den Rijndijk te doen dijken. Die kennisgeving is volgens de rekening gezonden aan den Abt, den Heer van Egmond, aan de stad Alkmaar en den Rentmeester van Kennemerland [1]). Men mag echter aannemen, dat ook Haarlem en de Kennemer dorpen opgeroepen zullen geweest zijn om met de genoemden op den bepaalden dag bij de leden van den Raad tegenwoordig te zijn. Want de Rentmeester heeft het zoover weten te brengen, dat de dijk gesmaldeeld of verhoefslaagd werd, zoowel over de steden Haarlem en Alkmaar en eenige dorpen daaromtrent gelegen als op den Graaf. Die smaldeeling zou echter slechts gelden voor eens; men zou daaruit geen gevolgtrekking mogen maken voor later, ook niet voor het beweren dat de dijk een last voor de Grafelijkheid alleen zou zijn. De uitkomst voor deze was, dat de Rentmeester aan de dijkage en verdere kosten niet meer behoefde uit te geven dan 387 schilden (*f* 270 : 18) [2]).

Had men zich in 1446 voor het oogenblik weten te redden, twee jaar later geraakte men opnieuw in de verlegenheid. In het jaar 1448 had de Rijndijk het weder zwaar te verantwoorden. Er kwamen zeer verontrustende berichten in omtrent hetgeen hij had geleden. Op last van Stadhouder en Raden reisde de Rentmeester-Generaal Anth. Michiels met Klaas van Ruyven herhaaldelijk naar Petten en het Hondsbosch, om den staat van zaken op te nemen; en toen uit de verslagen door hen omtrent hunne bevinding uitgebracht Stadhouder en Raden de zekerheid hadden verkregen, dat

---

[1]) Aldaar fls 122, 123.

[2]) Aldaar f° 103 v°.

in waarheid door de stormen en hooge vloeden van dat jaar de Rijndijk te Petten en het Hondsbosch zoo zeer geteisterd en gebroken waren, dat zij in groot gevaar verkeerden van in te breken, zonden zij den Rentmeester-Generaal en ontboden de steden Haarlem en Alkmaar, de vrienden des Abts en van den Heer van Egmond en anderen naar den genoemden dijk, om de gebreken te doen herstellen tot bewaring van het gemeene land. Voor de kosten dier herstellingen betaalde de Rentmeester-Generaal, op bevel van Stadhouder en Raden, voor het aandeel der Grafelijkheid, 66 schilden en één groot (*f* 46,22⁵).

De vermelding, dat genoemde Rentmeester die som betaalde voor het aandeel zijns Genadigen Heeren, leert ons, dat ook dien keer niet alles voor rekening der Grafelijkheid is genomen. Vermoedelijk hebben dezelfden, die in 1446 een hoefslag te hunnen laste hebben genomen, dat ook bij deze gelegenheid gedaan.

In de laatste dagen van November en de eerste van December 1448 zijn, zooals de rekening vermeldt, Heer Willem van Alkmade en Klaas van Ruyven op last van Stadhouder en Raden, met den Stadhouder zelven, enkele leden van den Raad en den Rentmeester-Generaal te Petten geweest om den dijk aldaar en het Hondsbosch in oogenschouw te nemen; vermoedelijk om zich te overtuigen, of de gebreken overeenkomstig de gegeven bevelen voldoende waren hersteld [1]).

Bijzonder verdient de aandacht de aanteekening, die op den kant gevonden wordt naast den post van de 66 schilden en een groot (7 L. 14 S. 1ᵈgr.), voor 's Graven aandeel, zooals gezegd is, uitbetaald. Daarin leest men, dat, bij gebreke van bijzonderen lastbrief, die post in uitgaaf is geleden krachtens de machtiging op 6 Juli 1446 te Brussel gegeven, om 1000 a 1200 schilden aan den Rijndijk te besteden, van welke som de Rentmeester in dat jaar slechts 387 schilden had uitgegeven. »Nietmin", voegen de Heeren van de Rekening er bij, »zij voerdacht, dat die voirtan niet »en come mijnen vorsz Here tot eenige consequencie of ser-

---

[1]) Rek. 7 Febr. 1448—7 Febr. 1449 fⁱˢ 89 vᵒ, 90 vᵒ, 99, 114 vᵒ, 116, 117.

»vitude, aengesien dat hij onder den voorsz dijck gheen »eygen landt en heeft" [1]).

Het verzet van de Rekenkamer tegen het ten laste der Grafelijkheid brengen van het onderhoud van den Rijndijk was daarmee begonnen.

Het jaar 1449 en eenige jaren daarop volgende zijn voor den Rijndijk over het algemeen jaren van rust geweest. In de rekeningen over 1449 tot en met 1460 vindt men zijn naam tweemaal vermeld. Vooreerst bij gelegenheid, dat in uitgaaf gebracht worden de kosten betaald aan Klaas Doedensz, die op 20 April 1451 met brieven van den Graaf gezonden werd aan de steden Haarlem en Alkmaar, aan den Abt en den Heer van Egmond en ook aan Klaas van Ruyven, houdende, dat zij hunne afgevaardigden zenden zouden op het Houdsbosch, den Rijndijk en den Vriesendijk om die te bezien en te schouwen, alzoo de storm, die onlangs gewoed had, groote schade had aangericht [2]). Het blijkt niet dat deze opneming tot bijzondere herstellingen aan den Rijndijk heeft geleid. De tweede vermelding komt voor in de uitgaaf van de daaropvolgende rekening, betreffende een reis door de Raden Gerrit Potter van der Loo en Willem van Alkmade gedaan, o. a. naar het Houdsbosch en den Rijndijk, om te bezien in welken staat de duinen aldaar zich bevonden [3]). Voor het overige bepaalde zich de zorg der regeering in het genoemde tijdvak te Petten tot het onderhoud van de duinen, die men het Houdsbosch heette. Tot de maand September 1457 is die zorg door Stadhouder en Raden opgedragen geweest aan Klaas van Ruyven, die eerst poorter van Haarlem, maar van 1451 af dijkgraaf van Geestmerambacht genoemd wordt. Dat onderhoud bestond in beplantingen, het maken van rietschuttingen in de opengestoven gaten, het leggen van zanddijken in zulke gaten en het bezetten daarvan met helm, welk een en ander door van

---

[1]) Aldaar f° 99.

[2]) Rek. 7 Febr.—13 Mei 1451 f° 53.

[3]) Rek. 14 Mei 1451—13 Mei 1452 f° 76 v°.

Ruyven telkens werd aanbesteed. De verrichte werkzaamheden worden in de rekeningen zeer breedvoerig omschreven, zoodat men nauwkeurig te weten komt, hoeveel roeden dijks op elk punt gemaakt, hoeveel roeden helms daar gepoot, welke rietschuttingen geplaatst zijn en wat het werk telkens heeft gekost. De uitgaven door van Ruyven daarvoor gedaan en de kosten zijner reizen zijn hem door den Rentmeester betaald, en dezen in zijne rekeningen geleden [1]).

Bij open brief van 27 September 1457 droeg de Graaf aan Heer Lodewijk van Treslong, Ridder en Raad, de commissie op, om voor de beplanting van het Hondsbosch en wat daartoe behoorde te zorgen. Tweemaal 'sjaars begaf zich deze daarheen: in Mei om te ramen wat gedaan moest worden, in September om op te nemen, of het besteede werk behoorlijk was uitgevoerd [2]). Het werk was van denzelfden aard als onder het bestuur van van Ruyven, maar er is meer spraak van het slaan van kaden. Herhaaldelijk wordt een kade van 60 roeden lang genoemd, later zelfs een kadijk »tot 150 roeden toe opgescoten". Op het kerkhof, waar de kerk van het Oude Petten placht te staan, stond een kruis. Dat punt bleef gevaarlijk [3]). Buitendien treffen de aandacht de namen: duinen bij de Looduinen, twee leidijken bij den Leyekant (aan de binnenzijde van het Hondsbosch ligt de Leipolder), de Westdijk omtrent 70 roeden lang. De zeevanc komt als gemeen zelfstandig naamwoord voor, daarom opmerkelijk, omdat het de naam van den bekenden aan de Zuiderzee gelegen polder benoorden Edam is [4]).

Het in orde brengen en beplanten van honderd roeden dijks breed 2 roeden (waarin begrepen waren 40 roeden

---

[1]) Rek. 7 Febr. 1449—7 Febr. 1450 fls 99 en 157; 7 Febr. 1450—7 Febr. 1451 f° 104 en 129 v; 7 Febr.—13 Mei 1451 f° 53; 14 Mei 1451—13 Mei 1452 fls 76, 90; 14 Mei 1452—13 Mei 1453 f° 111; 14 Mei 1453—13 Mei 1454 f° 116 v° bis; 14 Mei 1454—13 Mei 1455 fls 109 v°, 134; en 14 Mei 1457—13 Mei 1458 f° 120 v°.

[2]) Rek. 14 Mei 1457—13 Mei 1458 f° 121.

[3]) Rek. 14 Mei 1451—13 Mei 1452 f° 90; 14 Mei 1459—13 Mei 1460 f° 133; 14 Mei 1460-13 Mei 1461 f° 134.

[4]) Rek. 14 Mei 1461—23 Mei 1462 f° 119.

duin) werd aanbesteed voor vier groot de roede. Het stellen van rietschuttingen in de slopen van de duinen voor 20 gr. het stuk. In het geheel kostte, bijv. in 1458 en 1459, het onderhoud 5 L. 13 sch. of *f* 33,90, behalve de reiskosten van den Heer van Treslong. Al die door hem betaalde kosten werden hem door den Rentmeester terugbetaald. Op den kant van den eersten post aan hem voldaan vindt men deze door de Heeren van de Rekening voorzichtigheidshalve gestelde aanteekening: »Zij voirtan dit Hontsbosch gedaen »planten tot m. Gen. Heeren minsten coste, soeverre mijn »Gen. Heer daerinne gehouden is" [1]).

Den 18den October 1463 werd Heer Lodewijk vervangen door den Abt van Egmond, die in Augustus 1464 overleed. De aanleiding tot de opdracht aan den Abt is in mijne vroegere voordracht uiteengezet.

In de jaren 1452—1460 is er, zoover uit de rekeningen blijkt, niets buitengewoons voorgevallen. Maar de winter van 1460 op 1461 had de duinen weder zoo doen verwaaien, dat buitengewone herstellingen werden gevorderd. In de maanden Juni tot September 1461 reisden leden van den Raad meer dan eens naar Petten, waar dan beschreven waren de Abt van Egmond, de Heer van Egmond, de steden Haarlem, Alkmaar en Beverwijk en de waarschappen van de dorpen van Kennemerland, om met elkander den nood van het land te overzien en te beramen, door welke middelen daarin was te voorzien. Ook de Heer van Brederode werd wel opgeroepen [2]).

---

[1]) Rek. 14 Mei 1457—13 Mei 1458 f° 121.

[2]) Rek. 14 Mei 1461—23 Mei 1462 fls 92, 95 en 114. Zulke bijeenkomsten waren soms zeer talrijk. Uit de rek. van 14 Mei 1460—13 Mei 1461 f°. 186 blijkt, dat de bode Boudin Florisz. den 19den Mei 1461 met besloten brieven gezonden was aan de baljuwen van Kennemerland, Bergen, Egmond en van Brederode, aan den Abt van Egmond, den Rentmeester van Kennemerland en aan meer andere dienaars in Kennemerland, hun bevel doende, dat zij, elk uit de dorpen daar hij bewind had, zenden zouden drie of vier van de rijksten en wijsten naar Petten om met degenen, die zij daar vanwege Stadhouder en Raden en vanwege

Twee hoofdpunten kwamen in aanmerking:

1°. Het herstel van den Rijndijk. De Kennemers weigerden dien te maken, maar verklaarden het werk voor rekening van de Rijnlanders te laten, zeker op grond dat die dijk oorspronkelijk door dezen was gelegd: een feit door den naam in de herinnering levendig gebleven. Men ordineerde alzoo, dat de Rijnlanders den dijk zouden herstellen, maar tevens dat, zoo deze daarin niet bewilligden, het werk van 's Heeren wege zou worden besteed, behoudens verhaal op de Rijnlanders. De noodzakelijke herstelling mocht toch niet ongedaan blijven. Werkelijk heeft de besteding van 's Heeren wege in September 1461 plaats gehad, en kwam in het laatst van October van dat jaar Heer Lodewijk van Treslong, op last van Stadhouder en Raden, te Petten, om het ten uitvoer gebrachte werk op te nemen. Telkens heet het in de betrekkelijke posten der rekening: *een stuk dijks, dat geheeten is de Rijndijk.*

Heer Lodewijk van Treslong en Gijsbrecht van der Meye, leden van den Raad, waren naar Leiden geweest om de oudste heemraden en de gemeene dorpen van Rijnland te overreden den dijk, die te Petten aangelegd was, te helpen maken, maar het antwoord was uitgesteld tot de ophanden vergadering van den Hoogen Heemraad met ambachtsbewaarders en dorpen van Rijnland te Spaarndam, in de maand October. Wel blijkt, dat de Raad een bode derwaarts heeft gezonden, om op de vrijwillige betaling der kosten, waarvoor het werk besteed was, namelijk 15 st. de roede, aan te dringen, maar of de beslissing gunstig geweest is, en of de Grafelijkheid het voor hare rekening uitgeschoten geld terugbekomen heeft, wordt niet gemeld [1]).

2°. Het tweede werk, dat noodig geoordeeld werd, was het maken van een nieuwen dijk om het zand van de verstoven duinen daar inwaarts aan te doen stuiven. De Abt,

---

het gemeene land vinden zouden, te spreken en he beste te raden over zekere duinen omtrent den Hondsbosch bij Petten, die zeer verwaaid waren en in gevaar verkeerden.

[1]) Rek. 14 Mei 1461—23 Mei 1462 fls 93, 99, 100, 148 v°.

de Heeren van Egmond en Brederode, de steden Haarlem, Alkmaar en Beverwijk en de waarschappen der dorpen rekenden zich ongehouden tot dat werk, maar namen op aandrang van het Hof van Holland aan het uit te voeren, mits de Graaf hun uitreikte een brief van non-prejudicie, welke inderdaad in Augustus 1461 te hunnen behoeve aan den Abt is ter hand gesteld.

Nadat daarop besloten was, op wat wijze men het werk het best zou maken, werd de zorg voor de uitvoering aan negen commissarissen opgedragen, allen in de rekening genoemd. Den 13den September 1461 werd hun aangeschreven terstond aan Stadhouder en Raden een voorstel in te dienen, waar hun naar hun beste weten docht, dat het nutst zou zijn den dijk te leggen, en tevens dat zij ten dage daartoe verordend in persoon te Petten zouden zijn. In het laatst van October volgde eene aanschrijving om, alzoo de dijk gemaakt was, op het onderhoud daarvan en het verdrijven van beesten zulke maatregelen te verordenen, als commissarissen geraden zouden oordeelen; en met de kosten ook de reiskosten der leden van den Raad te dezer zake om te slaan.

Toen echter deze commissarissen een omslag van die kosten hadden opgemaakt, waarin zij ook eenige dorpen van Rijnland hadden begrepen, is hun gelast vanwege Stadhouder en Raden dat »af te doen." Hieruit schijnen zoodanige moeilijkheden te zijn ontstaan, dat de Raad het noodig oordeelde een der commissarissen in December naar den Haag te ontbieden met al de schrifturen, die commissarissen betreffende de dijkage en den omslag der kosten onder zich hadden, opdat Stadhouder en Raden, na daarvan kennis te hebben genomen, zouden doen wat zij meenden te behooren.

Het schijnt, dat het onderzoek der stukken en de overweging der zaak den Raad gebracht hebben tot het besluit, dat de Rijnlanders in den omslag niet konden worden betrokken. Dit toch valt op te maken uit het feit, dat op 28 Februari 1462 een open brief werd gezonden aan de dorpen Spaarnwoude, Haarlemmerliede, Heemstede, Aalbrechtsberg, Tetrode en Schoten, alle Kennemer dorpen in Rijnland

gelegen, om hen te verbieden eenige gelden te geven voor de dijkage te Petten, hoezeer zij daarom vanwege de stad Haarlem mochten worden aangemaand, en dat tevens genoemde stad werd bevolen die dorpen ongemoeid te laten en van hen geen kosten voor den dijk te Petten te vorderen. De Raad liet echter tegelijk nog nadere stukken betreffende de besteding van het werk en de zetting der onkosten van den Abt en den baljuw van Egmond opvragen [1]).

Intusschen gingen Heer Lodewijk van Treslong en na hem de Abt voort de volstrekt noodige beplantingen enz. voor 's Graven rekening te doen. De kosten werden hun betaald en in des Rentmeesters rekening geleden, omdat zij krachtens hunne commissie hadden gehandeld. Maar bij het opnemen der rekening van Mei 1463—Mei 1464 verklaarde de Rekenkamer voortaan geen uitgaven meer in rekening te zullen toelaten ten behoeve van het Hondsbosch, omdat de Graaf daar geen profijt van had, daarentegen het geheele land daarbij gelegen er door gebaat werd en beschermd tegen het inbreken der zee; waarom die Kamer den Rentmeester opdroeg er ernstig op aan te dringen, dat Stadhouder en Raden wegen mochten vinden om die kosten te brengen ten laste der landen daaronder en bij gelegen, zooals van rechtswege behoorde [2]). En toen diezelfde Kamer er niettemin, ofschoon schoorvoetend, toe overging in de volgende rekening ook de laatste door den Abt nog gedane uitschotten, hem door den Rentmeester terugbetaald, ten laste der Grafelijkheid aan te nemen, voegde zij er deze kantteekening bij [3]):

»Dit lijdt hier noch dese werf bij certificacie van m. H. »die Stedehouder en Raden in Hollant, inhoudende oic, dat »die betaling van dese gedaen is geweest bij hunne ordon»nancie, oic mede mits dat de vorsz. Rentmeester ter audici »deser rekeninge gerelateert heeft, dat overmits den groten

---

[1]) Aldaar fls 114. 138 v°. 142 v°. 143 v°. 145 v°. 150 v°. bis. 154 v°. 161. 167. 170 v°.

[2]) Rek. 24 Mei 1463—23 Mei 1464 fls 100 en 100 v°.

[3]) Rek. 24 Mei 1464—23 Mei 1465 f° 91.

»storm van wijnde die gewesen sijn, die voirsz. Hontsbosch, »welke een duyne is mijnes Gen. Heeren behoorende, liggende »opten ouver ende cant van der wilder zee, soe seer versto- »ven ende vergaen was, dat die zee derinne gebroken ende »tgeheele lant daerbi ondergevloeyt soude, tot verderfnisse »desselfs lants.

»Nietmin zij wegen gevonden, navolgende den inhoud van »de atteste gestelt op gelijke partie in des voirsz. Rent- »meesters naestvoirgaende rekening f⁰ 100, dat m. Gen. Heer »hieraf ontlast moge werden ende dat gebracht ten laste van »den gemeynen lande."

De overtuiging, die zich meer en meer bij de Rekenkamer vestigde, dat het voor 's Graven geldmiddelen van groot belang was, dat de Genad. Heer van de kosten van het onderhoud van het Hondsbosch ontlast werd, steunde maar al te zeer op goeden grond. De toestand werd van jaar tot jaar erger. Pas was in het laatst van 1461 de nieuwe dijk aangelegd, zooals gemeld is, en wel bij de huizen van Petten [1]), of de Stadhouder-Generaal, de Heer van Gruithuizen, zag, bij een bezoek dat hij den 15den Juni 1463 met eenige leden van den Raad en den secretaris, bij gelegenheid hunner reis naar »den Vriezendijk", aan het Hondsbosch bracht, dat dit in groot gevaar verkeerde van in te breken, alzoo de zee de duinen daar zeer afgeslagen en »ingewonnen" had, tot op omtrent één duin na, zoodat het dringend noodig was daarin te voorzien [2]).

Het zal toen, op de terugreis dier Heeren en hunne komst te Haarlem, geweest zijn, dat zij de opdracht aan Gerrit van Berkenrode gegeven hebben, waarvan deze niet lang daarna het verslag heeft uitgebracht, dat ik in mijne vroegere mededeeling heb behandeld, met opgaaf van het gevolg daaraan gegeven. Maar de aanstelling van den Abt tot beheerder en bewaarder van het Hondsbosch, toen vermeld, is niet het

---

[1]) Rek. 24 Mei 1463—23 Mei 1464 f⁰ 142 v°.

[2]) Aldaar f⁰ 87.

eenige gevolg van dat verslag geweest. De rekening leert ons, dat tevens aan den schout van Petten, Willem van Riedwijk, is aanbesteed de duinen liggende zeewaarts buiten den nieuwen dijk, onlangs bij de huizen van Petten gelegd, »uten gronde te doen roden om te stuven an den dijc al»daer". Zij leert ons daarbij, dat genoemde schout nalatig is geweest in de uitvoering van dat werk, en dat hem daarom op den 18den November 1463 door den deurwaarder Jan Everdey een open brief van 's Graven wege is ter hand gesteld, hem vermanende het werk binnen tien dagen te doen volbrengen, zullende bij gebreke van dien de Graaf zelf het werk laten doen en de kosten daarvan dubbeld op hem verhalen [1]).

Verder leest men in die rekening [2]), dat den 7den December daaraanvolgende een bode met besloten brief uit den Haag is gezonden aan burgemeesteren, schepenen en raden van Haarlem, hun opdragende een deskundige te zenden naar Petten om te onderzoeken, of de schout het door hem aangenomen werk behoorlijk had volbracht, en of voor de zekerheid des lands het wellicht noodig ware nog eenig verder werk aldaar te laten doen. Daarbij werd de last gevoegd, dat van de bevinding desgenen, die gezonden zou worden, aan de Heeren van den Rade verslag zou worden gegeven, opdat deze vanwege de Grafelijkheid de verdere maatregelen mochten doen nemen, die de zaak zou vereischen.

Dit schrijven van Stadhouder en Raden aan de stad Haarlem, is daarom een opmerkelijk feit, omdat het aantoont, hoezeer men die stad, welker grondgebied zelf niet werd bedreigd, toch als hoofdstad van Kennemerland geroepen achtte om te helpen toezien, dat de zeewering te Petten, die het noordelijk Kennemerland in de eerste plaats beschermde, niet werd verwaarloosd.

Door de in 't laatst van 1463 ten uitvoer gebrachte

---

[1]) Aldaar f° 142 v°.

[2]) f° 145.

voorzieningen schijnt men den winter van 1463 op 1464 vrij wel te zijn doorgekomen, maar in het volgende najaar brachten nieuwe stormen nieuwe beschadigingen teweeg: beschadigingen van zoo ernstigen aard, dat Stadhouder en Raden het noodig achtten, 's Graven secretaris, Adam van Cleve, uit den Haag naar Petten te zenden, om zoo nauwkeurig mogelijk de schaden op te nemen in den laatsten storm aan den Rijndijk, Hontsbosch en de andere dijckaidsen daaromtrent toegebracht, en daarvan bericht te doen. Den 2den November 1464 vertrok genoemde secretaris daartoe uit den Haag [1]).

Afdoende maatregelen heeft deze reis niet ten gevolge gehad. De toestand was in 1465 zoo verergerd, dat Stadhouder en Raden tot de overtuiging kwamen, dat men niet langer zoo voort kon sukkelen, maar een kapitaler voorziening onvermijdelijk was. Hoe die tot stand te brengen, was een vraag, waarover rijpelijk beraadslaagd, overleg gepleegd en onderhandeld moest worden; welker oplossing alzoo tijd vorderde. Intusschen kon men zonder herstelling van de bevonden gebreken den naderenden winter niet afwachten. Daarom reisde op den 16den September 1465 Albrecht van Raaphorst, Rentmeester van Kennemerland uit Haarlem, waar hij zijne woonplaats had, met Jan van Poelgeest, wonende te Leiden, op last van Stadhouder en Raden naar het Hondsbosch en Petten, om daar den staat van zaken in oogenschouw te nemen en aldaar zulke keuren en ordonnantiën te maken, als waardoor het gemeene land den toekomenden winter bezorgd en bewaard mocht zijn [2]). Krachtens de commissie aan van Raaphorst verstrekt heeft deze toen aan twee aannemers wonende te Kamp het verhoogen, beplanten en roden aanbesteed, en wel voor twee braspenningen daags voor elken man, dien zij aan het Hondsbosch in het werk zouden stellen. Blijkens de rekening had men 15 man één dag, 20 man 6 dagen en nog 20 man 2 dagen noodig gehad. De kosten, beloopende volgens opgaaf van 20 Januari 1466

---

[1]) Rek. 24 Mei 1464—23 Mei 1465 f° 86, 113 v°

[2]) Rek. 24 Mei 1465—23 Mei 1466 achter f° 56 f° H.H.

nagenoeg 22 pond van 40 gr. 't pond, zijn aan van Raaphorst voldaan en den Rentmeester in zijne rekening geleden, echter niet zonder verwijzing naar de kantteekening door de Rekenkamer bij dergelijken post in zijne vorige rekening voorkomende gesteld [1]).

In de eerste dagen van Mei 1466 had vervolgens eene algemeene opneming plaats van den Westfrieschen dijk van Medemblik af west- en zuidwaarts tot Krabbendam, van den Schoorlschen dijk en van de duinen van het Hondsbosch. Het waren de Abt van Egmond, Heer Willem Bastaard tot Holland, Ridder en Heer tot Schagen, Jan van Assendelft, Rentmeester van Noord-Holland, en Jacob Bossche, 's Graven secretaris, die daarmede door Stadhouder en Raden werden belast [2]). Hun verslag na plaatselijke inspectie en overleg met de belanghebbende besturen opgemaakt en de daarbij gedane voorstellen, hebben Stadhouder en Raden aanleiding gegeven om van Hertog Philips van Bourgondiën de welbekende handvest of ordonnantie van 5 Juli 1466 te verwerven, waarbij ten aanzien van de genoemde zeeweringen buitengewone versterkingen werden bevolen en eene buitengewone heffing voor eens ter voorziening in de kosten werd uitgeschreven.

Zoowel Albrecht van Raaphorst en Jan van Poelgeest, als de zooeven genoemde Heeren, hebben de onkosten van hunne reizen aan den Rentmeester-Generaal opgegeven, die ze onder de uitgaven op zijne rekening heeft gebracht. Maar de Rekenkamer heeft geweigerd ze hem in rekening te lijden. De beweegreden voor die weigering verklaart ons de kantteekening betreffende die posten in de rekening voorkomende en luidende als volgt [3]):

»Want dese reyse en de navolgende reysen geteykent opt »hooft mit 0, roerende der dijckaidze van den Vriesendijck »ende van den Houtsbosch, geroyeert zijn in de Rolle ge»expedieert bij den Heeren van de Financien, omdat zij

---

[1]) Aldaar f° 66 v°.

[2]) Aldaar f° 61.

[3]) Aldaar achter f° 56 op f° G.G.

»gedaen zijn geweest bij den Heer van Schagen en anderen, »die niet en zijn van den onthoude des collegen van der »Raedcamer in Hollant; en dat zekere gelden onlancx om- »megeset zijn geweest opt gemeyne lant van Kennemerlant, »Vrieslant, Rijnlant ende anderswair in Hollant om die »versekertheyt ende versterkenisse van den vorsz. Vriesen- »dijck, van welke gelden dese ende de vorsz. andere gelijcke »reysen ende costen daervan spruytende sculdich genomen »en betaelt te wesen, buyten mijns Gen. Heere laste, soe »sijn die ende andere reysen hierna daerom duergeslagen".

In de volgende rekeningen van den Rentmeester-Generaal vindt men dan ook niets meer de zeeweringen van Petten betreffende. In 1469 is het rentmeesterschap-generaal afgeschaft, en het bestuur verdeeld onder de zes rentmeesters van Holland, Zeeland en Friesland. In de rekeningen van dezen van 1 October 1469 tot het einde van 1479 heb ik niets over de duinen te Petten, het Hondsbosch of den Rijndijk gevonden, en evenmin trof ik daarover iets aan in de rekening van het in 1479 door Maximiliaan en Maria herstelde generale rentmeesterschap over 1480.

Van elders echter weten wij, dat in de jaren 1472, 1473 en 1474 de administratie en het bewind over den Hondsbossche zijn gevoerd door Heer Jan van Assendelft. Vermoedelijk is in de eerste jaren na den aanleg van den slaper, waartoe in 1466 besloten was, de toestand voldoende geweest, en zijn toen, behalve misschien eenig planten van helm, geen andere werken noodig geweest; welk planten door de omwonenden zal zijn geschied. Maar de vloed van Allerheiligendag 1470, die het Hondsbosch heeft doen onderloopen, heeft opnieuw de noodzakelijkheid moeten doen gevoelen om door den een of anderen maatregel in de herstelling van het beschadigde en in een geregeld beheer en toezicht te voorzien. Het laat zich uit hetgeen de Grafelijkheidsrekeningen ons leeren omtrent de vroegere opdracht van zoodanig beheer aan Lodewijk van Treslong, thans begrijpen, dat naar dat voorbeeld de opdracht in 1472 aan Jan van Assendelft is gedaan. Maar tevens maken de aanteekeningen in die

rekeningen aangetroffen het ons duidelijk, waarom hij in dat bewind geen opvolgers heeft gehad. Jan van Assendelft toch heeft het beheer van het Hondsbosch en wat daartoe behoorde van 1472 tot 1474 gevoerd; hij heeft in het noodige onderhoud voorzien, de vereischte uitgaven gedaan en daarvan rekening afgelegd. Zijne rekening en verantwoording is gehoord, goedgekeurd en ten blijke daarvan geteekend door Jacob Ruysch, deken, Tielman Oom van Wijngaarden en Willem van Zwieten, zoo het schijnt, door het Hof van Holland daartoe gecommitteerd. De rekening sloot met een nadeelig saldo van *f* 162.95, maar men heeft hem dat saldo niet teruggegeven. Nog in 1503 was men dat aan zijne erfgenamen schuldig gebleven. Toen ik deze omstandigheid vroeger las in de rekening van den Rentmeester van het Hondsbosch ende Duinen te Petten over het tijdvak van 29 Juli 1501—28 Augustus 1503 [1]) was het mij onverklaarbaar, waarom het slot van eene goedgekeurde rekening, ten laste der Grafelijkheid, niet was voldaan geworden. Maar nu ligt het voor de hand, dat de oorzaak hiervan gelegen is geweest in het door de Rekenkamer genomen, hierboven vermelde, besluit om geene kosten van het Hondsbosch meer ten laste van de Grafelijkheid te nemen, noch in de rekening van den Rentmeester toe te laten. Het vasthouden dier Kamer aan dat besluit heeft het natuurlijk ondoenlijk gemaakt, toen Jan van Assendelft het bewind had nedergelegd, een ander tot zijn opvolger in dat beheer aan te stellen.

Intusschen kon de zaak zoo niet blijven. Een voortdurend toezicht en geregeld onderhoud waren onmisbaar. Telkens waren nieuwe voorzieningen en dus nieuwe kosten noodig. Het kon en mocht niet onzeker blijven, wie daarvoor aansprakelijk zou zijn.

Onder deze omstandigheden was de stad Haarlem boven anderen geroepen haren invloed aan te wenden om tot een regelmatigen toestand te geraken. Haarlem was de hoofdstad van Kennemerland. Wel had haar eigen grondgebied geen

[1]) Opgenomen in de *Nalezing* tot de gedrukte verzameling v. d. stukken betr. den Hondsbossche.

onmiddelijk belang bij de zeewering te Petten, en kon dat zeker niet als daaraan dijkplichtig worden beschouwd. Maar de ondervinding had het geleerd, zoo dikwijls de Rijndijk of het Hondsbosch in gevaar geraakte, moest Haarlem mede opkomen om raad te schaffen en hulp te verleenen. Herhaalde malen, het blijkt uit het hierboven medegedeelde, had ook zij eenige roeden in den Rijndijk tot haren laste moeten nemen om die te herstellen, of tot andere versterkingen mede moeten werken. Zoolang die medewerking alleen voor buitengewone voorzieningen werd ingeroepen, kon de stad daarin berusten, maar nu de Grafelijkheid zich geheel onttrok, en dus ook voor het gewoon onderhoud geen schuldplichtigen waren aan te wijzen, werd eene nieuwe regeling dringend gevorderd.

Met het oog op alle bijzonderheden, die de Grafelijkheidsrekeningen ons omtrent het gebeurde met den Rijndijk en het Hondsbosch in het midden der vijftiende eeuw mededeelen, is het zeker niet te verwonderen, dat Haarlem zich den staat van zaken heeft aangetrokken. Haar denkbeeld was, dat naar den in het dijkrecht geldenden regel de dijkage in de duinen te Petten en het Hondsbosch gebracht behoord te worden ten laste van al de landen, die bij doorbraak overstroomen zouden, en het is haar gelukt dat denkbeeld te doen zegevieren. Bij het octrooi, haar op haar verzoek door Maximiliaan en Maria hoogstwaarschijnlijk in of omstreeks 1478 verleend, werd de genoemde regel in beginsel ook voor dit geval vastgesteld, en aan haar opgedragen dat beginsel in toepassing te brengen.

De naam van Rijndijk komt voor het laatst in de Grafelijkheidsrekeningen voor bij de vermelding der uitgaaf wegens de reis door 's Graven secretaris in November 1464 op last van Stadhouder en Raden gedaan om de stormschade aan dien dijk en het Hondsbosch te gaan opnemen. Het laat zich denken, dat die dijk na de omvangrijke maatregelen, waartoe in 1466 besloten werd, en andere die daarop gevolgd zijn, zijne belangrijkheid heeft verloren. In 1507 was hij nog aanwezig en zijn naam nog bekend. Maar in

de stukken van latere dagteekening, die in zoo grooten overvloed aanwezig zijn, heb ik dien niet ontmoet: een bewijs dat de dijk toen niet meer een hoofdrol vervulde. De plek, waar hij gelegen heeft, is zeker ten gevolge van het herhaald landwaarts terugtrekken der zeewering sedert lang door de zee ingenomen, en daarmede is zijn naam zelfs zoo in vergetelheid geraakt, dat, toen die voor het eerst weder onder de oogen der geschiedvorschers kwam, niemand kon gissen, wat met een Rijndijk in de duinen te Petten kon zijn bedoeld.

Door het medegedeelde vlei ik mij u te hebben mogen overtuigen, dat de herinnering aan dien Rijndijk en zijne lotgevallen in de geschiedenis van ons dijkswezen allezins eene plaats verdient.

OVER DE ECHTHEID

VAN DEN

STICHTINGSBRIEF DER ABDIJ THORN, UIT HET JAAR 992.

BIJDRAGE VAN

J. HABETS.

Dat er onder de charters en oorkonden der middeleeuwen exemplaren gevonden worden die de voorzichtige wetenschap zich verplicht acht valsch, verminkt of ondergeschoven te noemen, is bekend en lijdt geene tegenspraak. Hij die geroepen is archiefstukken te onderzoeken en te schiften, heeft dit niet zelden ondervonden. Niet altijd echter hebben zulke stukken gediend om valschheid te plegen en het nageslacht te verschalken; dikwijls dienden ze bij onze voorouders om een verkregen recht, dat men door wettige bescheiden niet kon staven, te handhaven en te bestendigen.

Zoo bij voorbeeld gebeurde het niet zelden dat, ten gevolge van ruw geweld, de schatten van eene kerk of van een klooster geplunderd werden en dat de archiefstukken verbrandden of verloren gingen; soms ook werden zij ten gevolge van verrotting onleesbaar of werden op eene andere wijze verdonkerd.

En wanneer dan, na verloop van tijd zulk verloren stuk gezocht en niet gevonden werd, wendden zich de belanghebbenden tot personen, die het oorspronkelijk document gekend, of er iets van vernomen hadden en deze gaven dan, volgens hun beste vermogen bescheid over den inhoud van

dit stuk. Uit deze gegevens werd dan eene nieuwe oorkonde opgesteld, die de oude moest vervangen en bij tijd en gelegenheid dienst doen.

Daar het evenwel, in die tijden van geringe historische middelen, uiterst moeielijk was de valschheid van zulke stukken te ontdekken, werden zij niet zelden voor echt gehouden en kregen bij onze voorouders het burgerrecht. Een sprekend voorbeeld van zulk een fabrikaat levert ons eene oorkonde, uit het jaar 1064, van Zutphen, die wij in fac-simile terugvinden in het Oorkondenboek van Sloet (p. 173—175). Dit stuk draagt alle teekenen van echtheid, het zegel van den Utrechtschen bisschop Willem is er opgedrukt en toch is het een fabrikaat. Er worden getuigen genoemd die dood waren, anderen die toen nog niet leefden. De inhoud echter is volkomen waar.

Nog veelvuldiger kwam het voor, dat een afschrijver van oude documenten zich moest bedienen van een gevlekt, verscheurd of schier onleesbaar origineel, of van een origineel welks verbleekte letteren door eene onkundige hand waren bijgewerkt of opgehaald. Ook zulk een afschrijver maakte zich wel eens aan valschheid in geschriften schuldig, onwetend en onwillens valsche afschriften fabriceerende.

Eerst in latere dagen toen de kritiek der détails werd ingevoerd, heeft men ontdekt, dat in zulke stukken zaken worden behandeld, die met de waarheid overeenstemmen, maar waarin de namen van personen, plaatsen en tijden zijn in de war geraakt. De grond van deze stukken is waar, op den vorm valt niets aan te merken, maar in enkele onderdeelen treft men groote gebreken aan.

Eindelijk gebeurde het ook — maar zeer zelden toch — dat oude documenten en charters, echt eu ongeschonden tot ons gekomen zijnde, door de overdreven kritiek onzer dagen met de hatelijke woorden »falsum en spurium" werden bestempeld, alhoewel ze inderdaad onberispelijk zijn. De schrijver, die zulke stukken zoo maar voetstoots over boord wierp, heeft dit noodig geacht, omdat zij aan zijne theoriën in den weg stonden. Zulke documenten zijn de ongelukkige slachtoffers der verdrukte onschuld; hun getal is klein, maar hun

lot is daarom niet minder te beklagen. Wij kennen een charter van Keizer Hendrik IV, uit het jaar 1062, hetwelk in Duitschland als valsch en onderschoven doorgaat, terwijl het *in originali*, in zeer goeden staat en dragende alle sporen van echtheid in ons Limburgsch Archief bewaard wordt [1]). Zulke stukken dient men tegen vreemde bedilzucht in bescherming te nemen.

De stichtingsbrief der abdij Thorn, waarop wij de aandacht der leden dezer Akademie voor een oogenblik willen vestigen, behoort tot eene der bovengenoemde categoriën. Wij hopen dit zoo veel mogelijk in het licht te stellen. Maar zeggen wij vooraf een woord over de abdij, wier stichting dit stuk bespreekt. Het zal een middel wezen om het gewicht van ons onderwerp des te beter te doen uitkomen.

De abdij Thorn werd omstreeks het jaar 992 door Hilsondis, gravin van Strijen, op aanraden van haar man Ansfried, graaf van Hoei, later bisschop van Utrecht, gesticht en begiftigd. De abdis van dit stift had den rang en den titel van vorstin van het Heilig Roomsche Rijk en haar afgevaardigde bekleedde op de Westphaalsche kreitsdagen eenen zetel naast dien der vorstin abdis van Essen. Zij alleen deed gelofte van kuischheid; de overige kanunnikessen waren door geene kloostergeloften gebonden. Te Thorn bewoonden zij schoone huizen of heerlijke landgoederen en hielden eene vorstelijke huishouding; de meesten traden, wanneer zich de gelegenheid daartoe aanbood, in den echt. In dit laatste geval waren zij verplicht afstand te doen van hare prebende. Om als kanunnikkessen aangenomen te worden, moesten de jonkvrouwen — zoo was het sedert de XVIde eeuw — zestien adellijke wapenkwartieren bezweren en uit vorstelijke of grafelijke familiën van het Roomsche Rijk gesproten zijn. Uit deze laatste beschikking vloeit voort, dat maar zelden jonkvrouwen uit den hoogen Nederlandschen adel lid werden der abdij. Zoo werden in de zeventiende eeuw de gravinnen uit de geslachten van den Bergch, van Merode, van Hoens-

---

[1]) Annalen des Hist. Vereins für den Niederrhein, Deel 33.

broek, van der Leijen en van Hohenlohe geweigerd. De tusschenkomst des Keizers moest worden ingeroepen om ze te doen aannemen. Het personeel der abdij bestond op het einde der vorige eeuw uit de vorstin abdis, de dekanes, twaalf kanunnikessen en zes kanunniken, voorts uit achttien kapelanen en een aantal suppoosten der abdij.

De abdis regeerde, met medewerking van het kapittel, als vorstin over het land van Thorn, een klein prinsdom, bestaande uit het stadje van dien naam en de dorpen Ittervoort, Grathem, Beersel, Elle, Baexem en Stramproy. Verder was zij landvrouw te Ubach en Neeroeteren, en bezat, tegelijk met het Kapittel, vele rechten, tienden, landhoeven en kerkegiften in de baronie van Breda en omstreken, onder anderen te Baerle, Sprundel, Geertruidenberg, Gilsen, Ginneken, Oosterhout, Alphen, Chaam, Etten, Matershem (Prinsenhage), Bavel, Meerle, Bergeijk etc. De opbrengst der Bredasche goederen beliep in 1777 de som van 17,377 gulden 10 st. en 14 pen. Holl. geld en in 1786 de som van 18,026 gulden.

Het vorstendom Thorn was niet afhankelijk van de Nederlanden, waarin het gelegen was, maar vormde een afzonderlijk gebied van het Duitsche Rijk, bezat eene eigen justitie, eene eigene wetgeving en eigene Landstenden. De bedeeling der justitie was opgedragen aan twee schepengerechten en een hof van hooger beroep. De eindberoepen werden voor het keizerlijk kamergerecht, eerst te Spiers en later te Wetzlar gebracht. De staten des lands, die te oordeelen hadden over de verdeeling der lasten en over eenige punten van innerlijk beheer, waren samengesteld uit twee leden van het Kapittel, uit den adel en de afgevaardigden der kwartieren des lands. Elk dezer drie standen bezat maar ééne stem. Met de overige vorsten des Rijks, stond de abdis op gelijken voet en onderhandelde met hen, als macht tegenover macht. Zij bezat ter bescherming van haar persoon eene lijfwacht van dertig man, en leverde zes manschappen voor het militaire contingent van den Westphaalschen Kreits. Met de handhaving der orde en de bescherming des lands waren de schutterijen van Thorn, Grathem, Baexem en

Stramproy belast. Deze bestonden uit burger-compagniën, die in den wapenhandel geoefend werden. De abdis liet munt slaan, versierd met haar blazoen, terwijl hare verordeningen, wanneer ze door het kapittel waren goedgekeurd, kracht van wet hadden. De laatste vorstinnen die over dit stift en land geregeerd hebben, behoorden tot regeerende huizen. Zoo was de vorstin abdis Francisca Christina, die van 1717 tot 1776 den kromsstaf droeg, eene Paltsgravin uit het huis van Beijeren-Zultsbach en hare coadjutorin, de aartshertogin Anna Charlotta, de eigen zuster van Keizer Joseph II. De laatste abdis, die in 1826 overleed, de koninklijke princes van Saxen, Maria Cunigonde, was eene zuster van Clemens Wencislaus, Keurvorst van Trier. In 1797 werd de abdij door de Franschen opgeheven en het vorstendom bij de Republiek ingelijfd; het maakt nu een deel uit van het Koninkrijk der Nederlanden.

In de tiende eeuw, voordat de abdij bestond, was dit vorstendom een vrijgoed, of allodium, van Ansfried graaf van Hoei. In het archief van Thorn (nu te Maastricht) bevindt zich een origineel diploom van Keizer Otto I, die het munt- en tolrecht te Cassallum in de Maasgouw, aan dezen Ansfried wegschenkt en hem tevens het recht verleent om den tol van Ethi naar Cassallum te verplaatsen.

Dit Cassallum houden wij voor het aan Thorn grenzende dorp Kessenich, in voortijden ook eene rijksheerlijkheid, dat toen wel een deel zal uitgemaakt hebben van het allodium van Ansfried. Uit een volgend charter des jaars 1007 schijnt dit te blijken. De Roomsche Koning Hendrik schonk daarin, op aanvraag van bisschop Notgerus van Luik, aan het jonge Klooster van Thorn *mercatum eiusdem loci, telonium et districtum*, zijnde een complement der rechten, die eenige jaren vroeger graaf Ansfried van Keizer Otto had ontvangen.

In dit allodium nu van Thorn werd door Ansfried en diens vrouw Hilsondis of Heriswindis (zij draagt beide namen) eene abdij der orde van den H. Benedictus gesticht, die, gelijk zulks in dien tijd meer voorkomt, ten deele diende ter inwoning voor mannen en ten deele voor vrouwen.

De oorkonde dezer stichting in omloop wordt door een aantal schrijvers voor verdacht, valsch of ondergeschoven gehouden. Van Spaen oppert eenige bedenkingen tegen de waarde van het stuk [1]; de Heer C. G. Kleijn verklaart het op vele plaatsen vervalscht [2]; de Heer Alph. Wauters »trouve des particularités qui inspirent des doutes sur l'authenticité du diplôme" [3]. In het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (I, p. 41) van ons geacht medelid, den Heer van den Bergh, wordt »de echtheid van dit stuk althans in dezen vorm betwistbaar" genoemd, en de Heer Sloet verzekert op zijne beurt: »De oorkonde van 1 Juni 992, volgens welke Hilsondis, vrouw van Ansfried, zich noemende *Comitissa de Strijen*, het klooster (van Thorn) zoude gesticht hebben, is een verdicht stuk" [4].

Dit zijn, wij moeten het bekennen, categorische uitspraken, die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaten; maar dit belet niet dat zich tot hiertoe niemand de moeite heeft getroost van het geïncrimineerde stuk aan een breedvoerig onderzoek te onderwerpen. Daar wij ons op dit oogenblik met het regelen der Thornsche archieven bezig houden, hebben wij het nuttig geacht, hier dit onderwerp te bespreken en toe te lichten. De zaak kan misschien op die wijs hare beslissing nader bij komen.

Zie hier den inhoud der verdachte oorkonde:

In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Ego Hilzundis comitissa terrae de Stryen sequi cupiens eum qui est sponsus virginum, de consilio domini mei Ansfredi ecclesiam construxi in alodio meo de Thora, ubi ego et filia mea Benedicta, sub regula sanctae obedientiae ita viveremus in hoc saeculo, ut mereamur in futuro amictae stolis albis inter angelos comparere in districtu justi judicis: Itaque amicos mihi faciens de mammona iniquitatis attuli ad dictam

---

[1]) Inleiding tot de Geschiedenis van Gelderland, III, p. 166, 167.

[2]) Geschiedenis van Breda, p. 46—49.

[3]) Table chronologique des diplômes de la Belgique, I, p. 424.

[4]) Oorkondenboek van Gelderland, p. 134.

ecclesiam omne alodium meum, quod in terra mea de Stryen gloriosus rex Zuentiboldus olim perdonaverat, inprimis ipsam ecclesiam de Stryen, quae est consecrata in honorem Mariae virginis, Montem littoris ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est et cellam habet a beato Amando consecratam, villam Gillesa cum appenditijs, villam Baerle cum altari in honorem sancti confessoris Remigij a me constructo, castellum Sprundelheym cum omni integritate, sicut situm est super fluvium Moirwater, silvam ad porcos alendos, quemadmodum jacet inter duas Marcas cum omni jure, waricapio, teloneo, molendino, censu, pedagio et aquagio, in pratis, silvis, agris cultis et incultis, wastinis, moris, humido, sicco, alto, basso, prout eadem ego Hilzundis Christi famula et parentes mei tenuerunt. Non sit ullus advocatus nisi quem fratres et sorores de Thora coenobij elegerint, et si quispiam maligno sensu, suadente diabolo se intromiserit, condemnabit eum dominus mundi Caesar, qui est legitimus coenobij advocatus. Adjuro quoque haeredes, Stryenses dominos, per eum qui fuit et venturus est, ne ullam guerram aut malum ingenium faciant huic meae donationi, sed filiam meam ejusque congregationem defendant in armis et justitia: Qui secus fecerit portionem habeat cum Dathan et Abiron, ne remittatur ei peccatum nec in hoc saeculo nec in futuro. Fiat, Fiat. Datum apud Thorae anno nongentesimo nonagesimo secundo, kalendis junij, indictione IV. Testes fuerunt: Joannes abbas S. Panthaleonis, fr. Balduinus praepositus de Eicha, G. decanus, et de militibus nostris Franco de Dungha, H. de Emelbergha, G. de Sundert, castellanus noster, J. dapifer, et de ministrialibus episcopi, Christophorus, Girardus. In domino feliciter.

In deze oorkonde worden hoofdzakelijk drie punten vastgesteld: ten eerste de stichting der abdij, ten tweede de dotatie van dezelve en ten derde de bescherming of voogdij over de nieuwe stichting. Wij zullen deze drie afdeelingen in het kort bespreken en aan andere geschiedkundige beschciden toetsen.

Ten eerste zien wij dat, toen de stichtingsbrief werd opgemaakt, het klooster en de kerk reeds gebouwd waren.

Deze bouw geschiedde op kosten van Hilsondis en op haar eigendom, maar met toestemming van haren man, die, zooals wij reeds weten uit het charter van 966, de oorspronkelijke eigenaar is geweest van het allodium van Thorn. In welken zin het *construxit in allodio suo* moet begrepen worden, zullen wij later zien.

Zij koestert de hoop, in deze nieuwe stichting, bij hare dochter, die reeds aan het hoofd der vereeniging staat, hare levensdagen »*sub regula obedientiæ*", dus als non, te slijten. Hieruit mag men afleiden, dat ook Ansfried zich voorgenomen had ten klooster te gaan, iets waartoe hij later stappen deed. Dat Hilsondis den kloostersluier zou aangenomen hebben, volgt uit deze uitdrukking evenwel niet maar wel dat zij het voornemen daartoe had. De woorden »*ubi ego et filia mea sub regula sanctæ obedientiæ ita viveremus*" hebben meer betrekking op hetgeen gebeuren kan, dan wel op een gevestigden toestand. Het woordje *ubi* staat hier voor *ut ibi*. Hilsondis verlangt, wanneer zich de gelegenheid daartoe aanbiedt, onder den regel der kloosterlijke gehoorzaamheid zoo te leven, dat zij hiernamaals onder de Engelen in het rijk van den rechtvaardigen Rechter mag verschijnen, gehuld in het witte kleed der onschuld. Dit is de inhoud van het eerste punt, waarin de stichting der abdij verhaald wordt. Ongelukkig vloeijen de oude stiftsdocumenten, die wij bezitten, tot in de dertiende eeuw zeer karig; ze zijn maar vier in getal en in geen enkel wordt van de stichting of van de stichters melding gemaakt. Eene uitstekende bron van informatie over dit punt is ons evenwel van elders bekend. Een tijdgenoot namelijk van Ansfried, de bisschop Thietmar, geeft over de stichting der abdij merkwaardige bijzonderheden ten beste. Hij verhaalt in zijn Chronicon [1]), dat Ansfried »vir omni bonitate conspicuus et alto progenitorum germine (natus)" zich met den Keizer naar Italië begaf om Rome te belegeren. Van dien veldtocht teruggekeerd: »abbatiam quae dicitur Torna, de haereditate pro-

---

[1]) Pertz Monum. Germ. III, p. 777.

pria construxit, in qua filiam suam abbatissam, plurimarum Deo devotarum sanctimonialium matrem, assensu pontificis constituit, sanctoque Lantperto pro remedio animae suae ex integro tradidit.... Interea contingit ut domina Hereswit comitissa, ipsius scilicet conjux reverenda, in curte sua quae dicitur *Gilisa*, coepit aegrotare, quae statim velut mortis presaga futurae, festinavit ire in Torna. Quo dum prae nimio dolore nequiret pervenire, in domo cujusdam majoris remansit in itinere. Qui, sicut ipse nobis retulit, nimiae ferocitatis canes habuit, quorum latratum ipsa infirma graviter sustinuit. Hospes ut audivit, festine precatus ab ipsa, hos libentissime voluit capere, vel ad ultimum, si potuisset, etiam occidere. Horum dum neutrum potuisset, mirabiliter accidit, ut nullus eorum postea quivit latrare, donec sancta Dei ancilla obdormivit in pace. Quam secus monasterium communis laboris comes sanctae simplicitatis in secretario sepelivit. Hujus cameraria multis annis fuit ydropica. Huic visum est in vigilia nativitatis Domini, quod ad sepulturam dominae suae candelas deberet afferre; quod et fecit. Mox dum matutinae laudes celebrarentur, exivit, solutionem habuit, sana coram omni populo rediit. Post discessum autem dominae ipsius felix comes non de terreni operis casu desperatus, sed in virtutis volatu ab ipso sublevatus, mente disposuit, ut monasterialem vitam subiret, ubi majoris obedientiae regulam indueret. Quod dum in exordio per intentionem agitur, a tertio Ottone imperatore ad episcopatum Trajectensem per Notgerum, Leodii pontificem, summâ necessitate vocatur.

Op dit uittreksel veroorloven wij ons een paar bemerkingen. In het begin van zijn verhaal zegt Thietmar, dat Ansfried en dus niet Hilsondis, de bouwheer van het klooster van Thorn zou zijn geweest, hetgeen met de stichtingsoorkonde niet schijnt overeen te stemmen, want daar wordt Hilsondis genoemd als de persoon die dit werk in haar allodium verrichtte, *de consilio Ansfridi*. Deze tegenspraak echter is maar schijnbaar.

Hilsondis bouwde haar klooster op het gebied, wat haar Ansfried daartoe aangewezen had. Immers: »*de haereditate*

propria construxit", wil niet zeggen, dat Ansfried feitelijk bouwde, maar dat hij een gedeelte zijner eigendommen ter bouwing en dotatie had aangewezen. Een weinig verder laat Thietmar dan ook hooren, dat de bouw gezamenlijk door beide echtgenooten tot stand kwam, want hij noemt het »*monasterium communis laboris*", hetgeen, dunkt ons, de moeielijkheid oplost.

Uit het relaas van Thietmar blijkt verder, dat Benedicta, de dochter van Ansfried en Hilsondis, aan het hoofd der abdij stond, toen de moeder overleed. Dit stemt overeen met den stichtingsbrief, waar gesproken wordt van Benedicta en hare congregatie. De dood van Hilsondis schijnt tusschen de jaren 992 en 995 te hebben plaats gehad, want uit het verder verhaal van den annalist kan men afleiden, dat Ansfried onmiddellijk na haren dood wilde in een klooster gaan, om »*sub regula obedientiae*" te leven — de annalist gebruikt dezelfde woorden als het charter —, maar dat hij in zijn voornemen belet werd, door den Keizer, die hem door zijn invloed tot bisschop van Utrecht liet kiezen.

De tweede bemerking is deze. Hilsondis, die te Gilzen bij Breda overleed, werd door haren huisheer te Thorn, »*secus monasterium in secretario*" ter aarde besteld. Wat beteekent het woord *secretarium* door den Annalist hier gebruikt? Volgens Ducange heeft dit woord verscheidene beteekenissen. Men bedoelde daarmede een relikwieschrijn, eene sacristie of eene afgezonderde plaats, »*locum secretum*". De keuze valt hier moeielijk.

Wij veronderstellen evenwel dat de schrijver door *secretarium* hetzelfde heeft willen aanduiden, wat het woord »*spelunca*" beteekent, namelijk een onderaardsch gewelf, eene geheime krocht, en daarmede de romaansche onderkerk of crypta der Thornsche stiftskerk bedoelt, die nog in wezen is. Het grafmonument der gravin bevindt zich nog heden in het midden van het priesterkoor in het gewelf der bedoelde krocht. Dit grafmonument, was ten tijde der vorstinnen het voorwerp van diepen eerbied. Het werd in 1140 geopend en de gebeenten der gravin werden in eene nieuwe kist gelegd. Verder lezen wij in een handschrift, getiteld: »*Officia*

ecclesiae collegialis nobilium virginum abbatiae Thorensis" het volgende: »In omnibus festis Beatae Mariae Viginis ad ambas Vesperas et ad Missam ardebunt tres candelae retro tumbam Hersewindis. In festo omnium Sanctorum custos teget tumbam Hersewindis parvâ tapetâ et in quolibet angulo tumbae ponet unam candelam ardentem. Similiter fiat altera die in Missa. In Missis anniversarii Ansfridi et Herswindis rector altaris St. Joannis debet esse diaconus et rector altaris sancte Catharinae subdiaconus". Op haar monument leest men het volgende opschrift:

D. O. M.
PIAEQUE MEMORIAE
D. HILSONDIS COMITISSAE DE STRIJEN
ET HUIOTIS, HUIUS CELEBERRIMI COLLEGII
FONDATRICIS MUNIFICAE,
CUM CONSILIO ET ASSENSU
MARITI SUI,
D. ANSFRIDI COMITIS DE TEISTERBANT
ET IN POSTERUM EPISCOPI ULTRAIECTENSIS,
NECNON BENEDICTAE,
EORUM FILIAE, PRIMAEQUE ABBATISSAE,
DEVOTA ET GRATA POSTERITAS
EX VETERI AD HANC FORMAM
REDIGI CURAVIT,
1739.

Uit dit alles blijkt dat er tusschen het verhaal van Thietmar, die — ik druk op deze omstandigheid —, een tijdgenoot van Ansfried was, en den inhoud van dit eerste gedeelte van ons charter geen tegenspraak bestaat; maar veeleer dat er geheele overeenkomst is tusschen beiden, zoodat onze oorkonde in haren aanhef waarheid bevat.

Het zal dus wel overbodig wezen, hier nog te wijzen op het hierboven aangehaalde grafschrift van Hilsondis, hetwelk getuigt dat ook de latere bewoners der abdij in haar de stichteres erkenden van hun klooster, »*de consilio et consensu Ansfridi.*"

Wij sluiten dus het eerste gedeelte van den stichtings-

brief en gaan over tot het onderzoek naar de goederen uit het graafschap Strijen, waarmede de abdij begiftigd werd.

In de eerste tijden der middeleeuwen was Strijen een graafschap of eene gouw, bevattende het zoogenoemd land van dien naam, dat van Zevenbergen, St. Geertruidenberg, de baronnie van Breda, het markgraafschap Bergen-op-Zoom en eenige thans verdronken landen. Men kan de oudste geschiedenis van dat gewest lezen bij van Goor of Klein. Hilsondis, die zich in 992 gravin van Strijen noemde, schonk eenige bezittingen uit hare erfgoederen, gelegen in dit graafschap, aan de nieuwe abdij; bezittingen die — zoo verhaalt zij — in voortijden door Koning Swentibold weggeschonken waren. Door deze bepaling wordt hare schenking deugdelijk omschreven: zij geeft al het allodium weg wat zij uit de nalatenschap van dien koning, die in 900 stierf, heeft gekregen; niets meer en niets minder. Deze goederen, waren wellicht aan de bewoners der abdij bekend, of stonden opgeteekend in een schenkingsbrief van voormelden Swentibold, zoodat ze, streng genomen, in onzen stichtingsbrief niet meer behoefden vermeld te worden; evenwel, om meerdere kracht en grootere deugdelijkheid aan hare wilsbeschikking bij te zetten, noemt de stichteres die goederen ook hier afzonderlijk op. Het zijn: de kerk van Strijen, gewijd aan de H. Maagd, Mons littoris waar de H. Gertrudis lichamelijk verkeerde en de H. Amandus eene cella wijdde, de villa Gillesa met hare aanhoorigheden, de villa Baerle met een altaar ter eere van den H. Remigius, door haar gesticht, het kasteel Sprundelheim in zijn geheel, zooals het ligt op de vliet Moirwater, met een bosch, om er varkens te mesten, gelegen tusschen de twee Marken, met alle rechten, gemeene gronden, eenen tol, een molen, cijnsen, weggeld, waterleiding, verder weiden, bosschen, bebouwde en onbebouwde landen, woestijnen, meeren, in nat en droog, hoog en laag, zooals die door haar en hare ouders bezeten werden.

Dit zijn de goederen in de schenkingsoorkonde genoemd. En opmerkelijk, in het bovengenoemde land van Strijen heeft dan ook de abdij Thorn tot op den dag harer opheffing in 1797, een aantal goederen, tienden, cijns- en laathoven be-

zeten. Wij noemen Sprundel, Baerle-Hertog, Baerle-Nassau, Meerle, Meersel, Bavel, Ginneken, Etten, Leur, Breda, Oosterhout, Alphen, Gilze, Prinsenhage (Mertersen), Geertruidenberg, Drimmelen, Wouw, enz.

De kerkegift van Strijen vinden wij onder de latere bezittingen van Thorn niet terug. Indien zij goederen gehad heeft in een dorp van dien naam, zullen die reeds vroeg vervreemd zijn, of misschien door den grooten watervloed van het jaar 1421 verloren zijn gegaan. Ook hebben wij niet gevonden of in het Zuid-Hollandsche dorp Strijen, de H. Maagd patrones der kerk is geweest, ten tijde dat zich deze nog in katholieke handen bevond.

Er zijn evenwel schrijvers die beweren, dat dit Strijen moet gezocht worden in het dorp Oosterhout, waar zich nog heden de bouwvallen bevinden van het kasteel van dien naam. Inderdaad was de abdij hier eigenares van een aantal goederen, cijnsen en van eene laatbank.

De bezitting, in ons diploom in de tweede plaats genoemd, is »Mons littoris", nu Geertruidenberg, waar het stift van Thorn het patronaat der kerk en andere eigendommen heeft bezeten; ook genoot het de tienden in het aangrenzende dorpje Drimmelen. In 1310 stichtte de Thornsche abdis Margareta van Petershem te Geertruidenberg een Kapittel van acht kanunniken en voorzag het van een behoorlijk inkomen. Dat de H. Amandus bisschop van Maastricht — zooals onze oorkonde dat vermeldt — er eene *cella* of klein kloosterken zou gewijd hebben, bevat niets strijdigs met de geschiedenis, want St. Geertruidenberg lag in zijn bisdom. De H. Gertrudis, die volgens ons charter, toen te Geertruidenberg vertoefde, was eene tijdgenoote van Amandus en gelijk men weet, eene dochter van Pippijn van Landen. In de legende van haar leven, door haren huispriester opgesteld, wordt verhaald dat Amandus het huis harer moeder Itta of Iteberga, die destijds als weduwe leefde, bezocht en haar den raad gaf, zich met hare dochter in een klooster terug te trekken [1]).

---

[1] Vita S. Gertr. abb. Nivell. apud Boll. ad 17 Martii.

Indien Gertrudis, het klooster, door Amandus te Geertruidenberg gewijd, ooit heeft betrokken, schijnt dit niet voor lang te zijn geweest, want zij heeft lange jaren aan het hoofd gestaan der groote stichting harer moeder te Nivelles, waar zij als abdis gestorven is. De bijzonderheid over Gertrudis in onze oorkonde bekend gemaakt wint nog meer historischen grond, indien wij in overweging nemen, dat het stift van Nivelles gedurende de middeleeuwen te St. Geertruidenberg heeft bezittingen gehad. Deze ontsproten wellicht uit eene schenking der evengenoemde cella, die Amandus aldaar wijdde.

Dat evenwel de stichteres der abdij Thorn, Geertruidenberg en Strijen niet kon wegschenken, omdat die sedert lang aan Nivelles behoorden, zooals de Heer Klein dat beweert [1]) is uit de lucht gegrepen. De goederen, door Hilsondis weggeschonken, stamden uit de nalatenschap van Koning Swentibold en vloeiden dus uit eene andere bron dan die van Nivelles. Overigens was na den dood van Swentibold, die in 900 voorviel, deze abdij van Nivelles nog in het bezit harer eigendommen te Geertruidenberg, daar zij daarin, onder anderen in 967, door Keizer Otto I bevestigd werd [2]).

Op de derde plaats schonk Hilsondis, aan het stift van Thorn hare villa Baerle, met het altaar door haar aldaar gesticht ter eere van den H. Remigius, belijder. Niet alleen in deze villa, zijnde eene zeer oude moederkerk, maar ook in de filiaal-parochiën Baerle-Nassau, Meerle, Meersel, Minderhout, Sondereygen en Ulekoten, bezat de abdij van Thorn vele goederen. Zij trok er de tienden en benoemde den pastoor, de rectors en beneficianten. Te Baerle was zij eigenares van het kasteel Bruheze, van vele goederen en van een laathof, waartoe gronden gelegen te Chaam, Alphen, Goirle, Welde en Merxplas behoorden. Het recht van vergeving der kerk, oorspronkelijk een eigendom der abdis,

---

[1]) Geschied. van Breda, p. 46.

[2]) Gramaye Antiq. Bredanae, p. 8.

werd in 1261 door deze aan het kapittel overgedragen. Ten slotte melden wij dat nog heden het hoogaltaar der kerk van Baerle aan den H. Remigius is toegewijd.

Eene andere schenking is die van de villa Gillesa, het tegenwoordig Gilze, *cum appendiciis*. Het is in deze villa, dat bij een harer dienstlieden, Hilsondis overleed. Het stift van Thorn had in dit dorp een laathof met schout en schepenen, de groote en de kleine tienden, de novaaltienden en de vergeving der pastorie. Daarvoor moest het de kerk onderhouden. De abdis schonk in 1235 de kerk van Gilze aan haar kapittel, opdat hetzelve beter zou kunnen bestaan. Deze was de moederkerk van de dorpen Etten, Ginneken, Princenhage en Bavel, die, bij oorkonde des jaars 1316, daarvan gescheiden werden.

Ook hier genoot de abdij dezelfde rechten, die ze te Gilze bezat.

Of het kasteel Sprundelheim, met al zijne rechten en goederen, waarvan ons charter gewaagt, aan Thorn ooit gekomen is, weten wij niet. Zeker evenwel is het, dat de abdij er de tiende trok, de pastorie vergaf en de kerk onderhield. Dit kasteel lag aan de beek Moerwater, die later den naam van Leursevaart heeft gekregen.

Ziedaar de schenkingen die in den stichtingsbrief des jaars 992 genoemd en besproken worden. Rondborstig en openhartig moeten wij bekennen, dat wij daarin niets aanstootelijks of tegenstrijdigs hebben ontdekt. Het eenige, wat aanleiding tot aanmerking kan geven, is de omstandigheid, dat in onze oorkonde geen woord van de tiende wordt gerept, die evenwel in de laatste tijden de rijkste en voornaamste bron van inkomen voor de abdij opleverde. Maar wij denken dat deze onder de namen *villa*, *ecclesia* en *castellum* kan begrepen zijn, die de weggeschonken plaatsen dragen. Op het einde der tiende eeuw waren trouwens bijna alle kerken en kasteelen in bezit van tienden. Ook kan het gebeuren, dat deze tienden stonden opgesomd in de schenking van Swentibold, waarvan de kennis verondersteld wordt. Voorts dient men niet uit het oog te verliezen, dat ten tijde van Hilsondis de opbrengst der tienden nog luttel

van waarde was; de grond was bijna niet ontgonnen en het land weinig bevolkt. Ook hierom kan het zijn dat de opsteller van het stuk, de tienden niet uitdrukkelijk genoemd heeft. Het niet vermelden daarvan pleit intusschen voor de echtheid van onzen schenkingsbrief, want een vervalscher uit lateren tijd, zou deze voorname bron van inkomen gewis niet hebben verzwegen of uit het oog verloren.

Het derde en laatste gedeelte van onze oorkonde handelt over de advocatie of kloosterbescherming, eene instelling. die wij in de bescheiden der tiende en elfde eeuw voetstoots aantreffen. In die tijden van rooverijen en brutaal geweld, was het niet alleen nuttig maar zelfs noodzakelijk, dat de instellingen van weerlooze monniken en zwakke kloostervrouwen onder de hoede, of liever onder de voogdij van machtige vorsten of graven geplaatst werden. Deze instelling dagteekent van voor den tijd van Karel den Groote; het woord *advocatus* komt voor den eersten keer in de capitulariën voor; voór dien tijd gebruikte men dat van *mamburnus*.

De voogd had, tegenover zijn klooster, eene dubbele verplichting te vervullen; hij moest als krijgsman, *advocatus armatus* of *defensor*, optreden tegen het geweld van buiten en de abdij verdedigen met den sterken arm, en als rechter in strafzaken de schepenbank in het rechtsgebied van het kloosterdistrict voorzitten; in dit laatste geval werd hij wel eens *judex immunitatis* genoemd. Niet zelden treffen wij deze twee voogdijen gesplitst aan, zoodat er zich voor eene en dezelfde abdij twee personen bevinden, waarvan de eene de militaire dienst en de andere de halsgerechtelijke justitie waarneemt. De *advocatus judicialis* liet zich niet zelden door een ondervoogd vervangen [1]).

De voogd werd aangesteld door den Keizer, door den stichter of door de leden der abdij.

In onze oorkonde weigert Hilsondis eenen voogd over hare nieuwe abdij aan te stellen; zij laat dit gewichtig punt

---

[1]) De Saint-Génois, Histoire des Avoueries de la Belgique, p. 5—36.

aan de zorg der broeders en zusters over. Zij zullen den voogd aanstellen. Zou zich evenwel iemand verstouten, door zekere verkeerdheid of door ingeving van den booze, de bezittingen der abdij te verontrusten, dan zal hem de Keizer, die de Heer is der wereld, veroordeelen, want hij, — voegt zij er bij — is de wettige voogd van het klooster. Eindelijk bezweert zij hare erfgenamen, de aanstaande heeren van Strijen, bij Dengenen die was en die komen zal, hare dochter en haar stift te beschermen door de wapenen en door de gerechtigheid. Ziedaar de middelen die Hilsondis aanwendde om hare stichting tegen geweld en roof te vrijwaren.

Betrekkelijk hetgeen wij hier lezen aangaande de rechten die aan den Keizer door de stichteres der abdij Thorn worden toegekend, bemerken wij dat, volgens de hiërarchische grondbegrippen der middeleeuwen, de Keizer als de oppervoogd over alle kloosters, kerken en bisdommen van zijn rijk werd beschouwd. De gekozen voogd was zijn plaatsbekleeder en handelde in zijn naam. »Le souverain — zegt de Saints-Génois — était l'avoué immédiat, *advocatus principalis*, des communautés ecclésiastiques. Il leur donnait en son nom une sorte de lieutenant qui le remplaçait et qui devenait leur avoué" [1]). Hier schijnt iets dergelijks te hebben plaats gehad, want uit latere archiefstukken blijkt, dat, ten alle tijde, en op eene bijzondere wijs, de abdij van Thorn onder de bescherming der Duitsche Keizers heeft gestaan. Sedert 1512 maakte zij een deel uit van den Westphaalschen Kreits [2]).

Wij zeiden hierboven, dat Hilsondis de aanstelling van een voogd aan de vrije keuze der broeders en zusters overliet. Iets dergelijks deed keizer Otto I bij oorkonde des jaars 947 voor de abdij Essen, waar de abdis den voogd benoemde [3]). Ook koning Otto III schonk in 994 aan de abdij Werden het recht om voogden over hare bezittingen aan te

---

[1]) De Saint-Génois, p. 15. Zie ook Pheiffer en Funcke, Geschichte des Furstenthums und der Stadt Essen, p. 30.

[2]) Dr. Stuben, Vindiciae consiliarii Thorensis, p. 96..

[3]) Lacomblet I, page 54.

stellen en te ontslaan [1]). Een aantal andere voorbeelden daarvan zijn voorhanden. Te Thorn komen dan ook voogden en ondervoogden voor, die door de leden der abdij schijnen benoemd geweest te zijn. Zoo verschijnt de Hertog van Gelder als schermvoogd over het gansche gebied, afkomstig uit de nalatenschap van graaf Ansfried. Zijn ondervoogd was de Graaf van Horne; Willem, heer van Horne, komt in de jaren 1272 en 1282 als dusdanig voor [2]). Deze voogdij geeft op het einde der 17de en in het begin der 18de eeuw aanleiding tot vele geschillen met het hof van Gelderland te Roermond.

De Hertog van Braband verschijnt in het jaar 1231 als voogd over de bezittingen der abdij in het land van Breda. Trouwens de abdis Hildegondis noemt hem *advocatum nostrum* in eene oorkonde betrekkelijk de goederen gelegen te Baerle, Gilze en in den omtrek van Breda [3]). Ook in hunne heerlijkheid Eijsden, bij Stockhem, bezaten de kloosterlingen eenen voogd, die er recht sprak. In het jaar 1282 komt zekere Mabila voor, als weduwe van Hendrik *quondam advocatus in Hesde.* Later bezaten de Heeren van Vlodorp tot Leuth deze voogdij, die is blijven bestaan tot op den tijd der verkooping dier heerlijkheid in het begin der zestiende eeuw. In 1231 benoemde het kapittel van Thorn den hertog van Limburg tot zijnen voogd te Ubach [4]), terwijl wij een paar eeuwen later, den graaf van Loon als voogd der heerlijkheid Neeroeteren aantreffen.

Dit zijn de bijzonderheden die wij meenden te moeten vermelden, om aan te toonen dat de benoeming van voogden, zooals zij in ons charter besproken wordt, hoegenaamd niet in strijd is met de geschiedenis en met den inhoud van andere charters uit dien tijd. En hiermede is ons onderzoek over den zakelijken inhoud van onze oorkonde geëindigd. Onze gevolgtrekking is, dat de kern en het wezen der zaken,

---

[1]) P. 76,

[2]) Wolters, p. 96.

[3]) Van Goor, p. 414.

[4]) Ernst, Histoire du Limbourg, VI, p. 427.

die in dat diploma behandeld worden, strijdig zijn, noch met de bekende geschiedkundige gegevens, noch met andere documenten uit de gelijktijdige oudheid.

Thans gaan wij over tot het tweede gedeelte van onzen arbeid en zullen onderzoeken wat er volgens de critici aan den vorm, den stijl en den bouw van ons diploom ontbreekt. Trouwens er zijn charters — wij hebben het reeds gezegd — waarvan de inhoud waar of waarschijnlijk is, maar die als vervalschte of onderschoven stukken moeten gebrandmerkt worden, omdat er iets ontbreekt aan den vorm of aan de inkleeding.

Eer wij het kleed beschouwen, waarin ons charter gestoken is, nemen wij evenwel de vrijheid eerst te onderzoeken of het origineel van onzen stichtingsbrief nog bestaat en of wij, in het ontkennend geval, op vertrouwbare afschriften kunnen steunen. Dit punt immers van ons onderzoek is van groot belang, want het bijbrengen van een oorspronkelijk stuk of van een vertrouwbaar afschrift, legt een groot gewicht in de schaal en brengt het vraagstuk gewoonlijk tot beslissing. Ongelukkig tasten wij hier in het duister en het zal moeite kosten eenige lichtpunten te ontdekken, die ons den weg aanwijzen.

Wat het origineel betreft, dit schijnt sedert eeuwen zoek geraakt te zijn, wat niet te verwonderen is, zoo wij bedenken dat, indien wij dit diploma nu nog mochten aanschouwen, het een ouderdom zou hebben van nagenoeg negenhonderd jaren. Wel is waar, in het archief der abdij Thorn bestaan twee oorspronkelijke oorkonden, die ouder zijn dan deze stichtingsbrief, één namenlijk uit 966 en één uit 984, maar wij gelooven niet dat er in de archieven van ons vaderland vele oudere stukken dan deze bewaard worden.

In het Limburgsche rijksarchief bevindt zich ook een Cartularium van Thorn uit het begin der XVI^{de} eeuw, waarin vele oude documenten dier abdij zijn overgeschreven. Ongelukkig ontbreekt ook hier de tekst van het charter, waarmede wij ons bezighouden; een later Cartularium mist eveneens dit stuk. Dit gemis wordt evenwel vergoed door meerdere afschriften op papier, waaronder zich één bevindt dat wij

wenschen te bespreken. Het is geschreven tegen het einde der vorige eeuw en draagt als onderschrift: *Collatione factâ concordat, quod attestor, Ant. Winckens, illustrissimi et revcrendissimi capituli Thorensis secretarius et notarius.* Daarop volgt eene tweede collatie die luidt: *Collatione facta cum praedicta copia de verbo ad verbum concordat, quod attestor J. Bogaerts, notarius publicus admissus.* Eindelijk volgt onmiddelijk daarop: *Haec copia concordat cum antiquissimo libro, in quo plurimae authenticae reservantur in archivo capitulari Thorensi asservato, quod attestor J. R. Broeckmeulen presbyter et illustrissimi capituli secretarius juratus.*

Dat de secretaris Broeckmeulen de copie, door de notarissen Winckens en Bogaerts gewaarmerkt, werkelijk heeft gecollationneerd en verbeterd op gemeld Liber antiquissimus, bewijzen verscheidene doorhalingen of bijvoegingen. Zoo veranderde hij *Gilleyla* in *Gillesa;* »*huic meae fondationi*" in »*huic meae donationi*"; *Dicha* in *Eicha; Tunga* of zoo iets in *Dungha; dapifer* in *J. Dapifer.*

Het lijdt dus geen twijfel of het stuk werd met dat Liber antiquissimus vergeleken. Wij zijn dus in 't bezit van een tamelijk eensluidend afschrift. Ongelukkig is nu ook dit oude cartularium verdwenen. Dat het evenwel bestaan heeft, bewijzen verscheidene afschriften, getrokken uit »seckeren geschreven boeck, gebonden in geel horen, in folio", aanduiding, die niet toepasselijk is op de andere cartulariën van het stift.

Dit afschrift nu heeft gediend ter uitgave van bovenstaanden tekst; beter exemplaar zijn wij niet kunnen machtig worden.

Overigens is ook de gedrukte tekst die tot nu toe in het licht werd gegeven, bij alle schrijvers, die wij raadpleegden, gebrekkig. Onze oorkonde werd voor de eerste reis door Miraeus en daarna door Butkens, Gramaye, Knippenbergh, van Goor, van Mieris, Foppens en anderen uitgegeven.

Miraeus, die zijn »*Codex donationum piarum praesertim Belgicarum*, in 1624 in het licht gaf, nam daarin op bladz. 26 onze oorkonde op. Wij hebben die eerste uitgaaf niet kunnen raadplegen maar, in die welke Foppens in 1723 bezorgde komt dit stuk ook voor. Hij gebruikt aldaar den

naam *Gileyela* ter aanduiding van het dorp Gilzen; bij den naam Moerwater maakt hij de bemerking dat deze vliet onbekend is, en door de twee Marken verstaat hij de riviertjes de Merk en de Aa Het is evenwel mogelijk dat hier de Merk en de beek van Chaam, tusschen welke de abdij vele gronden bezat, beduid worden. Voor *waricapio* leest men daar *wancapio* voor *Eycha*, *Dirha* en voor *de Sundert*, *de Sandert*.

Butkens vond een afschrift van onzen brief onder de nagelaten papieren van Michiel Piggen, raadsheer van den Prins van Oranje. Dit stuk werd opgenomen, in het eerste deel deel zijner: »*Trophées du du·hé de Brabant*", dat in 1637 te Antwerpen het licht zag. Het is onvolledig en onjuist. De aanhef: *In nomine sanctae et individuae Trinitatis*, zooals ook de imprecatie: *qui secus fecerit portionem habeat cum Dathan et Abiron*, etc. zijn weggebleven. De indictie staat in letters en niet in cijfers, *Gilleleyela* voor *Gillesa; Dirha* voor *Eijcha* enz.

In 1697 verscheen een nieuwe uitgaaf van dit diploom in het geschrift van den Thornschen kanonik Dr. Johan Stuben, getiteld: *Vindiciae consiliarii Thorensis contra advocatum consilii regii Ruraemundensis*, een werkje handelende over de afhankelijkheid der abdij en het land Thorn van het Duitsche Rijk. In de bijlagen treft men, onder N⁰. 7; het stichtingsdiploom aan, hetwelk de schrijver een stuk noemt, in het land van Thorn en op het Spaansch-Geldersch gebied goedgekeurd en alom aangenomen. In deze uitgaaf, die evenwel niet met groote zorg geschiedde, vindt men: *Amondo* voor *Amando*, *Gilleyela* voor *Gillesa* en *Dira* voor *Eijcha*

De editie welke Knippenbergh, volgens een afschrift uit het archief van Thorn bezorgde, is minder slordig [1]; *Gilleyela* en *Dira* heeft hij veranderd in *Gillizela* en *Eicka*. Eene laatste oorspronkelijke uitgaaf van ons charter schonk van Goor in zijne: Beschrijving van Breda (1744) [2], die zich daardoor van de anderen onderscheidt, dat de volgende

---

[1]) Knippenbergh, Hist. ecclesiastica ducatus Gelriae, p. 58.

[2]) Bladz. 414.

woorden zijn weggebleven: *Et si quispiam maligno sensu, suadente diabolo, se intromiserit, condemnabit eum Dominus mundi caesar, qui est legitimus cenobii advocatus.* Waarschijnlijk schuilen achter dit weglaten politieke bedoelingen.

Dit zijn zoo ongeveer de uitgaven, die van ons charter zijn in omloop geweest; zij verschillen alleen in ondergeschikte punten van elkander. En daar nu tegen den zakelijken inhoud van het stuk geene bezwaren van gewicht zijn aan te voeren, zullen wij ons hier bepalen tot de bespreking van hetgeen er gezegd is geworden tegen den vorm en tegen enkele onderdeelen van het stuk. Dit zal ons dan ook ten slotte leeren of wij met een echt, of wel met een valsch of vervalscht stuk te doen hebben.

In 1666 kwam de stichtingsbrief van Thorn reeds verdacht voor. De raden van den Prins van Oranje, te Breda, verlangden toen het origineel te zien. Zij wendden zich ten dien einde tot den raad van Braband te 's Gravenhage met het verzoek, dat dit origineel met eene copie daarvan, op het origineel gecollationneerd, in de griffie van den raad van Braband zou worden geverifieerd. Bij missive van 13 Januari 1667 werd door den raad daartoe besloten en dit werd dan ook ter kennis gebracht van het kapittel.

De kapitularen, het origineel niet meer machtig zijnde, gaven een ontwijkend antwoord. Zij verzetten zich niet — zoo luidt hun antwoord — tegen den maatregel door den raad van Braband genomen, maar zien daarin eene nieuwigheid, dienende om korte processen op de lange baan te schuiven; want zoo doende kon men steeds nieuwe stukken eischen en blijven oppositie maken. Verder, dat het kapittel vele ongemakken en ravagie heeft te verduren gehad, speciaallijk van de Condésche troepen, die het geheele land hebben uitgeplunderd en verwoest; ten gevolge waarvan vele charters zijn verloren gegaan, die men van tijd tot tijd en bij stukken wederom bekomt, zoodat men het bovengenoemde origineel vooralsnog niet machtig is. »Van den anderen kant — bemerken zij — dat de gereiden zich van deze akte van donatie, vermits hare oudheid en consideratie bij alle gelegenheden hebben bediend, zonder dat nopende de

legaliteit daarvan ooit bij Jugement, eenig scrupuul is gemaakt of gemoveerd. Dat het eindelijk notoir en aan alle wereld bekend is, dat deze oorkonde door vele en verscheiden historieschrijvers van onze Nederlanden, niet enkel wordt vermeld, maar ook bij verscheidene in hunne historiën van woord tot woord wordt aangehaald, zoodat de exhibitie daarvan niet anders zoude wezen dan de zon bij den middag aanwijzen en men zich »*in hoc nostro casu*" zal moeten bedienen met eene autentique copie".

Dit was de eerste aanval tegen de echtheid van het stuk; men verlangde inzage van het origineel, dat niet meer bestond. De tweede was die van J. A. van Spaan, die in het derde deel (p. 168) zijner: *Inleiding tot de Geschiedenis van Gelderland*, het volgende zegt: »Het is buiten ons bestek de echtheid van dezen brief te onderzoeken; maar wij kunnen niet ontveinzen dat de titel *comitissae terrae de Strijen* en de toenamen die aan de voorkomende getuigen gegeven worden, ons op dien tijd, zeer verdacht voorkomen, en een blijk schijnen te zijn van een veel later opstel. De inhoud is echter van waarde gehouden, want Thorn bezit aanmerkelijke goederen in die streken". Deze kritiek, dunkt ons, is gegrond voor hetgeen eenige ongewone titels aangaat, gegeven aan de getuigen, die bij de opmaking der akte tegenwoordig waren; maar zij schijnt ons ongegrond in betrekking tot het woord *comitissa*, hetwelk in den brief gebruikt wordt als titulatuur van Hilsondis. Deze voorname vrouw wordt immers ook *comitissa* genoemd door den Chronijkschrijver Thietmar, die zooals wij reeds weten, haar tijdgenoot was en een bekende van den heer, in wiens huis zij den geest gaf. Ook in een charter van 1028 komt eene *Azala comitissa* voor [1]), en tusschen de jaren 1076 en 1099 begint eene oorkonde met de woorden: *Sciant omnes Christi fideles .... quod Adelheyt comitissa comitis Everhardi filia* [2]) en eene uit het jaar 1096 met: *Ego Ida Buloniensis comi-*

---

[1]) Van Mieris, Charterboek, I, p. 63.

[2]) Sloet, Oorkondenboek van Gelderland, I, p. 182.

tissa [1]). Dit zij voldoende om aan te toonen dat de naam *comitissa de Strijen* aan Hilsondis gegeven, zoo vreemd niet klinkt als men bij eene eerste inzage van de oorkonde wel denken zou.

Wat nu het slot aangaat, waarin van Spaan ook eenige gebreken ziet, dit heeft in zijn uiterlijken vorm niets ongewoons. Onderschriften van geestelijken, edelen en ministerialen komen in oorkonden der tiende en elfde eeuw zeer veel voor. De namen der leeken volgen, gelijk in ons charter, op die der geestelijke personen [2]).

Op de onderschriften der geestelijken teekenen wij het volgende aan. Dat de abt van St. Pantaleon te Keulen bij de onderteekening kon tegenwoordig zijn, komt ons niet vreemd voor; trouwens, het stuk werd uitgevaardigd te Thorn, op een kwartier afstands der villa Wessem, die door den aartsbisschop Bruno, in 965, aan de monniken van St. Pantaleon geschonken was [3]). De abt kon er toen vertoefd hebben.

Maar erger is, dat de naam van dien abt geene geringe moeielijkheid verwekt. Onder de oudste abten van St. Pantaleon, door Bucelinus uitgegeven, treffen wij geen Joannes aan [4]). Bij Lacomblet [5]) komt zekere Christianus als abt in 964 voor. Volgens Gelenius leefde die nog in 998 en schijnt in het jaar 1001 overleden te zijn [6]). Gelenius bemerkt dan ook, dat men in het stichtingsdiploom der abdij Thorn niet *Joannes abbas*, maar *Christianus abbas* moet lezen. In het jaar 1219 verkochten de monniken van St. Pantaleon hunne villa Wessem met al hare onderhoorigheden aan Willem heer van Horne en diens erven, die sedert in bezit daarvan zijn gebleven [7]). In de veronderstelling nu dat ons

---

[1]) Sloet, Oork. v. Gelderl., p. 195.

[2]) Zie Lacomblet, Urkündenbüch, I, p. 52, 53, 55 enz.

[3]) Miraeus, Op. dipl. III, p. 295.

[4]) Germania sacra et prophana II, p. 149.

[5]) Urkündenbüch I, p. 61 en 104.

[6]) De Magnitudine Coloniae, p. 364.

[7]) Wolters, Codex diplomaticus Lossenois N°. 176.

charter valsch ware, zou de vervaardiger daarvan vóór of omtrent het voormeld jaar 1219 moeten geleefd hebben; want een vervalscher uit lateren tijd zou moeielijk van dit bezit door de abdij, hebben kennis gedragen.

De volgende getuige *Frater Balduinus praepositus de Eycha* is ons niet van elders bekend, maar zijne abdij, wier naam later Aldeneijck luidt, lag bij Maeseijck, in de buurt van het stift Thorn. Die proostdij is tot op het einde der vorige eeuw blijven voortbestaan en werd in den regel door een der tréfonciers der domkerk van Luik bekleed [1]). Dit Eijcha is eene stichting, die uit den tijd der Pippijnen dagteekent.

De namen der ministerialen van den bisschop van Luik bevatten niets vreemds; zij behooren, om zoo te zeggen, bij het stuk. De nieuwe abdij was in dit bisdom gelegen en werd op aandringen van bisschop Notger gesticht.

Oppervlakkig beschouwd, zou men iets dergelijks kunnen verklaren van de edelen, Franco de Dungha, H. de Emelberga en G. de Sundert, die hier als getuigen optreden. Het zijn personen, die zich onder het gevolg der gravin konden bevinden, toen deze zich uit het land van Strijen naar dat van Thorn begaf. Emelberg ligt bij Breda, Dongen en Zundert zijn dorpen uit het land van Strijen. De aanwezigheid van getuigen uit deze plaatsen, kan streng genomen, niemand aanstoot geven. Anders is het evenwel, indien wij de zaak van nabij beschouwen. Iets, wat den vernuftigen van Spaan hier bevreemd heeft en wat, zoo ik vermoed, ook onze geleerde ambtgenooten, de Heeren van den Bergh en Sloet, zullen bemerkt hebben, is het aantreffen van persoonnamen gevolgd door plaatsnamen, als titulatuur van edelen uit den minderen stand; deze komen in de oorkondenboeken, door ons geraadpleegd, eerst tegen het einde der elfde eeuw voor; en verder het bezigen van de woorden *milites*, *castellanus* en *dapifer*, die ook niet hier, maar in de latere tijden te huis behooren. In charters der dertiende en

---

[1]) Men raadplege: De Theux, Histoire du Chapitre de la Cathédrale de Liége. Passim.

veertiende eeuw treft men zulke benamingen voetstoots aan, maar · in stukken der tiende zijn ze zoo weinig in gebruik, dat wij geen voorbeeld ter rechtvaardiging van hunne aanwezigheid kunnen bijbrengen.

Wij zijn dan ook van gevoelen dat het slot van onze oorkonde niet is, zooals het behoort en dat de onbedreven pen van een klerk zich hier bezondigd heeft. In allen geval kunnen wij de aanwezigheid der woorden van het onderschrift: *de militibus nostris Franco de Dungha, H. de Emelbergha, G. de Sundert castellanus noster, J. Dapifer*, niet rechtvaardigen. De inlassching of bijvoeging dezer woorden kan, naar hetgeen wij hierboven gezegd hebben, vóór of omstreeks het jaar 1219 hebben plaats gehad. Aan eene vervalsching uit veel lateren tijd kan bezwaarlijk gedacht worden.

Bedenkingen van anderen aard maakte tegen ons diploma een beoefenaar der vaderlandsche geschiedenis, die al te vroeg aan de studie der letteren door den dood ontrukt werd. Wijlen Mr. A. G. Kleyn verhaalt in zijne: *Geschiedenis van het land en de Heeren van Breda*, dat Hilsondis, in ons charter hare erfgenamen den titel van graven van Strijen zou gegeven hebben, hetgeen niet juist is, want hare erven noemt zij niet comites maar Domini de Strijen; zij verzoekt hen, hare schenking niet in den weg te staan. Eveneens bemerkt de Heer Kleijn dat, ingeval onze oorkonde echt ware, de aanhef moest wezen: *Hilsundis gratia dei comitissa.* Ook de juistheid van deze bemerking moeten wij in twijfel trekken.

De woorden: *gratia Dei*, komen in de titulatuur der graven van dien tijd, zelden of nimmer voor; later evenwel treft men ze veelvuldig aan. Nog in 1177 staat in de oudste oorspronkelijke oorkonde van een Gelderschen graaf: *Ego Gerardus comes filius Henrici comitis de Gelre* [1]). De niet aanwezigheid van *Dei gratia* pleit, naar ons gevoelen, niet tegen maar juist voor de echtheid van ons stuk.

---

[1]) Sloet, Oorkondenboek, p. 338.

Een andere grief van denzelfden schrijver is, dat de stichteres eene gezwollen taal aanheft in de voorrede. Maar juist dit schijnt ons een kenmerk der charters van dien tijd te wezen, waarin bombast en ronkende volzinnen aan de orde van den dag zijn [1]). Deze gezwollenheid hangt overigens niet van de schenkers, maar grootendeels van de notarissen af, die het diploma opstelden. Daarbij bemerken wij dat de hoogdravende taal, die ons stuk kenmerkt, aan zinspelingen op teksten der H. Schrift ontleend is. De volzinnen: *Sponsus virginum, amictae stolis albis, amicos faciens de mammona iniquitatis, qui fuit et venturus est* en anderen zijn uit die bron geput. Ons dunkt dat ze als vloeiende uit de pen van een bijbelvasten clericus te verschoonen zijn. De verwensching: *Si quis secus fecerit portionem habeat cum Dathan et Abiron*, is waarschijnlijk genomen uit eene »formula excommunicationis" die de kerk tegen de aanranders harer goederen uitsprak. Verwenschingen van dien aard komen in stukken uit de negende en tiende eeuw zeer dikwijls voor. In een charter, bij voorbeeld der abdij Deutz des jaars 1015, gebruikt de Keulsche aartsbisschop Heribert de volgende woorden: *Si quis contra hanc cartam venire et eam infringere vel immutare iniquâ mente, quod absit, voluerit, ... cum Dathan et Abyron sempiternum habeat interitum* [2]). De bewering van den Heer Kleijn, dat destijds de vervaardigers van charters hunne erfgenamen niet zouden bezworen hebben, om hunne stichting te eerbiedigen, wordt door talrijke oorkonden, zoowel van Keizers als van grooten des rijks, tegengesproken, zoodat wij ons de moeite kunnen besparen daar voorbeelden van aan te halen. Verder is hij van gevoelen dat de jaarteekekening *Anno nongentesimo* enz. moet gelezen worden *Anno dominicae incarnationis* enz. Deze bemerking is juist, maar zal wel voor rekening van den afschrijver komen, zulke afkortingen komen ook elders in afschriften voor. Eindelijk

---

[1]) Zie Lacomblet Urkundenbüch I, p. 36, 38, 40, 46, 50, 52, 54, 60, 71, 81, 83, 93, 100, 110 enz.

[2]) Lacomblet I, p. 91.

denken wij dat: *testes fuerunt* voor *testes sunt*, geene fout is, maar enkel aanduidt dat de stichtingsbrief en het onderschrift op afzonderlijke tijdstippen werden opgesteld. Overigens vind ik: *Coram testibus* in het jaar 964, *Aderant hi testes* in 973 [1]), *Hujus rei testes sunt* in 1020 [2]), *Hujus confirmationis testes sunt* in 1038, *Cujus rei testes sunt* in 1052 [3]).

De overige bedenkingen van den Heer Kleyn zijn niet van dien aard, dat wij er behoeven bij stil te staan; het zijn de vruchten van hypercritiek. De eenige zijner verdere bemerkingen, die grond heeft, is die op de indictie. Deze is inderdaad volgens den pauselijken stijl onjuist, maar volgens dien der Keizers, goed [4]).

En hiermede zijn wij op het einde van onzen kleinen arbeid gekomen. Dat het charter valsch en onderschoven zou zijn is beweerd geworden, maar wij gelooven ten onrechte. Welke vervalscher zou in staat zijn een stuk, zoo als het onderhavige, samen te stellen? Wie zou al die kleine bijzonderheden weten uit te vinden, al die haarfijne weefsels van omstandigheden daarin opnemen, en het zoo weten in te kleeden, dat de moderne spitsvondigheid er geen weg meê weet. Die man zou inderdaad een groot kunstenaar wezen.

Tegen de echtheid van ons charter wordt als voorname grief aangevoerd, dat het woord *comitissa* in den tijd dat de stichteres leefde, niet zou in gebruik zijn geweest en verder dat het stuk zich kenmerkt door zijne hoogdravende en opgezwollen taal. Beide tegenwerpingen hebben wij als ongegrond doen kennen en wederlegd.

---

[1]) Gunther, Codex diplom. Rheno-Mosellanus I, p. 67, 82.

[2]) Sloet, Oorkondenboek, p. 147.

[3]) Gunther I, p. 126 en 134.

[4]) Klein (p. 48) verhaalt, onder anderen, dat de vliet Moirwater, waaraan het kasteel Sprundelheim gelegen was, hier niet te ontdekken is. Maar Sprundel ligt toch aan een riviertje, dat ontspringt in de nabijheid eener plaats bij Groot-Zundert, genaamd de Moeren; daarnaast bevinden zich Beneden-Moer en Nieuw-Moer. Zie deze plaatsen op de kaart der baronnie van Breda, uitgegeven door Isaak Tirion.

De bezwaren, tegen het slot van het stuk zijn van meer ernstigen aard en leveren ons het bewijs, dat wij met eene vervalsching van het oorspronkelijke, of met bijvoegsels uit lateren tijd, te doen hebben. Behalve de talrijke moeielijkheden, door ons in den loop van dit opstel daartegen opgesomd, stuit nog de omstandigheid tegen de borst, dat wij geen enkel persoon uit het nieuwe sticht Thorn, noch de abdis Benedicta, noch een der broeders, noch eene der zusters, onder de getuigen aantreffen; dit moet des te meer bevreemden, daar de stichtingsbrief, te Thorn zelve gezegd wordt te zijn opgemaakt. In charters van gelijke natuur treft men gedurig bewoners uit het belanghebbende klooster als getuigen aan; hier evenwel niet.

Wij zijn dan ook van gevoelen dat het slot, volgende op de jaar- en dagteekening, vervalscht of door eene latere hand bijgevoegd is. Maar wanneer en op welke wijze kan die vervalsching hebben plaats gehad?

Wij hebben hierboven gezien dat het oorspronkelijk charter reeds vroeg is verloren gegaan. Tot aan het einde van haar bestaan was de abdij evenwel in bezit, van een *Liber antiquissimus*, in hoorn gebonden, waarin zich een afschrift bevond. Dit Cartularium is nu ook verdwenen, maar wij bezitten daaruit een gecollationneerd afschrift van onzen stichtingsbrief, dat het eenige stuk is, hetwelk vertrouwen inboezemt. De corruptie aan het slot van ons stuk klimt dus, wij kunnen het met zekerheid melden, tot den tijd der opstelling van het *Liber antiquissimus*, en het is mogelijk dat zij, voor of omtrent het jaar 1219, heeft plaats gehad. Dit laatste is door ons hierboven betoogd.

De vervalsching kan hebben plaats gehad door een quasi-verbeteraar of onhandige afschrijver, die zich aan het stuk bezondigde. Zoo, bij voorbeeld, is het mogelijk dat de schrijver van het *Liber antiquissimus,* die belast was het origineel in zijn cartularium over te boeken, de laatste regels van het stuk niet goed heeft kunnen lezen. Zijne fantazie heeft toen daar, waar het schrift onduidelijk of onleesbaar was, op eigene wijs en volgens eigene begrippen verbeterd, opgeknapt en .... verknoeid. Daaruit ontsproot een vervalscht

slot waarin waarheid en leugen, echt en onecht dooreen gemengd zijn.

Iets dergelijks gebeurde met een ander charter der abdij Thorn, namelijk met dat van Keizer Otto I, uit het jaar 966. De in omloop zijnde drukken daarvan dragen als onderschrift: *Henricus cancellarius ad vicem Willigisi archicapellani recognovi.* In 966 was evenwel Willigis nog niet aartsbisschop en kon dus niet aan het hoofd der Keizerlijke Kanselarij staan; hij volgde eerst in 975 aan Ruotbertus als aartsbisschop van Ments en Kanselier des Keizers op. Met recht noemde ons geacht medelid de Heer Sloet dan ook dit stuk, wat den vorm aangaat, verdacht [1]). Maar nu is het zeker en boven allen twijfel verheven, dat men in het origineel, dat zich in het Limburgsch archief bevindt, geheel iets anders leest. Er staat als onderschrift: *Brun cancellarius ad vicem Riutberti archicapellani recognovi.* Wat is nu gebeurd? De afschrijver de woorden die min of meer verbleekt en weggesleten zijn, niet kunnende lezen heeft er willekeurige veranderingen in gemaakt. Dit is geschied met het charter van 966. Kon met de oorkonde van 992, die ons bezig houdt, niet iets dergelijks hebben plaats gehad? Ons dunkt ja.

Wij spreken hier dan nogmaals als onze meening uit, dat de stichtingsbrief der abdij Thorn, die door enkele schrijvers in den ban der geschiedenis werd gedaan, dien zwaren vloek niet verdient. In ons oog is het geen onderschoven stuk, geen verdichtsel van lateren tijd, maar een document, dat men, in weerwil van valsche bijvoegingen aan het slot, als echt kan beschouwen

Toen wij de studie van deze oorkonde begonnen verkeerden wij in de meening dat de geheele brief valsch was. Zijn uiterlijk kwam ons zoo vreemd voor, dat wij veeleer aan afbreken dan aan opbouwen dachten. Maar toen wij in het onderzoek van ons onderwerp dieper doordrongen bleek alras, dat wij dien weg moesten verlaten en eene andere richting

---

[1]) Sloet, Oorkondenboek I, p. 96.

inslaan. De inhoud van het stuk werd niet alleen waarschijnlijk, maar overal waar wij konden controleeren, ook waar bevonden; de vorm en de stijl verloren door het vergelijken met andere charters uit dien tijd al het ongewone; het slot alleen moesten wij prijs geven.

En hiermede sluiten wij. Hebben wij in den loop dezer beschouwingen de ware toedracht der geschiedenis van ons charter gevonden? Zeker weten wij het niet, maar wat wij zeker weten is, dat wij er met ernst naar gezocht hebben.

ANNOTATIONES CRITICAE AD DIONYSI

Ῥωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας LIBROS III PRIMOS.

SCRIPSIT

H. VAN HERWERDEN.

In emendando Dionysio Halicarnassensi, gravissimo Romanae antiquitatis auctore, aetate nostra permulti critici, in quibus praecipuum locum tuetur Cobetus noster, multa et praeclara ediderunt acuminis atque doctrinae documenta. Praeter hunc enim optime de Dionysi textu meruerunt Kiesslingius, qui XXV abhinc annis curavit criticam Antiquitatis editionem, Meinekius, Buechelerus, Meutznerus, alii multi, quos post Jacobyum in Philologo (XXXVI et XXXVII) et in Praefatione editionis novissimae (p. VI sq.) enumerare nihil attinet. Habet ea recensio, cuius nuperrime primum volumen prodiit apud Teubnerum, praeter alias virtutes hoc boni, quod brevi annotatione critica optimorum librorum, Chisiani (A) praesertim et Urbinatis (B), a quibus paene tota pendet crisit Dionysiaca, ostendit discrepantias, quibus Jacoby addidit virorum doctorum diligentissime undique collectas coniecturas, ita ut is qui hac usus editione locos aut nondum aut minus feliciter temptatos emendare velit non identidem incurrat in periculum ea agendi quae acta iam esse sero intellegat. Ceterum censorem huius libri equidem acturus non sum, sed longe potius novis subsidiis gratus utar, ut ipsi rerum scriptori in libris III hucusque editis pro virili parte tam codicum ope quam coniectura subveniam

locis aliquot post eruditorum curas etiamnunc laborantibus, aliorum vero iniuria temptatorum suscipiam patrocinium.

Ad librum I.

3, 2. ἐπαύσθησαν dedit editor. Omnes codices ἐπαύθησαν et sic optimi I, 76 extr., neque intellego quo iure haec forma, quam illa antiquiorem esse libri Thucydidis Herodotique confirmare videntur — titulorum hucusque deficiunt quod sciam testimonia — pro illa substituatur.

4, 1. τῆς ἀοιδίμου γενομένης καθ' ἡμᾶς πόλεως ἀδόξους καὶ πάνυ ταπεινὰς τὰς πρώτας ἀφορμὰς λαβούσης καὶ ἱστορικῆς ἀναγραφῆς. Mihi quidem potior videtnr codicis A scriptura ἀδόξους πάνυ καὶ ταπεινὰς.

13, 1. Ex Pherecyde laudantur verba: καὶ Οἴνωτρος, ἀφ' οὗ Οἴνωτροι καλέονται οἱ ἐν Ἰταλίῃ οἰκέοντες, καὶ Πευκέτιος, ἀφ' οὗ Πευκέτιοι καλέονται οἱ ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ. Propius a vero abesse in scriptore Ionico ἐφ' οὗ, quod a prima manu exhibet codex B priore loco, testatur Herodoti in talibus usus. Sed insuper utrobique corrigendum ἐπ' οὗ. Dionysius, si librariis fides, modo Atticos secutus praepositionem ἀπό, modo Herodoti exemplo praepositionem ἐπί in talibus adhibuit, licet in ipso Herodoto librarii haud ita raro illam pro hac substituerint.

22, 1. Οἱ δὲ Σικελοὶ — κατασκευασάμενοι σχεδίας ἐπὶ τῷ πορθμῷ καὶ φυλάξαντες κατιόντα τὸν ῥοῦν ἀπὸ τῆς Ἰταλίας διέβησαν ἐπὶ τὴν ἔγγιστα νῆσον. Haec intellegi posse nego, quia constans esse solet fluctus marinus, et ubi forte mutatur, sensim hoc fit ita ut mare traiecturi frustra expectent, ut arbitror. Accedit quod verbum κατιέναι de vento proprium est, non de fluctu quod sciam. Eadem autem de re eundem secutus auctorem Antiochum Syracusanum Thucydides sic scribit VI, 2, 3 Σικελοὶ δ' ἐξ Ἰταλίας — διέβησαν ἐς Σικελίαν — ἐπὶ σχεδιῶν τηρήσαντες τὸν πορθμὸν κατιόντος τοῦ ἀνέμου. Simile igitur quid restituendum est Dionysio, sive οὖρον sive ἄνεμον οὔριον

dedisse censendus est. Sic III, 56, 1 legitur *φυλάξας ἄνεμον οὔριον.*

22, 2. *καταχθέντες οὖν εἰς αὐτὴν Σικελοὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐν τοῖς ἑσπερίοις μέρεσιν ᾤκησαν, ἔπειτα καὶ ἄλλῃ πολλαχῇ, καὶ τοὔνομα τῇ νήσος ἐπὶ τούτων ἤρξατο Σικελία καλεῖσθαι.* Aut Dionysium fugit ratio, aut pro *ἑσπερίοις* scripsit *ἑῴοις*; nam longe probabilius est quod haud dubie eodem auctore scribit Thucydides l.l. *ἐλθόντες δ' ἐς τὴν Σικελίην στρατὸς πολὺς* (*τῶν Σικελῶν* sc.) *τούς τε Σικανοὺς κρατοῦντες μάχῃ ἀνέστειλαν πρὸς τὰ μεσημβρινὰ καὶ ἑσπέρια αὐτῆς*; itaque ipsi *τὸ πρῶτον* saltem partem *orientalem* Siciliae incoluerunt.

23, 2 extr. *ὀλίγον δὲ κατέμεινεν* (*τῶν Πελασγῶν μέρος* sc.) *ἐν Ἰταλίᾳ τῶν Ἀβοριγίνων προνοίᾳ.* Quid hoc sibi velit, mansisse paucos Pelasgos in Italia Aboriginum *providentia* sive *prudentia*, difficile dictu est. Clare noster scribit infra 30, 5 *τὸ δ' οὖν Πελασγικὸν φῦλον, ὅσον μὴ διεφθάρη τε καὶ κατὰ τὰς ἀποικίας διεσπάσθη, διέμεινε δὲ ὀλίγον ἀπὸ πολλοῦ μετὰ τῶν Ἀβοριγίνων πολιτευόμενον, ἐν τούτοις ὑπελείφθη τοῖς χωρίοις, ὅπου σὺν χρόνῳ τὴν Ῥώμην οἱ ἔκγονοι αὐτῶν οὐν τοῖς ἄλλοις ἐπολίσαντο* et similia reperies de eadem re alibi, velut 20, 1 et 5 et 44, 6. Error subesse videtur, sed vix certa ratione tollendus. Si *προνοίᾳ* sincerum est, haud male e mente nostri, qui plurimus est in demonstrando Graecis *Ἑλληνικωτάτην* Romanorum originem, conicias *ὀλίγον δὲ κατέμεινε ἐν Ἰταλίᾳ* ⟨*μετὰ*⟩ *τῶν Ἀβοριγίνων* ⟨*θεῶν*⟩ *προνοίᾳ.* Sin vero depravatum est, a coniectura abstineo, nam ne *εὔνοίᾳ* quidem sufficere videtur.

28, 1. *μετὸ* ⟨*τὴν*⟩ *Τροίας ἅλωσιν* dedit editor inserto articulo idemque faciendum putavit 45, 3 et II 2, 2 et 3 *μετὰ* ⟨*τὴν*⟩ *Ἰλίου ἅλωσιν*, itaque quater contra codicum consensum eandem locutionem suo marte mutavit. Si recte, eadem crisi uti debuerat II, 6, ubi legitur *μετὰ κατάλυσιν τῶν μονάρχων.* Sed omisso articulo in chronologicis nihil est apud optimum quemque scriptorem vulgatius. Thucydides,

ut hoc utar, VI, 4, § 3 *μετὰ Συρακουσῶν οἴκισιν*, 5, 3 *μετὰ Συρακουσῶν κτίσιν*, I, 12, 3 *μετ' Ἰλίου ἅλωσιν*; et ubi non similia reperiuntur permulta? Elisione hiatum removendum esse vix opus est dicere.

27, 2 extr. *ἀπὸ Λυδοῦ μὲν* (verba sunt Xanthi Lydi) *γίνονται Λυδοί, ἀπὸ Τορήβου δὲ Τόρηβοι. τούτων ἡ γλῶσσα ἐλίγον παραφέρει* (expectabam *παρέφερε πάλαι*), *καὶ νῦν ἔτι σιλλοῦσιν ἀλλήλους ῥήματα οὐκ ὀλίγα, ὥσπερ Ἴωνες καὶ Δωριεῖς*. Pro verbo depravato *σιλλοῦσιν* (*σίλλουσιν* B) coniecta esse video *συλῶσιν, ζηλοῦσιν* (*ἀλλήλους εἰς ῥήματα*), *ὁμολογοῦσιν, συνᾴδουσιν* (*ἀλλήλοις*), e quibus coniecturis duae ultimae tantum sententiae satisfaciunt, sed non satis explicant corruptelae rationem. Nec prorsus fortasse satisfacit: *καὶ νῦν ἔτι ἴκελα λέγουσιν* (*ἔχουσιν*?) *ἀλλήλοισι ῥήματα οὐκ ὀλίγα*. Quaerat alius.

30, 2. *ὠνομάσθαι δ' ὑφ' Ἑλλήνων αὐτὸ* (sc. *τὸ Τυρρήνιον ἔθνος*) *οὐδὲν κωλύει καὶ διὰ τὰς ἐν ταῖς τύρσεσιν οἰκήσεις καὶ ἀπ' ἀνδρὸς δυνάστου*. Duplex veterum de nominis origine erat sententia (cf. c. 26 sq.), sed nemo simul utrumque statuebat. Igitur pro *καὶ—καὶ* Dionysio reddendum *ἢ—ἢ*. Perpetuam esse in libris utriusque voculae confusionem nemo ignorat.

33, 2 extr. *ἐλινύουσιν ἔργων ἵπποι κτέ*. Verbum *ἐλινύειν*, *feriari*, plerumque aut absolute usurpatur, aut iungitur cum participio. Genetivum licet non respuat verbi notio (scriptor *περὶ διαίτης ὀξέων* cap. 47, Hippocr. I p. 314 ed. Ermerins: *δεῖ δὲ καὶ τούτοισι τὴν κοιλίην ἐλινύειν πλήθεος βρώμης*), abesse tamen malim inutile *ἔργων*, quod nescio an sit glossatoris. Ceterum hunc pulcherrimum paganorum morem hodieque Romae valere norunt omnes qui in urbe aeterna aliquamdin vixerunt.

34, 3. *τὸ δὲ ὄνομα τῷ λόφῳ τινὲς μὲν ὥσπερ ἔφην ἀρχαῖον οἴονται εἶναι, καὶ δι' αὐτὸ τοὺς Ἐπειοὺς οὐχ ἥκιστα φιλοχωρῆσαι* ⟨*τῷ λόφῳ*⟩ *μνήμῃ τοῦ ἐν Ἤλιδι Κρονίου λόφου*. Non probaverim doctissimi editoris

iudicium inserentis ex B aliisque libris *τῷ λόφῳ*, quod omissum est in codice A Nam et auri grave est, cum brevi intervallo praegrediatur et sequatur *τῷ λόφῳ* et *τοῦ-λόφου*, et admodum dubiae Graecitatis est nudus Dativus huic verbo coniunctus pro *ἐν τῷ λόφῳ*. Ipse editor recte supra 13, 3 duce B dedit *φιλοχωρεῖν ἐν ὄρεσιν*. Equidem scripserim: *καὶ δι' αὐτὸ τοὺς Ἐπειοὺς οὐχ ἥκιστ' ἐμφιλοχωρῆσαι* (sc. *τῷ λόφῳ*) *μνήμῃ τοῦ ἐν Ἤλιδι Κρονίου λόφου κτέ.*

34, 4. *Εὔξενος δὲ ποιητὴς ἀρχαῖος καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν Ἰταλικῶν μυθογράφων.* In promptu est pro ignoto poeta substituere *Ennium*, idque dudum proposuit Sylburg. Est sane probabilis coniectura, nec tamen necessario latere nomen Latinum effici potest e sequenti *ἄλλοι* — *Ἰταλικῶν*, quod apparebit conferenti Cap. 59, 3, ubi *ipsis Romanis* opponuntur *ἄλλοι τινὲς τῶν Ἑλληνικῶν μυθογράφων.*

35, 2. *ἐπειδή τις αὐτῷ δάμαλις ἀποσκιρτήσας τῆς ἀγέλης ἐν Ἰταλίᾳ ἐόντι ἤδη φεύγων διῆρε τὴν ἀκτὴν καὶ τὸν μεταξὺ διανηξάμενος πόρον τῆς θαλάττης εἰς Σικελίαν ἀφίκετο κτέ.* Pro *διῆρε*, quod tolerari nequit, Meinekius coniecit *διῆττε* (*διήισσε*?), sed tempus imperfectum propter sequentia non potest admitti, itaque aut illius verbi aoristum repositum oportuit aut, quod equidem praetulerim, *διῆλθε*, ut mox in paragraphi huius fine legitur *πᾶσαν ὅσην ὁ δάμαλις διῆλθεν Οὐιτουλίαν* [1]).

40, 1. *θεῖόν τι χρῆμα ἐνόμισαν ὁρᾶν καὶ τοῦ λῃστοῦ μέγα εὐτύχημα τὴν ἀποβολὴν ἐποιοῦντο.* Verba *ἀποβάλλειν* et *ἀποβολή*, ut *amittere* et *amissio*, non solent usurpari de rebus hominibusve vilibus et abominandis, quibus liberati gaudemus, ut Aborigines Arcadesque Caco ab Hercule occiso. Quapropter conieci *ἀπαλλαγήν*. Mox § 2 *ὅτι πεπρωμένον εἴη τὸν ἐκ Διὸς καὶ Ἀλκμήνης γενόμενον*

[1]) Ionicam dialectum, qua usus est Antiochus, cuius haec verba sunt, non ipsum Dionysium sed eius librarios oblitterasse demonstrat servatum participium *ἐόντι*. Totum locum Ionice conversum exhibere fuerat editoris.

Ἡρακλέα διαμείψαντα τὴν θνητὴν φύσιν ἀθάνατον γενέσθαι δι' ἀρετήν κτέ, valde mihi suspectum est nomen proprium, quod glossatoris esse crediderim, cui libenter quoque tribuerim vocabula *ὁ θεός* in capite extremo, ubi legitur *ἔνθα μὴ τυγχάνει τιμώμενος ὁ θεός*.

47, 2. *τῆς ἐλευθερίας ⟨οἱ⟩ περιεχόμενοι*. Saepe ita Dionysius, fortasse Herodoti quem saepe imitatur exemplo, cui hoc verbum est in deliciis. Cf. Her. I, 71. III, 53 VII, 39, 160. VIII, 60 aliosque locos, quos in lexico collegit Schweighaeuserus. Posses opinari Herodoto restituendum esse etiam II, 102, ubi editur e libris *δεινῶς γλιχόμενοι περὶ τῆς ἐλευθερίης*, si recte Cobetus negasset enm locum deleta praepositione *περὶ* salvum esse. Quippe *γλίχεσθαι* plerumque quidem dicitur de rebus quibus caremus, attamen cum primaria verbi notio est *προσκεκολλῆσθαί τινι* (cf. *γλισχρός*), tum apud ipsum Herodotum legitur VIII, 145 *ἐλευθερίης γλιχόμενοι*. Cf. etiam Plato Phaedon. 117 A.

48, 2. In loco Sophocleo Laocoontis v. 5 sq. sic eduntur:

συμπλάζεται δὲ πλῆθος οὐχ ὅσον δοκεῖς,
οἳ τῆσδ' ἐρῶσι τῆς ἀποικίας Θρυγῶν.

Semper mihi perverse dictum esse visum est *συμπλάζεται*, quoniam ii qui urbem nondum reliquerunt (Aeneas v. 1 dicitur *ἐν πύλαισιν* esse) dici nondum possunt Aeneae *συμπλάζεσθαι*, i. e. *συμπλανᾶσθαι* Contra valde mihi arridet scriptura *συνοπάζεται*, i. e. *comites habet* (Aeneas), quam commemoratam a Dindorfio una cum lectione *συμπάζεται* (sic) in deterioribus quibusdam libris reperiri suspicor, siquidem nullam harum lectionum mentionem facit Jacoby.

51, 2. *λιμένος Ἀγχίσου μὲν τότε ὀνομασθέντος νῦν δ' ἀσαφεστέραν ἔχοντος ὀνομασίαν*. Expectes *τότε μὲν*.

54, 2. *ἐν πολλοῖς δὲ ἄλλοις χωρίοις φιλανθρώπους τὰς διατριβὰς δωρήσασθαι δοκῶν ἑκούσιον εἶχε παρ' αὐτῶν τὴν εὔνοιαν* (Hercules). Qui delent praepositionem *ἐν* loci vitium nescio an magis celaverint quam curaverint, siquidem *δωρεῖσθαί τινι διατριβήν*, si non inepte, saltem insolenter

dictum est. Nisi fallor, potius corrigendum est: ἐν πολλοῖς δὲ ἄλλοις χωρίοις φιλανθρώπους τὰς διατριβὰς ⟨ποιήσασθαι καὶ * * *⟩ δωρήσασθαι δοκῶν κτέ., ut librarii oculos simili utriusque verbi terminatione decepti a priore ad posterius deflexisse existimemus, qui perfrequens est fons errorum. Quid praeterea exciderit, nam multa cogitari possunt, nemo pro certo dixerit.

58, 1. ὅστις ὢν καὶ τί βουλόμενος. Dionysius alibi concinnius scribere solet ὅστις — καὶ ὅτι. Idem vitium, si vitium est, saepius offendimus in Herodoto, cui Cobetus meliorem rationem restituere assolet.

58, 2. παριζόμεθα δὲ (verba sunt Aeneae ad Latinum, querentem quod Troiani agrum depopulati essent) ἐκ τῆς χώρας, ὧν ἡμῖν δεῖ δυστυχέστερον μᾶλλον ἢ εὐπρεπέστερον, ὡς ἥδιστα νεωστὶ ἐβουλόμεθα. Sic edidit Jacoby annotans omnes codices habere ἥκιστα et Schmitzium coniecisse τέως γε. Ego neque ἥδιστα quid hic sibi velit neque τέως γε intellego, intellegerem ἥκιστά τε οἵ' ἂν ἐβουλόμεθα, vel καὶ ἥκιστά γε οἵ' ἂν ἐβουλόμεθα, quod praefero.

58, 3. ἅπαν δὲ σύγγνωμον τὸ ἀκούσιον, καὶ δεῖ ὑμᾶς μηδὲν ἐναντίον βουλεῖσαι περὶ ἡμῶν χεῖρας προεχομένων, εἰ δὲ μή, θεοὺς καὶ δαίμονας οἳ κατέχουσι τήνδε τὴν γῆν παραιτούμενοι συγγνώμονας ἡμῖν γενέσθαι [καὶ del. Kiessling] ὧν ἠναγκασμένοι δρῶμεν πειρασόμεθα πολέμου ἄρχοντας ὑμᾶς ἀμύνεσθαι. Parum hic apta est notio *contrarium*, nec conspirant in lectione ἐναντίον codices, nam in A legitur αὐτόν. Equidem litteris paene iisdem rescribendum esse suspicor ἀνίατον, sive ἀνήκεστον, quae notio quin huic loco aptissima sit non potest dubitari. Ceterum quis in Thucydide versatus non agnoscit hic manifestam, ut saepe, in Dionysii concionibus veteris scriptoris Attici imitationem? Vide imprimis Thuc. III, 40, 2.

59, 1. ὅπου ἂν ἄλλῃ παρακαλῶνται συστρατεύειν. Hertleinius coniecit ὅποι ἂν ἄλλοσε, sed ἄλλῃ servari poterit, modo corrigatur ὅπῃ.

60, 1. ἐπιθυμία πάντας ἴσχεν ἰσχυρὰ τοῦ παρ' ἀλλήλων ἀπολαῦσαι χρησίμου. Barbarum est ἴσχεν pro ἶσχεν, sed recipienda fuerat certa Madvigi emendatio ἔσχεν —του.

61, 2. ἠΐθεος est epici sermonis ut λῃΐζεσθαι. Edendum fuerat hic et alibi ἤθεος, ut λῃζεσθαι tandem redditum est Thucydidi.

63, 1. Ἴλιος μὲν γὰρ ἐάλω τελευτῶντος ἤδη τοῦ θέρους ἑπτακαίδεκα πρότερον ἡμέραις τῆς θερινῆς τροπῆς ὀγδοῇ φθίνοντος Θαργηλιῶνος ὡς Ἀθηναῖοι τοὺς χρόνους ἄγουσιν. Cogitari non potest certior et evidentior emendatio quam ἔαρος pro θέρους (quod fluxit e sequenti θερινῆς), quae unicuique locum legenti ultro se offert et iam olim proposita est a Camerario. Quid editorem, qui etsi natura cautior saepius tamen minus certas coniecturas recepit, moverit ut luculentissimam correctionem non admitteret, haudquaquam exputo. Constans autem haec fama Troiam vere captam esse dubiam facit vulgatam lectionem in Aeschyli Agamemnone v. 824, sqq.

πόλιν διημάθυνεν Ἀργεῖον δάκος
ἵππου νεοσσός, ἀσπιδηφόρος λεώς,
πήδημ' ὀροῦσας ἀμφὶ Πλειάδων δύσιν.

Qua re intellecta Ahrensius acute coniecit φάσιν pro δύσιν. Sed multo depravatior est versus praecedens, quem sic corrigendum putavit Rauchensteinius:

ἵππου νεοσσὸς ἀσπιδηφόρων πλέως.

Apta sane coniectura, sed qua non nisi pars versus emendatur; nam perridicule me iudice ingens ille equus ligneus vocatur *equi pullus*. Contra non inepte *pullos* vocare potuit poeta iuvenes armatos equi illius utero inclusos, itaque conieci:

ἵππος νεοσσῶν ἀσπιδηφόρων πλέως

equus pullis armigeris fetus. Erat cum suspicarer:

ἵππου κολοσσὸς κτέ.

ut similis error hic obtinuerit, quo supra 405 inversa ratione *κολοσσῶν* pro *νεοσσῶν*, quod probabiliter coniectum est, textum invasit. Nec tamen, ut vivo maius equi simulacrum *ἵππου κολοσσός* dici potuerit, ea lectio non abhorrere videtur a poetica huius loci virtute.

64, 3. *πολέμου δ' ἐκ τῶν ἐγκλημάτων τούτων γενομένου καὶ μάχης ἰσχυρᾶς Λατῖνός τε ἀποθνήσκει καὶ Τυρρηνὸς* (*Τυρνὸς* Cobet) *καὶ τῶν ἄλλων συχνοί, κρατοῦσι δ' ὅμως οἱ σὺν Αἰνείᾳ.* Cum Turnus esset acerrimus Latini et Aeneae in hoc bello adversarius, cuius sane mortem scriptor hic silentio praetermittere vix et ne vix quidem potuit, apparet absurde in sequentibus additum esse *ὅμως*. Quod substituam non habeo, *ὅλως* enim non esse huius loci vix opus est dicere. Graecum foret *τελέως, παρὰ πολύ,* aut aliquid eiusmodi. Fortasse vox delenda est.

67, 4 init. *κηρύκια.* Veram formam *κηρύκεια* ex optimis libris ABa receptam oportuit.

71, 2. *Τιβερῖνος* — *Τιβερίνου.* In codice A est *τεβερῖνος* et *τεβερίνου*, quae ab editore recepta non esse miror, quoniam conspirantibus paene ubique codicibus edere solet *Τέβερις*, non *Τίβερις*. Notabile est hodieque Italos fluvium Tevere appellare non Tivere, ut norunt omnes.

73, 4. *ἐπὶ τούτου δὲ ἀνὴρ ἀφίκετο ἐκ Ῥώμης φυγάς.* Cum Antiochum, cuius haec verba sunt, Ionice scripsisse constet (cf. fragmentum I, 12, 3) corrigatur *ἀπίκετο*.

77, 1. *ἔμελλε χρήσΑσθαι.* Aut *χρήσΕσθαι* reponendum aut recipienda codicum omnium praeter B lectio *χρῆσθαι.* Nam Dionysius Atticorum exemplo pedestrium verbum *μέλλειν* aut cum Futuro aut cum Praesenti infinitivo iungit abstinens ab Aoristo. Recte mox legitur *ὀφθήσεσθαι ἔμελλε.* 79, 14 *ἔμελλον* — *ἐπιθήσεσθαι.* 83, 1 *δεήσεσθαι* — *ἔμελλον.* 85, 2 *ἔμελλε* — *ἄρξειν.* II, 6, 2 *μέλλοντες λαμβάνειν.* 8, 1 *μέλλω διηγεῖσθαι.* 76, 1 *μέλλω* — *λέγειν*

et *μέλλουσαν ἀγαπήσειν — καὶ μενεῖν.* III, 2, 2 *ἀποστήσεσθαι ἔμελλον.* 6, 3 *ποιεῖν — ἔμελλον.* 7, 6 *ἔμελλεν — συντρίψειν καὶ διαφθερεῖν.* 11, 9 *μέλλουσιν — ἄρξειν.* 13, 3 *μέλλοντα συμβήσεσθαι.* 21, 9 *μέλλω λέγειν.* 23, 5 *ἔμελλεν ἕξειν.* 23, 14 *μέλλωμεν — χωρεῖν.* 28, 4 *μέλλοιεν — ἕξειν ἢ — ἔσεσθαι.* 35, 5 *ἔμελλε — ἔσεσθαι* cett. Quare non dubito quin II, 75, 3 corrigendum sit *ἔμελλε — ἀπεργάσϵσθαι* pro *ἀπεργάσΑσθαι*, et facio cum Hertleinio corrigenti III, 5, 4 *ἔμελλεν — ἀναρπάσϵσθαι* pro *ἀναρπάσασθαι*, ubi Aoristum vitiosum esse praeterea arguit forma media. Uno tantum loco III, 68, 1 *ἐφ' οὗ τὸ ἱερὸν ἔμελλεν ἱδρύεσθαι*, ubi libri mendosissime exhibent *ἱδρύσθαι* (sic), editor Kiessliugio obtemperavit.

78, 5 *ὡς δὲ τὴν γνώμην τοῦ βασιλέος* (Amulii) *ἔμαθον οἱ σύνεδροι ἀπαρτήτῳ ⟨τῇ⟩ ὀργῇ χρωμένην, ἐδικαίωσαν καὶ αὐτοὶ καθάπερ ἐκεῖνος ἠξίου χρήσασθαι τῷ νόμῳ. Sententia* non *irascitur*, sed sententiae auctor, itaque requiro *χρωμένου.*

80, 3. *ὁρῶν γὰρ αὐτοῦ τὴν σπουδὴν μανικωτέραν οὖσαν ⟨οὗτος⟩ νομισθεὶς ὁ πατήρ, ⟨ἃ⟩ τὸν ἔμπροσθεν χρόνον ἀπόρρητα ποιούμενος τοῖς μειρακίοις διετέλεσεν — τότε δὴ — τῷ Ῥωμύλῳ λέγει.* Editor et Schnellius de suo inserunt pronomen demonstrativum hic post *οὖσαν*, ille post *γάρ*. Aliquanto et lenius et melius simplici articuli transpositione corrigi potest *ὁρῶν γὰρ αὐτοῦ τὴν σπουδὴν μανικωτέραν οὖσαν ὁ νομισθεὶς πατήρ, ἃ κτέ.* (nisi forte praetuleris *ὁ πατὴρ νομισθεὶς*), *is qui pater esse credebatur.*

85, 4. Supplendum: *τοῦτο δὲ αὐτοῖς δόξαν ⟨μὲν⟩ παρέσχε φιλοτιμίας —, αἴτιον δὲ. τοῦ μεγίστου κακοῦ, στάσιος, ἐγένετο.*

86, 3. *πρὶν ⟨ἢ⟩ καὶ — θεάσασθαι.* Dionysius modo Atheniensium more *πρίν*, modo Herodotum et Iones secutus *πρὶν ἢ* iungit cum Infinitivo, constanter hac observata lege ut *πρίν* scribat ante vocalem, *πρὶν ἢ* ante consonantem,

vitans consonarum concursum. Rectissime igitur Jacoby de suo inseruit ἦ.

86, 4 extr. ὁ δὲ ἀγανακτεῖ τε καὶ δεινὰ ποιεῖται, ὡς διηρτημένος ὑπ' αὐτοῦ (Remus a Romulo). Cum sententia postulet *fraude circumventus*, Madvigius coniecit διηπατημένος, sed species magnum criticum Latine tamen quam Graece doctiorem διήρτησε, i. e. *fefellit*. Verbum enim διαρτᾶν hanc notionem induere potuisse docebit ipse Dionysius I, 39, ὁ ὡς δ' οὐχ εὕρισκεν (Hercules boves) ἐπὶ τὸ σπήλαιον ἀφικνεῖται τοῖς μὲν ἴχνεσι διαρτώμενος, i. e. ἀπατώμενος. Iam Menandrum eadem vi verbum usurpasse testantur grammatici

87 init. Ἀνίσταται δὴ ἐκ τούτου μείζων τῆς προτέρας ἔρις ἑκατέρου (geminorum scil.) τὸ πλέον ἔχειν διωκομένου, τὸ δὲ μὴ μεῖον ἀναφανδὸν ἀπὸ δικαιώσεως τοιᾶσδε ἐπισυνάπτοντος. εἰρημένον γὰρ ἦν αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ μητροπάτορος (Numitore), ὅτῳ ἂν προτέρῳ κρείττους ὄρνιθες ἐπισημήνωσι, τοῦτον ἄρχειν τῆς ἀποικίας. γένους δὲ ὀρνίθων ἑνὸς ἀμφοῖν ὀφθέντος, ὁ μὲν τῷ πρότερος, ὁ δὲ τῷ πλείους ἰδεῖν ἐκρατύνετο. Priorem sententiam tentarunt alii aliter, nemo infelicius editore, qui substituit δικαιουμένου (an dictum voluit pro δικαιοῦντος?) pro διωκομένου. Equidem abstineo manus, sed sequentia deleto ἦν sic interpunxerim: εἰρημένον γὰρ αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ μητροπάτορος, ὅτῳ — ἀποικίας, γένους δὲ ὀρνίθων κτέ. Accusativo absoluto non intellecto, librarius de suo inseruit ἦν.

88, 2. ἐργασάμενος δὲ ταῦτα καὶ τῶν βοῶν ἑκατέρους ἱερεύσας. Imo vero ἑκάτερον.

88, 3. θύουσι δ' ἐν αὐτῇ περὶ γονῆς τετραπόδων οἱ γεωργοὶ καὶ νομεῖς θυσιὰν χαριστήριον ἔαρος ἀρχομένου. Feliciter Meinekius sanavit sententiam corrigendo εὐαρεστήριον, nisi quod admodum dubiae Graecitatis est ea vox, semel in unico codice B lecta I, 67, 2, ubi optime Jacoby e reliquis dedit ἀρεστήριον, pro qua lectione facit etiam substantivum ἀρεστήρ apud Etymo-

logum magnum et Pollucem. Hanc igitur pro *χαριστήριον* substituendam esse existimo.

Ad librum II.

6, 3. *οἱ μὲν αὐτὸ τοῦτο ἱκανὸν ὑπολαμβάνοντες εἶναι τὸ μηδένα γενέσθαι τῶν ἐναντιουμένων τε καὶ κωλυόντων οἰωνῶν, οἱ δὲ καὶ παρὰ τὸ βούλημα τοῦ θεοῦ* [*κωλύοντος*]. Reddatur otiosa vox glossatori.

10, 2. Suppleverim sic articulum: *εἰ σπανίζοιεν οἱ πατέρες χρημάτων, καὶ λύτρα καταβάλλειν πολεμίοις, εἴ τις αὐτῶν ἢ* ⟨*τῶν*⟩ *παίδων αἰχμάλωτος γένοιτο.*

10, 3 extr. *νηποινὶ τεθνάναι.* Potiorem formam esse *νηποινεὶ*, quam servavit libri B manus prior, testantur tituli. Contra scribendum esse *πανδημί, ἀμοχθί*, quaeque alia derivantur a radicibus in *ο* docent inscriptiones antiquae. Hoc igitur reponatur II, 41, 1 pro *ἀμοχθεί*, illud saepius restituendum pro *πανδημεί.*

11, 3. *ἐξ οὗ δὲ Γάιος Γράκχος ἐπὶ τῆς δημαρχικῆς ἐξουσίας γενόμενος διέφθειρε τὴν τοῦ πολιτεύματος ἁρμονίαν, οὐκέτι πέπαυνται σφάττοντες ἀλλήλους καὶ φυγάδας ἐλαύνοντες ἐκ τῆς πόλεως καὶ οὐδενὸς τῶν ἀνηκέστων ἀπεχόμενοι παρὰ τὸ νικᾶν.* Quo pacto quaeso haec scribere Dionysius potuit anno sexto a. Chr., quo opus suum edidit, quae ne vere quidem dici poterant per XXII annos quos Romae degerat, ut ipse auctor est I. 7, 2? Minor inerit his verbis offensio, si reposuerimus *οὐκέτι ἐπαύοντο*, minima vel potius nulla, si scriptorem Halicarnassensem *οὐκ ἐπαύοντο* dedisse suspicamur.

16, 2. *οἱ μὲν γὰρ συνοικίσαντες μετ' αὐτοῦ τὴν Ῥώμην οὐ πλείους ἦσαν ἀνδρῶν τρισχιλίων πεζοὶ καὶ τριακοσίων* [*ἐλάττους*] *ἱππεῖς.* Delevi *ἐλάττους*, nam *ἀπαρτὶ τριακοσίους* equites fuisse testatus est ipse Dionysius supra Cap. 2 extr. scribens: *ἀριθμὸς δὲ τῶν μετασχόντων αὐτῷ τῆς ἀποικίας*

ἀπὸ πολλοῦ τοῦ κατ' ἀρχὰς ἐξαποσταλέντος ὀλίγος ἦν ὁ καταλειφθείς, τρισχίλιοι πεζοὶ καὶ ἱππεῖς τριακόσιοι. Qui addidit *ἐλάττους*, non intellexit ad *τριακοσίων* e praegressis mente repetendum esse *οὐ πλείους*.

20, 2. *ἀλλὰ — τὴν Ῥωμαίων μᾶλλον ἀποδέχομαι θεολογίαν, ἐνθυμούμενος ὅτι τὰ μὲν ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν μύθων ἀγαθὰ μικρά τε ἐστὶ καὶ οὐ πολλοὺς δυνάμενα ὠφελεῖν, ἀλλὰ μόνους τοὺς ἑξηκοντάς [ὧν ἕνεκα γίνεται], σπάνιοι δ' εἰσὶν οἱ μετειληφότες ταύτης τῆς φιλοσοφίας.* Aut spuria sunt, quod potius crediderim, verba *ὧν ἕνεκα γίνεται*, aut depravata. Nam quid quaeso significat *propter quae parva* (*illa*) *bona fiunt?* Intellegi saltem posset *ὧν ἕνεκα συγκεῖνται* scil. *οἱ Ἑλληνικοὶ μῦθοι*, aut aliquid eiusmodi. Sed optime verbis istis plane carebimus. In sequentibus verbis *καταφρονεῖ τῶν θεῶν ὡς ἐν πολλῇ κακοδαιμονίᾳ κυλινδουμένων* Cobetum *κυλιομένων* coniecisse video. Quidni potius *καλινδουμένων*?

23, 3 init. *περὶ τὰ φιδίτια.* Codices, ut saepius alibi, *φιλίτια*, quod recte editor e Gelenii coniectura correxit. Quam autem sit vetustus hic error, apparet ex voluminibus Herculanensibus. Legitur enim, si editoribus fides, in Philodemi *de musica* librorum reliquiis (ed. Kemke) pag. 18, 31: *καὶ Τέρπανδρος κατὰ μαντεῖον . . . . ἐν τοῖς φιλιτείοις ᾄδων κτέ.*

28, 1 med. Locus sic redintegrandus: *ἀποτρέπειν τε ἀνθρώπους ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ τὸν φόβον μάλιστα δυνάμενον ὁρῶν* (Romulus) *πολλὰ εἰς τοῦτο παρεσκευάσατο* ⟨·⟩ *χωρίον τε ἐν ᾧ καθεζόμενος ἐδίκαζεν, ἐν τῷ φανερωτάτῳ τῆς ἀγορᾶς καὶ τάγμα στρατιωτῶν, οἳ παρηκολούθουν αὐτῷ τριακόσιοι τὸν ἀριθμὸν ὄντες καταπληκτικώτατοι τὴν πρόσοψιν, ῥάβδους τε καὶ πελέκεις ὑπ' ἀνδρῶν δώδεκα φερομένους κτέ.* Si quis pro *τάγμα* inserere maluerit *στῖφος* aliudve vocabulum sententiae aptum, aut *στρατιώτας* reponere pro *στρατιωτῶν*, per me licet, sed nudum illud *στρατιωτῶν* nullo pacto expediri potest.

31, 2. *καλεῖται δὲ ὁ θεός, ᾧ ταῦτ' ἐπιτελοῦσι, Κῶνσος ὑπὸ Ῥωμαίων, ὃν ἑξερμηνεύοντες εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶτταν Ποσειδῶνα σεισίχθονά φασιν εἶναί τινες καὶ διὰ τοῦτο ὑπογείῳ τετιμῆσθαι βωμῷ λέγουσιν, ὅτι τὴν γῆν ὁ θεὸς οὗτος ἔχει.* Non probaverim Hertleini coniecturam *σείει*, qua accepta verba *ὅτι — ἔχει* fiunt plane supervacua, nisi forte putamus verba sic correcta non Dionysii esse, sed interpretis. Et re vera genuina ea esse multum dubito, sive eorum auctor *γαιήοχον* sive *σεισίχθονα* cogitasse censendus est.

32, 1. *Ὡς δὲ διεβοήθη τὰ περὶ τὴν ἁρπαγὴν τῶν παρθένων καὶ τὰ περὶ τοὺς γάμους εἰς τὰς πλησιοχώρους πόλεις αἱ μὲν αὐτὸ τὸ πραχθὲν πρὸς ὀργὴν ἐλάμβανον, αἱ δ' ἀφ' ἧς ἐπράχθη διαθέσεως καὶ εἰς ὃ τέλος ἐχώρησεν ἀναλογιζόμενοι μετρίως αὐτὸ ἔφερον. κτέ.* Norunt rei palaeographicae periti compendio *αὖ* significari a librariis omnes pronominis *αὐτός* formas, itaque ubique pendere a iudicio nostro quaenam forma eligenda sit. Quod scientes non dubitabimus h. l. rescribere *αἱ μὲν αὐτῶν τὸ πραχθὲν κτέ.*, quo facto omnia plana erunt, neque auctore Reiskio ante *αὐτὸ* inseremus aut *σκοποῦσαι* aut *ἐννοούμεναι.*

33, 2. *γυναιξί τε καὶ τέκνοις.* Cum Graecis longe usitatior sit dicendi ordo inversus, ut liberi commemorentur ante uxores, advertit me saepe Dionysium sequi loquendi morem Romanum, quod fieri potest ut fecerit Latinos quibus utebatur auctores secutus.

34, 4. *ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Καπιτωλίου λόφου.* Praeeunte Kiesslingio Jacoby seclusit *λόφου*. Retineri poterit, rescripto *Καπιτωλίνου.*

38, 1 extr. *ὡς αὐτῷ στρατηλάτῃ παραληψομένην τοὺς πολεμίους.* Legitimo usu sic dicitur sine articulo, quare miror commemoratam esse ab editore malam Buecheleri coniecturam *αὐτῷ τῷ στρατηλάτῃ.*

38, 4. *πεμψασα δ' οὖν* (Tarpeia) *τῶν θεραπαινίδων τινὰ διὰ πυλίδος, ἣν οὐδεὶς ἔμαθεν ἀνοιγομένην, ἠξίου τοὺ βασιλία τῶν Σαβίνιον ἐλθεῖν αὐτῇ δίχα τῶν ἄλλων εἰς λόγους.* Sententiae ratio requirere videtur perfecti participium *ἀνεῳγμένην, quam non clausam esse* (a militibus) *nemo praeter Tarpeiam noverat.*

43, 1 *ἡμιθανής*, forma pessima, mutetur in *ἡμιθνής*, quod servatum videbis III, 21 extr. Mox § 2 codices praeter B optime habent *ἐλαθείς* pro *ἐλασθείς*, quam vitiosam formam vel in Herodoto patienter fert Steinius. Eadem reliquorum librorum ope castiganda est infra 48, 1, ubi Jacoby ex B edidit *ἐξελασθέντας*.

45, 3. *καὶ πόρον ὡς ἐν ἀμηχάνοις πράγμασι τοῦτον ὑπέλαβον εἶναι μόνον.* In hac tritissima et paene proverbiali locutione non expectabam additum *πράγμασι*. Ipsum scriptorem addidisse dubito.

53, 3. *πολλῶν πεσόντων ἀφ' ἑκατέρων.* Vetus scriptor Atticus dedisset *πολλῶν ἀμφοτέρων πεσόντων.*

54, 2. *τῆς τε χώρας τὴν ἡμίσειαν ἀποτεμόμενος ἔξω τῆς πρότερον τοῖς κληρούχοις δοθείσης καὶ φρουρὰν ἀξιόχρεων καταλιπών — ἀπῆγε τὴν δύναμιν.* Malim *ἐγκαταλιπών*, sc. *τῇ ἡμισείᾳ τῆς χώρας.*

56, 3. *αἰτίαν δὲ τῆς ἀναιρέσεως αὐτοῦ* (Romuli sc.) *φέρουσι τήν τε ἄφεσιν τῶν ὁμήρων, οὓς παρὰ Οὐιεντατῶν ἔλαβεν, ἄνευ κοινῆς γνώμης γενομένην παρὰ τὸ εἰωθὸς καὶ τὸ μηκέτι τὸν αὐτὸν προσφέρεσθαι τρόπον τοῖς ἀρχαιοτάτοις πολίταις καὶ τοῖς προσγράφοις, ἀλλὰ τοὺς μὲν ἐν τιμῇ πλείονι ἄγειν, τῶν δ' ἐπεισαχθέντων ὑπεροράν. — μάλιστα δὲ ὅτι βαρὺς ἤδη καὶ αὐθάδης εἶναι ἐδόκει καὶ τὴν ἀρχὴν οὐκέτι βασιλικῶς ἀλλὰ τυραννικώτερον ἐξάγειν.* Post haec expectes narrari Romulum occisum esse non ab iis quos prae ceteris honoraret, sed ab iis quos contemneret itaque a novis civibus. Verum contra est nam scriptor sic pergit: *διὰ*

ταύτας δὴ λέγουσι τὰς αἰτίας συστάντας ἐπ' αὐτῷ τοὺς πατρικίους βουλεῦσαι τὸν φόνον κτέ., alteram vero famam quam prius narratam oportuit, non nisi postea commemorat scribens § 5 *οἱ δ' ἐκκλησιάζοντα μὲν αὐτόν φασιν ὑπὸ τῶν νεοπολιτῶν Ῥωμαίων* (nomen abesse malim) *ἀναιρεθῆναι, κτέ.* Adeo confusam narrationem, quam probabili coniectura nemo facile expediet, ipsi Dionysio tribuere quantumvis inviti cogimur.

59, 3 *οὔτε δὴ Πυθαγόρᾳ τῷ Σαμίῳ συμφιλοσοφῆσαι [τῷ μετὰ τέτταρας ἀκμάσαντι γενεὰς] δυνατὸς ἦν τὸν Νόμαν οὔτ' ἐν Κρότωνι διατρίβειν, ὅτ' αὐτὸν ἐκάλουν ἐπὶ τὴν βασιλείαν Ῥωμαῖοι [τῇ μήπω τότ' οὔσῃ πόλει].* Perinepte in hac conclusione repetuntur argumenta exposita in praegressis. Alterum emblema praeterea arguit ineptus verborum ordo, nam scribi saltem debebat *οὔτ' ἐν Κρότωνι διατρίβειν τῇ μήπω τότ' οὔσῃ πόλει ὅτ' αὐτὸν ἐκάλουν κτέ.*

60, 1. *Ὁ δὲ Νομᾶς ἀφικομένων ὡς αὐτὸν τῶν καλούντων ἐπὶ τὴν ἡγεμονίαν τέως μὲν ἀντέλεγε καὶ μέχρι πολλοῦ διέμεινεν (διέμενεν?) ἀπομαχόμενος μὴ λαβεῖν τὴν ἀρχήν, ὡς δὲ οἵ τε ἀδελφοὶ προσέκειντο λιπαροῦντες καὶ τελευτῶν ὁ πατὴρ οὐκ ἠξίου τηλικαύτην ⟨αὐτὸν⟩ τιμὴν διδομένην ἀπωθεῖσθαι, συνέγνω γενέσθαι βασιλεύς.* Quia *ἀπωθεῖσθαι* necessario est medii generis, probabili est caudam vocis *τηλικαύτην* absumpsisse quod de meo inserui pronomen.

60, 3 *τῶν πατρικίων ἐπικυρωσάντων τὰ δόξαντα τῷ πλήθει.* Collato loco II, 14, 3 sq., apparet *πατρικίους* appellari *senatores*. Similiter infra 62.

60, 5 *νύμφην γάρ τινα μυθολογοῦσιν Ἡγερίαν φοιτᾶν πρὸς αὐτὸν ἑκάστοτε διδάσκουσαν τὴν βασιλικὴν σοφίαν.* Malim *διδάξουσαν.*

62, 1 init. *Μετὰ τὴν Ῥωμύλου τελευτὴν ἡ βουλὴ τῶν*

κοινιῶν γενομένη κυρία καὶ χρόνον ἐνιαύσιον, ὥσπερ ἔφην, κατασχοῦσα τὴν δυναστείαν διαφέρεσθαι καὶ στασιάζειν αὐτὴ πρὸς ἑαυτὴν ἤρξατο περὶ τοῦ πλείονος τε καὶ ἴσου. Intellegerem aut *περὶ τοῦ ἴσου* aut *περὶ τοῦ πλείονος τε καὶ ἐλάττονος*, quemadmodum verbi gratia legitur infra III, 28, 4: *ἕως δ' ἂν ἐκ διαφόρου γνώμης, ὥσπερ νῦν ἔχει, τό τε πλεῖον καὶ τοὔλαττον ἐπικρίνωμεν ἑκάτεροι κτέ.*, sed quid sibi velit in tali sententia *περὶ τοῦ πλείονος τε καὶ ἴσου* obscurum est. Num forte magistelli alicuius interpretamentum *περὶ τοῦ ἴσου* causa fuit ut *ἴσου* pro *ἐλάττονος* substitueretur?

67, 4. De Vestalibus ob violatam pudicitiam vivis humatis scribitur *ἅμα τοῖς ἐνταφίοις κόσμοις τίθενται καὶ οὔτ' ἐπιστήματος οὔτ' ἐναγισμῶν οὔτ' ἄλλου τῶν νομίμων οὐδενὸς τυγχάνουσι.* Inutilis est Reiskii coniectura allata ab editore *σήματος*, non enim rarus est praesertim apud sequiores hic usus vocabuli *ἐπίστημα*, ut significet *monumentum*. Quod in § 2 narrantur hae virgines per X annos sacra didicisse, per X annos sequentes patrasse, per X ultimos docuisse, id adeo simile est notissimi Pythagoraeorum instituti, ut fabulae de Numae cum Pythagora commercio facile ansam dare potuerit.

69, 3. *καὶ μετὰ ταῦτά φασι τὸν κατήγορον — μήτε ζῶντα εὑρεθῆναι μήτε νεκρόν.* Verbo *φασι* facile carebimus, cum praegressa omnia in hac narratione posita sint in Accusativo c. Inf., suspensa a *φασίν*, quod est in capitis initio.

70, 2. De Saliorum vestitu sic scribit Dionysius: *χιτῶνας ποικίλους χαλκαῖς μίτραις κατεζωσμένοι καὶ τηβέννας ἐμπεπορπημένοι* [*περιπορφύρους*] *φοινικοπαρύφους, ἃς καλοῦσι τραβέας κτέ.* Pro *περιπορφύρους*, quod male abundare videtur ante *φοινικοπαρύφους*, ferrem *περιχρύσους* (cf. Lucianus Necyom. 12). Nam trabeam auro distinctam fuisse novimus. Sidonius carm. II, 2, *effulgens trabealis mole metalli.* Sed fortasse *περιπορφύρους* est sequentis vocabuli interpretamentum.

72, 6 extr. ἐπιστὰς δὲ τοῖς ὁρίοις (fetialis) τόν τε Δία καὶ τοὺς ἄλλους ἐπεκαλεῖτο θεοὺς μαρτυρόμενος ὅτι δίκας αἰτῶν ἥκει περὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως. Participium μαρτυρόμενος ut glossema deleri iussit Garrerus, ego nescio an potius in μάρτυρας refingendum sit.

73, 2. Pontifices δικάζουσιν τὰς ἱερὰς δίκας ἁπάσας ἰδιώταις τε καὶ ἄρχουσι καὶ λειτουργοῖς θεῶν καὶ νομοθετοῦσιν ὅσα τῶν ἱερῶν ἄγραφα ὄντα καὶ ἀνέθιστα*** κρίνοντες ἃ ἂν ἐπιτήδεια τυγχάνειν αὐτοῖς φανείη νόμων τε καὶ ἐθισμῶν. Sic edidit Jacoby locum conclamatum lacunam statuens auctore Reiskio, qui supplevit νομίζωσιν ἀποδοχῆς ἄξια εἶναι et κρίνοντες deleto scripsit ἀκυροῦσι δὲ ἃ ἂν κτέ. Hoc tantum video pro ὅσα requiri ὅσ' ἂν et pro ἃ ἂν — φανείη, ne soloeca sit oratio, ἃ ἂν — φανῇ. Reliqua loci restitutio valde incerta est. Venit in mentem νομοθετοῦσιν, ὅσ' ἂν (ὅσα μὲν ἂν?) τῶν ἱερῶν ἄγραφα ὄντα καὶ ἀνέθιστα ⟨νομίζωσιν ἀποδοχῆς ἄξια εἶναι κρίνοντες, ἀπο⟩κρίνοντες σ' ἃ (σ' ὅσ'?) ἂν ἀνεπιτήδεια αὐτοῖς φανῇ τυγχάνειν νόμων τε καὶ ἐθισμῶν.

76, 5 ἡγεμονίαν δὲ τὴν Ῥωμαίων παραλαβεῖν ἠξιώθη (Numa) νέος ὢν κατὰ κλέος ἀρετῆς ὑπ' αὐτῶν ἐπίκλητος [ἀχθεὶς] καὶ διετέλεσε πειθομένοις ἅπαντα τὸν βίον τοῖς ἀρχομένοις χρώμενος. Supervacaneum et ineptum participium delere nullus dubito.

Ad librum III.

1, 4. χώραν — ἣν ἐκτήσατο μὲν Ῥώμυλος πολέμῳ τοὺς [τότε del. Cobet] κατασχόντας ἀφελόμενος, ἐκείνου δὲ ἄπαιδος ἀποθανόντος Πομπίλιος Νομᾶς ὁ μετ' αὐτὸν βασιλεύσας ἐκαρποῦτο. Non solum τότε mihi suspectum est, sed etiam verba otiosa ὁ — βασιλεύσας.

3, 1. συνθῆκαι γὰρ ἦσαν ταῖς πόλεσιν ἐπὶ Ῥωμύλου γενόμεναι τά τε ἄλλα ἔχουσαι δίκαια καὶ ἵνα μηδετέρα

πολέμου ἄρχῃ, ἡ δ' ἐγκαλοῦσα ὅ τι δή ποτε ἀδίκημα δίκας αἰτοῖ παρὰ τῆς ἀδικούσης, εἰ δὲ μὴ τυγχάνοι, τότε τὸν ἐξ ἀνάγκης ἐπιφέροι πόλεμον, ὡς λελυμένων ἤδη τῶν σπονδῶν. E sequentibus optativis apparet pro *ἄρχῃ* requiri *ἄρχοι*, nec quidquam lucramur mutando cum editore virgulam post *ἄρχῃ* in hypostigmen.

3, 3. *πληθυούσης τῆς ἐωθινῆς ἀγορᾶς.* Sic Jacoby dedit ex B, mihi vera videtur reliquorum librorum lectio *πληθούσης*, quae forma in hac locutione usu trita est.

7, 3. *ἵνα δὴ μὴ [τὰς] ψευδεῖς αἰτίας εἰκάζητε περὶ τῆς ἐμῆς προαιρέσεως, δι' ἃς ἀξιῶ καταλύσασθαι τὸν πόλεμον, ἀκούσατε τὰς ἀληθεῖς.* Manifesto prior articulus sic positus ferri nequit. Fortasse verum est *ἵνα δὴ μὴ ψευδεῖς τὰς αἰτίας εἰκάζητε κτέ.*

9, 2. *πρότεροι δὲ πρεσβεύεσθαι περὶ διαλλαγῶν οὐκ ἠξιοῦμεν, ἐπείπερ οὐδ' ἤρξαμεν αὐτοὶ [πρότεροι] τοῦ πολέμου, ἄρξαντας δὲ ἠμυνάμεθα.* Deleatur manifestum emblema.

10, 2. *ἐν δὲ καταστήσασθαι βουλευτήριον καὶ μίαν εἶναι τὴν ἄρξουσαν τῆς ἑτέρας πόλιν οὐκ ἀπαρέσκει. γραφέσθω δὴ καὶ τοῦτο [τὸ μέρος] ἐν ταῖς συνθήκαις, εἰ δοκεῖ.* Nusquam vidi *μέρος* sic usurpatum, ut significet *caput* foederis aut legis, quare nescio an *τὸ μέρος* sit interpretis.

11, 6. *ταῖς δὲ μικραῖς καὶ ὀλιγανθρώποις καὶ διὰ τοῦτο ἀσθενέσιν οὐκ ἔστιν ἄρχειν ἑτέρων, ἀλλ' οὐδ' ἑαυτῶν [ἄρχειν].* Abiciatur verbum male repetitum.

13, 2. *εἰ γάρ τις ἦν ἢ πατέρων ἐπιφανείᾳ λαμπρὸς ἢ σώματος ῥώμῃ διαπρεπὴς ἢ [πράξει τῇ] κατὰ χεῖρα γενναῖος ἢ κατ' ἄλλην τινὰ τύχην ἢ τόλμαν ἐπίσημος, ἑαυτὸν ἠξίου τάττειν πρῶτον ἐν τοῖς τρισίν.* Raro vidi stolidiorem interpolationem. Nam saepius Dionysius, ubi in auctoribus suis Latinis legerat *manu fortis*, Graece illam formulam reddidit verbis *κατὰ χεῖρα γενναῖος*, velut de Mettio

Curtio II, 42, 2. Sic mox infra 16, 3 *ἀρετῆς μὲν ἕνεκα καὶ κατὰ χεῖρα γενναιότητος.*

13, 4. *Ὁρατίῳ γάρ τινι Ῥωμαίῳ καὶ Κορατίῳ τὸ γένος Ἀλβανῷ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐνεγγύησε θυγατέρας διδύμους Σικίνιος Ἀλβανός.* Ipsius Dionysii errorem esse *Κορατίῳ* pro *Κοριατίῳ* dubito propterea quod in optimo codice B tam hic quam infra 17, 5, 1 et 29, 7, 20 in hoc nomine post P erasa est littera. Vereor igitur — nam reliquis locis codd. in pravo nomine conspirant — ne librariis imposuerit nominis *Ὁράτιος* similitudo. Sed multo magis demiror editorem recepisse pravissimam formam *ἐνεγγύησε*, licet *ἐνεγύησε* recte exhibeat codex B.

17, 3. Laudat senex Horatius filios, qui pugnam adversus Curiatios suscipere noluerant antequam ipsum consultassent, his verbis: *Ἀλλ' εὐσεβὲς μέν, ἔφη, πρᾶγμα ποιεῖτε, ὦ παῖδες, τῷ πατρὶ ζῶντες καὶ οὐδὲν ἄνευ τῆς ἐμῆς γνώμης διαπραττόμενοι, καιρὸς δὲ καὶ ὑμᾶς αὐτοὺς ἤδη περὶ ὑμῶν τί γε τηλικαῦτα φαίνεσθαι φρονοῦντας. ὑπολαβόντες οὖν τὸν ἐμὸν βίον ἤδη τέλος ἔχειν φανερὸν ποιήσατέ μοι, τί δή ποτ' ἂν αὐτοὶ προείλεσθε πράττειν ἄνευ τοῦ πατρὸς περὶ τῶν ἰδίων βουλευσάμενοι.* Filii paullo ante Tullio responderant *ἐπειδὴ δὲ περίεστιν ἡμῖν ὁ πατήρ, οὗ χωρὶς οὐδὲ τἀλάχιστα λέγειν ἢ πράττειν ἀξιοῦμεν, αἰτούμενά σε ὀλίγον ἀναδέξασθαι χρόνον τὴν ἀπόκρισιν ἡμῶν, ἕως τῷ πατρὶ διαλεχθῶμεν,* viros que sic animatos fortasse pater dicere poterat eos *patri*, non sibi, *vivere*. Sequens tamen senis oratio potius eo tendere videtur, ut credamus Dionysium scripsisse: *Ἀλλ' εὐσεβὲς μέν, ἔφη, πρᾶγμα ποιεῖτε, ὦ παῖδες, τῷ πατρὶ ζῶντ⟨ι δουλεύοντ⟩ες* vel *ζῶντι ὑπουργοῦντες* aut aliquid simile.

16, 3. *ἀνοχὰς* B, *ἀναχωκὰς* reliqui codd. Vera forma est *ἀνοκωχὰς*, non *ἀνακωχὰς*, ut edidit Jacoby.

22, 2 extr. *καὶ τὸν ἄρχοντά τε αὐτων Φουφέττιον ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς κατασχὼν κτέ.* E notione verbi *κατέ-*

χειν sequitur abundare pronomen αὐτῆς, quod tamen non expunxerim sed mutarim in αὐτοκράτορος, cl. 23, 3 et 7.

22, 10. ἔστι δὲ καὶ νόμος παρ' αὐτοῖς δι' ἐκεῖνο κυρωθεὶς τὸ πάθος, ᾧ καὶ εἰς ἐμὲ χρῶνται. Huic formulae et similibus tam apud Dionysium quam apud Herodotum addi solet ἔτι, quam voculam hic periisse iudico. Vide I, 14, 2; 21, 1; 38, 3 (καὶ μέχρις ἐμοῦ ἔτι); 39, 4; 45, 2; 64, 1; 79, 10 (ἔτι καὶ νῦν); 79, 11; 80, 1 (καὶ νῦν ἔτι); 85, 3 (καὶ — ἔτι — εἰς ἐμὲ); 88, 3; II, 7, 2 (καὶ κατὰ τὸν ἡμέτερον βίον ἔτι); 31, 2; III, 71 (καὶ εἰς ἐμὲ ἦν ἔτι). Etiam I, 50, 4 nescio an corrigendum sit ἃ καὶ εἰς ἐμὲ ἦν ⟨ἔτι⟩ et II, 33, 2 expectabam: ὄνομα δὲ καὶ τοῖς ἑστιατορίοις ἦν — κουρίαι καὶ ⟨ἔτι καὶ⟩ μέχρις ἡμῶν οὕτω καλοῦνται et II, 56, 5 κἄτι (pro καὶ) μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

22, 4. ὁ δὲ πατὴρ ἀπελογεῖτο περὶ τοῦ μειρακίου κατηγορῶν τῆς θυγατρὸς κτέ. Immo ὑπὲρ τοῦ μειρακίου.

22, 6. ἀπορούμενος δὲ τί χρήσεται. Veteres Attici post ἀπορεῖν, ἀπορεῖσθαι, ἀμηχανεῖν, οὐκ ἔχειν similibusque ponere solent coniunctivum dubitativum, Dionysius vero constanter ponit futurum. I, 39, 3 ἀμηχανῶν ὁ Ἡρακλῆς ὅτι χρήσεται τῷ πράγματι. I, 67, 2. ἀπορεῖν ὅτι χρήσονται τοῖς πράγμασιν. I, 72, 4 οὐκ ἔχοντας ὅπως ποιήσονται τὴν ἄπαρσιν. II, 38, 1 οὐκ ἔχων ὅτι χρήσεται τῇ τριβῇ τοῦ χρόνου. In optativo tamen usurpando sequitur Athenienses, velut III, 40, 5 ἀποροῦντες ὅποι τράποιντο συνέτειναν εἰς ὕλας τε καὶ ὄρη.

23, 6 init. ὁ δὲ Ἀλβανὸς Φουφέττιος. Dionysius more suo hominem modo gentili modo proprio nomine significat. Hic Φουφέττιος reddiderim magistellis et τὸν Ἀλβανὸν in praegressis hisce: τῇ δ' ἑξῆς Φουφέττιόν τε μεταπεμψάμενος τὸν Ἀλβανὸν καὶ τῶν ἄλλων φίλων τοὺς ἀναγκαιοτάτους.

23, 9 init. *ταῦτα διανοηθεὶς ὑπενόμευσα Ῥωμαίοις πόλεμον.* Insolenter, nec tamen inepte, dictum pro *ὑποκατεσκεύασα.*

26, 5 extr. *σκοπεῖν αὐτοὺς ἠξίου, τίνα χρὴ τρόπον τιμωρήσασθαι μὲν τοὺς προδότας, σωφρονεστέραν δὲ τὴν Ἀλβανῶν ἀποδοῦναι πόλιν εἰς τὸ λοιπόν.* Graeci eo sensu ponunt *ἀποδεῖξαι.* Utrum hoc ei reddendum est, an Latinorum usum verbi *reddere* pro eo quod est *facere*, *efficere* existimemus homini Graeco qui annos XXII Romae vixerat imposuisse? Qui prima specie Latinismus videtur *ὡς ἐμὴ* (*ἡ ἐμὴ*?) *δόξα φέρει* II, 16, 1, is Graeci sermonis ingenio non adversatur, ut apparebit comparanti formulam Herodoteam *ἡ γνώμη φέρει.*

30, 1 extr. *ὁ δὲ Τύλλος ἐπειδὴ τὴν διάνοιαν εἶδε τῶν πολλῶν ἀπολογεῖσθαι τὸν Μέττιον ἐκέλευσεν, εἴ τι [πρὸς ταῦτα λέγειν] βούλεται, οὐκ ἔχων δ' ὁ Μέττος ὅ, τι χρὴ λέγειν πρὸς τοὺς κατηγοροῦντας κτέ.* Vix quisquam monitus dubitabit mecum delere turpem interpolationem *πρὸς ταῦτα λέγειν,* siquidem ea verba nullam aliam rem spectare possunt quam praegressam Tulli Hostili orationem, in qua consilium suum Albanos Romam traducendi aperuerat, neque ut contra illud disputaret proditori sane rex erat permissurus, ut arbitror. Deletis vero istis, omnia plana sunt.

31, 5. *παραταξάμενοι δὲ καὶ πολλοὺς ⟨μὲν⟩ ἀποκτείναντες ἐν τῇ μάχῃ, ⟨πολλῷ δ' ἔτι πλείους ἀποβαλόντες⟩ κατεκλείσθησαν πάλιν εἰς τὸ ἄστυ.* Sic sane, ut Iacoby edidit, duplici admissa lacuna locus expediri poterit, sed nescio an multo simplicius remedium paratum sit suspicanti Dionysium scripsisse *παραταξάμενοι δὲ καὶ πολλοὺς* ἀποκτείναντες *ἀπολέσαντες ἐν τῇ μάχῃ, κατεκλείσθησαν πάλιν εἰς τὸ ἄστυ* (*sed instructa acie multisque suorum amissis in pugna, iterum inclusi sunt in oppidum*), glossatorem vero *ἀπολέσαντες* (i. e. *ἀποβαλόντες*) perperam intellectum explicasse per *ἀποκτείναντες,* quod ut fit in textum se insinuaverit.

32, 6. *ὡς οὐδεὶς αὐτοῖς οὐκέτι περὶ τῆς χώρας ἐξῄει μαχησόμενος.* Graecum est aut *ὡς οὐδεὶς αὐτοῖς ἔτι* aut *ὡς οὐκέτι αὐτοῖς οὐδεὶς περὶ τῆς χώρας ἐξῄει μαχησόμενος.*

33, 1. *ἐπειδὴ συνέστη Ῥωμαίοις πρὸς τὰς Λατινῶν πόλεις κοινῇ συνηρπαγμένας πόλεμος οὐ ῥᾴδιος ἐν ὀλίγῳ καθαιρεθῆναι χρόνῳ.* Nihili est Reiskii coniectura *συνηρραγμένος* (voluisse videtur *συνηραγμένος*), quam commemorat editor. Optime contra habet codicis B lectio *συνιστα μένας*, nisi quod non expedit, quo pacto nasci potuerit reliquorum librorum absurda lectio, quam recepit Jacoby. An olim fuit *συνηρμένας*?

34, 4. *Σπούσιον Οὐεκίλιον ἐκ Λαουϊνίου.* Nonne *Σπούριον* vel potius *Σπόριον* legendum est?

35, 4. *μέλλοντες δὲ τοῦ Τύλλου θυσίαν τινὰ κατ' οἶκον ἐπιτελεῖν, ἣν αὐτοὺς μόνον ἐβούλετο τοὺς ἀναγκαίους εἰδέναι, καὶ [κατὰ δαίμονα] τῆς ἡμέρας ἐκείνης χειμερίου σφόδρα γενομένης κατά τε ὄμβρον καὶ ζάλην καὶ σκότος κτέ.* Fiunt ista ex veterum, Stoicorum certe quorum placitis noster addictus est, sententia semper divinitus, et perquam ineleganter dictum est *κατὰ δαίμονα — κατά τε ὄμβρον κτέ.* Etiam scripturae discrepantia (codices enim praeter B habent *κατὰ τύχην*) suspecta reddunt quae seclusi vocabula, sumta ut videntur e sequentibus § 5: *ἐγὼ δὲ τοῦτον μὲν οὐ δέχομαι τὸν λόγον οὔτ' ἀληθῆ νομίζων οὔτε πιθανόν, τῷ δὲ προτέρῳ μᾶλλον προστιθέμενος κατὰ δαίμονα νομίζω τὸν ἄνδρα τοῦτον τῆς τελευτῆς τυχεῖν,* ubi suo loco aptissime leguntur.

Paullo ante § 4 in verbis *ἀποκτείναντα δὲ τὸν βασιλέα καὶ τοὺς παῖδας αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων ὅσοις ἐνέτυχεν ἐνεῖναι πῦρ εἰς τὴν οἰκίαν κατὰ πολλοὺς τόπους* disertam desidero mentionem uxoris, quam cum rege et liberis et servis omnibus crematam esse dixerat Dionysius in capitis initio *τελευτᾷ τὸν βίον* (Tullus) *ἐμπρησθείσης τῆς οἰκίας καὶ σὺν αὐτῷ γυνή τε ἀπόλλυται καὶ τέκνα καὶ ὁ ἄλλος οἰκετι-*

κὶς ἅπας ὄχλος καταληφθεὶς ὑπὸ τοῦ πυρός. Suppleverim igitur *ἀποκτείναντα δὲ τὸν βασιλέα ⟨καὶ τὴν γυναῖκα⟩ καὶ τοὺς παῖδας αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων ὅσοις ἐνέτυχεν κτέ.* Scio hanc esse famam a priore discrepantem, sed si eius auctor reginam incolumem evasisse narrasset, eam rem vix silentio praetermisisset Dionysius, ut arbitror. Librarii oculi a priore *καὶ* ad alterum deflexisse videntur.

37, 4. *προσκαθεζόμενοι τῇ πόλει ⟨αὐτῶν Πολιτωρίῳ⟩ πρὶν κτέ.* Cum in B teste editore post *πόλει* viginti fere litterae erasae sint, accuratius lacunam expleveris scribendo *τῇ πόλει ⟨αὐτῶν Πολιτωρίῳ ὄνομα⟩ πρὶν κτέ.*

43 extr. *ἓν μὲν δὴ τοῦτο πολίτευμα τοῦ βασιλέως παραδίδοται καλὸν ἅμα καὶ πραγματικόν, κτέ.* Malim *παραδέδοται,* ut noster in tali re scribere assolet. Vide tamen III, 1 extr., ubi eandem correctionem proposuit Sintenis.

44, 2. *δι' ἑνὸς ἐκδίδωσι* (Tiberis) *τοῖ γνησίου στίματος ἀνακόπτων τὰς πελαγίους ῥαχίας* [*τῆς θαλάττης*]. Codd. praeter B *τῆς θαλάσσης.* Otiosa vocabula abesse malim.

48. *μαθὼν ὅτι Ῥωμαίων ἑκάστῳ κοινόν τ' ὄνομα κεῖται καὶ μετὰ τὸ κοινὸν ἕτερον ὃ δὴ συγγενικὸν αὐτοῖς ἐστὶ καὶ πατρωνυμικόν.* *Commune* nomen aptissime Dionysius vocat Romanorum praenomen, quia perpauca sunt numero itaque permultis communia sunt singula. Idem infra cap. 65, 6 vocat *προσηγορικόν* et utramque appellationem coniungit cap. 70, 1, ut hic iunguntur *συγγενικὸν καὶ πατρωνυμικόν.*

55, 3. *ἐπεὶ δὲ ⟨πάντα⟩ παρεσκεύαστο αὐτοῖς.* Dubia coniectura, Kiesslingium secutus, *πάντα* inseruit editor. Nam saepius ita non addito *πάντα* locutus est, quem noster haud raro imitatur, Thucydides. Cf. etiam III, 23, 11 extr. *οὕτω παρεσκεύασταί μοι,* ubi temere Portus *τοῦτο* pro *οὕτω* coniecisse videtur.

65, 1. *τοῦτον δὲ τὸν τρόπον αὐτοῦ χρωμένου τῷ πο-*

λέμῳ πολλαὶ μὲν συμπλοκαὶ [καὶ] κατ' ὀλίγους ψιλῶν τε καὶ ἱππέων ἐγένοντο, μαχὴ δὲ ὁλοσχερὴς ἁπάντων οὐδεμία. Ne hanc quidem coniecturam, quam auctore Buechelero textui intulit Jacoby, prorsus certam esse arbitror. Si enim recte dicas, quod nemo negabit, *συμπλοκαὶ πολλαὶ καὶ μικραὶ* (s. *οὐκ ἀξιόλογοι*), non video quidni ferri possit, quod redit eodem, *συμπλοκαὶ πολλαὶ καὶ κατ' ὀλίγους.*

70, 2 init. *μηδὲν.* Perraro, si spectamus vocabuli usum frequentissimum, Dionysi codices exhibent formas antiquiores *οὐδέν* et *μηδέν,* longe vero saepissime recentiores, quae inde ab Aristotele usurpari coeptae sunt, *οὐθέν* et *μηθέν,* quas ubique nostro restituendas esse arbitror.

72, 5 extr. *καὶ τοῦτ' οὐκ ἐπιχώριον ἀλλ' ἐπήλυτον οὕτω καὶ ἄπολιν.* Reddatur scriptori pro hac forma valde novitia *ἔπηλυν,* quo saepius usus est in hoc libro et praegressis. Eandem formam olim ego et Stahlius restituimus Thucydidi I, 9, 2 pro *ἐπηλύτην,* quod eiusdem est farinae. Restituatur etiam, si nondum reddita est, Xenophonti in Oeconomico XI, 4. In praegressis paullo ante editur *οἷς τὰ ἑαυτῶν οὐσίας κατηγορήγουν* procul dubio operarum errore pro *κατεχορήγουν,* quem in »addendis et corrigendis" non correxit Jacoby.

Reliquos Archaeologiae Romanae libros examinabo, simulatque sequentia huius editionis volumina ad me pervenerint. Nunc manum de tabula.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den DECEMBER 1885.

Tegenwoordig de heeren: M. DE VRIES, LEEMANS, G. DE VRIES, KUENEN, SIX, FRANCKEN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, COSIJN, PLEYTE, SPRUYT, TIELE, MATTHES, VERDAM, DE LOUTER, WIJBRANDS, MOLTZER, en BOOT, secretaris.

De heeren Opzoomer, Naber en Borret hebben bericht gezonden, dat zij door ongesteldheid verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De heer M. de Vries neemt de leiding der vergadering op zich.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht, dat een Latijnsch gedicht *Judas Machabaeus* ter mededinging in den wedstrijd is ingezonden.

De heer Six handelt over den tijd, waarin het groote Phenicische opschrift, dat in de Louvre bewaard wordt en in het Corpus inscriptionum Semiticarum T. I, p. 13 uitgegeven is, moet gemaakt zijn. Uit munten zijner verzameling tracht hij te bewijzen dat Koning Eschmoenezar van

Sidon, die daarin genoemd wordt van 289 tot 275 v. C. geregeerd heeft en zijn opvolger Philokles van 275 tot 267.

Door de heeren Spruyt en Tiele worden een paar opmerkingen over deze mededeeling in het midden gebracht.

De spreker beantwoordt die en zal zijne mededeeling in de Numismatic chronicle bekend maken.

Daarna wordt het woord gegeven aan het lid Leemans. Deze deelt eenige bijzonderheden mede, op den Bôrô-Boedoer en de groote tempelgroep Tjandi Sewoe op het eiland Java betrekkelijk, die zeer onlangs door den heer IJzerman, hoofdingenieur der Staatsspoorwegen te Djokjo, ter zijner kennis gebracht zijn.

Hij laat aan die mededeeling eene korte aanwijzing voorafgaan, hoe uit den oorspronkelijken, eenvondigen vierkanten vorm der oude Hindoe tempelgebouwen, de meer samengestelde en versierde vormen zich ontwikkeld hadden, en merkt op, dat daaruit ook de overeenstemming van den Bôrô-Boedoer met Tjandi Sewoe, in hoofdaanleg en naar omstandigheden gewijzigd, kon worden aangetoond.

Met betrekking tot het eerstgenoemde bouwwerk, aan den dienst en de nagedachtenis van den Boeddha gewijd, had de, uit een bouwkundig oogpunt onverklaarbare, voeg in den voet van den ringmuur, die den eersten van den tweeden omgang scheidt, de aandacht van den Heer IJzerman getrokken, en bij nader onderzoek tot de ontdekking geleid, dat de oorspronkelijke voet van den eersten omgang, waarschijnlijk door eene ontzetting gedurende of kort na den bouw, eene wijziging onvermijdelijk had gemaakt, zoodat tot eene versterking moest worden besloten, die alleen door aanbouw van eenen nieuwen, zich verder uitbreidenden voet te verkrijgen was. Hierdoor werd de oorspronkelijke voet door den nieuwen geheel en al bedekt, en eene reeks van beeldhouwwerken die op dien vroegeren voet waren uitgehouwen, en van wier aanwezen hier en daar door den heer IJzerman de sporen ontdekt zijn, voor goed aan het gezicht onttrokken. De onderzoekingen van den heer IJzerman zullen door hem worden voortgezet,

en kunnen tot zeer belangrijke uitkomsten leiden, vooral ook wanneer hij er in slagen mag, om de bedoelde bas-reliefs te ontblooten en daarbij nieuwe gegevens aan den dag te brengen, die voor de verklaring van de beteekenis van het gebouw, in zijn tallooze tegen de wanden van de onderscheidene omgangen uitgebeitelde voorstellingen, uitstekende diensten kunnen bewijzen.

Eene onlangs in Djokjokarta opgerichte vereeniging, in welker bestuur de heer IJzerman het voorzitterschap bekleedt, stelt zich tot doel het verzamelen van gegevens, belangrijk voor de studie van de oudheidkunde, de geschiedenis, de land- en volkenkunde van de Vorstenlanden. Zij wijdde in de eerste plaats hare krachten aan een onderzoek van den hoofdtempel, in de bij de Javanen thans onder den naam van Tjandi Loro Djiongrang bekende groep. Van den spreker was in 1854 in de *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, Deel III eene verhandeling afgedrukt, *Javaansche tempels bij Prambanan*, daarbij eenigszins uitvoerig de bedoelde tempelgroep behandeld, en met eene afbeelding, naar een bij het Museum van oudheden berustend en in of omtrent 1805 vervaardigd grondplan, toegelicht. Hij meende toen, die en de drie andere in de onmiddelijke nabijheid liggende tempelgroepen, als hoofdzakelijk aan den Boeddha-dienst gewijd te moeten beschouwen, en bracht daarbij vooral den in de nabijheid gelegen Bôrô-Boedoer in rekening.

Naar aanleiding gedeeltelijk van de opmerkingen in die verhandeling, besloot de Djokdjokartasche vereeniging tot eene nauwkeurige opneming en onderzoek van de Tjandi Loro Djongrang, en in de eerste plaats van den hoofdtempel. In het binnenvertrek van dien tempel werd een, door de nedergevallen stukken van het dak zwaar beschadigd, beeld gevonden dat 3 M. hoog, eenmaal op een voetstuk (Yoni) van 1 M. hoog geplaatst, den God voorstelde, aan wiens dienst de tempel met de bijbehoorende kleinere tempels was geheiligd geweest, en in wien zonder eenige twijfel Siva moet erkend worden. In het voorportaal van den tempel lagen twee beelden van tempelwachters. Rechts van den

hoofdtempel liggen de overblijfselen van eenen tempel van mindere grootte met een beeld van Brahma en drie kleinere met 4 hoofden en 4, 6 en 8 armen. Links van den hoofdtempel een andere van gelijke grootte als die van Brahma, een derde aan Visjnoe geheiligd, en als zoodanig door diens beeld gekenmerkt. Van de kleinere tempels tegenover de drie zooeven genoemde, bevat de middelste een ruim 2 M. in lengte metend beeld van den Nandi of aan Siva geheiligden Stier; en eene voorstelling van Soerja op zijnen zonnenwagen; in den tempel tegenover dien van Visjnoe wederom een ander beeld van Siva. Eindelijk werd nog in het hoofdgebouw van de groep, onder den vloer van het grootste vertrek met het groote Sivabeeld, een put gevonden, waarin op eene diepte van 5.75 M. een steenen bak met aarde waarin twaalf gouden plaatjes in koperen platen besloten; onder dien bak beenderen van verbrande (?) offerdieren.

Wanneer die koperen platen teksten mochten bevatten, dan zouden zij ons wellicht belangrijke bijzonderheden omtrent stichting en stichters van de tempels, of omtrent giften daaraan geschonken, kunnen doen kennen.

Uit de uitkomsten van het tot dusverre ondernomen onderzoek is althans eene zekerheid verkregen, dat, tegen de onderstelling door spreker in 1854 geopperd, de tempelgroepen van Prambanan aan den Sivadienst gewijd waren, en niet aan dien van Boeddha.

Overigens leveren zij een nieuw bewijs dat de beide eerediensten in het bloeiende tijdperk van de Hindoekunst op Java in vrede en goede verstandhouding met elkander leefden. Bôrô-Boedoer, met de in zijne onmiddelijke nabijheid gelegen tempels: Tjandi Pawon of Dapor, en Tjandi Mendoet, en de tempelgroepen te Prambanan behooren tot een zelfde tijdperk van bloeiende kunst, zijn wel hoogstwaarschijnlijk in denzelfden tijd gesticht en hadden hunne vercerders in de aan elkander grenzende rijken. Misschien waren de volgers van beide stelsels over de beide rijken verspreid, maar er is geen enkel spoor dat verschil van godsdienst de goede verstandhouding verstoorde of een vreedzaam verkeer en samenleven van de bewoners, al-

thans in dien tijd en in die gedeelten van Java, verhinderde.

De heer Cosijn vestigt de aandacht op de fragmenten eener oudhoogduitsche interlineaire psalmvertaling, waarover de heer Gédéon Huet te Parijs gehandeld heeft in de *Bibliothèque de l'École des Chartes*, *t. XLVI*, 1885 (Fragments inédits de la traduction des Cantiques du Psantier en Vieux-Néerlandais). De titel dezer verhandeling is minder gelukkig gekozen, omdat gezegde fragmenten geen Oudnederlandsch bevatten, gelijk trouwens de heer Huet niet nalaat op het einde van zijn stuk op te merken. Spreker betoogt, dat we hier met een middelfrankische vertaling te doen hebben, die evenwel sporen van zuidfrankischen invloed vertoont (*mînaz*. *daz*, *gesazta*). Dat de zoogenaamde Wachtendonksche Psalmen, ons alleen bekend uit de *glossae Lipsii* en de door Halbertsma, van der Myle en von der Hagen uitgegeven brokstukken, een geheel anderen tekst bevatten, dan de Parijsche fragmenten, blijkt reeds terstond uit de vertaling van *extra*: de Lipsiaansche glossen vertolken dit met *âna*, de Parijsche psalmen met *uone* (*Cant. Annae* = I *Reg*. 2, 2). Ook het woordgebruik verschilt: men vergelijke *unde*, *uone*, *sol*, *mit* met *inde*, *jan*, *sal*, *bit* in den Wachtendonkschen tekst. Verder zijn èn in het consonantisme èn in de flexie belangrijke verschillen op te merken, welke met een aantal voorbeelden worden aangetoond. Ook wijst de regelmatige verschuiving der *th* tot *d* op een jongeren tijd: onze psalmen hebben de oude spirans (met zeer weinige uitzonderingen) trouw bewaard. Spreker wenscht het door hem medegedeelde niet in den vorm eener verhandeling af te staan voor de Verslagen, omdat weldra een studie over hetzelfde onderwerp van een bekend Nederlandsch germanist het licht zal zien; mocht hij zich met de resultaten hiervan niet kunnen vereenigen, dan behoudt hij zich voor later op de zaak terug te komen.

Nadat de heer Campbell op verzoek van den heer Vosmaer een exemplaar van A. Bertolotti's Giunte agli artisti Belgi ed Olandesi in Roma nei secoli XVI e XVII, Roma 1885, voor de bibliotheek der Akademie heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JANUARI 1886.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-Voorzitter, M. DE VRIES, BRILL, BEETS, KUENEN, SIX, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, LAND, CAMPBELL, ACQUOY, DE PINTO, PLEYTE, SPRUYT, TIELE, MATTHES, DE LOUTER, WIJBRANDS, MOLTZER en BOOT, secretaris.

De heeren Opzoomer, Leemans en Borret hebben zich verontschuldigd wegens hun afwezigheid.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht dat vóór 1 Januari nog vier latijnsche gedichten voor den wedstrijd bij hem bezorgd zijn, getiteld: 1. *Querentem Auroram, quod ab hominibus derelinquatur, consolatur Pallas.* 2. *Nupta ad amicam.* 3. *Exulis gemitus.* 4. *Mater Messiae*, elk van een motto en een naambriefje voorzien. Ze gaan rond bij de commissie van beoordeeling. Vervolgens deelt hij op verzoek van den heer Charles Sedgwick Minot te Boston, in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, den inhoud mede eener circulaire van het Elisabeth Thompson Science fund. Daarin wordt mede-deeld, dat die dame een fonds gesticht heeft tot bevor-ring van wetenschappelijk onderzoek in den ruimsten zin.

Nu dat fonds 25 duizend dollars bedraagt wenschen de bestuurders premiën toe te kennen, bij voorkeur aan zulke onderzoekingen, *die nog niet zijn bekend gemaakt*, strekkende tot bevordering der menschelijke kennis of tot vermeerdering van het geluk der menschheid. Wie mededingt moet een volledig verslag geven van den aard van zijn onderzoek, van de voorwaarden onder welke het voortgezet kan worden en van de wijze, waarop de verleende ondersteuning zal besteed worden. De opgaven in te zenden bij den secretaris van het bestuur Dr. C. S. Minot, 25 Mt. Vernon Street, Boston, Mass. U. S. A.

Op verzoek van den heer Vissering biedt hij twee geschriften van Dr. J. H. F. Sollewijn Gelpke, hoofd-inspecteur der cultures in Nederlandsch-Indië, betreffende de landrente-regeling, uit naam van den schrijver voor de boekerij aan.

De Voorzitter deelt mede dat het bestuur der afdeeling gemeend heeft in haren geest te handelen door het zenden van een latijnschen brief aan haar buitenlandsch lid Leopold von Ranke te Berlin bij gelegenheid van zijn negentigsten verjaardag, en vraagt daarop de goedkeuring der vergadering. Nadat de secretaris den brief heeft voorgelezen, wordt die gaarne verleend.

Daarna handelt de heer Tiele over de tempels Ê-sagila te Babel en Ê-zida te Borsippa, naar aanleiding van opschriften van Nebukadrezar II, waaruit hij de voornaamste plaatsen, door hem vertaald, aan de leden heeft laten uitdeelen. Zijn betoog strekt hoofdzakelijk ter aanwijzing van twee dwalingen, waarin de uitgevers en vertalers der opschriften vervallen zijn, namelijk vooreerst dat zij meenen dat Babel en Borsippa meer dan eenen hoofdtempel zou gehad hebben, ten anderen dat zij de Êzida, het voornaamste heiligdom te Borsippa, niet onderscheiden van het gelijknamige heiligdom te Babel, waar het een deel van den hoofdtempel uitmaakte.

Deze mededeeling, door den spreker afgestaan voor de

Verslagen en Mededeelingen, geeft aan de heeren Six, Kuenen, Beets en Kern aanleiding tot eenige opmerkingen en vragen, die door den spreker in dank aangenomen en beantwoord worden.

De heer Kern leest uit een schrijven van den heer B. van Baak, Resident van Djokjokarta, voor wat door het daar bestaande Archaeologisch genootschap in het vorig jaar verricht is tot onderzoek van de talrijke tempel-ruïnen te Prembanan. Dat bericht strekt tot bevestiging en nadere verklaring van hetgeen daarover in de vorige vergadering door den heer Leemans is gezegd. De heer van Baak schrijft het volgende:

»Op een oppervlak, met een middellijn van een tiental palen, liggen talrijke overblijfselen van Hindoe-tempels. De voornaamste daarvan zijn stellig die van *Prembanan* of *Loro-Djonggrang* en die van *Tjandi sewoe.*

Is van de laatste tempel-groep vrij wel uitgemaakt, dat zij aan den godsdienst van Boeddha is gewijd, omtrent *Prembanan* bestond hieromtrent geheele onzekerheid. Prembanan toch is erg verwoest. Geen andere tempels op Java, die in den loop der tijden, méér hebben geleden, dan juist deze groep. Aardbevingen, aanslibbing, aschregen en de hand van den mensch hebben samengewerkt tot vernieling en deze eenmaal zoo schoone tempel-groep in steenhoopen herschapen.

De zeer talrijke tempelruïnes in deze streek, duiden er op, dat hier een centrum heeft bestaan van eene zeer talrijke bevolking en groote beschaving, de hoofdplaats van een machtig rijk; — geschiedkundig is hier nagenoeg niets van bekend.

De Javanen hebben er bij overlevering iets van beschreven; maar wat er van gezegd wordt, gelijkt eerder aan een droom, dan aan de werkelijkheid ontleend.

Voor de studie van de Javaansche oudheid en den geheerscht hebbenden godsdienst, mag dus deze groep hoogst belangrijk genoemd worden.

De hoofdgroep van de *Prembanan*-tempelmassa, bestaat uit *acht* middentempels, die allen zijn ingestort en één kolossale ruïne uitmaken, binnen een van een muur omgeven vierkant, met zijden van ± 300 meters lengte.

Binnen dat ommuurde vierkant hebben talrijke, waarschijnlijk ± 140 kleine neventempels gestaan, waarvan thans nog slechts de fondamenten te vinden zijn. Klimt men over den hoop vierkante steenen, van de hoofdgroep, naar boven, dan kan men, op een hoogte van ongeveer 12 meters, nog *drie* nissen ontwaren, in den buitenwand van de voornaamste der acht middentempels.

In deze, aanvankelijk door steenhoopen ontoegankelijk gemaakte nissen, bevinden zich (naar de volgorde in de hierbij gevoegde schetsteekening) de *drie* bekende beelden als: *Doergā* of Loro-Djonggrang, *Ganésa* en het derde beeld, dat men tot nog toe onderstelde een *Siwa*-beeld te zijn, door de Javanen *Batârâ Goeroe* genaamd, doch dat vermoedelijk *Trinavindoe* voorstelt.

Wat binnen in dezen middentempel was wist men niet, maar naar de kennis er van werd zeer verlangd. Dr. Leemans nog heeft in zijn van regeeringswege uitgegeven groot werk over *Boroboedoer* de wenschelijkheid besproken, om de binnenruimte van *Loro-Djonggrangs* tempel (de plaatselijke naam van de hoofdgroep van de Prembanan-ruïnen) te onderzoeken.

Ik heb aan bovengenoemde Vereeniging toegestaan, om tot dit onderzoek over te gaan, en de steenmassa op te ruimen, die het topstuk van de verschillende middentempels moet hebben uitgemaakt, maar reeds eeuwen geleden ingestort is en de binnenruimte heeft opgevuld. De uitkomst van het voorloopig onderzoek was hoogst verrassend. Uit het middenvertrek van den hoofd-tempel, zijn al de daarin gestorte steenen, sommigen van zeer groote dimensiën, verwijderd. Het heeft een ruimte van 7.40 meter in het vierkant en thans nog een hoogte van 9 meters.

In dit vertrek staat een *Siwa*-beeld van ± 3 meters hoogte, op een Yonivan van ± 1.2 M. boven een put van 1.85 M. vierkant en 13 M. diepte.

In dien put, werd op een diepte van ± 6 M. een steenen pot gevonden, met aarde gevuld, waarin zich 12 gouden plaatjes bevonden, waarvan 7 met letters. Ik heb het genoegen U ingesloten een copij van dat schrift aan te bieden.

De Vereeniging, aangemoedigd door dit aanvankelijk zeer belangrijk resultaat, heeft hare onderzoekingen verder voortgezet, en onlangs nog de volgende ontdekkingen gedaan.

In den tempel, rechts van den hoofdtempel, trof men een *Brahma*-beeld aan, van ± 2.5 M. hoogte, en drie kleinere beelden van dezelfde godheid.

In den tempel links, op dezelfde rij, een groot *Vishnoe*-beeld. De kleinere zij-tempels zijn nog niet ontgraven, zoodat daaromtrent nog niet kan worden geoordeeld. In den *midden*-tempel van de Oostelijke rij, met den ingang naar den Siwa-tempel gericht, bevindt zich een groote *Nandi*. Rechts daarvan een *Soerya* op een zonnewagen. Links heeft nog geene ontgraving plaats gevonden.

In den tempel links (noordelijk) van den Nandi-tempel heeft men weder een *Siwa*-beeld gevonden.

In al deze tempels heeft men putten aangetroffen, die echter nog nader moeten worden onderzocht".

Aan een verzoek van den heer Beets om de mededeeling van den heer G. de Vries, over de Rijndijk bij Putten, in 4⁰ te laten drukken als toevoegsel bij het tiende deel der Verhandelingen kan niet voldaan worden, daar ze reeds voor de Verslagen en Mededeelingen afgedrukt is. Door dat zelfde lid worden een exemplaar van het Marcus-evangelie, vertaald in de Noefoorsche taal, en van het tweede leesboekje voor de scholen op Halmaheira, namens de Utrechtsche Zendingsvereeniging, voor de boekerij aangeboden.

Nadat bepaald is dat de eerstvolgende vergadering der afdeeling, om de viering van den dies natalis van de Leidsche hoogeschool op Maandag 8 Februari, eene week later zal gehouden worden, wordt de vergadering door den voorzitter gesloten.

DE HOOFDTEMPEL

VAN

BABEL EN DIE VAN BORSIPPA

(Naar de Opschriften van Nebukadrezar.)

DOOR

C. P. TIELE.

Het is bekend, dat de koningen van Babel en Assur beide den bouw en de herstelling van de tempels hunner goden met bijzonderen ijver behartigden. Geen belangrijk opschrift der assyrische veroveraars, of het bevat, na het meer of minder omstandig verhaal der overwinningen, door hen onder den zegen van god Ašur en tot uitbreiding zijner heerschappij behaald — van hun nederlagen zwijgen zij natuurlijk — een dikwijls uitvoerige beschrijving van den herbouw, de vergrooting of de versiering der voornaamste tempels van hun land, waaraan zij groote zorg en kosten besteedden. De koningen van Babel, bijzonder die van 't nieuwe rijk, spreken van hun krijgsbedrijven slechts vluchtig of in 't geheel niet. Wat zij voor de versterking en de verfraaiing der heilige stad, doch vooral wat zij voor de heiligdommen der goden verrichtten, maakt van hun gedenkschriften het hoofdonderwerp uit. 't Was niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats ijdelheid die hen daarvan met zooveel ophef deed gewagen. Zij beschouwden het als een godsdienstig en daarom verdienstelijk werk. De godheid

zelve had hen daartoe geroepen [1]) en zou er hen voor zegenen. De welbekende formules: *pro animae meae remedio* of *pro salute animae meae ac parentum meorum*, zijn veel eeuwen ouder dan het Christendom. Bijna woordelijk gelijkluidend treffen wij ze in babylonische wij-opschriften aan. Reeds de oude koningen van Ur, Larsa, Uruk en andere Zuidbabylonische rijken bouwden, naar zij verklaarden, tempels »tot hun behoud", of »tot behoud van zichzelf en van hun vader", of »van zichzelf en hun zoon". Zoo o. a. Gungunû, Sin-idinna en zelfs de Elamiet Kudurmabuk en zijn zoon Erim-agu, of hoe zijn naam uitgesproken moge zijn [2]). En Nebukadrezar eindigt een zijner opschriften met dit gebed tot Maruduk gericht: »Wijl gij dit aanschouwt" — namelijk: wat hij tot bevordering van zijn dienst gedaan heeft — »schenk mij als gave een lang leven, overvloed van nakomelingschap, vastigheid van mijn troon en een langdurige regeering" [3]).

Maar geen werk werd heiliger geacht dan dat, 'twelk aan de herstelling der twee hoofdtempels van Babel en Borsippa besteed werd. Een der titels waarop althans de latere babylonische koningen gaarne boogden, was *Zanin É-sagila ú É-zida*, verzorger van Ê-sagila, den hoofdtempel van Babel en van Êzida, den hoofdtempel van Borsippa. En Nebukadrezar althans is over hetgeen hij voor die beide gedaan heeft het uitvoerigst. Daarom is het van belang na te gaan, wat hij daarvan zegt. En dit is, geloof ik, niet overbodig. Want door een vernieuwd onderzoek en nauwkeurige vergelijking der plaatsen uit zijn opschriften

---

[1]) Birs-Nimr. I R. 51, col. 1, 12: (*Maruduk bêli rabiú*) *zaninutsu êbiṣu uma'iranni*: Maruduk, de groote Heer, belastte mij (letterlijk: vaardigde mij af) met het maken van zijn herstellingen (of: verfraaiingen). Vgl. ook V R. 34, col. I, 13 sq.

[2]) Zie I R. 2, n°. VI, 1: n°. III; IV R. 35, n°. 6; 38, n°. 2. In ideografisch schrift luidt de formule: *nam-ti-la-ni-šú*, waarop dan volgt: *ú nam-ti* door den naam des vaders of des zoons gevolgd.

[3]) Bij Oppert, *Expéd. en Mésopotamie*, II, 291 suiv. In plaats van *nahdu* (Oppert) lees lin. 33: *aššá*, en l. 35 in plaats van *yum ruḳ* (Opp.): *darâ*.

die op de genoemde heiligdommen betrekking hebben, ben ik tot de overtuiging gekomen, dat niet alleen degenen die ze gebrekkig verstonden, maar ook zij, die er een zoo goed als onberispelijke vertaling van leverden, hetgeen er duidelijk door geleerd wordt niet inzien en zich alzoo van den aard, de inrichting en de onderlinge betrekking der twee tempels, zoover wij die thans nog kunnen nasporen, geen juiste voorstelling vormen.

Twee dwalingen zijn het vooral, die hier verwarring stichten. De eerste is, dat Babel niet één, maar drie, Borsippa niet één, maar twee hoofdtempels zou gehad hebben. Zoo schrijft nog Joh. Flemming, die een voortreffelijke vertaling met transscriptie en commentaar van het grootste opschrift van Nebukadrezar [1]) gaf: »Bei der nun folgenden Aufzählung von zwanzig Tempeln, die Nebukadnezar restaurirte und zum Theil auch neu baute, ist folgende Ordnung eingehalten worden. Erst kommen die drei Haupttempel von Babylon... Dann kommen die [zwei] Haupttempel von Borsippa... Darauf werden die übrigen Tempel von Babel aufgezählt... und endlich die noch übrigen Tempel von Borsippa." Ook Friedr. Delitzsch verkeert in dezelfde meening [2]). Ik zal trachten aan te toonen, dat hetgeen men voor onderscheiden groote tempels houdt slechts verschillende heiligdommen van den éénen grooten hoofdtempel van Babel of van dien van Borsippa waren.

De tweede, niet min hinderlijke dwaling is deze: men onderscheidt niet tusschen het heiligdom Ê-zida genoemd, dat in den tempel te Borsippa het voornaamste was, en het gelijknamige te Babel, dat daar een deel van den hoofdtempel uitmaakte. Gewoonlijk ziet men het laatste geheel over het hoofd. De berlijnsche Hoogleeraar Eberh. Schrader schijnt het tegenovergestelde te doen, althans wanneer ik

---

[1]) *Die grosse Steinplatteninschrift Nebukadnezars* II. Inaugural-dissertation. Gött. 1883, S. 34.

[2]) *Wo lag das Paradies?* S. 216: Ein anderer grosser Tempel (*zikûrat*) Babylons führte den Namen *Ê-têmên-an-ki*, u. s. w.; en S. 217: Ein anderer grosser Tempel (*zikûrat*) Borsippas war jener berühmte .... Tempel »der sieben Sphären Himmels und der Erde".

zijne woorden goed begrijp. Hij schrijft [1]) »Mit diesem (den babylonischen Tempel Ê-sagila) zusammen wird beiläufig wiederholt der I'-zi-da = *bît imnu* oder *kínu*, d. i. »glückliches oder festes Haus" genannte Tempel namhaft gemacht (Bors. I, 19. Backsteininschrr. u. sonst), als dessen Restaurator sich Nab. ebenfalls bezeichnet und den man vielfach mit dem Borsippatempel identificirte, der aber richtiger mit Delitzsch (waar?) als ein in Babel selbst gelegener von demselben ganz geschieden wird".

Flemming zegt, dat hij deze opmerking niet verstaat. Inderdaad is het niet duidelijk of Schrader bedoelt, dat de twee Ê-zida's onderscheiden moeten worden, dan of hij het bestaan van zulk een tempel te Borsippa loochent en al wat omtrent Ê-zida gezegd wordt op een babylonisch heiligdom toepast. Daar hij nu verder alleen van den tempel der zeven lichten des hemels, als van den eenigen tempel te Borsippa spreekt, schijnt het laatste werkelijk het geval te zijn. Flemming heeft gelijk, dat hij dit afkeurt, maar hij ziet, schijnt het, weer het babylonische Ê-zida voorbij.

Kortom, er heerscht onder de Assyriologen op deze punten blijkbaar verwarring, en het is dus noodig nauwkeurig te onderzoeken, wat de opschriften daaromtrent leeren.

Een woord vooraf over de oudheid en voornaamste lotgevallen der beide tempels. Ê-sagila — het is thans zeker dat de naam aldus moet worden uitgesproken [2]) — een naam die gewoonlijk verklaard wordt als »het huis met de hooge spits", doch waarin ik liever »het huis van de opheffing des hoofds" d. i. der godsvereering of van het vertrouwen op God zou willen zien [3]), Ê-sagila dan was reeds meer dan

---

[1]) KAT², S. 123. Men vergelijke daarmee hetgeen hij schrijft op de vorige en de volgende bladzijde.

[2]) Niet zooals tot voor korten tijd vrij algemeen gebruikelijk was: *Bît-šaggatu*. Het teeken, dat hier, zooals uit 1 R. 35, nº. 2, 1 blijkt, zeker *il* of *ila* luidt, gelijkt alleen in zijn assyrischen vorm op de twee teekens *ga-tu*, doch niet in 't babylonisch of in 't archaïstisch schrift.

[3]) Naar analogie van het bekende woord voor »aanbidding": *niš kâti*, letterlijk: »opheffing der handen", dat ideografisch ook

16 eeuwen vóór Nebukadrezar gesticht. Want hij wordt in de opschriften van Šamši-iluna, den zoon van den beroemden koning Ḫammurabî genoemd, en deze kan moeilijk later dan 2200 vóór C. geregeerd hebben. Vrij algemeen neemt men aan, dat hij door Ḫammurabî gesticht was, en schrijft dan een geschonden fragment, waarin men de stichtingsoorkonde van Ê-sagila meent te zien, aan dezen koning toe. Doch niet alleen wordt zijn naam er niet in genoemd, maar het is zelfs onzeker of hier wel van Ê-sagila sprake is. De tempel zou dus wel ouder kunnen zijn.

Eenige eeuwen later, onder den kassietischen koning Agûkakrimê was het heiligdom door een machtigen vijand, die zelfs de beelden van den god en zijn gade had meegevoerd, zoo zeer verwoest, dat de koning, toen het hem gelukt was de beelden terug te bekomen, ze voorloopig in den tempel van Šamaš moest plaatsen, totdat hij den hoofdtempel herbouwd had. Het schijnt, dat alle latere veroveraars hem spaarden. Assyrische vorsten waren zelven te vrome vereerders van den Bel van Babel, Maruduk, dan dat zij 't gewaagd zouden hebben de schendige hand aan zijn heilig

---

soms met het complement [illegible] wordt uitgedrukt. Ik zou dus meenen, dat het assyrische equivalent voor *sagila* zijn zou *niš rêši*. Verscheiden babylonische tempels, o. a. die te Borsippa, te Kiš, te Ur, waren zeker weinig minder hoog, indien niet hooger dan die te Babel zelf. Hoogte was het algemeene kenmerk van de aloude heiligdommen in Mesopotamië. Maar de tempel van den altijd reddenden Middelaar en Verlosser Maruduk mocht wel bijzonder den naam van 't „Opzien tot God", „het Godsvertrouwen" dragen. Men heeft Sagila ook in een zeer ouden tekst meenen te ontdekken. Wij vinden namelijk in het overigens moeilijk leesbare opschrift van Arad-Sin (Eri-aguP) den zoon van Kudur-Mabuk, den elamietischen veroveraar, IV R. 35, n°. 6, col. II, l. 7 vermeld: [illegible], wat Smith in TSBA. I, 43 vertaalt „the four houses of Saggal"; doch *Sag* is nergens te vinden. Er staat duidelijk: *é a ar-ba an ili*, wat zonder twijfel gelezen moet worden: *bît abal arba-ilu ušaššî* of *attaši*). Het huis van den zoon van Arba-ilu verhief ik (verhoogde ik). De vermelding van een huis of tempel van denzelfden naam als de assyrische stad Arbaïl, in zoo ouden tijd, in Babylonië is overigens merkwaardig genoeg. Er blijkt ook uit, dat het opschrift, op zonderlinge wijze ideografisch geschreven, semietisch is.

huis te slaan. Veeleer achtten zij 't een voorrecht, dat zij gaarne vermelden, in zijn hooge tegenwoordigheid te worden toegelaten, of, zooals het heet, zijn handen te grijpen; en nauwlijks zijn zij meester in Babel, of zij beijveren zich, zijn woning te versieren en te herstellen. Zoo doet zelfs Ašurbanipal, nadat hij den opstand zijns broeders Šamaššumukîn, den onderkoning van Babel, met moeite gedempt had en reden had om de oproerige stad zwaar te kastijden. Alleen zijn grootvader, de wraakzuchtige woesteling Sinaḫêrib, die de heilige stad zelf tot een puinhoop maakte, ontzag ook haar voornaamste heiligdom niet. Maar zijn zoon, de edele Ašurahîddin, haastte zich stad en tempel uit de bouwvallen te doen herrijzen, ofschoon hij, uit piëteit, het werk zijns vaders als een gerechte straf des hemels voorstelt. Toen Babel met Nabûpalusur weer een eigen koning had, zette deze ijverig voort wat Ašurahîddin en Ašurbanipal begonnen hadden, en zijn zoon Nabûkudurusur volgde zooals wij zien zullen, hun voorbeeld en zette de kroon op hun werk.

De hoofdtempel van Borsippa, dat in de onmiddellijke nabijheid der metropolis, volgens Oppert zelfs binnen haar buitenste versterking, doch aan de westzijde van den Eufraat, lag, en dat meermalen »het tweede Babel" genoemd werd, heette È-zida. Deze naam wordt dikwijls vertaald: »huis der rechterhand", hetgeen dan »het gelukkige huis" zou beteekenen. Maar dan zou de naam Ê-id-zida moeten luiden, want zoover ik weet beantwoordt aan het assyrische *imnu*, dat, evenals het hebreeuwsche ימין, zonder bijvoeging van *kâtu* rechterhand beduidt, niet *zida* alleen, maar slechts *id-zida* [1]). Nu heet echter Ê-zida bij Nebukadrezar meermalen *bît-kîni*^{m}, en, ofschoon dit nu niet met volle zekerheid als de vertaling van den ouden naam mag beschouwd worden, daar in een ander opschrift van denzelfden vorst ook de zonnetempel Ê-bâbara van Larsa *bît kîni* genoemd wordt [2]), zoo is dit toch zeer waarschijnlijk. *Zi* of *zida* (*zi*

---

[1]) Vgl. Strassmayer, *Verzeichn.* n°. 2933.

[2]) Vgl. EIH. col. III, 37 en Grotef. col. II, 18 met Senker. col. II, 7.

is eigenlijk slechts de verkorte vorm van *zida*, en verschilt daarmee niet in beteekenis) [1]), beduidt werkelijk in 't assyrisch *kînu*, »trouw, echt, vast". Neemt men nu in aanmerking dat *dumu-zi* door *aplu kînu*, »echte zoon" verklaard wordt en Nabû gewoonlijk *aplu kînu* van Maruduk heet, dan zou ik meenen dat de tempel *Ê-zida* = *bît kîni* alzoo naar den god wien hij gewijd was, hier Nabû, elders Šamaš, of zooals wij zien zullen Nergal, als den echten zoon van den hoogen god van Babel, heette, en dat de naam niet, zooals Flemming doet, met »Haus des Ewigen" mag vertaald worden.

Omtrent de geschiedenis van dezen tempel weten wij nog minder bijzonderheden, dan over die van Ê-sagila. Maar hij werd niet minder heilig geacht en er steeds mee op gelijke lijn gesteld. Ook klom zijn heugenis althans tot even hooge oudheid op. Uit een opschrift van Ḫammurabî kan men opmaken, dat deze vorst hem gesticht had [2]). Maar bij de dubbelzinnigheid van het woord *banû*, dat evengoed »herbouwen", »opbouwen" als »bouwen" beteekenen kan, is 't niet zeker of hij niet ouder is. Waarschijnlijk zal hij in de vreeselijke oorlogen die over de hoofdstad verwoesting brachten, evenmin gespaard zijn gebleven als de hoofdtempel van Babel zelf. Uit de woorden van Nebukadrezar zou men opmaken, dat hij vóor hem nooit geheel volbouwd was. Zeker is het, dat deze vorst hem in zeer verwaarloosden toestand vond, maar hem dan ook met groote pracht en zonder kosten te sparen herstelde.

Om den aard en omvang van die herstellingen is het ons echter thans niet te doen, maar hoofdzakelijk om hetgeen uit de opschriften des grooten konings omtrent de

---

[1]) In de beteekenis *nasahu*, wegvoeren, voeren, heeft ►𒁹𒄭𒌋 den klank *zud* en zou het teeken dus *zudda* zijn uit te spreken. Zie Zimmern, *Babylon. Buss-psalmen*, S 26.

[2]) Het laatst gevonden opschrift van dezen koning, uitgegeven door J. Ménant in *Recueil de travaux relat. à l'Egyptologie et l'Assyriologie* T. II, p. 78. Vgl. Delitzsch, *Die Sprache der Kossäer*, S. 74. De plaats zie onder.

inrichting, de ligging, het onderling verband der twee hoofdtempels en eenige andere bijzonderheden is af te leiden.

Vier opschriften komen hier vooral in aanmerking. In de eerste plaats de groote tekst, die thans in het East-India-House te Londen bewaard wordt en in de *Inscriptions of Western Asia* van Rawlinson en Norris, Dl. I, blad 53—61 is uitgegeven. De transcriptie van dezen tekst, onlangs met vertaling en commentaar door Johannes Flemming in het licht gezonden, werd boven aangehaald. Zijn bewerking verdient grooten lof.

Na de gebruikelijke vermelding van de titels en afstamming des konings en een korte samenvatting van zijn veroveringen, Col. I, 1—II, 39, wordt een vrij uitvoerig bericht gegeven van hetgeen hij voor den herbouw en de verfraaiing zijner hoofdstad volbracht. Eerst Col. II, 40—III, 35 worden de herstellingen aan Ê-sagila en zijn toren of terrassentempel (*zikûrat*), dan, Col. III, 36—IV, 6, die aan Ê-zida te Borsippa en zijn zikûrat, eindelijk, Col. IV, 7—65 die aan de andere tempels van Babel en Borsippa verricht, beschreven. Dan volgt Col. IV, 66—VI, 62 een beschrijving van de uitbreiding en versterking der verdedigingswerken, Col. VI, 63—VIII, 41 van de vernieuwing van Nabûpalusurs paleis, Col. VIII, 42—IX, 44 van den bouw van Nebukadrezars eigen paleis. Een schoon gebed tot Maruduk gericht besluit, Col. IX, 45—X, 19, het geheel. Wij hebben ons hier bijna uitsluitend bezig te houden met de pericoop Col II, 40—IV, 6, doch moeten ook de aandacht vestigen op een paar plaatsen in de volgende afdeelingen, die voor ons doel van belang zijn. Wij citeeren dit opschrift als Neb. A.

De tweede belangrijke tekst, die hier in aanmerking komt, is die van den klei-cylinder van Sir Thomas Phillips, naar de copie van Bellino door Grotefend uitgegeven en dikwijls naar hem genoemd. Wij citeeren het opschrift als Neb. B. De tekst is uitgegeven door Rawlinson in de Inscrr. of W. Asia, Dl. I, blad 65 en 66. Het hoofddoel van dezen tekst schijnt wel te zijn de vermelding van de rijke gaven die de koning bestemde tot opluistering der groote feesten voor

de goden van Ê-sagila en van Babel en voor die van Borsippa, waartoe behalve visschen, vogels, honing, room, olie en andere heerlijkheden, niet minder dan acht soorten van wijn, »overvloedig als de wateren van den stroom" (*kima miê nâri lâ nibîm*) behooren. Maar het bevat ook, onder meer, een opsomming van de herstellingen en verfraaiingen der beide hoofdtempels, die met de beschrijving in Neb. A. vergeleken moet worden.

De derde tekst is die van den Cylinder in de ruïnen van het oude Borsippa, te Birs-Nimrud gevonden en veelal daarnaar genoemd. Hij is uitgegeven in het 1ste Deel der Inscrr. of W. Asia, blad 51. Wij citeeren hem als Neb. C. Het eigenlijke onderwerp van dit opschrift is de herbouw van den torentempel, de zikûrat van Borsippa, maar een korte vermelding van de voornaamste verfraaiing van Êsagila te Babel en den herbouw van Ê-zida te Borsippa gaat daaraan vooraf.

Eindelijk, in het 5de Deel der Inscrr. of W. Asia, bl. 34, hebben Rawlinson en Pinches een nieuwen tekst van Nebukadrezar uitgegeven, die blijkbaar ten doel heeft den bouw van een tempel voor de godin de vrouwe van Karsak te vereeuwigen, doch waarin ook eenige bijzonderheden, omtrent Ê-sagila van Babel en Ê-zida van Borsippa voorkomen (Col. I, 46—II, 5) die, hoe kort ook, zooals blijken zal, voor ons van 't hoogste gewicht zijn. Deze tekst wordt geciteerd als Neb. D.

Tot deze opschriften bepalen wij ons. De overige leveren voor ons onderwerp of niets of althans niets nieuws [1]) op.

1. *É-sagila te Babel.*

Het eerste wat bij aandachtige lezing en onderlinge ver-

---

[1]) Zoo de Cylinder uitgegeven W. As. Inscrr. I, 52, n°. 1, die vooral handelt over de versterkingen van Babel. Alleen het opschrift, eerst door Oppert in zijn *Expéd. en Mésop.* II, 285, suivv. en later door Rawlinson en Norris in 't a. W. bl. 52, n°. 2, uitgegeven, en dat over de werken door Nebukadrezar aan het kanaal Libil-hêgalla ondernomen handelt, vermeldt een bijzonderheid waarop wij terugkomen.

gelijking dezer opschriften overtuigend blijkt is dit: dat Ê-sagila niet, zooals men meent, een van drie — waarom niet, daar er toch zooveel genoemd worden, vier of vijf? — hoofdtempels van Babel was, maar de algemeene naam eener Akropolis die, binnen eenzelfden insluitingsmuur een groep van ten minste vier nauw samenhangende heiligdommen omvatte, waarvan men althans twee te onrechte voor zelfstandige tempels gehouden heeft.

Men zie de beschrijving in Neb. A oplettend in, en 't wordt reeds duidelijk. Zij luidt aldus:

Col. II, 40. *Ina* Ê-SAGILA [41] *êkal bêlûtišu* [42] *aštakan zinnâti.*

43. Ê-KUA *pâpâḫa* [44] *bêl ilâni Maruduk* [45] *ušanbiṭ šaššâniš* [46] *šallaruššu* [47] *ḫurâṣu ruššâ* [48] *kima* IM-UT-*u aban* [49] *uknê ú* (*abnu*) [*giš*] ŠIRGAL [50] *šubat bîti ušalbiš.*

51. Ká ḪILIBU (?) *bâb kuzbu* [52] *ú bab* Ê-ZIDA Ê-SAGILA [53] *ušêpiš namriri šamši;* [54] DÛ-AZAG KI-NAMTARTARÊNÊ [55] *ša ubšukkina parak šîmâti* [56] *ša ina* ZAGMUKU *rêš šatti* [57] *ûmu* VIII *ûmu* XI [58] (*an*) LUGAL DIMMÊR-AN-KI-A ÊN-ANA [59] *iṛammû kiribšu,* [60] *ilâni šupar šamê u irṣiti*[m] [61] *palḫiš ûtaḳḳûšu* [62] *kamsû izzazû maḫruššu* [63] *šîmat ûm dârûti*[m] [64] *šîmat balâṭî'a* [65] *išimmû ina ḳirbi.* Col. III. [1] *parakkušû parak šarrûti* [2] *parak bêlûti* [3] *ša ašarid ilâni rubî Maruduk,* [4] *ša šarru maḫrî* [5] *ina kaspi ibtiḳu bitiḳšu* [6] *ḫurâṣi namri tiḳni*[m] *mêlammê* [7] *ušalbišsu.*

[8] *Unûti bît* ÊSAGILA [9] *ḫurâṣi ruššâ* [10] MÂ KUA *zaṛiri ú abni* [11] *uṣâ'in* [12] *kakkabiš šamâmi.*

[13] *Êšrêti Babili* [14] *ušêpiš aznun.* [15] *Ša* Ê-TÊMÊN-AN-KI [16] *ina agurri uknê êlliti* [17] *ullâ rêšašâ.* [18] *Ana êbêšu* Ê-SAGILA [19] *našânî libbi,* [20] *ḳáḳâdâ bitûḳak.* [21] *Rêšâti êrinî'a* [22] *ša ištu Labnâni*[m] [23] *kišti êlliti*[m] *ûbla*[m] [24] *ana ṣûlulu* Ê-KUA [25] *pâpâḫa bêlûtišu* [26] *aštê'êma, itâ*[m] [27] *êrinê dannûti* [28] *ana ṣululu* Ê-KUA [29] *ḫurâṣi namri ušalbiš,* [30] *šîbi šaplâni êrini ṣululu* [31] *ḫurâṣi ú nisiḳ abnê* [32] *uṣâ'in.* [33] *Ana êpêšu* Ê-SAGILA [34] *udâkam usallâ* [35] *šar ilâni bêl bêlâni.*

II, 40—42. In *Ésagila* het paleis zijner heerschappij deed ik herstellingen (of: bracht ik verfraaiingen aan).

II, 43—50. De wanden van *É kua*, het heiligdom (*pâpâḫa*) van den Heer der goden Maruduk deed ik schitteren van glanzenden steen; de zetelplaats des huizes deed ik met

goud zoo glansrijk als Imutusteen, met kristal en albast bekleeden.

II, 51—III, 7. *Ká-Ḫilibu* (of: *Ḫilisu?*), de poort der kracht en de poort van 't *Ê-zida* van *Ê-sagila* deed ik maken als de pracht der zon. De reine zetel, de plaats der goden die het lot bepalen, wier verzamelplaats [1]) is het allerheiligste (*parakku*) der lotsbedeelingen, waarbinnen op het *Zakmuku*-feest in den aanvang des jaars, op den 8sten en den 11den dag de God Koning, de god van hemel en aarde, de Heer des hemels zich nederzette, terwijl daar (*ina ḳirbi*, 65) de goden die over hemel en aarde heerschen, eerbiedig hem hulde brengen (gehoorzamen?) en gebogen voor hem staande het lot van lange dagen, het lot mijns levens bepaalden; dat allerheiligste, het allerheiligste van het koningschap, het allerheiligste der heerschappij van den aanvoerder der goden, vorst Maruduk, 'twelk een vroegere koning in zilver had laten maken (letterl.: had laten bouwen zijn bouw), bekleedde ik met blinkend goud in schitterende pracht.

III, 8—12. De (gewijde) gereedschappen van het huis van *Ê-sagila* versierde ik met rijk goud en (de boot) *Ma-kua* met *zarîri* en steenen als een ster des hemels.

III, 13—32. De tempels van Babel bouwde en herstelde ik. De tinnen van *Ê-têmên-an-ki* (Huis-Hoeksteen van hemel en aarde) verhoogde ik met bouwsteenen en schitterend kristal. Tot het bouwen van *Êsagila* drijft mij mijn hart. Daarmee houd ik mij hoofdzakelijk bezig (Flemming: Vor allen Andern hielt ich es im Auge) De hoogste mijner cederstammen, die ik van den Libanon, het heerlijk hoogwoud, had aangevoerd, zocht ik uit voor het dak van *Ê-kua*, het

---

[1]) Naar de zeer waarschijnlijke emendatie van Flemming, die meent dat 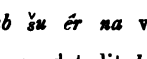 *ub šu ér na* verschreven is voor 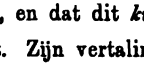 *ub-šukkina*, en dat dit *kiprat puḫri*, „de streek, de plaats der verzameling" beduidt. Zijn vertaling: „welches ist der Versamlungsort" moet echter gewijzigd worden. *Ša* slaat op de juist vermelde goden.

heiligdom zijner heerschappij; de zijde der machtige cederstammen aan het dak van *É-kua* bekleedde ik met blinkend goud, de onderste einden der dak-ceders versierde ik met goud en kostbare steenen.

III, 33—35. Tot het bouwen van *É-sagila* bad ik dagelijks tot den Koning der goden, den Heer der heeren."

Het springt in 't oog, ofschoon het tot nog toe aan de aandacht ontsnapt schijnt te zijn, dat deze geheele pericoop uit twee stukken van verschillende dagteekening is samengesteld. Het eerste stuk (II, 40—III, 12) handelt over de versieringen in de verschillende heiligdommen en aan de gewijde vaten en het tempelschip aangebracht, het tweede (III, 13—35) over de herstellingen aan de daken van den toren en het eigenlijke heiligdom. De grootere opschriften der assyrische en babylonische koningen bestaan in den regel uit een samenvoeging van kleinere teksten, die onmiddellijk na een veldtocht of bijzondere vernieuwing van een tempel of paleis geschreven waren, en dan later, dikwijls op zeer ongeschikte wijs tot een grooter geheel werden vereenigd. De opsomming van al de overwinningen door Nebukadrezar behaald, die aan onze pericoop voorafgaat, bewijst dat ons opschrift eerst in de latere jaren zijner regeering werd opgesteld. II, 40—42 »In Ê-sagila, het paleis zijner heerschappij, deed ik herstellingen" is de algemeene inleiding tot het eerste, III, 13—14 »De tempels van Babel bouwde en herstelde ik", die tot het tweede stuk. De vernieuwingen aan de daken hebben zeker op een anderen tijd plaats gehad dan de verfraaiingen aan het inwendige en komen, als de voltooiing van 't gansche werk, achteraan.

Maar dit is in elk geval zeker, beide stukken, de geheele pericoop van ons opschrift, handelen over È-sagila. Daarvan wordt in den aanhef, in het midden (III, 8), en tweemaal aan het einde (III, 18 sqq. en 33 sqq.) gesproken. Is het denkbaar, dat de schrijver, terwijl hij bezig is de herstellingen en verfraaiingen van geheel andere tempels te beschrijven, gedurig weder op Ê-sagila terugkomt en er zijn mededeeling weer mee besluit, ofschoon hij er eigenlijk niets bepaalds van gezegd heeft? Want dit vooral is opmerke-

lijk. Er wordt telkens van Ê-sagila gesproken, maar inderdaad wordt er niets anders van gezegd, dan in 't algemeen, dat Nebukadrezar er herstellingen aan verrichtte, dat hij de heilige vaten met goud versierde, dat hij dagelijks zich bezighield met de verfraaiing van dit heiligdom en dit onder vroom gebed tot den Koning der goden. Maar terwijl de verfraaiing van de andere heiligdommen, vooral van Ê-kua in bijzonderheden wordt beschreven, hooren wij van den aard der herstellingen van Ê-sagila niets. Ik vraag weder, is dit mogelijk, wanneer Ê-sagila, gelijk toch boven allen twijfel vaststaat, en niet Ê-kua de voornaamste tempel van Babel was? En wij zullen zien, dat ook in de andere opschriften zich geheel hetzelfde voordoet. Reeds de lezing en goede verklaring van Neb. A dwingt ons alzoo tot de slotsom, dat al de in de behandelde pericoop genoemde heiligdommen onderdeelen van *Ê-sagila* waren, en niets anders, geen drie of vier hoofdtempels daarnevens.

En dit wordt glansrijk bevestigd door Neb. D. Daar lezen wij:

Col. I, 46 *Ina* Ê-SAGILA *kiṣṣi rašbam*
47. *êkal šamê ú irṣiti*[m] *šubat tašilláti*[m]
48. Ê-KUA *pâpâḫa Bêli ilâni Maruduk*
49. Ká ḪILIBU (?) *šubat Zarpanitî*[m]
50. Ê-ZIDA *šubat* (an) LUGAL DIMMÊR-AN-KI-A
51. *ḫurâṣi namrû ušalbišma*
52. *unammira kima ûm*
53. Ê-TEMEN-AN-KI *ziḳûrat Babili*
54. *êššêš êpuš.*

»In *Ésagila*, het machtig heiligdom, het paleis van hemel en aarde, de woning der zaligheid, heb ik *Ê-kua*, het heiligdom van den Heer der goden Maruduk, *Ká-Ḫilibu*, de woning van Zarpanitû, *Ê-zida*, de zetel van den god Koning, den god van hemel en aarde, met blinkend goud doen bekleeden, zoodat zij schitterden als de dag. *Ê-temen-an-ki*, de ziḳûrat van Babel, bouwde ik op nieuw."

Hier staat duidelijk, de zin laat geen andere constructie toe, dat Ê-kua, Ká-Ḫilibu en Ê-zida in Ê-sagila lagen, en er kan nauwlijks twijfel zijn, dat ook de toren, het huis

van den hoeksteen van hemel en aarde, er evenzeer toe behoorde.

Zoo wordt Neb. B, Col. I, 29 Ê-kua niet met name genoemd, maar slechts vermeld als *pâpâḫa šubat belûtišu*, het heiligdom van de woning zijner heerschappij, met welke woning, zooals uit het voorafgaande blijkt *É-sagila* bedoeld wordt, en van het babylonische *É-zida* wordt hier (II, 34 sq.) uitdrukkelijk gezegd: *ša ḳirib É-sagila*, »'t welk binnen Ê-sagila ligt".

Ook Neb. C, col. I, 15 sqq. loopt de zin door:

15. Ê-SAGILA *êkal šamiê ú irṣiti*[m]
16. *šubat Bêl ilâni Maruduk*
17. Ê-KUA *pâpâḫa bêlûtišu*
18. *ḫurâṣi namri šallari ištakkan*,
19. Ê-ZIDA *êššêš êpuš ma* &a

zoodat men, daar l. 16 een werkwoord ontbreekt, noodzakelijk vertalen moet: »In *É-sagila*, het paleis van hemel en aarde, de woning van den Heer der goden Maruduk, heb ik de wanden van *E-kua*, het heiligdom zijner heerschappij met blinkend goud voorzien, *É-zida* op nieuw gebouwd", enz.

Staat alzoo vast, dat al de genoemde heiligdommen tot den éenen grooten hoofdtempel van Babel *É-sagila* behoorden, dan moeten wij thans onderzoeken wat er omtrent de bestemming van elk in 't bijzonder uit Nebukadrezars opschriften blijkt.

Omtrent het »Huis Hoeksteen van hemel en aarde" vernemen wij niet anders dan dat het de *ziḳûrat*, het hooge huis, de toren van Babel was, zooals elke stad van aanzien in Babel en Assur er een bezat, zonder twijfel met haar hoofdtempel verbonden.

Omtrent de andere heiligdommen worden wij beter ingelicht. Het voornaamste daarvan is zeker Ê-KUA. *Kua* heeft steeds de beteekenis van »rusten" (*nûḫu*) of wonen, zetelen (*ašâbu*) [1]), en de naam duidt dus aan, dat in dit heiligdom

---

[1]) Niet te verwarren met *ašipu*, „tooveren", waaraan Oppert vroeger dacht.

de god der plaats, Maruduk, zelf zetelde, wat ook bewezen wordt door de bijvoeging: *pâpâḫa bêl ilâni Maruduk.* Er wordt ook duidelijk onderscheid gemaakt tusschen het tempelgebouw, welks wanden met schitterenden steen bekleed worden, en de *šubat bîti*, de eigenlijke zetelplaats des huizes waar de god zelf troonde, het adyton, dat veel kostbaarder, met goud, kristal en albast versierd wordt.

Dan volgt, althans in drie van de vier opschriften *Ká ḫilibu*, van welken naam het laatste teeken twijfelachtig is en meestal *šud* of *sir* gelezen wordt. Het is geen bloot vermoeden, wanneer ik *ḫilibu* lees, wat II R. 48, 28 a als de mystieke naam van *ilu*, de godheid, genaamd wordt [1]). In 't Assyrisch luidt de naam *bâb kuzbu*, wat zoowel »huis der kracht" als »des rijkdoms, der heerlijkheid" kan beduiden. Zeker is, dat in deze poort de gade van Maruduk, Zarpanitû, zetelde. Neb. B, I, 32 sq. heet het van *Ká-ḫilibu*: *Bitû ana Zarpanita*^{m} *bêltija kuzba*^{m} *uṣa'in*, »Het huis versierde ik prachtig voor Zarpanitû, mijne meesteresse", en Neb. D, I, 49 wordt *Ká-hilibu* eenvoudig *šubat Zarpanitî*^{m}, »het adyton van Z." genoemd. Het was dus niet slechts een poort, maar wordt uitdrukkelijk een huis genoemd, en was alzoo ten minste een kapel.

Van het heiligdom der moeder gaan de teksten over op dat van den zoon, *É-zida* binnen *É-sagila*, of kortweg *É-zida* van *É-sagila*, in Neb. A, II, 52 ook *bâbu*, poort genoemd; het lag dus, evenals het heiligdom van Zarpanitû in of bij

---

[1]) Ook Strassmayer *in voce* leest *ḫilibu*. Zeker is, dat aan het teeken in den archaïstischen tekst de drie verticale strepen ontbreken, die *šud* of *sir* altijd heeft. Het gelijkt meest op het archaïstische *bu*, al heeft het een paar verticale streepen, die daarin gewoonlijk niet voorkomen. 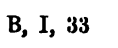 alleen is reeds = *kuzbu*. De woordspeling in B, I, 33 *kuzbam uṣa'in* duidt aan, dat de zin: »Huis der heerlijkheid" moet zijn. De bespiegelingen van Flemming, die er »die Manneskraft, die Zeugungskraft" in ziet, en dit in verband brengt met den weelderigen eerdienst der godin, hebben dus, naar mij voorkomt, geen grond. Dat in de poort een heiligdom van Zarpanitû was, „könnte man vermuthen" zegt hij. Maar het staat met zooveel woorden in twee teksten. Wij weten het dus zeker.

scepter des lands, of der wereld geeft. Maar als zijn hoofdtempel werd toch *É-zida* te Borsippa beschouwd.

Ook hierover is Neb. A vrij uitvoerig, schoon niet zoo duidelijk als over Ê-sagila. De plaats luidt aldus:

Col. III, 36 *Barzipa ala narmîšû* (var. *narâmišu*) [37] *ussimma* [38] Ê-ZIDA *bît kîni*[m] [39] *ina ḳirbišu ušêpiš;* [40] *ina kaspi, ḥurâṣî, nisiḳti abnê* [41] *êrâ mušiḳḳâna êrini* [42] *ušaklil šibiršu.*

[43] *Êrini ṣûlulu* [44] *pâpâḫâti Nabû* [45] *ḥurâṣi ušalbiš;*

[46] *êrini ṣûlulu bâb-Nanâ* [47] *ušalbiš kaspi namri.*

[48] *rîmû dalât bâb pâpâḫa* [49] *sippê šigarê* GIS RI GAN UL [50] *kanâku zarîri, umma* [51] *êrini ṣûlulu* [52] *dalabanâtišu* [53] *kaspi uṣâ'in.*

[54] *Tallakti pâpâḫa* [55] *ú malak bîti* [56] *agur êsmarê,* [57] DÛ *parakkê ḳirbišu* [58] *pitiḳ kaspa,* [59] *rîmâni dalât bâbâti* [60] *ina zaḫalê* [61] *ubanni*[m].

[62] *Bîta asmiš udammiḳ ma* [63] *ana tabrâti* [64] *lulê ušmalla*[m].

[65] *Êšrêti Barzipa* [66] *ušêbiš aznum.* [67] *ša* Ê-UR-VII-AN-KI [68] ..... [69] *ma agurri ukné élliti* [70] *ullâ rêšâša.*

[71] MA HID GAN UL (*élip nâr ḫitti?*) [72] *rukûbu rubûtišu,* (Col. IV) [1] *élip mašṭaḫa* ZAGMUKU [2] *isini* ŠU-ANA [3] *karêša* [4] *ṣarâti ḳirbišu* [5] *ušalbišu* [6] *tirê šaššî ú abni.*

III, 36—42. »Borsippa de stad zijner woning (var. zijns welbehagens) verfraaide ik. *É-zida*, het huis van den waren (zoon?) binnen die stad bouwde ik. Van zilver, goud, kostbare steenen, koper, palm- en cederhout voltooide ik zijn bouw.

43—45. De cederbalken van het dak der heiligdommen van Nabû bekleedde ik met goud;

46—47. De cederbalken van het dak der Poort van Nanâ bekleedde ik met blinkend zilver;

48—53. De stieren aan de deuren van de poort des heiligdoms, de drempels, sloten, *gis ri gan-ul?*, grendels (? of, hengsels?) versierde ik met *zarîru*, en ook de cederbalken van het dak zijner *dalabanâti* (?) met zilver.

54—61. Den toegang tot het heiligdom en den weg naar het huis, van tegels en *êšmaru?* (of: van êšmaru-tegels), den (gewijden) zetel van het allerheiligste daarbinnen, van zil-

ver vervaardigd, de stieren van de deuren der poorten deed ik prachtig schitteren van *zaḫal*-steen.

62—64. Prachtig wijdde ik het huis in, en tot (elks) bewondering deed ik het vervullen met volle pracht.

65—70. De tempels van Borsippa bouwde en herstelde ik. De tinnen van het »Huis der 7 sferen (of: lichten) van hemel en aarde" [de *ziḳûrat* van Borsippa] verhoogde ik van tegels met helder kristal.

71—IV, 6. Het schip »Stroom *ganul*', het vaartuig zijner doorluchtigheid, het schip der processie op *Zaḳmuku*, het feest van Babel (*Šu-ana*), zijn zijden (balken?) en de tent die daarin is bekleedde ik met rijen van byssus (Flemming: wit marmer?) en (kostbare) steenen".

Ook hier hebben wij hoogstwaarschijnlijk een samenvoeging van twee stukken uit verschillende bronnen, III, 36—64 uit dezelfde bron als II, 40—III, 12, en III, 65—IV, 6 uit dezelfde bron als III, 13-35. De beide laatstgenoemde stukken beginnen woordelijk eensluidend: *Êšrêti Babili* (of *Barzipa*) *ušêpiš aznun. Ša* Ê-TEMEN-AN-KI (of Ê-UR-VII-AN-KI) *ina agurri ukné êlliti ullâ rêšâša.* De herstelling dér beide *ziḳûrats*, althans de vernieuwing harer daken na een belangrijke ophooging schijnt gelijktijdig, doch op een anderen tijd dan de herbouw van de andere deelen der hoofdtempels geschied te zijn.

Er zijn in deze pericoop eenige woorden waarvan de zin, en zelfs de lezing, geenszins vaststaat. De meeste echter betreffen de stoffen tot den bouw of de versiering des tempels gebezigd, en zijn dus voor ons hier van minder belang. Alleen *dalabanâti* is een nog onverklaard woord, waarmee een deel van 't gebouw wordt aangeduid.

Het is echter duidelijk genoeg uit welke heiligdommen de tempel *Ê-zida* bestond. Behalve de *ziḳûrat*, de terrassentoren die zich in 't midden verhief, en die zeker zeven verdiepingen had — zijn naam: Huis der 7 lichten van hemel en aarde (d. z. zon, maan en 5 planeten?) duidt dit aan — hebben wij hier eerst de heiligdommen van Nabû, waarvan er naar het schijnt meer waren, ofschoon later, III, 54, slechts van één *pâpâḫa* gesproken wordt. Den naam van

dit *pâpâḫa*, of van dit voornaamste der *pâpâḫâti* van Nabû in *É-zida* kennen wij uit Neb. D, waar het Col. I, 55—II, 5 heet:

55 É-ZIDA *bîtu kînîm naram Nabûm* 56 *ina Barzipa êššêš abnima.*

II, 1 *ina ḫuraṣi ú nisiḳtim abnê* 2 *kima šiṭirti šamâmê ubanni*[m]; 2 *êrinîm dalumtîm ḫuraṣi ušalbišma* 4 *ana ṣûlul* È-MAḪ-TILA *papâḫa Nabûm* 5 *panim šêlaltišunu ušatriṣ.*

»*É-zida*, het huis van den waren (zoon), de lust van Nabû in Borsippa, bouwde ik op nieuw; van goud en edelgesteenten, gelijk de dierenriem, deed ik het schitteren; de cederhouten vleugeldeuren bekleedde ik met goud en aan de voorzijde van het dak van *É-maḫ-tila*, het heiligdom van Nabû regelde ik (legde ik recht) de *šêlalti* (de overdekking? voor *ṣêlalti*?) dier deuren (*šunu*, meerv., kan slechts op *dalumtim* slaan)."

É-maḫ-tila, »het groote of hooge huis des levens" heette alzoo Nabûs heiligdom in *É-zida* van Borsippa, welks cederdak, volgens het groote opschrift, met goud bekleed werd.

Het cederdak van het heiligdom van Nanâ, Nabûs gade te Borsippa, waarvan nu sprake is, wordt slechts met zilver bekleed, zooals ook dat der *dalabanâti* (?) die duidelijk bij dit heiligdom behooren; de stieren die er de deuren van bewaken, zoowel als de drempels, sloten, paneelen (?) en hengsels dier deuren met *zarîru*, een nog niet juist bepaalde steensoort (?) of metaal (?) dat echter minder waarde dan goud of zilver schijnt gehad te hebben. Het heiligdom heet Bâb-Nanâ en behoorde dus evenals die der θεοὶ συμβῶμοι van *É-sagila*, bij een poortgebouw; maar was toch een afgesloten kapel, want er wordt melding gemaakt van »de deuren der poort van het heiligdom" (*dalât bâb pâpâḫa*). Wat Neb. A, col. I, 54—61 volgt, heeft blijkbaar niet op het heiligdom van Nanâ, maar op het hoofdheiligdom van Nabû in *É-zida* betrekking. De paden (*tallakti*) van het *pâpâḫa*, de weg (*malak*) van het huis, dus de groote toegang tot den tempel, worden bestraat, stierkolossen van *zaḫal*, een eveneens nog onbekende stof, aan de poortdeuren van den tempel opgericht, en in 't binnenste van het heiligdom

wordt het allerheiligste, de ark of schrijn (*parakku*) van zilver geplaatst. Men bemerkt, dat de versiering over 't geheel minder kostbaar is dan in den hoofdtempel van Babel, maar het schijnt dat die van Borsippa geheel vernieuwd moest worden. Want, terwijl het van Ê-sagila heet, dat N. daaraan herstellingen verrichtte, wordt hier in alle teksten van een volkomen vernieuwing (*êššês êpuš*) gesproken, en na de voltooiing van een plechtige inwijding (*asmiš udammiḳ*), of zooals 't in Neb. B, col. II, 23 sqq. heet: *Nabûm ú Nanâ in ḫidâti ú rišâti šubat tûb (sic!) libbi ḳirbâsu ušêšib:* »Nabû en Nanâ deed ik met vreugde en gejuich op den zetel huns welbehagen (naar den lust van hun hart), die daarbinnen is, plaatsnemen".

Van het groot verval der Zikûrat van Borsippa getuigt de beschrijving Neb. C, col. I, 27 sqq. Het werk was onvoltooid. Een vroegere Koning had het tot 42 ellen hoog opgebouwd, maar den top er niet op gezet (*lâ ullâ rêšâša*). Bovendien was het sinds langen tijd (letterl. »sinds een ver verwijderden dag) vervallen; de afwatering van het hemelwater was niet geregeld (*lâ šutêšurû muṣê miêša*), regens en stortbuien hadden de baksteenen losgescheurd (*unassû*), de tichels van het dak doen scheuren (*uptaṭṭir*); de steenen van den hoofdbouw lagen als een ruïne opgehoopt (*iššapik tilâniš*), en toen Nebukadrezar zich door Maruduk aangespoord voelde om, op dezelfde plaats en zonder den hoeksteen te verleggen (*ašarša lâ ênima lâ unakkir têmênšu*) het gebouw weer op te richten, moest hij beginnen met de grondslagen te versterken (*mikittiša ušziz*). Door hem echter werd het voltooid: *kima labirimma êššêš abnišuma kima ša ûmi ulluti ullâ rêšâša*, »als van ouds bouwde ik den toren op nieuw en als in lang vervlogen dagen verhoogde ik zijn tinnen".

Voordat ik van *Ê-zida* afstap kan ik niet nalaten een punt ter sprake te brengen, waarop tot nog toe de aandacht niet gevallen is. Dat in de dagen van Nebukadrezar II en ook reeds veel vroeger de hoofdtempel van Borsippa aan Nabû en zijn gade Nanâ gewijd was, is aan geen twijfel onderhevig. Nu lezen wij echter in een voor weinige jaren

ontdekt opschrift van den ouden Koning Ḫammurabî [1]): »*Ninû Bêl mati ú niši* (?) *ana bêli*^{m} *idinnišu*^{m}, *ṣirrazina ana gâṭišu umalliú, ana Maruduk ili banišu in Barzipa âli narâmišú* Ê-ZIDA *parakkašú êlla*^{m} *ibnišú*^{m}." »Toen Bel hem de heerschappij gaf over land en volk en den scepter daarover in zijn handen legde, bouwde hij voor Maruduk zijnen god, in Barzipa de stad zijns welbehagens, *Ê-zida*, zijn heerlijk adyton."

Was dus oorspronkelijk ook de hoofdtempel van Borsippa aan den god van Babel, Maruduk gewijd? Of moet de plaats zoo worden opgevat, dat hij alleen een *adyton*, een allerheiligste (*parakku*) voor Maruduk in *Ê-zida* oprichtte? Zeker is, dat ook onze Nebukadrezar de stad Borsippa de woonplaats (*âlu narmišu*) of volgens een andere lezing de plaats des welbehagens (*narâmišu*) van Maruduk noemt. Het schijnt, dat hem dus ook toen nog, zelfs te Borsippa, de voorrang gegeven werd.

Van denzelfden Ḫammurabî wordt als een belangrijke daad vermeld [2]) dat hij den god (of de godin) Tašmêtû^{m} proclameerde, d. w. z. den dienst van Tasmêtû invoerde. *Ilu tašmêti*, god van 't verhooren, of van 't hooren, d. i. der openbaring, is een naam van Nabû, maar wordt ook als de naam zijner gemalin gebruikt. In de dagen van het nieuw-babylonische rijk schijnt hij in onbruik geraakt, want Nebukadrezar II spreekt alleen van Nanâ als Nabûs gemalin. Zeker is, dat vóor Nabûkudurusur I, dus vóor het eind der 12de eeuw vóor onze jaartelling, in Babylonië, en vóor Rammânnirâri III, dus vóor het eind der 19de eeuw in Assyrië nog geen persoonsnamen gevonden zijn met den naam van Nabû samengesteld, die later zoo veelvuldig voorkomen, en tevens dat eerst nadat Maruduk, oudtijds, zooals bekend is, een Zoongod, en bode en middelaar tusschen zijn vader Hêa en de menschen, zelf de opperste god was geworden, een zoo hooge god als Nabû zijn zoon en middelaar

---

[1]) Uitg. door Ménant, *Recueil* II, 78. Vgl. Delitzsch, *Kossäer*, 74.

[2]) In de data van eenige contracten uit zijn tijd, IV R. 36, N^{n}. 23 vgg.

worden kon. Misschien is de dienst van den god der openbaring door Ḥammurabî, in de 23ste eeuw v. Chr. ingevoerd, wel de aanvang van de vereering van Nabû in den babylonischen staat, en is deze oorspronkelijk niet anders dan de hoofdgod zelf als orakelgod, die van lieverlede als een zelfstandig persoon van hem werd afgescheiden. Hierbij verdient opmerking, dat in een hymne aan Maruduk [1]) deze de Heer van *Ê-maḫ-tila* genoemd wordt, voor wien de tempel *Ê-sagila* werd opgericht; en nu weten wij dat *Ê-maḫ-tila* de naam van Nabûs heiligdom (*pâpâḫa*) te Borsippa was. Eindelijk moet nog vermeld worden dat in een opschrift van den ouden koning Dungi van Ur sprake is van een god die koning heet van *Ê-zida* te Širburla, een stad niet ver van de ruïnen van Telloh. misschien het tegenwoordige Zerghul; de naam van dien god schijnt een bijnaam van Nergal te zijn [2]). Latere onderzoekingen zullen over dit vraagstuk licht moeten verspreiden.

3. *De ligging van* Ê-SAGILA *en de betrekking tusschen dien tempel en* Ê-ZIDA *van Borsippa.*

Met een onderzoek naar de ligging van *Ê-sagila* wordt door mij niet bedoeld een poging, om uit te maken welke van de ruïnenheuvels, die op de plaats van 't oude Babel gevonden worden, de overblijfselen van den hoofdtempel verbergen. Vrij algemeen wordt de ruïne *Babil* daarvoor gehouden [3]) en de ruïne *El-Kasr* voor die van het groote paleis. Nauwkeurige en met beleid gedane opgravingen, die

---

[1]) IV. R. 18, nº. 2, b. 4 sqq.

[2]) IV, R. 35, nº. 2. De naam door Smith te onrechte *Sit-ti-ta uddu-a* gelezen, is zeker *Šit* of *Rit-lam-ta uddua* (Lenorm. *mislamta uddua*, hij gaat uit in dapperheid), en beduidt misschien: de Held (of de Priester) die uitgaat of opstaat van den *Lammu* (?) = zetel (? šubtu). 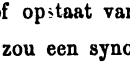 *mislam* zou een synoniem van *mêlam* «glans' kunnen zijn.

[3]) Aldus reeds Oppert, *Exped. en Mésopot.* I, p. 168 suiv. Ook Smith, *Assyrian Discoveries*, 6th Ed., p. 57.

tot nog toe niet beproefd zijn, kunnen alleen deze vermoedens bevestigen of weerleggen. Een gelukkige vondst, zooals die waardoor bewezen werd, dat de ruïne Birs-Nimrûd de bouwvallen van Borsippa bevat, heeft de meening van Oppert en Smith omtrent Babil en El-Kasr nog niet gestaafd. Wij kunnen alleen onderzoeken of uit de opschriften van Nebukadrezar iets omtrent de ligging van Maruduks grooten tempel blijkt, en daartoe willen wij thans overgaan. Vooraf nog slechts dit, dat in de zoogenaamde stichtingsoorkonde van den tempel van Maruduk en Zarpanitû, dien men voor Ê-sagila houdt, gezegd wordt, dat hij gebouwd werd in of bij de waterpoort (*ina bâb apši*), die wel bij de rivier gezocht zal moeten worden. Maar, zooals ik zeide, 't is nog niet volkomen zeker, dat deze tekst op onzen tempel betrekking heeft.

Veel geven de opschriften van Nebukadrezar II voor dit vraagstuk niet, maar toch eenige aanduidingen die niet zonder belang zijn.

Neb. B, Col. II lezen wij:

1. *Aššum masârti* Ê-SAGILA *dunnunu*^{m}
2 *limnî*^{m} *ú šaggišu*
3 *ana Babila*^{m} *lâ sanâga*^{m}
4 *ša manama šarru maḫrî*^{m} *lâ êpušu*
5 *in kamât Babila*^{m} *dúr dalum*
6 *balar šamši aṣî Babila*^{m} *ušašḫir.*

»Om de bevestigingen van *Ê-sagila* te versterken (en opdat) vijanden en verdervers niet tot Babel zouden doordringen, heb ik — wat geen vroegere koning gedaan had — in den stadswal van Babel de oostzijde der stad door een geweldigen muur doen insluiten". Daaruit blijkt dus, dat de tempel in het oostelijk deel der stad, aan den linkeroever van den Eufraat en wel nabij den stadswal lag, zoodat die wal waarschijnlijk een der zijden van den insluitingsmuur des tempels uitmaakte. Dit wordt bevestigd door de vergelijking van eenige andere plaatsen. Vooreerst Neb. A, Col. V, 12 sqq.:

[12] *Ištu šubtu êllu* (DÛ-AZAG) [13] KI-NAM-TARTAR-ÊNÊ [14] *parak šîmâti* [15] *adî* â-*i*-BÛR-ŠABÛ^{M} [16] *sulê Babili* [17] *miḫrat bâb Bêlti*

[18] *in libitta* TURMINA TURDA [19] *mašṭaḫa bêli rabî Maruduk* [20] *u-bannâ tallakti.*

»Van den heiligen zetel, de plaats der goden die het lot bepalen, het allerheiligste der lotsbedeelingen, tot de straat van Babel (genaamd) *Ai-búr-šabú*, tegenover (of: vóór) de poort van Beltis, had hij van *turmina-turda*-steen een weg aangelegd voor de processie [1]) van den grooten Heer Maruduk".

Nebukadrezar spreekt hier van zijn vader Nabûpaluṣur. Deze had alzoo van dat allerheiligste van het aan Nabû in Ê-sagila gewijde heiligdom Ê-zida, dat bij een der poorten des tempels lag, uit, een verbindingsweg aangelegd naar de groote straat van Babel, wier naam *Ai-búr-šabú* nog onverklaard is [2]), en vereenigde zich met deze tegenover, althans in de nabijheid van de Beltis-poort De weg moest dienen voor de groote feestelijke processie die, waarschijnlijk op het *Zagmuku*-feest, zooals wij later zien zullen, van Ê-sagila uitging.

Nebukadrezar gaat nu voort te verhalen wat hij, »de oudste zoon, de geliefde zijns harten", naar het voorbeeld zijns vaders en tot voortzetting van zijn werk aan de muren van Babel: *Imgur-Bêl* en *Nêmitti-Bel*, die zeker, en naar ik meen uitsluitend aan den linker Eufraat-oever lagen, en tevens tot versterking van den westelijken wal der stad gedaan heeft. Dan komt hij weder tot de straat *Âi bûr-šabû*. Zijn vader had die met den tempel vereenigd door

[1]) *Maštaḫa* kan zoowel de processie als de feeststraat beduiden. Ik vind het meer in overeenstemming met den zin dezer plaats en van de andere plaatsen waar het woord voorkomt, om het met »processie" te vertalen.

[2]) Oppert, *Exp. Més.* II, 290 leest *Mî-Buršabú* en verklaart dit: *Les eaux de la citerne vide.* Daargelaten het zonderlinge, dat een straat genoemd zou worden: »Water van een ledige fontein," geloof ik niet, dat de naam assyrisch is. Uit de schrijfwijs blijkt, dat hij niet ideografisch is, maar ten deele althans werd uitgesproken zooals hij geschreven is. Flemming, Comment. ad IV, 1 leest hem: *Â-ibur-šabú* Maar de *i* is een complement van *aa*, om aan te duiden, dat dit teeken 't zij *ái*, 't zij *aí* uitgesproken moet worden. V, 38 ontbreekt 𒄩 zelfs.

een zijweg, hij neemt de verbetering der straat zelve onderhanden:

38 Âi-bur šabûᴹ 39 *sulê Babili* 40 *ana mašṭaḫa bêli rubi Maruduk* 41 *tamlâ zaḳru* 42 *umallêma* 43 *ina libitti* TURMINA TURDA 44 *ú libitti abni šêtiḳ šadî* 45 Âi-bur-šabûᴹ 46 *istu bâbi êlla* 47 *adî Nanâ sâkipat* 48 *têbêša* 49 *ana mašṭaḫa ilûtîšu* 50 *udammiḳma* 51 *itti ša abî êpušu* 52 *êsniḳma* 53 *ubannâ* 54 *tallakti* 55 *Nanâ sâkipat* 56 *têbêsa.* 57 *Ša Imgur-Bêl* 58 *ú Nêmitti-Bêl* 59 *abullâti kilattan* 60 *ina tamlê* 61 *sulê Babili* 62 *ištappila* 63 *nêribašin,* 64 *abullâti šinâti adkêma.*

»*Âi-bur-šabû*, de straat van Babel, hoogde ik op met een aanzienlijke verhooging (letterl. vulde ik met een hooge opvulling) voor de processie van den grooten Heer Maruduk. Door middel van turmina-turda steenen en steenen uit het gebergte aangevoerd, maakte ik *Ai-bur-šabû* geschikt (Flemming: wijdde ik) voor de processie zijner godheid, van de »schitterende poort" af tot aan [de poort] »Nanâ die haar aangrijpers nederwerpt". Aan hetgeen mijn vader gemaakt had sloot ik dit aan, en bouwde [voorts] den weg »Nanâ die haar aangrijpers nederwerpt".

»De ingang (*nêribašin*) der poorten van de wallen Imgur-Bêl en Nêmitti-Bel over 't geheel (? *kilattan*) was door de ophooging der straat van Babel te laag geworden; ik slechtte [1]) die poorten".... waarna de beschrijving van den herbouw volgt en van de groote pracht daarbij aangewend. Hier lette men op de volgende bijzonderheden: 1⁰. de groote straat van Babel, waarvan hier sprake is, doorsneed de beide wallen van Babel, den binnensten Imgur-Bêl (Bel is genadig) en den buitensten Nêmitti-Bêl (stichting van Bel), want de poorten van beide waren door de ophooging der straat te laag geworden en moesten dus geslecht en van den grond af nieuw worden gebouwd; 2⁰. de poort »Nanâ die haar aangrijpers nederwerpt" zal dus waarschijnlijk in den buitensten ringmuur gelegen zijn geweest en het eind-

---

[1]) *adké* hier van *dakû*, nederwerpen, omverstooten. Flemming vertaalt »richtete ich neu auf."

punt der straat hebben uitgemaakt, want tot zoover wordt zij door Nebukadrezar opgehoogd en bestraat; 3⁰. als aanvangspunt der bestrating noemt hij de »schitterende poort" (*bâbu êlla*) en hij zegt, dat hij zoo zijn werk aansloot aan dat zijns vaders. Dit was echter geëindigd aan de »poort van Beltis", althans daar was de weg, door Nabopolassar van Ê-sagila uit naar de groote straat aangelegd, met deze vereenigd. Tenzij dus de beide namen dezelfde poort aanduiden, of in plaats van *Bêlti*, V, 17 gelezen moet worden *êlla* zooals V, 46 [1]), moeten wij onderstellen dat Nabopolassar de verbetering der straat ook reeds begonnen en tot aan de »schitterende poort" had voortgezet; 4⁰. bij de poort »Nanâ die haar aangrijpers nederwerpt" staakt Nebukadrezar den arbeid niet, maar legt vandaar nog een weg aan, dien hij naar dezelfde godin noemt; alzoo een weg buiten de stad.

Dat de straat *Âi-bûr-šabû* niet slechts tusschen de twee ringmuren, maar ook door de stad zelve liep blijkt daaruit, dat ook de poorten van het oude, door Nebukadrezar herstelde paleis van Nabopolassar, zooals uit het vervolg blijkt, door de ophooging der straat te laag waren geworden. En de ligging van dit paleis wordt Neb. A, col. VII, 40 sqq. zeer nauwkeurig aangegeven. Het lag, zooals wij daar vernemen, »op den grond van Babel, binnen Babel (*ina êrṣiti Babili ša ḳirib Babili*), en wel tusschen Imgur-Bêl aan de eene en het Oostkanaal *Lîbil-ḥêgalla* aan de andere, tusschen den Eufraatoever aan de eene, en de straat *Âi-bûr-šabû* aan de andere zijde. Dit Oostkanaal (*palga šamši aṣî*) vloeide, zooals uit het bekende kanaalopschrift blijkt, uit in den Eufraat en liep daar evenwijdig met den binnensten ringmuur. Van de rivier tot de straat bouwde Nebukadrezar de kaden van dit kanaal uit bitumen en baksteenen (19—23), en dan zegt hij daarvan verder:

[24] *Ina* Âi-bur-šabûm [25] *sulê Babili* [26] *ana mašṭaḫa* [27] *rabû* [28] *Maruduk, titur palga* [29] *akṣurma* [30] *ušantil* [31] *tallakti.*

---

[1]) Het teeken dat wij *Belti* lezen is in het archaïstisch schrift bijna niet verschillend van *êl*.

» In *Âi-bûr-šabû*, de straat van Babel, legde ik, voor de processie van den grooten Heer Maruduk, een brug over het kanaal (letterlijk: »verbond ik door een brug") en verhoogde de wegen".

Vereenigen wij al deze aanduidingen, dan blijkt met zekerheid, dat *Ê-sagila* en het paleis beide in 't oostelijk deel der stad lagen, en wordt het waarschijnlijk dat de tempel moet gezocht worden daar waar de ringmuur Imgur-Bêl den Eufraat raakte, want hij paalde aan beide; doch niet ver genoeg naar 't oosten zich uitstrekte, om de hoofdstraat die de stad doorsneed te bereiken, zoodat hij daarmede door een bijzonderen weg in verbinding moest gebracht worden. Het paleis paalde ook aan Imgur-Bêl en aan de rivier, doch strekte zich verder uit en had zijn ingangen in de hoofdstraat, en aan de zijde tegenover den stadswal werd het door het oostkanaal begrensd. Hieruit volgt nu, dat tempel en paleis òf aan een tegenovergestelde zijde der stad, òf elk aan een tegenovergestelde zijde van Imgur-Bêl moeten gelegen hebben, òf — en dit is 't waarschijnlijkst — dat de tempel een deel van de paleisgebouwen uitmaakte, zooals dat in de oudheid dikwijls voorkwam. Wat dit waarschijnlijker maakt is vooreerst een plaats uit Neb. A zelf, waar hij spreekt van de noodzakelijkheid om het paleis van Nabûpalusur uit te breiden. Maar dit kon niet, zegt hij Col. VIII, 31 vgg., want de eerbied voor Maruduk verbood hem zijn heilige straat of zijn kanaal te verleggen, en *ook zijn heiligdom aan te raken;* daarom besluit hij een andere plaats voor zijn nieuw paleis te zoeken en wel, zooals uit het vervolg blijkt, tusschen de beide groote muren in. De tempel lag dus zoo nabij het paleis, dat een uitbreiding daarvan, zoo men de straat of het kanaal niet verleggen wilde, onmogelijk was, indien het heiligdom ongeschonden moest blijven. Hiermee stemt weer overeen een plaats uit een ops. van Nergalšarusur (II. R. 67, Col. II, 3 sqq.) waar hij zegt dat hij de wateren der rivier weer als van ouds langs de zijde van Ê-sagila leidde, waaruit blijkt dat de tempel aan de rivierzijde moet gezocht worden. Lag nu het heiligdom aan de rivier en, zooals ons bleek, aan den binnensten stads-

muur, evenals het oude paleis, dan zal de eerste wel een deel van het laatste hebben uitgemaakt.

Waarheen liep nu echter die feestweg, dien Nebukadrezar van de Nanâ-poort uit buiten de stad verlengde? Ik vermoed naar Borsippa, met een veer over de rivier. De gronden waarop dit vermoeden rust, voer ik ten laatste nog aan.

Men herinnert zich, dat Neb. A, Col. III, 71—IV, 6 gesproken wordt van het gewijde schip van *Ê-zida*, het schip van Nabû te Borsippa, *Ma-hid-gan-ul*, aldus genoemd naar zeker kanaal, waarin het varen moest. Van dit schip heet het uitdrukkelijk, dat het bestemd was voor de processie op *Zagmuku*, »het feest van Babel", dat in de eerste maand des jaars gevierd werd. De belangrijkheid van dit feest, het hoogste des jaars, blijkt uit Neb. A, Col. VII, 1 sqq., waar Nebukadrezar zegt, dat vele koningen vóór hem, tot de regeering van zijn vader Nabûpalusur toe, zich paleizen gebouwd en hun residentie gevestigd, hun schatten en bezittingen opgehoopt hadden in hun lievelingswoonplaatsen, en slechts op het feest (*isinnu*) *Zagmuku*, de *tabê* [1]) van den Heer der goden [2]) Maruduk naar Babel gekomen waren, hij echter Babel tot hoofdstad des lands verheven en zich daar bestendig had gevestigd [3]).

Al de verbeteringen aan de feeststraat hadden dus ten doel, de groote processie op dit feest, waarvoor zelfs de buiten Babel wonende koningen naar de hoofdstad overkwamen, plechtig en met grooten luister te kunnen houden. Dan kwam Maruduk uit in zijn heilig schip *Ma-kua*, in den optocht over de feeststraat gedragen en dan zeker te

---

[1]) *Tabê* van *tibû*, uittrekken, uitkomen?

[2]) Strassmaier voc. *isinnu* heeft hier te onrechte voor *Bêl ilâni*, Sin gelezen.

[3]) Ik zal geen poging wagen, om den naam *Zag-mu-ku* (Zakm ku) te verklaren. Alleen herinner ik dat de naam, waarmee Nabû te Dilmun genoemd werd *En-Zag*, Heer van Zag luidde. Alzoo Delitzsch, *Paradies*, S. 229 naar een fragment van Rassam, dat II. R. 54, n°. 5, 66 aanvult. Vergelijk ook het Opschrift door Capt. Durand op het eiland Bahrein in de Perzische Zee (volgens Rawlinson: Dilmun) gevonden en meegedeeld Journ. R. As. Soc. XII, 1880, pl. bij p. 193.

water gelaten, en ontmoette hem in *zijn* heilig schip *Mahid-gan-ul*, zijn trouwe zoon Nabû van Borsippa, geheel zooals dit in Egypte met Hor-hud en Hathor tusschen Edfu en Dendera, en elders met andere goden geschiedde.

Het zou van veel belang zijn datgene wat wij alzoo omtrent de hoofdtempels van Babel en Borsippa uit de babylonische bronnen geleerd hebben, te vergelijken met hetgeen Herodotos over den tempel van Zeus-Bêlos te Babel en het koninklijk paleis aldaar zegt. Te meer van belang, omdat in den laatsten tijd aan zijn geloofwaardigheid is getwijfeld, en Prof. A. H. Sayce van Oxford zelfs met groote beslistheid staande houdt, dat de grieksche geschiedschrijver niet te Babel kan geweest zijn, en zijn lezers dus opzettelijk bedriegt. Maar dit zou een uitvoerige uiteenzetting vereischen, en ik heb reeds te veel van uw geduld gevergd. Alleen dit wil ik opmerken, dat ook Herodotos in den hoofdtempel dien hij beschrijft, volgens sommigen dien van Babel, volgens anderen dien van Borsippa, duidelijk meer dan één heiligdom onderscheidt, en de *zikûrat*, den terrassentempel waarvan hij spreekt niet als een afzonderlijken tempel maar als een deel van 't geheel beschouwt, dat in 't midden der ommuurde heilige plaats zich verhief. Hetzij nu dat hij dit zelf aanschouwd, hetzij dat hij 't anderen naverteld heeft, de opschriften van Nebukadrezar, als ze goed gelezen worden, toonen dat hij hieromtrent juist was ingelicht.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15den FEBRUARI 1886.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES, BEETS, LINTELO DE GEER, KUENEN, HARTING, SIX, NABER, BORRET, KERN, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, ASSER, PLEIJTE, SPRUYT, TIELE, VERDAM, DE LOUTER, WIJBRANDS, MOLTZER, SYMONS en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige zitting wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht de ontvangst van eene Note sur les récents voyages du Dr. H. ten Kate, dans l'Amérique du sud van Prins Roland Bonaparte te Parijs en van Quelques mots sur Cicéron *de Rep.* I, 25 van den heer Francken, die door ongesteldheid verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Daarna bekomt de heer Verdam het woord. Hij handelt vooreerst over de ndl. bnw. *gemoedigd*, *gematigd*, *gemachtigd* en *gerechtigd*, door hem beschouwd als schijnbare verleden deelwoorden, omdat hij er in ziet anorganische vormen van de bnw. *gemoedig*, *gematig*, *gemachtig* en *gerechtich* waarvan

de drie eersten werkelijk in het mnl. en in verwante germaansche talen voorkomen, terwijl *gerechtich* even goed kan bestaan hebben in de beteekenis *recht hebbende* als het werkelijk voorkomend bnw. *gerecht*. Hetgeen er hem vooral toe brengt deze woorden zoo te beschouwen is het feit, dat de werkwoorden, waarvan de genoemde bnw. oorspronkelijk deelwoorden zouden geweest zijn, veel jonger zijn dan die schijnbare deelwoorden. Tevens oppert hij de vraag, of niet ook *gezaligd* en *geheiligd*, waar zij voorkomen in de bet. *zalig* en *heilig*, op dezelfde wijzen te beschouwen zijn. Tot staving zijner meening worden door hem verschillende bewijsplaatsen uit het mnl., de 17de eeuw en verwante talen medegedeeld.

Vervolgens bespreekt en verklaart hij eenige mnl. woorden, welke door hem òf het eerst zijn gevonden òf waarover tot heden niet het volle licht is opgegaan wat de afleiding of de beteekenis betreft. Tot de eerste soort behooren schellen, breken, bersten, dat uit andere germ. talen bekend is, en waarvan het deelwoord *geschollen* voorkomt in de door Riemsdijk uitgegeven *Geschiedenis der Jacobikerk*; gellecone, dat in de Overijselsche Stads- Dijk- en Markerechten gevonden en door hem verklaard wordt als *schreeuwwijf*, *eene vrouw die de eene* of *andere koopwaar omroept* of *aanprijst*; een bnw. *gemac*, dat tot heden uit het mnl. niet bekend was, hoewel het in verschillende andere germaansche talen een zeer gewoon woord is geweest, en waarvan door hem een zestal bewijsplaatsen uit het mnl. worden medegedeeld.

Tot de tweede soort behooren het znw. gemac, dat in het mnl., blijkens medegedeelde bewijsplaatsen ook de bet. *voordeel*, *voordeelige kans* heeft gehad; het znw. geclach, dat behalve in de beteekenis *geklaag* ook voorkomt in die van *toestand*, *lot*; het znw. gemanc, dat in 't mnl. voorkomt als znw., als bnw., als bijw. en als voorzetsel, welke opvattingen men in verschillende germaansche talen terug vindt; het bnw. gehaefdich, dat vooral in West-Vlaamsche geschriften voorkomt in de bet. *in goede orde*, *in goeden staat*, en waarmede verwant is de bij Mieris voorkomende vorm

gehavicht; het bnw. gelovich, d. i. *moe*, *mat*, *uitgeput*, dat hij voor identisch houdt met het bnw. *gelovich*, in de tegenw. beteekenis; de oorspronkelijke bet. moet dan geweest zijn *afstand doende van iets*, *van iets afziende*, eene bet., welke het mhd. *sich gelouben* bewaard heeft; het bnw. gelesen, d. i. *geplooid*, *gerimpeld*, dat tot heden verklaard is als eene anorganische afleiding van *lese*, d. i. *rimpel*, doch dat eenvoudig het deelw. bnw. is van *lesen*, in den zin van *plooien*, *vouwen*, welke o. a. in het mhd. voorkomt; het ww. goyen, in den zin van lat. *coire*, waarin hij in afwijking van de vroeger door hem gegeven verklaring, thans een dialectvorm ziet voor *gayen*, d. i. *gaden*, hd. *gatten*.

Tot de critiek van enkele mnl. teksten overgaande, bespreekt hij het in *Theophilus* voorkomende ww. hem gemieden, waarvoor door ons medelid De Vries en later door den heer Verdam zelven de lezing *hem genieden* was voorgesteld, doch dat niet behoeft te worden veranderd, daar de bet. *zich ergens toe zetten*, *er toe te krijgen zijn*, zich uit die van *mieden*, d. i. *omkoopen*, *iemand door eene belooning ergens toe krijgen*, geleidelijk ontwikkelt; het *Rijmb.* 33476 voorkomende ww. *gemeken*, een hapax legomenon, met de bet. *beteugelen*, *betoomen*, (een brand) *blusschen*, waarvoor niet *geweken* behoeft te worden in de plaats gesteld, doch dat eene afleiding kan zijn van een dialectvorm van het bnw. *meuk*, over in *meuken*, en dus oorspronkelijk *verzachten* beteekende; het ww. hem werren, in Velthem I, 24, 14, waarvoor, ook blijkens het rijm *geduren* gelezen moet worden *hem berueren* of *rueren*, d. i. *zich er toe brengen* of *er toe komen*, welke beteekenis juist in den samenhang past, en eindelijk eene bedorven plaats in *de Bouc van Seden*, vs. 836, waar voor den onzin tieghen erne gelezen moet worden te generne van *generen*, d. i. *den kost winnen*, *zijn brood verdienen*.

Door verschillende leden worden bezwaren ingebracht tegen het eerste door de heer Verdam behandelde onderwerp. De heeren de Vries, Symons en Kern meenen dat het niet aangaat, in die zoogenaamde schijnbare verleden

deelwoorden (welke naam den heer Kern ongelukkig gekozen voorkomt) de overzetting te zien van de door den heer Verdam uit het mnl. bijgebrachte bnw. Zij meenen dat onze tegenwoordige taal allerlei nieuwe vormingen heeft, welke moesten dienen om in onbruik geraakte woorden te vergoeden, dat daartoe de deelwoorden *gematigd*, *gerechtigd*, *gemoedigd* en *gemachtigd* behooren en dat het onjuist is, onze tegenwoordige taalvormen alle tot het mnl. te willen terugbrengen. Ook tegen sprekers beschouwing van *gezaligd* en *geheiligd* wordt bezwaar gemaakt door de genoemde heeren en den heer Kuenen, die meent dat men het gebruik dier woorden vooral moet trachten te verklaren uit de lat. deelw. *clarificatus* en *sanctificatus*. Enkele andere bedenkingen tegen sommige onderdeelen van de gedane mededeelingen worden gemaakt of vragen naar aanleiding van het gesprokene worden gedaan door de heeren Beets, Brill, Symons en Land, welke door den spreker worden beantwoord. De afleiding van *goyen* o. a. wordt door den heer Symons onhoudbaar geoordeeld.

Wat de »schijnbare deelwoorden" betreft, erkent spreker het gewicht der tegen hem ingebrachte bezwaren, die hem ongetwijfeld brengen zullen tot het wijzigen van de door hem geuite denkbeelden, doch ook met de door de tegenstanders aanbevolen beschouwing is niet alles te verklaren, b.v. niet hoe het bnw. *gemoedigd* is ontstaan, daar een ww. *moedigen* (waarop door den heer Beets de aandacht gevestigd wordt) van zeer jonge dagteekening is, en afgeleid van *moedig*.

Hij dankt de verschillende sprekers voor de door hen ingebrachte bedenkingen, waarom alleen reeds hij zich verheugt, dit onderwerp hier ter sprake te hebben gebracht en antwoordt op eene vraag van den voorzitter, of de bijdrage voor de Verslagen der Afdeeling bestemd is, dat hij aan zijne mededeelingen eene andere bestemming heeft toegedacht.

Vervolgens deelt de heer Moltzer den inhoud mede van de »vermaekelijke klucht", »in boertige veersen", van Joos

Klaerbout, in 1662 te Middelburg verschenen. Door den schrijver, over wien in De la Rue's *Geletterd Zeelandt* eenige bijzonderheden voorkomen, was zij opgedragen »aen de Regenten der reden-rijcke Schou-tooneel", de Rederijkerskamer dus, en uitgegeven »op 't versoeck van de liefhebbers".

Na den inhoud te hebben medegedeeld, die hierop nederkwam, dat een boer, die een kalf eerst aan den een, bij wien hij het zou te huis brengen en dan tevens een goed onthaal krijgen, en later, onder weg, ten tweeden male had verkocht aan een ander, voor den rechter gedaagd, zich deswege had te verantwoorden; en dat hij op raad van zijn advocaat Mr. Eduwart op alles wat hem, door wien dan ook gevraagd, niets anders zou antwoorden dan »heu kalfje, heu kalfje, heu kalfje", om zoo doende voor onnoozel te worden verklaard en vrijgesproken — een list, die ook volkomen gelukte —; dat hij, eindelijk, hetzelfde wapen, dat hij tegen de eischers had gebruikt, keerde tegen den advocaat, toen deze om zijn honorarium vroeg, en dezen insgelijks afscheepte met een »heu kalfje": sprak hij een enkel woord van waardeering dezer noch ruwe noch platte klucht, inzonderheid der niet alledaagsche verwikkeling van *Het Kalf*.

Dat deze echter niet was van de vinding van Klaerbout, maar ontleend aan *La Farce de Maistre Pathelin* trachte hij aan te toonen door te herinneren aan den inhoud van deze »Sotternie", waarin insgelijks door den geslepen advocaat Pathelin aan zijn cliënt, die schapen had gestolen van een lakenkooper (wien Maistre Pathelin eenige ellen laken afhandig had weten te maken zonder ze te betalen), wordt geraden voor de rechtbank niets anders te blaten dan »bée, bée, bée", zooals hij dan ook doet, en waardoor hij van rechtsvervolging als blijkbaar onnoozel wordt ontslagen; en waarin verder de schapendief Maistre Pathelin met dezelfde munt betaalt, waarmede deze hem had geraden den lakenkooper te betalen, met »bée" namelijk, zoodat de looze vos valt in den strik dien hij voor een ander, door hem zoo leelijk bedrogen, had helpen spannen, en hij zijn meester had gevonden in .... een »bergier des champs" (uitgave Fournier, Paris 1872, blz. 196).

Benevens op »heu kalfje" en »bée" waaruit z. i. de ontleening onmiskenbaar bleek, wees hij op 't voorgespiegelde maaltje in *Het Kalf* en de gebraden gans in Pathelin, (t. a. pl. blz. 38) eene schijnbare kleinigheid, maar die voor het bewijs der overeenkomst van de farce en de klucht niet van belang ontbloot was, naar hem voorkwam.

Na met een enkel woord te hebben herinnerd aan den goeden naam dezer »farce" zoo elders (ook hier te lande, blijkens de vertalingen in de 18de eeuw en later) als in Frankrijk zelf, waar de woorden »patelin", »pateliner", »patelineur", »patelinage", »patelinerie" nevens »tartuferie" en »papelardise" het burgerrecht hebben verkregen, en aan de vergeefsche pogingen om den dichter en den datum der »farce" te ontdekken, eindigde hij zijne mededeeling met eene korte opmerking over den advocaat der »farce" en dien van de klucht, waarvan de laatste z. i. niet genoeg was voorgesteld als geslepen »trompeur" gelijk de ander, en alzoo eer medelijden afdwong dan de lachspieren in beweging bracht, en met de stelling, dat Klaerbout 's *Kalf* bewees, dat de *Maistre Pathelin* hier al een honderd jaar voor de eerste, hem bekende vertalingen was bekend geweest en nagevolgd.

De spreker verklaart zich bereid een overzicht van het door hem medegedeelde voor het proces-verbaal te leveren.

Nadat de heer Tiele het eerste deel zijner Babylonisch Assyrische Geschichte, onlangs te Gotha uitgegeven, en de heer Moltzer een exemplaar van de Middelnederlandsche epische fragmenten met aanteekeningen van Dr. G. Kalff, Groningen 1885 voor de boekerij der Academie hebben aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

De poëtische wedstrijd, waarover uwe Commissie heden geroepen wordt haar verslag uit te brengen, heeft in 1885 niet zooveel deelneming opgewekt als in de jongst voorafgaande jaren.

Niet meer dan vijf gedichten werden ons ter beoordeeling ingezonden, en hieronder bevond er zich een, getiteld *Exulis gemitus*, hetgeen slechts 28 regels telde, en diensvolgens van alle mededinging moest worden uitgesloten, omdat het aan de gestelde voorwaarden van het legaat Hoeufft niet voldeed.

Een gunstig oordeel mogen wij over de vier andere gedichten, vooral over drie hunner, uitspreken. Het beknopt overzicht van hun inhoud en betrekkelijke verdiensten zal u met de motieven voor onze waardeering en rangschikking nader bekend maken. Wij behouden daarin de volgorde der nummers, waarmede elk stuk door den secretaris onzer Afdeeling bij de ontvangst werd geteekend.

I. Het eerste in de rij en tevens verreweg het uitvoerigste is een *Carmen* van meer dan vijfhonderd hexameters. In vorm en aanleg herinnerde het ons aan de vroeger bekroonde *Tobias* en *Iuditha,* en ontleent, gelijk deze, zijn onderwerp aan de gewijde geschiedenis, doch uit een later tijdperk, dat der Machabaeën in den bevrijdingstrijd tegen de Syrische overheersching onder Antiochus Epiphanes. De dichter bezingt den roemrijksten held van dit merkwaardige

tijdvak, en gaf aan zijn poëem tot opschrift den naam van *Iudas Machabaeus*, terwijl ook de bijgeschreven kenspreuk op den hoofdpersoon zinspeelt: *Factus est ut leo in operibus suis* (I Machab. III, 4). In verschillende tafereelen schildert de talentvolle schrijver, dikwijls met veel verheffing en dichterlijken gloed, de zich opvolgende phasen der schier bovenmenschelijke worsteling tegen de overmacht der vreemde overweldigers. Al de grootsche figuren betrokken bij het bloedige drama, de priester Mattatja van Modin, de grijsaard Eleazar, de hoogepriester Onias, de moeder der zeven jongelingen, komen hier beurtelings tot hun recht. Onder deze treedt natuurlijk de groote veldheer, de held van den zang, op den voorgrond. Als uitermate verheven en schoon trof ons het gebed, hem in v. 372 en volgg. op de lippen gelegd, en niet minder lofwaardig scheen ons de bezielde, waarlijk aangrijpende toespraak, door Judas vóór den beslissenden veldslag tot het leger gericht. Daarbij vonden we overal de taal des schrijvers edel en zuiver, den versbouw vloeiend en nauwkeurig, terwijl in het vrij uitvoerige stuk slechts weinige verbeteringen of wijzigingen van ondergeschikten aard door de beoordeelaars noodig geacht werden, over welke onze secretaris, die gewoonlijk met de inzenders de briefwisseling voert, met den schrijver in overleg zal treden. Eenpariglijk was het daarom ons oordeel, dat aan dezen hoogst verdienstelijken arbeid de eereplaats moest worden aangewezen en hebben wij dien het gouden eermetaal waardig gekeurd. Uit de vele waarlijk schoone plaatsen, welke wij zouden kunnen kiezen, om u althans eene enkele proeve van het bekroonde dichtstuk te geven, schrijven wij hier de laatste regels af, waarin het optreden van Judas in den tempel wordt bezongen, bij het opdragen van het plechtig dankoffer na de overwinning, en deze meesterlijke beschrijving van het gewaad des hoogepriesters voorkomt:

Tum caede abluta, positis felicibus armis
Rite Deo accingit dignas persolvere grates,
Solennique subit Iudas sacraria pompa,
Quem tuba prosequitur clangore argentea festo.

Pontificem decorat bifidus de more tiaras
Atque inscripta auro reticendum lamina nomen.
Defluit ad talos niveo subtemine linum;
At lino superiniecta est hyacinthina vestis,
Punica cui grato picturata ordine limbos
Distinguunt poma et clarum tinnitibus aurum.
Pallioli huc zonaeque addit mirabile textum,
Quotque tribus numerat maiorum a sanguine ductas
Israel, humeris apti tot nomina monstrant
Sardonyches, totidemque ardescunt pectore gemmae.
Tali ergo insignis cultu nitidissima centum
Corpora taurorum voti reus admovet arae.

II. Van het terrein der gewijde geschiedenis verplaatst ons eensklaps het tweede dichtstuk op dat der heidensche fabelleer, waarin Aurora en Pallas als hoofdpersonen optreden, gelijk uit het opschrift blijkt: *Querentem Auroram quod ab hominibus derelinquatur consolatur Pallas.* Hier echter is de mythologische fictie slechts inkleeding en vorm, waarvan zich de schrijver bedient, om ons in eene fraai uitgewerkte allegorie, een dichterlijke paraphrase te leveren van ons vaderlandsch adagium: de morgenstond heeft goud in den mond. In vloeiende verzen, doorgaans onberispelijk van taal en metrum, schildert hij ons de rozenvingerige Aurora ten prooi aan grievende smart, omdat zij zich verlaten acht en miskend, door hen vooral, op wier hulde en dankbaarheid zij het meest zou moeten kunnen rekenen. Zij gevoelt er zich zoo diep door gegriefd, dat zij bijna zou wenschen niet zóó schoon te zijn:

Et tacite mecum quod sim formosa querebar.

Pallas heeft medelijden met de droefheid harer jeugdige vriendin, en noodigt haar uit om zonder voorbehoud haar de vertrouweling te maken van haar zieleleed: die openbaring zal haar troosten en verlichten:

Dic, oro; ipsa tuos luctus effata levabis.

Aurora laat zich niet bidden; maar begint zich uit harte-

lust te beklagen. Wie toch bekommert zich om haar, wanneer zij in den vroegen ochtend met kwistige hand hare gaven uitstrooit? Wie vergezelt haar dan op haar heilbrengenden zegetocht in het uitspansel? Verlaten wordt zij door allen en miskend. En nog het ergst van allen maken het die leugenachtige poëten, wier versen overvloeien van loftuitingen over haar rozenkleurige vingertoppen, haar liefelijke oogjes, en haar safraangeverfd vierspan; maar die in persoon zich weinig om haar bekommeren, en des ochtends wanneer zij hemel en aarde met edelgesteenten bezaait, nergens te vinden zijn, wáár zij ook op de heuveltoppen het oog laat ronddwalen. Pallas weet voor die bittere weeklachten geen beteren troost te vinden, dan haar te wijzen op hetgeen met haar zelve gebeurt. Want ook zij wordt als de wijsheid in persoon geprezen in allerlei boeken, waarin tevens de wellust wordt gelaakt; doch in 't werkelijke leven, wint het meestal de wellust van de wijsheid. Daarom moet hare vriendin zich niet door die smadelijke bejegening van onwaardigen laten ontmoedigen. Veel liever moet zij zich hare ware vrienden herinneren, die haar, in het vroege uur van haar verschijning aan den hemel, toch altoos getrouwelijk blijven vergezellen, en zich dankbaar toonen en gevoelig voor hare gaven. Pallas geeft haar den vriendelijken raad in de volgende versen, die zeker uwe goedkeuring zullen wegdragen:

Quid? tibi nonne satis multos numeramus amicos?
Te mare, te surgente, novis micat ignibus: unda
Suave repercussa colludit imagine ridens.
Te campus surgente virens depellere somnum
Gestit, odorato trepidare videtur in herbis
Flamine luxurians, mollique undare susurro.
Nocturnum gelidus rorem, gemmantia dona,
Flos bibit, atque pudens casta sub luce dehiscit,
Se rosa, Diva, tuo pingit rubicunda colore;
Te surgente fremit blando cum murmure silva,
Et volucres dulci dulcem te voce salutant
Permulcentque tibi variis concentibus auras.

Wij willen dit lieve stukje, waarin een bevallig thema op verdienstelijke wijze is uitgewerkt, beloonen met eene eervolle vermelding en de uitgave op kosten van het legaat.

III. Geen allegorie, maar een tafereel, ontleend aan toestanden van het werkelijke leven, heeft zich de dichter van nummer III ter bewerking gekozen, en wel in den vorm van een brief, waarin eene jonggehuwde vrouw aan de vriendin harer jeugd, Jacoba, in antwoord op haar schrijven, haren nieuwen levensloop schetst. Vandaar de titel: *Nupta ad amicam*, terwijl het motto, ontleend aan een *Ignotus poeta*, waarvoor we den dichter zelven houden, den inhoud van den Epistel doet vermoeden: *Multa in coniugio sunt mala mixta bonis.* De trouwe vriendschap, welke beide vriendinnen sinds hare eerste jaren verbindt, doet haar belang stellen in alles, wat haar wederzijds aangaat; want zegt de briefschrijfster:

Nec minus alterius, quam parvas ante puellas,
Nunc quoque scire iuvat seria, scire ioca.

Daarom wil zij volgaarne op de vragen van Jacoba antwoorden, en begint met eene beschrijving van hare woning met haar klein tuintje:

Tres frutices, umbrae continet ille nihil.

De vertrekken zijn behoorlijk gemeubeld:

Intus disposita est aspectu digna supellex,

en zij zelve zorgt ze van stof vrij te houden; want het zou onverstandig zijn alles aan dienstboden over te laten, vermits

Delassare manus nil amat ista tribus.

Deze huishoudelijke bezigheid geeft haar aanleiding om te klagen over de dienstboden en hare gebreken, en doet haar uitroepen:

O ego quam cunctis posse carere velim!

Doch liever dan over dit onbehagelijk onderwerp uit te weiden gewaagt zij van aangenamer ervaringen. Met moederlijke ingenomenheid spreekt zij van haar vierjarigen zoon, het evenbeeld zijns vaders, en daarbij zoo lief en aanvallig:

A puero Veneris discrepat ille parum.

Haar dochtertje, zeggen velen, gelijkt sprekend op de moeder, hoewel, voegt zij er bescheiden aan toe:

Sed numquam facies tam mihi pulcra fuit.

Op de vraag van Jacoba of zij haren man, na eene vijfjarige vereeniging, nog bemint gelijk bij den aanvang haars huwelijks, antwoordt zij behendig, dat hare vriendin beter had gedaan met te vragen, of een minnaar, die hoopt en verlangt niet verschilt van den echtgenoot, die sinds lang zijn rijk ziet gevestigd? En zij laat terstond het antwoord volgen, hoewel, naar ons gevoelen, het contrast wel een greintje te scherp teekenend:

Crede mihi, differt; nihil est submissius illo;
Huic placet imperiis cedere cuncta suis.
Ille animo placido et comi fert omnia vultu;
Aestibus hunc irae nil dare lora pudet.
Ille suae mittit locupletia dona puellae;
Hic putat uxori quidlibet esse satis.

Eindelijk moet ook nog op het *post-scriptum* van den brief der vriendin gelet worden. Jacoba vroeg, of zij de liefde van een jonkman die haar het hof maakte, zou beantwoorden? Wat haar te raden? Immers hare jonge vriendin moet zich niet verbeelden, dat het huwelijk niets anders dan onbezorgde en onbewolkte dagen belooft:

Quid dicam? promittit Hymen, si credis amicae,
Non ita tranquillos nec sine nube dies.

Geeft dus Jacoba aan een onbezorgd en onafhankelijk leven de voorkeur, dan zal het voor haar verkieslijker zijn ongehuwd te blijven:

Ergo si placide et vis libera vivere curis
Perlegere historias, iuris et esse tui,
Virgo mane, sancti monitu Paulique meoque.

Doch wordt haar 't hart te veel tot liefde gedrongen, en voelt zij zich den moed, om minder voor zich zelf, dan voor anderen te leven, dan hoopt de schrijfster dat Jacoba in haren geliefde een zachtmoedigen en trouwen echtvriend moge vinden:

Nube tuo iuveni, mitem fidumque maritum
Quem fore spero tibi. Dulcis amica, vale.

Wij vonden aan deze bevallige Elagie meer dan gewone verdiensten. Er ligt over het geheel een waas van bevalligheid en tevens kiesche discretie, welke u terstond voor den dichter inneemt. Op menige plaats wordt men aangenaam verrast door een of ander geestig zetjen, of bewondert men van die kleine, lichte kunsttoetsen, als met den punt van het penseel aangebracht, en die de hand van den meester verraden. Gaarne hadden wij daarom dit stuk met goud bekroond; ware het niet dat nog grooter verdiensten, gevoegd bij den ernst en de verhevenheid van het onderwerp, ons genoopt hadden den eereprijs aan *Iudas Machabaeus* toe te wijzen. Thans geven wij aan dezen genialen dichter wat wij kunnen: de eerste plaats onder de met lof vermelden, en de daaraan verbonden uitgave in den bundel der prijsversen.

IV. Over het vierde gedicht, *Exulis gemitus*, hebben wij reeds bij den aanvang van ons bericht het noodige medegedeeld.

V. Het vijfde en laatste stuk, een carmen van 85 hexameters, draagt den titel van *Mater Messiae*, en heeft tot bijschrift de woorden uit Genes. III, 15: *Inimicitias ponam inter te et mulierem*, waarin tevens de hoofdinhoud ligt aangeduid. Immers de dichter koos zich tot onderwerp van zijn zang de wereldberoemde profetie, de eerste na den zondeval in het Paradijs, waarin voor het nageslacht de hoop

op een Hersteller en Verlosser lag besloten, en welke de christelijke oudheid zoo dikwerf als het πρῶτον εὐαγγέλιον verheerlijkte. Na eene korte inleiding, waarin hij zegt niet te zullen gewagen van den oorspronkelijken gelukstaat onzer stamouders vóór den val, laat hij, ons bedunkens zonder behoorlijk in acht genomen overgang, eensklaps aan den hemel verschijnen de vrouw der profetie, wier zaad den kop van het helsch serpent zal verpletten, en schildert haar, zich als poëet die vrijheid veroorlovend, zonder zich streng aan den bijbeltekst van Genesis te houden, met al de trekken van het apocalyptisch beeld bij Johannes (Apoc. XIII, 1):

Haud mora, bissenis redimita micantibus astris
Tempora, per tenebras Virgo coelo astitit alto.
Qualis erat! candore genas suffusa rubentes
Sole recens orto niveos induxerat artus,
Presserat et niveo serae pede cornua Phoebes.

Na deze verschijning keert hoop en vertrouwen op aarde terug, en een gouden eeuw van zegen en verzoening daagt in het verschiet:

Aëra per liquidum volitans spes tollitur alis,
Aurea saecla canens mutataque foedera mundo,
Placatasque animis memorat coelestibus iras.

Doch ook de helsche draak stijgt uit den afgrond op. Zijn booze toeleg om het menschdom in 't verderf te storten wordt door den Almachtige verijdeld, die ten aanhoore van de verschenen Maagd, en tot haar en tot het monster sprekend, de plechtige belofte uit van een Verlosser, uit de Maagd geboren, die met zijn voet den kop van het serpent zal verpletten:

Illisoque cadet cervix elata cerebro.

Dankbaarheid en blijdschap begroeten die belofte in den hemel en op aarde. De Maagd stijgt weder in de wolken en onttrekt zich aldus aan de woede van het monster, dat

een laatste poging waagt om haar te schaden. Eene tallooze engelenschaar stemt daarop een loflied aan met de woorden van den tweeden Psalm, bezingt de overwinning op zonde en dwaling, en verheerlijkt den beloofden Verlosser, wiens rijk geen einde heeft, en van wien de Almachtige zelf getuigt:

Haec compar mea progenies, haec gentibus olim
Iura dabit, domitoque feret magna hoste tropaea,
Nomen et extremas extendet victor in oras.

Uit de door ons aangehaalde regels van dit gedicht zal het u gebleken zijn, dat de schrijver geen nieuweling is in het hanteeren van het latijnsche metrum, en ook, hoewel niet altoos vloeijend en correct, de taal genoegzaam machtig is om zijne denkbeelden uit te drukken. En toch is hij, naar ons oordeel, er niet in geslaagd om met het verheven onderwerp, dat hij zich ter bewerking had gekozen, gelijken tred te houden. Om te slagen had hij den toon van zijn gedicht hooger moeten stemmen. Daarbij is zijne voorstelling en periodenbouw dikwijls duister, en kost het eenige inspanning om bij de eerste lezing den ideeëngang van den schrijver te vatten. Ook is zijn stijl en taal niet altoos zuiver, en gebruikt hij soms uitdrukkingen of spreekwijzen die zonderling of incorrect zijn, gelijk b. v. *flammata ora*, *fundi cernitur hostis*, en dergelijken. Vooral stuitte ons ook het veelvuldig gebruik, in een streng christelijk onderwerp, van mythologische formulen, die een wanklank vormen met bijbelsche toestanden; en wij betwijfelen het zeer, of zelfs in den bloeitijd der Humanisten, toen men uit overdreven purisme, den hemel *Empyreum* of *Olympus*, en God zelf *Jupiter* of *Tonans* noemde, en dergelijken, een dichter zich aan zulk kras anthropomorphisme zou hebben gewaagd, als hetgeen onze schrijver zich veroorlooft in de volgende verzen, waarin vooral de zijn »ouden haarbos" schuddende *Tonans* afkeuring verdient:

Audiit insanos Pater et cervice vetustos
Omnipotens quassans crines et flammeus aestu
Has dedit haud tonitru absimiles de pectore voces.

De slotsom van ons onderzoek was, gelijk gij reeds vermoeden zult, dat wij geen vrijheid vonden om aan dezen dichter eene eervolle plaats onder de mededingers aan te wijzen. Daar hij echter ons toeschijnt aanleg te bezitten en lust voor de latijnsche poëzie, zullen wij hem gaarne beter gewapend in een toekomstigen wedstrijd terugzien.

Aan het eind gekomen van ons verslag, blijft ons slechts overig om den Heer voorzitter te verzoeken den secretaris onzer Afdeeling te machtigen om het naambriefje, behoorend bij het bekroonde dichtwerk *Iudas Machabaeus*, te openen, en de inzenders van de twee met lof vermelde stukken uit te noodigen om hunne namen bekend te maken.

Amsterdam, 8 Maart 1886.

TH. BORRET.
J. C. G. BOOT.
S. A. NABER.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MAART 1886.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, BRILL, BEETS, FRUIN, KUENEN, HARTING, SIX, BORRET, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, ASSER, PLEIJTE, POLS, BELLAAR SPRUYT, TIELE, MATTHES, VERDAM, PIERSON, MOLTZER en BOOT, secretaris.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris biedt een exemplaar van de tweede herziene uitgaaf zijner bewerking van Cicero's brieven aan Atticus voor de boekerij aan. Aangenomen met dankzegging. Hij leest het rapport, gesteld door de heeren M. de Vries en Cosijn, over de verhandeling aangeboden door den heer Kern, »Bijdrage tot de verklaring van eenige woorden in Paligeschriften voorkomende". De vergadering vereenigt zich met het voorstel om haar op te nemen in de verhandelingen der afdeeling.

Daarna leest de heer Borret het Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie. Van de vijf ingezonden dichtstukken moest een, getiteld: *Exulis gemitus*, ter zijde gelegd worden als niet voldoend aan de voorwaarden van den wed-

strijd. De gouden medaille wordt toegewezen aan den dichter van *Iudas Macchabaeus*, eervolle melding aan de auteurs van de elegie *Nupta ad amicam* en van het gedicht *Querentem Auroram, quod ab hominibus derelinquatur, consolatur Pallas*, wanneer zij vergunning geven om de daarbij behoorende naambriefjes te openen.

Als maker van het bekroonde gedicht wordt bekend de heer P. Esseiva te Freiburg in Zwitserland.

De heer Leemans handelt over grieksche opschriften uit Klein-Azië in de laatste jaren voor het Rijks-Museum van oudheden aangewonnen. De meesten zijn van den heer Stephanos Nicolaides te Smyrna door den Nederlandschen consul aldaar, den heer R. J. van Lennep, voor het rijk aangekocht, eenige door hem aan het Museum ten geschenke gegeven.

De spreker behandelt de opschriften van tien geloftegedenksteenen, afkomstig van Maionia in Lycie en uit de omstreken van Philadelphia, enz. en van acht graven uit den omtrek van Smyrna.

De spreker laat het ter beslissing van het bestuur der afdeeling, of zijne mededeeling, aan welke hij eene verkleinde voorstelling der opschriften wenscht toe te voegen, in de Verslagen of in de Verhandelingen der afdeeling dient opgenomen te worden.

Het bestuur geeft de voorkeur aan de Verhandelingen en verzoekt de heeren Naber en Pleijte in de volgende vergadering over de bijdrage van den heer Leemans verslag te doen.

Het medegedeelde geeft den heer Naber aanleiding tot enkele opmerkingen over de lezing van sommige namen en woorden, en aan den heer Tiele tot enkele opmerkingen betreffende de godin Anaïtis enz. De heer Leemans bedankt daarvoor en wenscht die in overweging te nemen.

Nadat de heer Pols namens den heer Dr. S. Biffi te Milaan diens werk »Sulle antiche carceri di Milano e del ducato Milanese, Milano 1884" voor de boekerij heeft aangeboden — waarvoor den schrijver dank zal worden betuigd — wordt de vergadering gesloten om door eene buitengewone gevolgd te worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den APRIL 1886.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, BEETS, FRUIN, KUENEN, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, BUYS, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, JORISSEN, CAMPBELL, ACQUOY, QUACK, ASSER, PLEYTE, POLS, BELLAAR SPRUYT, TIELE, PIERSON, VAN DE SANDE BAKHUISEN, DE LOUTER, WIJBRANDS, MOLTZER, LOMAN en BOOT, secretaris.

De heer Verdam heeft bericht, dat hij verhinderd wordt de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en op verzoek van den heer Leemans met eenige bekorting vastgesteld.

De secretaris deelt mede dat na de oproeping in de Staats-Courant, de heer J. van Leeuwen zich heeft doen kennen als de dichter van den brief *Nupta ad amicam*, en dat de dichter van het eervol vermelde stuk *Querentem Auroram consolatur Pullas* de uitgaaf daarvan niet toestaat.

Hij leest een brief van den heer J. de Wal inhoudende kennisgeving dat hij op 3 April den zeventigjarigen leeftijd heeft bereikt en dus tot de rustende leden der afdeeling moet overgaan. Verder deelt hij den inhoud mede van twee brieven van den heer W. Ringnalda te Delfzijl, die in een Atlas van Nederland de door de Regeering aangenomen spelling van plaatsnamen, volgens de Lijst in 1864 door de letterkundige afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgegeven, wenscht te volgen en daarbij de hulp en ondersteuning der Afdeeling inroept.

Over het ontstaan en de waarde van die Lijst en van de Woordenlijst voor de spelling der aardrijkskundige namen in Nederland in 1884 door het Aardrijkskundig Genootschap uitgegeven wordt door de heeren Beets, Brill, M. de Vries, Naber en Boot gesproken, en ten slotte het voorstel van den voorzitter aangenomen, dat aan den adressant zal bericht worden, dat de Akademie niet geneigd is hare lijst te verbeteren en aan te vullen.

Vervolgens leest de heer Naber het door hem en den heer Pleyte opgemaakt verslag over de verhandeling des heeren Leemans over Grieksche opschriften uit Klein-Azië. De vergadering vereenigt zich met de conclusie tot opneming der verhandeling in de werken der Akademie.

Bij de aanbieding van een exemplaar zijner uitgaaf der Rijmkroniek van Melis Stoke, Utrecht 1885, twee deelen, waarbij een photo-lithographische afdruk van een autograaf van den dichter uit het Archief van Zierikzee gevoegd is, spreekt de heer Brill kortelijk over de uitgave van Huydecoper, die te onrechte vele plaatsen voor onecht verklaard heeft. Verder merkt hij op dat de heer van den Brandeler te 's Gravenhage hem opmerkzaam heeft gemaakt op de onjuiste lezing en verklaring van v. 1048 van Boek VI: *Ende droeghen doed Ekine, sinen knape*, waar de lezing der handschriften: *Ende droeghen doedekine, sinen knape* onveranderd

moet blijven, daar uit stukken in het oud-archief van Dordrecht blijkt dat zekere *Droeghe Doedekine* met Oloud en zijne broeders is verslagen. Eindelijk betuigt de spreker zijne instemming met twee aanmerkingen van den heer Fruin betreffende v. 692 van Boek V en v. 290 van Boek VI. Op de eerstgenoemde plaats is sprake van manschappen voor 's Graven tocht tot ontzet van Medemblik te leveren, en wel *Twe man alduere van der heven.* Uit eene plaats in het Oorkondenboek van Holland en Zeeland blijkt dat *heven*, niet eene heffing van manschappen, maar eene hofstede, bij de heervaart betrokken, beteekent. Op de andere plaats moeten onder *menich pilic knecht* verstaan worden personen in onlusten betrokken, omdat *pine* synoniem is met *onlust*, en *pynlichede* met *twist.*

Daar niemand het woord verlangt, wordt de vergadering gesloten en door eene buitengewone gevolgd.

VERSLAG

OVER DE

VERHANDELING VAN DR. C. LEEMANS, GRIEKSCHE OPSCHRIFTEN UIT KLEIN-AZIË.

Ons rapport zal zeer kort kunnen zijn, want wij vervullen eene bloote formaliteit. Was de verhandeling van den heer Leemans bestemd om in de Verslagen en Mededeelingen te worden opgenomen, dan was de goedkeuring der vergadering voldoende geweest en had er geen sprake behoeven te zijn van rapporteurs. Maar de schrijver gaf vrijheid zijn stuk te bestemmen voor de kwartowerken en daar het bestuur der afdeeling deze wijze van publiceeren verkieslijker achtte, moeten wij u een enkel oogenblik lastig vallen. Het geldt, gelijk men weet, achttien onuitgegeven Grieksche opschriften uit Klein-Azië, die door de goede zorgen van den Nederlandschen Consul te Smyrna, den heer R. J. van Lennep, het Leidsche Museum van oudheden hebben bereikt. Wij maakten in de vorige bijeenkomst kennis met de overgroote meerderheid en het is dus overbodig daarover meer te zeggen. Het spreekt van zelf, dat wij tot de plaatsing adviseeren.

Niettemin wenschen wij enkele opmerkingen aan de aandacht des schrijvers te onderwerpen. Zoo heeft deze zich blijkbaar voorgesteld, dat hij zijn stuk zou *voorleezen:* daarbij was zekere uitvoerigheid gewenscht en geboden. Voor den

druk zouden wij voor ons verre de voorkeur geven aan grooter beknoptheid. Wij onderwerpen dit denkbeeld aan het beter oordeel des geachten schrijvers. De inhoud der opschriften is meerendeels zeer eenvoudig en de deskundige lezer behoeft weinig of geen toelichting, het is hem, om een voorbeeld te nemen, genoegzaam bekend, dat *ἀκήκοα* het perfectum is van *ἀκούειν*.

Op enkele plaatsen volgen wij eene afwijkende opvatting zoo bijv. n⁰ 4: *Θεᾷ Ἀναείτι καὶ Μηνιτιάμου Τύχη καὶ Σωκράτης καὶ Ἀμμιανὸς καὶ Τρόφιμος οἱ Ἀμμίου καὶ Φιλήτη καὶ Σωκρατία αἱ Ἀμμιάδος ποιήσαντες τὸ ἱεροποίημα, εἰλάσαμεν ὑμητέραν Ἀναεῖτιν ὑπὲρ τέκνων καὶ θρεμμάτων, ἔγγραφον ἔςησαν.* Voor *ὑμητέραν* wordt te recht hersteld *μητέρα* en de *Υ* staat hier gelijk men ziet voor den uitgang van den nominativus *ΟΙ*, maar het participium moet niet luiden *εἰλασάμενοι* en beteekent ook niet: *medelijden hebben* of *verbidden tot ontferming*, want de spiritus asper moet er bijgedacht worden. Voor *εἰλασάμενοι* schrijven wij in onze orthographie: *ἱλασάμενοι*. Ook meenen wij, dat *ἔγγραφον* een zelfstandig naamwoord is en *document* beteekent: aan *ἐγγράφοντες* mogen wij niet denken. Wat de *Θρέμματα* betreft, kan men vergelijken C. J. G. 3113 *a*, 3266, 3270 en 3356.

Ook met de opvatting van n⁰ 6 kunnen wij ons niet vereenigen: *Μεγάλη Ἀναεῖτις, ἐπεὶ ἡμάρτησεν Φοῖβος, ἐπεζήτησεν ἱεροποίημα ἀποδεῖ νῦν εἰλασάμενος καὶ εὐχαριςῶν.* Wij hebben hier weder het participium *ἱλασάμενος*, maar wat is *ἀποδεῖ*? Wij meenen een praesens, want *νῦν* staat er bij. *Ἀποδεῖ* of *ἀποδίδει* is eene welbekende barbaarsche vorm voor *ἀποδίδωσι*.

N⁰ 7 staat op den steen *Ἀξιοττήνῃ*, niet *Ἀζιοττήνῃ* en wij onderstellen, dat overal aldus zal moeten gelezen worden. Ook in de interpretatie van C. J. G. 3442 zouden wij gaarne eene andere uitlegging voorslaan. Hermogenes had kwaad gesproken van eens landmans wijn; deze had de godheid gunstig voor zich gestemd door het geven van een *πιττάκιον*, een duister woord dat wij liever ongerept zouden laten, doch wil men eene conjectuur wagen, dan

ligt *πιθάκνιον* voor de hand, een vaatje wijn. *Ὁ θεὸς ἐκολάσετο* (aldus staat er voor *ἐκολάσατο*) *τὸν Ἑρμογένην καὶ ἱλάσατο τὸν θεὸν καὶ ἀπὸ νῦν εὐδοξεῖ.* Wie was van van nu af *εὔδοξος*? Wij zouden zeggen: de wijn, die weder goede prijzen behaalde.

N⁰ 9 lezen wij: *Αὐρήλιος Τρύφιμος Ἀρτεμισίου ἐρώτησα τὸν θεὸν ἂν ἔρησα μητρὶ θεῶν ρήλην ἐλογ..γεον τὰς δυνάμις.* Er moet, denken wij, verbeterd worden: *ἐρωτήσας τὸν θεὸν ἀνέρησα μητρὶ θεῶν ρήλην.* De laatste woorden kunnen uitgelegd worden: *εὐλογήσας σου τὰς δυνάμεις.* Voor *σου* heeft de steenhouwer de syllabe *σας* weggelaten.

In n⁰ 14 is *ΤΙΜΗΣΕΝΕΚΟΝ* waarschijnlijk *τιμῆς ἕνεκεν* en de conjecturen omtrent het onbekende, doch zeker wel bedorven Latijnsche adjectivum op *arius* dunken ons wel wat onzeker. Onze eigen opvatting houden wij terug, totdat wij haar beter kunnen staven.

Eindelijk kan n⁰ 16 zeker wel gelezen worden *ἐνσορὶν* de bedorven vorm van *ἐνσόριον*; dat blijkt uit C. J. G. 3270 vgl. met C. J. G. 3351.

Onderscheiden dezer oorkonden zijn gedateerd; maar naar welke jaartelling? De schrijver denkt aan de Aera Seleucidarum. Op deze wijze worden de opschriften geplaatst tusschen het einde van de laatste eeuw voor en het einde der eerste eeuw na onze jaartelling. Wij kunnen niet toegeven, dat die steenen zoo oud zijn. Wij denken aan het slordig schrift, aan de verbasterde lettervormen en aan het gedeeltelijk barbaarsche Grieksch. Ook de herhaaldelijk voorkomende naam Aurelius wijst op later tijd, hetgeen ook Böckh niet ontgaan is bij het bespreken van gelijksoortige stukken. Zie C. J. G. 3420. Deze, en trouwens gedeeltelijk nog andere redenen, brengen ons tot de derde eeuw. De jaren die opgegeven worden, loopen van 178 tot 328 en moeten dus ongeveer met onze jaren overeenkomen. Dat is intusschen licht te bereiken; want velen rekenden naar den tijd na den slag bij Actium. Wij vinden geene aanleiding af te wijken van Böckh, die evenzeer tot dit resultaat was gekomen, ofschoon hij het

rijke materiaal niet had, dat nu te onzer beschikking staat.

Wij eindigen met u voor te stellen de verhandeling van den heer Leemans onder dankbetuiging in de kwartowerken der afdeeling op te nemen, nadat de schrijver kennis heeft genomen van onze gedeeltelijk onbeduidende bedenkingen.

Amsterdam, 12 April 1886.

S. A. NABER.
W. PLEIJTE.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den MEI 1886.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BEETS, HARTING, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, PLEIJTE, TIELE, WIJNNE, VERDAM, WIJBRANDS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON en BOOT, secretaris.

Nadat de vergadering geopend en het proces-verbaal der vorige vergadering gelezen is, leest de secretaris den brief van het Ministerie van binnenlandsche zaken, inhoudend kennisgeving dat de benoemingen der afdeeling van de heeren C. W. Opzoomer tot voorzitter, S. A. Naber tot onder-voorzitter, S. Muller Fzn. te Utrecht, S. J. Fockema Andreae te Leiden en A. Pierson te Amsterdam tot gewone leden, Ch. Schefer te Parijs tot buitenlandsch lid, J. W. IJzerman, hoofd-ingenieur der staatsspoorwegen te Djokjokarta, tot correspondent, door Z. M. den Koning bij kabinetsbeschikking van 23 April ll. bekrachtigd zijn.

De nieuw benoemde leden, aan wie hiervan kennis is gegeven, worden daarop binnengeleid en door den voorzitter verwelkomd.

Vervolgens wordt gelezen een brief van Mevrouw de wed. Holwerda met kennisgeving van het overlijden van haren echtgenoot den heer J. H. Holwerda, rustend lid der afdee-

ling, op 15 April ll. De voorzitter brengt hulde aan de nagedachtenis van den overledene en schetst zijne verdiensten in de kritiek van het Nieuwe Testament, Flavius Josephus en Philo. Aan de weduwe zal de deelneming der afdeeling betuigd worden.

Nog worden gelezen een schrijven van den heer Ch. Schefer te Parijs, waarin deze zijne ingenomenheid met de benoeming tot buitenlandsch lid betuigt en een van het rustend lid baron Sloet, die eene verhandeling over de dieren in het duitsche volksgeloof ter uitgave in de werken der afdeeling aanbiedt. Zij wordt in handen gesteld van de heeren Tiele en Wijbrands, met verzoek om daarover in de volgende vergadering rapport uit te brengen.

Namens de heeren K. Freiherr von Richthofen, A. Pierson en J. H. Ferguson worden boekgeschenken aangeboden en met dankbetuiging aangenomen.

Daarna spreekt de heer Land over drie aardrijkskundige geschriften uit de Syrische letterkunde der zesde en zevende eeuw. Het eerste, door hem uitgegeven in het derde deel der *Anecdota Syriaca*, is de vertaling van een grieksch schoolboekje, getrokken uit het werk van Claudius Ptolemaeus; het tweede bevat eenige bladzijden uit het scheppingsverhaal, hexaëmeron, van den bisschop Jacobus van Edessa; het derde en belangrijkste is een aanhangsel bij het eerste stuk gevoegd door een verzamelaar, die omstreeks 555 van onze tijdrekening schreef. Daarin worden over de bevolking bij den Caucasus verscheidene bijzonderheden vermeld.

Naar aanleiding van het gesprokene worden door de heeren de Goeje en Kern enkele opmerkingen over Syrische land- en volkennamen aan het oordeel van den spreker onderworpen, die daarvoor dank zegt en zijne mededeeling afstant voor de Verslagen der afdeeling.

Voor de boekerij wordt aangeboden door den heer Wijnne: de geschiedenis van de afdanking van 't krijgsvolk in 1649

en 1650 en de handelingen van prins Willem II, door hem bewerkt en uitgegeven door het Historisch genootschap te Utrecht, 1885; door den heer Tiele een overdruk van het door hem bewerkte artikel in de Encyclopaedia Britannica over godsdiensten, welks inhoud door hem beknoptelijk wordt opgegeven; door den heer M. de Vries de negende aflevering der derde reeks van het Woordenboek der Nederlandsche taal. 's Gravenhage en Leiden 1886.

De voorzitter zegt dank voor deze geschenken en sluit daarna de vergadering.

AARDRIJKSKUNDIGE FRAGMENTEN

UIT DE

SYRISCHE LITERATUUR DER ZESDE EN ZEVENDE EEUW.

(*Met een schetskaartje.*)

MEDEDEELING VAN

J. P. N. LAND.

Uit de verbinding van grieksche met voor-aziatische beschaving sinds Alexander den Groote ontstond, behalve de hellenistische, ook de syrische literatuur. Zij bediende zich van de aramesche taal, die van haren hoofdzetel in Noordelijk Mesopotamië over het gebied harer naaste semitische stamverwanten verspreid, en in den geheelen omtrek der syrisch-arabische woestijn de handels-, regerings- en schrijftaal bij uitnemendheid geworden was. Niet enkel tot in Babylonië en Palaestina had zij de oude landtalen verdrongen, zooals zijzelve later voor de arabische zou moeten wijken; maar in geschrifte heerschte zij tot ver in het zuiden, en de buren van vreemden stam, van de regering te Seleucia of Ctesiphon af tot den minsten koopman toe, die in de westelijke helft van het rijk der Seleuciden, Arsaciden of Sasaniden verkeerde, gebruikten het Arameesch om door een ieder verstaan te worden, zooals zij zich om de Middellandsche Zee van het Grieksch of Latijn zouden bedieud hebben. Waar die taal het meest naast de grieksche werd genoemd, heette zij in de wandeling Syrisch,

volgens het spraakgebruik der Grieken, en dezen waren het ook die hare schrijvers in menig ander opzigt tot voorbeeld namen. De woordvorming en de zinbouw van hun idioom werd daardoor niet weinig gebaat; zij zochten hier met behoud van eigen volksaard hunne meesters op zijde te streven. Doch wat hen veroordeelde om eeuwig leerlingen te blijven, was reeds het gemis van kunstzin zoowel als van een roemrijk nationaal verleden. Daarom is ook van hunne oudere geschriften nagenoeg niets bewaard; de christenen werden er niet zoo door bekoord, dat zij de heidensche en gnostische tekortkomingen der vaderen voor een oogenblik zouden hebben vergeten. En voor de geletterden der laatste eeuwen vóór den Islam bestond er niets van wezenlijk belang dan hun dagelijksch bedrijf en vermaak, hunne verhouding tot de groote mogendheden — het byzantijnsche en het perzische rijk — en de kerk met hare theologie. Ter wille van dit een en ander werd ook aan geschiedenis, taalkunde, wijsbegeerte en natuurkennis eenige aandacht gewijd, doch niet meer en niet beter dan dat in de grieksche scholen van dien tijd geschiedde. De lust tot eigen onderzoek was nooit ontwaakt, en men bleef vertalen, afschrijven en excerperen, alsof alleen de ouden oogen, ooren en verstand hadden bezeten. Natuurlijk zijn er ook in die dagen groote talenten opgestaan, en wie met de omstandigheden rekening houdt, kan voor geleerden als Jacobus bisschop van Edessa, en Georgius den kerkvoogd der Arabieren van Hira, niet anders dan eerbied gevoelen Met dat al was hunne geleerdheid niets anders dan scholastiek, en werd er uit eigene aanschouwing der dingen hoogstens dan geput, wanneer het erop aankwam, gebeurtenissen die men beleefd had in den trant van Eusebius en zijne navolgers te boek te stellen.

Van belangrijke bijdragen tot de kennis van landen en volken kan dus in de syrische literatuur geen sprake zijn. Men zou alligt verwachten, dat, waar voor wereldlijke en geestelijke zaken voortdurend gereisd werd, iemand althans een handleiding zou hebben geschreven voor wie zich naar Constantinopel, Jerusalem of Alexandrië begaven. Men zou onderstellen dat de gedurige aanraking met de beide groote

rijken van dien tijd belangstelling moest wekken in eenig overzigt van beider gebied en de middelen waarover zij te beschikken hadden. Niets van dat weinige zelfs werd er geleverd; in den loop van een verhaal vermeldde men de plaatsen doorgaans zóo alsof iedereen met hare ligging bekend was, en toch waar men bij uitzondering een aardrijkskundige schets ontwerpen ging, beschreef men volgens een of ander ellendig compendium, en zonder zich in het minst te verontschuldigen, de toestanden van eenige eeuwen geleden.

Tot heden zijn mij twee geographische texten, of eigenlijk twee benevens een aanhangsel in handen gekomen, die ik ditmaal wensch te bespreken.

Het eene stuk, met het aanhangsel, is uit een londenschen codex uitgegeven in het derde deel mijner *Anecdota Syriaca*. Reeds in 1869, toen er nog uitzigt bestond dat het Legatum Warnerianum de uitgave dier verzameling met vertaling en toelichting volgens afspraak voltooijen zou, heb ik omtrent het eerste gedeelte eenige nuttige wenken mogen erlangen van den beroemden geograaph prof. Heinrich Kiepert. Thans, nu de arbeid, door mijn vroegeren leerling den heer W. J. van Douwen en mijzelven aanvankelijk aan de vertaling van het genoemde boekdeel besteed, bij gebreke van fondsen zijn doel dreigt te zullen missen, wilde ik hier ten minste het een en ander daaruit mededeelen; en bij het gekozen hoofdstuk komt ook het andere document ter vergelijking onze aandacht vragen. Dit laatste rust nog onuitgegeven in een leidsch handschrift van de twaalfde eeuw, en maakt deel uit van de verhandelingen over het scheppingswerk van bisschop Jacobus van Edessa.

Ik stel mij voor achtereenvolgens te spreken over het kort begrip der aardrijkskunde in de Anecdota; over de aardrijksbeschrijving van Jacobus; en over het aanhangsel dat door een andere hand bij het eerstgenoemde opstel is gevoegd. Zoodoende gaan wij van het minstbeteekenende tot het meer belangrijke over, en maken wij kennis met drieërlei behandeling van geographische stof, waartoe bij de syrische christenen der zesde en zevende eeuw de mogelijkheid bestond: het werktuigelijk overnemen uit een schoolboek;

het verstandig verwerken van hetgeen uit boeken te leeren viel, en het beschrijven van enkele streken bij gelegenheid van een verhaal volgens berigten van ooggetuigen.

I.

Een van de meest opmerkelijke voorbeelden van middeneeuwsche boekenfabricatie biedt ons het handschrift n°. 17202 Add. van het Britsch-Museum. Omstreeks het jaar 600 onzer jaartelling geschreven, moet het de kopij zijn van een verzamelwerk dat kort na 550 werd opgesteld. Dat werk is naar het voorbeeld der toen meest gelezene geschiedenissen in boeken en hoofdstukken ingedeeld. Te beginnen met het derde boek wordt het voorgesteld als het geschrift van Zacharias Rhetor, bisschop van Mitylene, een grieksch auteur die omstreeks 518 werkzaam was; de beide eerste bevatten een verhandeling over de chronologie van Genesis, de legende van Joseph en Asnath, de Acta van H. Silvester, een verhaal van de ontdekking van ligchamen van martelaren, een berigt over twee syrische kerkleeraars onder Arcadius en Theodosius, de geschiedenis der zeven slapenden van Ephesus en eenig ander historisch mengelwerk, waardoor wij tot de synode van Chalcedon komen, voor den monophysitischen verzamelaar het begin der geschiedenis van zijn eigen tijd. In het vervolg, waarvan wij tegen het slot niet weinige bladen missen, schijnen naast Zacharias nog andere bronnen, zooals Eustathius en de syrische Joannes bisschop van Ephesus, te zijn gebruikt [1]), en eindelijk, wanneer wij tot het midden der zesde eeuw genaderd zijn, komt het 7de hoofdstuk van het 12de boek deze *capita selecta* uit de wereldgeschiedenis met een overzigt van het schouwtooneel waarop zij plaats vond bekroonen.

Het begint met de mededeeling, dat koning Ptolemaeus Philometor aan alle vorsten der aarde geschenken zond, met het verzoek om te worden ingelicht omtrent de grenzen, woonplaatsen en zeden hunner onderdanen. Behalve de onbeschaafde volken van het uiterste Noorden hadden allen

[1]) Vgl de verdienstelijke verhandeling van Dr. G. Krüger, *Monophysitische Streitigkeiten im Zusammenhange mit der Reichspolitik* (Jena 1884), p. 20 vv.

de heuschheid van aan zijn wensch te voldoen. Als de uitkomst dezer koninklijke rondvraag wordt ons een slordig en ongelijkmatig uittreksel aangeboden uit de *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* van Claudius Ptolemaeus, van geen beter gehalte dan de werkjes over natuurlijke historie, waarmede ik hier reeds vroeger heb aangetoond [1]) dat de kerkvaders zich moesten behelpen. Nu was het intusschen denkbaar, dat in een zoo oud excerpt eenige betere lezingen bewaard waren dan onze handschriften van dat grieksche werk bevatten; doch de heer Kiepert, met de kritiek van dit laatste geheel vertrouwd, heeft er zelf niet meer dan twee, en dan nog twijfelachtige kunnen ontdekken. En dit ofschoon wij van een gedeelte nog een tweede exemplaar bezitten in een *codex miscellaneus* van de negende eeuw, n⁰. 14620 Add. van de londensche bibliotheek, een afschrift dat ik *B* wil noemen, en waaraan de vervaardiger, volgens zijn zeggen, bijzondere moeite heeft besteed, zoodat hij zelfs nog de varianten van een derde afschrift aanteekent, en over het geheel een beteren text aanbiedt.

De titel van het opstel, die enkel in *A* bewaard is, luidt daar *sĕkariphos dĕtebil;* d. i. *Σκάριφος τῆς οἰκουμένης*. De heer Kiepert merkte op, dat de grieksche bewerker van deze »schets der bewoonde wereld" niet enkel den text, maar ook de landkaarten van Ptolemaeus vóor zich had. Meermalen geeft hij de ligging der landen op volgens de hemelstreken, waar dat uit den text niet viel op te maken; en bij het aziatische Sarmatië vermeldt hij dat »daar paarden en wagens in menigte, en vele barbaarsche volken zijn," terwijl men reeds in de oudheid ledige ruimten op landkaarten met teekeningen van dergelijke zaken aanvulde. Weliswaar noemt ook de text van Ptolemaeus onder de vele volken van dat land *ἡνίοχοι*, waaruit men tot die paarden en wagens besluiten kon. Overigens is de gevolgde methode vrij eenvoudig. Ptolemaeus is het blijkbaar vooral te doen om de juiste teekening van kaarten. Van het tweede tot

---

[1]) Verslagen en Mededeelingen, Afd. Letterkunde, 2de Reeks, Deel IV (Over twee onuitgegevene redactiën van den Physiologus, 1874).

in het zevende boek geeft hij achtereenvolgens de landen van Europa, Libyë en Azië volgens de verdeeling die in zijn tijd bestond, en bij elk afzonderlijk de grenzen, bergen, wateren, volken en benoemde punten; van deze laatste tevens de geographische lengte en breedte. De bewerker van den σκάριφος is geen mathematicus, en in het geheel geen geleerde, maar een »letterkundige", die het werk van anderen pasklaar maakt voor een oppervlakkig onderwezen publiek, en in zijne soort niet een van de uitmuntenden. De mathematische en physische aardrijkskunde slaat hij geregeld over, tenzij soms een wereldberoemde naam zijne aandacht trekt. De steden zijn hem meestal van elders onbekend, zijn lezer kan die uitheemsche namen missen; hij telt ze dus enkel onder ieder land bij elkaar. Hijzelf gaf de sommen blijkbaar in cijferletters; vandaar nog in onze syrische exemplaren onderlinge afwijkingen, die bij het gebruik van telwoorden van minder bedrag zouden gebleven zijn. Behalve de onvermijdelijke schrijffouten is hier, zooals Kiepert mij deed opmerken, ook de onbepaaldheid van het begrip πόλις van invloed geweest. Wanneer Ptolemaeus de plaatsen binnenslands vermeldt, verstaat hij onder die benaming alle punten waar menschen bijeenwonen, waarvan hij er slechts enkele als τεῖχος, κώμη, ἱερόν enz. nader bepaalt. Bij grensplaatsen, vooral die aan de kusten, waar hij meestal de hoedanigheid vermeldt, is het dikwijls niet gemakkelijk na te gaan, wat men eigenlijk onder de »steden" zou moeten rekenen. Intusschen, zoodra men weglaat hetgeen enkel τόπος, βωμός, ἱερόν, λιμήν, ὅρμος heet, waarbij dus aan een bijeenwonen in verscheidene huizen niet behoeft gedacht te worden, stemt de uitkomst van iedere telling met de cijfers van den σκάριφος genoegzaam overeen om ons te overtuigen dat geen andere auteur dan Ptolemaeus de stof voor ons boekje heeft geleverd.

Europa begint met »het Noordwesten" van dat werelddeel, met 77 steden, »waarvan de namen niet gemakkelijk te schrijven zijn". Bedoeld zijn *Hibernia* en *Albion*, waarin Kiepert 68 steden telt, die echter met namen van volken, havens of eilanden kunnen vermeerderd zijn. Bij *Hispania*

en *Gallia* volgen de afdeelingen in geregelde orde, hoewel met bekorting en wijziging naar aanleiding der landkaart; de cijfers verschillen niet veel van het oorspronkelijke; alleen de naam der stad *Burdigala* is in al de drie syrische exemplaren tot dien van het land *Celtogalatia* verbasterd (*B*: *Celtogia*). *Germania*, *Rhaetia*, *Vindelicia* en *Noricum* moeten reeds oudtijds door een leemte in het grieksche of het syrische handschrift geleden hebben. Ten minste ons HS. *A* heeft niet meer dan »*Germaïs* 12 steden"; daarentegen *B* enkel: »het land *Noricum* 13 steden". Dit *Germaïs* moet wel ontstaan zijn uit den aanhef bij Ptolemaeus: *τῆς Γερμανίας τὴν μὲν δυσμικὴν πλευράν*, en het getal 12 behoort inderdaad bij Noricum, waar wij 13 steden vinden. *Italia* »het land van Rome" staat met zijne 301 of 298 steden enkel in *B*, terwijl *A* het overslaat. Bij het Europesche *Sarmatia* »aan den Zuidelijken Oceaan" (hier is de landkaart zeker niet nagezien), waar vele barbaarsche volken wonen, is onze schrijver getroffen door de groote grafteekens (נפשתא, *βωμοί*) die Alexander bij de *Τυραγγέται* heeft opgerigt; de eerste letter van dezen naam is echter voor een *π* verwisseld, hetgeen enkel een griekschen afschrijver kan zijn overkomen. Onder *Thracia* wordt *Byzantium* aan den mond van den Pontus vermeld; of onze Syriër wist dat daarmede bedoeld was hetgeen hij enkel als »Constantinopolis" of »hoofdstad des rijks" kende, is twijfelachtig; misschien wijst deze aanteekening op den tijd van het ontstaan van den *σκάριφος* omstreeks de regering van Constantijn den Groote. De stad *Philippi*, die bij Ptolemaeus midden onder de macedonische staat, kan hier moeijelijk anders dan ter wille van den brief van Paulus aan de Philippensen afzonderlijk zijn genoemd; dan zou dus de maker van het uittreksel een Christen geweest zijn. In *Achaja* vinden wij »*Attica*, d. i. *Athenae*", voor onzen man belangrijk wegens de prediking van denzelfden apostel; gelijk wij ook *Corinthus* in den Peloponnesus vermeld vinden. De grieksche eilanden, die Ptolemaeus bij Achaja opsomt, zijn hier blijkbaar bij den Peloponnesus gevoegd en verhoogen er het stedental van 80 tot 107.

Bij de beschrijving van het zuidelijke werelddeel komt de oppervlakkigheid van onzen schrijver vooral niet minder uit. Het is waar, bij *Africa* vernemen wij, dat de provincie tegenover Rome ligt, en *B* weet bovendien, dat daar, »syrisch en romeinsch" gesproken wordt; misschien een toevallige herinnering uit een of anderen historicus, want uit het *λιβυκοὶ Φοίνικες* van Ptolemaeus was dat niet zonder nadenken op te maken. Doch *Marmarica* wordt weder overgeslagen, en van *Aegyptus* »het land van Alexandrië", vernemen wij in weerwil van het boek Exodus geene bijzonderheden. Alleen wordt gezegd dat ten zuiden daarvan het land *Mareotis* (*A*: *Matreotis*) ligt, waar geen regen valt; een berigt uit het voorafgaande hoofdstuk van Ptolemaeus geput, waar de *δίαμμος καὶ ἄβροχος χώρα* ten zuiden van de *μαρμαρικὴ πλευρά* ligt, volgens de uitgave van 1605 *μαρεωτικὴ πλευρά*, welke corruptie dus zeer oud moet zijn, en door de parallele van *Μερόη* (Ptolem. I *sub finem*) verklaarbaar wordt. Doch Meroë — zag onze compilator op de kaart — ligt ten zuiden van Aegypte, en daarom verplaatst hij de aanteekening. Met voorliefde verdiept hij zich nu verder in de merkwaardigheden van zuidelijk *Libya* en *Aethiopia*; de vischeters, worteleters, menscheneters, olifanteneters en struisvogeleters (hier musscheneters, immers *στρουθιοφάγοι*), de groeven van veelkleurig marmer, de bronnen van den Nijl in het Maangebergte, het vaderland van den wierook en de kaneel, hier de witte olifanten en daar de westelijke Aethiopen die in het water wonen en van vruchten leven, vindt hij voor zijne lezers belangrijk genoeg om daartusschenin een aantal van die lastige eigennamen over te schrijven. De bijbelkennis van den vertaler stelt hem in staat om *Aethiopia* en *Aethiopes* met *Kush* en *Kushoje* terug te geven.

Van *Asia* in den ruimeren zin des woords, waar althans onze Syriër zich beter tehuis moest gevoelen, scheidt hij of zijn grieksche voorganger, gedachtig aan de politieke verdeeling, het land der Perzen en Buiten-Indië. In *Bithynia* noemt hij het voor de kerkgeschiedenis zoo belangrijke *Chalcedon*; de provincie *Asia* is het land van *Ephesus*; *Armenia*

Minor bevat de stad *Melitene*, waarop een bewoner van Amid of Edessa bijzondere betrekking kan hebben gehad.

Bij het aziatische *Sarmatia* trekken weder de paardeneters zijne bijzondere aandacht, bij *Armenia Major* de oorsprong der vaderlandsche stroomen Euphraat en Tigris. *Syria*, anders gezegd het dal van Syrië (נחלא דסוריא *Κοιλὴ Συρία*) reikt aan zee van *Rhossus* (de derde stad bij Ptolemaeus) tot *Jerusalem*, hetwelk hij voor *Judaea* in de plaats stelt; »daar zijn de poorten van Syrië", t. w. niet bij Jerusalem maar degene die Ptolemaeus vermeldt ten noorden van Antiochië. In *Arabia* worden de *Σαρακηνοί* stoutweg vervangen door de bekende *Tajoje*. Bij de opgave der omwoners van de noord-arabische woestijn zijn, naar het schijnt, twee verschillende excerpten door elkander geraakt en wordt de text door bedorven lezing geheel onverstaanbaar.

Het perzische rijk begint met *Babylonia*. In *Assyria* (*Aturia* volgens het aramesche *Atur*) ontmoeten wij met verwondering »*Qadishoje* die het paard aanbidden", waarvan Ptolemaeus niets weet. In Medië aan de Kaspische Zee kent hij *Καδούσιοι*, doch in ons uittreksel moet iets anders bedoeld zijn. Bedenken wij, dat hier sprake is van Assyrië en het perzische rijk; dat er voor en na het jaar 500 in het gebergte Singara en ten noorden daarvan *Qadishoje* gevestigd waren, waarover Nöldeke in 1879 eene verhandeling geschreven heeft (*Zeitschr. der deutschen morgenl. Ges.* XXXIII, 157—163); en dat dezen als perzische hulptroepen deel namen aan de oorlogen tegen de Romeinen, terwijl zij een eigen heidendom aanhingen. Deze *Καδισηνοί* of *Καδασηνοί*, door Theophylactus in *Μηδική*, d. i. bij hem het perzische gebied in het algemeen geplaatst, zouden volgens de hier gevolgde indeeling niet wel anders dan tot Assyrië kunnen gerekend worden, en zijn mogelijk door den vertaler uit eigen herinnering in het excerpt uit Ptolemaeus ingevoegd. Ook van »*Gorgon*, de stad van den koning der koningen" wordt hier bij Assyrië gesproken. Ptolemaeus gewaagt van een *Γοργὸς ποταμός*, en plaatst de uitmonding daarvan in den Tigris zoo, dat de *Dîjâla* bedoeld moet zijn, waaruit blijkt, dat tusschen den riviernaam en de ver-

melding der perzische hoofdstad de naam dier stad *Ctesiphon* zal zijn uitgevallen. De zamenvoeging dezer twee gegevens kan enkel aan de landkaart, of anders aan persoonlijke bekendheid met de topographie te danken zijn. In *Persis* aan den zeekant worden de *Σουζαῖοι* van Ptolemaeus hier vervangen, volgens *A* door *'Unoje*, wat onverstaanbaar is, volgens *B* door *Huzoje*; en in dit laatste vermoedt Kiepert de oorspronkelijke lezing van den griekschen geograaph, die de *Οὔξιοι* van Strabo en anderen moet bedoeld hebben, een volk dat op de grens van *Susiana* woonde en aan dit *Uvza* of *Chuz* (Chuzistan) zijn naam ontleende. Intusschen gaat *Susiana* zelf hier onmiddellijk vooraf, en de vertaler vermoedt niet dat dit laatste in waarheid het dikwijls genoemde *Bêt-Huzoje* (vgl. Assem. Bibl. Or. I. 188) is. *Arabia Felix* is voor onzen auteur weder een wonderland; het adjectivum *εὐδαίμων* houdt zijn vertaler voor een eigennaam, (*A*: *Adumis*, *B*: *Admius*); doch hijzelf zal het geweest zijn die den berg *Ophir* en het bijbelsche *Scheba* daar terug vond, terwijl hij zich de vischeters, de zeevaart op lederen zakken, de myrrhe en den wierook ook ditmaal niet laat ontgaan, en toch geen kans ziet om ze van een reeks van onverstaanbare namen los te maken. Daarentegen kunnen wij alleen den vertaler verdenken van de wonderlijke vergissing die in plaats van de *Σαρῖται* de *Urtoje* uit Zuid-Armenië naar deze streken verplaatst. En daarom zou ik weinig gewigt hechten aan de *Huzoje* van daareven, laat staan de *Turnoje* die wij in het land der *Sacae* aantreffen, en waarachter volgens Kiepert een verbetering van het *Τοόρναι* van onzen text van Ptolemaeus schuilen kan. Dit woord toch kon uit *Τουρᾶναι* verbasterd zijn, en de naam Turan komt reeds bij Strabo (XI. 11) voor in den vorm *Τουριονά*. In *Karmania* worden de *χελωνοφάγοι* verward met *χελιδονοφάγοι*, en daarom in het Syrisch tot »zwaluweneters"; of dit aan een grieksche schrijffout dan aan een vergissing bij het vertalen te wijten is, kunnen wij in het midden laten. Nog eens wordt het excerpt uitvoerig wanneer het de wonderen van *Indië* geldt. De avontuurlijk verbasterde eigennamen, die vooral hier voorkomen, schijnen

voor de kritiek van Ptolemaeus zonder eenige waarde te zijn. Ten laatste worden de grenzen der bewoonde wereld opgegeven volgens hoofdstuk 5 van het zevende boek van dien schrijver, en dan volgt het belangwekkende aanhangsel van geheel anderen oorsprong, dat aan het slot dezer bijdrage ter sprake komt.

II.

Het leidsche handschrift, dat mij reeds twaalf jaren geleden gelegenheid gaf tot eenige berigten over den *Physiologus*, — een text die later in het vierde deel der *Anecdota* is opgenomen, — bevat in het eerste gedeelte de uitvoerige vertoogen van Jacobus bisschop van Edessa over het *Hexaëmeron*. De schrijver stond aan het hoofd zijner monophysitische gemeente van ongeveer het jaar 684 tot aan zijn dood in 708. Hij was geboren in de omstreken van Antiochië, en had zijne studiën voltooid te Alexandrië, zoodat hij in de grieksche schoolwijsheid van die dagen geheel was ingewijd, en als vertaler niet minder dan als oorspronkelijk schrijver een van de toongevers zijner natie is geworden. Naast zijne bemoeijingen tot zuivering van het ritueel, tot vaststelling en verklaring van den text der heilige schriften, leeren wij hem kennen als beoefenaar der grammatica en logica, als schrijver van annalen, en eindelijk uit dit boek over het scheppingswerk als een commentator van uitgebreide belezenheid en gezond oordeel, een vroom en beminnelijk man, wien wij alleen zijne vermoeijende breedsprakigheid bezwaarlijk kunnen vergeven. In dit zijn jongste geschrift, dat eerst door zijn tijdgenoot Georgius bisschop der Arabieren voltooid werd, schijnt hij zich te hebben voorgesteld, alles wat hij van het heelal te zeggen wist, bij de verklaring van het scheppingsverhaal te pas te brengen. Misschien vind ik een andermaal gelegenheid om de bronnen zijner natuurwetenschap op te sporen en over het geheele werk hier een nadere mededeeling aan te bieden. Voor het oogenblik heb ik enkel te doen met het eerste gedeelte van zijn derde boek, dat over den aardbodem en de plantenwereld handelt.

Gelijk men een huis, nadat het gebouwd is, van huisraad voorziet, en in een stad de benoodigde openbare gebouwen oprigt, werd ook de aarde door haren schepper toegerust tot een woonplaats van menschen en dieren. Zij was nog, evenals het kind in den moederschoot, geheel van vloeistof omgeven; doch door het goddelijk bevel veranderde haar volmaakte bolvorm zoo, dat er hoogten en laagten ontstonden, in welke laatste het water zich vergaderde; een verandering die men aanschouwelijk voorstellen kan door een bol van deeg met de handen te verkneden. Vandaar de verschillende zeeën, meren en rivierbeddingen, zoowel als de bergen, van welk een en ander nu een opsomming wordt gegeven. Doch ditmaal blijkt dat de schrijver een klare voorstelling heeft van zijn onderwerp, en behalve Ptolemaeus (hetzij in zijn geheel of verkort) nog andere zegslieden kent, wier berigten niet van elders tot ons zijn gekomen. Met steden en andere kunstwerken heeft hij voor zijn doel niet te maken, en ook in het zevende boek, bij den mensch, laat hij de volken der aarde buiten beschouwing. Met fabelen omtrent verafgelegene landen houdt hij zich niet op; hij wil niet onderhouden maar onderrigten, en zoodra hij verder gaat dan hetgeen hij door de alexandrijnsche schippers des noods kon hebben hooren bevestigen, beroept hij zich eerlijk op »de boeken der ouden", wier namen hij niet behoefde te noemen, daar zij voor zijne lezers geene waarde hadden. Kortom hij toont zich een wetenschappelijk man, zoover men dat van een man van zijn stand en in zijn tijd verwachten mag.

Jacobus noemt vier zeeën: 1°. *Adrias*, waaronder hij de geheele Middellandsche zee tot even voorbij Italië verstaat, 2°. *Pontus*, 3°. de *Hyrkanische* of *Kaspische*, en 4°. de *Roode zee* in den bekenden ruimen zin van *Mare Erythraeum*. Wel weet hij, dat zijn *Adrias* uit den Oceaan, de algemeene verzamelplaats der wateren, voortvloeit bij het eiland *Gadira* en de zuilen van Hercules aan den kant van *Hispania*, doch die kennis ontleent hij blijkbaar aan een bron, volgens welke die zee 5000 romeinsche mijlen lang en 400 breed zou zijn, een meting die ik nergens heb teruggevonden; van de op-

gave van 3386 en 733 (Muller, *Geogr. Graeci Minores* II, p. 505) wijkt zij niet tot haar voordeel af[1]). De uitbreiding van den naam *Adrias* is minder bevreemdend wanneer men dien bij Ptolemaeus aan de oostkust van Sicilië en ten westen van Creta terugvindt.

In dezen *Adrias* dan onderscheidt hij den *sinus* (*'ubo*, *κόλπος*) *Tyrrhenicus*, *Siculus*, *Atlanticus* (in plaats van het *mare Africanum*, *Balearicum* en *Gallicum* van Ptolemaeus, dus oostwaarts van de zuilen van Hercules verplaatst), *Creticus*, *Aegyptiacus* en dien van *Cilicië*. Bovendien, naar het noorden uitloopende, den *sinus Italicus* of *Ionicus*, tusschen Italië en Macedonië, den *Aegaeus*, tusschen Hellas (*Elada*) en Thracië (*Athrake*) en daar voorbij, en den *Hellespontus*, die uit den vorigen tusschen Thracië en Bithynië in den Pontus uitloopt. Ten zuiden heeft men de groote en de kleine *Syrtis*. De vijf groote eilanden volgen anders dan bij Ptolemaeus: *Sardo* vóor *Cyrnus* (Corsica). Van schiereilanden worden de *Peloponnesus* en de *Chersonesus* genoemd, van eilanden *Rhodus*, »*Suchis*", *Samos*, *Euboea*, *Ithaka;* beide reeksen met een »enzoovoorts". Dit *Suchis* kan uit de tweede helft van *νῆσον* en den naam *Chios* zijn ontstaan; bij Ptolemaeus staat in de lijst »*Ἰκαρία νῆσος. Χίον νῆσον ἡ πόλις.*" Niet uit dezen maar uit een soortgelijken text schijnt deze vergissing te zijn voortgevloeid.

De *Pontus*, ook *Pontus Euxinus* genaamd, zou van *Moesië* bij Thracië tot *Colchis* bij den Kaukasus 1300 mijlen lang zijn, bij een breedte van 300; de anonymus in de *Geographi Minores* is, althans wat de lengte betreft, iets beter ingelicht, waar hij 826 bij 320 mijlen geeft. De *Maeotis* in het noorden heet hier niet veel kleiner; daarin loopen groote stroomen uit, afkomstig van *Sarmatië*, het land der Alanen en Hunnen, en verder gaan die wateren naar den *Pontus* en zoo naar den *Adrias*.

De *Hyrkanische* of *Kaspische* zee hangt met geene andere zamen, en reikt van *Armenia* en *Albania* tot *Sogdiana*.

---

[1]) Misschien zijn deze metingen voor een deel verkregen door de afstanden van de eene haven tot de andere bijeen te tellen.

Hare maten zijn 1800 op 600 mijlen: alweder minder juist dan de 1094 op 334 van den griekschen anonymus. Daarin storten zich uit, vooreerst de *Oxus* en de *Jaxartes*, die al het water aanvoeren uit de bergen der *Shiroje* en *Sogdoje*, d. i. de Σῆρες of Σηροί en Σόγδιοι, waarbij de *shin* in het eerste woord van perzische herkomst schijnt te zijn; ten tweede de *Rha* (Wolga), uit de groote rivieren en bergen der Skythen, Turken en Sarmaten. De twee eilandjes in deze zee kunnen aan Ptolemaeus' hoofdstuk over Albanië ontleend zijn.

De grootste der vier zeeën, de *Erythresche* of *Roode*, heeft naar het noorden toe drie boezems: den *Arabischen*, dien de kinderen Israëls zijn doorgetrokken, den *Aelanitischen* (door een schrijffout staat er: *Elymeschen*), van een zeeëngte bij Aethiopië tot aan de woestijn van Paran, en den *Elymeschen* of *Perzischen*, die naar het Westen tot Babylonië bij den Euphraat en den Tigris loopt. Ook hier worden maten opgegeven; de beide laatste zijn elk 1400 mijlen lang; de Aelanitische golf ten Zuiden 400, ten Noorden 200 breed, terwijl de Perzische een breedte heeft van 700. Hiertegenover heeft de bewuste anonymus niet anders dan een lengte van 1333$^1/_3$ mijl voor de Arabische. Voor de groote zee zelve worden 8000 op 2700 mijlen vermeld, waar de anonymus 7000 op 1733 heeft. Ten zuiden van die watervlakte, — die vele boezems en eilanden bevat, o. a. *Taprobane* met een omvang van 4000 mijlen en verder oostwaarts het schiereiland *Chrysechersonesus*, — liggen onbekende en onbewoonde landen.

Overgaande tot de eilanden der bewoonde wereld, onthaalt ons Jacobus op een reeks van namen die (mogelijk door het kanaal van een compendium) uit het werk van Ptolemaeus zijn voortgevloeid.

Onder de meren, die voor het meerendeel uit datzelfde boek zijn overgenomen, onderscheiden wij de oorspronkelijke namen *Shushan* en *Shushtar* [1]), die beide »bij de uitstroo-

[1]) Aan *Shushter* of *Tostar*, de hoofdstad van Chuzistan, waarbij geen meer ligt, en ver van den Tigris, kan, vooral bij iemand als Jacobus, in dit verband niet gedacht worden.

mingen van den Tigris" (*bashpa'au*) geplaatst worden; hetgeen hier wel de Tigrisbronnen zal beteekenen, want er volgt onmiddellijk »*Aristia* een vischrijk meer, dat ook in Groot-Armenië ligt". Dit zal de Ἄρσισσα λίμνη zijn, waarvan Ptolemaeus spreekt zonder de visschen te vermelden; en bij de Tigrisbronnen noemt deze de Thospitis, en in dezelfde streken de Lychnitis; terwijl de Ἀρρέσται, door Menander Protector in deze buurt vermeld, aan den syrischen naam herinneren. Niet onwaarschijnlijk wordt met *Aristia* of *Arsissa* het meer van *Wan* (of veeleer de noordoostelijke arm daarvan, het meer van *Ardjish*) bedoeld; met *Thospitis* het armenische *Dzow Tospai*, het hoofdgedeelte van het meer van *Wan*; met *Lychnitis* het meer *Semanga*; en aan den oorsprong van den eenen Tigrisarm ligt een meertje dat tegenwoordig een Turkschen naam draagt, en waarvan ik geen anderen gevonden heb. In allen gevalle zien wij dat Jacobus hier inheemsche berigten dient te hebben gehad, en de namen *Shushan* en *Shushtar* de aandacht der aardrijkskundigen verdienen. Saint-Martin, die in zijne *Mémoires sur l'Arménie* (Paris 1818—19) een schat van geographische kennis heeft neergelegd, heeft ze geen van beiden, doch zij kunnen bijv. aan landschappen of plaatsen ontleend zijn, die aan de oevers der meren gelegen waren en in den loop der eeuwen menigmaal van naam veranderd zijn.

Van rivieren worden er genoemd de *Nijl*, d. i. de *Gihon* van het boek Genesis, de *Ister* in West-Europa (t. w. de Donau), dan de *Indus* of *Pison* en de *Ganges*, de *Oxus*, *Jaxartes* en *Rha*, de *Euphraat* en de *Tigris*. In het geheel zijn er veertig voorname stroomen in de wereld, behalve bergstroomen die alleen 's winters vloeijen, en kanalen.

Na de wateren komt het drooge land ter sprake. De afmetingen der geheele bewoonde aarde bedragen 180 op 60 graden in het ruw volgens Ptolemaeus, of $^1/_6$ van den aardbol, d. i. (volkomen juist berekend) 13500 op 4500 romeinsche mijlen. Het eiland *Thule* ligt op de traditionele plaats, 30° O. L. en 63° N. B., dus midden in ons Skandinavië. Ook de verdeeling der bewoonde landen in *Europa*, *Libya* en *Asia* wordt door onzen schrijver aanvaard. Het-

geen dan volgt bestaat uit een optelling van eilanden in den Oceaan en lange lijst van bergen, die ons niet behoeft op te houden, en de verdeelingen der *οἰκουμένη*, alles volgens »de geschriften der ouden", d. i. alweder het boek van Ptolemaeus.

III.

Wij komen nu tot het aanhangsel, waarmede het oudere exemplaar van den *Σκάριφος*, door den syrischen verzamelaar die het in zijn historiewerk opnam, op grond van getuigenissen uit zijn eigen tijd verrijkt is. Nadat hij zijn mager excerpt ten einde heeft gebragt, vervolgt hij aldus: »Dit geschrift over de volken der wereld werd, gelijk »boven gezegd is, opgesteld door de zorg van Ptolemaeus »Philometor, en wel in het dertigste (lees: twintigste) jaar »zijner regering, 150 jaren voor de geboorte van onzen »Verlosser, zoodat het tijdsverloop van toen af tot heden (in »het 28ste jaar der regering van koning Justinianus den »vredebrenger, het jaar 866 van Alexander, en de 533ste »Olympiade) bevonden wordt 711 jaren te bedragen". Hetzij wij dit laatste getal in 705 veranderen (hetgeen in het oude syrische schrift vooral bij het gebruik van cijferletters zeer gemakkelijk valt), of anders aannemen dat de schrijver zich verrekend heeft, de drie andere opgaven brengen ons tot het jaar 555 van onze jaartelling. »Hoevele steden »zijn er in zulk een tijdsverloop bij alle volken bijgebouwd »van Ptolemaeus tot heden in de geheele wereld; bovenal »sedert de geboorte van onzen Heiland, nu er vrede heerscht »onder volken, natiën en tongen, en zij hunne oude zeden »hebben verlaten, bij welke het eene volk tegen het andere »opstond met oorlogen en zwaarden, en de strijd met ver»woesting gepaard ging; zoodat aan hen vervuld is de pro»phetie die zegt: zij zullen hunne zwaarden slaan tot spaden, »en hunne spiesen tot sikkelen [1]). Behalve dezen (de Sar»maten, Skythen en Serici met wie de *σκάριφος* besloot)

[1]) Jes. 2:4. Het denkbeeld van de *pax Romana* wordt hier dus overgedragen op de hervorming der zeden door het Christendom.

»zijn er aan dien noordelijken kant nog vijf geloovige vol-»ken, wier katholikos zetelt in Dowin de hoofdstad van »Perzisch-Armenië; Gregorius is de naam van hun katho-»likos, een regtvaardig man en van goeden naam". Dit *Dowin*, anders in het Armenisch *Towin* (Saint Martin, *Mémoires sur l'Arm.* I, 119) heeft een *d* volgens de oudere uitspraak dier taal (Fr. Müller, *Beitr. zur Lautlehre der arm. Sprache*, Wien 1862, p. 9), en heet dan ook bij Procopius *Δούβιος* en in het Perzisch *Dawin*, in het Arabisch *Dowil*, elders in het Syrisch *Adabin* (Assem. Bibl. Or. III, B, 707). Deze bekende stad was dus de metropolis [1]) van vijf christelijke bevolkingen, waarschijnlijk vijf provinciën van Armenia Major, bijv. *Ararat*, *Waspuragan*, *Turuberan*, *Gugarkh* en *Uti* [2]).

Voorts noemt de text nog vier andere volken, elk met zijn eigen taal: *Gurzan*, almede in Armenië, waarvan de taal op Grieksch gelijkt, met een christelijken vorst (*malkuno*, d. i. *βασιλίσκος*) onder den perzischen koning; *Aran*, een geloovig en gedoopt volk onder soortgelijk bestuur; *Sisagan*, waar naast de christenen ook heidenen wonen, en *Bazgun*, tot aan de Kaspische poorten en de zee van het land der Hunnen. De naam *Gurzan* komt ook bij Barhebraeus in de 13de eeuw voor; het is hier zeker niet het *Khordsen* der Armeniërs, tusschen de armen van den Euphraat, aan de grens van Armenia Minor (vgl. Saint-Martin I, 93) maar het *Χορζηνή* van Strabo XI p. 528, palend aan den Kaukasus en Iberië, het *Χορζιανηνή* van Procopius de b. Pers. II, 24) [3]). *Aran* is het *Arrān* van Abu'lfida, het *Rani* der Georgiers, *Arania* der Perzen, waarschijnlijk het Groot-Iran der armenische geographen, in Albanië [4]) (*ib.*

---

[1]) Van haren katholikos gewaagt ook Procopius, *de bello Pers.* II. 25.

[2]) Andere provinciën stonden onder syrisch kerkbestuur, of waren in handen van Iberiërs (Georgiërs) of Albanen, die zelven kerkelijk zelfstandig waren.

[3]) Zonder twijfel het oorspronkelijke van den naam van Georgië (*Gruya*, perz. *Gurdj*, bij de Arabieren geregeld *Gurzān* volgens den heer de Goeje).

[4]) Het volk der Osseten, thans in het Noordwesten aan gene zijde van den Kaukasus, noemt zich zelf *Iron* (Reclus, *Géogr. Univ.* t. VI).

I, 270 sqq. II, 359). Volgens den genoemden Arabier zou het zich oudtijds tot Tiflis en de Kaspische Zee bij Derbend hebben uitgestrekt, later reikte het niet verder dan tusschen de rivieren Cyrus en Araxes, waar wij echter in de zesde eeuw het gebied van den katholikos van Dowin benevens *Sisagan* hebben aangetroffen; terwijl het vervolg van onzen text ons alle reden geeft om aan de streek langs den Kaukasus te denken. *Sisagan* is een district dat later deel uitmaakte van de armenische provinciën *Siunikh* en *Artsakh* (Saint-Martin I, 142, 144, 150; II, 365); en de *ἄρχων τοῦ Συνί*ς, dien Constantinus Porphyrogennetes in de negende eeuw in betrekking met het byzantijnsche hof vermeldt, maakt een zekere zelfstandigheid ook in den tijd dien wij thans bespreken, niet onwaarschijnlijk. Onder *Bazgun* eindelijk zou ik *Bardzgan* willen verstaan, dat wij als een gedeelte van Albanië, en dus juist in de genoemde streek, niet ver van den pas van Derbend, vermeld vinden (Saint-Martin II, 359). Het schijnt, zooveel uit onzen text blijkt, geen eigen bestuur te hebben gehad, en was misschien aan het rijkje *Aran* onderworpen; alleen had het een taal op zichzelf, zooals dat in en bij den Kaukasus gedurig voorkomt [1]). Bij de onophoudelijke verschuiving van volksstammen daar te lande valt omtrent hunne verwantschap met de tegenwoordige weinig te bepalen.

Wij trekken nu met onzen schrijver door de *Portae Caspiae;* niet de *Caucasiae*, den pas van Dariel ten Noorden van Tiflis, dien Menke in zijn Historischen Atlas er gedurig mede verwart, een dwaling als die waarover reeds Plinius

---

De heer Kern verzekerde, dat onze naam volkomen beantwoordt aan dien van *Iran (Airjana)*, en dat het volk, hoezeer van gemengd ras, een zuiver arische taal spreekt, naauw verwant aan die van den Zendavesta. *Aran* is dus naar alle waarschijnlijkheid niets anders dan dezelfde naam, en behoorde aan een volk dat met de Perzen verwant was, en waarvan wij in de Osseten nog een overblijfsel hebben.

[1]) Volgens den heer de Goeje woonden de *Abazgun* der Arabieren in de streek die hier *Bazgun* heet. Zijn dat echter de *Ἀβασγοί* der Grieken, dan waren die toen reeds lang wel bij den Kaukasus, doch aan den kant der Zwarte Zee gevestigd, als de voorvaderen der tegenwoordige Abchazen.

Nat. Hist. VI, 13 klaagde [1]), maar den van ouds bekenden pas van Derbend langs de zee. Aan de andere zijde vinden wij volgens onzen schrijver eerst de *Burgaren*, een heidensch en barbaarsch volk met een eigen taal, dat steden bezit; vervolgens de *Alanen* met vijf steden, en die van *Bêt-Dadu*, bergbewoners met kasteelen. In de eerstgenoemden herkennen wij de *Bulgaren*, zooals men weet oorspronkelijk een volk van ural-altaischen stam, dat reeds vóor onze jaartelling gedeeltelijk aan den Araxes woonde, terwijl de hoofdzetel tegen het einde der vijfde eeuw aan den Don en ten Westen daarvan te vinden was, van waar zij de invallen deden, die eerst 680 met hunne vestiging in het tegenwoordige Bulgarije en versmelting met een slavisch ras zouden eindigen. De vorm van den naam maakt geen bezwaar, wanneer wij ook bij Tabari (Nöldeke, *Gesch. d. Perser en Araber zur Z. d. Sasaniden*, p. 168) van *Burdjân* lezen [2]); en in de *Bandjar* en *Balandjar*, die zich met de *Abchâz* en *Alân* verbonden tot een strooptogt in het perzisch gebied (*ib.* 157), mogen wij andere varianten van dienzelfden naam vermoeden [3]). Wat hunne steden en die der *Alanen* [4]) betreft, reeds Ptolemaeus vermeldt er tot aan de monden van den Gerrhus (Terek) verscheidene die in zijn tijd nog tot *Albania* behoorden. Het *Bêt-Dadu* eindelijk, (d. i. het »land der *Δαδοί*"), dat met zijne kasteelen in het gebergte

---

[1]) »Corrigendus est in hoc loco error multorum, eorum etiam, qui in Armenia res proxime eum Corbulone gessere. Namque hi Caspias appellavere portas Iberiae, quas Caucasias diximus vocari, situsque depicti et inde missi hoc nomen inscriptum habent. Et Neronis principis comminatio (?) ad Caspias portas tendere dicebatur, cum peteret illas quae per Iberiam in Sarmatas tendunt, vix ullo propter appositos montes aditu ad Caspium mare". Doch Plinius denkt bij de *Portae Caspiae* waarschijnlijk aan andere, die in Medië liggen.

[2]) De Βουργίωνες van Ptolemaeus III. 5 wonen, naar het schijnt, te veel naar het Westen.

[3]) Agathias *Hist.* V. 11 kent Βουρούγουνδοι als een stam van Hunnen, die evenals de Οὐλτίζουροι reeds voor zijn tijd te gronde was gegaan. Hieraan herinneren de Φρουγουνδίωνες van Ptolemaeus (III. 5) in Europeesch Sarmatië.

[4]) Ἀλαυνοί van Ptolemaeus l.l.?

lag, zou men in het tegenwoordige *Daghistan*, het »bergland" bij uitnemendheid waarin Schamyl in den strijd met de Russen zijn laatste toevlugt vond, willen zoeken. Daar zijn echter in den loop der eeuwen zoovele stammen uitgestorven, ingekomen en met andere versmolten, dat de naam-zelf thans alligt niet meer te vinden is. Mogt men *Daru* lezen, hetgeen slechts de verplaatsing van een diakritisch punt vereischt, dan beantwoordde dat aan een griekschen volksnaam *Δαροί*, en kwam het *Δαρεινή* van Menander Protector (p. 302 ed. Bonn.) in aanmerking, d. i. de streek van den pas van *Dariel* midden in den Kaukasus.

Op deze stammen met vaste woonplaatsen volgen dertien die tenten bewonen en zich generen van veeteelt, vischvangst, jagt en krijgstogten. Zij heeten *Ungur*, *Ugar*, *Sabir*, *Burgar*, *Kurtargar*, *Abar*, *Chasar*, *Diurmar*, *Sarurgur*, *Bagarsik*, *Chuls*, *Abdal* en *Ephthalit* [1]). De meesten kennen wij uit de byzantijnsche sehrijvers, en voor het meerendeel behooren zij tot de ural-altaische, waarschijnlijk finsche stammen, die zich onder den naam van Hunnen in het Oosten en Westen berucht hebben gemaakt. De beide eerste, *Ungur* en *Ugar* of *Ugur*, vinden wij bij Priscus Rhetor (p. 158 ed. Bonn.) omstreeks 461—465 terug in de *Ὀνόγουροι* en *Οὔρωγοι*, die gezanten naar Constantinopel zonden. Ook de *Σαράγουροι*, onze *Sarurgur*, hadden zich daarbij aangesloten. Deze drie stammen waren uit hunne woonplaatsen verdrongen door de *Σαβῖροι*, die op hunne beurt van de *Ἀβάρεις* te lijden hadden gehad; de *Sabir* en de *Abar* van onze lijst. De Avaren zijn ook als *Ἄβαροι* genoegzaam bekend [2]); op de Sabiren zullen wij straks terugkomen. *Kurtaryar* vermelden anderen, als Menander, Agathias, Theophanes en Nicephorus, onder de namen *Κότραγοι*, *Κουτρίγουροι* en *Κοντρίγουροι*; doch Procopius (*de bello Goth.* IV, 5) spreekt van de hunsche gebroeders *Οὐτουργοίρ* en *Κοτουργούρ*, naar wie hunne onderdanen genoemd

---

[1]) De vocalen meest bij benadering.

[2]) Waarschijnlijk niet van één stam met de *Αὐαρινοί* van Ptolemaeus III, 5, die aan de bronnen van den Weichsel woonden.

werden. Deze beide afdeelingen, waarvan de eerste de partij der Romeinen hield, geraakten met elkaar in oorlog en gingen daarbij in 558 te gronde (Agathias V. 11). Reeds lang te voren waren in hun stamland bij de Palus Maeotis de Χάζαροι ingevallen (Niceph. Brev. p. 38 ed. Bonn.), op onze lijst als *Chasar* vermeld. Van de twee laatste namen *Abdal* en *Ephthalit* heeft Nöldeke (t. a. p. 115 n. 2) reeds opgemerkt, dat zij eene en dezelfde natie zijn, de bekende witte (of blanke) Hunnen, Ἐφθαλῖται of Ἀβδέλοι der Byzantijnen en *Haitâl* (meerv. *Hajātila*) der Arabieren. Nu tien van de dertien namen volkomen overeenstemmen met hetgeen wij van de volken in dien tijd en in die streken van elders weten, verdienen ook de drie overige, *Diarmar* (of *Dirmar*), *Bagarsik* en *Chuls*, zonder twijfel de aandacht van wie zich met de ural-altaische oudheid bezig houden [1]).

In plaats van den stumper die Ptolemaeus uit de verte nastamelde, staat dus onverwacht een man voor ons, die een verstandig verslag geeft van toestanden in zijn eigen tijd. Hij was, blijkens den aanleg van zijn geheele boek, zelf geen bereisd of praktisch man, en moet daarom goede zegslieden gehad hebben. Welke die geweest zijn, blijkt uit het vervolg zijner mededeelingen.

Eerst geeft hij nog een korte uitweiding over volken die nog verder wonen: pygmaeën, hondmenschen, en nog verder in het Noordwesten Amazonen, strijdbare vrouwen met éene borst, die te paard rijden en haar geslacht door geregelde zamenkomsten met een naburig volk in stand houden. Dit volk heet הרוס (*Heroës?*) draagt geene wapenen, doch is voor de taak die het telkens een maand lang op zich neemt, door de natuur bijzonder toegerust (אנשא רמשותתא מהדמא), zoodat het daardoor verhinderd is te paard te rijden. Pygmaeën vindt men anders in het Zuiden, en bij Plinius in de indische gebergten; de hondmenschen zijn mogelijk ont-

---

[1]) *Bagarsik* zou doen denken aan de turksche horde *Bagargar*, door Deguignes (*Hist. génér. des Huns* II B p. 37) uit Edrisi aangehaald; de twee woorden zouden tot dezelfde taal kunnen behooren; doch de heer de Goeje zegt mij dat daar *Tagazgaz* behoort te staan.

staan uit de *Κύνητες* van Herodotus (IV. 49) of *Κυνησιοι* (II. 33) in het uiterste Westen van Europa. Over de Amazonen lezen wij ongeveer hetzelfde bij Justinus (II. 4), d. i. Theopompus, en in den *Heroicus* van Philostratus (XX. 42); doch van die phallische en ongewapende naburen bestaat er, zoover ik weet, geen ander spoor. In den naam zou desnoods *Ἄρης* of *Ἄρειος* kunnen schuilen, daar de krijgsgod met de Amazonen geregeld in verband wordt gebragt, en *Πρίαπος δαίμων πολεμιστής* aan Ares den dans en den wapenhandel had geleerd (Ps. Lucian. *de saltat.* § 21). Van verschillende kanten herinnert dus dit berigt aan bekende gegevens, en wijst op een tot heden onbekende redactie der Amazonensage. Verder naar het Oosten, in het uiterste Noorden, zijn er nog drie donkerkleurige volken, waarvan de namen ongelukkig niet worden opgegeven; mogelijk behoorden zij niet als de vorige tot de wereld der verbeelding, maar heetten donker in tegenstelling b.v. met de Ephthaliten of Blanke Hunnen. Hierna vervolgt onze text in dezer voege:

»In het land der Hunnen is nu omtrent twintig jaren »geleden schrift in hun eigen taal in het licht gegeven. »Wat daarvan door 's Heeren wil de oorzaak is geweest, »verhaal ik zooals ik het vernomen heb van geloofwaardige »mannen, t w. Joannes van Rîsh-Aina, die in het klooster »Bêt-Ischaqunoj bij Amid zijn verblijf had, en Thomas den »leerlooijer, welke beiden voor meer dan vijftig jaren bij »de wegvoering door Ḳoning Qawād in gevangenschap ge»raakt waren. Bij hun aankomst in het perzische gebied »werden zij verder aan de Hunnen verkocht, en vertrok»ken naar buiten de poorten" [de *Portae Caspiae*]. »In »die streken hebben zij meer dan dertig jaren vertoefd, »vrouwen genomen en kinderen gewonnen. Omstreeks den »genoemden tijd" [dus nu voor 20 jaren] »zijn zij te»ruggekeerd en hebben ons mondeling het volgende verhaal »gedaan:

»»Nadat de gevangenen uit het romeinsche rijk, die door »»de Hunnen waren medegevoerd, vier-en-dertig jaren in »»het land van dezen hadden doorgebragt, verscheen een

»»engel aan zekeren Qarduçt, den bisschop van het landschap
»»*Aran*, zooals die bisschop zelf verhaald heeft, en zeide
»»tot hem: Ga met drie vrome priesters naar buiten in het
»»veld, en ontvang van mij de boodschap die u van den
»»Heer der geesten gezonden wordt; want ik ben gesteld
»»over de gevangenen die uit het romeinsche rijk naar het
»»gebied der heidenen zijn gegaan, en hun gebed is tot
»»God gekomen, en Hij heeft mij opgedragen wat ik u zeg-
»»gen zal. Toen nu Qarduçt, d. i. in het Grieksch Theocle-
»»tus, zonder uitstel naar het veld was uitgegaan, begon
»»hij met God aan te roepen; en de drie priesters waren
»»daar aanwezig, en de engel zeide tot hen: Gaat en be-
»»geeft u naar het gebied der heidenen, en doopt de kin-
»»deren der gestorvenen, en wijdt priesters voor hen en
»»geeft hun de sacramenten en vertroost hen. Ziet ik zal
»»met u zijn en u daar een vriendelijke ontvangst bereiden.
»»Gij zult daar wonderen doen onder de heidenen, en alles
»»vinden wat gij voor uwen dienst van noode hebt. Toen
»»gingen er met hen nog vier anderen uit. En in een land
»»waar"" [anders] »»geen vrede is, vonden zij nachtverblijf,
»»en voor die zeven priesters waren er van avond tot avond
»»zeven brooden en een kruik water voorhanden. Ook reis-
»»den zij niet door de Poorten, maar werden door het ge-
»»bergte geleid. En toen zij aangekomen waren, spraken
»»zij met de gevangenen en velen werden er gedoopt; en
»»ook onder de Hunnen maakten zij bekeerlingen. Zij waren
»»daar een zevental jaren en gaven er schrift in het licht
»»in de hunsche taal. Nu hield zich daar in dien tijd Pro-
»»bus op, die door den koning"" [den romeinschen keizer]
»»als gezant was afgevaardigd om van hen"" [de Hunnen]
»»gronden voor den oorlog met de volken te huren. Toen
»»deze door de Hunnen en de gevangenen van die heiligen
»»hoorde, was hij zeer begeerig om hen te zien; hij zag
»»hen ook inderdaad en ontving hun zegen en bewees hun
»»groote eer voor de oogen van die heidenen. En onze ko-
»»ning, toen hij vernam hetgeen wij hierboven gemeld heb-
»»ben, en wat God gedaan had, deed in het gebied der
»»naastbijgelegene romeinsche steden dertig muildieren be-

»»laden en hun toezenden, met meel en wijn en olie en »»lijnwaden en andere waren, en kerkelijke benoodigdheden; »»en de lastdieren-zelven gaf hij hun ten geschenke. Probus »»toch was een geloovig en welwillend man, en betoonde »»zich ijverig in een goede zaak als deze. Na twee zeven-»»tallen van jaren vertrok hij. Toen werd een andere, »»armenische bisschop (Maq was zijn naam) krachtig be-»»wogen, en ging vrijwillig met eenige zijner priesters »»uit, en bouwde een kerk van baksteen, en legde plant-»»soen aan en zaaide allerlei gewas, en deed teekenen en »»doopte velen. Toen de vorsten dier volken dat zagen, »»verwonderden zij zich en waren met die mannen zeer »»ingenomen, en elk van zijnen kant eerde hen en riep hen »»bij zijn volk en verzocht hen het te onderwijzen; en zie, »»zij zijn daar tot op dezen dag"". Dit is dan wel een »bewijs" (dus vervolgt onze schrijver) »van de barmhartig-»heid Gods, die voor een ieder der zijnen zorg draagt waar »hij zich ook bevinde. Zoo is dan de tijd gekomen die door »Zijn bestuur bepaald is opdat, volgens het woord van den »Apostel, de volheid der heidenen inga. Immers ook de »koning van Perzië heeft, zooals zij verklaren die het weten, »zich nu reeds zeven jaren lang onthouden van het eten »van het gestikte en van bloed en van het vleesch van on-»reine dieren en gevogelte. Sedert Tribonianus de archiater »door onzen grootmoedigen koning tot hem gezonden werd, »is zijne tafel bezorgd door Biruj, een lofwaardig man, »daarna door Qashuj, en thans door Gabriel, een christen »uit Nisibis. En hij gebruikt zijne spijs niet als voorheen, »maar zij wordt gezegend en daarna eet hij. Bij hem staat »ook in hooge gunst Joseph de katholikos der christenen, »die als geneesheer bij hem is aangesteld en in zijne tegen-»woordigheid de eerste plaats na het hoofd der magiërs be-»kleedt. En wat hij van hem vraagt, verkrijgt hij, door de »barmhartigheid des konings jegens gevangenen en heiligen »ter wille van de christenen die hem als lijfartsen dienen. »Nu onlangs heeft hij, tegen de gewoonte in, een verblijf »voor reizigers (ξενοδοχεῖον) gesticht, en honderd muildieren »en vijftig kameelen gegeven, beladen met mondvoorraad

»(קלרין *cellarium* [1])) uit dien van het rijk (*men dĕmalkuto*), »en ook twaalf artsen; en alwat noodig is wordt van 's ko»nings wege verstrekt. . ." Hier breekt het handschrift af, en wij missen het slot van het berigt.

De historische juistheid daarvan, afgezien alleen van het bovennatuurlijke karakter van den bode die den bisschop van Aran te hulp riep, vinden wij van alle kanten bevestigd. Het jaar waarin het werd opgeteekend, is 555. De wegvoering door koning Qawâd, »meer dan vijftig jaren geleden," valt inderdaad in het jaar 503, na de verovering van Amîd, waaromtrent wij door den zoogenaamden Zacharias (*Anecd. Syr.* III. 203 sqq) en Josua Stylites (ed. Martin, Leipz. 1876 en Wright, Cambr. 1882) naauwkeurig zijn ingelicht. De katholikos Joseph was in 552 verkozen door den invloed van koning Chosrau, bij wien hij als lijfarts diende, en werd drie jaren later afgezet (*Assem. Bibl. Or.* II. 143), dus in hetzelfde jaar 555 waarin onze schrijver zijn lot geroemd had. Die beide tijdsbepalingen zijn dus in orde. en de getuigen Joannes en Thomas, die meer dan dertig jaren onder de Hunnen hebben vertoefd, en nu omstreeks twintig jaren geleden in hun vaderland terugkwamen, zijn in 534 of 535 uit de gevangenschap ontslagen, na den vrede die in 533 door koning Chosrau met de Romeinen gesloten was. Doch de uitzending der zeven priesters uit het land Aran valt volgens den text 34 jaren na de wegvoering, dus in 537; hier moet een schrijffout of een vergissing van den steller zijn ingeslopen, of de twee getuigen hebben berigt omtrent hetgeen zijzelven niet meer hebben bijgewoond. Ik vermoed dat wij 24 jaren moeten lezen, dus aan het jaar 527 te denken hebben; dan was de gezant Probus reeds vroeger aangekomen, en de getuigen hebben zijn vertrek en de komst van den bisschop Maq nog in het land-zelf beleefd.

---

[1]) Sulpic. Sever. *Hist. Sacr.* II. 41: Acciti episcopi Ariminum convenere; quibus omnibus *annonas et cellaria* dari imperator praeceperat. — Ducange *Gloss. med. et inf. latin.* i. v.: *Cellarii* autem appellatione intelliguntur *πάντα τὰ βρώσιμα καὶ πότιμα*, ut est in Basilicis.

Wat de gezant daar eigenlijk te doen had, wordt niet duidelijk gezegd, waarschijnlijk omdat de getuigen die politieke zaken niet regt begrepen. De Byzantijnen maken van zijne zending geen gewag, doch ik meen dat zij door een berigt van Georgius Cedrenus (I, p. 644 ed. Bonn.) wordt opgehelderd, hetwelk juist in den pas genoemden tijd, namelijk in het eerste jaar van Justinianus valt. De weduwe *Βαρτζ* van den koning der *Σαβήρ* (de *Sabir* van onze lijst) voerde bevel over 100000 man. Twee *reges* van andere Hunnen, meer in het binnenland gevestigd of rondzwervende, met name *Στόραξ* en *Γλώης*, hadden aan Qawâd bijstand beloofd tegen de Romeinen; doch toen zij op hun weg naar het perzische gebied met 20000 man door het gebied der vorstin trokken, werden zij door haar geheel verslagen. De een kwam daarbij om, de ander werd geboeid naar Konstantinopel opgezonden. Indien er van het beletten van doormarsch door een landstreek sprake is, wordt het huren van »gronden (of terreinen) van oorlog met de volken" verstaanbaar; want aan een inval van een romeinsch leger in Perzië door de *Portae Caspiae* heen, waarvoor men het noodige terrein zou hebben afgehuurd, valt zeer zeker niet te denken. Dezelfde *Σαβεῖροι* waren zelven reeds onder keizer Anastasius door de Poorten gedrongen (Joannes Malalas *Chronogr.* XVI p. 406 ed. Bonn.); zij namen later, 555 en 556, aan den nieuwen oorlog deel, nu eens aan de romeinsche, dan weder aan de perzische zijde (Agathias p. 177 en 235 ed. Bonn.); zij waren te koop voor de meestbiedende partij, en het wordt dus waarschijnlijk dat Probus in last had, hen en hunne stamverwanten door voortdurende onderhandelingen en geschenken aan de zijde van den keizer te houden. Met den vrede van 533 was dat werk afgeloopen, en zoo hij in het begin der regering van Justinus, in 519 uitgezonden was, om een nieuwe politiek tegenover de barbaren te volgen, had hij daar werkelijk »twee zeventallen van jaren" mede doorgebragt. Die vrede heeft zes of zeven jaren geduurd, en in den volgenden oorlog schijnt het agentschap bij de Hunnen niet op nieuw te zijn ingesteld. Den arts Tribonianus kent Procopius onder den naam *Τριβοῦνος*, en doet

hem in het 19de jaar van Justinianus, dus in 546, naar Perzië vertrekken. Hij was geboortig uit Palaestina, en bleef met verlof van den keizer een jaar lang bij koning Chosrau, die zijne diensten op hoogen prijs stelde (Procop. *de bello Pers.* II. 28, *de bello Goth.* IV. 40). Hoe de perzische vorst de Monophysiten tegenover de zoroastrische en nestoriaansche meerderheid in zijn rijk handhaafde en hun zelfs toestond een eigen katholikos te hebben, hoe hij zelfs den naam had van de christelijke schriften boven alle andere te stellen, leert ons ook een andere tijdgenoot, Joannes bisschop van Ephesus (ed. Cureton, VI. 20).

De belangstelling der geestelijken van het land *Aran* in hunne weggevoerde geloofsgenooten uit Amîd bevreemdt ons te minder wanneer wij weten, dat zij hen indertijd hadden zien voorbijtrekken, en vooral, dat reeds bij de inneming der stad de vorst van *Aran* bij zijn perzischen suzerein tusschenbeide was gekomen. Aan zijne voorspraak was het te danken, dat de kerk der 40 Martelaren met al degenen die daarin een toevlugt hadden gezocht, gespaard bleef (*Anecd. Syr.* III. 208 : 22), en een feit van dien aard kon 24 jaren later bij de zijnen niet vergeten zijn. De gevangenen in het land der Hunnen bestonden volgens dezelfde bron (209 : 28 sqq.) uit aanzienlijken, kunstenaars en handwerkslieden, vandaar dat zij daar zonder bezwaar in het huwelijk konden treden. Op den duur werd het gemis aan geestelijken bijstand voor hen ondragelijk; zij moesten weten dat het bevriende christenland aan de overzijde van den Kaukasus lag; doch de reis door de Kaspische Poorten was door de perzische bezetting van *Derbend* (*Albania*, *Darubandi*) afgesneden, de pas van *Dariel* was te ver verwijderd en door sneeuwvallen, instortingen en vijandige omwoners alligt voor weerlooze reizigers ongenaakbaar. Geen wonder dus, dat het vele jaren duurde voordat een stoutmoedig man door het wilde gebergte zijn weg had gevonden, en genoegzame verstandhouding aangeknoopt met jagers en herders, door wie alleen men, op heenreis en terugtogt, nachtverblijf en de allernoodigsten leeftogt vinden kon. Geen wonder ook dat de bisschop Qarduçt in zulk een bode niet slechts vol-

gaarne een godsgezant begroette, maar zelfs indien hij twijfelen mogt, de gevaarlijke navraag naar het geheim bezoek liefst ontweek door van den mensch een beschermengel te maken; immers ook hij en zijn vorst waren perzische onderdanen, en Qawâd bekleedde nog steeds den troon. De naastbijgelegene romeinsche steden, van waar de dertig muildierladingen werden afgezonden, hebben wij zeker in Colchis te zoeken, het toenmalige *Λαζική*, dat van 522 tot 542 onder den keizer stond. Van daar ging de naaste weg door den pas van *Dariel*, de *Portae Caucasiae* of *Iberiae*; doch vóor den vrede van 533 zal men die expeditie wel niet gewaagd hebben, en dan nog onder gewapende bedekking.

Het belangrijkste van hetgeen wij hier vernamen is zeker de eerste invoering van het schrift en het christendom ten Noorden van den Kaukasus. Hierdoor wordt verklaarbaar, dat de eerste turksche gezanten, van den Chākān Sindjibu, die in 568 voor keizer Justinus II verschenen, brieven medebragten, door Menander *τὸ γράμμα τὸ Σκυθικόν* genaamd, waarvan door tolken de verklaring werd gegeven. Dat toen reeds Turksch geschreven werd en dat men te Konstantinopel tolken had die het lezen konden, is minder waarschijnlijk. Voorshands, dunkt mij, bediende men zich van schrijvers uit de gedoopte Hunnen, taalverwanten der Turken, en waarvan er enkele ook reeds bij de byzantijnsche kanselarij aangesteld en met het Grieksch bekend konden zijn.

De vraag is alleen, van welken aard dat eerste uralaltaische schrift geweest is. Het mongoolsche en mandju-schrift is naar men weet, van syrischen oorsprong en zou van de christelijke Uiguren afkomstig zijn. Men schrijft het evenals het syrische, van boven naar beneden (vgl. *Anecd. Syr.* I. 60), met een grondlijn die de letters van hetzelfde woord verbindt, en sommige karakters getuigen nog van de oorspronkelijke verwantschap. Doch zoowel de Armeniërs als de Georgiërs bezaten reeds sedert ongeveer 400 hun eigen alphabet, het werk van Mesrop, die ook aan de Albaniërs een dergelijke dienst bewezen had. De bisschop Qarduçt, wiens naam *Θεόκλειτος* of *Θεόκλητος* zou beteekenen, was

zeer zeker geen Semiet [1]), en zal zich met zijne geestelijkheid wel van een der drie pas genoemde karakters, waarschijnlijk het albaansche, hebben bediend. Alleen zou men dit bezwaar moeten opperen, dat de gevangenen uit *Amîd*, voor wie de priesters uit *Aran* toch in de eerste plaats uitgezonden waren, niet de taal van dit landschap, maar Syrisch spraken, en er dus voor hen ook in het Syrisch moest worden dienst gedaan. Dat die priesters daartoe in staat waren, is niet onmogelijk, daar velen uit het perzische gebied de scholen van Edessa en Nisibis bezocht hadden, gelijk dan ook b.v. de Logica van Paulus den Pers voor koning Chosrau in het Syrisch geschreven is (*Anecd. Syr.* IV). Daartegenover valt wederom aan te voeren, dat de gevangenen tijd genoeg hadden gehad tot het aanleeren van andere dan hunne moedertaal. Doch welke andere kon hun in hunne nieuwe woonplaatsen baten? Zonder twijfel die van hunne meesters, doch deze zal door de priesters van Transkaukasië vóor hunne komst in het land wel niet beoefend zijn, daar zij er in hun vaderland niet het minste belang bij hadden. Indien er soms bij het handelsverkeer in de gewesten om den Kaukasus, tusschen volken van velerlei afkomst, een internationale taal bestond, dan komt allereerst niet het Perzisch in aanmerking; immers, zooals reeds Quatremère (*Mém. sur les Nabatéens*, *Journ. Asiat* 1835, p. 255 sqq) heeft aangetoond, de perzische kanselarij bediende zich zelve van het Syrisch, en aan het hof werd die taal gesproken [2]). Zoo-

---

[1]) Het is den heer Kern niet gelukt, met de middelen waarover men tot heden beschikt, de opgegevene beteekenis in den naam te vinden, hoewel die een arisch voorkomen heeft. Waarom die beteekenis in het Grieksch, en niet in het Syrisch wordt verklaard, is mij niet duidelijk.

[2]) Vgl. ook St. Martin, I. 11. „Les prêtres Syriens établis en Arménie y étoient si puissans, qu'ils tentèrent, au commencement du cinquième siècle, de s'emparer de la dignité patriarchale; plusieurs d'entre eux, soutenus par le roi de Perse et les commandans militaires Persans, parvinrent à faire exiler le patriarche légitime et à s'asseoir sur le trône de S. Grégoire". En verder, op gezag van een inlandsch geleerde uit dienzelfden tijd: „le culte divin et la lecture des écritures ne pouvoient se faire qu'en langue Syriaque, dans les églises et les monastères de

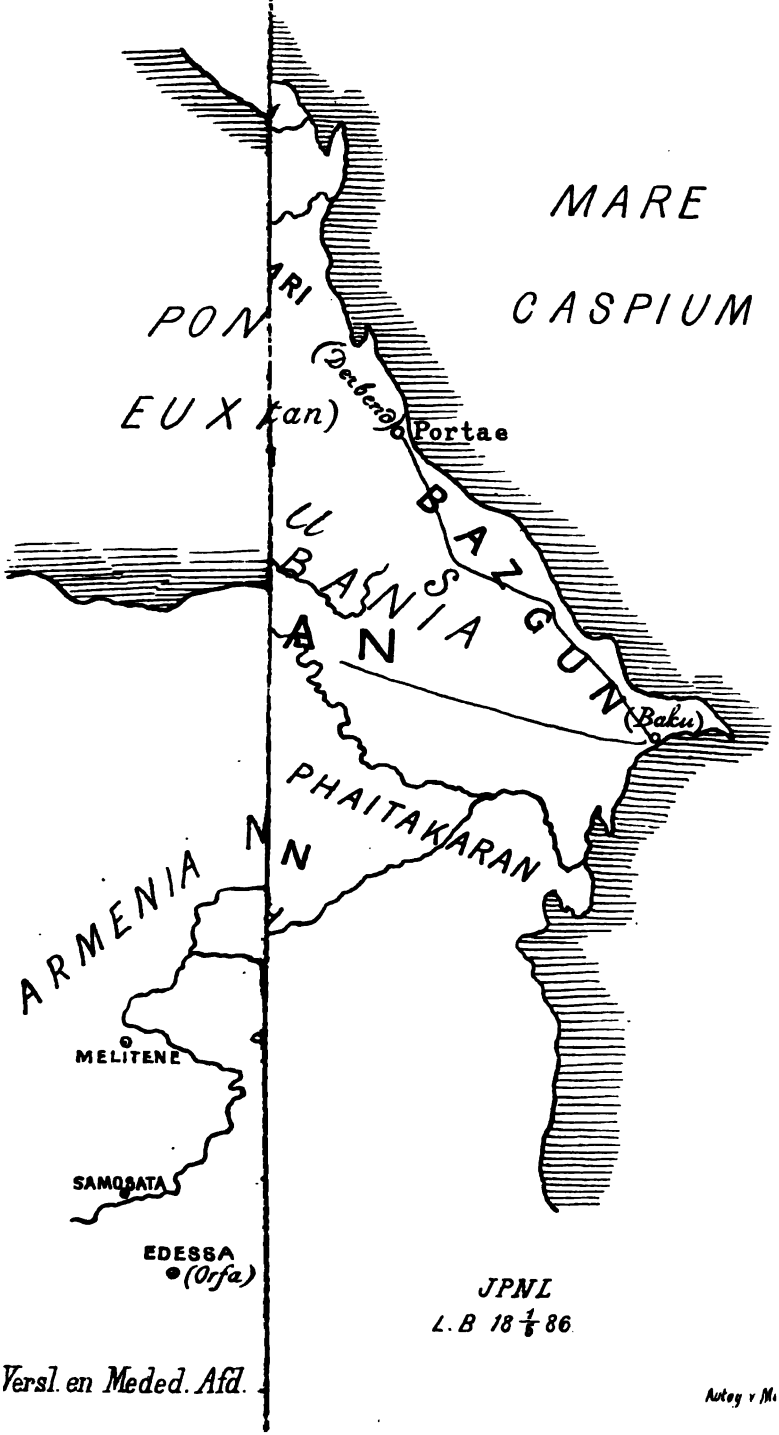

JPNL
L.B 18 1/5 86

Autog. v. M.

dat wij, tenzij men ons uit andere bronnen beter onderrigt, wel bij deze gissing moeten blijven: De Nestorianen, aan wie men de invoering van het christendom en de syrische schrijfkunst bij ural-altaische volken pleegt toe te schrijven, hebben enkel voortgebouwd op hetgeen door tegenstanders van hun bijzonder geloof reeds in de eerste helft der zesde eeuw gevestigd was.

Leiden, April 1885.

---

l'Arménie. On ne pouvoit donc, ni instruire, ni aider le peuple de ce vaste pays, qui ne comprend pas le syriaque." Daarom was de uitvinding van het armenische, georgische en albaansche letterschrift door Mesrop een groote weldaad voor de christelijke bevolkingen van het Noorden, die niettemin om het verkeer met den vreemde de studie van het Syrisch niet geheel konden laten varen.

DE ONTDEKKER VAN HET LANDGOED VAN HORATIUS.

BIJDRAGE VAN

J. C. G. BOOT.

Wat Horatius van den dichter Lucilius vermeldt, dat hij gewoon was zijne geheimen aan zijne schriften als aan getrouwe makkers toe te vertrouwen, zoodat zijn geheel leven voor ons openligt als ware het op een wijtafel geschilderd (Sat. II. 1, 30—34), dat kan ook van hem zelven betuigd worden. Maar terwijl van Lucilius' Saturae slechts spaarzame fragmenten tot ons zijn gekomen, zijn de gedichten van den Venusijnschen dichter volledig bewaard gebleven, zoodat wij daaraan eene schets van zijn leven, lotgevallen en karakter kunnen ontleenen, die den naam van uitgewerkte schets verdient.

Evenals bij Tibullus vinden wij bij Horatius tal van plaatsen, die bewijzen dat zijn hart naar het land trok, dat hij het rustig buitenleven verre boven het gewoel en geraas der stad stelde. Zoo, om enkele plaatsen aan te wijzen, telt hij zich in zijn brief aan Aristius Fuscus, in tegenstelling van dien *Urbis amatorem* onder de *ruris amatores* en schrijft [1]):

Tu nidum servas, ego laudo ruris amoeni
rivos et musco circumlita saxa nemusque.
Quid quaeris? vivo et regno, simul ista reliqui
quae vos ad caelum fertis rumore secundo,

[1]) Epist. I. 10, 6—9.

en vraagt (v. 14):

novistine locum potiorem rure beato?

Elders schrijft hij aan den opzichter van zijn landgoed [1]):

Rure ego viventem, tu dicis in urbe beatum,

en legt in een bekende ode [2]) aan den woekeraar Alfius eene beschrijving der genoegens van het landleven in den mond, die voortreffelijk en in de latijnsche dichtkunst zonder wederga is.

Aan zijn verlangen om verre van den rook en het geraas der stad zijne dagen op het land te slijten, aan zijn wensch [3])

O rus, quando ego te adspiciam quandoque licebit
nunc veterum libris, nunc somno et inertibus horis
ducere sollicitae iucunda oblivia vitae?

kon hij voldoen, toen Maecenas hem een landgoed (*fundus*) in het Sabijnerland ten geschenke had gegeven.

Als de derde Satire van het tweede boek, waarin Damasippus tot hem zegt (v. 10):

si vacuum tepido cepisset villula tecto,

met C. Franke [4]) terecht in December van het jaar 721 geplaatst wordt, dan heeft de dichter zijn landgoed reeds toen bezeten, niet zooals door de meeste uitleggers wordt aangenomen op grond van Epod. I, 31, waar hij tot Maecenas zegt:

satis superque me benignitas tua ditavit,

eerst twee jaren later gekregen.

---

[1]) Epist. I. 14, 10.

[2]) Epod. 2. Nagevolgd door Bilderdijk in Winterbloemen I blz. 70 (In de Dichtw. uitg. door Da Costa, D. XIII. 188).

[3]) Sat. II. 6, 60 - 62.

[4]) Fasti Horatiani, Berol. 1839, p. 115 seq.

Maar ik wensch mij niet met deze weinig belangwekkende chronologische vraag in te laten. Liever noodig ik u uit om de voornaamste plaatsen na te lezen, in welke de dichter over dat landgoed spreekt. Zij zijn zeer talrijk en vrij volledig opgegeven in twee aanteekeningen op het verdienstelijk werkje over Horatius van R. van Ommeren [1]). Ik noem ze in tijdsorde der gedichten in welke zij voorkomen, derhalve Sat. II. 6 v. 1—4 en 15, II, 7, 118. Carm. I. 17. II. 18, 11—14. III. 16, 29—32. Epist. I. 14. I. 16, 1—16. I. 18, 104—106. I. 10, 49.

Hoe schoon de versen van Horatius klinken, zal ik echter u niet met de voorlezing van die plaatsen vermoeien, maar wil alleen mededeelen wat wij daaruit ten opzichte van de ligging en de gesteldheid der landhoeve vernemen. Ik zal daarbij gaandeweg de tegenwoordige namen der door Horatius genoemde plaatsen opgeven, om niet genoodzaakt te worden in herhalingen te vervallen.

Vooreerst vernemen wij dat het landgoed tot het grondgebied van Varia behoorde (Ep. I. 14, 3), welk stadje aan de via Valeria lag, die van Tibur aanving en tot Corfinium voortliep [2]). Volgens de kaart van Peutinger bedroeg de afstand van Tibur naar Varia acht mijlen, hetgeen door de opmeting van kolonel Lapie bevestigd is. Varia schijnt later niet meer dan een gehucht geworden te zijn en uit de benaming *Vicus Varia* is de tegenwoordige naam der plaats *Vicovaro* ontstaan. Om op het landgoed te komen verliet men te Varia den grooten weg en volgde door een bergachtige streek (*continui montes*) de beek (*rivus*) *Digentia*, die wel hooger op zijn oorsprong had, maar gevoed werd door de waterrijke bron, die dicht bij de woning van den dichter opwelde, en die nu eens *tecto vicinus iugis aquae fons* [3]),

---

[1]) Q. Horatius Flaccus door R. van Ommeren, Amst. 1789. Zie aant. 53 en 55 op de eerste redevoering. Men kan ook vergelijken Des Q. H. F. Leben und Zeitalter van C. Passow voor zijne vertaling der brieven, Leipzig 1833 p. XCIV en vgg., en Gaston Boissier in het later aan te halen werk.

[2]) Strabo V. p. 238 Cas.

[3]) Sat. II. 6, 2.

dan weder *fons rivo dare nomen idoneus* [1]) door hem genoemd wordt. Zeer te onrechte hebben oude uitleggers, en op hun voetspoor ook Heerkens [2]), wiens woorden door Peerlkamp zijn aangehaald op Carm. III. 13, 1, in die bron, genoeg waterrijk om aan de beek haar naam te geven, de *fons Bandusiae* gezien, door Horatius eens bezongen, die niet in deze streek, maar in de buurt van 's dichters geboorteplaats Venusia te zoeken is [3]). De bron op zijn landgoed draagt nu den naam van Fonte degli Oratini of de' Ratini, waarin de naam van Horatius duidelijk voortleeft. De *gelidus Digentia rivus, quem Mandela bibit, rugosus frigore pagus* [4]) is teruggevonden in de hedendaagsche *Licenza*, welke naam ook gegeven is aan een dorp dat hooger dan Horatius landgoed tusschen twee armen van dat riviertje of beek, de *Rio vecchio* en *Rio secco*, gelegen is, terwijl het dorp Mandela, ongeveer ter plaatse waar nu Bardela ligt, aan de linkerzijde niet ver van de plaats, waar de Digentia in de Anio (Teverone) vloeit, gelegen was.

De mons Lucretilis, die men nu in de Corgnaleto meent te moeten zoeken, is wat noordelijker gelegen, maar de geheele streek is eene aaneenschakeling van bergen, door een enkel dal gescheiden: *Continui montes, ut dissocientur opaca valle* [5]). Mogelijk hebben wij bij deze Sabijnsche vallei, zooals zij elders [6]) genoemd wordt, te denken aan de vallei, door Horatius *Ustica cubans* genoemd [7]), waarvan de rechterzijde door de opgaande zon beschenen werd, terwijl zij bij het

---

[1]) Ep. I. 16, 12.

[2]) Notabilia I. p. 31.

[3]) Dit is in het breede aangetoond door Capmartin T. III. p. 359—365 en 536—539.

[4]) Epist. I. 18, 104 seq.

[5]) Epist. I. 16, 5.

[6]) Carm. III. 1, 47:

cur valle permutem sabina
divitias operosiores?

[7]) Carm. I. 17, 11. In het eerste couplet dezer ode wordt de Lucretilis als in de buurt van het landgoed genoemd. Wat in den tekst volgt is overgenomen uit Ep. I. 16, v. 6 en 7.

ondergaan de linkerzijde verwarmde. De meening van sommigen, door Ernest Desjardins in zijn Atlas de l'Italie ancienne overgenomen, dat daarmede een heuvel bedoeld wordt, is ten minsten geheel ongegrond.

Aan het slot van een brief aan Aristius Fuscus geeft Horatius de plaats waar hij geschreven is, met deze woorden op:

Haec tibi dictabam post fanum putre Vacunae [1]).

Wij weten uit Acron's aanteekening op dat vers, dat volgens Varro de sabijnsche Vacuna dezelfde godin was, als de romeinsche Victoria, en daar men later bij Rocca-giovine, eene steile hoogte met eenige huizen en een slot in die buurt, eene inscriptie heeft gevonden, die leert dat keizer Vespasianus den door ouderdom vervallen tempel van Victoria op zijne kosten hersteld heeft, kan dat fanum Vacunae niet wel elders gestaan hebben [2]). Vespasianus, in een dorp bij Rieti in 't Sabijnerland geboren [3]), heeft de Sabijnsche naam van Vacuna in de meer bekende en luisterrijker naam Victoria veranderd [4]). De brief is dus geschreven in de woning van Horatius, die van Rome af gerekend achter of voorbij het vervallen heiligdom van Vacuna, en dus stellig niet ver vandaar stond.

Hoewel Horatius zijn landgoed eens *villula*, elders *agellus* en *parva rura* noemt [5]), blijkt toch uit zijn eigene opgaven dat het een vrij uitgestrekt goed moet geweest zijn. Vroeger werd het door vijf boerengezinnen bewoond, wier hoofden te Varia schot en lot betaalden en in gemeentezaken stem

---

[1]) Epist. I. 10, 49.

[2]) Zie de inscriptie in den Horatius van Orell T. II. p. 400. Volgens G. Boissier, Nouv. promenades archéol. Paris 1886, p. 28, is de steen met het opschrift in den muur van het oude slot gemetseld en draagt een naburig pleïn den naam van *Piazza Vacuna*.

[3]) Suetonius in Vespas. c 2.

[4]) Verg. L Preller's Ausgewählte Aufsätze. Berlin 1864 S. 260 vgg

[5]) Sat. II. 3, 10. Epist. I. 14, 1. Carm. II, 16, 37.

uitbrachten [1]). Horatius had buiten zijn *vilicus* verscheiden arbeiders noodig om het goed te laten bewerken. Als hij zijn al te vrijmoedigen slaaf Davus wegjaagt, met de bedreiging [2]):

Ocius hinc te
ni rapis, accedes opera agro nona Sabino,

dan blijkt daaruit, dat hij acht slaven voor het werk op het land in dienst had. Hij bezat bosschen en bouwland: silva iugerum paucorum et segetis certa fides meae [3]), en een zonnig weiland, dat wel eens aan zijn opzichter last veroorzaakte, als de Digentia buiten hare oevers trad [4]).

Geen wonder, dat de dichter voldaan en dankbaar was en dit meer dan eens betuigd heeft, b. v. in den aanvang der zesde Satire van het tweede boek:

Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus,
hortus ubi et tecto vicinus iugis aquae fons,
et paullum silvae super his foret. Auctius atque
Di melius fecere; bene est, nil amplius oro,
Maia nate, nisi ut propria haec mihi munera faxis.

en later in een zijner lierdichten:

nihil supra
Deos lacesso nec potentem amicum
largiora flagito,

---

[1]) Epist. I. 14, 2 zegt hij sprekend van zijn landgoed:

habitatum quinque focis et
quinque bonos solitum Variam dimittere patres.

Met de Scholiasten Acron, Porphyrion en den Schol. Cruquianus vat ik die participia als aanduiding van vroegeren tijd op. Volgens Orell en anderen zouden zij aanduiden, wat nog bestond toen Horatius landheer was; eene opvatting door S. Obbarius in zijn commentaar krachtig bestreden en voldoende wederlegd.

[2]) Sat. II. 7, 117, sq.

[3]) Carm. III. 16, 29 sq.

[4]) Epist. I. 14, 29 sq.

satis beatus unicis Sabinis [1]).

Over de woning vind ik niets vermeld, behalve dat zij op eene hoogte stond. Want dat schijnt de beteekenis van *arx* in het vers:

Ubi me in montes et in arcem ex urbe removi [2]),

zooals de Scholiast begreep, die het eene *villa in monte posita* noemt. Wil men arx liever opvatten, als spottenderwijs door den dichter voor zijn modest verblijf gebezigd, ik heb er niet tegen, maar schenk geen geloof aan Capmartin en anderen, die den dichter werkelijk in een kasteel wonend zich voorstellen, en zich daardoor hebben laten verleiden om de ruïne van een oud gebouw op een kilometer afstand van het dorp Licenza voor het woonhuis des dichters te houden.

De juiste plek, waar die eenvoudige woning gestaan heeft, is natuurlijk niet bewijsbaar, maar zeer aannemelijk is de meening van Pietro Rosa, die haar dicht bij de Fonte de' Ratini en de kerk van S. Maria delle case plaatst [3]). De geleerde Noël des Vergers, die in 1851 met Rosa het dal van de Digentia onderzocht heeft, heeft de resultaten van dat onderzoek bekend gemaakt in zijne Vie d'Horace vóór de keurige uitgaaf van Horatius door Firmin Didot, Parijs 1855 p. XXVI—XXX, en met twee door Rosa geteekende kaarten bij dat werk gevoegd de topographie van die landstreek voor zijne lezers verduidelijkt [4]).

Onbegrijpelijk is, dat eeuwen lang over de plaats van het landgoed getwijfeld is. De geleerde Lucas Holstein, die in zijne jeugd met Ph. Cluverius Italië en Sicilië bereisd en

---

[1]) Carm. II. 18, 11—14.

[2]) Sat. II. 6, 16.

[3]) Anastasius noemt in het leven van Sint Silvester eene bezitting „in territorio Sabinensi", genaamd *duas casas*. Zie de Rerum italicarum scriptores van Muratorius T. III. P. I p. 105*a*. Vandaar schijnt de naam dier Mariakerk ontleend.

[4]) De kaart bij Boissier p. 26, geteekend naar de aanwijzing van den heer Tito Berti, stemt daarmede niet geheel overeen.

later, toen hij te Rome woonde, de zoogenaamde regiones suburbicarias zeer nauwkeurig onderzocht heeft [1]), is in zijne Annotationes in Italiam Cluverii, die na zijn dood in 1666 te Rome zijn uitgegeven, bijna tot de ontdekking gekomen. Evenzoo zou de geleerde Jesuit G. Rocco Volpi in zijn vervolg op Corradini's Vetus Latium profanum et sacrum T. X. Lib. XVIII c. 8 slechts eene schrede verder hebben moeten gaan om het doel te bereiken, maar heeft zich door vooroordeel en gewaande onzekerheid van den weg laten brengen. De plaatsen immers, die somtijds aangehaald worden om te bewijzen, dat Horatius te Tibur eene woning zou gehad hebben, Carm. I, 7, 10—14, II. 6, 5—8. III. 4, 21—24. IV. 3, 10—12. Epist. VII. 44 sq. VIII. 12, bewijzen alleen dat hij zich daar gaarne ophield, en wel wenschte zijne laatste dagen daar te slijten. Wat in het leven van Horatius uit een boek van Suetonius verhaald wordt: »vixit plurimum in secessu ruris sui Sabini aut Tiburtini" beteekent niet dat hij twee landgoederen bezat, het een in het Sabynerland, het ander in de buurt van Tibur, maar zooals J. Rutgersius in zijne Lectiones Venusinae c. 30 terecht opmerkt, moet verklaard worden uit de ligging van het landgoed »in confinio agri Tiburtini et Sabini, ut dubium foret ad quam regionem pertineret." Wat dan volgt: »domusque eius ostenditur circa Tiburni luculum" bewijst alleen, dat er reeds toen waren, die eene woning van Horatius te Tibur aannamen, waarvoor nog heden door iederen gids te Tivoli eenige resten van een Romeinsch bad in den tuin van het klooster van St. Antonio worden aangewezen [2]).

Eerst in de tweede helft der vorige eeuw hebben drie schrijvers zich beroemd de vraag opgelost te hebben, Domenico de Sanctis in eene kleine Verhandeling (Dissertazione sopra la villa di Orazio Flacco dell' Abbate D. de S. fra gli Arcadi Falcisco Caristio) in 1761 te Rome in 4⁰ ge-

---

[1]) Zie zijn brief aan Peirescius in de door Boissonade uitgegeven Epistolae L. Holstenii p. 490 en vgg.

[2]) Men vindt eene afbeelding op plaat 3 van de 30 Bilder zu Horazens Werken in 1829 te Carlsruhe met verklaring van Dr. Sickler uitgegeven.

drukt [1]) en in 1768 aldaar herdrukt, Gerard Heerkens van Kleinemeer in het eerste boek zijner Notabilia, die in 1765 te Groningen zijn uitgegeven, p. 29—34, en Bertrand Capmartin de Chaupy, wiens geschrift getiteld: Decouverte de la maison de campagne d'Horace, drie lijvige octavodeelen vult, die van 1767 tot 1769 te Rome gedrukt en gelijktijdig in het laatstgenoemd jaar uitgegeven zijn. Het motto op den titel:

Dicam insigne, recens, adhuc
indictum ore alio
Horat. III. 25.

wijst aan dat deze Fransche abt zich voor den eersten vinder hield of althans door anderen daarvoor wenschte gehouden te worden. Hij heeft bij velen en ook bij Gaston Boissier in zijne onlangs uitgegeven Nouvelles promenades archéologiques geloof gevonden [2]).

Na de drie geschriften met elkander vergeleken en de chronologische vragen opgelost te hebben, kom ik tot een ander resultaat, en betwijfel sterk de geloofwaardigheid van Capmartin. Mijne gronden zijn de volgende:

Capmartin beweert in de voorrede van het eerste deel p. XXXIX—XLII zeer stellig, dat de auteur van de dissertatie d. i. de Sanctis tegenwoordig is geweest bij een gesprek door hem na zijn eerste bezoek van de omstreken van Licenza met zijne tochtgenooten [3]) te Tivoli gehouden, en dat deze zich eerst een maand later naar Licenza heeft begeven, waar hij bij den geestelijke van het dorp onderzocht had wat deze dacht over de gegrondheid van Capmartin's stelling. Boissier neemt dit verhaal voor waar aan. Hij zou het, denk ik, niet gedaan hebben als hij de voor-

---

[1]) Een goed overzicht van den inhoud is te vinden in de Nova acta eruditorum Lipsiensia van Aug. 1762 p. 361—367.

[2]) Zie aldaar p. 2 en 3. Het eerste hoofdstuk p. 1—62 draagt het opschrift: La maison de campagne de Horace, en verdient, zooals alles wat door dien smaakvollen geleerde wordt uitgegeven, gelezen te worden.

[3]) Zie T. III. p. 9.

rede van de tweede uitgaaf der Dissertazione gelezen had. Een exemplaar, afkomstig uit de rijke verzameling Horatiana bijeengebracht door Dr. H. Riedel en na diens dood in de Groninger Universiteitsbibliotheek opgenomen, stelde mij in staat te lezen, wat de Sanctis op de aantijging van Capmartin daar heeft geantwoord. Na aangetoond te hebben dat Holstein en anderen reeds voor lang de ware plaats vermoed en vrij duidelijk aangewezen hadden, gaat hij aldus voort: »De schrijver van deze verhandeling (die meer dan eens om de gelijke naam verwisseld is met beschaafde burgers van Tivoli) kreeg door die geleerden er kennis van, niet door hem, die er zich op beroemt het hem te Tivoli geopenbaard te hebben, en daar hij in de buurt van het landgoed van Horatius geboren is, en wel duizendmaal op zijne tochten uit zijne geboorteplaats naar Rome, en van Rome naar zijne geboorteplaats, het oude Varia, Mandela en de Digentia heeft moeten passeeren en van zijne jeugd af meermalen in Licenza heeft vertoefd, kon hij zich het genoegen niet ontzeggen om het gevoelen van die geleerden met deze verhandeling op te helderen."

Hij betuigt verder in die voorrede, dat de ontdekking in 1757 van een grafsteen [1]) in de kerk van S. Cosma en Damiano bij Cantalupo, die zich toen in het paleis van den Heer van Vicovaro bevond, hem aanleiding heeft gegeven dit onderwerp te behandelen.

Ik laat daar, of dit alles de zuivere en de geheele waarheid is, maar na de lezing der verhandeling van de Sanctis verklaar ik, dat deze in een kort bestek alles heeft bewezen, wat met grooten omhaal van woorden en eindelooze uitwijdingen in de 1365 bladzijden van Capmartin betoogd wordt.

Onze landgenoot Heerkens heeft het onderwerp veel luchtiger besproken en zich aan twee fouten schuldig gemaakt,

---

[1]) Valeria Maxima plaatste die voor hare dochter, die geleefd had IN PREDIIS SUIS MASSE MANDELANE. Volgens Du Cange in voce beteekent *massa* eene vereeniging van landerijen. De steen wordt nog in het Palazzo Bolognetti te Vicovaro bewaard

de een dat hij Mandela meende te vinden in Licenza, de ander dat hij de *fons Blandusiae* [1]) zocht, waar die niet te vinden is. Wat hij overigens schrijft is opmerkelijk, vooral wat hij op het verhaal van zijn ontdekkingsreis laat volgen: »Itinere atque inventione mea tam laetus, tam beatus Romam redii, ut quod repereram obvio fere unicuique narrarem. Arcadibus etiam, Academiae nostrae sociis, quam primum iis interfui, itineris mei inventa exposui." Hij vond bij vele leden tegenspraak, en neemt daaruit aanleiding om nader te betoogen, dat Horatius nooit een ander landgoed dan het Sabijnsche bij de tempel van Vacuna, Mandela en de Digentia bezeten heeft en gaat dan voort: »Mense Septembri, paulo ante meum ab urbe discessum, villam inveneram, et de ea cum plurimis et cum Arcadibus nostris, uti dixi, pertractaveram. Quae vero exposui, postmodo attentius considerata, permovisse Abbatem aliquem Gallum audio, ut, cum loci positionem inspexisset, scribere hac super re dissertationem eamque deinde edere typis voluerit. Credo eundem hunc esse, quocum aliquoties apud Pesciaeum, pictorem celeberrimum, conveneram, et cui ante omnes de inventione mea locutus fui Sed an in Dissertatione mei meminerit nescio, nec refert, cum ex causa sola propriae delectationis pervestigatio instituta sit."

Jammer dat Heerkens bij de opgaaf der maand, waarin hij de ontdekking deed, het jaartal niet gevoegd heeft, noch ergens in zijne Notabilia rechtstreeks begin en einde van zijne reis in Italië heeft vermeld. Het is mij echter gelukt door enkele opgaven den tijd van zijn verblijf in Italië en van zijn vertrek van Rome te vinden. Uit onderteekeningen zijner gedichten in de Italica in 1793 te Groningen gedrukt zien wij dat hij 13 November 1759 te Padua, 27 December van dat jaar te Vicenza zich ophield, dat hij in April en

---

[1]) Zoo wordt de naam in enkele HSS. gevonden en in oude uitgaven, b v. in die van Lambinus van 1604. Lambinus teekent er bij aan: »Blandusia est in Sabinis" en Cruquius (Antv. 1579) »Hic fons fortasse caput est Digentiae rivi." Heerkens dwaalde dus in dit punt met geleerde voorgangers.

Mei 1760 te Napels is geweest en 25 Augustus te Rome was, vanwaar hij omstreeks 12 September een brief in versen aan O. F. graaf van Lijnden zond, die in de zesde Elegie van het tweede boek der Italica bewaard is [1]). Heerkens moet derhalve in 't begin van October Rome verlaten hebben, hetgeen overeenkomt met hetgeen hij op blz. 55 der Notabilia over den dood van den kardinaal Passionei schrijft, die op zijn buitengoed te Frascati den 5den Juli 1761 gestorven is, »*novem menses postquam ab urbe discesseram*" [2]). Als hij in September 1760 over zijne ontdekking eene mededeeling in de Romeinsche Academie der Arcadiers gedaan heeft, dan kan D. de Sanctis, die er lid van was, die gehoord hebben en daardoor in zijne meening versterkt en tot het schrijven zijner verhandeling bewogen zijn.

Capmartin was toen ook te Rome. In de opdracht van zijn werk aan Paus Clemens XIII, geschreven 1 December 1768 spreekt hij van »un sèjour à Rome qui date de toutes les années de votre Pontificat." En daar Carlo Rezzonico den 6den Juli 1758 tot Paus is gekozen, blijkt daaruit dat de Fransche abt in 58 te Rome is gekomen en er voortdurend zijn verblijf heeft gehouden. Maar nergens vond ik jaar en dag der ontdekking vermeld. De eenige plaats door mij gevonden, waarin eenige opgaaf van tijd voorkomt, is zoo onbepaald en zoo duister, dat ik haar niet weet te verklaren. Zij staat op blz. XLI der voorrede: »La découverte en effet n'est que le resultat des opérations littéraires les moins aisées. C'est un point obscur qui dépend d'un très-grand nombre d'autres points qui ne paraissent pas plus clairs sans la lumière qu'il faut savoir leurs chercher. Un de ces points les plus importants m'a tenu jusqu'à l'hyver dernier quoique le quatrième depuis les premiers efforts." Ik vermoed dat met dat duistere punt de ligging der fons

---

[1]) Zie de Italica p. 239, 240, 174, 186, 237 en 118 aant. 1.

[2]) Heerkens vergist zich in den dag, daar hij schrijft: accidebat hoc die XII Julii. De 5de Juli wordt opgegeven in de Eloge de M. le Cardinal Passionei in de Histoire de l'Académie des Inscriptions et belles lettres. T. XXXI. p. 340.

Bandusiae bedoeld wordt, maar of hij daaraan vier jaren besteed heeft, of, wel dat met die premiers efforts de oplossing van het geheele vraagstuk bedoeld wordt, is raadselachtig.

In verband met de verklaringen van Heerkens houd ik het er voor, dat diens onderzoek in de Sabynsche bergen tusschen Vicovaro en Licenza de aanleiding is geworden voor de verdienstelijke Verhandeling van de Sanctis en het uitgangspunt van de nauwkeurige, maar noodeloos uitvoerige onderzoekingen van Capmartin de Chaupy.

Ik zou hier kunnen eindigen, maar wensch eerst nog uwe aandacht te vestigen op het vele belangrijke, dat de Notabilia van Heerkens, die minder bekend zijn dan zij verdienen, bevatten. Wij vinden daarin vooreerst vele bijzonderheden betreffende Romeinsche Maecenaten en geleerden, die hij te Rome had leeren kennen, zooals de kardinalen Alessandro Albani (p. 48—50) en Domenico Passionei (p. 50—58) en de Jesuïten Girolamo Lagomarsini (p. 62—64) en Giulio Cordara (p. 69—76), vervolgens opmerkingen over de Catacomben (p 84—88), over de vermeende ongezondheid der stad (p. 140—150), over den mons Testaceus (p. 150—154), eindelijk de vermelding van de groote verdiensten van Paus Benedictus XIV (p. 180—189).

In 1770 heeft Heerkens het verhaal van zijn reis door Italië vervolgd in een derde en vierde boek der Notabilia. Ook in deze twee boeken worden belangrijke zaken ter sprake gebracht. Ik noem de beschrijving zijner reis van Rome naar Napels (p. 3—47), zijne berichten over Castruccio Buonamici, wiens latijnsche geschriften De rebus ad Velitras gestis en De bello Italico in 1748 en 1750 hier te lande door C. V. Vonck op nieuw zijn uitgegeven, (p. 56—60), over hetgeen te Herculanum gevonden is (p. 72—95), over Paestum (p. 111—117), over de plaats waar Veii gestaan heeft (p. 140 vg.), over de traditie dat in 1695 het lijk van den heiligen Augustinus te Pavia zou ontdekt zijn

(p. 199—202), over den geleerden Barnabiet G. S. Gerdil (p. 202 vg.), eindelijk zijn onderzoek naar den weg, dien Hannibal over de Alpen zou genomen hebben (p 204—210).

Er is over sommige der genoemde onderwerpen door anderen vollediger gehandeld en meer licht ontstoken; nochtans verdient het door Heerkens geschrevene niet verwaarloosd te worden. R. M. van Goens heeft in de bekende voorrede voor Volkman's Reisboek door Italiën p. LII vgg. het werk zeer aanbevolen, en wat Saxe in zijn Onomasticon VIII p. 124 er over oordeelt: »Sane hilari et iucunda usus est oratione", bevat meer waarheid dan hetgeen hij er aan toevoegt: »sed interdum ita barbara et soloecismis referta, ut paene ludimagistri ferulam mereret" [1]).

---

[1]) Gunstiger luidt het oordeel van Peerlkamp, de poetis latinis Nederl. p. 539: »Oratio eius soluta non magnae quidem est perspicuitatis nec elegantiae; sed tamen in ea vituperanda Saxius modum excedit. Idque a Saxio fieri miror, quem a varia et accurata doctrina multi laudant, a scribendi elegantia nemo. Ut Saxius, ita Heerkensius, quod in ea re ipsi deesset, aliis virtutibus supplevit."

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 7den JUNI 1886.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, VAN DEN BERGH, BRILL, DIRKS, BEETS, FRUIN, HARTING, SIX, HOEKSTRA, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, HABETS, PLEIJTE, BELLAAR SPRUYT, TIELE, VERDAM, WIJBRANDS, LOMAN, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON en BOOT, secretaris.

De voorzitter heeft bericht gezonden, dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris bericht dat de verhandeling van den heer Sloet in de vorige vergadering aangeboden, door den schrijver is teruggenomen en afzonderlijk zal worden uitgegeven. Hij leest eene circulaire van het Virgilius-comité te Mantua, waarbij meerdere bijdragen voor het gedenkteeken aldaar op te richten gevraagd worden, en brengt ter tafel onderscheiden boekwerken, die aan de Akademie ten geschenke zijn gegeven, als: een exemplaar van de Etudes archéologiques, historiques et littéraires dédiées à M. Conrad Leemans, Leide 1885, Herinneringen aan de Belgische omwenteling van

1830 door W. J. Knoop, Nagelaten geschriften van Mr. H. du Marchie van Voorthuijzen, uitgegeven door Mr. A. G. de Geer, eerste deel, Arnhem 1886 en Losse bladen door Mr. C. W. Opzoomer, eerste deel, 's Gravenhage 1886. Aan de inzenders zal daarvoor dank betuigd worden.

De heer Pleijte handelt over het asemos metaal naar aanleiding van een Egyptisch handschrift uit de derde of vierde eeuw na Chr. van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, waaruit hij voorschriften om het te bereiden mededeelt. Hij leidt den naam af van *asem*, d. i. goud, niet van het gr. *ἄσημος*, en meent dat het hetzelfde metaal is, dat door Herodotus *χρυσὸς λευκός*, door Plinius *electrum* genoemd wordt. Het bevatte doorgaans een alliage van goud, zilver en zwart koper en stond in waarde tusschen goud en zilver in.

Deze mededeeling lokt vragen en opmerkingen van de heeren Land, Spruyt en Naber uit, die door den spreker beantwoord worden. Zij wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Vervolgens spreekt de heer Boot over het landgoed van Horatius in het Sabijnerland, over hetwelk de dichter op vele plaatsen gehandeld heeft. Hij toont aan dat de ligging in 1760 door onzen landgenoot G. Heerkens nader bepaald is, en dat diens opgaven te Rome aanleiding hebben gegeven tot de verhandeling van D. de Sanctis en tot het uitvoerige werk van Capmartin de Chaupy.

De heer Vosmaer voert eenige gronden aan tot ondersteuning van het gezegde over de plaats, waar het huis zou gestaan hebben, en verwijst op het onderzoek door Noël des Vergers en een Engelschman ingesteld. De heer Dirks acht het wenschelijk, dat het kaartje van Berti door G. Boissier in zijne Nouvelles promenades archéologiques uitgegeven, door den spreker aan zijne mededeeling toegevoegd worde. Deze biedt zijn stuk voor de Verslagen en Mededeelingen aan, maar acht het voldoende op de kaart bij Boissier te verwijzen.

Daarna nam de heer Beets het woord om de meening te bestrijden dat Vondel zich ongunstig over Rembrandt zou hebben uitgelaten, die te onrechte geacht wordt door Busken Huet in Het land van Rembrandt te worden gedeeld en gevaar loopt als eene bewezen waarheid voortgeplant te worden. Hij toont aan dat een paar regels uit het gedicht op De Koning's slapende Venus niet noodzakelijk op Rembrandt slaan en, al worden zij op hem toegepast, geen blaam bevatten. De gronden, waarop de aangevoerde meening steunt, zijn uiterst zwak en stellig was het niet de bedoeling van Huet haar te bevestigen.

De spreker verklaart zich bereid aan den wensch der vergadering te voldoen, door het gesprokene af te staan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer de Vries staaft met een voorbeeld, hoe door verkeerde opvatting wat als lof bedoeld is, als blaam kan worden begrepen.

De heer Vosmaer wijst er op dat Rembrandt door zijne tijdgenooten niet naar waarde geschat is, en verzoekt den spreker eens te willen nalezen wat hij daarover in zijn werk over Rembrandt geschreven heeft.

De heer Loman vindt in het niet voorkomen van Rembrandts naam in de Hekeldichten van Vondel een bewijs, dat de dichter in diens waardeering boven zijne tijdgenooten stond.

Daar de tijd te ver verstreken is om nog eene bijdrage van den heer Habets te hooren, biedt deze zijne mededeeling, over een fragment van een registrum beneficiorum van het landdekanaat Hilvarenbeek in 1430, ter plaatsing in de Verslagen en Mededeelingen aan. Zij zal aan de commissie van redactie ter hand worden gesteld.

De vergadering wordt daarna gesloten.

A S É M O S. Ἄσημος.

MEDEDEELING VAN

Dr. W. PLEIJTE,

NAAR AANLEIDING VAN CHEMISCHE PROEVEN GENOMEN DOOR

Dr. W. K. J. SCHOOR.

Een zeer belangrijk grieksch handschrift op papyrus, wordt in het museum te Leiden bewaard. Het is reeds verschillende malen ter sprake gebracht, het eerst beschreven door wijlen Prof. J. C. Reuvens, later door Dr. C. Leemans, in verschillende geschriften behandeld, ook door Hermann Kopp, 1869, Beiträge zur geschichte der Chemie, en eindelijk uitgegeven door Dr. C. Leemans in zijne Papyri Graeci, II, p. 199 vs., onder den titel *Excerpta Chemica.*

Het is een handschrift uit het laatst der derde, of het begin der vierde eeuw, op papyrus, goed bewaard en goed geschreven. Over dit handschrift, het oudste chemische handschrift door Kopp betiteld, behoeven wij niet verder uit te wijden, en verwijzen voor nadere bijzonderheden op de uitgave van Leemans, die wij verder zullen gebruiken. Het is ons te doen om een deel van den inhoud, om de recepten, die het maken van Asémos, een metaal gelijkende op zilver, behandelen. Deze voorloopers der zwarte kunst, de chemische of de Egyptische de Alchemie geheeten, de kunst van goud maken, vervalschingen van dit metaal, onedele metalen den schijn te doen aannemen van zilver of goud, is de kunst, waarmede het werk zich voornamelijk bezighoudt.

Egypte werd door de Grieken χημία geheeten. Dit woord is afgeleid van *Kam*, Hebreeuwsch Cham חם, het zwarte vruchtbare land, tegenover het berg- en woestijnland, het roode *Tescher*, geheeten. De kunst χημία, een woord dat

zoowel de Egyptische, als de zwarte, beteekenen kan, en tot ons kwam met het Arabische lidwoord *al*, daarvoor geplaatst als *Alchemie*, is dus de kunst van binden en scheiden, en in de eerste plaats om onedele metalen in edele te veranderen. Zij ontstond in Egypte in de tempellaboratoriën, waar zeer uitvoerig de recepten op de tempelwanden geschreven staan, om de heerlijke gave aan de godheid, het zoogenaamde *Κῦφι*, een naam nog in Algiers gebruikt voor de Hadschi, een bedwelmend rook of kauwmiddel *Kiph* (Zeitschr. für Aegyptische Spr. 1865, 65), een kunst verwant aan en gesproten uit die der medicijnen, en in Egypte opklimmende tot den oudsten regeerenden vorst *Menes*, van wiens echtgenoote *Schesch* een middel is overgebleven, om den groei van het haar te bevorderen.

Reeds vroeg komen op de Egyptische monumenten de namen van enkele metalen voor; ook in reeksen, die van het meest edele, tot het geringste afdalen. Deze metalen hebben het onderwerp uitgemaakt van eene zeer grondige studie, door ons vroeger buitenlandsch lid, Prof. Richard Lepsius, in eene verhandeling voor de koninklijke Akademie van Wetenschappen te Berlijn 1871, onder den titel: »die Metalle in den Aegyptischen Inschriften", uitgegeven.

Boven aan deze reeksen staat het goud, dat in Egypte en Aethiopie gevonden werd, doch in Egypte al spoedig was uitgeput. Nubië is naar dit goud genoemd. De Egyptische naam is *Nub*, *noub*. Men onderscheidt goud van *Koptos* (uit de vallei van Hamamat) en van *Kusch* Aethiopie: dit goud wordt op de monumenten geel gekleurd, daarop volgt *Asem* en *Hets*, zilver of zilvergoud. Tusschen dit goud en zilver ligt dus een metaal, *Asem*, dat met het teeken voor goud bepaald, een soort van goud was, dat den overgang vormde tot zilver. Dat zilvergoud noemde Lepsius *ὁ ἤλεκτρος*, een metaal dat bij Plinius voorkomt als goud, met een vijfde deel zilver vermengd, onder den naam *Electrum*, Plin. 33, 23. Het is de *χρυσὸς λευκός* van Herodotus.

De lezing van *Asem* staat vast door de groepen *sem*, *asem*, door Lepsius vermeld. Het *Asem* had dus de kleur van goud met zilver vermengd, en lag in waarde tusschen beiden

in; het was om zoo te zeggen, een tweede soort van goud. Men maakte van dit metaal vazen, en versieringen aan gebouwen, punten van obelisken enz.

Brugsch heeft echter de zaak tot eene nadere oplossing gebracht, in het supplement op zijn woordenboek. Daar is in den Papyrus Harris I eene opgave van metalen. Het metaal tusschen goud en zilver inliggende heet *Nub — hets* wit — of zilvergoud, dat is *electrum*, doch de *usem* of *Asem* beschouwt hij gelijk het *aurichalcum* der Romeinen, eene vermenging van mijnenzilver met goed mijnengoud en zwartkoper. Plinius 34.2 noemt echter, naar het mij voorkomt, *aurichalcum* een schoon kopererts, waarschijnlijk zonder spoor van goud, hetzelfde als *orichalcum*, bergerts of bergkoper, iets als *chalcitis*.

In den Papyrus Harris, uit de 13de eeuw voor onze jaartelling, is sprake van een prachtige weegschaal, zoo schoon, als er nog ooit een geweest is. De weegschaal heet van *Asem* gemaakt, en daarvoor was noodig een mengsel van:

Mijngoud 1278, *Ten* 9 + *x kat*
Mijnzilver 1891, *Ten* $^1/_2$ *kat*
Zwartkoper 67, *Ten* 3 *kat*.
Ten is 91 gr., *kat* is 9.1 gr.

De vermenging is dus 1 deel koper, 30 zilver, 20 goud; *Asem* heeft dus ongeveer $^3/_5$ zilver en $^2/_5$ goud; was dus meer waard dan zilver en minder dan *Electrum*, dat volgens Plinius $^1/_5$ zilver zou gehouden hebben.

Wanneer wij nu het *Asémos* willen onderkennen, moeten wij zoeken naar een mengsel dat voornamelijk uit goud en zilver bestaat. De *Asémos* voorschriften van den papyrus, bevatten geen spoor van goud, slechts enkele spreken van zilver. Wij vermoeden dus dat de naam van dit edele metaal gegeven is aan mengsels, die of er op geleken, of er voor uitgegeven werden. Blijkbaar is het doel van dit geschrift, om op goud en zilver gelijkende mengsels te maken, zoodat zelfs deskundigen er door worden bedrogen.

Wij zullen de voorschriften vertalen, en doen zien, hoe men den inhoud heeft op te vatten. Dr. W. K. J. Schoor, leeraar in de natuurwetenschappen te Leeuwarden, heeft de

chemische proeven verricht. Dit werk hebben wij te zamen besproken, en de uitslag is voor de archaeologie, meenen wij, van niet gering belang.

Eerste Proef.

Pag. 1. 1—4.

»Zuivering en harding van lood (tin).

Strooi in een kroes bij het gesmolten lood, fijn gestooten, vezelige aluin en door elkaar gewreven kopervitriool, en het zal hard worden."

Dit voorschrift is aldus opgevat: gesmolten *stannum*, tin, voeg daarbij *sulphas cupri*, droog kopervitriool, en *alumen ustum* of gedroogde aluin. Het recept is niet volkomen nauwkeurig uitgevoerd, daar *στυπτηρία σχιστή*, bitumen houdende aluin is; de bitumen diende hoogstwaarschijnlijk voor de reductie, opdat het metaal niet op nieuw zou oxydeeren.

Molibos, *Molubdos*, is lood, en uit de volgende artikelen blijkt dat men het met *Kassiteros* gelijk stelde. Plinius spreekt van *plumbum candidum*, ons tin en *plumbum nigrum*, ons lood. De bovengenoemde proef op lood is mislukt.

Chalkanthos is bloem van koper. Dioscorides [1]) zegt dat dit bereid werd uit oude scheepsnagels met zwavel en zout te branden enz. De proef is genomen met *droog zwavelzuurkoper*, omdat de gewone vertaling van *Chalcanthum*, kopervitriool is. Plinius zegt, 34. 32, dat de Grieken het schoenmakerzwartsel, *atramentum sutorium*, als aan chalcanthum verwant beschouwden.

Pag. 1. 5—9.

»Een ander middel van tin (zuivering en harding).

(Smelt) lood, ook wit tin, wat pik en asphalt, aluin; kappadocischzout en magnesia daar overgestrooid, maken het hard."

Uit het voorschrift blijkt dat onder den titel, »een andere", de zuivering en harding moeten verstaan worden. Daar het

---

[1]) Dr. H. Kopp, Geschichte der Chemie. Dl. IV, 165.

mengsel gesmolten moet worden, voegen wij er het woord *smelt* bij, dat in den tekst niet voorkomt.

ἑκαθερι voor ἑκαθεν beteekent hier »een voor een".

Molibos kai kaisiteros leukos vatten wij hier op als synonymen voor tin, evenals in het voorgaande voorschrift. Pik en asphalt dienden voor de reductie, de aluin, het zout en de magnesia als vloeimiddelen. De aluin komt reeds in het vorige middel voor.

Kappadocischzout is natuurzout, dat volgens Forcellinus in Kappadocie in den grond wordt aangetroffen, en daar wordt gevonden als zeer doorschijnend geel en stinkend. Plinius onderscheidt verschillende soorten *Magnesia;* de witte schijnt de onze te zijn, de vijfde soort van Plinius 36. 25, Magnesia [1]) is volgens Plinius en anderen, afkomstig uit Thessalie of Lydie, naar de streek Magnesia, of de steden van dien naam, genoemd. Ook elders komt ze voor; het is koolzure bitteraarde, met de voorgaande stoffen als vloeimiddel gebruikt.

Pag. 1. 9—10.

Zuivering van tin, dat in een mengsel van *Asémos* gedrenkt is. *Asemos* is volgens Forcellinus afgeleid van *a* privans en σῆμα *signum*, zonder teeken, als naam van de witte tunica, waaraan geen purperen banden waren. Volgens *Garlandus* beteekent *Asemos*, *argentum infectum* en *argentum non signatum*. Beide afleidingen van dien naam achten wij met den uitgever van den papyrus verwerpelijk. Wij gelooven dat die ontleend is aan het Egyptische woord *Asem*, waarover wij hebben gehandeld.

Tweede Proef.

Pag. 1. 11—20.

»Smelt tin, neem dat, gezuiverd van alle andere bestand-

---

[1]) Op de keerzijde van de bilingue van Leiden, I. 383, komt de magnesia voor als *maknes* en *maknesia* XII. II, 7. demotisch *pa maknesia* 8 MA(K)NEC IA. 11 *pa maknes*, MAΓNHC 12. MAKNEC. 13 *pa maknes*.

deelen, laat het afkoelen, en wanneer gij het met olijfolie hebt vet gemaakt en fijn gestooten, smelt het nog eens, daarna zult gij het nog eens stuk stooten en wrijven met olie, asphalt en zout, en smelt het ten derde male, en als het gesmolten is, zet het weg, na het zuiver gewasschen te hebben, het zal als hard zilver zijn. Wilt gij het nu bezigen om zilverwerk na te bootsen, zoodat men geen onderscheid zien kan en het de hardheid heeft van zilver, voeg dan bij vier deelen hiervan, drie deelen zilver, en hetgeen daar ligt is als zilverwerk."

Hier zijn dus weder de asphalt, het zout en de olie als vloeimiddelen gebruikt, en de driewerf herhaalde smelting moet dienen om het kristallisatievermogen te verhoogen, en daarmede de hardheid van het metaal.

De verhouding is 43 pCt. zilver en 57 pCt. tin.

Zuivering van tin.

Pag. 1. 21—24.

»Smelt vloeibare pik en asphalt, elk afzonderlijk, daarin (tin) gietende, smelt het en roer het. Drooge pik 20 dr., bitumen 12 dr."

De zin is niet geheel duidelijk; het woord tin is in het voorschrift overgeslagen, het schijnt gelezen te moeten worden:

Neem pik en asphalt, smelt die en giet ze een voor een bij het gesmolten tin.

Derde Proef.

Pag. 1. 25—30.

»Het samenstellen van *Asémos.*

»12 dr. tin, 4 dr. kwikzilver, 2 dr. aarde van Chios. Wanneer het tin gesmolten is, voeg daar dan bij de gestampte aarde, vervolgens het kwik, roer het om met een ijzertje en gebruik het."

Het kwikzilver moet reeds vroeg zijn voorgekomen. Theophrastus noemt het *χυτὸν ἄργυρον*, vloeibaar zilver. Dioskorides noemde het *ὑδράργυρος* van *ὕδωρ* en *ἄργυρος* wa-

terzilver; Plinius 33, 41, *argentum vivum* dat gebruikt werd om zilver te vergulden. Of de Egyptenaren het kenden is niet bewezen.

De aarde van Chios is volgens Plinius eene witte aarde, evenals de terra Samia. De vrouwen gebruikten ze voor hun huid; ze is melkwit en verdeelt zich gemakkelijk in water, volgens Forcellinus een kalksteen.

Het voorschrift houdt dus in:

Neem 12 dr. tin, 4 dr. kwik, 2 dr. koolzure kalk of 1 deel krijt, 2 deelen kwik, 6 deelen tin. Het stuk Asémos werd op die wijze verkregen; de kalksteen diende om het oxydeeren tegen te gaan. Men heeft dus een amalgama van 75 pCt. tin en 25 pCt. kwik of $^1/_4$ kwik.

Het is zeer broos, en een geschikte legeering om te vertinnen of zilver na te bootsen.

Hetzelfde voorschrift komt voor op pag. 11. 35—40 met deze verandering aan het einde: maak er pillen van.

Vierde en Vijfde Proef, *a* en *b*.

Het verschil der beide proeven is, dat *a* meer is overgesmolten dan *b*.

Verdubbeling van het *Asémos*.

Pag. 1. 30—40.

»De verdubbeling heeft op de volgende wijze plaats. Van 40 dr. koper, zonder roest, 8 dr. *Asémos* en 40 dr. tin aan korrels, wordt het eerst het koper gesmolten, en na twee smeltingen het tin, daarna het *Asémos;* wanneer beiden (het tin en koper) vloeibaar zijn geworden, smelt men het mengsel herhaaldelijk over en koelt het af in de bovengenoemde samenstelling. Dan giet men de stof uit, en wrijve men ze met gips."

»Ook de verdrievoudiging geschiedt op dezelfde wijze met inachtneming van de verhouding in het gewicht der deelen, zooals het hierboven is aangegeven."

De verdubbeling en verdrievoudiging van het *Asémos* bestaat dus in de verhouding van het tin, het *Asémos* en het koper. Naar bovengenoemd voorschrift is een proef geno-

men met het *Asémos*, dat beschreven is 1. 25—30, 3de proef, daar wij meenen dat dit het *Asémos* is, dat zonder bijvoeging van nadere bepaling dan zuiver, in dit handschrift als het *Asémos* bij uitnemendheid is beschouwd. Met dit mengsel zijn ook de overige proeven genomen, waarin *Asémos* voorkomt.

De gips diende naar het schijnt slechts alleen om te polijsten; de gips *κουφολιθος* is dezelfde stof als *ἀφροσελήνος*. De *selenites*, wenkbrauw van Selene, komt ook voor in de Demotische papyrus van Leiden bovengenoemd, I. 383. revers XII. 1 *ΟΦΡΥCΗΛΙΟΥ*, Demotisch *anhu-n-ra*, wenkbrauw van de zon. *ΟΦΡΥC* ☾ *anhu-n-ah*, wenkbrauw van de maan. revers XII. III. II *αΦΡΟCЄΛΠΝΟΝ*, vergelijk 12. 16. Zie Plinius 37. 67.

40 dr. koper, 8 *Asémos* en 40 tin, levert het dubbele *Asémos*. 45 pCt. koper, 10 pCt. *Asémos*, 45 pCt. tin.

Pag. 2. 1—7.

»Eene massa waaraan geen gebrek is (goed verbonden en standhoudende).

De standhoudende massa wordt wederom op dezelfde wijze als de verdubbeling bereid. Wanneer gij 8 dr. van de massa wilt afnemen, smelt ze dan weder, een gelijk deel *Asémos* afscheidende van 4 dr., smelt ze ten derde male, en andermaal, koel ze vervolgens af, en stort ze op een gipsplaat."

Het woord *Ἀνεγκλειπτος* is te onbestemd om zonder nadere bepaling te weten wat men er onder verstaan moet. Evenmin is het duidelijk waarom men de massa met 8 dr. vermindert, en op welke wijze men daarmede te werk gaat, in verband met de 4 dr. *Asémos*, tenzij men aanneemt, dat geheel de massa *Asémos* wordt genoemd, en dat men daarvan telkens 4 dr. afneemt bij de smelting.

Bereiding van *Asémos*.

Pag. 2. 8—14.

Neem dun en week tin, zuiver het viermaal, neem daar-

van 4 deelen en van wit zuiver koper nog 3 deelen en van *Asémos* 1 deel, smelt het, en wanneer het gesmolten is, wrijf het herhaalde malen en maak er van wat gij wilt, het zal als het eerste, het beste *Asémos* zijn, zoodat het ook de deskundigen bedriegt.

Asémos $12^1/_2$ pCt., tin 50 pCt, koper $37^1/_2$ pCt.

Χαλκὸς λευκὸς is volgens Lepsius, p. 97, het licht gekleurde koper, de Messing, tegenover *Χαλκὸς μελας*, zwart koper of donker koper. Het eerste heette dan volgens Lepsius *Xemt*, wellicht *tab* te lezen. Vergelijk Pleijte, Zeitschr. Aeg. 1871, p. 17.

Zesde Proef.

Pag. 2. 14—20.

Om het *Asémos* te maken, dat geschikt is om te gieten.

»Cyprisch koper mina $^1/_2$ bladtin, mina 1, magnesia dr.? kwikzilver dr. 8, poreuse steen 20 dr.; wanneer het koper gesmolten is, doe er dan het tin bij, dan de gewreven magnesia, dan de tufsteen, ten laatste de kwik, roer het met een ijzertje om, en giet het uit bij gelegenheid."

Het voorschrift is dus door ons opgevat. Cyprisch koper of roodkoper $^1/_2$ mina, tin 1 mina, magnesia 10 dr., kwik 8 dr. en puimsteen 20 dr. Wij volgen daarin de verbeteringen, in den text aangebracht door Dr. C. Leemans. Het teeken voor *een half*, is ontleend aan het oud Egyptische schrift. Reuvens kende het teeken en vermeldt het in zijn »Lettres à Letronne". Vergelijk Pleijte Pap. Rollin, en Leemans Pap. Graeci Dl I. p. 56. *Παρος*, lezen wij met Leemans *πόρος* of *πώρος* hetzelfde als *πόρινος λίθος*, volgens Forcellinus hetzelfde als *Lapis thophica*, tufsteen, doch ook *Pumex*, puimsteen genoemd. Deze puimsteen in het voorschrift dient als vloeimiddel, gelijk de magnesia. Volgens Dioscorides die wij hier meenen te moeten volgen, ook om het hierachter gevoegde geschrift van den schrijver, heeft de *mina* 16 uncia of 128 drachmen, de stater had 4 dr., de mina 32 staters.

De verhouding is dus 74 dr. koper, 128 dr. tin en 8 dr. kwik of 35 pCt. koper, 61 pCt. tin, 4 pCt. kwik.

Pag. 2. 21—24.

»Verdubbeling van *Asémos.*

»Neem Cyprisch koper, verwijder de roest en doe er amonisch zout bij, van elk 4 dr., aluin 4 dr. en als het gesmolten is, voeg er eene gelijke hoeveelheid *Asémos* bij."

Het *salammoniak* was *chloorammonium*, genoemd naar de plaats waar het gevonden werd, den tempel van Zeus Ammon, in de Oase Siwah, in Libye [1]); met het vrouwelijk Egyptische lidwoord komt het in den papyrus I. 383 voor, als: N. 14. *TaMOvIaKH.*

Zevende Proef.

Pag. 2. 25—29.

»Bereiding van *Asémos.*

»Zuiver Molibos (onzuiver tin), daarbij mengen pik en asphalt, of neem tin en meng er bij, Kadmia en Lithargyum, evenveel als Molibos, roer het dan door, tot het vereenigd is en hard geworden, en gebruik het dan als natuurlijke *Asémos.*"

Uit dit voorschrift blijkt, dat men onder *Molibos* in sommige gevallen, niets anders verstond als ongezuiverd tin. *Καδμεια,* genoemd naar den ontdekker *Kadmus*, is een zinkerts, een galmei, die nog in 't begin dezer eeuw cadmia fossilis heette of het bij de behandeling van sommige ertsen verkregen onzuivere zinkoxyde; zie uitvoerig hierover Kopp, 4de deel, Gesch. d. Chemie, p. 114. Tegenwoordig verstaat men onder *Cadmium*, een metaal, dat in de meeste zinkertsen wordt aangetroffen.

Litharguron is zilverglit, eene stof, bij het bereiden van

---

[1]) Zie Dr. W. K. J. Schoor, Diss. over Ammonia en hare bepalingen. Leiden 1872.

zilver verkregen, door Plinius zilverschuim genoemd. Pap. Leiden I. 383. revers, pag. IX komt *ΑΥΤΑΡΧΕϹ* voor. Plinius 33, 35.

Pag. 2. 30—36.

»Bereiding van *Asémos*.

»Neem stukjes blad(tin), doop ze in azijn en witte vezelige aluin, en laat ze zeven dagen in het vocht staan, smelt ze dan met een vierde deel koper, aarde van Chios 8 dr. Samische aarde 8 dr., Kappodocisch zout 1 dr., vezelige aluin 1 dr., het dooreengemengd hebbende, smelt het, *Atramentum* daarbij voegende."

Ἀσημία Samische aarde, is volgens Dioscorides eene witte aarde, een soort pijpaarde, dezelfde stof als de aarde van Chios: *ἀτράμεντον*, hetzelfde als *χάλκανθον* of kopervitriool, glasachtig blauwe kristallen.

Achtste Proef.

Pag. 2. 37—39.

»Bereiding van een mengsel.

»Galatisch koper dr. 8, bladtin 12 dr., magnesia 6 dr., kwik 10 dr., *Asémos* 5 dr."

Dit mengsel verschilt niet van de voorgaande, daar Galatisch koper hetzelfde is als het Cyprische.

Negende Proef.

Pag. 2. 39—41.

»Bereiding van een mengsel voor een stuk vaatwerk.

»1 Mina koper smeltende, werp er korreltin 2 mina in, en bewerk dit."

Hierop volgen eenige voorschriften voor het kleuren van goud enz. pag. 2. 42 tot pag. 3. 1—14.

Pag. 3. 15—22.

Bereiding van *Asémos.*

»$^1/_{10}$ van een mina tin, $^1/_{16}$ Cyprisch koper, $^1/_{32}$ *Magnesia* aarde, 2 staters kwikzilver. Als het kopers gesmolten is, werp er eerst tin in, dan *Magnesia*, daarna, wanneer deze gesmolten zijn, werp er een overeenkomstig $^1/_8$ gedeelte schoone witte *Asémos* bij, daarna als deze vereenigd zijn en reeds in dien toestand dat zij afgekoeld kunnen worden en samengesmolten, doe er dan ten laatste de kwik bij."

Dat is 12,8 dr. tin, 8 dr. koper, 4 dr. *Magnesia,* 8 dr. kwik, 4,2 dr. *Asémos.*

Pag. 3. 23—39.

Eene andere (formule).

»4 Staters Cyprisch koper, 4 staters Samische aarde, 4 staters vezelige aluin, 2 staters gewoon zout, 2 stater *Asémos* kopervitriool; indien gij het echter nog schooner wilt maken, 4 staters. Als het koper gesmolten is, strooi er dan de aarde van Chios over (lees Samische aarde), en de vezelige aluin te zamen gestampt, roer het om totdat zij verbonden zijn, en als dan de *Asémos* gesmolten is, giet die er bij; hetgeen vroeger gesmolten was met *Juniperus* vermengende, en als het vermengd is, neem het op."

»Wilt ge dat het weggenomen wordt terwijl het nog warm is, blusch het dan in vezelachtige aluin en gewoon zout, van elk 1 gelijk deel, met lijmwater van middelmatige dikte vermengd. En indien gij het werk wilt voleindigen, doop het dan weer in het vroeger gemaakte mengsel, en gloei het, opdat het witter worde. Zuiver echter te voren het koper als het warm is, koel het dan af, in het begin door te waaien, totdat het de korsten heeft afgeworpen en het zuiver voor den dag treedt, gebruik het dan zooals te voren is voorgeschreven, Samische aarde daarbij voegende."

Ook dit voorschrift verschilt niet van de voorgaande, de *Juniperus* is later in den tekst er bij gevoegd, en kan als

reductiemiddel gediend hebben. Hij komt op den Papyrus uit Leiden I. 383. Pag. IX revers, voor, onder den vorm *ΙΟΝΑΠΕΡΟΝ.*

Het afkoelen met waaiers wordt reeds op zeer oude monumenten in Egypte afgebeeld, ook personen die bezig zijn te gieten. Ook kende men een soort van blaasbalg, dergelijke als er nu nog in Afrika gebruikt worden. Zie de plaat, ontleend aan Champollion Monuments. Tome IV, 388 (38) 2. De afbeelding uit een graf van Benihassan, van zeer ouden tijd, stelt een man voor, blazende in een kolenvuur met een blaaspijp, op het vuur staat een kroes of ketel, daarboven leest men in hiëroglyphenschrift: *Nebt-asem, smelten van Asem*, de afbeelding daaronder is ontleend aan het graf van »*Am-Xent-amum-hotep*", uit *Scheikh-abd-el-Gournah.* G. Maspero, mémoires de la mission Arch-Francaise du Caïre. 1881—84.

Pag. 3. 39—pag. 4—10.

»Neem een Ptolemaeïsche stater, want die bevatten koper in de samenstelling, en dompel die in een vloeistof. Het mengsel van de vloeistof is samengesteld uit vezelige aluin, gewoon zout, verfzuur, dik als vette olie. Als zij ingedompeld is en zij van alle vuil is gezuiverd, wanneer dit gesmolten is en vermengd zal zijn, verwarm haar met dit mengsel, dompel haar vervolgens daarin, neem haar er weêr uit en verwarm haar weêr. Het mengsel voor de kleurstof is van: vezelige aluin, gewoon zout, en verfazijn, dik als vette olie; dompel haar daarin, verwarm haar, dompel haar er weêr in, neem haar er uit, en verwarm haar op nieuw. Hoe meer, 4 of meermalen, de verwarming en de indompelingen geschieden zooveel te beter wordt het kopervitriool, en hoe meermalen men haar verwarmt en indompelt, hoe schooner het voorwerp wordt."

Dit voorschrift dient dus om een zilveren munt van veel kopergehalte, weder den schijn te geven van zilver. Door zuur onttrekt men het koper aan de munt, waardoor de munt meer op zilver gelijkt. Dergelijke staters hebben zeer

dikwijls de kleur van de gewone bronzen munten. De verf-azijn komt voor op pag. 9. 5.

Pag. 4. 11—18.

»Herstelling van hard *Asémos*.

»Op deze wijze moet hard *Asémos* dat zwart is, week worden en zeer blank (dat wil zeggen: *Asémos* dat geoxydeerd is). Neem de bladen van de *kiki* (Sesamus silvestris), laat die in water een dag weeken, doop het in het vocht voordat gij het smelt, en smelt het dan tweemalen, en spoel het af in schuim van salpeter en doe bij de verfstof aluin, terwijl ze smelt, en gebruik het. Het behoud zijn gewicht en zal schoon zijn."

Het aftreksel der kikibladen als boomolie, Ricinus olie [1]), moet het vet vervangen; de werking van het schuim van salpeter, *ἀφρόνιτρον*, is om het verroeste metaal te zuiveren; het wordt daarmede gesmolten en op nieuw gegoten.

Pag. 4. 19—23.

Een ander middel voor alle *Asémos* die bedorven is.

»Neem stroo, geweekte gerst en wilde ruit (wijnruit, zie Plinius XX. 51) bevochtig die met azijn, smelt het daarin voeg er bij zout en houtskolen, doe dit in een oven, blaas er dikwijls op, en laat het koud worden."

Ook dit middel dient om het geoxydeerde metaal te reinigen, door de oxyde op te lossen; de houtskool gebruikt men voor de reductie van het metaal.

Pag. 4. 24—31.

»Wit maken van *koper*.

»Om koper wit te maken, zoodat, als het met *Asémos*

---

[1]) Frans Woenig, Die pflanzen im alten Aegypten, 1886. *Ricinus* Plinius, *kikus, cicus* XV. 7. Ricinusolie.

vermengd is, in gelijke hoeveelheid, men het niet kan bemerken."

Neem Cyprisch koper, en smelt het, smelt bij 1 mina, 2 dr. sandarax, vuile ijzerkleurige, en 5 dr. vezelige aluin. Bij de tweede smelting wordt er 4 dr. was van Pontus in gedaan, of minder, verwarmd of gebroken."

σανδαράχη. Sandarach schijnt zwavel arsenic te zijn volgens Plinius 34. 55, terwijl het nagemaakte loodoxyde is Plinius 35. 22. Tot zelfs in 't begin dezer eeuw werd wit koper als nabootsing van zilver gemaakt door middel van arsenik. Zie ook Dioscorides in dit handschrift p. 14. 26.

Κηρὸς ποντικός. Pontische was is de *cera pontica* van Plinius, *optima est Punica, proxima Pontica, deinde Cretica post has Corsica.*

Deze verbinding, vermengd met *Asémos*, zal in kleur weinig verschild hebben van de overige mengsels.

Pag. 4. 32—38. Zie eerste proef.

»Over harding van tin.

»(Manier) om tin hard te maken. Strooi ieder afzonderlijk, vezelige aluin en kopervitriool (in de tin). Indien gij daarenboven het tin gezuiverd zult hebben naar behooren, en in acht genomen hebt dat wat voorgeschreven is, zoodat wanneer gij dit mengsel verwarmt, de tin niet wegvloeit, dan zult gij Egyptisch *Asémos* hebben, tot het vervaardigen van huisraad."

Dit *Asémos* was dus eene verbinding van koper en tin, als in de eerste proef.

Pag. 5. 18—23.

»Bereiding van *Asémos* om te gieten.

»1 Deel cyprisch koper, 1 deel tin, 2 deelen Magnesia, gewreven ruwe tufsteen $^1/_2$ deel. Eerst wordt het koper gegoten, dan de tin, dan de Magnesia, eindelijk wordt de

tufsteen er bij gevoegd, roer het om met een ijzertje en geef het over om te gieten."

Dit recept verschilt niet van de voorgaande, dan in de verhouding van 50 pCt koper, tegenover 50 pCt. tin.

Pag. 5. 24—32.

»Bereiding van *Asémos*.

»1 Maat (κοτύλη) tin, $^1/_2$ maat Galatisch koper. Smelt eerst het koper, dan de tin, roer het tegelijk om met een ijzertje, werp er droge pik in totdat het verzadigd is, giet het dan uit, smelt het weder op en gebruik daarbij vezelige aluin en pik en giet het weer uit.

Indien gij nu het tin eerst wilt smelten, neem dan een stuk van het eerste metaal waarover wij handelden, en neem dan in acht dezelfde gelijkheid in gewicht, en dezelfde wijze van handelen."

Dit middel is weder eenvoudig; 2 deelen tin, tegen een deel koper.

Pag. 5. 33—36.

»Bereiding van verguldsel.

»Het verguldsel wordt aldus bereid, 2 deelen cyprisch koper, 2 deelen *Asémos*, 1 deel goud. Eerst wordt het koper gesmolten, dan de *Asémos*, en dan het goud."

Tiende Proef.

Pag. 6. 10—16.

»Manier om zwarte *Asémos* te maken, even alsof het Obsidiaansteen is.

»2 Deelen *Asémos*, 4 deelen lood; doe deze bij elkander in een ledigen kroes, met een drievoudige massa levende zwavel, smelt het door het in een oven te plaatsen en het daaruit genomen hebbende, behandel het, en maak er van

wat gij wilt. Wilt gij er een gesmeed of gegoten beeld van maken, zoo vijl het en beitel het. Het is onvatbaar voor roest."

Obsidiaan is een zwarte, doorschijnende steen, en wordt, volgens Plinius 36. 37, in Aethiopie gevonden.

Sulphur vivum quod Graeci apyron vocant, ontstaat in klompen, volgens Plinius 35. 50.

Deze proef is niet gelukt met *Asémos;* voor *Asémos* hebben wij zilver genomen.

Pag. 6. 17—24.

»Bereiding van *Asémos*. Zie derde proef.

»Maak een deel best tin, vloeibaar, en doe er $^1/_3$ deel (van de hoeveelheid tin) droge pik bij, en nadat gij het omgeroerd hebt, laat men de pik schuimen, tot dat het geen afgescheiden wordt, verdwenen is. Dan wanneer het tin afgekoeld is, maak het wederom vloeibaar, en voeg bij 13 drachmen tin, 1 drachme kwikzilver, roer het om, laat het koken en afkoelen, bewerk het dan als *Asémos*."

Dit middel komt overeen met pag. 1. 25—30, doch bevat minder kwik.

Elfde Proef.

Pag. 6. 40—pag. 7. 2.

»Bereiding van *Asémos*.

»Neem wit tin, dat zeer dun is, 4 maal gereinigd, en vervolgens hiervan 4 deelen en $^1/_4$ deel zuiver wit koper en 1 deel *Asémos*, smelt het, en wanneer deze gesmolten zijn, wasch het zooveel mogelijk met zout af, en maak er van wat gij wilt, bekers, of wat ge goed vindt; het zal geheel als de eerste soort *Asémos* zijn, zoodat het ook deskundigen zal bedriegen."

4 pCt. *Asémos*, 20 pCt. koper, 76 pCt. tin.

Het voorschrift is niet duidelijk. Dr. Schoor heeft het op-

gevat alsof er stond: 4 deelen tin, 1 deel wit koper (messing) χαλκὸς λευκός, 1 deel *Asémos*.

Twaalfde Proef.

Pag. 7. 3—6.

»Een ander middel.

»2 Deelen zilver, 3 deelen gezuiverd tin, koper $^1/_2$ deel, smelt het, en nadat het er uit genomen is en afgewasschen, wendt het aan als zilver van de eerste soort."

Deze *Asémos* houdt dus 36 pCt. zilver, 54 pCt. tin en 10 pCt. koper; men ziet hieruit dat *Asémos* voor een mengsel van zilver doorging.

Dertiende Proef.

Pag. 8. 32—41.

»Bereiding van *Asémos*.

»*Asémos* wordt ook gemaakt uit het koper zelf (van zilver) 2 mina's, bolletjes tin, 1 mina; het te voren gesmolten koper, storte men in ander tin en *cypholithos* krijt geheeten, $^1/_2$ mina bij elke mina, blaas er in tot het zilver, koper en het krijt zijn gesmolten, en nadat het overige is afgescheiden en alleen het zilver is overgebleven, koel het dan af en gebruik het als *Asémos* dat voortreffelijker is, dan het echte."

De verhouding is dus: zilver 2, tin 1, of koper 2 tin 1. dus 66 pCt. zilver of koper en 34 pCt. tin. Ook dit zilvermengsel bewijst dat men onder *Asémos* een edel metaal moet verstaan hebben.

Volgens dit voorschrift is een holle spiegel vervaardigd, uit 800 gram koper en 400 gram tin bestaande, alzoo 66 6 pCt. koper en 33.3 pCt. tin. We zullen later zien, dat dit de gewone verhouding is voor huisraad dat aan de Noordkust van Afrika wordt gevonden. Het woord zilver, dat hier

en daar in dit voorschrift voorkomt, schijnt volgens onze meening ook door koper te kunnen worden vervangen.

Pag. 8. 42—Pag. 9. 2.

»Een andere manier.

Asémos waar nooit een gebrek aankomt, wordt aldus bereid: 1 stater schoone *Asémos*, voeg daarbij 2 staters van roest gezuiverd koper, smelt dat 2 of 3 malen."

Weder 66 pCt. koper en 34 pCt. tin of *Asémos*.

Veertiende Proef.

Pag. 9. 5—7.

»Om met letters van *Asémos* te schrijven.

»Als gij kopervitriool, zwavel met zuur, door elkaar hebt gewreven, schrijf daar vet mede."

De proef met dit mengsel genomen, blijkt zonder gevolg, tenzij het metaal verwarmd worde. Op koper en zilver, laat het staalblauwe trekken achter.

Pag. 9. 12—14.

Asémos proef.

»Om te herkennen of *Asémos* bedrog bevat, leg het in pekel, en maak het gloeiend; zoo het bedrog bevat wordt het zwart."

Vijftiende Proef.

Pag. 9. 18—20.

»Tinctuur (verfstof voor *Asémos*).

1 Deel Cinnabar, 1 deel vezelige aluin, 1 deel aarde van Cimolus, bevochtig het met zeewater en gebruik het."

Cinnabar is eene verbinding van kwik, zooals vermiljoen;

in het uittreksel van het handschrift van Dioscorides achter aan den Papyrus περὶ ὕλης, heet het volgens sommigen *minium*; hij zegt »Cinnabar, meenen sommigen, dat ook minium heet, doch zij dwalen, want minion wordt in Spanje bereid, uit zekere steensoort, vermengd met zilverachtig zand, die elders niet bekend is. In den smeltkroes gaat het over in een zeer bloeiende en zeer brandende kleur. Cinnabar echter, wordt uit Lybia aangevoerd, is van dieper kleur, waarom sommigen meenen dat het drakenbloed is."

Hidrarchyrum wordt uit Minion gemaakt dat ook verkeerd Cinnabari wordt geheeten enz."

Aarde van Cimolus, dat is van een eiland in de buurt van Kreta, Cimolus geheeten, Plinius 4. 23, is een soort van krijt. Plinius noemt de stof Cimolia creta en terra. 35. 18. 54. Het voorschrift dient dus om de *Asémos*kleur te versterken door middel van kwik. Een koper plaatje verhit en in het mengsel gedoopt, wordt zilverachtig van kleur.

Pag. 10. 36—39.

»Tinctuur van *Asémos*.

»Doe Cinnabari, aarde van Cimolus, gesmolten aluin, van alles gelijke deelen in zeewater, verhit het, en dompel het er dikwijls in."

Dit voorschrift verschilt niet veel van het voorgaande; ook hier is de kwik het kleurmiddel.

Pag. 11. 8—13.

»Bereiding van *Asémos*.

»Smelt zuiver tin, 1 mina, droge pik 13 staters, asphalt 8 staters, in een nieuwen kroes, die aan alle kanten met leem bestreken is Wanneer ge het eerst hebt doen afkoelen, meng er dan 10 staters gietkoper bij en 3 staters *Asémos* van de eerste soort en 12 staters gewreven Magnesia; als gij dit gesmolten hebt, maak er van wat ge wilt."

Het voorschrift houdt dus in: neem 32 staters tin, 10

koper, 3 *Asémos* of 71 pCt. tin, 22 pCt. koper, 7 pCt. *Asémos*, dit is ongeveer dezelfde verhouding als van de overige voorschriften.

Zestiende Proef.

Pag. 11. 14—23.

»Bereiding van Egyptische *Asémos*, zooals Phimenas van Sais het gewoon was te maken."

»Neem zuivet koper met zuur, zout en aluin gereinigd. Als het gereinigd is smelt het dan, voeg bij 20 staters (koper), 3 staters echt loodwit en 2 staters goudkleurig zilverglit, het zal wit zijn; voeg er dan zeer zachte en beste *Asémos* bij, en het zal voor u zijn Egyptisch (*Asémos*) zelf. Let bij het smelten, dat het zich niet op den bodem vastzet. 't Is geen werk voor een onervaren, maar voor een ervaren werkman. Het zal buitengewoon schoon en wit (of blank) zijn."

Διθαργύρος, χρυσίσουδος, of *ξουθός*, wellicht goudglit, het zilverschuim van de eerste soort, bij Plinius Chrysitis geheeten 33. 35.

Pag. 11. 25—35.

Een ander middel.

»Bereiding van *Asémos*, die als de echte er uitziet, en naar waarheid beter is dan *Asémos*."

»Neem bergkoper, ongeveer 1 dr., doe dit in een kroes tot dat het gesmolten is, voeg er 4 dr. ammoniak of kappadocisch zout bij en smelt het nog eens, en voeg er vezelige aluin bij, ter zwaarte ongeveer van een Egyptischen boon, smelt het andermaal en voeg er sandarach bij, niet goudkleurige, maar witte, stinkende 1 dr., giet het dan over in een anderen kroes, die te voren met aarde van Chios is bestreken, smelt het daarna en voeg er dan stukken van de amomumstruik bij, en gebruik het."

Orichalkos of *aurichalkos*, een kopererts dat ook Cadmia heet, wordt ook bereid uit Chalcitis op Cyprus. Plin. 34. 2.

Egyptische boon volgens Plinius 18. 30, Woening p. 35, het zaad van de Nelumbium.

Sandarach, Plinius 34. 55. Wordt gevonden in goud en zilvermijnen; de beste is de roode.

Amomum, een gemberachtige struik met wortelstok, gelijk het Granum Paradisae uit Afrika en Azië.

Dit voorschrift geeft dus eene verbinding van 1 dr. bergkoper en 1 dr. Sandarach, zwavel arsenik.

Pag. 11. 35—39.

»Een ander middel. Zie proef *drie*.

»Neem 12 dr. tin, 4 dr. kwik, 2 dr. aarde van Chios, smelt het tin, voeg er de gestampte aarde bij, daarna de kwik, roer het om met een ijzertje en maak er pillen van."

Een dergelijk voorschrift hebben wij reeds behandeld pag. 1. 25—30.

Pag. 12. 12—23.

»*Asémos* wordt op de volgende wijze plat gemaakt.

»Wanneer het tot een blad is gemaakt, en met kwik is ingesmeerd, zult gij het vlak gemaakte blad voor u leggen (?). Het wordt met Pyrites overstrooid, en vervolgens op kolen gelegd, tot dat het droog geworden is, en men ziet, dat de kleur van het blad verandert; het kwik vervliegt en maakt het blad vlak. Door de smelting wordt het kwik met het blad vermengd, 1 deel op Zondag, 4 deelen op den tweeden dag [1]), en wanneer deze vermengd zijn, doe bovenop de roest *goud arsenicum*, afzonderlijk pyriet, salmiak, chalcitis, cyaan, wrijf het zacht met zwavelwater, rooster het, giet er daarna kwik overheen."

Pyrites, kiezel of vuursteen. Plinius 36. 30.

[1]) Deze vertaling van Dr. Leemans volgen wij, daar wij geen betere kennen.

Chalcitis, Plinius 36. 2.

Cyaan, lazuurblauw, koperhoudende erts, in Egypte, Chesbet, bij de Grieken Kuanos. »Leps. Metalle." Volgens Plinius was de Scytische de beste, dan volgde de Cyprische, dan de Egyptische.

Dit zijn de recepten waarin *Asémos* voorkomt, en wij zijn thans, na de genomen proeven, volkomen op de hoogte wat er onder verstaan moet worden.

Het zou kunnen zijn, dat het een of ander woord eene gewijzigde opvatting toeliet; dit is echter meer van litterarisch dan van archeologisch belang; wij weten dat men onder *Asémos*, volgens dezen papyrus, een metaalmengsel verstond, in kleur liggende tusschen goud, zilver en staal, en dat daarvan in de oudheid, ten minste in de eerste eeuwen onzer jaartelling, vele voorwerpen voor het dagelijksch leven vervaardigd werden. Dit bracht ons op het denkbeeld, om die nader te onderzoeken, welke uit Egypte en van de Noordkust van Afrika afkomstig en in het algemeen door Grieken en Romeinen zijn verspreid. Onder deze nu zijn er een reeks kleine voorwerpen van blauw zilverachtig metaal, dat opgepoetst, zilverachtig blinkt. Een paar stukken van spiegels, een uit *Tripoli*, het andere uit *Vechten bij Utrecht*, waren wit op de breuk bij het stuk slaan, evenals het *Asémos*.

Dr. Schoor onderzocht ze qualitatief en quantitatief en zag dat ze koper en tin inhielden. Het een uit Carthago (zeventiende proef), 35.4 pCt. tin en 64.6 pCt. koper, alzoo 1 : 2, overeenkomende met het spiegelmetaal voor teleskopen en het *Asémos* van pag. 8. 32—41; het andere stukje (achttiende proef), uit Vechten bij Utrecht, bevatte 25.9 tin en 74.1 koper, alzoo 1 : 3, overeenkomende ongeveer met het voorschrift pag. 11. 8—13.

Het zou waarschijnlijk de moeite beloonen, ook andere voorwerpen te beproeven, vooral de fraaie bronzen godenbeeldjes; verschillende zouden vermoedelijk wanneer zij gepolijst werden als onze hedendaagsche nieuw zilver metaalwerken, er uitzien.

Zie hier de verhoudingen der metalen in de verschillende voorschr

Pagina.	Zilver.	Koper.	Tin.	Asémos.	Sandarach.	Kwik.	Goud-glit.	Zilver-glit.	Lood-wit.
1. 11—20	43 pCt.		57 pCt.						
1. 25—30			75 „			25 pCt.			
1. 30—40		45 pCt.	45 „	10 pCt.					
2. 8—14		37½ „	50 „	12½ „					
2. 14—20		35 „	61 „			4 „			
2. 21—24		50 „		50 „					
2. 25—29			33.3 „				33.3 pCt.		
2. 30—36		25 „	75 „						
2. 37—39		22.7 „	34.3 „	14.5 „		28.5 „			
2. 39—41		33.5 „	66.5 „						
3. 15—22		24.25 „	38.8 „	12.7 „		24.25 „			
3. 23—39		50 „		50 „					
„ „ „		66.4 „		33.6 „					
4. 24—31		49.25 „		49.25 „	1.5 pCt.				
5. 18—23		50 „	50 „						
5. 24—32		33.3 „	66.7 „						
6. 40—72		20 „	76 „	4 „					
7. 3— 6	36 „	10 „	54 „						
8. 32—41	66 „		34 „						
„ „ „		66 „	34 „						
„ „ „		66 „		34 „					
11. 8—13		22 „	7 „	7 „					
11. 14—23		74 „		7.5 „				7.5 pCt.	11 pCt
11. 25—35		50 „			50 „				
Proef 16		64.6 „	35.4 „						
„ 17		74.1 „	25.9 „						

Bij bovenstaande proeven is voor het mengsel waarin *Asémos* voorkomt, het *Asémos* van pag. 25—30 gebruikt. Mogt men meenen dat dit willekeurig is, zoo zouden die proeven kunnen vervallen, en blijven er nog negen over, waarin dit mengsel niet voorkomt; het resultaat blijft hetzelfde. Wij volgden dit voorschrift, omdat wij het boek als een geheel beschouwen en het woord *Asémos* in dit voorschrift het eerst voorkomt. Het middel is ook het eenvoudigste.

Niet alleen voor de Chemie achtten wij dit Handschrift merkwaardig, ook om de resultaten daardoor verkregen voor de oudheidkunde.

Nadat ik den zevende Juni in de Academie van Wetenschappen, mijne mededeeling had voorgedragen, kwam mij een stuk van M. Berthelot, lid der Fransche Academie van Wetenschappen, in handen. Het is uitgegeven in het »Journal des Savants" 1886. Nr. 3. 208 ff., in de maanden April, Mei en Juni. Na lezing is mij gebleken dat onze resultaten niet verschillen; of de geachte schrijver de proeven genomen heeft, zou ik betwijfelen. Enkele opmerkingen zouden wij, naar aanleiding van zijne mededeeling kunnen maken, deze zijn over het algemeen van zeer ondergeschikt belang, doch zijne conjectuur, omtrent de lezing blz. 12, reg. 12—23, mogen wij niet onvermeld laten. De tekst is, evenals in mijne overzetting niet duidelijk, doch het zou den schijn kunnen hebben, alsof zijne overzetting van regel 19 de ware was. Hij vertaald: »on incorpore alors dans le creuset une partie d'or, quatre parties d'argent". Daarvoor geeft hij als reden op dat het teeken ♂ voor Mars of in de Alchemie staal, in onze Papyrus *de zon*, door goud moet vertaald worden en het teeken *B*, zeer duidelijk in het H. S. te herkennen (hij had eene gebrekkige photographie) als ☾, het teeken der maan moet worden gelezen, een teeken dat dan het zilver zoude beduiden. Ons H. S. echter,

nauw samenhangend met het voorgaande, waarin talrijke malen ☉ voor hemel, ♂ voor zon en ☾ voor maan voorkomt, verbiedt naar onze meening die opvatting, daargelaten dat de onbestemde bepaling van een deel goud en twee deelen zilver niet de minste waarde in het voorschrift kan hebben. Waartoe toch zou het dienen, in een voorschrift, om bladen *Asémos* vlak te maken, daarvoor goud en zilver te gebruiken?

Champollion. Mon. T IV 388(38)?

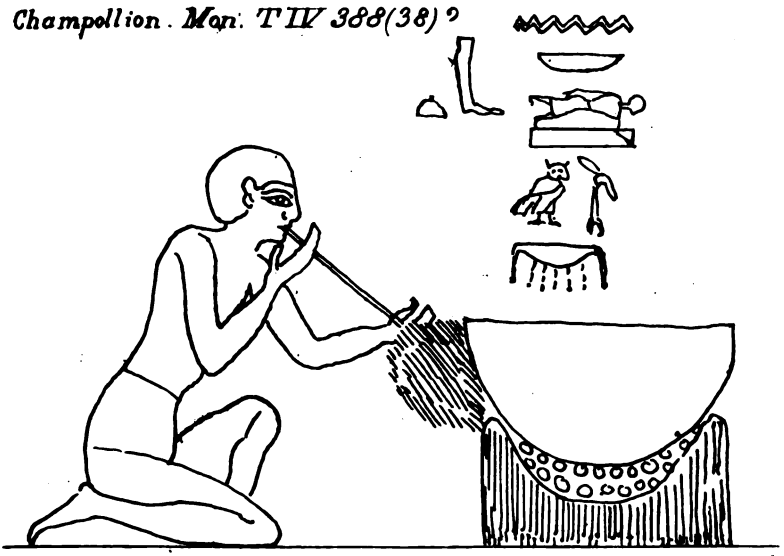

Scheikh-Abd-el-Gournah
Graf van den Am-xent Amen-hotep

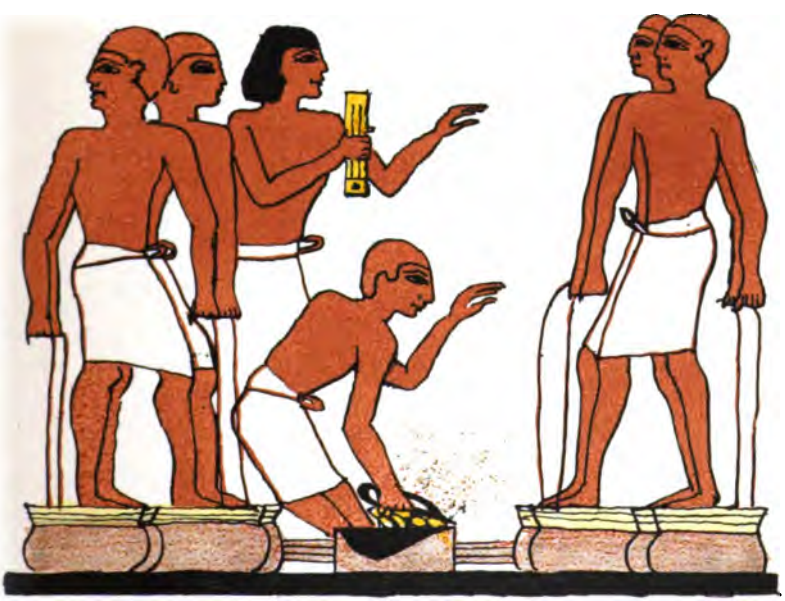

Mémoires de la Mission Arch. Fr. au Caire. 1881-84

VONDEL EN REMBRANDT.

BIJDRAGE VAN

N. BEETS.

Ik wensch te bestrijden, of althans de genoegzaamheid van den grond waar zij op rust, eene meening, die zich ten opzichte van Vondel op een bepaald punt van lieverlede gevestigd heeft, en die van mond tot mond en, wat erger is, van boek tot boek overgaande, alle kans heeft om, steeds stelliger uitgedrukt, als een welbewezen waarheid te worden voortgeplant, waaraan te twijfelen in niemand meer opkomt.

De geschiedenis onzer letterkunde heeft van zulk een loop van zaken meer dan één voorbeeld. Ik behoef u slechts te doen denken aan het praatje omtrent Anna Roemers, op eenige misverstane dichtregelen van Cats, in verband met een briefje van twijfelbare echtheid, en dat sedert niemand gezien heeft, gegrond, als zoude zij, »nadat haar tederbeminde moeder weinig tijds na de geboorte van hare zuster ontslapen was, spoedig met gestadige huiszorg en het opvoeden van de kleine Tesselschade belast zijn geweest — en, om haren vader bij te staan, die in zijn hooge jaren veel zorg vereischte bij zwakheid van lichaam en geest, verscheidene aanvragen ten huwelijk hebben afgeslagen", terwijl het later blijken moest dat Roemer Visscher zijn Aafje Jans zeven en dertig jaren bezeten en slechts een enkel jaar overleefd heeft, en de onderstelde vrijers nimmer zijn aangewezen.

De meening nu omtrent Vondel, van welker bijgebrachte

gronden ik de genoegzaamheid meen te mogen bestrijden, is deze: dat de prins onzer dichteren over den prins onzer schilders zeer ongunstig zou hebben geoordeeld.

Het is mij onlangs voorgekomen dat iemand mij zeide: »Dat had ik toch waarlijk niet kunnen denken, dat Vondel Rembrandt voor een uil zou hebben uitgemaakt!" Men had dit, meende men, in Huet's »Land van Rembrandt" gelezen. Men had het er echter *niet* in gelezen. Het stond er niet. Wat er stond was het volgende:

»De bewonderenswaardige Vondel kon ter goeder trouw den lichtbrengenden Rembrandt bij een uil vergelijken, en zeer waarschijnlijk zouden de meesten onzer, zoo wij in die dagen geleefd hadden, met Vondel het tegen den zoon der duisternissen gehouden hebben" (II. 2de helft, blz. 554). En daarbij wijst de schrijver in eene noot terug op hetgeen hij vroeger (blz. 486) schreef: »Het eigenaardige in Rembrandt persoonlijk was Vondel meer tegen de borst dan dat het hem aantrok", aldaar door hem gestaafd met de twee volgende regels uit Vondels gedicht op Filip Koninck's »Slaepende Venus":

»Dus baert de schilderkunst ook zoons van duisternissen,
Die gaerne in schaduwe verkeeren, als een uil."

Ook alzoo, echter, is hier meer gezegd dan in ieder opzicht verantwoord kan worden.

Laat ons zien. Drie dingen worden hier verzekerd.

1) Vondel heeft »Rembrandt vergeleken bij een uil."

2) Hij hield het tegen »den lichtbrengenden Rembrandt" als tegen »den zoon der duisternissen".

3) »Het eigenaardige in Rembrandt persoonlijk was Vondel meer tegen de borst dan dat het hem aantrok".

1) »Vondel heeft »Rembrandt vergeleken bij een uil". »Ter goeder trouw", zegt de schrijver. Hij was niet wijzer dan zijn tijd; niet wijzer dan wij zelf, in dien tijd levende, zouden geweest zijn. Allervriendelijkst. Maar is de vergelijking, zooals Vondel die hier gebruikt, van dien aard, dat zij deze goedhartige aanvoering van verzachtende omstandigheden behoeft?

De vergelijking bij een uil heeft op zich zelf niets smadelijks, zoomin als die van een Homerischen held bij een ezel. Tijden en volken hebben hunne vooroordeelen. Wij, in onze dagen, houden niet van uilen. Wij vinden ze niet mooi. Onze herinnering plaatst ze met ander nachtgespuis in het gevolg van heksen en duivelskunstenaars. Wij zien ze, op de deur van een boerenschuur gespijkerd, door de vogelen bespot, een smadelijken dood sterven. Wij gebruiken den naam van den »uil" om een botterik, een achterlijk persoon, een die »met de nachtschuit komt" aan te duiden. Maar hij heeft heerlijke oogen, waarmede hij in donker ziet, waardoor anderer nacht zijn dag is — en op dit derde der vergelijking; waarom de oudheid hem tot den vogel van Minerva verhief, dat ook hier de aanleiding der vergelijking is, en zonder hetwelk de vergelijking, in dit verband, niet zou gemaakt zijn; op dit derde der vergelijking komt het aan. Huet, wiens geslachtsnaam een der fransche benamingen van den uil is, en wiens oogen, in dit opzicht wel iets van de zijne hadden, had geen aanleiding om er een scheldnaam in te vinden, en heeft het ook niet gedaan; ofschoon hij niet genoeg gedaan heeft om te voorkomen dat anderen het deden.

2) Vondel »hield het tegen Rembrandt als den zoon der duisternissen." Wel te weten: Vondel heeft in de versregels, die tot bewijs moeten strekken, gezegd dat »de schilderkunst ook zoons *van* duisternissen baart, die gaarne in schaduwe verkeeren"; maar hij heeft daarbij noch Rembrandt noch iemand wie het zij met name genoemd, of als bij uitnemendheid »*den* zoon *der* duisternissen" aangeduid. Wel heeft hij daarin en in de verzen, die er aan voorafgaan, het eigenaardige van (of wil men »*in*") Rembrandt op het oog gehad en gekenschetst. Maar heeft hij dit in dier voege gedaan dat de schrijver van »het Land van Rembrandt" daarin grond mag vinden tot het beweren dat dit »eigenaardige" (»het eigenaardige in Rembrandt persoonlijk" staat er) »Vondel eer tegen de borst was dan dat het hem aantrok?"

Laat ons hooren. Het is de aanvang van een der twee

gedichten »Op een Slaepende Venus van F. de Koning". in de uitgave van Van Lennep, die ook door Huet gebruikt wordt, op blz. 16 en 17 van het VII^de^ Deel te vinden.

Men broght, toen lust en kunst in 't renperck t' zaemen liepen,
De schaduwe en het licht op doecken en panneel.
't Een steeckt op 't ander af. De schaduwen verdiepen.
Het licht verheft zich uit het duister. 't Eene deel
Behoeft het andere, het voorste staet in d' oogen
Heel sterck, en 't achterste verschiet voor ons gezicht.
't Gelijcken van dees beide is van een groot vermogen.
De dwergh vergroot den reus, de hut een hoogh gesticht,
Dus baert de schilderkunst ook zoons van duisternissen
Die gaerne in schaduwe verkeeren, als een uil.

Is hier blaam, of veeleer lof? Is hier bewijs dat het aangeduide genre den dichter »eer tegen de borst is dan dat het hem aantrekt", of veeleer onbevooroordeelde waardeering? De lof nochtans is betrekkelijk; de waardeering gaat met persoonlijke voorkeur voor een ander genre gepaard. Dit blijkt uit hetgeen onmiddellijk volgt:

Wie 't leven navolght, kan verzierde schaduw missen,
En als een kint van 't licht gaet in geen schaduw schuil.
Hij schildert zonder schim en schaduw. Zoo volght Koning
De heldere natuer: en vraeght men waer dit blijckt?
Bezie dit heerlijck stuck, de levende vertooningh
Van Venus, die hier slaept, en geen schildry gelijckt,
Noch verf, maer vleesch en bloet. Jupijn komt neêrgestegen,
Verslingert op het schoon van een volschapenheit,
Niet in zijn eigen schijn, maer als een gouden regen,
Heeft Zeuxis kloeck penseel de vogels zelfs verleit,
Hier wort het hooft der goôn door schildery bedrogen.
Zoo wort de schilderkunst allengs in top voltogen.

Men ziet het: de tafereelen in het volle licht trekken Vondel meer aan dan die met den duisteren achtergrond en sterke tegenstellingen van licht en bruin; vooral wanneer hij er een vers op te maken heeft, waarvan het nog zeer

de vraag is, of hij het uit eigen beweging doet; maar is dit een bewijs dat de andere hem »tegen de borst" zijn, terwijl hij ze niet slechts in hunne waarde gelaten heeft, maar ze zelfs in hunne waarde heeft willen kenschetsen, en er »ter goeder trouw" het goede van heeft gezegd?

Van Lennep is blijkbaar van een ander gevoelen. »Men zou bykans gelooven;" teekent hij op reg. 9, 10 (Dus baert de schilderkunst" enz.) aan; »men zou bijkans gelooven, dat Vondel by 't schrijven dezer beide regels Rembrandt op het oog had, of wel een van diens mislukte navolgers".

Hij is dus niet zoo overtuigd als Huet, dat het eerste het geval is. Maar, hiervan is hij »zeker, dat Rembrandt in zijn tijd niet in de mode was, en dat Vondel hem niet begreep: anders zoû deze niet van hem bepaaldelijk gezwegen, en zoovele schilders hoog verheven hebben, die thands geoordeeld worden, niet in Rembrandts schaduw, 't zij *verzierd* of *waar*, te kunnen staan". Aldus Van Lennep.

Dat Rembrandt in zijn eigen tijd »niet in de mode" was, dat hij, als Van Lennep elders zegt (III. 170), »als meer groote mannen, eerst na zijn dood op prijs gesteld is", is bekend; dat Vondel de man niet was om in dezen het gros zijner tijdgenooten vooruit te zijn en hem te »begrijpen", zooals hij later, zooals hij, sedert deze uitdrukking ten opzichte van kunstvoortbrengselen aan de orde van den dag en in ieders mond bestorven is, »begrepen" is geworden, laat zich hooren van den man, die als dichter wel een sterk gevoel voor het schoone had, maar daarom in een ander kunstvak nog geen kenner behoefde te zijn, en die in ditzelfde gedicht, met de groote menigte van *alle* tijden, het »bedriegen", hetzij dan van vogels of goden, nog als het hoogste in de kunst prijzen kon. Maar het bewijs, dat Van Lennep er voor aanvoert, heeft, dunkt mij, geen de minste kracht.

»Vondel heeft bepaaldelijk van Rembrandt gezwegen"; het is waar; zelfs in zijn dichtje op het sedert zoo beroemd portret van Six, indien het inderdaad dat portret en geen ander geweest is, heeft hij den schilder niet genoemd, en hij heeft zoo vele andere en mindere schilders

»hoog verheven;" hetzij zoo; maar Vondel heeft, zoover ik weet, geen enkelen *Schilder* opzettelijk bezongen — want het bruiloftvers bij gelegenheid van Govert Flink's tweede huwelijk, geldt niet den Schilder, wiens geest, in weerwil van den lof hem daarin als een nauwgezet volgeling van Apelles gegeven, toch ook vatbaar gebleken was, »door de min verwildert te worden", maar den Bruidegom; — Vondel, zeg ik, heeft zoover ik weet, geen enkelen *Schilder* opzettelijk bezongen, maar wel bijschriften op *Afbeeldingen* geschreven, waaronder dan ook eenige weinige op die van schilders voorkomen (de Krabeths, Lastman, Flink, Sandrart, van Mander), maar waarbij het wat de andere betreft, tenzij het zijne eigene beeltenis geldt, slag op slag meer om den afgebeelden dan om den afbeelder te doen is. Ook schreef hij tal van *Lofdichten op schilderijen, teekeningen, prenten en andere kunst*, maar waarschijnlijk telkens naar bijzondere aanleiding, hetzij om dengene of hetgene zij voorstelden, hetzij om de plaats die zij versierden, hetzij ter wille van de personen wier eigendom zij geworden waren; ook wel — men zie een der laatst verschenen afleveringen van »Oud-Holland"— ook wel een enkele maal, als hetgeen men tegenwoordig een réclame noemt.

Dit in het oog houdende, mag men hem er evenmin een misdaad uitmaken, dat hij in het vierregelig bijschrift op het portret van of, naar het opschrift luidt, »Op den geleerden en beleefden heer, nu Commissaris, Joan Six" [1]), den schilder niet genoemd heeft, als het zijnen tijdgenoot Jeremias de Decker tot een veelbeteekenend blijk van juister kunstwaardeering aanrekenen, dat hij, in zijn »Dankbewijs" voor het »louterlyk uit gunst, Uit eenen eed'len trek tot onze Zanggodinnen, Uit liefde tot de kunst" voor hem gemaakt en aan hem geschonken portret, zijn »vriend Rembrand" als »onzes tijds Apel" en zijn penseel

---

[1]) Uitgave Van Lennep VII, 728. Toch blijkt uit het:

Zoo maelt men Six, in 't bloeienst van zijn jeught.
Verlieft op kunst, en wetenschap, en deught,

waardeering van gelijkenis en uitdrukking.

als een »puik-penseel, dat na niemands lof te vragen hoeft", naar verdienste verheerlijkt [1]).

Onder de anderhalfhonderd Bijschriften op *Afbeeldingen*, onder dit opschrift een afzonderlijke rubriek in de 4⁰ uitgave van Vondel's dichtwerken uitmakende komt, gelijk dat op Joan Six, ook het eenige dichtje voor, waarin Rembrandt's naam, doch — en ook dit heeft men hem tot verwijt gemaakt — zonder hem te prijzen! door den dichter genoemd wordt. Het geldt Cornelis Anslo, voorganger in de gemeente, waarvan de toen nog (1632) doopsgezinde Vondel lid was, wiens uitnemende predikgave een Dichter zeker niet dichterlijker in 't licht kon stellen, dan door, bij het aanschouwen zijner beeldtenis, den Schilder in gedachten toe te roepen:

Ay, Rembrand, mael Cornelis stem:
Het sichtbre deel is 't minst van hem:
't Onsichtbre kent men slechts door d'ooren.
Wie Anslo sien wil, moet hem hooren.
(Uit. V. L. III, 170).

Uit deze kiesche en in weinige woorden zoo veel zeggende hulde aan het adres van een zielvol redenaar, een hatelijkheid voor den grooten schilder of een bewijs van geringschatting van diens voortreffelijk werk te willen overhalen, is, dunkt mij, met den eenvoud der rechtvaardigheid en eene gezonde opvatting niet wel bestaanbaar.

De slotsom van mijn onderzoek en betoog is deze: dat de gronden, waar men zijne meening omtrent Vondel's ongunstig oordeel over Rembrandt op gevestigd heeft, uiterst zwak en voor de helft negatief zijn. Het eenige gedicht, dat een stellig bewijs zou *moeten* leveren, *doet het niet.* Het staat vrij er onderstellingen mede te rechtvaardigen, maar geeft geen recht iets te beweren. Vondel moge in de vereering van Rembrandt geen uitzondering op zijne tijdgenooten geweest zijn, maar dat hij laag op hem zou hebben

---

[1]) Rijm-oeffeningen. Uitg. Brouërius van Nidek. II, 368 en volg. Zie ook blz. 230.

nedergezien, dat hij een stelligen afkeer van zijn manier gehad zou hebben, dat »het eigenaardige in Rembrandt persoonlijk" hem »tegen de borst" zou zijn geweest *blijkt* nergens. Het eenige, dat in dezen vaststaat, is dat Vondel zich over »Rembrandt persoonlijk" volstrekt niet heeft uitgelaten. De vergelijking met een uil is, door het duidelijk bedoelde derde der vergelijking, eerder tot lof dan tot blaam aangebracht; de uitdrukking »zoon van duisternissen" houdt, in het verband waarin zij voorkomt, geen veroordeeling in; het zwijgen van dezen Dichter over dezen Schilder, bij het met lof gewagen van zoovele andere en mindere, laat zich op andere gronden te goed verklaren, dan dat het met een minachtend achterstellen of een met opzet voorbijgaan zou moeten worden gelijkgesteld. Ook Huet en Van Lennep, wiens aanteekening op Vondel's »Slaepende Venus", naar ik vrees, meer indruk bij Huet heeft achtergelaten dan het gedicht zelf; ook Huet en Van Lennep zeggen zoo veel niet [1]). Maar zij zeggen genoeg om het gros hunner lezers, in zijne oppervlakkigheid altijd meer op *Curiosities of Literature* dan op ernstige nasporing gesteld, op hetgeen zij gezegd hebben te doen doordraven, het te versterken, aan te punten en alzoo, ook zonder het te willen, de valsche beschuldiging in de wereld te brengen, algemeen te doen worden, en weldra op alle scholen waar geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, en (wie weet?) kunstgeschiedenis onderwezen wordt, aan het opkomend geslacht, als eene bijzonderheid, die het vooral weten moet, ook eer het iets van Vondel gelezen of van Rembrandt gezien heeft, te doen inprenten, dat de grootste dichter onzer 17de eeuw zich, op voor ons pijnlijke en jammerlijke wijze, aan haren grootsten schilder bezondigd en hem zelfs voor een uil gescholden heeft.

Dit wenschte ik te voorkomen, en daarbij u, Mijne Heeren, tot bondgenooten te hebben.

---

[1]) Vosmaer, het XV hoofdstuk (*Opinions des contemporains*) van wiens REMBRANDT, (*sa vie et ses oeuvres*; 2e Ed. 1877) ik sedert nagelezen heb, zegt meer; maar, naar mij voorkomt, zonder meer recht.

FRAGMENT

VAN EEN

REGISTRUM BENEFICIORUM VAN HET LANDDEKENAAT HILVARENBEEK IN NOORDBRABANT UIT HET JAAR 1430.

MEDEGEDEELD DOOR

J. HABETS.

De schutbladen van oude registers uit de middeleeuwen en uit den tijd der wiegedrukken zijn in vele gevallen kostbare groeven, waarin soms ontdekkingen van gewicht voor de geschiedenis worden gedaan.

Wat al in zulke bekleedsels der boeken gevonden wordt is nauwelijks te bevroeden; de oude boekbinders, die geen bordpapier kenden, plakten allerhande strooken papier en perkament, die hun in handen vielen, samen en vervaardigden daaruit borden, die dienden om een register, een boek of een handschrift te dekken en te beschermen.

Zij dachten er geenszins aan, dat zij op die wijze voor het nageslacht werkten, want niet alleen het nietige, maar ook het goede, het gewichtige, dat ze onbewust wegborgen, bleef op die wijze tegen de vermolming en den tand des tijds bewaard. Maar helaas! die overblijfsels uit lang vervlogen tijden, zijn ongelukkig niet zelden iets anders dan fragmenten van verknipte en verminkte documenten. Te midden van dit onvolledig materiaal ligt evenwel nog veel goeds verborgen; wij treffen er soms documenten aan, zeer

merkwaardig voor de kennis van het leven en bedrijf onzer middeleeuwsche voorvaderen.

Tot deze kathegorie van voorwerpen behoort het *Registrum beneficiorum* van het dekenaat Hilvarenbeek, dat uit 1430 dagteekent. Wij hebben het gevonden als vulsel van het schutblad van een register der Schepenbank van Opcanne bij Maastricht, beginnende in 1444 en eindigende in 1551. In hetzelfde schutblad bevond zich het fragment van een oud liedjesboek, een fragment op papier van een codex met latijnsche verzen en dictaten over theologische onderwerpen.

De fragmenten van het *Registrum* vormen acht bladen in 4to en zijn op zwaar papier geschreven. Het schrift is duidelijk, maar heeft veel geleden door het plakken der vellen tegen elkander en door het afsnijden der kanten, zoodat er hier en daar woorden, volzinnen en gansche parochiebeschrijvingen ontbreken. Op het einde van het boekje staat de volgende titel geschreven: *Registrum residentie et absentie* en daarbij staat de naam van Haghen, hoogstwaarschijnlijk die van den schrijver van het boekje. Want Willem Haghen was in 1430 pastoor te Breda en deken van het concilie of landdekenaat Hilvarenbeek.

Wij zullen hier een woord over dit dekenaat in het midden brengen.

Zooals men weet, was het oude bisdom Luik, waaronder Noordbrabant destijds kerkelijk behoorde, verdeeld in acht aartsdiakenaten, acht en twintig dekenaten en ongeveer twee duizend parochiën. In het aartsdiakenaat Kempenland, dat zich over het grootste gedeelte van Noordbrabant, de beide provinciën Limburg en een gedeelte van het pruisisch gebied van Heinsberg en Wassenberg uitstrekte, was verdeeld in de landdekenaten of conciliën: Hilvarenbeek, Cuyck, Woensel, Maeseyk, Beringen, Susteren en Wassenberg.

Het dekenaat van Beke of Hilvarenbeek stond onder een landdeken, die door de pastoors van zijn district, hetzij uit de rij der pastoors, rectoren of beneficianten der parochiekerken, het zij uit de rij van den secondairen clerus, zijnde die der collegiale kerken, gekozen werd. Hij behoefde niet

noodzakelijk priester te zijn, maar kon met een der lagere orden volstaan, want, zoo als men weet, geeft de kruinschering, welke den persoon die ze ondergaat clericus maakt, de bevoegdheid om tot al de betrekkingen der kerk geroepen te worden. Zulk een clericus bezat niet de *potestas ordinis* maar enkel de *potestas jurisdictionis.*

Uit de indeeling der geestelijkheid in *ordinati et non ordinati*, kan men zich best een begrip vormen, waarom in onze lijst wordt gesproken van *clerici uxorati et non uxorati.* Volgens het kanoniek recht immers mocht de klerk, die geene hoogere ordens ontvangen had en zich alleen aan de kruinschering had onderworpen, in den echt treden. De klerken, die wij in onze lijst als getrouwd aantreffen, waren kosters, notarissen of andere lagere klerken van dit slag.

In het bisdom Luik kwamen de ambtsplichten der dekenen in vele opzichten met die der aartsdiakenen overeen. De dekenen moesten, gelijk deze, het oog houden op de kerken en parochiën van hun gebied; zij hadden, ofschoon onder den aartsdiaken staande, eene uitgestrekte en in vele gevallen onafhankelijke rechtsmacht. De Luiksche landdekens waren de zielzorgers der geestelijken van hun dekenaat en de natuurlijke verdedigers hunner geestelijke en kerkelijke belangen bij den bisschop, den aartsdiaken of andere overheid. Zij bezochten de onderhoorige geestelijken in hunne ziekte, dienden hun persoonlijk of door eenen medebroeder de H.H. Sacramenten der stervenden toe, leidden zelven de plechtige begrafenis en hielden de lijkrede. Den deken kwam mede het recht toe, de begrafenis-plechtigheden der edelen, en al dier genen, bij wier lijkdienst de pracht van wapenschilden werd ten toon gespreid, zelf te verrichten. Ook moesten de leprozen door hem begraven worden.

De deken had eene bijzondere rechtsmacht over de kerken van den derden rang, die men *quartae capellae* of *capellae decani* noemde; daarvan gaf hij den pastoors, rectors en beneficianten de institutie en lichtte er, bij zijne visitatie, een vierde der schatting, welke de aartsdiaken in de *ecclesiae integrae* genoot. Verder bezat hij in die *quartae capellae* het recht van het roode zegel en wel ambtshalve,

terwijl hij in de overige parochiën de bevoegdheid alleen had uit kracht eener delegatie van den bischop. Men noemde brieven met het roode zegel, zekere dispensatiën, geschonken in de oproepingen voor het huwelijk. De landdeken riep jaarlijks eens of meermalen eene synodale vergadering zijner onderhoorige geestelijken bijeen en zat daarbij voor. In zulke Synoden werd gehandeld over de gemeenschappelijke kerkelijke belangen, zoowel van het geheele dekenaat, als van elke parochie in het bijzonder. Men noemde dergelijke vergadering niet alleen Synode, *Synodum christianitatis*, maar ook land-dekanaal kapittel of concilie, placita christianitatis, concilia decanalia, capitula decanalia, enz.

Volgens de statuten van het bisdom behoorde ook tot de rechtsmacht der landdekenen het inzegenen der klokken, der kerkhoven en der kerksieraden, alsmede het verwijderen en afzonderen der leprozen. Door hunne bemiddeling betaalden de pastoors het *jus cathedraticum*, het *obsonium*, de *placeta absentiae* en de rechten der huwelijksoproepingen. Zij moesten verder de bisschoppelijke en aartsdiakenale bevelschriften en brieven aan hunne bestemming bezorgen en eene nauwkeurige lijst houden der geestelijken van hun dekenaat. Zoodra er eene vacatuur ontstond, moesten zij den aartsdiaken daarvan kennis geven, opdat die bijtijds wederom kon aangevuld worden.

Eindelijk bezat elk dekenaat ook nog zijn afzonderlijke statuten en gewoonterecht; deze bevatten de plaatselijke gebruiken en verordeningen, waarnaar alle geestelijken van het dekenaat zich hadden te richten. Deze statuten hadden kracht van wet in het dekenaat; zij werden in de synodale vergaderingen ontworpen en door de overheid goedgekeurd. Aan elk bijtredend lid van het dekenaat werd een afschrift daarvan uitgereikt.

De statuten van het dekenaat Hilvarenbeek zijn ons niet bekend; die van het concilie van Susteren drukte Binterim af in zijne *Gedenkwurdigkeiten der Katholischen Kirche*, en die van het landdekenaat Chimay werden door Manigart in zijne *Institutiones theologicae* in het licht gegeven. Het dekenaat Hilvarenbeek bevatte volgens een

Pouillé uit het jaar 1553 de volgende parochiën en annexen.

Arendonck, Alphen, Chaem, Almonde, Oudheusden, Elshout, Nieuwkuik, Baerle, Uilekoten, Zondereygen, Bladel, Netersel, Bergen-op-Zoom, Breda, Hilvarenbeek, Bokhoven, Baardwijk, Oosterbeere, Boxtel, Capelle, Knegsel, Duizel, Diessen, Dongen, Drimmelen, Dubbelmonde, Drunen, Bergeyk, Wiebosch, Luiksgestel, Rythoven, Westerhoven, Eersel, Hoeven, Eekeren, Etten, Leur, Gilze, Esch, Bavel, Ryen, Ginneken, Goirle, Oud-Gastel, Oudenbosch, Nieuwenbosch, Moergestel, Ruimel, Hulzel, Halteren, Haerle, Huibergen, Hedikhuyzen, Haren, Helvoort, Hildernisse, Balvoort, Lommel, Lagemierde, Hoogemierde, Prinsenhage, Minderhout, Meir, Mierle, Groot-Zundert, Klein-Zundert, 's Gravenmoer, Geertruidenberg, Nispen, Calmpthout, Rozendaal, Klundert, Oerle, Ossendrecht, Oirschot, Beers, Wintelre, Vessem, Oisterwijk, Berkel, Poppel, Putten, Reuzel, Rijsbergen, Raamsdonk, Steenzel, Steenbergen, Zevenbergen, Sprundel, Terheijden, Cromstreijen, Streijen, Tilburg, Weelde, Wuestwezel, Loon-op-Zand, Sprang, Woensdrecht, Wouw, Wieldrecht, Weede en Cillaertshoek, Waspik, Waalwijk en Vlijmen.

Uit deze volledige lijst kan men afleiden dat ons handschrift onvolledig is; bijna de helft daarvan is verloren.

Aan het slot van deze korte beschouwingen veroorloven wij ons met een woord te vermelden wat den deken van Hilvarenbeek, Willem Haghen, kan aanleiding gegeven hebben tot het samenstellen van dit Register. Wij meenen dat het heeft gediend om de opbrengsten aan te teekenen van het *obsonium* en het *cathedraticum* van bisschop Jan van Heinsberg en voor de *placeta absentiae* van Heer Willem van Gavere van Liedekerken, aartsdiaken van Kempenland.

Wij hebben hier boven reeds vermeld dat de landdeken met het inzamelen van zulke gelden belast was. Zoo als men weet, noemde men in de middeleeuwen *obsonium* of *procuratio* het recht van den bisschop om van elken pastoor een vergoeding te vragen voor reis- en verblijfkosten, wanneer hij de parochiën van zijn bisdom bezocht. Het concilie van Trente heeft getracht dit oud gebruik, dat wel eens tot misbruiken aanleiding gaf, in hare XXIV zitting (cap. 3 de

Ref.) te verbeteren en te regelen. Het *jus cathedraticum* bestond in eene kleine som gelds die door iederen pastoor jaarlijksch aan zijn bisschop als recognitie en als *signum subjectionis* werd betaald. Het *placetum absentiae* was eene verplichting voor de pastoors en de beneficianten, die zich van tijd tot tijd van hunne residentie verwijderden; voor zulk een verlof of placetum betaalden zij eene zekere som, die de landdeken te gelijk met de gelden des bisschops naar Luik overmaakte.

Om zulke dingen op te teekenen, dunkt ons, zal dit *Registrum beneficiorum* wel gediend hebben. Het is in elk geval een zeer merkwaardig stuk voor de kerkelijke geschiedenis van de provincie Noord-Brabant uit het tijdperk voor de hervorming. Hoe zeldzaam dergelijke registers bewaard gebleven zijn, kan hieruit opgemaakt worden dat er van het bisdom Utrecht, tot dusver geen enkel tot ons gekomen is.

REGISTRUM

BENEFICIORUM ET OFFICIORUM CONCILII BEKENSIS QUORUM RECTORES SUNT ABSENTES VEL RESIDENTES, ANNO A NATIVITATE DOMINI MILLESIMO CCCC^mo^XXX^o^.

ARENDONCK.

Rector ecclesie de Arendonck dominus Johannes Mutsaert. Residet et deservit eidem et habet tres missas in ebdomada cum diebus festivis et valent fructus communi extimatione xxx maldera siliginis et in decimis minutis quinque vel sex griphones.

Rector altaris beate Marie ibidem Henricus Tymmerman clericus residet et non deservit, sed deservitur per dominum Jacobum Gerarts presbyterum eiusdem diocesis et habet duas missas in ebdomada et habent fructus xiij modios siliginis.

Rector altaris beate Catarine ibidem Dominus Ghiselbertus Mutsaert absens est et deservitur per prefatum dominum Joannem Mutsaert una cum dicta sua ecclesia. Et habet unam missam et aliquando duas in ebdomada. Et valent fructus octo modios siliginis mensure de Buscoduci.

Rector matricularie Amelius Steyns clericus, absens est, et deservitur per Henricum Tymmerman prescriptum. Et valent fructus tres modios cum dimidio siliginis.

AUTHOESDEN.

Rector ecclesie de Outhoosden dominus Joannes Swert, residet et deservit eidem. Et valet.... (Zie blz. 253).

Boextel.

Rector ecclesie de Boextel dominus Johannes de Erpe. Residet et deservit eidem cum coadiutore domino Lamberto de Woensel. Et valent fructus centum maldera siliginis vel circiter.

Rector altaris sancte crucis dominus Lambertus de Woensel residet et deservit eidem. Et valent fructus quinque florenos Arnoldi.

Rector matricularie Gerart dictus Brant residet. Et valent fructus sex modios siliginis vel circiter.

Rector altaris beate Marie, Henricus Brant, absens est et deservitur per dominum Petrum de Alcmaria presbyterum Traiectensis diocesis. Et valent fructus xx modios siliginis. Et est imperiale.

Rector altaris beati Johannis Ewangeliste Theodoricus Natalis de Boextel, non deservit, sed deservitur per dominum Wynricum de Boemel presbyterum Traiectensis diocesis. Et valent fructus xvj modios siliginis.

Rector altaris sancti Nycholai quod dependens appendet ecclesie de *Gheemonden*, magister Henricus van den Orss, non residens.

Rector altaris sancti Laurentii, Johannes de Meerhem non deservit, sed deservitur per dominum Henricum predictum. Et valent fructus vij modios siliginis.

Rector altaris beate Marie Magdalene dominus Thomas de Ponte absens est, et deservitur per predictum dominum Henricum. Et valent fructus vij modios siliginis.

Rector altaris trium Regum et aliorum, Walterus Colenzoon. Absens est et deservitur per dictum dominum Lambertum. Et valent fructus vij modios siliginis.

Rector àltaris sancti Martini, Henricus Joannis. Absens est et deservitur per dominum Wynricum prefatum. Et valent fructus vj modios siliginis.

Rector altaris sancti Georgii, Joannes de Meerhem. Non deservit sed deservitur per dominum Petrum prefatum et valent fructus xx scuta hollandie.

(AUTHEUSDEN) [1]).

Rector matricularie ibidem que est annalis, Adrianus, residet et deservit eidem.

Capella Beghinagii ibidem caret rectore propter inundationem aque.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Henricus Woer, absens est et deservitur per dominum Theodoricum Pauli.

Rector altaris sancti Nicolai ibidem Arnoldus . . . cks absens est et deservitur per quemdam dominum Theodoricum.

Rector capelle in *Elshout* dominus Theodoricus Pauli residet et deservit.

ALPHEN,

Rector ecclesie de *Alphen* fr. Ghysbertus (?) de Gheffen absens est et deservitur per . . . . . Et valent fructus centum coronas francie aureas.

Rector altaris beatarum Marie, Katarine et Barbare, cum capella sancti Anthonii in *Caem* eidem altari annexa, dominus Joannes de Mille residet et habet dictum altare, duas missas, quas celebrat dictus dominus Joannes in eodem altari. Et habet ipsa capella tres missas quas celebrat dominus Wilhelmus Kieboem. Et valent fructus eorumdem altarium et capelle xx modios siliginis, prout huiusmodi fructus prefatarum ecclesie et capelle et altarium in missali dicte ecclesie sunt conscripti.

Rector altaris sancti Cornelii et aliorum dominus Wilhelmus Kieboem prefatus, residet et deservit eidem cum duabus missis. Et valent fructus sex modios siliginis.

Rector matricularie ibidem Godefridus de Nispen, clericus non coniugatus. Absens est et deservitur per Joannem Christianum clericum coniugatum. Et valent fructus xii modios siliginis.

---

[1]) De schrijver heeft zijne aanteekeningen over Oudheusden op twee afzonderlijke bladen geschreven, zonder zulks aan te duiden door 't bijschrijven van den naam der plaats, zoodat wij aanvankelijk niet wisten tot welke parochie het hier aangehaalde behoorde.

Breda.

Rector ecclesie de Breda dominus Wilhelmus Haghen, decanus concilii Bekensis residet et deservit eidem cum coadiutore domino Walthero Bos presbytero. Et valent fructus xxxvj flor. renenses.

Rector matricularie Waltherus Bye, clericus non coniugatus. Residet et deservit eidem et ignoratur valor quia omnino accidentalis.

Cetera beneficia et officia dicte ecclesie cum eorum rectoribus subsistunt domino decano et capitulo dicte ecclesie.

Beecke.

Plebanus ecclesie de *Beeck* dominus Johannes Haen, residet et deservit cum coadiutore domino Egidio de Dusel, presbytero.

Rector matricularie ibidem dominus Gerardus Creyt absens, et deservitur per Hubertum Back clericum coniugatum.

Beerse (Oosterbeerse).

Rector ecclesie de *Beerse*, dominus Gerardus Wonder. Residet et deservit eidem. Et valent fructus xxiij modios siliginis.

Rector matricularie ibidem Walterus de Spul, residet et est annalis.

Baerl (Baerle-Hertog en Baerle Nassau).

Rector ecclesie de Baerl, dominus Henricus Johel, clericus absens. Et deservitur per dominum Fabri presbyterum.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Arnoldus Otter. Residet et deservit.

Rector altaris sancte Crucis dominus Bartholomeus Keerssenplucker, absens. Et deservitur per predictum dominum Arnoldum.

Eersel.

Rector ecclesie de *Eersel* dominus Johannes Osman, absens. Et deservitur per dominum Joannem de .... cum quinque missis. Et valent fructus LX modios.

Rector altaris sancte Marie Johannes Beecmans, residet et deservit cum (capella?)... Et valor fructus IIIJ modios siliginis.

Gyelse.

Rector ecclesie de *Ghilse* dominus Arnoldus Sophie, absens est et deservitur per dominum Johannem Caem. Et valent fructus CC. coron.

Rector matricularie Johannes Jonghen residet cum coadiutore Arnoldo Jonghe, clerico coniugato. Et valent fructus X sextaria siliginis.

Rector altaris sancte crucis, Walterus Brene percipit fructus, etsi nondum est consecratus et ponuntur fructus in augmentum, de consensu prelatorum.

Bavel appendicium deservitur per dominum Johannem Piper (?) canon. ecclesie de Breda.

Rector altaris beate Marie in Bavel Hermanus de Ypelaer clericus, absens est et deservitur per dominum Walterum de Eel una cum cura de *Ghinneken*. Et valent fructus quindecim flor. renenses.

Rector altaris sancti Petri in *Bavel* dominus Ludolphus de .... Moratur in Breda et deservit suo altari. Et valent fructus XX flor. renen.

Rector matricularie in *Bavel* clericus absens est et deservitur per Godescalcum Druyt et valent fructus quatuor sextaria siliginis. Et sunt fructus pretactorum altarium et matricularie conscripti in Missali.

Ghestel prope Herlaer (St. Michiels-Gestel).

Rector ecclesie de Ghestel dominus Nycolaus dictus Van Loe (zie blz. 259).

Ghestel supra Zomam (Oud-Gestel en Hoeven).

Ecclesia incorporata est abbatie et conventui monasterii sancti Bernardi supra Scaldam, cameracensis dyocesis et deservitur per dominum Marcelium Loeper.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Petrus Stryt et deservit eidem.

Rector altaris sancti Michaelis dominus Lambertus Booet, absens est. Et non deservitur.

Appendicium de *Vetere-Busco* deservitur per dominum Petrum Zelle.

Rector altaris beate Marie dominus Reynerus Sterken et deservitur per dominum Christianum Henrici.

Rector altaris sancti Jacobi ibidem dominus Christianus, residet et deservit.

Appendicium de *Hoevis* per dominum Petrum Stryt.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Cornelius Andree, residet et deservit.

Rector matricularie in *Ghestel* Wilhelmus Haghen clericus non coniugatus, residet et deservit ibidem.

Ghestel prope Bercheycke (Luiks-Gestel).

Recepi quamdam cedulam non continentem rectorem ecclesie aut beneficiorum infra parochiam situatorum, nec nomina rectorum dictorum et beneficiorum residentium vel absentium, cuius cedule tenor in fine registri anotatur et conscribitur.

Goerle (Goorle).

Rector ecclesie de *Goerle* dominus Theodoricus de Andel absens est et deservitur per dominum Johannem Mies presbyterum, cuius fructus valent viij modios siliginis.

Matricularia est annalis et deservitur per Johannem Hillen clericum.

Ghinneken.

Rector ecclesie de *Ghinneken* dominus Petrus Pont residet

et deservit cum coadiutore magistro Waltero van den Eel, et valent fructus XL flor. renen.

Rector altaris beate Marie Reynerus Steedinch absens est et deservitur per magistrum Walterum predictum et valent fructus. . . .

Rector altaris. . . .

HOEGHENSCOET (Capelle bij Eeckeren).

Rector ecclesie dominus Hermannus Sceeluwaert absens est et deservitur per dominum Nycolaum Rabbout, et non sunt alia beneficia plura in dicta ecclesia.

HARELL (Heerle bij Wouw).

Rector ecclesie dominus Wilhelmus Spel residet et deservit eidem. Nec sunt alia beneficia ibidem.

HAPAERT ET LOEN (Hoogloon).

Rector dominus Arnoldus de Campo residet et deservit eidem. Et valent fructus XV modios siliginis. Et habent tres missas in ebdomada.

Rector matricularie non est, quia annalis et deservitur per Johannem Balduwinum clericum.

KNECHTSEL.

Rector ecclesie dominus Franco de Voirt, residet et deservit, cuius fructus valent VL modios siliginis.

Matricularia est annalis et deservitur per Bartholomeum Vander Donck.

LOENHOUT.

Ecclesia de *Loenhout*, incorporata est abbatie et conventui monasterii sancti Bernardi super scaldam et deservitur per fratrem Gerardum de Goch monachum dicti monasterii, cuius fructus valent LX coronas.

Rector altaris beate Marie ibidem Henricus Hayhen, absens, et deservitur per fratrem Gerardum predictum, et valent fructus viij sextaria siliginis.

Rector altaris sancti Georgii in castro, dominus Henricus Bye absens, deservitur per dominum Joannem Oudegot, et est castrale.

Rector matricularie Johannes de Minderhout residet et valent fructus vij sextaria siliginis.

(. . . . . .) [1].

Rector ecclesie dominus Paulus Osse residet et deservit eidem et valent fructus xvij cor.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Walterus Baten, non residet, sed deservit eidem. Valent fructus xxx flor. holan. cum duabus missis vel tribus.

Rector matricularie magister Henricus Bye, clericus non coniugatus, . . . deservitur per Johannem filium Johannis clericum coniugatum et valent . . . et quinque sextaria siliginis.

MIERDE.

Rector ecclesie dominus Bartholomeus (?) De Fornyez absens est et deservitur per dominum Joannem . . . presbyterum secularem cum duabus missis per ebdomadam. Et valent fructus xxvij modios siliginis.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Daniel de Molendino presbyter, absens est et deservitur per prefatum dominum Joannem, et valent fructus sex modios siliginis.

Rector matricularie ibidem Amelius Stijns residet et deservit eidem, clericus non coniugatus et valent fructus vij modios siliginis.

Rector altaris beate Marie in appendicio de *Hoghenmyerde*, Jacobus de Valgaete presbyter, residet et deservit eidem cum quatuor missis et valent fructus xiij modios siliginis.

---

[1]) De naam dezer parochie is uit het handschrift weggesneden. De plaats is mij onbekend; misschien Mierle.

MAGNUM ZUNDERT.

Rector ecclesie magister Johannes de Eel absens est et deservitur per dominum Danielem de Molendino presbyterum.

Rector altaris beati Johannis Ewangeliste et aliorum, Johannes Martini clericus absens est et deservitur per dominum Johannem Beijaert presbyterum secularem.

Rector altaris beate Marie dominus Johannes Poerter absens est et deservitur per dominum Danielem prescriptum.

Rector altaris sancti Nicolai, Johannes Reijneri clericus residens, sed deservitur per dictum Johannem Audegod presbyterum secularem.

Rector altaris sanctarum Dympne et Genovefe Johannes van der A, clericus absens et deservitur per dominum Danielem prescriptum.

(GHESTELE PROPE HERLAER).

..... Et valent fructus ... modios siliginis.

Rector altaris beate Marie magister Joannes Potter, absens est et deservitur per dominum Gerardum Dulven. Et valent fructus septem modios siliginis.

Rector altaris sancte Catharine dominus ... absens est et deservitur per prefatum Gerardum. Et valent fructus vij modios siliginis.

Rector altaris sancte Marie Magdalene, magister Andreas absens est et deservitur per dominum Gerardum predictum. Et valent fructus xij flor. renenses.

Rector altaris sancte Katharine in *Novo Herlaer*, et in *Riele* dominus Johannes Block, clericus non coniugatus, absens est et deservitur per ... Et valent fructus xL modios siliginis.

Rector capelle in *Rumel* dominus Hubertus Stedewaghen absens sed deservit eidem. Et valent fructus IX libr. pagamenti Buscoducensis.

Rector matricularie Henricus ... clericus, absens est et deservitur per Gijsbertum Cor ... Et valent fructus tres modios siliginis.

GHESTEL PROPE OISTERWYC.

Rector ecclesie dominus Henricus de Herlaer residet et deservit eidem (cum coadiutore) Johanne Van der Stracten. Et valent fructus LX modios siliginis.

Rector matricularie dominus Nycolaus Wellens absens.

(. . . . . .). [1])

. . . . . Et valent fructus VI flor. renenses.

Rector matricularie Gerardus Evergheer residet et deservit eidem cum coadiutore Arnoldo van der Molen, clerico non coniugato et valent fructus X flor. renenses.

Onera autem predicte ecclesie et altaris ad valorem fructuum prescriptorum.

GHEEMONDEN (bij Boxtel).

Rector ecclesie magister Henricus van den Orss residet et deservit, cum coadiutore domino Waltero de Bruhesen et valent fructus XXXVij modios siliginis Estque eidem ecclesie annexum altare sancti Nycolai situm in ecclesia de *Boextel*.

Rector altaris sancte Katharine dominus Eymericus de Campo presbyter, deservit et ascendit valor fructuum ad septem modios siliginis vel circiter.

Matricularia est annalis et deservitur per Henricum Roest clericum coniugatum, quia alter clericus non coniugatus ibidem habere non potest.

HAREN.

Rector ecclesie dominus Petrus Haghen absens et deservitur per dominum Bartholom. Cock et valent fructus XXXV flor. renen.

Rector altaris sancti Marie dominus Henricus . . . residet et deservit. Et valent fructus XX flor. ren.

---

[1]) Deze plaats is mij onbekend.

Rector capelle de *Belveren* dominus Petrus de Krekelheï (?) (non residet) et non deservit. Et valent fructus XII flor. renenses

Rector matricularie dominus Egydius (absens est et deservitur) per Henricum de Breke (?). (Et valent fructus) quatuor modios siliginis.

HEDICHUSEN.

Rector ecclesie dominus Johannes Vriese residet et deservit personaliter. Et valent fructus XL flor. ghelrenses....

Matricularia annalis est, valens duos modios cum dimidio... deservitur per Wilhelmum clericum coniugatum quia clericum non coniugatum ibidem haberi non potest.

HULSEL

Rector ecclesie dominus Johannes de Beke residet et deservit. Et valent fructus XX modios siliginis. Et habet duas missas in ebdomada.

Rector matricularie ibidem Henricus Wellens residet et deservit. Et valent fructus tres maldera siliginis.

HELCHTEREN (Holsteren).

Rector ecclesie dominus Wilhelmus Kieboem absens et deservitur per dominum Petrum Bigche presbyterum. Et valent redditus L flor. hollandie. Et habet quatuor missas feriales.

Rector altaris beate Marie Walterus Kieboem absens est et deservitur per dominum Petrum predictum per unam aut duas missas in ebdomada. Et valent fructus quinque coronas francie.

Matricularia est annalis et modici valoris, et deservitur per rectorem predictum ecclesie.

HILDERNISSE.

Rector ecclesie dominus Johannes de Oestelre absens est et deservitur per dominum Ghiselbertum Sterckeu.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Petrus Voet [1]) moratur in Bergis et deservit suo altari.

Rector altaris beatorum Marie, Michaelis etc. dominus Nycolaus Bige... absens et deservitur per dominum Ghiselbertum predictum.

Rector altaris sancti Nycholai cum matricularia... est Gerardus de Spel, residet et deservit.

Lumel (Lommel).

Perpetuus vicarius ecclesie de Lumel dominus Henricus de Oudenhoven residet et deservit ibidem. Et valent fructus xxv flor. ren.

Rector altaris beate Marie ibidem dominis Johannes Haen (absens et) deservitur per dominum Henricum. Valent fructus . .

Rector maticularie Petrus de Heselbeek absens et deservitur per Arnoldum clericum non conjugatum. Et valent fructus quatuor modios siliginis.

Meerters (Prinsenhage).

Rector ecclesie magister Arnoldus Wit, absens est, et deservitur per dominum Arnoldum de Drunen et valent fructus centum et xL coronas.

Rector altaris beati Nicholai dominus Petrus Dijn... et deservit eidem suo altari et residet in Breda. Et valent fructus vij flor. renenses.

Rector altaris beate Marie Paulus de Rivo absens est et deservitur per dominum Christianum de Meer. Valorem nescio.

Rector capelle de *Merkendale* dominus Henricus Culit et deservitur per dominum Johannem Caem, et valent fructus vij flor. renenses.

Rector altaris sancti Leonardi ibidem. Rectore caret nec habet fructus.

Rector altaris in *Gacheldonck*... dominus Henricus Bije

---

[1]) Naast *Voet* staat het woord *Pes* doorgehaald met de pen.

absens est et nescitur per quem deservitur aut in quo loco. Et valent fructus xxv flor. reuenses.

Rector matricularie (predictus Henricus) Bije clericus non coniugatus absens est et deservitur per... clericum coniugatum. Et valent fructus vij modios siliginis.

MORUM COMITIS ('s Gravenmoer).

Rector ecclesie dominus Matheus Witbolle residet, et deservit eidem.

Matricularia ibidem annalis et deservitur per Henricum filium Johannis clericum coniugatum, quia clericum non coniugatum non potest ibidem haberi.

MINDERHOUT.

Rector ecclesie dominus Stephanus Bont absens et deservitur per dominum Theodoricum de Eel. Et valent fructus xvij coronas francie.

Rector altaris beate Marie ibidem dominus Theodoricus de Eel supradictus residet et deservit eidem una cum dicta sua ecclesia. Et valent fructus xxv flor. hollandie.

Rector matricularie ibidem Martinus Bellens clericus coniugatus, residet et deservit eidem. Et valent fructus iij sextaria siliginis.

(STEENBERGEN). [1])

. . . . . .

. . . . . .

Rector altaris sancti spiritus Johannes Ghiselberti absens est et fructus ponuntur in augmentum altaris.

Rector altaris sancte Gertrudis dominus Henricus Scacht absens est nec deservit.

Rector altaris sancte Agathe dominus Hermannus Steeluwaert, absens est, nec deservit.

---

[1]) Wij vullen dezen naam in. Het begin dezer beschrijving is verloren.

Rector altaris sancti Laurentii in hospitali, Henricus Nycolai Johannis absens est nec deservit.

Rector matricularie Alstenus Zoetarde clericus coniugatus residet et deservit Lambertus filius Gerardi.

STEENSEL.

Rector ecclesie dominus Johannes Batenzoon absens est et deservitur per dominum Wilhel. Ravens et valet xxx modios siliginis.

Rector altaris beate Marie, Johannes de Staedacker absens est et deservitur per dominum Joannem van der Boenen cum tribus missis. Et velant fructus xiiij modios siliginis.

Rector altaris Nicholai et Barbare dominus Wilhelmus Ravens predictus deservit eidem cum predicta ecclesia. Et valent fructus . . . modios siliginis.

Matricularia est annalis.

TILBORCH.

Rector ecclesie fr. Johannes Visscher residet et deservit eidem.

Rector altaris beate Katharine Henricus Back clericus residet et deservitur per dominum Servatium (?) de Ghestel presbyterum secularem in duabus missis. Valorem fructuum ignorat curatus.

Rector matricularie prefatus Henricus Back residet et deservitur cum coadiutore Henrico de Hokelem clerico non coniugato.

WINTERLE ET VESSEN.

Rector ecclesiarum unitarum Henricus Jordaen absens est et deservitur per dominum Gherardum de Campo. Et valent fructus eorum xij modios siliginis.

Rector matricularie Johannes Jordaen clericus non coniugatus. Residet et deservit. Valent fructus tres modios siliginis cum dimidio.

VUCHT SANCTI PETRI.

Rector ecclesie magister Gerlacus de Gheemert absens est

et deservitur per dominum Johannem Kelneer presbyterum Leodiensis diocesis.

Rector altaris sancte Marie dominus Joannes Bout absens est et non deservit.

. . . . . .

(. . . . . .)[1].

Rector altaris sancte Marie, Nycholaus de Loe, absens est et deservitur per dominum Bald. Dulken (?) et valent fructus v modios siliginis.

Rector altaris in Hospitali dominus Henricus Pauli absens est et non deservit et valent fructus tres modios siliginis.

WESEL (Wuestwesel).

Rector ecclesie dominus Walterus de Espeynde absens est et deservitur per dominum Wilhelmum Pistorem et valent fructus LXXX coronas.

Rector altaris beate Marie dominus Wilhelmus Haghen absens est et deservitur per dominum Wilhelmum predictum. Et valent fructus IX sextaria siliginis.

Rector matricularie Gerardus Johannis Seghers residet et deservit. Et valent fructus quinque sextaria siliginis.

WOUDA.

Ecclesia est incorporata abbati et conventui monasterii sancti Bernardi super Scaldam et deservitur per fratrem Nicholaum Toll, monachum predicti monasterii et per dominum Egydium Hugonis presbyterum secularem.

Rector altaris beate Marie dominus Henricus Tabbart, moratur in Berge et deservit suo altari.

Rector altaris sancte crucis, dominus Johannes Wittoms absens est et deservitur per dominum Egydium prescriptum.

---

[1]) Welke parochie hier bedoeld wordt is ons niet bekend.

Rector altaris sancti Nycholai absens est et deservitur per dominum Gerardum Spel.

Rector altaris sancti Judoci dominus Joannes Straetman residet et deservit.

Rector altaris beate Agathe dominus Stefanus Famulus absens est et deservitur per dominum Joannem de Oesterle.

Rector altaris sanctorum Laurentii et Antonii dominus Gerardus de Spel, residet et deservit.

Woensdracht.

Rector ecclesie dominus Jacobus Mackelman residet et deservit. Et valent fructus sex sextaria siliginis.

Rector altaris beate Marie dominus Joannes Balduwini absens est et deservitur per dominum Jacobum de Biele. Et valent fructus duo sextaria siliginis cum dimidio.

Rector altaris sancti Nicholai Hermanus Scoenert (?) clericus, absens est, deservitur per predictum dominum Jacobum Mackelman cum una missa in hebdomada. Et valent fructus xij flor. renenses.

Matricularia annalis est et deservitur per Gerardum . . .

Vucht sancti Lamberti.

Rector ecclesie dominus Mathyas Canne absens et deservitur per Joannem Hoelcop presbyterum.

Rector matricularie Henricus Onderbroeck residet et deservit.

Weelde.

Rector ecclesie dominus Johannes de Leyenberch absens est et deservitur per Anthonium Block presbyterum. Et valent fructus centum florenos renenses.

Rector altaris beate Marie dominus Lucas Udens absens est et deservitur per dominum Anthonium predictum. Et valent fructus xv regales.

Rector matricularie dominus Johannes Thome absens est

et deservitur per Theodoricum Kieboem bigamum.[1]) Et valent fructus xij scuta aurea.

Rector capelle in *Weelde* dominus Johannes Wilhelmi residet et deservit. Et valent fructus xij scuta aurea vel circiter.

Venloe (Loon op Zand).

Rector ecclesie dominus Henricus Back absens et deservitur par dominum Franconem Witbol, qui valorem fructuum ignorat, ut scribit.

Matricularia est annalis et deservitur per Nycholaum filium Thome, valet coronas...

Vlimen et Enghelen.

Rector ecclesie dominus Ludovicus Borchgreve residet et deservit ecclesie de *Vlimen*, et dominus Johannes de Boemel deservit ecclesie de *Enghelen*. Et fructus earum valent xxxv flor. ren.

Matricularia in *Vlimen* annalis est et deservitur per Wilhelmum filium domini Johannis de Drunen militis, clericum coniugatum quia non potuit alium habere.

Matricularia de *Enghelen* annalis est et deservitur per Godefridum Riboldi clericum coniugatum, quia non potuit alium habere.

Waelwijck.

Rector ecclesie Theodoricus Smaelgheest residet et deservit. Et valent fructus xxiiij modios siliginis.

Rector altaris sancti spiritus magister Johannes Danielis

---

[1]) In het kanoniek recht noemt men *bigamus* een man die twee malen getrouwd is geweest of iemand die eene weduwe ten huwelijk heeft genomen; ook noemt men *bigamus* eenen geestelijken die twee beneficiën, die niet vereenigbaar zijn, te gelijk bezit. Wat hier bedoeld wordt is onzeker.

absens est et deservitur per dominum Balduwinum Johannis. Et valent fructus quatuor modios siliginis.

Rector Altaris sancte crucis Wilhelmus Egydii, clericus, residet sed deservitur per dominum ... Et fructus valent tres modios siliginis.

Zundert parvum.

Rector dominus Theodoricus de Aude residet et deservit cum coadiutore domino Joanne Beijaert. Et valent fructus taxam in Registro prelatorum expressam.

Matricularia annalis est et deservitur per Arnoldum Egonis clericum coniugatum, quia alium habere commode vix potuit et sunt fructus ...

Zevenberghen.

Rectores dominus Lambertus Booet et Cornelius Michel (?) resident et deserviunt.

Rector altaris beate Marie dominus Johannes Zoetaert residet et deservit.

Rector altaris sancte crucis dominus Johannes Pleijen residet et deservit.

Rector altaris sancti spiritus dominus Walterus ... residet et deservit.

Rector altaris sanctorum Jacobi et Johannis dominus Bolduwinus, absens est nec deservitur.

Matricularia annalis est et deservitur per magistrum Johannem Potters, magistrum in artibus, clericum non coniugatum.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den SEPTEMBER 1886.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, BRILL, KUENEN, HARTING, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, TIELE, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON en BOOT, secretaris.

De voorzitter en de Heeren Leemans en Beets hebben zich wegens het niet bijwonen der vergadering verontschuldigd.

De secretaris leest een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken ten geleide van den Belgischen Moniteur van 10 Juli N°. 191, waarin opgenomen is het Koninklijk besluit tot instelling eener Koninklijke Vlaamsche Akademie van Taal- en Letterkunde te Gent. Aangenomen voor kennisgeving.

Hij laat rondgaan een bronzen afslag van de nieuwe eerepenning voor Latijnsche poëzie, vervaardigd volgens last van het Bestuur der Akademie op 's Rijks munt te Utrecht, en een bronzen exemplaar van den penning geslagen ter herinnering aan het vijfde halve eeuwfeest der Utrechtsche hoogeschool, geschenk van Curatoren dier Universiteit. Beide zullen in de Munt- en Penningverzameling der Akademie bewaard worden.

Hij bericht verder de ontvangst van een gedicht ter mededinging in den wedstrijd ingesteld door Mr. J. H. Hoenfft. Het is getiteld: *In Doctorem Theologiae renuntiatum* en draagt het woord *Θαῦμα* tot kenspreuk.

Eindelijk biedt hij voor de boekerij aan de Testamenten van Jac. en Caspar van Baerle en het Epithalamium van Anna Roemers op Daniël Heinsius en Ermgaert Rutgers, uitgegeven en aangeboden door den Heer J. G. Frederiks, en de *Adnotationes ineditae P. H. Peerlkampii ad Horatii epistolas*, door hem zelven bekend gemaakt in het jongst verschenen stuk der Mnemosyne.

Vervolgens spreekt de heer Kern over de verdeeling der Polynesische talen in zekere groepen en deelt in korte trekken de uitkomsten mede van zijn onderzoek naar het karakter van het Sangirsch, inzonderheid van den tongval die op Manganitoe (Groot-Sangir) gesproken wordt. Na herinnerd te hebben dat reeds vóór twee eeuwen Ds de Leeuw in het Sangirsch gepredikt had en na de vermelding van de weinige Sangirsche gedrukte werken, waaronder de onlangs verschenen vertaling des Nieuwen Testaments, welke in den loop der laatste dertig jaren vervaardigd zijn, verklaart hij dat de door hem geraadpleegde teksten, ondanks eenige tekortkomingen, volkomen voldoende zijn om ieder in staat te stellen de plaats, die het Sangirsch onder de Indonesische talen inneemt, te bepalen. Het behoort, met de tongvallen der Talaureilanden, met het Bentenansch, het Mongondousch, het Ponosakansch, het Gorontalosch en vermoedelijk nog enkele andere dialecten op Noord-Celebes tot dezelfde groep als de Philippijnsche talen. Het hoofdkenmerk der talen van deze groep — men zou ze de Noord-Indonesische kunnen noemen in afwachting van een beteren term — is dat zij in rijkdom van werkwoordelijke vormen alle overige Maleisch-Polynesische talen overtreffen Van de best bekende Philippijnsche talen: Tagalog, Bisaya, Bikol, Iloko, Pampanga en Hanag is Bisaya, degene waarbij het Sangirsch zich 't nauwste aansluit. De verwantschap is

zoowel grammatisch als lexicaal zeer innig, zelfs in die mate dat kennis van het Bisaya als een middel kan gebruikt worden om de meerdere of mindere betrouwbaarheid der door Europeanen vervaardigde Sangirsche vertalingen te beoordeelen.

Bij de aanbieding van een exemplaar der *Verisimilia. Laceram conditionem Novi Testamenti exemplis illustrarunt et ab origine repetierunt A. Pierson et S. A. Naber,* Amstelodami 1886, spreekt de heer Naber over de aanleiding tot het schrijven van dit werk en schetst in korte trekken tot welke resultaten de schrijvers gekomen zijn, vooral wat betreft den oorspronkelijken vorm en de latere redactie der brieven aan de Thessalonicensen, Galaten, Corinthiërs en Romeinen.

Nadat de heer Land een stuk getiteld: Tonschriftversuche und Melodieproben aus dem muhammedanischen Mittelalter voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten en worden de leden uitgenoodigd om de nieuwe vleugel van het Trippenhuis door het Rijk voor de Akademie aangekocht, en reeds gedeeltelijk in gebruik genomen, te bezichtigen.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den OCTOBER 1886.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, G. DE VRIES, FRUIN, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, PLEYTE, SPRUYT, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, CORNELISSEN, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, BOOT, secretaris en IJZERMAN, correspondent.

Afwezig met kennisgeving de heer M. de Vries.

De secretaris bericht de ontvangst van brieven van den heer IJzerman, dank betuigend voor zijne benoeming tot correspondent, van de buitenlandsche leden A. Nauck en P. Willems ten geleide van boekgeschenken, van den heer Pols insgelijks zijne jongste werken aanbiedend voor de bibliotheek, benevens het feestnummer der Delfsche Courant van 28 December l.l. aangeboden door den uitgever. Hij leest een brief van Mevr. de weduwe Aem. W. Wijbrands te Leiden, bevattende kennisgeving van het overlijden van haren echtgenoot op den 22sten September, en bericht dat hij dien met een brief van rouwbeklag heeft beantwoord.

De voorzitter neemt daarop het woord en zegt: »Het is maar een jaar, dat we Wijbrands tot de onzen mochten rekenen. In '85 kozen we hem met een zeldzaam groote meerderheid tot lid. Ze viel hem ten deel, omdat we hem kenden als een opgewekten en krachtigen man, die, niet tevreden met wat voor aller oogen blootlag, het verborgene zocht te ontdekken, het liefst in de mijnen afdaalde, en het erts, nog door niemand bespied, aan het licht bracht. Zoo hadden we hem zien werken, en daarom koesterden we van hem de stoutste verwachting. Zoo zagen we hem nog vóor enkele maanden, toen hij met twee kloeke geestverwanten het eerste deel van een Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis uitgaf. Een Tijdschrift pas van de vorige maand kon hun een welgemeend Glück auf! toeroepen. Helaas! »der Berge uralt Zauberwort" klinkt onzen Wijbrands niet meer in de ooren. In de mijnen der historie arbeidend, heeft hij den dood gevonden. Zijn naam blijft bij ons in eere, en het zal ook u verheugen van mij te mogen hooren, dat weldra zijn levensbeeld hier zal geteekend worden door den man, die er boven allen het talent en de liefde voor heeft."

De heer Land spreekt over Arnold Geulincx te Leiden, 1658—1669. Vooraf vermeldt hij wat van het leven van dezen wijsgeer voor zijne vestiging te Leiden bekend is. In 1624 te Antwerpen geboren heeft hij te Leuven gestudeerd en aldaar van 1646 tot 1658 in het kollegie van de Lelie philosophie onderwezen. In Februari van '58 is hij om eene onbekende reden van zijn ambt ontzet, en heeft zich met zijne vrouw naar Leiden begeven. Reeds 16 Maart van dat jaar kreeg hij van den Akademischen Senaat vergunning om voordrachten en oefeningen in de wijsbegeerte te houden, eene vergunning die echter in 't volgend jaar werd ingetrokken. In 1662 werd hij op eene jaarwedde van *f* 300 tot lector in de logica aangesteld. Twee jaren later werd deze jaarwedde »om hem in sijnen hogen noot ter hulpe te komen" met *f* 200 verhoogd en in Augustus 65 is hem de titel van extraordinaris professor en vrije woning in het

Statencollegie verleend. In de laatste jaren onderwees hij vooral ethica.

Hij had beter lot verdiend, dan hem ten deel is gevallen, en stond verre boven zijne Leidsche vakgenoten. Hij moet tusschen 8 en 20 November 1669 aan de pest overleden zijn, en zijn beschermer de oude Abr. Heidanus sprak een woord ter eere zijner nagedachtenis bij de opening der lessen op 21 November.

De spreker toont de waarde aan van Geulincx's werken, die moeielijk te vinden zijn. Hij biedt zijn stuk aan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Spruyt zou gaarne iets meer vernemen van de vermelde *Scientia de scientiis*, en vraagt of Geulincx een voorganger van Kant en Fichte is geweest. De spreker zegt dat hij dat geschrift alleen kent uit de voorrede van een ander werk, maar hoopt het exemplaar van Munchen of Parijs ter leen te krijgen.

De heer Fruin maakt eene opmerking over het besluit der Staten van Holland van 30 September 1656, dat naar zijn oordeel meer in 't voordeel der philosophie dan der theologie diende. De spreker geeft dit toe, maar wijst toch op het daarin voorkomend verbod van de Cartesiaansche philosophemata.

De heer Verdam behandelt kortelijk een drietal aan het mnl. ontleende onderwerpen.

1° de afleiding van het mnl. ww. *goyen*, lat. *coïre*, waarover hij vroeger in eene vergadering der afdeeling het woord heeft gevoerd, doch waarvan hij toen nog niet de juiste verklaring kon geven. Hij kan thans met zekerheid den oorsprong ophelderen. Dit *goyen* nl. heeft niets te maken met het bekende ww. *gooien*, d. i. *werpen*, maar is een wisselvorm van *joyen*, d. i. eig. *genoegen smaken*, ook op mingenot toegepast, gelijk ook het woord *bliscap* bij Velth. van dezelfde zaak gebezigd wordt en in den Minnen Loop het ww. *vroliken*. *Joyen* komt in deze beteekenis voor Velth. III, 48, 46 en Bartholomeus den Ingelsman, bl. 109 *a*, en wordt

bij Kil. verklaard door »venerea voluptate frui." Voor de *g* van *goyen* verwijst hij naar *gij* = *jij*, *genever* = *jenever;* mogelijk ook acht hij, dat de *g* eene herinnering bevat aan het latijnsch woord, waaraan fr. *joie*, mnl. *joye* (waarvan het ww. *joyen* is afgeleid) ontleend is, nl. *gaudia.*

2⁰ Het mnl. znw. *gerochte.* Volgens het heerschende gevoelen zijn er twee znw. *gerochte*: het eene hetzelfde als ons *gerucht*, eene afleiding van *roepen;* het andere, eene afleiding van *geraken* met de bet. *aanraking.* Het laatste komt slechts voor op twee plaatsen in de gedichten van Hildegaersberch (158, 106 en 91, 12), waar het althans door Verwijs in het glossarium door *aanraking* vertaald is. Er wordt op beide plaatsen gezegd, dat Maria »sonder mans gherucht (*en* sonder enich mans gherochte)" het kind Jezus ter wereld bracht. De verklaring van Verwijs is evenwel de ware niet. Vooreerst is de vorm van een van *geraken* afgeleid znw. *gerochte* onverklaarbaar, want uit de onregelmatige werkwoordsvormen van *geraken* mag men niet tot een eveneens gevormd zelfstandig naamwoord besluiten. Ten tweede hebben de Hss. op de eene plaats beide *gerucht*, en op de andere staat *geruchte* in de variant. Ten derde is *gerochte* op de gewone wijze te verklaren, nl. als eene afleiding van *roepen Gerucht* heeft nl. in de middeleeuwen de beteekenis van *goeden* of *slechten naam.* De uitdrukking »sonder mans (of enich mans) geruchte" kan dus zeer goed verklaard worden als *zonder ten opzichte van eenigen man* (in casu *Jozef*) *in opspraak te komen*, *zonder dat men een man* (of *eenig man*) *als den vader doodverfde.* — Hij wijst verder op eene eigenaardige beteekenis, die *geruchte* in 't mnl. had, nl. die van ons *gesnor*, d. i. *ongelijksoortige dingen*, *rommel*, *boel*, eene beteekenis die ook het mnl. *gescal* heeft gehad. Deze opvatting wordt met voorbeelden uit mnl. schrijvers bewezen.

3⁰ Naar aanleiding van de tallooze mnl. werkwoorden met *ge-* samengesteld, waarvan spreker de verschillende gevallen noemt, waarin deze werden gebruikt, wijst hij op eene eigenaardigheid der mnl. grammatica, nl. het streven om afwisseling te brengen in de wijze van uitdrukking. Vooral merkt men dit verschijnsel op bij twee met *ende* verbonden

woorden: zoo ziet men twee verschillende naamvallen met *ende* verbonden, bij één zelfde werkwoord; een onbepaalde wijs aan een tegenwoordig deelwoord gekoppeld door *ende;* twee verschillende rededeelen door *ende* verbonden; twee verschillende woorden met dezelfde beteekenis, enz. Op dezelfde wijze komen ook meermalen één met *ge-* samengesteld ww. en één zonder *ge-* met *ende* verbonden voor; zoo b. v. *gekiesen ende eeden*, *gecopen noch crigen*, *gecomen no zitten*, *ghenaeyen oft spinnen*, *sitten no gestaen*, *gesien no horen*, *sitten no gaen no gestaen*, ic en weet wat *doen of peinsen of ghemaken of gheveynsen*. Spreker maakt slechts enkele losse opmerkingen naar aanleiding van dit onderwerp, doch twijfelt niet of het mnl. en de germaansche talen in het algemeen zullen ons in dezen noch veel meer kunnen leeren, wanneer men hieraan zijne aandacht wijdt en daarvan eene opzettelijke studie maakt.

De heeren Hoekstra en Acquoy ontwikkelen hunne bezwaren tegen de voorgestelde verklaring der uitdrukking »sonder enich mans geruchte." Acquoy meent dat dit zooveel is als »niemand sprak er over."

De heer Six biedt voor de boekerij aan twee numismatische stukken, *L'ère de Tyr* uit de Numismatic cronicle, en *L'ère de Tripolis* uit het Annuaire de Numismatique et d'Archéologie.

Daar niemand verder iets verlangt mede te deelen, wordt de vergadering gesloten.

ARNOLD GEULINCX TE LEIDEN (1658—1669).

DOOR

J. P. N. LAND.

Van de inheemsche beoefenaren der wijsbegeerte in het Nederland der zeventiende eeuw worden er twee nog heden alom in de scholen genoemd: de Amsterdammer Spinoza en de Antwerpenaar Arnold Geulincx, die het laatste en belangrijkste vierendeel van zijn leven aan de Leidsche Universiteit heeft doorgebragt. Wij behoeven den laatste niet voor den evenknie van den eerste te verklaren, om hem als diens geestverwant en voorlooper, en als zelfstandig denker ten spijt van velerlei belemmering, een bijzondere studie waardig te keuren.

Een halve eeuw geleden kon de geschiedschrijver onzer hoogeschool nog gewagen van »zijne schriften, die thans, »en naar ik meen, niet ten onregte, geheel in vergetelheid »zijn geraakt" [1]), — zoo zelfs, dat het dien argelozen beoordeelaar vrij wat moeite zou gekost hebben, zijn vonnis te staven uit de stukken, die hier te lande voor het meerendeel niet te vinden waren. Doch Paquot had eenmaal gezegd: »*les ouvrages suivans, qui sont un mélange de Péripa-*»*tétisme et de Cartésianisme, et qu'on ne lit guère aujour-*

[1]) Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool* II. 139 (Toevoegsels en Bijlagen).

»*d'hui*" [1]). Vergelijken wij hiermede de volgende woorden van Külb in de Encyclopaedie van Ersch en Gruber [2]): »*Uebrigens verdienen Geulincx's sämmtliche Schriften in der* »*Geschichte der Philosophie grosse Beachtung und seine Me-* »*taphysik und Ethik wohl auch eine neue Ausgabe.*" De meeste dier geschriften namelijk waren in Duitschland en Frankrijk hier en daar voorhanden, en trots de uitspraak van Siegenbeek, vooral door Damiron en nog beter door Heinrich Ritter, zelven onderzocht. Zoodra men werkelijk kennis nam van Geulincx' arbeid, zag men dat het tijd werd dien aan de vergetelheid te ontrukken, en in de laatste jaren zijn er zelfs verscheidene bijdragen van Duitsche geleerden in het licht verschenen tot opheldering van sommige bijzonderheden zijner leer.

Waar dus door vreemdelingen uit gedrukte boeken de slotsom van 's wijsgeers overdenkingen werd te voorschijn gebragt, werd het tijd voor zijne vroegere en latere landgenooten, in hunne archiven rond te zien naar bouwstoffen voor zijne al te oppervlakkig bekende levensgeschiedenis. De heer Victor Vander Haeghen te Gent, dezen zomer te Luik in de wijsgeerige wetenschappen gepromoveerd, nadat hij vroeger het doctoraat in de letteren en de regten behaald had, verraste ons bij die gelegenheid met den geheelen oogst die uit de Zuidnederlandsche bewaarplaatsen te verkrijgen was, en met een bibliographie zooals wij die van een lid van zijn geslacht mogten verwachten [3]). Zelfs worden de boekerijen, tot Krakau en Rome toe, opgegeven, waarin de

---

[1]) Paquot, *Mémoires*, Louvain 1768, XIII. 69—73. Het daar vermelde is onjuist teruggegeven in de *Biographie Nationale* der Kon. Belgische Akademie (t. VII, col. 691—3, artikel van E. H. J. Reusens). Deze schrijver van den jongsten tijd verzint, dat G. te Leiden in de theologie promoveerde, dat Heydanus hem eerst na vijf jaren begon te ondersteunen, en dat hij het bij ons tot *prof. ordinarius* gebragt heeft. Van 's mans wijsgeerigen arbeid wordt uit de tweede of derde hand een scheve voorstelling gegeven. Niettemin waagt zoo iemand te beslissen: *»il ne manque pas d'un certain mérite comme philosophe du second rang.*"

[2]) Erste Section. LXV Theil, p. 231 *b* (1857).

[3]) *Geulincx. Étude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages.* Gand 1886.

verschillende uitgaven van Geulincx' boeken verspreid liggen, en zoo tot nadere kennismaking de weg gewezen.

Van mijnen kant ben ik in de gelegenheid, uit de papieren van Curatoren en Senaat der Leidsche akademie bij te brengen zooveel zij met betrekking tot Geulincx' werkzaamheid en levensomstandigheden behelzen, en stel mij voor, daarvan in verband met andere niet algemeen bekende bijzonderheden, in dit opstel verslag te doen.

I.

Geulincx te Antwerpen en Leuven (1624—1658).

De eenige oorspronkelijke levensbeschrijving was tot nu onlangs die in de bekende *Mémoires* van Paquot. Volgens dezen was Geulincx omstreeks 1625 te Antwerpen geboren; het blijkt nu dat hij reeds den 31 Januarij van het vorige jaar in de kerk van St. Jacobus gedoopt is, als de zoon van Jan Geulincx, gezworen bode der stad op Brussel, die later optreedt als vader van vijf kinderen, en eigenaar van twee huizen die hij tot éene woning verbond. De familie voerde een wapen, dat bij Rietstap [1]) volgens een andere bron dan Paquot beschreven schijnt te zijn, en op den titel eener oudere uitgave van een van Arnold's werken is afgebeeld. Deze, de oudste zoon, werd, na in zijne vaderstad de Latijnsche school te hebben doorloopen, naar het collegie in de Lelie te Leuven gezonden, om aanvankelijk, zooals elkeen daarmede begon, in de kunsten en wijsbegeerte te studeren. Bij de promotie tot licentiaat in die faculteit, den 19den November 1643, behaalde hij onder 159 candidaten de tweede plaats, dadelijk na Gijsbert Plemp van Amsterdam, uit het

---

[1]) *Armorial* i. v. Geulincx: „(Brab.) de sable au chevron *cousu* d'azur acc. de 3 croissans *d'argent*, les deux du chef affrontés." Paquot: „de sable, au chevron d'azur accompagné de deux croissans affrontés en chef et d'un troisième en pointe."

geslacht der vrienden van Vondel. Hierna als student overgeschreven bij de theologische faculteit, zien wij hem niettemin in December 1646 optreden als *professor philosophiae in paedagogio Lilii;* drie jaren later kwamen zijne ouders te Leuven voor hem huishouden.

Valerius Andreas, wiens *Fasti* in 1650 ten tweeden male verschenen [1]), leert ons, van welken aard zijne betrekking was. Behalve twee *professores publici* der faculteit, die in haar auditorium de ethica en rhetorica onderwezen, en de litteratoren van het *Collegium Trilingue*, had men in elk der vier *paedagogia* twee *primarii* en even zoovele *secundarii*, leeraren in de wijsbegeerte voor de kweekelingen hunner inrigting. Behalve de arithmetica werd er nagenoeg niets anders behandeld dan de logica, physica en metaphysica van Aristoteles. Twaalf jaren lang was Geulincx in zijn paedagogium met die taak belast; gedurende de laatste zes als *professor primarius.*

Volgens zijn eigen getuigenis had hij zich bijzonder toegelegd op het Latijn; ook was hij geestig en levendig genoeg om zich als redenaar lof te verwerven; alleen moeten wij bedenken dat het voorbeeld van latinisten als Lipsius en Erycius Puteanus, die in zijn kring meest gevierd werden, niet den gunstigsten invloed kon oefenen op zijn stijl. In plaats van zich op klaarheid en eenvoud toe te leggen, had men hem geleerd, met ongewone uitdrukkingen en verrassende zinwendingen te schitteren. En hoewel hij volgens zijne eigene verklaring zichzelven regelen had gesteld waaraan hij bij het spreken streng vasthield, en zich aan de afkeuring van anderen weinig stoorde [2]), hoewel hij zich in

---

[1]) Valerius Andreas, *Fasti Academici studii generalis Lovaniensis*, ed. 2 (1650), p. 242, 243.

[2]) Voorrede der *Saturnalia*, in de drukken van 1665 en 1669: »En »oratiunculas aliquot, quas juvenis et pene adolescens Lovanii, ubi phi»losophiae professorem agebam, abhinc annos tredecim (1652) lusi, dixi, »edidi. Et lusi, inquam: videor enim hic interdum poëta, videor entheo »quodam spiritu instinctus, anhelare subinde verius quam perorare. Hoc »tum juvabat, hoc sors tunc et aetas ferebat. Legeram mihi genus aliquod

zijne geschriften alle moeite geeft om verstaanbaar te zijn, — er is uit die bedenkelijke school nog altijd genoeg bij hem overgebleven, om hem door zijne vijanden in Holland ook op dit punt te doen verdacht maken. Te Leuven kan het hebben bijgedragen om de afwijkingen van de aangenomen leer, die hij ten gevolge van Cartesiaansche en andere ongewone lectuur reeds toen bezwaarlijk geheel vermijden kon, een tijdlang in de schaduw te houden. Hoe dit zij, men mogt hem misschien niet rekenen onder die jonge leeraren aan wie eenmaal de hoogste akademische ambten in het belang der orthodoxie en gevestigde orde van zaken met veiligheid zouden worden toevertrouwd, hij zal zich zelfs benijders en vijanden gemaakt hebben, en menigeen het hoofd doen schudden over zijn overmoed en onvoorzigtigheid, — in het algemeen moet hij gehouden zijn voor een der sieraden van de hoogeschool, een jongen man vol talent en ijver, die wel eens een waarschuwing in vertrouwen, doch bovenal aanmoediging verdiende.. Van zijne *assiduae jam inde a prima pueritia lucubrationes* spreekt hijzelf; hij gaf zijn onderwijs *cum frequentissimo discipulorum affluxu* [1]), examineerde mede voor den graad van *baccalaureus* (zooals men toen het woord uitsprak), en zat voor bij de *quaestiones quodlibetivae*, die jaarlijks den 13den December in het auditorium der faculteit bij wijze van redekundig steekspel behandeld werden [2]).

»dicendi arduum, abruptum et (quod vitio mihi vertebant adversarii mei) »Afrum, quod velut e Pythia quadam specu per intervalla detonaret; et »tamen plus in sinum reconderet (quod acutos tunc et perspicaces censere »memini) quam fronte promitteret. Solito me stylo et modulatione vocis »abdicaveram, nec meorum, sed eorum quoque quae ab aliis hauseram, »conabar oblivisci. Eos tantum modos orationis, et velut metricas leges, »quae ipse mihi dixeram, tenax et animosus observabam. Itaque nihil »ab aliis mutuabar, ne a me ipso quidem; quidquid depromebam, erat »ex penu illa quam mihi recens comparaveram. De aliorum judiciis non »laborabam; qui si boni essent, boni consulturos quae bono dixissem »animo, sin mali, alte contemnendos mihi et despiciendos arbitrabar."

[1]) *Logica*, Lugd. Bat. 1662, *praef.*

[2]) Van daar de uitgave zijner *Q.Q.* of *Saturnalia*, voor het eerst te Antwerpen in 1653; later zijn zij te Leiden (in 1665 en 1669) in verbeterden vorm herdrukt.

Te midden van zijne ambtsbezigheden vond hij den tijd om den graad te verdienen van licentiaat in de theologie, waarnaar hij eerst na zeven jaren studie [1]), dus in 1650 had kunnen dingen. In Augustus 1654 wordt hij onder dien titel vermeld, en drie jaren later zou hij een prebende hebben aanvaard als kanunnik van den munster te Aken, zoo hij (dit wordt althans door Bax in zijn handschrift over de Leuvensche universiteitsgeschiedenis beweerd) de wettige geboorte zijner ouders had kunnen bewijzen.

Dat het juist hieraan haperde, zou ik niet durven verzekeren. Het kerkarchief te Aken is in onrustige tijden verdwenen; doch de volgende persoon die met het aan Geulincx toegedachte kanonikaat begiftigd werd, aanvaardde het eerst in Augustus 1658, en in den tusschentijd had de werkzaamheid van den veelbelovenden jongen hoogleeraar een onverwacht en treurig einde genomen.

Geulincx was van zijn leerambt ontzet, — om een reden die het in België niet gelukt is op te sporen, en waarmede ook de akensche geschiedenis wel in verband kan hebben gestaan. Opmerkelijk is de groote geheimzinnigheid waarmede zijne verwijdering van den leerstoel behandeld is. De regent en verdere professoren van het paedagogium hadden het besluit genomen, en verzochten nu in de buitengewone faculteitsvergadering van 23 Januarij 1658, een commissie te benoemen, voor wie de beweegredenen zouden ontvouwd worden: »*Domini Lilienses dixerunt esse certum negotium con-*»*cernens paedagogium Lilii, de quo cuperent informare facul-*»*tatem; sed cum non conveniens sit illud omnibus indicare,* »*petiverunt dari deputatos, quibus illud ipsum possent commu-*»*nicare.*" De leden dier commissie, *plene informati de causa D. Arnoldi Geulincx, . . . visis etiam et lectis informationibus contra ipsum captis a Magnifico Domino* (den Rector), — waren van oordeel, »*Dominos Lilienses non tantum potuisse,* »*sed omnio debuisse ad dictam depositionem procedere.*" En in weerwil van een poging tot tusschenkomst van den Raad

---

[1]) Valer. Andr. p. 80.

van Braband, werd de zaak nog in Februarij geheel ten einde gebragt.

Er schuilt hier een geheim, waarover blijkbaar met opzet een sluijer is gespreid. Dat Geulincx vijanden had, was in zulken kring voor een man als hij onvermijdelijk; doch er moet iets bijzonders gebeurd zijn, dat na al hetgeen zij reeds tegen hem hadden in te brengen den doorslag gaf, en naar het algemeen gevoelen der akademische autoriteiten zijne afzetting noodzakelijk maakte. Dat hij een handeling zou hebben gepleegd die een man van eer onwaardig was, wordt hem, gelijk Dr. Vander Haeghen teregt opmerkt, nergens ten laste gelegd, terwijl dan toch zijne Belgische en Hollandsche tegenstanders iets dergelijks stellig aan de klok zouden hebben gehangen. De Raad van Braband had hem nog den 15den Januarij brieven van manutentie tegenover zijn opvolger Damman verleend. Paquot weet enkel van oneenigheid met ambtgenooten, en van schulden waarvoor zijn boedel in beslag was genomen, en spreekt niet eens van de afzetting, die op zulke gronden alleen dan ook bezwaarlijk had kunnen plaats vinden. Aan ketterij te denken, verbiedt ons het stilzwijgen van al de bekende bronnen, al moeten wij toegeven dat Geulincx spoedig daarna het Protestantisme omhelzen zou. Van iets van dien aard mogt toch althans de geheele faculteit wel verwittigd worden, en de Hooge Raad van het Katholieke land zou geen ketter op een leerstoel hebben trachten te handhaven; en was het zelfs mogelijk, dat een bepaald vergrijp tegen de kerkleer niet algemeen ruchtbaar werd? Of waren het soms aanmerkingen op de Peripatetische leer, die men zoo zorgvuldig zou hebben verborgen gehouden? Het was immers genoeg in het algemeen te weten, dat er tegen het kerkelijke of wetenschappelijke dogma der universiteit grovelijk gezondigd was, om elkeen den schuldige te doen veroordeelen. Hetgeen de universiteit nu gedaan heeft, doet veeleer denken aan een feit dat zij op haar standpunt bestraffen moest, doch waarvan zij het afkeurenswaardige aan de buitenwereld niet regt duidelijk zou weten te maken. Voor een groot deel bestond zij uit geestelijken, en voor het overige uit hunne

volgelingen; voor dezulken vooral ligt het in dergelijke gevallen voor de hand, noodeloze opspraak te vermijden en de zaak binnenskamers af te doen.

Aan de vereischten nu van een dergelijk feit zou niets, naar het mij voorkomt, zoo goed beantwoorden als een huwelijk, door den licentiaat in de theologie Geulincx, zooeven nog met een kerkelijke sinecure begiftigd, in den loop van 1657 of zelfs vroeger in stilte gesloten. Aan een aanvankelijk onwettige verbindtenis behoeven wij volstrekt niet te denken; te Leuven-zelf waren er kanonikaten voor *baccalaurei* in de theologie en anderen, zonder eenige verpligting tot het omhelzen van den geestelijken stand [1]), en de drie lagere wijdingen, die Geulincx misschien te Aken noodig had, sloten het huwelijk niet uit. Ook waren er wel middelen, te vinden, zelfs nadat het concilie van Trente het oude *matrimonium clandestinum* onmogelijk had gemaakt [2]), een wettig huwelijk voor zekere personen te verhelen. Te

---

[1]) Valer. Andr. p. 76: »anno 1440 Romam ablegatus fuit Petrus de »Mera... qui ibidem procuravit impetravitque unionem etc. pro cano»nicatibus et prebendis in eadem ecclesia D. Petri de novo creandis et »instituendis, *quibus nullus sacer ordo annexus esset*, pro formatis in The»ologia baccalaureis, etc."

[2]) Aan prof. Fockema Andreae dank ik de kennismaking met de hiertoe betrekkelijke bepalingen. Oudtijds verstond men onder een *matrimonium clandestinum* het sluiten der echtverbindtenis zonder voorafgaande bekendmaking (*proclamatio*, geboden). Nu bepaalde het concilie van Trente (sess. XXIV, *decr. de reformatione matrimonii*), dat op straffe van nietigheid het huwelijk moest zijn gesloten voor den pastoor der parochie waartoe althans een der echtelingen behoorde, of een anderen priester, door den pastoor of den ordinarius gemagtigd, en bovendien in tegenwoordigheid van twee of drie getuigen. Ook de proclamatie werd verpligtend gesteld, en het verzuim daarvan gestraft, doch zonder het huwelijk clandestien en dus ongeldig te maken; vele deskundigen spreken in dit geval, om verwarring met de middeneeuwsche beschouwing te voorkomen, van een *matr. occultum* (vgl. Rosshirt, *Canon. Recht*, p. 698, Schulte, *Lehrb. des kathol. Kirchenrechts*, 3te Aufl. p. 444; ook Gavantus, *Enchirid. s. Manuale Episcoporum* ed. Colon. 1733, p. 132, volgens wien de Congreg. Interpr. Conc. Trid. den 23 Febr. 1630 besliste: »Omissio denuntiationum non facit matr. cland."). — Nu kon Geulincx zich òf in het geheim een bisschoppelijke dispensatie hebben verschaft, òf de geboden konden door een vriend zoo zijn gedaan, dat er niet veel

Leuven echter was bij de dotatie der collegiën op gehuwde professoren evenmin gerekend als aan de oude Engelsche hoogescholen op *fellows* met een huisgezin. Velen waren geestelijken, of hoopten later als zoodanig promotie te maken; en hem die een anderen weg insloeg begeerde men niet als hoogleeraar, in vakken die de godgeleerdheid van nabij raakten. Had nu Geulincx reeds gevoelens laten doorschemeren, met de wijsbegeerte die hij voortplanten moest geheel in strijd; had hij de eigenliefde en de vooroordeelen van anderen in jeugdige voortvarendheid te weinig ontzien; was hij daarenboven in ongelegenheid geraakt door het onderhoud eener tweede huishouding en onbedrevenheid in geldzaken, — dan was er niet meer noodig dan de ontdekking van een ergerlijk misdrijf tegen de etiquette van zijn stand, om de maat van hetgeen men nog verdragen kon te doen overloopen. Op de geldigheid van het huwelijk viel niets af te dingen, doch de gevolgen daarvan voor de universiteit konden worden afgewend, door den pligtvergetene van haar los te maken.

Het schijnbaar avontuurlijke van deze verklaring wordt weggenomen wanneer men weet dat Geulincx een weduwe heeft nagelaten, en reeds in Mei 1658 te Leiden een huishouding had, terwijl hij in deze stad geen huwelijk heeft aangegaan. Daarenboven vernam ik nog zeer onlangs uit een brief van Dr. Vander Haeghen, dat sedert 1630 een hoogleeraar in de wijsbegeerte die zich in het huwelijk begaf,

---

van te hooren, of niemand, die er belang in stelde, tegenwoordig was. Wat het huwelijk-zelf betrof, kon men met den pastoor of zijn plaatsvervanger en twee getuigen volstaan; dan was de *perfectio* volgens het voorschrift geschied *in facie ecclesiae;* en misschien woonde de bruid op het land, of ergens waar men van de reglementen der universiteit geene kennis nam. Eindelijk moest het wel de aandacht trekken, dat G. met een vrouw (misschien van wat lageren stand) in nadere betrekking stond; doch zoo iets kwam meer voor, zonder dat men juist een huwelijk vermoedde, of den broeder om zijne menschelijke zwakheid bijzonder hard viel. — Kwam dan later de zaak aan den dag, dan stonden de autoriteiten bij de burgerij bloot aan het verwijt van een concubinaat (waarvan zij toch niet geheel onkundig konden zijn) te hebben geduld, waar zij een wettige verbindtenis ten strengste veroordeelden.

zijn leerstoel verbeurde [1]), en deze bepaling moet in ons geval zijn toegepast, tot groote voldoening zeker van sommigen, die reeds een veel moeijelijker debat over 's mans regtzinnigheid te gemoet zagen.

II.

Aankomst te Leiden; Collegia (1658—1659).

Weinige maanden na het gevallen besluit, waartegen de veroordeelde te vergeefs in beroep was gekomen, werd door den Leidschen Rector Magnificus Antonius Thysius in het Album ingeschreven: »*(7 Maji) Arnoldus Geulincs Antver-*»*pianus*, 33 *annorum*, *Philosophiae quondam Professor pri-*»*marius Lovanii*, — op de Gaeremerckt, hout selfs huis." (In margine: »*Honoris causa*", d. i. kosteloos ingeschreven) [2]). Een vrijgezel zonder middelen zou bij anderen een kamer hebben betrokken; hij dient dus zijne vrouw Susanna Strijckers wel uit Braband te hebben medegebragt.

Het was van algemeene bekendheid, dat wie aan de Hollandsche hoogeschool een werkkring zocht, zich moest hebben aangesloten bij de gevestigde kerk, en het echtpaar moet wel, na korte voorbereiding, tot het Protestantisme zijn overgegaan. Het oudste aanwezige lidmatenboek der Leidsche Hervormde gemeente begint echter niet voor 1705 [3]), en wij moeten ons bepalen tot de verzekering, dat tusschen de aankomst van het gezin en de eerste vergunning om akademisch onderwijs te geven, dus vóor Maart 1659, die overgang heeft plaats gehad, en hoogst waarschijnlijk onder leiding van den hu-

---

[1]) Paquot, VI, 212 (leven van *Guillaume Philippi*): »La faculté obtint cependant que les professeurs (de philosophie) qui se marieroient à l'avenir seroient privés de leur chaire; ce qui a toujours été observé depuis."

[2]) Senaatsarchief, vol. 4 *Inscriptionum s. Catal. Studiosorum Acad. Leydensis*, p. 502.

[3]) Volgens vriendelijke mededeeling van Prof. J. J. Prins.

manen en verlichten predikant Abraham Heydanus [1]), die tevens een theologischen leerstoel bekleedde, en reeds door zij ie Cartesiaansche neigingen de aangewezen gids voor een bekeerling als onze Brabander was. Dat deze niet enkel uit eigenbelang het geloof zijner vaderen prijs gaf, maar door zijne studiën daarvan vervreemd was geworden, blijkt uit zijne geschriften, die hem kenschetsten als een innig religieus man, doch voor wien de Christelijke openbaring niet anders dan de opvoedster was, die zijne vrije Rede tot vollen wasdom had gebragt [2]).

Toen Spinoza twee jaren te voren uit de synagoge gebannen was, stond hij alleen, en verstond een kunst waarvan hij naar zijne behoefte kon leven. Geulincx was echtgenoot, misschien reeds vader, en had niets geleerd dan akademisch onderwijs te geven. Zijn eerste gedachte, zeker niet zonder den raad van Heydanus, schijnt geweest te zijn, zich nog een ander middel tot levensonderhoud te verschaffen. Reeds den 16den September »*Arnoldus Geulinx habita disputatione publica de Febribus, Medicinae Doctor creatus est a* »*D. Vorstio*" [3]). In afwachting van praktijk (wie zou zich

---

[1]) *Heydanus* teekent hij zich in 1656 onder zijne brieven aan de Witt, *Heidanus* liet hij drukken op de titels van twee oratiën (1670 en 1672).

[2]) *Tract. Eth. primus,* praef. (1665): »Verbum Dei est mihi Tubus »Batavicus. Quae et ope ejus vidi, et non nisi ope ejus vidissem, etiam »eo seposito aliquatenus video; imo quaedam talia satis imposterum »video sine Tubo, et tam perfecte ac si illo instructus essem. Acribus »et acutis Gentilium nostrorum oculis non antefero meos: obtusius illi »quidem viderunt, sed perspicillo meo caruerunt. Christianos vero eos »(pauci sunt) qui haec in Sacris suis agnoverunt, hortor ut heic eadem »mecum recognoscant. Juvat; docent id nos qui Microscopiis utuntur."

[3]) Senaatsarchief: *Catal. Candidatorum qui gradum adepti sunt,* vol. II p. 17. De *Acta* der geneeskundige faculteit (I p. 36) bevatten daaromtrent het volgende: »Die 17 Septembris obtulit se facultati Medicae »examinandum Arnoldus Geulincx Antverpiensis lib. art. Magister »et antehac Philosophiae Professor Lovanii in Collegio Liliorum, cui, »cum placuisset, in sequentem diem assignati sunt Aph. 23 lib. II et »aph. XI lib. IV. [van Hippokrates], quibus expositis admissus est ad »disputationem Inauguralem publicam. Examinatus vero est a Cll. DD. »Professoribus, honoris ergo, gratis."... »Die XVI ejusdem, Publicam

al dadelijk aan hem hebben toevertrouwd?) kon hij alvast anderen bij hunne studiën of het schrijven eener dissertatie behulpzaam zijn; ook bestaat er van hem het begin van een dictaat of handboek, dat reeds in dezen tijd kan zijn opgesteld. Doch deze en gene zal hem al spoedig om wijsgeerige repetitiën hebben aangezocht; en hij wendde zich tot den Senaat om een formele magtiging, die zeker op voorspraak van Heydanus, den 16den Maart 1659 verleend werd [1]). Hij mogt voortaan *collegia in philosophia* houden.

Onder *collegia* namelijk verstond men destijds voordragten en andere oefeningen in een gesloten gezelschap. Gelijk een memorie van 1666 in het Senaatsarchief het uitdrukt [2]), »de lessen zijn als predicatien, de collegia catechisatien. De »lessen worden gedaan voor alderley volck, en daerom a po»tiori als voor geleerde of al wat geavanceert in de geleert»heyt: in de collegiis voegt men sich nae de capaciteyt van »bekende toehoorders. In lessen can men soo ras niet voort»gaen, en een opus ofte auctorem absolveren, als men in »collegiis doet." De toehoorders waren hier *collegae* [3]), leden van het werkgezelschap dat zich om een leeraar geschaard had, hetgeen zonder toestemming van den Senaat niet geoorloofd, of althans minder raadzaam was met het oog op latere sollicitatiën.

»habuit disputationem *de Febribus* Arnoldus Geulincx, pro conse»quendo Doctoratus gradu in Medicina, quem ex Senatus decreto, eadem »peracta, merito, honoris ergo [d. i. gratis] ipsi tribuit D. Adolfus »Vorstius." Een candidaatsexamen bestond in die dagen niet; leden der faculteit waren, behalve Vorstius, Joh. Antonides van der Linden en Joh. van Horne. Sylvius hield zijne intreerede eerst een dag na Geulincx' promotie, en niet, zooals Siegenbeek opgeeft, op denzelfden 16den September.

[1]) Ib.; *Cod. Actor. Academ.* XI f. 25 r.: »Permisit Senatus D. Arnoldo Geulincx Medicinae Doctori et nuper Professori Philosophiae in Academia Lovaniensi, ut in Philosophia collegia habeat."

[2]) Ib.; *Documenta Actorum* vol. 10 fol. 21 r. (van een ongenoemden hoogleeraar).

[3]) HS. der collegia van Geulincx op de Leidsche bibliotheek; *Collegium Oratorium*, p. 24: »Primam Chriam et eius proludium sic prosecutus est »stylo suo charissimus noster collega D. Daniel van Alphen" (ingeschreven als student in de wijsbegeerte in 1659 op 21jarigen leeftijd).

Geheel zonder voorbeeld was het niet, dat een voormalig Leuvensch hoogleeraar te Leiden voor de wijsbegeerte was aangesteld, hoewel men er weinig vreugde van beleefd had. Antonius Trutius uit Lier [1]), »in den jaere 1582 ont»boden van Antwerpen om hier te bedienen de professie »der Philosophien, welcke hij in den selven jaere aenveert »heeft", schrijft tien jaren later aan Curatoren en Burgemeesteren, dat hij in deze dure tijden, nu hij van zijne bezittingen in het Zuiden geene inkomsten ontvangt, om verhooging zijner jaarwedde moet verzoeken, — »*ne a vobis* »*certo consilio neglectus ego cum mea professione vilescam: quam,* »*ut universa vetustas hactenus judicavit utilissimam, ita eandem* »*Italia caeteris omnibus ampliore dotat honorario. Hanc olim* »*Lovanii tredecim annos exercui,*" — waarschijnlijk als Geulincx aan een der paedagogia. Na negentienjarigen dienst ten onzent beklaagt zich Trutius nogmaals, dat »het hem onmo»gelijck is sijne familie (belast wesende met seuven kinde»ren) op seshonderd gulden te onderhouden." Het is waar, de Senaat was van oordeel, dat zijn onderwijs niet aan de behoefte voldeed, en vond het »ook noodich datter een an»dere voet gehouden ende ordre gesteld wordde in studio »philosophico; want al sulcke maniere van doene, die men »tot noch toe gebruyckt heeft, en sal de universiteyt niet »sonderlinge profiteren" [2]).

Sedert dien tijd was hier de toestand niet weinig veranderd. Toen Trutius uit Antwerpen geroepen werd, beschouwde men bij ons, evenals aan andere Protestantsche universiteiten, de wijsbegeerte als een schoolvak, in hoofdzaak niet meer veranderlijk dan de grammatica of rekenkunst, en zoo goed als uitsluitend van propaedeutische waarde. Aristoteles gold nog steeds als de philosooph voor alle tijden, en werd door zijne verklaarders ongeveer evenzoo behandeld als de Bijbel bij de theologanten: men las hem zooveel mogelijk in den grondtext, doch altijd nog, hoezeer dan onwillekeurig, onder den in-

---

[1]) Losse bladen in het archief van Curatoren.

[2]) Schotel, *Een studentenoproer in* 1594 (1867) p. 18.

vloed van middeneeuwsche traditiën. De ware leeraren voor dusdanige gereede wetenschap waren natuurlijk niet zelfdenkers, onderzoekers, kritische vernuften, of predikers van zaligmakende waarheid, maar schoolmeesters die de leerstof behoorlijk in zich hadden opgenomen en ze aan anderen wisten in te prenten, — en werden daarom ook in hun eigen faculteit niet geheel met andere geleerden gelijk gesteld. Men ontbood ze gaarne uit Schotland of uit Zuidnederland, zoolang daar nog Protestanten waren die het bedrijf vroeger te Leuven hadden aangeleerd. Even wel de verwantschap hunner gematigde scholastiek met de besliste der Roomsche scholen maakte het dubbel raadzaam, zich deugdelijk te verzekeren van hunne Gereformeerde regtzinnigheid. Zoo hadden zij te lijden van den achterdocht der kerkelijken, en zekere geringschatting der elegante litteratoren en praktisch nuttige wiskundigen, die bovendien hun invloed op de vorming der jeugd binnen de engste perken trachten te houden. Want vreesde men niet dat zij gevaarlijke nieuwe stellingen te berde zouden brengen, dan was men alligt beducht voor bestendiging hunnerzijds van begrippen en methoden die niet meer waren van dezen tijd, en den vooruitgang van letteren en wetenschappen in den weg stonden. Onder zulke verdenkingen was een professoraat in de wijsbegeerte niet de meest begeerlijke betrekking, en zien wij het in den aanvan te Leiden meestal door onbemiddelde vreemdelingen bekleeden. Doch erger werd het, toen in de kerktwisten tijdens het Twaalfjarig Bestand hoogleeraren als Bertius en Barlaeus, ja zelfs voor een wijle de vreedzame Jacchaeus [1]), betrokken werden, en het philosophisch onderwijs op Arminiaansche en Papistische dwalingen scheen uit te loopen. Uitkomst gaf in 1620 de benoeming van Franco Pietersz. Burgersdyck, een landgenoot die te Saumur zijne sporen had verdiend, en gedurende de vijftien jaren zijner ambtsbetrekking [2])

[1]) Begraven 21 April 1628 in de Pieterskerk. Vgl. mijne mededeeling over *Schotsche wijsgeeren aan Nederlandsche hoogescholen*, Versl. en Med. 2e Reeks, Deel VII.

[2]) Hij overleed 19 Feb. 1635, en niet in 1629 zooals Paquot, of 1628 zooals Witte, *Diar. biograph.* (Danzig 1688) beweert.

het vertrouwen van alle partijen schijnt genoten te hebben. Op uitnoodiging der conferentie, vanwege de Staten tot het ontwerpen van verbeterde leerboeken geroepen, die in al de Latijnsche scholen der provincie zouden worden ingevoerd, schreef hij zijne *Institutiones Logicae*, en voor de aanvangers eene *Synopsis*. Uit beide werkjes, en niet het minst uit de voorrede van het grootere, leeren wij hem kennen als een man die de geheele litteratuur van zijn onderwerp beheerscht, zonder vooringenomenheid aan elk het zijne tracht te geven, en onbekommerd om den lof van oorspronkelijkheid, naauwkeurig en duidelijk de slotsom voordraagt van hetgeen hij van de meesters geleerd heeft. *Methodum petii*, dus zegt hij zelf, *ex ipsa Artis natura*, en in denzelfden adem erkent hij hoeveel hij aan zijn vroegeren ambtgenoot in Frankrijk, den Schot Mark Duncan, te danken heeft. Geleerdheid, gezond verstand en gereede erkenning van elke verdienste zijn in dezen bekwamen docent zoo harmonisch vereenigd, dat hij zonder een spoor van hetgeen men geniaal pleegt te noemen, een belangwekkende figuur wordt. De lofdichten waarmede volgens toenmalig gebruik zijn leerboek versierd is, zijn van niemand minder dan Petrus Cunaeus (zijn lateren lijkredenaar), Daniel Heinsius en Gerardus Vossius. Naast de *Grammatica* en *Rhetorica* van dezen laatste heeft de *Logica* van Burgersdicius een zegetogt door de geheele wereld gehouden; ik-zelf bezit een druk van 1644 uit Cambridge, en nog in 1819 werd het boek voor een deel bestudeerd door den jongen John Stuart Mill [1]).

Daar de ethica veilig was in de handen van theologanten en rhetoren, en de metaphysica te Leiden in het openbaar niet of naauwelijks onderwezen werd [2]), scheen de wijsbe-

[1]) Zie zijn eigen brief bij Al. Bain, *J. S. Mill; a criticism, with personal recollections*, London 1882, p. 8.

[2]) De theologische faculteit gaf (tusschen 1642 en 1644) aan Curatoren te kennen, dat er eene professio metaphysica moest ingesteld worden, o. a. omdat de studenten die wetenschap te Utrecht gingen opzoeken (t. w. bij Arnold Senguerd). En nadat Adam Stuart beroepen was en in de disputen ongeregeldheden waren voorgevallen, adviseerde de Rector Spanhemius (7 Feb. 1648) o. a., „de metaphysique voor eenen tijt te doen cesseren in de academie alhier."

geerte daar nu voortaan als *ancilla theologiae* een rustig en niet ongeëerd leven te zullen leiden, — toen het sommigen inviel, haar in vollen ernst als een zelfstandige studie te gaan behandelen, die eigene ontdekkingen te doen had, ja aan de spits der wetenschappen behoorde te staan. De aanstoot daartoe was, gelijk men weet, gegeven door de kennismaking met Descartes, en het zal niet noodig zijn te herinneren, hoe de invloed van diens oorspronkelijke gedachten te Utrecht begon en welhaast naar Leiden oversloeg [1]), waar schier de geheele universiteit door de Cartesiaansche nieuwigheden in rep en roer werd gebragt. Om de denkwijze te kenschetsen die door deze bedreigd werd, kan ik ditmaal met twee aanhalingen volstaan. Gerardus Vossius zegt [2]): »*Quemadmodum a literis et mathesi ad philosophiam, ita a* »*philosophia ad veram sapientiam quasi gradibus quibusdam* »*pervenitur.... Haec sapientia vere sacra continetur verbo et* »*oraculis Dei.*" Georgius Hornius, *professor historiarum* in Geulincx' eigen tijd, schreef later met een bezwaard gemoed: »*Si ullum seculum, certe nostrum philosophicum appellari* »*potest, ita plerorumque curae ad novam aliquam philosophiam* »*abripiuntur. Habent nimirum etiam studia duos periodos. Re-* »*nascentibus literis Philologia in pretio erat et Crisis. Ut quis-* »*que ingenio maxime promtus, ita ad emendandos et illustrandos* »*authores priscos animum applicabat. Id studium incepit in* »*Erasmo Roterodamo, excelsissime floruit sub Scaligero, Casau-* »*bono, Lipsio; in Salmasio et Heinsio defecit, paucis quibusdam* »*superstitibus, cum quibus plane desiturum videtur. Huic succedit* »*nostra aetate periodus Philosophica, quae a Ludovico Vive,* »*Francisco Patritio et Petro Ramo initium sumsit, exculta est* »*a Thoma Campanella, Petro Gassendo, Helmontio, Renato des* »*Cartes, Thoma Hobbes, aliisque, qui vel veterum obliterata*

---

[1]) Zie, behalve Siegenbeek, Dr. A. C. Duker, *School-gezag en eigen onderzoek. Hist. krit. studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes*, Leiden 1861; Prof. G. C. B. Suringar, *Invloed der Cart. wijsbeg. op het natuur- en geneesk. onderwijs aan de L. hoogeschool* (Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde, 1864).

[2]) *De Philosophia*, cap. 23, § 2, 4. Na zijn dood uitgegeven, Hagae Com. 1658.

»*dogmata revocarunt, aut nova excogitarunt. Ita hodie certamen* »*philosophicum cernitur, ac ingenia studentium, neglectis literis* »*humanioribus, veluti Sirenum cantu, ad illos scopulos abripiun-* »*tur. Quam bene vel male, nunc non disputo. Mihi semper* »*placuit illud Jacobi Scheckii lib. I Demonstr.* »»*Ego quidem* »»*sic judico, tum demum fore quietas ac beatas ecclesias, si aut* »»*philosophi veri dent operam theologiae, aut theologi philoso-* »»*phentur pie*"" [1]). In deze parodie van een beroemde uitspraak van Plato met het daaraan voorafgaande ligt de sleutel van het gedrag der gevestigde magten tegenover de opkomende nieuwere wijsbegeerte: zij kwam in botsing met de heerschende theologie, zij verstoorde de eendragt in de geleerde wereld, en zij verdrong in de belangstelling van het opkomend geslacht de zoo heilzame studie der klassieke letteren. Al het wantrouwen dat vóor de dagen van Burgersdijck tegen het philosophisch onderwijs meer in stilte gevoed was, ontwaakte tegenover een herlevende en vooruitstrevende wijsbegeerte met verdubbelde kracht. En ook degenen die hare beweringen op zichzelf niet bezorgd maakten, bedachten dat beschuldigingen van onregtzinnigheid en verwaarloosde latiniteit, als zij bij velen ingang vonden, der universiteit en stadsgemeente wel eens op een groot deel beide van hare inkomsten en van haar aanzien konden te staan komen [2]).

---

[1]) G. Hornii *Historiae Philosophicae libri septem* (L. B. 1655), *praef.*

[2]) Kenschetsend is ook de motivering van het advies der theologische faculteit, bij Siegenbeek I. 156 vermeld, en hier naar het oorspronkelijke medegedeeld:

»Nobilissimis Amplissimisque DD. Curatoribus et Coss. Facultas Theologica Leidensis cum debita honoris Praefatione Exponit

Consultum sibi videri, ut Professio Metaphysica in hac Academia erigatur, vel potius cum alia Professione coniungatur.

Rationes cur id petendum censeat sunt 1. Utilitas istius studii sobrie tractati, tum ad veritatis confirmationem, tum ad convictionem erroris propter crescentes quotidie Sophistarum argutias. II. Exemplum aliarum Universitatum, Ultraiectinae praesertim, quae ob istam Professionem nostra superior est, cuius splendor id ipsum exigit. III. Accedit Studiosorum Philosophiae et Theologiae desiderium, qui eam ob causam Ultraiectum confluunt, et Academiam nostram, ut cui minus ea ex parte

Aan den anderen kant waren niet alle Cartesianen van denzelfden stempel. De meester had een scherpe grenslijn getrokken tusschen de studie van het geestesleven en die der ligchamelijke wereld. Men kon zijn ingenomen met zijne mathematische en mechanische behandeling van deze laatste, zonder zich nader in te laten met zijn voorloopigen twijfel aan alles, zijn *cogito ergo sum*, en zijne leer van God en de twee ondergeschikte substantiën; en omgekeerd met hem philosopheren over hetgeen hij-zelf metaphysica noemde, zonder zich in zijne natuurkundige verklaringen te verdiepen. Ook was het mogelijk dat men hem op den voet volgde als den ontdekker van het ware systeem, doch evenzeer dat men zijne werken bestudeerd wilde zien als de beste voorberei-

---

prospectum, deserunt. IV. Idem erit stimulus, praeter famam crescentem Academiae nostrae, iuventutem numerosam nobis conciliandi, et diligentiam multorum excitandi, ut accuratius incumbant in studium Philosophicum, nec cruda studia propellant ad Facultates Superiores, Theologiam praesertim. V. Quia sic Studiosi poterunt avocari a scriptis Metaphysicis partim Pontificiis partim Lutheranis legendis, et errores in iis latentes iis poterunt indicari et revinci.

Cautiones tamen istas observandas iudicat eadem Facultas, et a Nobiliss. et Amplissimis DD. Curatoribus petit I. Ne quis adhibeatur ad Professionem Metaphysicam, cuius orthodoxia non sit explorata Facultati Theologicae, et qui non testimonium orthodoxiae a Facultate Theologica exhibeat. II. Ne Metaphysicam docens involet in ea quae pertinent ad Facultatem Theologicam, sed contentus sit eorum tractatione quae prorsus Metaphysica sunt, ne eadem confusio inter nos introducatur quae introducta fuit in Theologiam Scholasticam Pontificiam. III. Ne Juventutem distineat quaestionibus anxiis et inutilibus ad morem Scholarum Pontificiarum, sed ea tractet, quae possint esse utilia ad Facultates Superiores praesertim ad Theologiam, et usum eorundem ostendat. IV. Ut Disputationes Metaphysicae semper Decano Facultatis Theologiae communicentur, qui uti id res exigere videbitur eas cum Collegis suis communicabit.

Si hae Cautiones observentur, malo, quod forte antehac aliqui metuerunt ex hac Professione, obviam ibitur, et illa cum utilitate publica hic erigetur.

Joh. Polyander a Kerckhoven
[1611—4 Febr. 1646].
Jacobus Triglandius
[1634—Apr. 1654].
Fridericus Spanhemius
[1642 fin. — Maj. 1649]."

ing tot eigen onderzoek. Een strengen Peripateticus weliswaar, zooals Adam Stuart, — dien men in 1644 op aanbeveling van Salmasius uit Londen ontboden had, omdat de theologische faculteit op de aanstelling van een speciëlen metaphysicus van onverdachte regtzinnigheid aandrong, — was het een zoowel als het ander een doorn in het oog. Hij geraakte in hevigen strijd met zijn ambtgenoot Adriaan Heereboord, insgelijks een streng orthodox man, die zijne wetenschap als Hagar tegenover de theologische Sara stelde, en een meermalen herdrukte verklaring uitgaf van de Logica van Burgersdijck, doch die althans in de physica steeds voor de Cartesiaansche beginselen is blijven opkomen [1]). Door deze en andere geschillen, die de kerkleer naar men vreesde nog van naderbij in gevaar bragten, kwam het ten laatste tot het besluit der Staten van Holland van 30 September 1656 [2]), volgens hetwelk »de Philosophen »haer van soodanige zaecken die tegens die heylige schriftu»ren strijden, sullen afhouden, om die te verdedigen of voort »te stellen;" en bepaald werd, »dat men oock om vrede en »gerustheyts wille de Philosophemata die uyt de Philosophie »van Ds. Cartesius getrocken, nu ter tijdt by eenige offensie »geven, sal naer laten voort te setten," hetgeen de hoogleeraren aan Heeren Curatoren en Burgemeesteren »met »handtastinge, op haren eedt" hadden moeten »belooven." Dat besluit was in overleg met de theologische faculteit (Heydanus, Coccejus en Hoornbeek) ontworpen, omdat men voornamelijk aan de bezwaren van kerkbesturen tegemoet wilde komen, zonder aan de vrijheid der univer-

---

[1]) Over Heereboord zie Paquot, X. 96 sqq en van Vloten, IJselkout, Deventer 1855, p. 65—102. Van zijne daar opgesomde geschriften heb ik enkel de Ἑρμηνεία *logica* (met de *Praxis logica*), ed. 2, L. B. 1654, kunnen opsporen.

[2]) Afgedrukt bij Siegenbeek, II. p. 343 der Toevoegselen en Bijlagen. De daarbij medegedeelde brieven van Johan de Witt aan Heydanus, van 26 en 29 Julij 1656, bevatten het antwoord op belangrijke missiven van den toenmaligen decaan der theologische faculteit, d.d. 17, 22, 24 en 27 Julij, die, in het Rijksarchief onder de papieren van de Witt bewaard, mij door de goedheid van Prof. Fruin bekend zijn geworden.

siteitsleden te veel afbreuk te doen Hoornbeek, de jongste der drie hoogleeraren, eerst onlangs uit Utrecht overgekomen, was »t'eenemale doende om d'Utrechtsche maximes in »onze Academie te planten", en wilde »alleen de Aristote»lische philosophie publice gedoceert" hebben; doch met eenige concessie was hij tot onderteekening van het advies der minder angstvallige collegas overgehaald, die ook met een paar leden der philosophische faculteit, Bornius en de Raei, van gedachten hadden gewisseld. »De arme Cartesia»nen", schreef Heydanus aan den raadpensionaris de Witt, »mogen voortaen UEd. Achtb. wel houden voor haeren groo»ten Patroon en weldader, die er op sulcken wijse uyt de »kaken van den uijt en de quaetwilligen verlost hebt." Men had een *modus vivendi* verkregen, waardoor de vrijere gedachte zooveel plaats behield als naar het oordeel van Curatoren telkens met het oog op het welzijn der hoogeschool en de magt der drijvers in de staatskerk kon worden toegestaan; hoewel wat een Heydanus als vrijzinnig theologant volgens de begrippen dier dagen dienen kon, en ook een diplomatieken leeraar in de wijsbegeerte niet al te zeer bezwaarde, voor de vrije verkondiging van Cartesiaansche en andere nieuwere leeringen een belemmering bleef. Haar lot hing geheel af van de toepassing die men aan het besluit der Staten en de daarbij gesanctioneerde verordeningen van Curatoren meende te moeten geven. Een oorspronkelijk denker kon wel niet, als vroeger en later, om zijne gevoelens worden geplaagd, maar toch verpligt om daarover het stilzwijgen te bewaren.

Onder zulke omstandigheden was Geulincx te Leiden gekomen om lessen te geven in de wijsbegeerte. Op een hartelijke ontvangst had hij daar niet te rekenen. Wat men bij geruchte van hem wist, was dat hij nog onlangs een gevierde leeraar was geweest aan een streng katholieke universiteit, en uit zijn ambt om onbekende redenen ontslagen. Had hij dat soms door slecht gedrag verdiend? Was hij misschien, — waarvan toch voorbeelden bestonden, — in schijn verstooten, om hier in het geheim voor de oude kerk en tegen 's lands vrijheden te intrigeren? Zijn Peripatetische

leerstof droeg een sterkeren middeneeuwschen tint dan men hier in de laatste tijden gewoon was; zijne Cartesiaansche neigingen, die niet lang verborgen konden blijven, waren van den meest bedenkelijken aard, en hoeveel te erger, indien het uitlekte dat hij in de gevreesde rigting geheel zelfstandig poogde te denken? Daarbij kwam zijne taal, die door latinisten uit een betere school, met al hare sierlijkheid voor een *barbarus et incultus sermo* werd uitgekreten; een gewigtige grief voorwaar, die later nog eens door Wyttenbach tegen den Kantiaan van Hemert zou worden ingebragt. Immers middelmatig Latijn beteekende een verwaarloosde opvoeding, en (bij gereede gevolgtrekking) oppervlakkige kennis van alwat aan hoogescholen beoefend werd!

De philosophische faculteit bestond in die dagen, behalve de vertegenwoordigers van taalkunde en mathesis, uit de hoogleeraren Heereboord (voor de logica), Bornius (voor de ethica), de Raei (voor de physica) en Hornius (voor de geschiedenis en het *collegium oratorium*). Den laatste hebben wij, voor zoover hij ons hier aangaat, leeren kennen; Heereboord in hoofdzaak eveneens; voegen wij erbij, hetgeen ons later te pas komt, dat hij den 2den Sept. 1659 door den kerkeraad berispt werd omdat hij dagelijks beschonken langs de straten liep, waarvoor hij reeds twaalf jaren vroeger beterschap had moeten beloven. — De Raei, een achtbaar man, was een erkend Cartesiaan, door sommigen geprezen als de eerste philosooph van het land [1]), doch bij voorkeur van de physische rigting, en tijdelijk ook met geneeskundig onderwijs belast; door burgemeester Hudde zou hij kort voor Geulincx' dood op voordeelige voorwaarden naar Amsterdam worden verplaatst, en schijnt zich met meta-

---

[1]) Fr. Lucä, *der Chronist Friedrich Lucä*, Frankf. a. M. 1854, p. 75. De auteur van het daar afgedrukte gedenkschrift was volgens zijn getuigenis door den rector Golius (1665—6) onder de studenten opgenomen, hoewel hij in het Album niet voorkomt. Zijne berigten omtrent professoren van dien tijd (Heydanus, Coccejus, Hornius, Dav. Stuart, de Raei en anderen (van Geulincx spreekt hij niet) hebben betrekking op het genoemde jaar. De aanteekeningen van den uitgever zijn slordig bewerkt en niet te vertrouwen.

physica minder te hebben ingelaten. Ten minste de reiziger Benthem [1]) verhaalt ons na een bezoek in het laatst van zijn leven, dat hij de Cartesiaansche philosophie niet in andere wetenschappen wilde zien toegepast, »*sondern man müsse mit ihr umgehen als mit einem kostbahren und zarten porcellainen Geschirr auf einem Bohrt, welches nur anzusehen und hochzuachten, aber nicht zu gebrauchen. Es scheinet wol*", voegt de berigtgever er bij, »*dass dem guten Manne in seinem hohen Alter etwas mehr, als die Augen seines Leibes, dunckel worden seyn*". Intusschen, schoon in zijn eerste jeugd tamelijk strijdlustig, reeds lang te voren, in zijne *Clavis Philosophiae Naturalis Aristotelico-Cartesiana* (1654, ed. 2, 1677), had hij in Descartes bovenal de *modestia et prudentia in philosophando* geroemd, en de wijsbegeerte van de overige wetenschappen streng gescheiden [2]). — Eindelijk Henricus Bornius was een talentvolle en handige Utrechtschman, te Straatsburg gepromoveerd, later te Breda voor de logica et ethica aangesteld, dan naar Leiden overgeplaatst, en in den tijd waarvan wij spreken op het punt van de leiding der studiën van prins Willem III te aanvaarden. Zijne keurige intreerede van 1653, *de vera philosophandi libertate* [3]), geeft ons

---

[1]) *Holländ. Kirch- und Schulen-Staat*, Frankf. u. Leipz. 1698, II. 383.

[2]) *Ill. Amst. Athenaei Memorabilia* (d'Orville en D. J. van Lennep), Amst. 1832, p. 123.

[3]) L. B. 1654. P. 6: »Vera igitur illa nobis habetur philosophandi »libertas, qua sapientiae cultor, veritatisque indagator, ita nullis certi »autoris vel disciplinae est consecratus legibus vinculisque impeditus, »quibus teneatur adstrictus ad certa quaedam, velit nolit, defendenda, — »ut soli Rationi tanquam unicae certissimaeque veritatis regulae semper »et ubique obsequens, integram et mortalium nulli obnoxiam sibi con»servet potestatem, omnia humani ingenii placita, omnia dogmata ad »sanctas atque immotas Naturae leges, aut potius ipsius rerum omnium »constitutoris ac rectoris Dei, qui eas in ipsa fixit, perpendendi atque »dijudicandi". — P. 11: »Quare inepta prorsus et erronea est ista, et »olim et hodie, pluribus usitata veritatis indagandae methodus, dum »sedulo inquirunt, non, quid res sit, sed, quid ab aliis dicatur... Quos »quidem propterea recte memoriae doctores, ac alienarum opinionum »indices appellare licet, sed, ut honorificum illis tribuatur philosophi »cognomentum, qui nunquam philosophantur, ab omni sana ratione »alienum judico". Ib.: »Omnes homines sumus, omnes ab uno eodemque

zijne denkwijze genoegzaam te kennen. Hij stelt het volste vertrouwen in de Rede, *tanquam unica certissimaque veritatis regula*, en de door den Schepper bepaalde natuurwetten; geen schoolgezag heeft in zijne oogen iets te beteekenen. »Wij allen zijn menschen, door denzelfden Maker tot wijsheid geschapen, en hebben van anderen te leeren, doch niet, hunne lessen te stellen in plaats van die der Natuur en der Waarheid. De ontdekkingen van den nieuweren tijd plaatsen ons in menig opzigt ver boven de ouden. Het ideaal der wijsbegeerte moeten wij alleen voor oogen houden, en er allengs toe trachten te naderen. De eenige partij waarbij men zich

---

„rerum omnium opifice ad Sapientiam geniti et fabricati". P. 13: „Quocirca haud probanda nobis videtur ista quorundam similitudo, quam „tanquam ingeniosissimam atque aptissimam multi extollunt, nos cum „prioribus collatos esse ut nanos in humeris gigantum. Non est ita, „neque nos sumus nani, nec illi homines gigantes, sed omnes, ut modo „dicebamus, ejusdem staturae, et quidem nos altius evecti illorum bene„ficio. Maneat modo in nobis, quod in illis, studium, attentio animi, „amor veri et vigilantia"... P. 17: „Philosophia enim nobis concipienda „animo est, non qualis aliquando in sapientissimo fuerit homine, sed „qualem esse oportet,... ut non in alicujus hominis intueamur philo„sophiam, sed in speciem perfectae philosophiae, quam Plato ideam „vocare solet; haec in nullo hactenus mortalium fuit, neque in ullo „unquam posthac reperietur". P. 26: „Postquam homines pro dulcissimo „habuerunt, alienis omnia intueri oculis, aliena fide omnia credere,... „tanta socordia atque inertia illorum animos invasit,... ut lampada, „quam veterum improbus labor ac eximia industria illis accenderat, „misere exstinxerint". P. 29: „Qui enim varia et varios adit, cum in„dustria legit, cum judicio eligit, ipsam ad veri penetralia ingressus „viam, ejus tandem facile reddetur consors". P. 30: „Duo tantum... „hic monere necesse habeo... Libere philosophari non est optime de „sapientiae studiis meritos despicatui habere"... P. 31: „Alterum... „est, in libertatis philosophandi usu aliam esse rationem juventutis et „incipientium, aliam illorum, quos jam in viros philosophia transcrip„sit:... illis opus est certo doctore ac certa disciplina, cui innutriantur, „ut aliquid quod fideliter in animo sedeat, judiciique vires sensim con„firmet, trahant. Et quem potius illis assignabimus quam Aristotelem... „Postquam autem juventus Aristotelis doctrina animum habuerit exerci„tatum atque ejus ope judicii acquisiverit maturitatem, ad omnia secta„rum placita examinanda, ac potissimum ad ipsius Naturae contemplanda „arcana, tuto emancipari potest,... quo a majoribus accepta sapientiae „haereditas semper ad posteros major transeat, qui praecipuus finis ac „scopus est, ad quem omnis philosophandi libertas collimare debet."

zoo het noodig ware, zou mogen aansluiten, is de eklektische, bij wie het eigen oordeel op den voorgrond staat. Slechts wachte men zich voor tweeërlei verkeerdheid: men doe nimmer te kort aan den eerbied dien wij aan de groote denkers van alle tijden verschuldigd zijn; en men vergete niet wat noodig is voor eerstbeginnenden. Dezen behoeven een meester, met wiens leer zij zich vertrouwd maken, om aldus voorbereid en geoefend, tot zelfstandige onderzoekingen over te gaan. En wien zou men daartoe eerder verkiezen dan Aristoteles, wiens heilzame tucht nu reeds omstreeks negen eeuwen lang den vooruitgang der menschelijke kennis bevorderd heeft, en ons in staat stelt, den historischen zamenhang met onze voorgangers steeds gedachtig te blijven?" In weerwil van deze gematigde en toch vrijzinnige taal weten wij van Heydanus, dat onze man »een verloochende Cartesiaen" was, die (toen de resolutie van 1656 werd voorbereid) »al sijn venijn tegen die philosophie [uytbraeckte], »die hij te voren soo hooch [had] gepresen, en die niet an»ders [aenging] als ofte hij vol furien was".

III.

Voorzitting bij disputen (1659—1661).

Van de leden der faculteit viel dus te verwachten, dat zij tegenover den nieuwen docent wel geene vijandige, maar toch een uitermate voorzigtige houding aannamen. Slechts een Heydanus, in wien een groot hart met een fijnen geest en een mannelijk karakter om den voorrang dongèn, was in staat hem van den beginne af in bescherming te nemen. Op zijnen raad waarschijnlijk wendde zich Geulincx, al spoedig na zijne magtiging door den Senaat, tot het collegie van Curatoren en Burgemeesteren, met een verzoekschrift, dat ik in spijt van alle aangewende moeite niet heb kunnen terugvinden. Daarover werd gehandeld in de vergadering van 8 Augustus 1659 [1]): »Na lecture van de requeste van

[1]) Resol. van Curatoren, V fol. 192 r. sq. (Archief van Curatoren).

»Arnoldus Geulincx, Artium et Medicinae Doctor, versou-
»ckende om redenen inde selve requeste gestelt, gemach-
»ticht te worden om tot sijne gelegentheyt publice in audi-
»torio philosophico deser Academie te praesideren, over
»disputen philosophische materien rakende, wert goetgevon-
»den, alvooren hier op te disponeren eerst de consideratien
»van den anderen deser universiteyts professoren in de phi-
»losophie omtrent het voorsz. versouck te hooren". Diens-
volgens verschenen in de buitengewone vergadering van 16
Sept. [1]) »als daertoe geciteert wesende, Golius" (de beroemde
arabicus, sedert dertig jaren tevens hoogleeraar in de wis-
kunde en praeses bij wijsgeerige disputen), »Bornius en de
»Raey als professores philosophiae" (Heereboord had veertien
dagen geleden wegens openbare dronkenschap teregt ge-
staan)... »ende nadat de voorgenoemde professoren hare
»respective consideratien omtrent de voors. requeste hadden
»verclaert, soo is de verdere deliberatie nopens deselve requeste
»opgehouden". Eerst in de gewone driemaandelijksche bij-
eenkomst van 8 Nov. [2]) »wordt den supplt. sijn voorsz. ver-
»souck bij provisie ende tot wederseggens toe alleenlick op
»een preuve toegestaen, mits hem altijt houdende binnen de
»palen van de gerecipieerde Aristotelische Philosophie, sonder
»dat hij eenige nieuwicheyt daer onder sal mogen vermen-
»gen op poene van te verliesen het effect van dese concessie,
»ende dit met dese uytdruckelijke verklaringe, datmen met
»het voorsz. toestaen geensints en verstaet den supplt. eeni-
»gen vout off hoop te geven tot den titule van professor
»ofte tot eenich wedden, tractement, off andere belooninge
»tot laste van de voorsz. Universiteyt". Dit laatste was bij
dergelijke gelegenheden een gewone formule.

Deze openbare disputen, die *diebus feriatis*, d. i. des Woens-
dags en Zaterdags in het philosophische auditorium, d. w. z.
in het gewelfde vertrek links van den ingang van het aka-

---

[1]) Ibid. f. 199 v.

[2]) Ib. f. 202 v. De vaste vergaderingen van Curatoren werden (zoo niet om redenen uitgesteld) gehouden op 8 Febr., 8 Mei, 8 Aug. en 8 Nov.

demiegebouw gehouden werden, stonden onder het bestuur van een hoogleeraar of anderen door Curatoren gemagtigde. De gelegenheid voor de aanhangers van nieuwe leeringen om zich met die der oudere te meten, was daar in zoo ruime mate gegeven, dat het toezigt op den inhoud der stellingen en de orde in het debat niet zonder de grootste omzigtigheid kon worden gevoerd, en de praeses veel meer dan een voordragende leeraar aan onaangenaamheden blootstond. Geulincx was in die soort van oefening van ouds bedreven; wij bezitten nog een afschrift [1]) van een *tractatus de officiis disputantium*, waarin hij hetgeen daartoe behoort beknopt en helder uiteenzet. Zoo geeft hij den *defendens* dezen tweeledigen raad: »*Caveat item pruritu novitatis et pa-*»*radoxi, imo etiam ab omni affectatione soliti vel obsoleti, sed* »*sequatur puram putam Rationem; securus interim sit ac incu-*»*riosus, vetus sit an novum quod dicit, mirum an usitatum,* »*hujus an illius sectae dogma sit. — Caveat etiam a jactantia;* »*quo spectat illud* »»*Elige*"", *quod jactabundis quibusdam ita* »*frequens est, et quo aliis persuadere conantur, se, et pro veri-*»*tate et contra veritatem, quidlibet posse pro sua libidine tueri.* »*Modestius est, heic dicere:* »»*Ambiguum est*"", *aut* »»*Dubito*"", »»*Quaestio est de nomine*"". *Plerumque enim in ea materia,* »*in qua electionem utriusque partis contradictionis concedunt,* »*non aliter affecti sunt quam qui dubitant, aut quaestionem de* »*nomine movent*". Hier spreekt de ernstige denker, wien het niet om overwinningen en persoonlijken roem, maar om waarheid en waarachtigheid te doen is. Van zulk een natuur kon echter bezwaarlijk gevergd worden, dat zij zich streng binnen de voorgeschrevene Aristotelische perken hield; in de resumptie, waar hij de gebreken in de gevoerde redewisseling aanwees, moest de praeses wel hier en daar zijne eigene overtuigingen laten uitkomen. Toch maakte hij ongetwijfeld ook bij andersdenkenden opgang genoeg om in het volgende jaar (1660) met een tweede request (tot mijn leedwezen almede voor ons verloren) bij Curatoren te kun-

---

[1]) HS. der *Collegia* op de Leidsche bibliotheek.

nen aankloppen [1]). Hij wenschte »om redenen, in deselve »requeste begrepen, eenige daghen in de weecke, ten minste »diebus feriatis, eenige philosophische materien die hem sup»pliant de nutste sullen duncken te zijn, te mogen in audi»torio philosophico publice leesen, — ende dat buyten be»lastinge van d' universiteyt, maer om sijn talent niet »vruchteloos te begraven". Den 7den Aug. werd besloten, hierover »met den faculteytprofessoren van de philosophische »faculteyt [2]) te spreken". Drie maanden later ontving men te dien einde »de professoren Golius, Heereboort, Hornius, »en de Raey, dewelcke na dat hen was voorgedragen voorsz. »versouck van A. G., daer op ende op de qualiteyt van »denselven Geulinxs hebben gedient van hare berichtinge. »Waer na verstaen ende geresolveert is, dat versouck te »refuseren. Ende d'acte daer bij den meergenoemden Geulinxs »bij provisie en tot wederseggens toe, alleenlijck op eene »preuve, is toegestaen de macht om publice in auditorio »philosophico deser universiteyt te praesideren over philoso»phische materien, in te trecken".

Dit onverhoopte besluit, waarvan men zich niet onthouden kan vooral aan Heereboord en Hornius de schuld te geven, viel den 8sten November, doch er werd eerst den 6den Maart gevolg aan gegeven. Er is onder die dagteekening een authentiek afschrift van gemaakt, waaronder een andere hand het volgende stelde: »Opden VIe Martii 1661 hebbe ick »onderget. Pedel der Universiteyt binnen Leyden, door ordre »van de heer Pensionaris Wevelinchoven, uyt den naem van »de Ed. en Achtb. heeren Curateuren ende Heeren Burge»meesteren, mij met dese resolutie gevonden aenden persoon »van Arnoldus Geulinxs ende deselve afgeeyst d'Acte hier »boven gementioneerd, — die mij ter antwoorden gaff: *ick »en can het inder waerheyt niet vinden;* verders *dat ick niet en*

---

[1]) Res. van Curatoren, V f. 230 v., 235 r.

[2]) „Faculteitsprofessoren" maakt geene tautologie met het volgende, maar beteekent hetzij gewone professoren, hetzij (en hier waarschijnlijk) hoogleeraren in de *vakken* waarom het hier te doen was. Zoo verkreeg Boerhaave in Febr. 1729 zijne demissie „van twe faculteiten, de botanie en chymie" (*Boekzaal der geleerde wereld*, XXVIII. 239).

»*sal contravenieren.* Actum als boven bij mij" (volgt de onduidelijke onderteekening).

Wat was er in den tusschentijd gebeurd? Zoolang de resolutie hem niet in forma was beteekend, kon niemand Geulincx beletten met zijne disputen voort te gaan, en het zal weder Heereboord of Hornius geweest zijn, die den secretaris van Curatoren aanzette om die formaliteit niet langer uit te stellen. Want het vervolg der geschiedenis bewijst, dat er in het collegie een minderheid op de hand van Heydanus en zijn beschermeling was, die er ligt toe komen kon, dezen voorshands bij oogluiking te laten begaan. Om deze minderheid niet overmagtig te laten worden, werd den tienden Junij het hem geweigerde verlof verleend aan David Stuart, een zoon van den vroegeren Peripatetischen ijveraar, en volgens het akademisch album [1]) *verbi divini minister* [2]).

Een week later overleed Heereboord, en daarmede was voor onzen denker, naar het mij voorkomt, de voornaamste hinderpaal aan den ingang der akademische loopbaan weggenomen.

Het verschil tusschen hem en dien ouderen Cartesiaan lag minder in de leer die zij beleden dan in de personen zelven. Geulincx was niet minder dan Heereboord aan het Christelijke dogma gehecht; ook voor hem was de geopenbaarde waarheid onschendbaar, en onmisbaar om de Rede-zelve tot volkomenheid te brengen. Van zijnen kant was de ander bij zijn eerste optreden te velde getrokken tegen de slaafsche aanhankelijkheid aan Aristoteles, en toen hij de ethica onderwijzen ging (later aan Bornius toevertrouwd), had hij de wijsbegeerte uit de Natuur tegenover die van den Griekschen meester, de nieuwe tegenover de oude aangeprezen [3]).

---

[1]) D. d. 15 Maart 1662: »V. D. M. et Philosophiam in hac Acad. extraordinarie profitens." NB. de inschrijving is misschien niet dadelijk in het net te boek gesteld, want de benoeming tot hoogleeraar geschiedde eerst vijf maanden later.

[2]) Misschien van de Engelsche kerk te Leiden. Immers hij kwam uit Engeland (Lucä p. 75), en toen hij in 1669 overleed, hadden, volgens de oratie van Heydanus, de Duitsche en de Engelsche kerk hare herders verloren.

[3]) Van Vloten, IJselkout, p. 69, 71, 73.

In dienzelfden tijd schreef hij aan Constantijn Huygens [1]) over den »*virorum maximus Renatus des Cartes: Obstupesco* »*ita Naturam pandi ab hoc heroe. Gratiae sint Deo nostro,* »*Patri Luminum, qui tantam hic nobis lucem affulgere voluit,* »*phosphoro Cartesio, quo in mera caligine versati videantur* »*omnes antehac philosophi*". Het beginsel van methodischen twijfel had hij met warmte in bescherming genomen, en evenals Golius bij gelegenheid, uit Aristoteles-zelf geregtvaardigd. Daarna naar het schijnt voor de gevaren van het nieuwe licht bevreesd geworden, trok hij zich zachtkens uit den strijd terug en werd de gewillige commentator van Burgersdijck's *Synopsis Logica.* Daar werd b.v. de text der tweede quaestie (*Quid est logica? Logica est ars, conficiens instrumenta, iisque dirigens intellectum in cognitione rerum*) door hem opgehelderd, en bewezen dat de logica niet zelve een *instrumentum* was, o. a. door op te merken: *Logica est ens absolutum, quia ponitur in praedicamento qualitatis, et quidem in prima specie, puta habitu* [2]); *at qualitas tantum entis continet absoluta,* — terwijl de leerling (een gymnasiast zouden wij hem noemen) niet vernam wat een *ens absolutum* te beteekenen had, en eerst achttien bladzijden verder omtrent *qualitas* en *habitus* werd ingelicht. Zoo werd de lezer, echt scholastiek, aanstonds midden in den kunstmatigen gedachtenkring van het Organon geworpen. Vergelijken wij hiermede enkel den aanhef der *Logica restituta* van Geulincx, die hem tegemoet komt bij begrippen waarmede hij dagelijks te doen heeft: »*Radix Logices est Affirmatio... Quid* »*sit affirmatio non debemus dicere; primum est hoc in Logica,* »*insuper etiam notissimum, atque actum illum, quem affirma-* »*tionem dicimus, sexcenties agimus quotidie; exempla interim* »*adduco ne cui forte sit ambiguum*". Op zijn tijd wordt ook hier van de subtile bepalingen der wetenschap het noodige gezegd, doch in den beginne op het nog ongeoefende verstand gerekend. Dit eene paar voorbeelden verraadt, naar mij dunkt, wat beide mannen gescheiden hield. De een, ziet

---

[1]) Epist. ad Const. Hugenium (Julij 1644) voor diens *Poëmata* van 1655.

[2]) Cf. Aristot. Categor. cp. 6 (8) init. (ποιότης en ἕξις).

men, in den aanvang met onbesuisdheid als voorvechter der nieuwe rigting opgetreden, had sedert het hoofd in den schoot gelegd en leende zich voortaan tot het voortplanten van verouderde doch gewilde methoden; of met een gerust geweten, blijft de vraag, want een denker die weet wat hij wil, verslaaft zich niet aan den wijn. De ander, arm en afhankelijk, doch een wijsgeer van den echten stempel, kende geen ander rigtsnoer dan »*puram putam Rationem*". Zulke getrouwheid aan het vaandel kon hem zijn voorganger, in het bewustzijn van eigen zwakheid, bezwaarlijk vergeven.

IV.

Lectoraat (1662—1665).

Natuurlijk viel er na het gebeurde niet aan te denken, dat men den opengevallen leerstoel zou aanbieden aan den pas afgewezen sollicitant om een geringer gunstbewijs. Niettemin moet er wel over hem gesproken zijn, en schijnt er een jaar lang tusschen de aanhangers van de oude en de nieuwe school te zijn onderhandeld voordat zij tot een vergelijk konden komen. Heydanus had grooten invloed; Coccejus en Hoornbeek, en later de Volder en Wittichius, zijn, naar men verzekert, op zijne voorspraak aangesteld.

In den tusschentijd kostte het Geulincx groote moeite om in zijn onderhoud te voorzien. In de opdragt zijner pasgenoemde *Logica* sprak hij, na zich te hebben verdedigd tegen de beschuldiging van barbaarsch Latijn, Curatoren en Burgemeesteren aldus aan: »*Reliquum est ut genibus vestris ad-*
»*volvant se deploratae res meae et succisa fortuna, quae a lustro*
»*jam fere, quo hic versor, praeter malevolorum odia, calumnias,*
»*fastidia, contemptum et rabiem nihil sunt; id innuentium, id*
»*gestu prae se ferentium, id ipso rerum mearum huc usque*
»*successu convincere volentium, spem decollasse, et de me con-*
»*clamatum esse. Sed ego spem illam, quam in Vobis et huma-*
»*nitate vestra collocaveram, nondum abjeci; persuasum enim*
»*habeo, curae vobis et cordi imprimis esse, doctos viros eosque*

»*bonos ut foveatis, praesertim cum mala fortuna colluctantes,*
»*et perspectos jam vobis et probatos*".

Drie weken later werden hem voor die opdragt zeventig gulden toegewezen [1]), terwijl Stuart er dertig voor die van zekere theses ontving. Wat meer is, in dezelfde vergadering werd door de vaste aanstelling van beiden in de bestaande vacature voorloopig voorzien; het kon niet langer worden uitgesteld, nu bovendien Bornius wegens zijne betrekking bij den Prins van ordinaire lessen was vrijgesteld. Elk der benoemden ontving een jaarwedde van driehonderd gulden, om lessen over de logica en andere exercitiën in de philosophie te doen; alleen bleef Stuart zijn eenmaal verkregen voorsprong behouden, en ontving den titel van *professor extraordinarius* en later nog zestig gulden »tot een tabbert". Niet zonder vrees voor de voortvarendheid van zijn mededinger, wiens opkomende reputatie men zich thans moeijelijk meer ontveinzen kon, wendde hij zich den 6den October om nadere instructie tot Curatoren [2]). Op advies van den

---

[1]) Res. van Cur. VI f. 11 v. (ord. vergad. 21 Aug. 1662): „Ende „wert D. Arnoldus Geulincx mede vereert mette somme van tseventich „guldens voor dat hij sekere logica bij hem gemaect aen dese vergade„ringe hadde toegeeygent". F. 14 r.: „Naedien door de dispensatie van „de ordre lessen aen den professor Bornius verleent, de philos. exerci„tien in dese univ. sullen komen te verminderen; so is goet gevonden, „dat D. Arnoldus Geulingh lessen en exercitien in philosophia sal mo„gen doen, ende dat bij provisie, daer voor hem, in vougen van f drie„hondert guldens iaerlix sal worden toegeleyt". Volgt *Geulings acte:* „De Curateurs vande Universiteyt binnen de stadt Leyden, ende Burge„meesteren van deselve stadt, admitteren bij desen D. Arnoldus Geulingh „om lessen over de logica ende andere exercitien in philosophia te mo„gen doen, mits sich houdende binnen de palen der Peripatetische phi„losophie ende abstinerende van alle nieuwicheden conform d'iterative „resolutien der Curatoren en Burgemren voorsz. en bij den Heeren Sta„ten van Hollandt en West-Vrieslandt opden 30en Septembris XVIe ses „ende vijftich genomen en finalick bij resolutie opden VIen Octobris „van denselven iare gearresteerd. Gedaen in de vergaderinge der Heeren „Curateuren en Burgemeesteren op den XXIen Augusti van den iare „XVIe twee en sestich. In kennisse van mij en was geteykent Joach. „van Wevelinchoven".

[2]) Res. van Curatoren ib. f. 17 r., 19 r. (13 Nov. 1662): „Sijn in dese „vergadering verschenen den Magnificus Rector Heydanus ende als As-

Rector, ditmaal Heydanus-zelf, en van de assessoren Coccejus, Rusius, Sylvius en Golius, werd besloten, »dat D. Stuart »voornt. de logica publice sal doceren en daer benevens me»taphysische materien tracteren", de laatste om des vredes wille ter keuze van Rector en Assessoren, »maer dat D. »Gueling de logica kort en compendieuselijck leesen sal".

Het werd tijd dat de werkzaamheden dus voor beiden werden afgebakend; immers reeds den 14den October had Geulincx zijne logische lessen geopend met eene *Oratio de removendis Parergis et Nitore conciliando disciplinis* [1]). Hij prees er de netheid als de eerste der bevalligheden, waarmede geen sieraad hoegenaamd in vergelijking kwam, hetgeen hij voor een Nederlandsch gehoor wel niet behoefde te betoogen. Zou men dan niet verlangen ook de voordragt der

---

„sesseurs D. Cocceius, in plaets van van Hoornbeeck, mitsgaders Rusius „Sylvius ende Golius, dewelcken bij deselve vergaderinge was opgeleyt, „haer advijs re formeren op seeckere memorie bij D. David Stuart in„gedient, vervattende eenige consideratien omtrent het gedeelte der „philosophie, 'twelck hij soude konnen lesen, wordende bij de voorsz. „resolutie, aen de bovengenoemde Heere Rector en desselfs Assessores „mede geiniungeert om opte verdelinge der lessen in philosophie in 't „generael, van haren advijse te dienen. En hebben den gemelten Heeren „Rector en Assessores naer eenige onderrichtinge opte voorsz. memorie „eyndelick van haer advijs verclaert, dat den voorn. D. Stuart de logica „omstandelijck, ampel en int brede int publijcq soude konnen lesen, „mitsgaders metaphysische materien ende questien verhandelen, ende „dat D. Guelingh de logica compendieuselijck, sonder vermenginge van „van andere questien ende materien soude konnen lesen: Waer naer „den voorn. Rector ende deszelfs Assessores gedimitteert en hun aen„geseyt sijnde, dat dese vergaderinge, op 't gene voorsz. is sal delibere„ren ende resolveren; soo heeft deselve met rijpheyt ende aendacht, naer „deliberatie goet gevonden ende geresolveert, dat D. Stuart voornt. de „logica publice sal doceren en daer benevens metaphysische materien „tracteren, maer dat D. Gueling de logica kort en compendieuselijck „lesen sal, en op dat de voorsz. metaphysische materien tot dienst en „ruste der Universiteyt mogen verhandeld worden, soo worden den Heer „Rector Magnificus en Assessores voorn. hier nevens geauthoriseert, om „soodanige metaphysische materien te dispicieren als daertoe kunnen „dienen".

[1]) Gedrukt zoowel achter de beide Leidsche uitgaven der *Saturnalia* als onder de bijvoegsels bij de *Annotata majora in Principia Philosophiae Renati des Cartes* (Dordraci 1691, Leidsche bibliotheek).

wetenschappen, met name die der logica, van alwat haar verontreinigde bevrijd te zien? Vooral op vierderlei soort van die hinderlijke bijmengsels wilde hij de aandacht vestigen, hetgeen hij hoopte te doen zonder kwetsend te worden voor personen. Daar waren vooreerst de inleidingen, waarin men handelde over de natuur eener geheele wetenschap, van welke de leerling nog geene kennis had genomen: »*quid* »*enim? quaeris quid sit, quod ipse traditurus es? Eja trade,* »*et videbimus . . . Non distineam metaphysica subtilitate logica* »*rudimenta requirentem*" (ziehier zeker de aanleiding tot het straks besproken advies). »*Discat hic logicam per partes,* »*etiam ignarus quid sit logica. Quid illa praestet et quorsum* »*tendat, quis eam inter et alias artes ordo, quod commercium,* »*quae necessitudo, haec et his quaecunque similia, tyro quilibet* »*tutus ignorat*". Evenmin zag hij heil in de zoogenaamde *praecognita*, over het verstand en zijne verhouding tot den wil en de zinnen, waarover men toch aan den ingang der logica niets van beteekenis kon voordragen. Was dit reeds op de algemeen gebruikelijke methode gemunt, en op Burgersdijck en zijne volgelingen niet zonder toepassing; in het derde deel der rede, waar over *rhapsodiae*, d. i. onnoodigen rhetorischen omhaal gesproken werd, moesten zij het volgende vernemen: »*Verbi gratia, in logica de indi-* »*viduo forte agentes, in exemplum adducent Alexandrum et* »*Bucephalum, quasi Petrus et Paulus, qui ad pedes eorum* »*assident, illi muneri obeundo non sint pares*"; wat meer is, zij gaan dan over de geschiedenis van Alexander en zijn paard uitweiden alsof die hier ter zake deed. Nu zijn dit juist de twee namen die Burgersdijck als voorbeelden van *substantia prima* (πρώτη οὐσία) aanvoert, en de rhetorische uitweiding moet wel het zwak van bekende leeraren zijn geweest. Heereboord [1]) zegt van zijne eigene *privatae enarrationes:* »*In iis enim ipsi Institutionum Logicarum textui de* »*verbo ad verbum, tum quoad theoremata tum quoad commen-* »*tarios, exponendo insistere atque immorari, consuetudo mihi*

---

[1]) Ἑρμηνεία *logica* (uitlegging der *Synopsis* van Burgersdijck), ed. 2, 1654, *praef.*

»*fuit hactenus*". Andere van die rhapsoden bespotte de redenaar omdat zij gedurig meeningen aanhaalden, en zelfs beoordeelden, van grieksche denkers wier schriften volgens hunne eigene bekentenis grootendeels verloren waren. Hiervan kon Hornius zijn deel nemen, wiens *Historia philosophica* van bijeengeraapte citaten en avontuurlijke woordafleidingen aaneenhangt. Het vierde en laatste misbruik waaraan hij een einde wilde maken, noemde Geulincx de *anomalia in scientiis*, waardoor in het bijzonder de logica met grammatische, metaphysische, ja met theologische en andere haar niet rakende uiteenzettingen beladen en verduisterd werd. Zoodoende (en ditmaal paste het verwijt meer dan ooit op het boek van Hornius) gelukte het ten laatste over een stof te schrijven zonder haarzelve te behandelen, en daarbij op hare ernstige beoefenaren uit de hoogte zijner schijngeleerdheid neer te zien. »Ontneem zulken lieden hunne *lexica*, *indices*, *analecta*, *polyantheae*, *Theatra Mundi*, *et similes ad omnem pedem facti cothurni*, en zij hebben geen middel meer om zich staande te houden". Door al deze verkeerde praktijken was het zoover gekomen, dat de logica haast overal door den *paralogismus* verdrongen was, terwijl men ze elders daarentegen niet wist te onderscheiden van het ons ingeschapen denkvermogen, en daarom als overbodig op zijde zette. En hier wendde zich de redenaar tegen de eenzijdige physici en mathematici met de opmerking, dat zoo het ligchaam en zijne verbinding met 's menschen geest een opzettelijke studie verdienden, dit zeker niet minder gold van den geest op zichzelf, met wien de logica zich bezig hield. De logica was verkeerd behandeld en daarom veelal miskend. »*Sed generosae mentes*", dus besloot hij zijne rede, »*exsolvunt se istis praejudiciis; malunt secum quam cum corpore versari. Et hisce logicam placere necessum est; sed genuinam logicam, nam in spuriam illam merito debacchantur; illa mihi juxta ac illis invisa semper erit*".

Er heerscht in het geheele betoog een blijmoedige toon, als van iemand die een eerste overwinning op zijn noodlot behaald heeft, en van het bekendworden zijner denkwijze bij een waarheidlievend gehoor de schoonste verwachtingen

koestert. Zou het hem gegeven zijn hier als hervormer op te treden, en een magtigen aanhang te winnen voor hetgeen hij in zijne collegiën als de waarheid tegenover de Peripatetische traditie stelde? Spinoza dacht er anders over: »*Academiae quae sumptibus reipublicae fundantur, non tam* »*ad ingenia colenda quam ad eadem coërcenda instituuntur*" [1]).

Met de aanstelling van Stuart en Geulincx was de vacature in de faculteit niet vervuld, hoewel men beschikt had over een groot deel der daarvoor uitgetrokkene gelden. Ook deze laatste omstandigheid kan ertoe hebben bijgedragen, de benoeming van een gewoon hoogleeraar nog twee jaren langer te doen uitstellen. In de zomervergadering van 1663 [2]) verschoof men de zaak op 4 Sept.; toen echter gaf men enkel, als tot een vertroosting, aan Stuart *f* 30 voor de opdragt van disputen, en aan Geulincx »om seecker tractaetken daer»van hij eenige exx. aan dese vergaderinge heeft gepresen»teert", het dubbele van die som. Eerst in Augustus van het volgende jaar [3]) begreep men dat het zoo niet langer duren kon: »Is rijpelijck overleyt dat de facultas philoso»phica nu veele" (zegge drie) »jaeren doort overlijden van»den professor Hereboordt ende het vertreck vanden prof. »Bornius van een behoorlijck getal van ordinaire professoren »is onbloot geweest, daer in tegendeel de voorseyde facultas »wel dient voorsien met een persoon, die de studenten deser »univ. in de aengenomene Peripatetische philosophie soude »konnen oeffenen ende vervolgens examineren, om de voorn. »studenten die haer in de voorsz. philosophie souden willen »doctores ende magistri laeten maecken, bij gebreck van »professoren, van haere inclinatie ofte int geheel van dese »univ. af te houden, en opdat de voorseyde studenten hare »studien tot het examen toe voltrocken hebbende, alsdan »deselve univ. niet en komen te verlaten, al het welcke en »voor d'univ. kleynachtinge ende aen de studenten ondienst »alsmede groote interruptie in derselver studien aenbrengen

[1]) *Tract. Polit.* cp. 8 in f.

[2]) Res. van Cur. ib. f. 32 r. (8 Aug. 1663), 32 v. (4 Sept.).

[3]) Ib. f. 43 r. (8 Aug. 1664).

»soude; — waerin, soo veel mogelijck is, wel nodich dient »voorsien, ende alsoo den luyster der univ. mitsgaders de »bevorderinge der studie van de ionckheyt beharticht; — »derhalve is goetgevonden, dat tot het beroupen van noch »een ordinaris professor in de philosophie sal worden ge»treden op de extraordre bijeenkomste deser vergaderinge". Zoover was het dus reeds gekomen, dat Curatoren zonder afkeuring het feit erkenden van een afwijking van de aangenomen leer zelfs binnen de faculteit (de Raei was de bedoelde man), en er enkel op bedacht waren, de studenten der behoudende rigting niet van de akademie te verdrijven; — en dat in spijt van het in den vorm zoo nadrukkelijke edict van '56! Toch duurde het tot den 18den October [1]) (nadat men den 29sten Aug. de quaestie had laten rusten) voordat men eindelijk er toe overging, Stuart »te »stellen en te vorderen tot ordinaris professor philosophiae", op een wedde van achthonderd gulden en de gewone emolumenten [2]); doch niet zonder dat aan Geulincx, »om den»selven in sijnen hogen noot te hulpe te komen, jaerlicx »vijfhondert guldens" in plaats van de vorige driehonderd

---

[1]) Res. van Cur. ib. f. 48—49 r.

[2]) Kort daarna trad Stuart in den echt met de dochter van wijlen den hoogleeraar in de welsprekendheid en de regten Ant. Thysius (overl. 25 Jan. 1665). Lucä (p. 75) verwart dezen met zijn vader den hoogleeraar in de godgeleerdheid (1565—1640): »Der Moralist, Herr Dr. Stuartus aus »Engelland verrichtete sein Amt ebenfalls fleissig, und trug der Jugend »vortreffliche Sachen vor. Weil er aber ein Engelländer und von etwas »lustiger Physionomie war, so thaten ihm die Disaffectionen junger hol»ländischer Pursche oft viel Tort an, sowohl auf den Strassen als im »Collegio. Meines Orts gab ihm einigemal die Visite, was ihm sehr wohl »gefiel, rühmend, wie er allzeit mehr Ehre und Faveur von den Teut»schen empfinge, als von den unbändigen Holländern. In Engelland selbst »soll er wegen seiner Erudition in grossem Aestim gestanden haben. Bei »dieser Zeit [1665] heurathete er die hinterlassene Tochter des vorneh»men Theologen Thisii, welche eine galante Dame und bei den Studiosis »ziemlich beliebt und bekannt war. Unterdessen durfte er sich nicht viel »mit ihr auf der Strasse präsentiren, wenn er nicht von den Studiosen »wollte affrontiret sein." Het is waar, dezelfde bezoeker zag het praalgraf van Willem den Zwijger voor dat van Prins Maurits aan (p. 106); en Suringar verwart op zijne beurt David met zijn vader Adam Stuart.

»waren toegevoucht". Men kon hem niet, over het hoofd van Stuart heen, bevorderen, en vooral niet tot den woordvoerder bij uitnemendheid van de Peripatetische wijsheid, doch wilde hem niet voor de hoogeschool verloren laten gaan, en de aanhangers der nieuwere philosophie (waaronder van de ijverigste studenten) op hunne beurt afschrikken. In naam gold het edict der Staten en de clausule in de acten van aanstelling; in de praktijk was het niet om Aristoteles maar om den vrede en den bloei der akademie te doen, en hield men het edict alleen gereed als een wapen om deze zoo noodig te verdedigen.

Het zooeven bedoelde »tractaetken" was aan Paquot onbekend, en is zooveel ik weet, hier te lande niet voorhanden; doch het was uitgegeven bij Isaac de Wael te Leiden, en draagt den titel: »*Methodus inveniendi argumenta, quae* »*Solertia quibusdam dicitur*". Aan het slot der *Logica restituta* was het aangekondigd als een vervolg op deze, waarin een nog onbenoemde wetenschap, die men als *Scientia de scientiis* zou kunnen aanduiden, moest worden besproken. De schrijver zou daarin handelen de *notioribus*, de *simplicioribus*, *facilioribus*, *de progressu mentis in cognitione rerum*, *de gradibus per quos incedit*, *et offendiculis ac remoris*, *aliisque similibus*, — *antequam ratio Methodi legitime constet.* Wanneer ik het werkje uit Parijs of Munchen ter leen verkrijgen mag, zal over de waarde van Geulincx' logische studiën eerst het volle licht kunnen opgaan. Paquot zegt over de vroegere verhandeling, de eenige die hij oppervlakkig kende: »*Cette lo-* »*gique est fort sèche, sent l'école péripatéticienne d'un bout à* »*l'autre, et ne contient rien de remarquable*". Doch men wete dat het slechts een leiddraad was ten gebruike bij 's mans lessen, en dat deze gegeven werden aan dezulken die aanvankelijk in de Peripatetische school waren opgeleid, terwijl juist het meest eigenaardige der leer onder de bestaande omstandigheden beter voor de mondelinge toelichting bewaard bleef. Deze laatste bezitten wij voor een deel in handschrift, en zullen ze, om billijk te oordeelen, mede moeten raadplegen.

Naast de openbare lessen in de logica, die vier uren in

de week in beslag namen [1]), werden de *collegia* in verschillende vakken (zooals ieder hoogleeraar die over het geheele gebied zijner bevoegdheid desverkiezende plagt te geven [2]), geregeld voortgezet. De eerste vruchten die daarvan openbaar werden, zijn eenige dissertatiën, die van Julij 1663 tot in December 1664 door leerlingen van Geulincx verdedigd werden [3]). Eene daarvan, die den 26sten April in behandeling kwam, bevat het eerste ontwerp zijner *Ethica*, waarover Zeller onlangs volgens een exemplaar van den oorspronkelijken druk berigt heeft gegeven [4]). Daarnit ontsprong, onder denzelfden titel *de Virtute et primis ejus proprietatibus*, de uitgave van den *Tractatus ethicus primus*, te Leiden in 1665 bij Philippus de Croy. Zij was alweder opgedragen aan Curatoren, die den schrijver den 28sten Augustus, »voor seeckere sijne dedicatie van sijn bouxken", met de som van dertig gulden vereerden [5]).

---

[1]) Op den halfjaarlijkschen *Ordo Lectionum* van den winter 1663 af (Senaatsarchief, *Docum. Actor.* VII nº. 73, 102, 123, X nº. 2): »D. Arnoldus Geulincx Philosoph. et Med. Doctor diebus ordinariis hora secunda pomeridiana Logicam profitetur." Doch *Acta Sen.* XI f. 44 v. (1663, 10 Nov.): D°. de Ray concessa ad legendum hora 2a, D. Geulinx assignata hora nona."

[2]) Zie b.v. hierachter p. 321, noot 2. Lucä p. 76: »So kosten auch die »Collegia Privata die Studenten nichts, weil die Professoren dafür einen »Gehalt von 1000 Thaler beziehen. Eben desshalb lesen aber auch die Pro»fessoren mehr publice als privatim." De meeste tractementen waren veel lager, en zij werden juist voor de publieke lessen betaald. Trouwens Tholuck (*d. akad. Studium des XVII Jahrh.* I. 159) heeft zich op dit punt nog schromelijker vergist: »Zu Harderwijk wurde nach einem Senatsbeschluss »van 1648 für eine dogmatische Vorlesung der geringe Preis von 3 cent. »(der Gulden zu 100 cent.) bestimmt; für eine biblische zu 5 cent." Bouman I. 328 (niet 327), dien hij daarvoor aanhaalt, noemt *centusses*, waarmede natuurlijk niet onze hedendaagsche centen, maar honderdstuiverstukken (bij benadering), d. i. dukaten bedoeld zijn, dus ongeveer den prijs dien wij nog voor een half en een geheel collegie gekend hebben.

[3]) Gedrukt achter de *Annotata majora in Princ. Philos. Ren. des Cartes*, Dordr. 1691 (Leidsche bibl.).

[4]) *Sitzungsberichte der kön. preuss. Akad.* 1884, p. 677.

[5]) Resol. ib. f. 58 r. en v.

V.

Buitengewoon professoraat (1665—1669).

Bovendien werd in dezelfde vergadering op zijn verzoek, waarvan de text ook ditmaal niet te vinden is, de titel van extraordinaris professor aan de vroegere gunstbewijzen toegevoegd; daarbij verleende men, in plaats van een nieuwe tractementsverhooging, voorloopig vrije woning in het Nederduitsche of Statencollege [1]). Dit gesticht namelijk, thans sedert jaren tot rijschool ingerigt, huisvestte behalve de bursalen en den famulus, ook de gezinnen der hoofdbeambten, zoodat door het vertrek van den onderregent Frans Burman sedert 1662 een familiewoning openstond; het getal der beschermelingen van ridderschap en steden was tijdelijk zoo gering, dat de regent Cabeljauw het werk alleen kon waarnemen. Slechts de philosophische oefeningen, waarmede zijn substituut belast plagt te zijn, zal hij volgaarne aan den nieuwen inwoner hebben overgedragen, van wien men, al voerde hij niet den titel van onderregent, wel eenig dienstbetoon verlangen mogt. Inderdaad komt onder zijne dertien defendenten van de jaren 1666 tot 69 een vijftal voor, dat in het Album als *collegii alumni* te boek staat [2]).

---

[1]) „Gemerckt D. Arnoldus Geuling nu eenen geruymen tijt lessen in „Philosophie gedaen hebbende verzocht heeft, met den titel van extra„ordinaris professor te worden vereert; soo heeft dese vergaderinge den „voorn. Geuling, bij desen den titel van extr. philosophiae prof. gegunt, „en dat hem daervoor acte in forma verleent, en 't sestich guldens tot „tabbaert laeken toegevoucht sal worden, mits hem houdende binnen de „palen der peripatetische philosophie, ende sich gedragende naer het de„creet der Heeren Staten van Hollandt ende W. tegen de vermenginge „der Theologie met de Philosophie, op den 6en October XVIe ses en „vijftich finalijck gearresteert, ende mits dat denselve D. Geulings daerop „den eedt sal doen vant voorsz. decreet te sullen achtervolgen." (Hierna de „Acte van D. Geuling" van denzelfden inhoud.)

„Is bij dese vergaderinge om seeckere insichten bij provisie tot weder„seggens toe goetgevonden, dat het huys voor desen bij den subregent „in 't Nederduytsche Collegie bewoont, hij den voorn. D. Geuling tot „sijne woninge sal worden gebruyckt."

[2]) Jac. Vosmaer, Joh. 's Gravenhage, Abraham Messu, Simon Hoet en Sebast. Borst. Zie de dissertatiën achter de *Annotata majora*.

Geulincx aanvaardde zijne lessen als hoogleeraar den 9den Nov. 1665 des morgens te tien uren [1]) met eene *Oratio* [2]) *de abarcendo contemptu quem Familiaritas rebus optimis et praesertim ad disciplinas spectantibus conciliavit.* Het is verwonderlijk, dus begon hij, hoezeer de gewoonte ons het belangrijkste doet veronachtzamen, terwijl wij aan het onbeduidende gewigt hechten naarmate van zijne zeldzaamheid. Welk een opschudding brengt een komeet te weeg, en hoe weinig waarderen wij de weldaden van het zonlicht. Hoe wordt de gezondheid des ligchaams verwaarloosd voor het vermaak van een oogenblik. Hoe achten wij het nuttige en kleurrijke glas gering naast het eenverwige en vrij wel ontbeerlijke goud. Niet anders gaat het ons bij de beoefening der wetenschappen. Het eenvoudige en begrijpelijke ligt ons te zeer voor de hand, de kostbaarste waarheid noemen wij versleten en afgezaagd. Zoo trachten wij over de leer van God en den menschelijken geest een ongewoon licht te verspreiden door vergelijking met ligchamelijke dingen, waarvan wij de voorstelling met hulp der phantasie zooveel mogelijk verduud en vervlugtigd hebben. En toch, wat kent de denkende geest meer van nabij dan zichzelven? en wat ziet hij duidelijker in, dan dat hij zijne gedachten niet aan zichzelven maar aan een hoogeren geest te danken heeft? Alwat de Rede doorgronden kan, ligt onder ons bereik; alleen kost het moeite, onze begrippen zuiver te houden van bijmengselen der verbeelding, die elders nuttig en noodig werk doet, hier echter niet anders dan verwarring sticht. Hier heeft het verstand, zonder eenige zinnelijke aanschouwing, door het inzigt in de ideën die van nature zijn eigendom zijn, de waarheid te vinden. Den geest te willen verbeelden, is even ongerijmd als lichtstralen door het gehoor te willen

---

[1]) *Cod. Actor. Acad.* XI, 1665 V Novembris: »Data hora decima diei IX huius mensis, D. Arnoldo Geulinks Professori Philosophiae extraordinario, ad habendam orationem inauguralem, censuitque Senatus a Lectionibus esse vacandum.

[2]) Gedrukt achter de *Annotata majora.*

waarnemen. Voor het oor is het licht niet voorhanden, en voor de verbeelding bestaat er God noch geest. Waarom dan haar te hulp geroepen, waar de aangeboren idee alleen ons baten kan? Omdat wij met deze van jongsaf te zeer vertrouwd zijn, en ze daarom onze aandacht niet waardig keuren. Leefde de geest op zichzelf, niets zou zijn omgang met zijne idee verstoren; thans is hij met een ligchaam in verbinding gebragt; de zinnen, die hem van nature vreemd zijn, leiden hem af van zijne eigenlijke werkzaamheid; »*cum* »*sensibus phantasma comparuit* (de zinnelijke voorstelling), »*novum et antehac invisum ac inauditum, mille coloribus varium,* »*mille vocibus streperum, mille suffitibus olidum, mille motibus,* »*mille gestibus irrequietum et petulans. Mens oculum adjecit huic* »*histrioni; ac spreto marito placido, modesto, generoso, qui ei* »*non culpa, sed copia sua, sua bonitate ac familiaritate vilue-* »*rat, illum mimum, praestigiatorem illum, personatum illum* »*nebulonem, qui scenae tantum serviebat, in thalamum suum* »*recepit. Atque hinc illae lacrymae.*" Doch wat beklaag ik mij, — dus eindigde het betoog, — over de magt der gewoonte, waaraan wij in het leven en de studie toch ook zoo onwaardeerbaar veel verpligt zijn, en zonder welke het goede-zelf ons veeleer prikkelen en vermoeijen dan bevredigen zou. »*Quid ergo? Utique quod res est, ingenue fateamur,* »*mortales. Quae oratione ista insectatus sum, non Familiaritatis* »*vitia fuere, sed nostra. Mens humana, petulans, vaga, levis,* »*nec secum consistit, nec sibi constat; volatica modo huc modo* »*illuc. Hisce duabus importunissimis Furiis: eorum quae possi-* »*det Impatientia, eorum quae non possidet Aviditate, impotenter* »*quotidie magis et rabide agitur. Sic res se habet; hic medii* »*tenemur*".

In deze belijdenis van een nog strenger rationalisme dan door Descartes verkondigd was, blinkt de zedekundige rigting door, die Geulincx in zijn denken meer en meer had begonnen te nemen. Reeds voegde hij bij de officiële aankondiging zijner lessen in de logica [1]) de woorden: *cui pro re*

---

[1]) *Ordo Lectionum*, winter 1665 en zomer 1666 (*Doc. Act.* X n°. 4, 29).

nata subinde aliquid ex Ethicis adnectet. Een jaar later[1]) luidt de formule: *alternis* (*vicibus*) *in Logicam ac Ethicam dicit;* en weder na een jaar tot aan het einde van zijn leven, eenvoudig: *Ethicam docet* [2]). Dit was hem den 8sten Februarij 1667 vergund, met verhooging van zijn tractement tot zevenhonderd gulden [3]). De logica liet hij voortaan aan Stuart over, wiens wedde van 800 op 1000 gulden gebragt werd, en besprak ze voortaan hoogstens in een collegium.

Over inhoud en strekking zijner ethische beschouwingen hebben wij hier niet uit te weiden. Genoeg, zij waren voor hem niet minder dan voor Spinoza het voornaamste deel zijner wijsbegeerte, en werden afgeleid uit waarheden waarvan de miskenning zou gelijkstaan met verloochening van onzen redelijken aanleg. Daarbij kwam, dat volgens onzen denker de Rede eerst door het Evangelie op zekere gewigtige punten opmerkzaam was geworden, die de klassieke oudheid bij gebreke van dergelijke voorlichting steeds had voorbij gezien. Hiervan partij trekkende, en tevens zijn voordeel doende met de lessen van Descartes, gaat hij, gelijk nog onlangs op het voetspoor van Zeller door Samtleben is aangetoond [4]), zijn eigen weg, en nadert in al de hoofdpunten zijner leer tot Spinoza. Van een persoonlijke aanraking met dezen bijna negen jaren jongeren onderzoeker, of een kennisneming van eenig geschrift van den een door

---

[1]) Ib. n°. 30, 51.

[2]) Ib. n°. 55, 65, 86. De *Ordo lectionum* van de wintersemesters 1668 en 1669, evenals die van den zomer 1670, ontbreken.

[3]) Res. van Cur. VI. f. 80 v. „Aengesien dat de professor Arnoldus „Geulings versocht heeft, het een ofte ander tractaet in Ethicis te mogen „lesen, soo is bij desen goetgevonden, dat den gemelten professor mede „lessen in philosophia morali sal mogen doen. — Is goet gevonden om „goede insichten, dat het tractement van D. Arnoldus Geulings philoso„phiae professor met tweehondert gulden jaerlicx sal worden verhoocht, „sulcx dat den voorn. professor, in plaets van vijf voortaen seven hon„dert gulden jaerlicx genieten sal."

[4]) G. Samtleben, *Geulincx ein Vorgänger Spinozas*, Inaugural-Dissertation Halle 1885.

den ander, is niet het minste spoor ontdekt; het belangrijkste van hetgeen beiden gewrocht hebben, zou dan ook eerst na den dood van beiden in ruimeren kring bekend worden.

Een beschuldiging van Spinozisme hing dus voorshands nog niemand boven het hoofd. Met dat al behoorde er niet weinig moed toe, met overtuigingen als die Geulincx uitsprak, den openbaren leerstoel te betreden. Zijn geheele maatschappelijk bestaan hing af van de gunst of de argeloosheid der akademische autoriteiten, die hem gaarne lieten begaan, doch zoodra de tegenpartij de bovenhand verkreeg, genoodzaakt konden worden om hem de keus te geven tusschen zijn ambt en zijn levensdoel. Want hij was eenmaal aangesteld »mits hem houdende binnen de palen der Peripatetische philosophie" en had den eed gedaan op het decreet tegen het vermengen zijner wetenschap met godgeleerde onderzoekingen, een punt waarover Spinoza, toen men hem acht jaar later naar Heidelberg beriep, teregt het volgende opmerkte [1]: »*Cogito deinde, me nescire, quibus limitibus libertas ista philosophandi intercludi debeat, ne videar stabilitam religionem perturbare velle. Quippe schismata non tam ex ardenti religionis studio oriuntur, quam ex vario hominum affectu vel contradicendi studio;*" en hieraan ontbrak het te Leiden evenmin als elders. Geulincx, doordrongen van zijn pligt als leeraar, wilde in het openbaar het beste geven dat hij te geven had, en zal in dat voornemen ook door zijn trouwen vriend Heydanus versterkt zijn, die zijne eigene ridderlijke vrijmoedigheid tegenover gewelddadige onderdrukking van het Cartesiaansch beginsel nog op bijna tachtigjarigen leeftijd met het verlies van zijn akademischen leerstoel bekoopen zou.

Het eerste tractaat der Ethica was, gelijk wij weten, gedrukt en in aller handen. Daarover werden toelichtingen gedicteerd, en van de overige vijf tractaten alleen de text; een verschil dat sommigen heeft doen twijfelen of de aanteekeningen in de uitgaven der *Ethica* wel van den auteur

[1]) Ep. 48 (olim 54).

zelven waren; doch in het handschrift van een leerling dat wij bezitten staan zij als *Arnoldi Geulincx dictata ad ejusdem tractatum ethicum primum.* Het voornemen zal wel geweest zijn, ook het vervolg van den text na herhaalde herziening in druk te geven en tot leiddraad bij het onderwijs te nemen.

Daartoe was tijd noodig, vooral omdat de collegia over andere onderwerpen niet minder zorg vereischten. Van de belangstelling waarmede zij althans door eenigen gevolgd werden, geeft het zooeven genoemde manuscript, dat in den herfst van het vorige jaar met vriendelijke hulp van ons medelid Dr. Campbell door het Stolpiaansch Legaat werd aangekocht, het schoonste bewijs. Het is een keurig geschreven foliant ter dikte van een Ned. palm (of decimeter); en in geheel leder ingebonden als een der kostbaarheden van 's eigenaars bibliotheek, Een autograaph kan het reeds daarom niet zijn, omdat de auteur in het opschrift der *Metaphysica vera* genoemd wordt *vir optimus ac sapientissimus* en *philosophiae professor optimus.* De inhoud is als volgt:

Collegium in Principia Philosophica Cartesii; nl. *Annotationes praecurrentes* (116 pagg.) 'en *Annotationes latiores sive resumptae* (164): beide uitgegeven te Dordrecht in 1691 (Universiteitsbl. te Leiden).

Collegium Metaphysicum; nl. *Metaph. vera* (72) en *Met. Peripateticorum* (62); uitgegeven te Amsterdam in 1691 (terzelfder plaatse).

Collegium Physicum. Hiervan zijn de beide redactiën der *Physica ad mentem Perip.* (33 en 65) onuitgegeven; daarentegen de *Physica vera* (87) volgens tweeërlei afschrift in 1688 te Leiden en te Franeker gedrukt (de eerste uitg. terzelfder plaatse en bij mij; beide uitgaven te Amsterdam in de bibl. van de Maatsch. van Geneeskunde, in bruikleen bij de Universiteitsbibl.).

Collegium Logicum, onuitgegeven: vier *paradigmata disputationis* over logica, physica, ethica en metaphysica, en *Ad Logicam suam* (53), aanteekeningen op de *Logica restituta* van 1662, tot aan p. 308 der uitgave van 1698 (deze in mijn bezit).

Collegium Oratorium: het eerste gedeelte, *Exercitium Oratorium* (104), waarschijnlijk uitgegeven Amst. 1696; het tweede bestaat uit *schemata et phraseologiae ex Ciceronis Officiis.*

Collegium Ethicum (224), in zijn geheel uitgegeven door Philaretus, d.i. Corn. Bontekoe, in 1675 (drie stukken van 1691, 1696 en 1709, in mijne verzameling).

Collegium Medicum (31) en

Tractatus de officio disputantium (10), beide onuitgegeven.

Alleen het dictaat over metaphysica draagt een jaartal, 1669, het sterfjaar van den auteur; de *Ethica* kan niet veel ouder zijn, want Bontekoe, die ze in 1675 ter perse legde, bezat er niet meer van, en zou zich natuurlijk van een volledig afschrift hebben weten te verzekeren. Daarentegen de *Medicina contracta* en de aanteekeningen op Descartes kunnen tot een vroeger tijdperk behooren, terwijl de Peripatetische physica in hare beide vormen op verschillende akademiejaren schijnt te wijzen. Het *Collegium oratorium* kan van den laatsten tijd zijn; dat het, zooals Külb vermoedt, heeft moeten dienen om het verwijt van verwaarlozing der rhetorica af te weren, is minder waarschijnlijk; immers die aantijgingen konden Geulincx niet meer deren toen hij kort voor zijn dood nog verlof tot het houden van *collegia oratoria* ontving [1]). T. w. zijn andere oude vijand in de faculteit Hornius, *collegii oratorii publici praeses*, was sedert een jaar krankzinnig, en onder curatele van den Senaat gesteld [2]).

---

[1]) Res. van Cur. VI f. 171 r. (1 Junij 1669): »Vermits vertrouwt »wert dat D. Arnoldus Geulings philos. professor eenige dienst in praxi »oratoriae sal connen doen; soo wert goetgevonden, dat hem bij provisie »ende tot wederseggens toe, sal werden toegestaen collegia oratoria te »houden en de studenten in oratoriis exercitiis te oeffenen." Mededeeling hiervan aan den Senaat op 4 Julij (Acta vol XI, f. 9 r. van den jaargang).

[2]) De goede naam dien G. zich door zijne onderscheidene collegia verwierf, kan Hornius mede geleid hebben tot de volgende curieuse aankondiging op de zomerseries van 1668 (*Doc. Act.* X n°. 65): »Ex autho»ritate publica, diebus Merc. et Sat. Georgio Hornio Coll. Orator. publ. »praeside, in omnis generis et illustris argumenti Orationibus, ut et dis»putationibus Politicis habendis, publice exercere se possunt, quotquot »illis studiis operam suam addixerunt. Instituet etiam in antiqua Philo»sophia Aristotelica, praecipue Dialectica, Ethica et Politica, Cupientes; »et si qui Arcana Chimica scire desiderant, illis quoque satisfaciet." Reeds den 11 Julij en 15 Oct. (Res. van Cur. VI f. 119 v., 136 v.) wordt van zijne krankzinnigheid gesproken. In April 1669 (f. 166 v.) wordt de Rector gemagtigd, voor hem quittantiën te onderteekenen, en 1 Junij (f. 173 v.) besluit men, hem elders »op te soucken en tot Leyden te brengen." Blijkens een stuk in de *Docum. Actorum* word toen een contract met een burger gesloten, bij wien hij streng bewaakt, doch uitste-

VI.

Het einde (1669).

Er schenen dus allengs betere tijden voor den armen balling aan te breken, hoewel de vrije woning wel moet zijn ontruimd, toen de nieuwe onderregent Gothofredus Spinaeus den 30sten Nov. 1668 in het Statencollegie geïnstalleerd werd. Nog een enkele trek om zijne positie te kenschetsen. Den 18den Febr. daarna werd [1]) door Curatoren en Burgemeesteren een »vrolicke maeltijt" aangerigt ter eere der nieuwe professoren, Valckenier, Melder, Drelincourt, Hulsius én Spinaeus; gasten waren de hoofdofficier der stad als promotor bij het akademisch forum, al de ordinaris professoren, de *regens* en *subregens* van het Statencollegie, de secretaris van Curatoren en de rentmeester der universiteit; de buitengewone hoogleeraar was niet genoodigd.

Waarheen hij verhuisd was, waar hij gestorven is, heeft men ook in het Leidsche gemeentearchief niet kunnen opsporen; ook van zijn huisgezin, of van belastingen die hij zou hebben opgebragt, is tot heden niet het minste gebleken. Alleen bij de universiteit zijn nog enkele aanteekeningen bewaard, waaruit wij, in verband met getuigenissen zijner beste vrienden, kunnen opmaken, dat hij tot het einde toe met stoffelijke bezwaren te kampen heeft gehad. In zijn tweede vaderland werd hij geduld, als een niet onbruikbaar mensch eindelijk in dienst gesteld tegen karige belooning; doch niemand misschien dan Heydanus kwam het in de gedachte, hem te erkennen als een wijsgeer naast wien van Nicolaas van Dam tot David Stuart toe geen zijner Leidsche vakgenooten genoemd mogt worden, en die, van zorgen bevrijd en op den voorgrond geplaatst, mede de trots der hoogeschool zou zijn geweest.

---

kend verpleegd en met allen eerbied bejegend werd. In 1670 was hij hersteld, werd naar Heidelberg tot een theologisch leerambt geroepen, doch overleed nog voor zijn vertrek.

[1]) Res. van Cur. ib. f. 154 v.

Datzelfde akademiejaar 1669—1670, zoo feestelijk ingewijd, zou een der noodlottigste worden waarvan hare annalen gewagen. Nog den eersten Junij was Spinaeus gewoon hoogleeraar geworden, en Geulincx tijdelijk met de oratorische oefeningen belast, toen in de volgende maand, gelijk zoo dikwijls in het oude Leiden, een hevige epidemische ziekte uitbrak [1]), die reeds den 5den September de professoren Schuyl en Beeckerts van Thienen wegrukte. De ontsteltenis was algemeen. Van dienzelfden dag schrijft de secretaris van den Senaat, de jurist Daniel Colonius, in de *Acta:* »*D. Rectore* »*Magnifico caeterisque omnibus DD. Professoribus morbo la-* »*borantibus*" (of was het bij sommigen de vrees?), »*re prius* »*cum D. Rectore communicata, solus nomine Senatus viduam* »*D. van Thienen consolatus sum de morte Clarissimi mariti* »*paucas ante horas demortui.*" Welhaast volgt in November: »*Idem triste officium viduae et liberis celeberrimi D. Coccei,* »*vitae debito liberati, mecum praestiterunt DD. Heydanus et* »*Valkenier, DD. Rectore et aliis Professoribus adhuc aegro-* »*tantibus.*" Een maand later besloot de Senaat, in een vergadering van vier leden, de lessen te hervatten op den 21sten November, »*si forte Dei O. M. beneficio morbo diminuto,* »*studiosi revertantur.*"

Den dag te voren werden die lessen dan ook ingeleid door eene oratie van den grijzen Heydanus, die zelf zijne trouwe gade verloren had; en hierin lezen wij, nadat de twee eerste der reeds genoemde overledenen in eere zijn herdacht: »*Quid* »*de Philosophis dicam, quorum alter D. Stuartus, calculi* »*lapidosi doloribus excarnificatus dum sectionis gratia cum uxore*

---

[1]) Prof. G. C. B. Suringar (*Chemiatr. school van Sylvius*, enz. Ned. Tijdschr. voor Geneesk. 1863) schijnt ze volgens de beschrijvingen voor typheus te houden; anderen vermoeden een buitengewoon kwaadaardige malaria. Pestbuilen kwamen er niet bij voor. Heydanus in de straks aan te halen oratie wijst op de stilstaande en sterk verontreinigde wateren in de stad, waardoor zij geregeld meer van epidemiën te lijden heeft dan andere in deze streken; verwondert zich echter over de grootere sterfte die ditmaal juist bij de meer gegoede standen waargenomen werd (de hoofdschout, vier regerende burgemeesters, meer dan de helft der vroedschap, verscheidene predikanten overleden). Hoewel, naar hij zegt, de sterfte van 200 à 300 personen's weeks op 40.000 zieken betrekkelijk gering mogt heeten.

»*Parisios se confert, ut a celebri Chirurgo, et huic malo tol-*
»*lendo unico artifice, interno hoc hoste et vesicae inquilino li-*
»*beretur, magno Dei beneficio, ut omnes judicant, crudele hoc*
»*officium propria et sua morte antevertit. Ut ita cum eo inter-*
»*ciderit copiosa illa Logicae artis supellex, et distinctionum*
»*innumerabilium apparatus, et Eclecticae Philosophiae, quam*
»*promittebat, spes omnis quam ostentabat. Alter vero D. Geu-*
»*lincx, ille quidem ingenio felix et eloquio disertus, ut nisi*
»*paupertas, — illa quidem bonae mentis mater, sed magnum,*
»*ne emergant qui cum illa conflictantur, impedimentum, — ob-*
»*stitisset, inter excellentes hujus seculi Philosophos et Oratores*
»*nomen et decus tueri potuerit*" [1]). De tegenstelling tusschen de twee mededingers is niet zonder bedoeling.

Op den gewonen tijd was nog op naam van Geulincx-zelven een ordonnantie tot ontvangst zijner jaarwedde verleend. Hij moet dus tusschen 8 en 20 November overleden zijn.

Nog in dezelfde maand, den 27sten besloten Curatoren als volgt: »Opde requeste van Susanna Strijckers weduwe »wijlen den professor Geulings favorable reflectie genomen »sijnde, is deselve tot subsistentie ende onderhout van haere »familie uyt compassieuse insichten toegevoucht de somme »van tweehondert guldens in twee jaeren te ontfangen, »telcken jaere de gerechte helfte sonder meer" [2]).

Dat geld is nimmer in ontvangst genomen. Reeds den 6den Januarij 1670, nadat alweder een hoogleeraar, Joh. van der Horne, aan de heerschende ziekte bezweken was, lezen wij in de notulen van den Senaat [3]): »*Judicavit Senatus* »*ex dignitate Academiae esse quod D. Rector suppeditet sumptus* »*necessarios in funus viduae D. Arnoldi Geulincx Professoris* »*extraordinarii, repetendos a DD. Curatoribus, vel ex bonis*

---

[1]) Abr. Heidani *Oratio de Luctuosa Calamitate, quae A. D. CIↃIↃCLXIX Civitatem Leidensem, Curiam, Ecclesiam et Academiam graviter afflixit, etc. habita in Auditorio Theologico, XX die Novembris, in lectionum exordio.* L. B. ex officina Felicis Lopez, CIↃIↃCLXX.

[2]) Res. van Cur. ib. f. 176 v.

[3]) *Acta* onder die dagteekening.

»*defunctae iure praelationis*". De begrafeniskosten der weduwe [1]) bedroegen 63 gulden, 16 stuivers en 8 penningen, en zijn waarschijnlijk niet verhaald op het laatste quartaal der jaarwedde, den 8sten Februarij betaalbaar gesteld [2]) aan »de weduwe ende erfgenamen", daar dit quartaal aan niemand is voldaan.

Waar man en vrouw begraven liggen, welke »familie" zij nalieten en wat daarvan geworden is, wordt daar waar men het zou moeten naslaan, niet vermeld. Het begrafenisboek is in dien tijd niet bijgehouden. Weesmeesteren hebben van de kinderen geene kennis genomen; zij zullen met de moeder aan de »pest" bezweken zijn, en van hun bestaan hebben wij geen bewijs buiten die laatste resolutie van Curatoren.

Van een beeltenis van onzen wijsgeer, of een beschrijving die ze eenigszins vervangen zou, is niets bekend; en zelfs van het schrift van Geulincx schijnt enkel een drietal handteekeningen in ouderwetsch karakter bewaard te zijn. Evenwel kan, op het stadhuis of elders, ligt nog het een en ander onverwacht aan den dag komen.

De jaarlijksche rekeningen van den rentmeester toonen aan, dat in de zeven jaren van Nov. 1662 tot 1669 door Geulincx uit de akademische fondsen genoten is de som van *f* 3945 [3]), terwijl de emolumenten van zijn ambt in drie jaren

---

[1]) Verantwoord in éene som in de *Rationes Academicae* van 1670, *Docum. Actor.* X nº. 101.

[2]) Ordonnantieboek van Curatoren.

[3]) 1662, 8 Nov. een quartaal jaarwelde..... *f* 75
opdragt der *Logica restituta*..... „ 70
1663 vier quartalen jaarwelde..... „ 300
opdragt der *Methodus*..... „ 60
1664 vier quart len als voren..... „ 300
1665 vier quartalen verhoogde wedde..... „ 500
opdragt *Ethica tract. I*..... „ 30
tabbaartlaken..... „ 60
1666 vier quartalen als voren..... „ 500
1667 een quartaal als voren..... „ 125
drie quartalen wedde ad *f* 700..... „ 525
1668 vier quartalen als voren..... „ 700
1669 evenzoo, voor 8 Febr., Mei, Aug., Nov..... „ 700
f 3945

te zamen achttien gulden hebben bedragen [1]). Collegiegelden zijn hem, van meest onbemiddelde leerlingen, niet rijkelijk toegevloeid; en voor het overige hebben wij de getuigenis van een hunner, den bekenden geneesheer Bontekoe, waar hij in de opdragt van 's meesters nagelatene *Ethica* Heydanus aanspreekt: ... » *Vir Clarissime, cui sane debetur haec Ethica,* » *siquidem ipse auctor cum viveret, et pene quod viveret, tibi* » *deberet. Postquam enim ex naufragio rerum suarum certe am-* » *plissimarum ad hanc Academiam appulsus esset, rem cum pau-* » *pertate habuit, cum eaque diu luctatus est, eo usque, ut tandem* » *fame pereundum, aut honesto viro mendicandum fuisset, nisi* » *tua liberalitas et munificentia eum sustentasset. Haec passim* » *sapientis fortuna est, et, quasi foret indignus vita, cum sit* » *dignissimus, multi omnes machinas movent, ut non emergat,* » *cujus virtutibus obstat res angusta domi, taedio potius, squalore,* » *fame, et omnis necessarii auxilii defectu intereat pauper sapiens.* » *Hoc sensit noster etiam pauper Aristoteles, et quasi non suf-* » *ficeret summa paupertas, insuper experiri debuit innocens ma-* » *levolorum odia, invidiam, calumniam, contemptum, eousque ut,* » *ab hisce calumniantium rabulis obturatis Procerum auribus, pro* » *meritis suis primum non promoveretur ad justam in Academia* » *dignitatem; ad quam tandem a Nobil. Curatoribus, post dis-* » *cussas calumniae nebulas, evectus fuit. At vero humili condi-* » *tione pressus, tuam semper benevolentiam et opem sensit; quae* » *virtus quanto magis rara est, hoc quo vivimus ferreo aevo,* » *tanto dignior omnium admiratione et encomio.*" Heydanus was door zijn huwelijk schatrijk, en maakte zich dat waardig door zijne milddadigheid [2]).

---

[1]) *Docum. Actor.* vol. X n°. 45, 61, 77: *D. Arnoldo Geulincx pro disputationibus,* over 1666 *f* 4, over 1667 *f* 2, en over 1668 *f* 12. Telkens onderteekent hij voor quittantie. Over 1669 (ib. n°. 101) wordt in het voorjaar 1670 niets aan zijne erfgenamen verantwoord, terwijl de weduwen der andere overledenen voor het haar toekomende quittantie gev-n.

[2]) Lucä (p. 70) schrijft van hem: »Denselben hatte Gott in seiner »Jugend sonderlich gesegnet. Als er noch in seinem Studentenstande »einmal predigte, hatte ein reicher Kaufmann" [Loten] »aus seinen Gaben »solches Vergnügen geschöpfet, dass er ihm seine einzige Tochter zur »Ehe anbieten lassen. Herr Heidanus heirathete dieselbe auch, und erbte »später dadurch ein Vermögen von mehren Tonnen Goldes. Er lebte unter

Of Geulincx, zoo hij in het leven gespaard ware gebleven, nog eenmaal het toppunt zijner wenschen zou hebben bereikt en in de faculteit plaats genomen? De benoemingen in de volgende jaren verbieden het te onderstellen. Eerst werd, onder den invloed vooral van Frederik Spanheim den jongere, het Cartesianisme, of wat men bij voorkeur zoo noemde, op zijde geschoven; hoewel het nog lang daarna bij de studenten in eere bleef [1]); daarna gezorgd dat de wijsbegeerte achter de krachtig ontluikende natuurkunde meer en meer verdween, en in 1723 mogt een schrijver [2]) getuigen: »Int algemeen »gesproken zie ik niet dat men tegenwoordig zich meer in »de Filosofie oefent, noch degenen, die daarin schijnen uit »te munten meer acht." Geen wonder: de stem der levende werd niet meer vernomen, en naar de scholastieke luisterde niemand meer.

Leiden, Oct. 1886.

»diesen Umständen sehr glänzend, machte ihm manchen guten Tag, so »dass er bei den Holländern zum Sprichwort ward, theilte aber alljährlich »seine Besoldung als Professor und Prediger unter die Armen aus." Zijne schoonmoeder, in 1656 te Leiden woonachtig, bragt hem in kennis met Johan de Witt.

[1]) Quirinus van Blankenburg, *Elementa Musica* ('s Gravenh. 1739), voorrede, n°. 8, over het jaar 1680: »'t Was op die zelfde tyd dat de Phi»losophie van Descartes te Leiden so kragtig in de mode was dat, die »zig daar aan niet overgaf, voor belagchelyk wierd gehouden: dus moest »ik mede leeren aan alle dingen eens te twyffelen om waar en onwaar »van elkanderen te scheiden."

[2]) Boekzaal XVII p. 15, uit *Le je ne sai quoi* van Cartier de St. Philip.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten NOVEMBER 1886.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZN., BEETS, FRUIN, KUENEN, NABER, FRANCKEN, HOEKSTRA, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, COSIJN, PLEIJTE, POLS, WIJNNE, VERDAM, DE LOUTER, MOLTZER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, en A. PIERSON.

Afwezig met kennisgeving de Heeren Leemans en Boot, de laatste wegens ongesteldheid. Het Secretariaat wordt waargenomen door den Heer Hoekstra.

Aangeboden voor de Bibliotheek een afdruk van eene vertaling door den Heer Boot van een opstel over Camillo Cavour van den oud-Minister R. Bonghi, geplaatst in de Wetenschappelijke bladen; en door den Heer C. W. Bruinvis een geschrift getiteld: Het Patriotisme te Alkmaar, 1781—1791.

De voorzitter geeft daarop het woord aan den Heer Moltzer, die eene uitvoerige levensschets geeft van wijlen het lid der Akademie W. J. A. Jonckbloet, waarin hij de

veelzijdige verdiensten van den overledene als hoogleeraar, staatsman en geleerde schetst, en de groote beteekenis in het licht stelt, die hij door zijne vele en hoogst belangrijke werken heeft voor de nederlandsche, inzonderheid de middelnederlandsche letterkunde. Hij doet uitkomen, dat Jonckbloet in zijn wetenschappelijken arbeid een man van karakter was.

Na deze voorlezing, die met belangstelling gehoord werd, schonken de Heeren de Hoop Scheffer en Pleyte voor de Bibliotheek, de eerste eene hoogduitsche vertaling van zijn werk over de kerkhervorming, onder den titel Geschichte der Reformation in den Niederlanden, de ander een geschrift, getiteld: Bijdrage tot de geschiedenis van Barneveld.

Na rondvraag werd de vergadering gesloten.

BEDORVEN PLAATSEN

EN

WEINIG BEKENDE WOORDEN

UIT DEN

MIDDELNEDERLANDSCHEN LIMBORCH.

DOOR

J. VERDAM.

MM. HH.

Het is mijn voornemen, Uwe aandacht in deze vergadering te bepalen bij het werk van Hein van Aken, onder welks samenstelling de arme dichter zoovele jaren gebukt heeft gegaan, nl. *den Roman van Heinrijc ende Margriete van Limborch*, evenals de Aeneïs verdeeld in twaalf boeken, en in de 6 laatste, meer dan in de andere, verhalen bevattende van strijden en gevechten, — doch daarmede houden dan ook de punten van overeenkomst op. Het doel van de door mij voor te dragen en aan uwe critiek onderworpen verbeteringen, is dan ook niet een kunstwerk van enkele vlekjes te zuiveren en daardoor nog volkomener te maken, maar wel de aangaande sommige plaatsen gemaakte opmerkingen en verbeteringen dienstbaar te maken aan de juistere kennis van het Middelnederlandsch, en, wat ons van elders bekend is, hier te doen strekken tot het aanbrengen eener zuiverder tekstredactie. Later, wanneer eens met den door Van den Bergh uitgegeven tekst doorloopend vergeleken zullen zijn het Heidelbergsche Handschrift en het Hs., berustende op de Burgundische Bibliotheek te Brussel, zal er waarschijnlijk voor nog meer plaatsen uit den

Roman een zeer noodig licht opgaan; thans wil ik alvast voor enkele doen, wat ik kan. Ik volg de orde van het rijmwerk, eene zeer geschikte benaming voor dezen roman, die slechts enkele gedeelten bevat, waar van verheffing en bezieling sprake is. Ook zal ik van tijd tot tijd uwe aandacht vestigen op een minder bekend woord, of op eene nog weinig of niet opgemerkte beteekenis van een bekend. Ten overvloede merk ik op, dat op het eerste boek van den Roman minder door mij wordt in het midden gebracht, dan het geval zou zijn, indien dit niet reeds opzettelijk aan een critisch onderzoek onderworpen ware door Dr. J. te Winkel in twee artikelen in den *Taal- en Letterbode* [1]).

I, 506:

entie vrouwe dede
Den waghen sere henen *varen*
Snelre vele, dan enich raven.

Voor *varen* leze men *draven*, om het rijm te herstellen. Dat *draven* in het mnl. niet alleen van levende wezens gebruikt wordt, is in het Mnl. Wdb. op d r a v e n aangetoond.

I, 1040:

Siin leet en wiste hi wien claghen,
Maer hovesscheliic *versmelt* hiit.

Versmelt, andere vorm voor *versmalt*, zooals misschien hier moet gelezen worden, is het praet. sing. van het ww. *versmelten*, dat hier in eene eenigszins vreemde beteekenis staat, nl. die van *verkroppen*, *opkroppen*, *voor anderen verbergen*, eig. *verteren*, van eene vloeistof door warmte. In denzelfden zin leest men het V, 1756:

Dies haddi den anxt groot,
Dus *versmalt* hiit allene
Dicke met claghen ende met weene.

---

[1]) IV, 236—238 en 241—264; vgl. V, 1.8—136. Voor andere op den Limborch gemaakte verbeteringen verwijs ik naar De Vries' *Taalzuivering*; mijn *Tekstcritiek* en sommige artikelen in den *Taal- en Letterbode*. Voor de gebruikte verkortingen der mnl. boeken verwijs ik naar den Index op het Mnl. Wdb.

Op de door Van den Bergh in het Gloss. gedane vraag: »Kan het hier *verbranden* beteekenen?" moet natuurlijk ontkennend worden geantwoord. Het heeft wèl dien zin, IV, 1742:

hi dede ghereiden
Een groot vier van droogen houte:
Hi woude dat (*het kind*) saen *versmoute*,

maar op de beide andere plaatsen is daaraan geen denken. Het is daar de transitieve opvatting van *versmelten*, in den zin van *verzinken*, *te niet gaan*, *wegzinken*, in welken zin wij ook met een pers. als ondw. het ww. *wegsmelten* gebruiken, vooral in de uitdr. *wegsmelten van zaligheid* of van eene andere geestelijke of mystieke aandoening (lat. *tabescere*). Ook in het mnl. is deze opvatting zeer gewoon, zoo b.v. Ruusb. 3, 228: »al begheert ooc die ziele *versmelten* ende vernieuten in minnen;" 176: »alsoe dat wi *versmelten* selen van minnen ende van bliscapen in hem," e. e. Men kan het transitieve *versmelten* hier ook zeer goed weergeven door *versmoren*; de intrans. opvatting *versmoren*, *versmachten* is weder eigen aan het ww. op de volgende plaats uit *Vaderb.*, 272 *a*: »Ich en hadde all mit allen hier negheen water, ende ich *versmalt* alte anxtelijck."

I, 1676:

(si) willen hare .....
Doen becopen dat icse minne,
Ende daer si niet en hevet inne,
Dat wetic wel dat dus sal siin.

De bedoeling van den derden regel kan geene andere zijn dan: *waaraan zij geen schuld heeft, hetgeen zij volstrekt niet helpen kan.* Bekend is in 't mnl. de uitdrukking *hebben ane iet*, d. i. *recht op iets hebben.* Zoo b.v. in de regels uit *Rein.* I, 122:

Hadder Cortois iewet *an* (nl. *aan de worst*),
Dat was bi niemene dan bi mi.

Doct. II, 3415:

Als een drossate , ...
Die bestimt sijns heren goet.
Ane tgoet en *heeft* niet die drossate,
Maer hi bestimmet ter meester bate.

Sp. I[5], 52, 36:

Herodes, die niet eene bone
En *hadde an* dat conincrike,

»die niets ter wereld met het koningschap, de koninklijke waardigheid te maken had, er volstrekt geen recht op kon doen gelden;" lat. *princeps alienigena.*

Zoo ook *R. v. Utr.* 2, 156, 164, 220, 224; enz. Deze beteekenis, nl. *uit te staan hebben met iemand*, vindt men ook op eene bedorven plaats bij onzen schrijver, nl. VI, 2446; aldaar zegt eene Venetiaansche vrouw tot de als arme vrouw verkleede koningin Sibylle, die haar toevlucht bij haar zoekt:

»Ghi hebt soe overscone lijf,
. . . . . *haddi* iet *an*
Mi, soe en liet u gheen man;
Men soude tallen tiden
Om u mine dore opriden."

Zooals de woorden hier staan, geven zij geen gezonden zin. Men moet de voornaamwoorden *mi* en *u* in deze regels van plaats doen verwisselen, en lezen:

haddic iet an
U, soe en liet *mi* gheen man:
Men soude tallen tiden
Om u mine dore opriden,

d. i. »indien ik iets met u uit te staan had, mij met u inliet, dan zou geen mensch mij met rust laten."

In eene min of meer gewijzigde opvatting lezen wij de uitdr., *Lsp.* III, 3, 806:

Doe diere abdissen dochte,
Dat sire niet *an hebben* mochte,
Gheboot si hare handelinghe
Op ghehoorsamheit, dat sire ghinghe,

d. i. »Toen de abdis zag, dat zij geen vat op haar had, dat zij met redeneeringen niets op haar vermocht, dat zij haar recht op haar met zachte middelen niet kon doen gelden, gebood zij haar onmiddellijk te gaan met een beroep op de gehoorzaamheid waartoe zij verplicht was";
en *Rijmb.* 19998:

Doe quam hi van Jherusalem,
Ende brachte XL dusent man.
Hi sach dat hiere niet *hadde an*,
Ende gaf hem ghiften ende mieden,

d. i. »hij zag dat hij geen vat op hem zou kunnen hebben, dat hij niets tegen hem zou kunnen uitrichten." Lat. »*videns quod non posset extendere manus in eum, honoravit eum.*"

Nu het alzoo vaststaat, dat de uitdr. *hebben an iet*, waarvan wellicht eene herinnering voortleeft in de bijbelwoorden »de overste der wereld komt en *heeft aan* mij niets" (*Joh.* 14, 20), de bet. heeft van *recht hebben op* (zie ook Mnl. Wdb. 1, 68, op aen), is het zeer natuurlijk dat zij ook de bet. *schuld hebben aan* ontwikkelde. De begrippen *recht* en *schuld* wisselen in 't mnl. herhaaldelijk in dezelfde woorden af. Zoo heeft b. v. de uitdr. *sculdich sijn* niet alleen de tegenwoordige beteekenis, maar ook die van *gerechtigd zijn*, *recht hebben*, *vrijheid hebben*, *mogen*. Zie *Tekstcrit.* 19. Het eene begrip is dan ook het passief van het andere. *Ons recht* is datgene, wat anderen aan ons *schuldig zijn* of jegens ons *verplicht*. Duidelijk blijkt dit ook uit het znw. *scout*, o. a. op de volgende plaats:

Esopet XXXV, 13:

Du loops metten herten int wout:
Wien heischic dan mine *scout*?

d. i. *hetgeen mij toekomt*, *de schuld aan mij*. Deze eigenaardigheid vindt men bij verscheidene woorden in 't mnl. terug. In 't Mnl. Wdb. is er opmerkzaam op gemaakt, o. a. dat mijn belof niet alleen bet. *mijne belofte*, maar ook *hetgeen aan mij beloofd is*; sijn eet niet alleen *de eed door*

hem gedaan, maar ook *de eed die aan hem, in zijn belang gezworen is.* Zie ook *Lsp.* Gloss. op scout.

I, 2252:

Dan radic wel dat men bejaghe
Ane den keyser, dat hi neme
Dese joncfrouwe, dat hi gheteme.

Deze regels zijn in de war. Nu kan men aan de hand der Variant de verwarring doen ophouden, door te lezen:

dat hi neme
Dese jonfrouwe mit heme,

doch dan is de lezing van het tekstbs. volstrekt niet verklaard. Het woord *getemen*, d. i. *zich verwaardigen, iets niet beneden zich achten*, mnl. ook *gewerden, gewerdigen, geroeken* (= hd. *geruhen*, dat men volstrekt niet met ons *berusten* moet vergelijken), is hier bovendien volkomen op zijne plaats. Doch men moet de beide laatste deelen van de regels omzetten, en lezen:

dat men bejaghe
Ane den keyser, dat hi gheteme
Dat hi dese jonfrouwe neme.

Ik zou van deze verbetering, welke reeds jaren geleden door ons medelid De Vries gemaakt werd op een der aangename zaterdag-avonden, dat wij mijne bezwaren tegen den tekst van den Limborch en vragen naar aanleiding daarvan gemeenschappelijk bespraken, niet gewagen, indien het mij niet de aanleiding gaf om eene soortgelijke verbetering te brengen in den tekst van *Die Borchgravinne van Vergi*, nl. vs. 316 vlg. De Hertog van Burgundië, opgestookt door zijne boosaardige vrouw, wil het geheim uitvorschen der liefde van een zijner meest geziene ridders, welke hem door zijne vrouw genoemd was als het toeleggende op hare eer. De Hertog gelooft dit niet, en wil nu zekerheid hebben, dat de ridder eene andere schoone bemint. Hij neemt hem daartoe onder vier oogen, houdt zich alsof hij het gehoorde gelooft, en zegt hem (vs 297 vlgg.):

wildi mi nu ter stat
Sweren ende gheloven dat . . .,
Dat ghi mi selt die waerhede
Segghen, die ic u vraghen sal . . .,
Ic saels mi wel houden an u,
Ende saels di wel verdraghen nu
Der wanconst ende der talen . . .
Die ic hier ghelove wale,
Die mijn wijf voor waerheit seide.

d. i. »dan zal ik u kwijtschelden den rechtmatigen wrok, dien ik tegen u koesteren mag om de woorden welke ik van mijne vrouw aangaande u, zooals ik geloof naar waarheid, vernomen heb". In den laatsten regel zouden wij zeggen:

Dat mijn wijf voor waerheit seide,

afhangende van *geloven*. Doch vgl. Aant. op *Theoph.* vs. 442, en Mnl. Wdb. op die, kol. 150.

De ridder wordt bedroefd, daar hij gaarne goede vrienden bleef met zijn heer, omdat hij anders licht van het hof en dus ook uit de nabijheid zijner geliefde zou kunnen worden gebannen:

Hieromme soe peinsde hi doe,
Entie here sprac hem toe,
Ofti sal doen sijn begheren,
Hi wil hem in trouwen sweren.

Deze laatste regels nu zijn niet in orde. Het is niet de hertog, die zweren moet, maar de ridder. Ook staat er geen obj. bij *sweren*, en als de hertog hier een eed deed, dan zou er bij moeten staan, waarin die bestond. Van den ridder is het bekend, welken eed hij doen zou, nl. dat hij op de hem nog onbekende vraag van den hertog de waarheid zou zeggen.

Men leze daarom:

Ofti hem wil in trouwen sweren,
Hi sal doen al sijn begheren.

d. i. »als hij dien eed wilde doen, dan kon hij alles van hem gedaan krijgen". Daarop wordt dan, in vs. 323, door den ridder de eed gedaan, die zulke noodlottige gevolgen zou hebben.

Eene dergelijke verbetering moet men ook maken, *Limb.* XII, 993:

Of men hem die scone jonfrouwe . . .
Celidonien gheven, want hise soude
Gherne trouwen, opdat hi woude.

Men leze:

Of men hem . . . . . .
Celidonien gheven woude,
Want hise gherne trouwen soude.

Of misschien nog eenvoudiger is de verbetering:

Of men hem . . . . . .
Celidonien *gave*, want hise soude
Gherne trouwen, opdat *si* woude.

II, 1:

Alse alle die crude beghinnen spruten,
Entie liewerke hare muten
Ghelatet van trouwen, die si weet
Dat die scone zomer ontfeet,

d. i. »wanneer de kruiden zich beginnen te vertoonen, gaan uitspruiten, en de leeuwerik haar winterverblijf verlaat (de woorden *gelatet van trouwen* (var. *ghelaten*) zijn niet boven bedenking verheven), daar zij weet, dat de schoone zomer begint". Voor *ontfeet* heeft de var. *intsteit*, d. i. *ontsteet*. Indien de lezing van het teksths. juist is, dan moet *ontfaen* de bet. hebben van *aanvangen*, *beginnen*, mnl. *anevaen* of *anegaen*. Is dit mogelijk? Daar ook *aanvangen*, trans. en intr. de bet. van *beginnen*, en het mhd. *entvâhen* ook de bet. van *aanvangen* heeft (Lexer 1, 562), aarzel ik niet deze vraag toestemmend te beantwoorden. Andere voorbeelden van dit gebruik van het woord zijn mij uit het mnl. niet bekend. Doch in geen geval moet men hier denken aan een ww., dat in vorm met hd. *entfachen* overeen-

komt. Dit is in 't hd. zelf van jonger dagteekening en bestond evenmin in 't mnl. Wèl komt eene enkele maal een mnl. *ontfengen* voor in den zin van *ontbranden*.

II, 1130:

Dese es den sinen te verre ontflaen.

Slaat men het gloss. op, dan leest men: »ontflaen, ontvloden, om het rijm." Voor welken vorm *ontflaen* om het rijm gebruikt wordt, wordt er niet bijgevoegd. Toch niet voor *ontvloden*? Men zou dit uit de woorden kunnen opmaken. Doch *ontvloden* is geen mnl.; het part. van *ontflien* luidt *ontfloen*. En al lijkt dit nu iets meer op *ontflaen*, dan *ontvloden*, zoo is toch de tijd reeds lang voorbij, dat men meent, dat onze mnl. dichters tot alles in staat waren »om het rijm". Men leze daarom *ontgaen*. Het woord *ontfloen*, dat vier regels vroeger voorkomt, zat den schrijver zeker bij dezen regel nog in het oor.

II, 1252:

Nu radic wel over goet,
Dat wi onse liede doen gereiden
Ende wi margen metter vroecheiden
Een lettel vore der sonnen,
Eer si wt comen connen.

In den vierden regel ontbreekt het onmisbare ww., dat met geringe moeite kan worden hersteld. Men leze:

Een lettel *varen* vore der sonnen.

Voor het bijna gelijkluidende *vore* is *varen* uitgevallen.

III, 470:

De jonkvrouw van Milaan zendt haren gezant tot Heinrijc van Limborch, om hem hare hand aan te bieden. De bode kleedt dit op de volgende wijze in:

Nu en wetti wat miin jonfrouwe vri
U doen te eren ente lieve,
Dan wert here van hare van uwen gerieve,
Dat si u maect here ende voghet
Van al desen goede,

d. i. »Nu weet mijne meesteres u geen beter bewijs harer achting en liefde te geven, dan u heer en voogd van al deze bezittingen te maken, indien gij althans niets daartegen hebt". Men leze dus:

Nu en weet wat miin jonfrouwe vri
U doen te eren ende te lieve,
Dan (waert, here, van uwen gerieve)
Dat si u maect here enz.

Wij zouden zeggen: »Nu en weet mijn jonfrouwe vri wat u doen", doch de mnl. constructie bij *weten* met een afh. vraagzin wijkt van de onze af. Vgl. »wistic di wat geven"; »si en wisten hem waer bergen"; »hine wister wat seggen toe"; »en wist u vroeder man waer toghen"; »want si in ghere manieren waer wisten halen ander hout", voorbeelden, aangehaald in Gloss. *Ferg.* op weten, waar deze eigenaardige constructie besproken wordt.

III, 571:

Ende es van der werelt bloeme
Van ridderscape, die ic noeme.

Noemen heeft hier de niet gewone beteekenis van *vereeren*, *roemen*. Zoo b.v. ook *Troyen* 7947:

Om der Goden wille, die wi *nomen*.

Gewoner is in deze beteekenis *dicke noemen*, eig. *iemands naam altijd op de lippen hebben*. Men vindt de uitdr. b.v. *Lanc.* III, 5060:

Vorden here, die wi dicke *nomen*.

Rijmb. 26032:

Pieter, diemen dicken *noemt*,

d. i. *die beroemd is, dien ieder kent*. Zoo staat ook ergens »Hercules, diemen dicken *noemt*", doch de plaats waar, is mij ontschoten. Vgl. het fr. *renommée*, dat op dezelfde gedachte berust.

III, 1148:

Esser banderside ooc iet,
Dat miin liif nemen mochte,
Of vinghe, soe warict sochte
Al tenen cranken ende comen.

In den derden regel is iets niet in orde; de vorm *warict* is niet te verklaren. Bovendien is *sochte*, d. i. *op eene aangename wijze*, met *cranken ende* in den volgenden regel in lijnrechte tegenspraak. Men leze daarom: »soe waric *onsochte* enz".

III, 1281 vlgg. lezen wij eene merkwaardige tegenspraak:

Nu heeft die Cleto enen sone,
Nidicheit soe heet die gone,
Ende heeft ene vrouwe ghetruwet,
Die nie en wert ghehuwet,
Dat sal mi al miin leven rouwen,
Miere vrouwe Hoverden moetsi (*l.* mo esti) truwen.

Hij heeft eene vrouw getrouwd, die nooit gehuwd werd! Is er een sterker voorbeeld denkbaar van terugnemen met de andere hand hetgeen men geeft met de eene? Men leze:

(hi) heeft ene vrouwe ghetruwet,
Die nie en *was* wert ghehuwet,

»die niet waardig was getrouwd te zijn, die nooit een man had moeten krijgen," iets dat men zich van »vrouwe Hoovaardij" zeer goed begrijpen kan, immers welke kinderen komen er uit zulk een huwelijk voort? De dichter zegt het in de volgende regels: »Discordia, giericheit, roem (*ijdelheid*), diefte en achtersprake (*laster*)". De ellips van een infinitief bij w e r t is in 't mnl. niet ongewoon. Voor voorbeelden uit de 17de eeuw zie men Huyd. *Proeve* 1, 185. Nog heden is »waard geprezen" = *prijzenswaardig* niet ongehoord.

III, 1347:

Uwer suster die ghi souken vaert
Heeft mi leet ooc ende onwaert.

Dat een ellipt. gen. van vrouwelijke verwantschapsnamen voor een acc. in de plaats staat, is bekend, en dit blijkt wel het duidelijkst uit plaatsen, waar de 4de nv. van een ml. en de 2de van een vr. woord afhangen van hetzelfde ww., als b.v.: »Hi groette sinen vader ende siere moeder"; vgl. *Mnl. Wdb.* 2, 943. Doch dat diezelfde ellipt. gen. ook voor nominatief kan staan, is minder bekend en, zoover ik weet, nog nooit opgemerkt. In de zoo even medegedeelde regels vinden wij daarvan een voorbeeld.

IV, 94:

Wat overdade of wat quade
Hi dede siere (*l.* sinen) vader ende siere moeder,
En constene niemen gemaken vroeder.

Echites is krankzinnig geworden, of althans tot een staat van ontoombaren hartstocht vervallen, en het zou dus den schijn hebben, alsof in den laatsten regel de gedachte uitgedrukt was: »Niemand kon hem tot een beter inzicht brengen". Doch dan zweven de beide voorafgaande regels in de lucht, terwijl zij juist afhangen van den 3den, die aldus moet gelezen worden:

En conste *u* niemen gemaken vroeder.

»Hoeveel schande hij over het hoofd zijner ouders bracht, zou u (waarde lezer!) niemand aan het verstand kunnen brengen". Reeds meer merkten wij onnauwkeurigheden en verwarring op in het gebruik der voornaamwoorden; ziehier nog enkele andere plaatsen:

II, 1580:

al waert dat ict doen woude,
Die hertoge van Oosterike
En lietic niet om al erterike.

Daar dit gezegd wordt tot den gevangene Heinrijc, leze men in den laatsten regel:

En liet*u* niet om al erterike.

VII, 920:

Soe wat riddren diene becande
Die hem wel ghehandelt heeft,
Groten prijs hi hem gheeft.

Men leze: »die *hi* becande die hem wel ghehandelt heeft", d. i. *waarvan hij vernam, dat hij zich goed gehouden had.* Het wederk. ww. *hem handelen* staat ook *Belg. Mus.* 1, 294 (hem handelen als een here) in de bet. *zich houden, zich gedragen.*

VII, 1298:

Demophon den coninc,
Diene (*l.* dien hi) swaerliic ontfinc:
Soe deden Demophon weder.

VIII, 1503:

Oec geraecti (*l.* geraecten) Demophon weder
In die kinmiere.

1610:

Soe moeti bliven emmermere
Met hem (*l.* mi) ende miin ridder mede.

IV, 810:

Wi (*l.* si, nl. *de kinderen*) moghen ....
Merken ende leren kennen
.... die ridders.

IV, 1032:

Haesteliic stont hi op weder,
Ende seide: »Wicht, wat waenstu?
Wiltu di noch weren nu?
Ja ghi, dunct mi, sem mine ere.
Ghi beteret mi soe sere;
Conen vliegen soe sere biten?

In den voorlaatsten regel is door De Vries voor *betéret* (want van *béteren* kan geen sprake zijn) in de plaats gesteld *beseret*, dat zeker een uitstekenden zin geeft, en in 't mnl. niet ongewoon is. Zie Mnl. Wdb. op beseren. Doch indien men dezelfde gedachte kon uitdrukken zonder eene

verandering te maken, dan zou dit toch de voorkeur verdienen. In het Mnl. Wdb. is geen ww. betéren te vinden, en in de verwante talen schijnt het niet voor te komen. Doch *teren*, eng. *tear*, got. *tairan*, hd. *zerren* en *zehren* beteekenen *rukken en plukken aan iets*, *het scheuren*, *lichamelijk letsel aan iets toebrengen*. Kan nu dit begrip niet met *be*-worden samengesteld in de bet. van plaatselijke uitbreiding, de werking over de geheele oppervlakte van iets? *Betéren* bet. dan *iemand doorwonden*, *met kwetsuren bedekken*; met eene zaak als voorw. *vernielen*. Ik voor mij zie hiertegen geen bezwaar, en des te minder, daar het woord op eene tweede plaats schijnt voor te komen, waar het tot heden niet opgemerkt is, nl. *Wap. Rog.* 1828:

Of so (*de ziel*) haer van der doghet went
Ende int mesdoen willens verblent,
Te rechte so daer af eert
Wrake, diese bet heert.

D. i. »indien de ziel zich willens en wetens afwendt van het rechte pad, dan is het niet meer dan billijk, dat zij daarvoor oogst eene straf, die haar »*bet heert*", ik lees daarvoor in één woord *betheert*, d. i. *beteert*, 3den pers. van *beteren*, in den zin van *verscheuren*, *vernielen*, *vernietigen*. Eene betere verklaring is, dunkt mij, voor dit tot heden onverklaarde woord niet te geven, dan deze, die ook hier niets verandert, want desnoods zou de onorganische *h*, die meer achter *t* gevonden wordt, kunnen blijven staan. Zie Franck, *Mnl. Gramm.* § 8, en *Gesch. v. Antw.* 2, 619: *gathe*. Blijken de gronden voor deze bewijsvoering tegen den tijd bestand, dan zal in het supplement op het Mnl. Wdb. het ww. betéren worden opgenomen.

IV, 1070:

Hi geraectene boven doore,
Dat hise hem sneet al dore
Entie cavene met ontwee.

In het Gloss. op *Ferguut* op canefbeen heb ik deze plaats besproken, en voorgesteld *cavene* te veranderen in

caneve, hetgeen eigenlijk geene verandering is, want *n* en *u* zijn vaak niet te onderscheiden. *Caneve*, d. i. *kaak*, waarvan dan *canefbeen*, d. i. *kakebeen*, is, geloof ik, eene aanwinst te noemen voor de taal, te meer daar het, zoover bekend is, nergens elders voorkomt. Misschien is het woord verwant met *koon*, d. i. *kaak*, en hoogerop met *kauwen*. In Vlaamsche dial. bestaat een woord *kane* in de bet. *kaakslag* Schuermans, i. v.). Een in *Gesch. v. Antw.* 2, 619 voorkomend woord *caneve* kan ik tot heden niet thuis brengen. »XI *caneven*, daer af dat de VIII aen de twee doren sijn, ende III aen de pyle daer de doren aen hanghen; van den naghelen daer de spanghen ende *caneven* ende doren mede henaghelt sijn". Er is sprake van het aanleggen van versterkingen der stad. Bl. 621 vinden wij daarvoor *cavene*, doch dit is, als in *Limborch*, eene verkeerde lezing: »Vier yseren *cavenen*, daer de viere hoeke vanden drayboeme ooc mede ghevest sijn." De bet. schijnt te zijn *klamp*, *bout*. Daar er nu in het germ. een woord *kaak* bestaat met de bet. *houten klamp aan een deur*, grondbet. *pin*, *bout* (Franck op kaak, 2de Art.), zoo kan *caneve*, dat *kaak* beteekent, dezelfde beteekenis gehad hebben. Doch dan heeft Franck ongelijk, als hij *kaak* in deze beteekenis brengt tot *kaak*, *schandpaal*; het behoort dan bij *kaak*, kinnebak, kakebeen.

IV, 1673:

Dat dese cleine creature,
Die heeft soe scone figure,
Moet jammerlic verdreven siin!

Het kindje van Europa van Milaan en Heinrijc van Limborch, waarvan hier sprake is, zou worden van kant gemaakt. »Natuurlijk", aldus zegt Cosijn, *T. en Lettb.* 1, 243, eischt dus de samenhang iets anders dan *verdreven* en wel *verdorven*. Men wilde 't kind *dooden* (vs. 1695), niet *verdrijven*, als de copiist meende. *Sapienti sat.*" Ik zou willen voorstellen, de beide laatste woorden te veranderen in *Sapienti nimis*, want elke verandering is overbodig. Mnl. *verdriven*, d. i. *verdrijven, verbannen*, heeft uit deze bet. ontwikkeld die van *in het verderf storten*, *verderven*, *verdoen*,

lat. *perdere.* Deze ontwikkelingsgang is zeer natuurlijk en wordt bevestigd door het woord *ellende*, dat uit de bet. *ballingschap* die van *toppunt van ongeluk* heeft ontwikkeld. Voorbeelden geeft ons de *Limborch* zelf, b. v. III, 1036:

soude men ooc die vrouwe *verdriven*,
Soe es onrecht al te verre,

lees: soe es *mijn recht* al te verre (*var.*). Vgl. 916:

Men werpse int vier, die pute.

IV, 336:

Inne wille u met allen niet *verdriven*,

d. i. *ongelukkig maken.*

V, 2146:

dat ic niet late (*l.* laten) *verdriven*
En wille den keyser rike:
Vaerten bescudden tilike.

XI, 672:

Dese bant mach hi vergaen
Ende werden al begheven,
Ende waermet hi wert *verdreven*?

d. i. *te niet gedaan.*

Rijmb. 18301:

Ay, here, seit soe (*Esther*), ghef mi mijn leven
Ende minen lieden: wi sijn verdreven;
Ay God, dat men ons vercochte!

Het mhd. *vertrîben* heeft dezelfde bet., nl. *vertun*, *durchbringen.* Vgl. Lexer 3, 275, en ald. 276: *vertrîbenlich*, d. i. *verderblich.* En ligt niet hetzelfde begrip ten grondslag aan onze uitdr. *den tijd verdrijven*? Het grondbegrip daarvan is niet *het verjagen*, *wegjagen* van den tijd, naar het *stuk maken* of *dooden* er van, van welke uitdrukkingen wij ons ook in denzelfden zamenhang bedienen, al zijn zij minder edel, en al geven zij meer nog dan *verdrijven* te kennen, dat de tijd nutteloos wordt doorgebracht, verloren gaat.

IV, 1826:

Her Echites . . . . . .
Nam tkint ende cussent an den mont,
Ende voer ter selver stont
Der moeder die blide wes.

Om den zin te herstellen, leze men deze regels aldus:

(Hi) nam tkint . . . . . .
Ende voer*det* ter selver stont
Ter moeder, die *was* blide *des*.

V, 329:

Dus soe bleef hi liggende daer
Vore Sessoen oppenbaer
Lettel meer dan twee daghe.
Evax naemt in overdraghe
Ende seide: »Here, wat liggen wi hier
Ledich."

Blijkbaar is de bedoeling: »De voortvarende Evax kon die gedwongen rust niet uitstaan". Kan dit denkbeeld uitgedrukt worden door *iet in overdrage nemen*? *Overdrach*, van *overdragen*, bet. *translatio*, *traditio* (Kil.); òf *verdrag*, *overeenkomst* (Oudem. 5, 498; de bet. *overleg*, *bedenking* is door Oudem. t. a. p. voor deze plaats opzettelijk vervaardigd). Het is dus hier niet het gepaste woord. Doch waartoe lang gepraat over deze bedorven lezing, daar ieder onmiddellijk gevoelt, dat het begrip: *iets niet kunnen verdragen*, *iets is mij onverdraaglijk* uitgedrukt moet worden door het znw. *onverdrach*. *Verdrach*, als verbale stam, bet. *het verdragen*; *onverdrach* is dus *het niet* (*kunnen*) *verdragen*. Kil. vertaalt het door »impatientia, intolerantia", en Dirc Potter gebruikt de uitdr. »enen leet ende onverdrach doen" (*MLoep* IV, 2203), voor *wat iemand niet verdragen kan*. Doch wat ons vooral te stade komt, is het feit, dat in den *Limborch* nog eens hetzelfde woord gevonden wordt, en wel VIII, 1251:

Sonderlinghe die Sarrasine
Hadden van rouwen de meeste pine
Ende soe groot *onverdrach,*
Dat ment versegghen niene mach.

Hier en *MLoep* bet. het woord hetzelfde als mnl. ongedout, dat van *dulden* komt, en *dulden* is gelijk *verdragen.* Het mnl. *ongedout* was niet hetzelfde als ons *ongeduld*, doch beteekende *smart*, *verdriet*, *leed*, eig. *wat men niet dulden*, *verdragen kan.* Zie V, 1438: swaer gepeins ende *ongedout.* Mij dunkt, deze plaats had den uitgever op het spoor kunnen brengen van de ware lezing. Vgl. ook Oudem. 5, 365.

V, 1027:

. . . . . Echites ende siin gheselle
. . . ghingen ten muere van der stad
Ende sagen hoe ende wat
Die viande daden, ende hoe si quamen
5 Tote vore die porte vele te samen,
Ende scoten inwert sere
Ende sagen hare comen ende hare kere;
Doe versaghen die heren
Hare wtvaren ende haer keren;
10 Niet verre van daer een bosscelkijn.

Hier is geknoeid, want de samenhang ontbreekt en er staat tweemalen hetzelfde. In plaats van de 4 rijmregels op *eren* hebben er oorspronkelijk slechts twee gestaan: vs. 6 »si scoten inwert sere" is geheel onbegrijpelijk; bovendien drukken vs. 7 en 9 hetzelfde uit, en moeten vs. 8 en 9 worden omgezet. De tekst krijgt dan dezen vorm, welke voor iedereen begrijpelijk is:

(si sagen) hoe si quamen
Tote vore die porte vele te samen,
Ende hare wtvaren ende haer keren.
Doe versaghen die heren
Niet verre van daer een bosscelkiin,
Dat dochtem hare gevoech wel siin.

V, 1501:

(Evax) sloughen (*den coninc van Damas*) . . . . ,
Dat hi bleef in een bedwelm,
Ende bleef in onmacht int gereide . . . .
Den coninc bequam doen sine zake
Qualic dochte gaen ter cure,
Hi waende wederkeeren dure
Maer Evax . . . .

Er is hier verwarring ontstaan door het verkeerd begrijpen van *becomen* door den copiist. *Becomen* heeft hier blijkbaar den zin van *bijkomen*, uit eene flauwte, bedwelming enz. Men leze dus:

Doen die coninc bequam, sine zake
Dochte*m* qualic gaen ter cure:
Hi waende wederkeren.

V, 1747:

Soe eerlijc besteldi (*Evax*) sconincs (*van Arragoen*) dinc,
Dat hem belovede die coninc,
Ne ware dat hi sere qual
Van minnen, dat hi al
Alder werelt sere,
Ontsach hi der vrouwe ere.

Evax is verliefd geworden op de koningin, maar wil haar tot geenen prijs in schande brengen: hij zorgt er dus voor, dat niemand ter wereld zijne liefde bemerkt. In overeenstemming met deze gedachte wijzige men den zin aldus:

Ne ware dat hi sere qual
Van minnen, dat hi *h*al
Alder werelt, *want* sere
Ontsach hi der vrouwen ere.

VI, 59:

Een kint dat was al naect
Ende drouch enen brant die blaect

In dene hand, in dandre een spere,
Ghecroont, gherecht, in dier gebere
Ocht ware eens coninx kint.

Wat beteekent hier *gerecht*? Volgens de interpunctie (van den uitgever) is het een bnw., behoorende òf bij *spere* òf bij *kint*. *Een gerecht spere* (deelw. van *rechten*) bet. *een gevelde, een tot den aanval gerichte speer*. Zoo b.v. *Lano*. II, 4333: »(Si) quamen gelopen met *gerechter* glavyen beide"; »Scilt om hals, spere *gerecht*", is de gewone toestand van den ridder, die zich ten aanval gereed maakt. Dit geeft dus een goeden zin. Maar dan zou ook *gecroont* bij *spere* moeten behooren, en dit is ongerijmd. *Gecroont* kan alleen een attribuut zijn van *kint*. Bovendien is het hebben van een *spere gerecht* volstrekt niet uitsluitend het kenmerk van een koningskind. Alles is in orde, wanneer men *gerecht* opvat als bijw. in den zin van *juist*, gewoon mnl. *recht*. *Recht in dier gebare* is in 't mnl. eene zeer gewone uitdrukking; daarvoor vinden wij hier *gerecht in dier gebare*. De komma na *gerecht*, dat door den uitgever niet begrepen is, moet dus vervallen. Voorbeelden van het bijw. *gerecht* vindt men ook *Parth*. 2634: »Dolifanten stonden *gherechte* aen die bome of si sliepen"; 353: »Soudic u die canteele loven *gherechte* (*juist, naar waarde*), die daer stonden boven, daer ware vele toe te doene" (uit mijne Aant. op *Theophilus*, bl. 131, blijkt dat ik, toen ik die schreef, deze plaats nog niet goed begreep); *Doct*. III, 489: »Dits *gherecht* ghelijc".

VI, 295:

Doe riep her Evax sinen knecht
Ende seide: »Vrient, nu berecht
Mi watter buten si."
Die knecht seide: »Wat wetti?"
Die ridder seide: »Ic hoere wale
Dat gheruchte altemale."

De woorden *wat wetti* kunnen niets anders beteekenen dan *wat weet gij*, en het behoeft geen betoog, dat deze vraag

hier volstrekt niet te pas komt. Evax weet iets niet, doch hij wil het gaarne weten. Er moet dus iets anders staan, waardoor uitgedrukt wordt de gedachte: *wat wilt gij weten, wat bedoelt gij, wat trekt uwe aandacht, wat merkt gij op?* Met eene geringe verandering is deze zin der woorden te herstellen, als men leest: *wat mecti? Mecken*, ons *mikken* is hier het ware woord, zooals blijken kan uit de volgende plaatsen. *Franc.* 8834:

(Si) waenden dat soe ware doot,
Want men haer hooft al gescuert *mect.*

Heim. 1483:

Gerechtheit es twivoud *ghemect,*
Dene openbare, dandre bedect.

D. i. »is tweeledig *bedoeld*". Zie verder *Lsp.* Gloss., waar *mecken* omschreven wordt als: »zijne gedachten op iets als op een mikpunt vestigen". De tegenwoordige opvatting van ons *mikken* is ook in den grond der zaak niets anders dan *een doel trachten te bereiken* in eig. zin; de overdrachtelijke opvatting daarvan is die van ons *bedoelen.*

VI, 895:

Doe voeren si wech mettien;
In die stat daer sie sien,
Daer si meest lieden saghen.

Voor *sien* in den tweeden regel moet een ander woord staan. Men leze:

In die stat *dat* si *tien,*
Daer si meest lieden saghen.

VI, 1878:

ic hebbe liever vele
Met u te gane om miin broot
Dan te besittene die bliscep groot:
Daerbi laet varen dit verdriet,
Here, en en vaert mi een twint niet.

Varen in den laatsten regel staat hier in de niet gewone transitieve opvatting *bevreesd maken*, *iemand vrees aanjagen* (voor het eerste *en* moet natuurlijk *ende* worden gelezen). Behalve op deze plaats komt het woord, dat natuurlijk niets met het gewone *varen* te maken heeft, maar van denzelfden stam is als ons *vervaard*, *vervaarlijk*, *gevaar* en *ongeveer*, got. *ferja*, en een denom. is van het gewone mnl. znw. *vare* (vrees), ook voor:

OVl. Ged. 1, 75, 159:

Hets noch ander dinc dat mi *vaert*,
Inne caent niet wel wt mi verdriven:
Ic moet onbegraven bliven
Als ic doot ben, ...
Ghelijc ic ware een doot hont.

Brab. Y. VI, 6484 heeft zich deze bet. gewijzigd tot die van *in gevaar brengen*, *verderfelijk voor iemand zijn*:

ende want
Hertoge Reinout . . . . . .
Int vangenesse was worden vet,
Vaerde hem die locht soe seere,
Doen hi uut der vangenesse quam,
Dat hi corten inde nam.

Deze plaats is belangrijk, omdat er de zwakke vervoeging van dit *varen* uit blijkt, welke men ook a priori verwacht. Het mhd. kent *varen*, zw., in de bet. *belagen*, *iets kwaads tegen iemand in den zin hebben*, en *væren* in dezelfde beteekenissen. Het verband dat er bestaat tusschen de beteekenissen *vrees* en *gevaar* is bekend. Het mnl. *vrese* bet. zeer dikwijls *gevaar*, en het trans. *vresen* even dikwijls *in gevaar brengen*, *bedreigen*, *doen mislukken* (b. v. een oogst).

VI, 2719. Een boosaardige belager van de ongelukkige gewezen koningin van Arragon wil haar dwingen tot zijnen wil. Zij biedt dapperen tegenweer, en voorspelt hem, dat zijn snood opzet hem berouwen zal:

Dadi mi iet, u souts berouwen.

Daarop antwoordt hij:

»Het soude mi al miin leven rouwen,
Liet ict mi dus begheven;
Waendiit mi al ontcreghen?
Neghi, bi Gode", — ende ghinc haer ane.

Wat is *ontcreghen?* Het Glossarium antwoordt daarop niet. Laten wij maar niet lang zoeken naar eene mogelijke verklaring: *ontcreghen* kan niet zijn een inf., dien wij hier behoeven. Het zou alleen kunnen zijn een praet. van *ontcrighen*, dat zou kunnen bestaan in de bet. *iemand iets met geweld afdwingen*, doch het kan daarvan nooit de inf. zijn. Aan een anderen vorm voor *ontcrechten* of *ontcrichten* (d. i. *ontcrachten*, ontweldigen) valt natuurlijk evenmin te denken, en dus moet *ontcreghen* bedorven zijn. Het is niet moeilijk het ware woord er uit voor den dag te brengen. Met eene geringe verandering leze men ontdregen, d. i. *ontdreigen*. *Ontdreigen* kan zoowel beteekenen *iemand iets door bedreiging afpersen*, synon. van mnl. *afdreigen* en het meer gewone mnl. *ontdringen* (vgl. Mnl. Wdb. op *afdringen* en o. a. Hild. *Gloss.*, alsmede het tegengestelde *ontsmeken* bij Hooft, *Granida*, uitg. Leendertz, bl. 162), als *iemand door bedreigingen iets beletten* of *onmogelijk maken*. Vgl. de beide beteekenissen van ons *afbidden*, dat zoowel beteekent *door bidden verkrijgen* (b.v. *zegen*, *geluk*), als *door bidden afwenden* (b.v. *eene ramp*). Zie *Ndl. Wdb.* op afbidden. Dat werkelijk *ontdreigen* bedoeld is, blijkt zonneklaar uit de lezing der var. *intdreuwen*, d. i. hd. *entdrohen*, mnl. *ontdruwen*; zie Mnl. Wdb. op druwen. *Ontdregen* komt, zoover bekend is, nergens elders in 't mnl. voor; het is dus een nieuwe aanwinst, welke niet geheel zonder belang is.

VI, 2748:

doen Sibille sach den here,
Wenese vol beide hare ooghen
Ende seide: Dat moetic toghen,
Dat ic was vrouwe van Arragoen!

De zin der woorden is door twee fouten verduisterd. Men leze:

Dat moetic *doghen*,
Die ic was vrouwe van Arragoen!

d. i. »En dat moet ik lijden, uitstaan, verduren, die vroeger koningin, meesteres van Arragon was!" Dat in 't mnl., als in het hd., het betrekkelijk vnw. aan het pers. kon voorafgaan (hd. *ich der ic*, *du der du*), is in het Mnl. Wdb., op die, met verschillende voorbeelden bewezen.

VII, 67:

Daer vernamen si niemare,
Dat die keyser sere ghewoest ware
Ende sere ghewont in sine zide.

Woesten heeft hier de niet gewone bet. *in het nauw*, *tot het uiterste brengen*. Deze bet. heeft *wüesten* ook in het mhd., nl. *entstellen*, *verderben* (Lexer 3, 983). Het is dus in deze bet. een synoniem van het boven behandelde mnl. *verdriven*. *Woesten* werd in 't mnl. meestal met het objekt der zaak verbonden, doch de uitdr. *gewoest ballinc* bewijst, dat het ook met den 4den nv. van den persoon kon verbonden worden. Men vindt deze uitdr. bij Mieris 1, 518 *a* (*Oorkb.* 2, 338, 85): »Elc man mach comen tot sinen rechte sonder die in den diefbrief es, eer hi *ghewoest ballinc* es ghemaeckt bi brande"; alsmede in eene onlangs door de Belgische Société d'Emulation uitgegeven keur in den volgenden samenhang: »Datmen hemlieden .... danof zal moghen doen houden ende vanghen ghelyc of zy byder (*l.* by den?) daghe ghebannen, bereden, al wettelyc verwonnen ende *ywoest* ballinc elc tzinder hooftkerke utegheroupen ware". De bedoeling zal zijn: *een wettig overtuigd en werkelijk verwezen* (*verstooten*, *uitgeworpen*) *balling*.

VII, 904:

(Die heren) Quamen ten tenten alle gevaren
Te hove, daer wel was ghedient.

Men leze natuurlijk: *uten* tenten.

VII, 1720:

Dochtic nochtan (*l.* Nochtan dochtic) dat in onspoede
Es algader dat ic ghewaghe,
Want u vader ende u maghe
En gaven mi, duchtic, u niet.
Maer duchtic u besiet
Of ghi mi iet moghet minnen.

Het derde *duchtic* is natuurlijk bedorven. Men vervange het door:

Maer *doch radic* u, besiet,
Of ghi mi iet moghet minnen.

De eerste lettergreep van *dochtic* was oorspronkelijk de conjunctie *doch.*

VIII, 492:

Laet ons hier comen noch heden,
Dat wi Echites den coninc
Gherne helpen poenten sine dinc....
Soe ware dorloghe sere ghedaen.

Comen kan niet goed zijn: er wordt een trans. ww. vereischt, waarvan de volgende regels afhangen. Men leze:

Laet ons hier *tonen* noch heden.

Vgl. vs. 756:

(Wi) selen hem *toonen* hoe wi connen spelen.

In den laatsten regel moet *sere ghedaen* worden veranderd in *sciere ghedaen.*

VIII, 672:

Twaren her coninc, in uwen slane,
Soe dunct mi, soe en moeti mi twint.

Heinrijc van Limborch plaagt den reus Polyphemus met zijne nauwlijks voelbare slagen. Men leze daarom:

in uwen slane so en *moedi* mi twint.

Moedi van *moeden*, d. i. *vermoeien*, *afmatten*; of is *moeti* af te leiden van *moeten*, d. i. *ontmoeten*, in den zin van *raken*?

VIII, 1682:

Uwer vrienschap ben ic gheweet.

Geweet komt nergens elders voor in het mnl., en het is ook hier eene verkeerde lezing. In het Gloss. wordt het verklaard door *bewust*, *zeker*, hd. *gewiss*. De glossator vergat, dat het hd. *gewiss* ook in 't ndl. *gewis* luidt. Het woord bestaat slechts in schijn en de steun van den vorm van het ww. *weten* valt weg. Bovendien is de vereischte gedachte niet »ik ben zeker van uwe vriendschap", maar »ik stel er prijs op"; ditzelfde heeft ook de volgende regel met andere woorden:

U gheselscap gheric sere.

Men leze daarom met de var. (die *gemeyt* heeft):

Uwer vrienschap benic *ghemeet*.

d. i. benic *blide*. Evenals *blide*, wordt *gemeet* met den 2den nv. van het causale object verbonden.

IX, 133:

Hi peinsde, hi soude scuwen sine wet
Ende sinen God Mamet.
Ooc peinsdi weder, hi soude haten
Mamet ende sine wet laten.

Voor ons is er geen tegenstelling in deze regels; in 't mnl. wèl, mits men *scuwen* goed opvatte. Dit beteekent het tegenovergestelde van *haten*, nl. *vereeren*, *vreezen* in den goeden zin; lat. *reverere*. Vgl. hd. *scheu*, schroom, eerbiedige schroom.

X, 228:

Wat helpt, dat ict al vermane?
Ic hebbe nu te doene wel.

Men leze:

Ic hebbe nu te doene el,

d. i. (*wel*) *wat anders*. Ook het rijm (*wel: wel*) wordt door deze verbetering in orde gebracht.

X, 1227:

niemen en was daer soe groot,
Hine vruchte dagheliics na sine doot,
Hadde op hem gevallen dlot.

Vruchten is een trans. ww.; dit kan dus niet met *na* verbonden worden. Doch er is een ander ww., dat er veel overeenkomst mede heeft, en evenals beiden (zie *Mnl. Wdb.*) met *na* wordt verbonden, nl. *wachten*. Aldus moet hier gelezen worden. De bedoeling is: »er was niemand zoo voornaam, of hij kon iederen dag den dood verwachten".

XI, 440:

Hierbi dunct mi . . . . . .
Al eist dat hi (*de koning*) mogende si; . . . .
Vort es starc vore alle dinc
Die wiin; . . . . . .
Maer . . . . die vrouwen ongeloghen
Siin alremeest vermoghen.

Er heeft hier eene opklimming plaats in de gedachte, waaraan de uitdrukking van het eerste lid niet beantwoordt. Doch de zin wordt hersteld, indien men voor *al eist* leest *alrierst*, allereerst, ten eerste.

XI, 830:

Het doet minne ende niet el,
Die u besegen doet die oeghen,
Want si es daer vore getoghen
Ende doet uwen sin sceden sere.

Het ww. *besegen* kan hier onmogelijk de bet. hebben van *gebruiken*. Dit zou in lijnrechten strijd zijn met hetgeen de zin eischt. Deze is: »de min verblindt u het gezicht, want zij plaatst zich er voor en beneemt u uw denkvermogen". Er moet dus een ww. staan, dat de bet. heeft *bevangen*. Dit kan nooit door *bésegen* worden uitgedrukt.

Doch er is een ander middel, om den zin te verklaren, zonder eene letter te veranderen. Men leze nl. *beségen*, d. i. *beseggen*. Zoo als in 't Mnl. Wdb. is aangetoond, heeft het deelw. *beseit* in 't mnl. de beteekenis *bevangen*. Zoo is reeds ohd. *bisaget* en *bivangen* verbonden. Zoo ook *L. o. H.* 1698: »met sonden beseit ende bevaen". De bet. der vereenigde uitdr. wordt door Graff weergegeven met *irretitus*, verstrikt. In dezen zin staat *beseit* bij Stoke V, 1107 *var.*: »Her Jan voer, ende voerde mede van sinen vrunden...., die hi betrouwede alrebeste, dus bleef hi *beseit* int leste". *Verstrikken* is hier juist het begrip, dat wij behoeven. Men moet nu *beségen*, dat van *doen* afhangt, òf als intr. ww. opvatten, hoewel dit nog niet eens noodzakelijk is (zie Mnl. Wdb. op doen, kol. 241), òf *doen* als hulpww. opvatten. Van de onb. wijs van dit ww. was tot heden geen voorbeeld uit het Mnl. opgeteekend. Hoe dit ww. aan deze bet. gekomen is, is niet volkomen zeker, doch het is zeer waarschijnlijk, dat men den oorsprong der bet. te zoeken heeft in het uitspreken van tooverformules, waardoor men iemand onder een zekeren geheimzinnigen invloed brengt, hem aan zijn wil onderwerpt. *Beseggen* is dan in deze bet. een synon. van *belesen*, dat in dezen zin meer bekend is. Zie Mnl. Wdb. op belesen, en vgl. lat. *incantare*, fr. *enchanter*.

XI, 871:

Ver Venus es coninceghinne,
Als ic u seide, over die minne,
Gheweldich na hare manieren.

Zooals zoo vaak in den *Limborch* zelf en in vele andere uitgaven van mnl. teksten, is de zin door de leesteekens van den uitgever onduidelijk geworden. De bedoeling is niet »coninceghinne over die minne", hetgeen ook geen juist begrip zou zijn, en zeker niet hetzelfde als *godin der liefde*, wat veel meer zegt, maar »Venus is coninceginne, over die minne geweldich", d. i. met oppermacht op het gebied der minne. Zóó alleen komt de bet. van *geweldich* tot haar recht. De woorden *na hare manieren* hebben niet

eene sterk sprekende of uitkomende beteekenis, en zouden zonder den zin te schaden kunnen worden weggelaten. Doch het heeft ongeveer dezelfde bet. als ons »*op mijne manier*", d. i. *volgens mijn aard, mijne wijze van doen, met mijn karakter of aanleg in overeenstemming.* Geweldich wordt in den zin van *machtig, meester, te zeggen hebbende, de vrije beschikking hebbende,* meestal verbonden met een 2den nv. of eene bep. met van; het laatste staat b.v. *Lsp.* II, 40, 11; »Augustus was deerste keiser . . . *gheweldich van* al aertrike"; Stoke III, 952: »(Hi) liet hem daer *gheweldich* maken *van* den Roomschen Conincrike"; Heelu 514: »God die alle dinc mach geven na sinen wille, want hi daeraf *gheweldich* (d. i. *vrijmachtig*) es". Doch ook de constructie met *over*, die thans de gewone is, is in 't mnl. niet zonder voorbeeld; zie b.v. *Gulden Troon, f.* 47*c*, waar van Maria gezegd wordt dat zij was: »*Over* die godheit (*Christus*) *geweldich* mit rechter moederliker wise."

Naar aanleiding van het zoo even besproken woord, wil ik even uwe aandacht vestigen op een woord dat door den Heer Gailliard, den bewerker van het Glossarium op den »Inventaire des Archives de Bruges" in den mnl. woordenschat is opgenomen, doch niettemin een onding, waardig in een museum van monstra horrenda, of in eene *Taalzuivering* te worden opgenomen. In eene copie van een brief van 1428 lezen wij (*Invent. v. Br.* 4, 492): »Dat ic alle dese voorscrenen (*l.* voorscreven) punten, voirvairden (*l.* voirwairden) ende gheloiften *gheweltout* ende lijflijc ten heylighen ghezworen hebbe te houden ende wail te voldoen sonder eenighe inbrekinghe ende zonder eenich arghelist of nieuwe vonde (d. z. *uitvluchten*) daer in te zoucken." Van het onverstaanbare woord gheweltout lezen wij in het bovengenoemde Glossarium de volgende verklaring »gheweltout, *geweld uit*, sans contrainte", welke uitdr. uit eene fr. oorkonde wordt aangevoerd ter nadere bevestiging. Kan men zijne oogen gelooven, als men deze verklaring leest, welke ons herinnert aan het dwaasste, dat ooit op het gebied van mnl. woordverklaring is te berde gebracht? Gheweltout, d. i. *geweld uit*! Wie heeft ooit van eene dgl.

samenstelling gehoord, wie ooit van een ndl. vorm *out* voor *uit*! Doch wat moet er dan in de slordige copie gelezen worden? Een bnw. of bijw., ongeveer van dezelfde bet. als lijflijc, bij het ww. sweren, d. i. *met aanraking der reliquien* (vgl. den mnl. term vancheiligen) is niet bekend. Er zal dus waarschijnlijk een onkenbaar geworden deelwoord moeten staan, waarvan de voorafgaande obj. afhangen, en dit zal ongeveer de bet. moeten hebben van *bewilligen*, *toestaan*. Welnu, in plaats van *geweltout* leze men, met eene geringe verandering, welke graphisch zeer goed te rechtvaardigen is, gewelcoirt, d. i. *gewilcoirt*, van het overbekende *wilcoren* of *willecoren*, dat juist de vereischte beteekenis heeft. De *c* en de *t* verschillen zeer weinig in de Hss., en *ou* is voor het oorspronkelijke *oir* in de plaats getreden.

XII, 1047:

Here, goet bode en mach lichte niet
Messeggen, daer hem af messciet.

Messeggen is onjuist, en door den klank van *messciet* in den tekst gekomen. Men leze *seggen*, en vgl. III, 447:

Here, goet bode en mach lichtelike
Niet *melden*, dat hi qualike
Wert ontfaen in eneghen hove.

d. i. »Iemand die eene goede tijding brengt, zal niet licht slecht ontvangen of bejegend worden".

Hiermede nemen mijne verbeteringen een einde. Nog lang niet alles is tot klaarheid gebracht in den roman, waarvoor ik, in weerwil van zijne vele gebreken, altijd eenige voorliefde blijf behouden, omdat ik er zooveel mnl. uit geleerd heb, en nog steeds, gelijk u uit de voorgedragen bladzijden blijkt, uit blijf leeren. Doch veel kan eerst worden opgelost door de vergelijking der beide in het begin genoemde handschriften, en ik hoop vroeger of later ook tot het aanwenden van dat middel der critiek in de gelegenheid te zijn.

HANDSCHRIFTEN UIT HET EILAND FORMOSA.

MEDEDEELING VAN

H. KERN.

Toen Klaproth in het *Journal Asiatique* voor de maand October 1822 eene verhandeling uitgaf »*Sur la langue des indigènes de l'île de Formose*", voegde hij daaraan toe eene lijst van woorden, getrokken uit een werk van Ds Daniel Gravius, getiteld »'t Formulier des Christendoms met de verklaringen van dien in de Sideis-Formosaansche taal", en uitgekomen te Amsterdam in 1662. De lijst was volkomen voldoende om het karakter van 't Sideïsch-Formosaansch als eene Maleisch-Polynesische taal in 't licht te stellen, en Klaproth liet niet na zulks aan te toonen.

Gelijk reeds uit den titel van het Formulierboek blijkt, heet de taal waarin het opgesteld is, volgens Gravius, Sideïsch, d. i. (taal) van den oostkant [1]). Dat Klaproth zoowel in bovenvermelde verhandeling als in zijne in 1826 verschenen *Mémoires relatifs à l'Asie* gewaagde van de Formosaansche taal, terwijl er in werkelijkheid slechts van ééne uit vele sprake was, vindt zijne natuurlijke verklaring in het feit dat de geleerde wereld toen ter tijd nog onkundig was van 't bestaan van geschriften in eenig ander Formo-

---

[1]) De term in 't oorspronkelijke luidt *su* (of *so*) *makasideia*. *Deia* (resp. *reia*), dialektisch *seia*, is 't welbekende Maleische *dáya* enz., dat blijkens Tagalog en Bisaya *ilaya*, eigenlijk hoogland, binnenland beteekent, het tegendeel van zeekant, en bij de verschillende volken van Indonesië een verschillende windstreek aanduidt, al naar gelang van plaatselijke gesteldheid.

saansche taaleigen. Eerst in 1842 toch gaf W. R. van Hoëvell, destijds predikant te Batavia, in de verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap Happart's » *Woordboek der Favorlangsche taal*" uit, dat hij in 1839 in de Archieven van den Kerkeraad der Hervormde gemeente te Batavia ontdekt had. In de aanteekeningen maakte de uitgever den lezer opmerkzaam op de verwantschap tusschen 't Favorlangsch en 't Maleisch.

In denzelfden jaargang der Verhandelingen van 't Bataviaasch Genootschap, welke het Favorlangsche Woordenboek van Happart bevatte, werd eene belangrijke bijdrage geleverd tot de kennis van 't Sideïsch; namelijk eene lijst van ruim duizend woorden, benevens eenige samenspraken, den inhoud uitmakende van een handschrift der Academische Bibliotheek te Utrecht. De benaming van » *Woordenlijst der Formosaansche taal*", die de ontdekker en uitgever van het handschrift tot titel koos, is evenmin nauwkeurig als de bovenvermelde titel bij Klaproth. In het Utrechtsche handschrift vindt men geene enkele aanwijzing omtrent den naam der taal waartoe de opgegeven woorden behooren, maar uit vergelijking met het Formulierboek van Gravius en van nog een ander werk deszelfden schrijvers, dat later ter sprake zal komen, blijkt aanstonds dat wij in de Woordenlijst en samenspraken Sideïsch voor ons hebben, al moet tevens opgemerkt worden dat de schrijfwijze der woorden een anderen tongval verraadt dan dien van 't Formulierboek. In welken tongval Gravius, die van 1647—1651 predikant op Formosa was [1]), zijne geschriften opgesteld heeft, blijkt uit den titel van een merkwaardig boeksken door hem met behulp van Hambroek, roemruchtiger nagedachtenis, vervaardigd, en getiteld *Het Heylige Euangelium Matthei en Johannis. Ofte Hagnau ka D'llig Matiktik, ka na sasoulat ti Mattheus, ti Johannes appa. Overgeset inde Formosaansche tale, voor de Inwoonders van Soulang, Mattau, Sinckan, Bacloan, Tavokan, en Tevorang. 't Amsterdam, by Michiel Hartogh, Boeck-verko-*

---

[1]) Zie C. A. L. van Troostenburg de Bruyn, *De hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië*, 411.

per, *inde Oude Hoogh-straat*, *inde Boeck- en Papierwinckel.* 1661. Uitvoeriger nog worden de plaatsen waarvoor de vertaling bestemd was aangegeven in de voorrede, waarin o. a. de volgende in meer dan één opzicht belangrijke bladzijde voorkomt:

»Een uyttermaten groot getal Dorpen is 'er, die haar de Christelijcke onderwijsinghen onderwerpen: ja (zoo ick meyne) jegenwoordichlijck bij na het gansche Eylant: ende onder die niet weynige, welcker ingesetene, met versaackinge van 't *Heydendom*, het *Christendom* aangenomen hebben, en alle gedoopt sijn; als, die van *Soulang*, *Mattauw*, *Cinckan*, *Bacloan*, *Tevorang*, *Tavokan*, *Dorko*, *Tilocen*, ick swijge van de Zuyd) daar oude en jonge, Mannen en Vrouwen, inde Gebeden en Formulieren der Christelijcke *Religie* redelijck onderwesen sijn: vele jonge manschappen oock in 't verstand der selve loffelijck geoeffent: en bijsonderlijck de Kinderen, tot verwonderens toe, in de beginselen van de ware *Religie*, Lesen, Schrijven &c. en selfs (in sommige plaatsen) inde Nederduytsche tale sonderlingh gevordent. Maar, 'twelck van alle tijden, den voort-ganck aldaar grootelijcx verhindert heeft, is, de veelvuldige verscheydenheyt der talen op dat Eylant, soo dat 'er nauwelijckx vier of vijf Dorpen van een spraacke sijn: veroorzaackt, soo 't schijnt, uyt geduerige vyandtschappen, ende over sulcx gebrek van onderlinge gemeynschap. Dit heeft al dickwils gemaackt, dat, bij versterf van *Predikanten* (veler lot op *Formosa*) het wel begonnen werck, bij lange stil-standt, groote verachteringh gheleden heeft. Hier uyt ontstaat ook, dat dit *Translaat* niet en kan dienen als voor weynige, nochtans volck-rijcke, Dorpen; als, voor *Soulang*, *Mattauw*, *Cinckan*, *Bacloan*, *Tavokan*, *Tevorang*, en misschien oock voor eenige in *Dorko* en *Tilocen*. Dit sijn evenwel de plaatsen, daar langst gearbeydt is, en, door Godts genadigen zegen, wel de meeste winsten sijn gedaan".

Het boek waarin voorgaande regelen voorkomen mag merkwaardig heeten, niet alleen om den inhoud, maar ook om zijn groote zelzaamheid. Misschien zelfs is het exemplaar dat de Leidsche Universiteitsbibliotheek bezit thans een *uni-*

cum [1]). Zoover steller dezes weet, heeft nog niemand, behalve Dr. Brandes, thans te Batavia, den inhoud van 't zeldzame en voor de kennis van 't Sideïsch zoo leerrijke werk onderzocht.

De uitgaven van Gravius waren niet de eerste gedrukte proeven van eene Formosaansche taal. Bereids in 1645 was er te Delft een Catechismus, door Robert Junius bewerkt, verschenen. Het is mij nog niet gelukt een exemplaar van dat geschrift machtig te worden, maar bij Adelung, t. a. p. wordt als proeve het Onze Vader daaruit medegedeeld. Hoewel in schrijfwijze en woordenkeus eenigszins afwijkende van de vertaling van 't Formulierboek en 't Evangelie van Matthaeus, is de taal in hoofdzaken dezelfde. Zelfs het geringe verschil dat men kan opmerken heeft evenwel iets bevreemdends, als men bedenkt dat Rob. Junius gedurende 14 jaren predikant geweest was te Sulang, [2]) een der plaatsen waarvoor de Evangelievertaling, volgens de uitdrukkelijke verklaring van Gravius, bestemd was.

Het verschil tusschen de tongvallen, vertegenwoordigd door de Utrechtsche woordenlijst, den Catechismus van Junius en de uitgaven van Gravius, verdwijnt in 't niet, vergeleken met dat hetwelk bestaat tusschen 't Sideïsch en 't Favorlangsch. Beide talen hebben ontegenzeggelijk ettelijke familietrekken gemeen, maar de eigenaardige klankveranderingen in 't Favorlangsch zijn zóó talrijk en ongewoon, dat de klove tusschen de twee genoemde Formesaansche talen zeer wijd geworden is.

Eene nieuwe bron voor de kennis van 't Favorlangsch werd in 1856 ontdekt door E. Netscher, die in eene mededeeling, getiteld »Favorlangsche Leerredenen" en geplaatst in het *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*

---

[1]) Adelung (Mithridates 1, 578) noemt het boek, maar had het zelf niet gezien. Valentijn, die 't Formulierboek, althans bij name kende, wist niets van 't bestaan der vertaling van de Evangeliën. Ook blijkt hij niet best op de hoogte geweest te zijn van 't Formulierboek, want hij beweert dat het gedrukt is te Vere; neen, uit deze plaats is de voorrede gedagteekend.

[2]) Zie 't aangehaalde werk van D^{s}. Troostenburg de Bruyn, 445.

VI (1857), verslag gaf omtrent den inhoud van een handschrift dat in de archieven van den kerkeraad te Batavia beruste. Het is zeer te bejammeren dat die Favorlangsche teksten tot nog toe niet zijn uitgegeven. Reeds in 1858 sprak H. C. von der Gabelentz in eene verhandeling »*Ueber die formosanische Sprache und ihre Stellung im malaiischen Sprachstamm*" de hoop uit dat bedoeld handschrift »weldra in druk verschijnen" mocht; die billijke verwachting is tot nog toe onvervuld gebleven.

In de aangehaalde verhandeling van von der Gabelentz, heeft deze veelzijdige taalkenner zich hoofdzakelijk bepaald tot het Favorlangsch. De voorbeelden van spraakkunstige vormen, die het woordenboek van Happart bevat, stelden hem in staat een vrij volledig overzicht te geven van den bouw van 't Favorlangsch en aan te toonen dat deze taal zich 't nauwste aansluit bij de Philippijnsche talen. Wat het Sideïsch betreft, hiervan gaf von der Gabelentz geen grammatisch overzicht, blijkbaar uit gebrek aan bouwstoffen; wèl vergeleek hij een aantal Sideïsche woorden met de overeenkomstige in onderscheidene verwante talen. Had hij de grammatica van 't Sideïsch gekend, dan zou hij zonder twijfel tot dezelfde slotsom gekomen zijn als bij 't Favorlangsch. Beide Formosaansche talen vertoonen groote verwantschap met de Philippijnsche en de bij deze behoorende dialekten der Sangir- en Talaureilanden, alsmede het Bantiksch, Bentenansch. Ponosakansch, Mongondousch en Gorontalosch. Intusschen is in sommige opzichten de afstand die 't Favorlangsch en Sideïsch van de opgesomde talen der Philippijnsche groep scheidt te groot dan dat men ze eenvoudig tot deze laatste zou mogen brengen, hetgeen von der Gabelentz dan ook niet gedaan heeft.

Behalve van Favorlangsch en Sideïsch maken oudere schrijvers ook gewag van een Sakamsche taal op Formosa. Volgens Valentijn [1]) werd er in 1644 uit Batavia last gegeven »om een Sakáms Dictionarium, of woordenboek, te maken,

---

[1]) Zaaken van Taijoan, bl. 88, vg.

om naderhand dan een algemeen Maleijts, Portugees, Sakamsch en Duits woordenboek daaraf op te stellen" [1]. Dezelfde Valentijn noemt het Sideïsch niet, en toch kende hij, hoe oppervlakkig dan ook, een werk van Gravius in 't Sideïsch geschreven. Hoe vreemd het ook wezen moge dat hij van 't Sideïsch geen gewag maakt, is toch eerder aan te nemen dat hij onder Sakamsch de taal verstond die anderen Sideïsch noemden dan dat hij de eenige Formosaansche taal waarin boeken gedrukt waren zou over 't hoofd gezien hebben. Daarom heeft het vermoeden, reeds door von der Gabelentz uitgesproken, dat Sakamsch en Sideïsch twee namen zijn van één en dezelfde taal, of misschien van twee tongvallen daarvan, alles voor zich. Zeker is het dat Sakam in de onmiddellijke nabijheid lag van Tavokan en Bakloan, waar Sideïsch gesproken of ten minste verstaan werd [2]). Totdat het tegendeel blijkt, mag men aannemen dat *Sakám* niets anders is dan eene andere uitspraak van 't bovengenoemde *Sinkan* [3]).

Na de ontdekking der Favorlangsche leerredenen enz. door Netscher hebben geene nieuwe vondsten het geringe aantal van Formosaansche schrifturen vermeerderd, totdat vóór korten tijd Professor Terrien de Lacouperie uit Londen, bij gelegenheid van 't onlangs te Weenen gehouden Orientalistencongres, in eene der sectievergaderingen eenige teksten uit Formosa afkomstig ter tafel bracht. Volgens een

---

[1]) Uit hetgeen van der Vlis (*Verh. Bat. Gen.* 16, 438) aanhaalt, volgt niet, zooals von der Gabelentz meende (blz. 4 zijner verhandeling), dat de last aan Robert Junius verstrekt was; van der Vlis noemt geen persoon.

[2]) Zie 't aangehaalde deel van Valentijn, 89.

[3]) [Nadat het bovenstaande geschreven was, ontving ik inlichtingen aangaande dit punt van ons medelid Veth, die tot dezelfde slotsom gekomen is, en ter staving van zijn gevoelen verwijst naar 't reeds meermalen vermelde werk van Ds van Troostenburg de Bruyn, 32, in verband beschouwd met de *Reis van Zeygert de Rechteren*, 56, en *Dapper, Gedenkwaardig bedrijf der N. O. I. Compagnie in China* (Amst. 1670), 33. Sinkan, Cincken, Sincam, Siccam, Sicam, Zijkam, Sekam, Sakam, Sakkan en Sakkam zijn verschillende wijzen van schrijven en uitspraak van één en dezelfde plaats].

kort verslag van de zittingen van 't Congres waren die stukken geschreven in eene der landtalen met bijgevoegde Chineesche overzetting. Omtrent den aard der gebezigde landtaal werd niets medegedeeld; evenmin werd iets vermeld aangaande den tijd wanneer die stukken opgesteld waren. Het bericht trok mijne aandacht en daar ik gaarne iets naders omtrent die stukken uit Formosa wenschte te weten, wendde ik mij tot mijnen vriend Dr. Reinhold Rost te Londen, met verzoek zijnen invloed bij Prof. Terrien de Lacouperie te willen aanwenden om mij eene proeve van die geschriften toe te zenden. Beide Heeren voldeden met de meeste heuschheid aan mijn verzoek en weinige dagen nadat ik aan Dr. Rost geschreven had, ontving ik van Prof. de Lacouperie twee bladen *facsimile*, welke hier ter tafel gelegd zijn.

De bladen blijken bij inzage een contract te bevatten, waarbij inboorlingen aan zekere Chineezen land verhuren. Vele uitdrukkingen er in zouden zonder den Chineeschen tekst onverstaanbaar wezen; de telkens terugkomende woorden echter zijn terstond te herkennen en de aard der taal is niet twijfelachtig; het is volkomen dezelfde tongval van 't Sideïsch als die in het Utrechtsche handschrift wordt aangetroffen. Hoofdzakelijk in twee punten wijkt deze tongval af van dien welken de door Gravius uitgegeven geschriften vertoonen. In de eerste plaats komt bij Gravius de klank die in 't Oud- en Nieuwjavaansch vertegenwoordigd wordt door *r* of *ḍ*, in 't Maleisch door de (linguale) *d*, in 't Bulusch door *r* (resp. *d*), in 't Bisaya, Tagalog, Ibanag door *ḍ* (resp. *r*) of soms *l* enz. voor als *r* (ook wel eens *d*). Daarentegen heeft de tweetalige acte uit Formosa in overeenstemming met het Utrechtsche handschrift daarvoor eene *s*. Zoo luidt het hooge woord voor »Vader" (*ama*) bij Gravius *rama* (resp. *dama*), O. Jav. *râma*, N. Jav. *râmâ*; voor »Moeder" *rena*, (resp. *dena*, *rarena*) [1]), O. Jav. *reṇa*, N. Jav. *renâ*, Malagasi *reny*; de tongval der Utrechtsche lijst heeft

[1]) Doch ook *razena* Matthaeus 3, 21.

sama en *sena*. Junius heeft daarvoor *dj* [1]). De daaraan beantwoordende klank komt voor in Maleisch *dáya*, Madureesch *ḍadja*, Makassaarsch *raya*, Bugineesch *radja* (*To-radja*), Tagalog, Bisaya *i laya*; bij Gravius heet het *reia*, *deia*, daarentegen in de Utr. woordenlijst *seia*, en hiermede komt overeen *saija* in de acte. De naam van eene andere windstreek luidt in de twee laatstgenoemde bronnen gelijkelijk *raos*, doch in de vertaling van 't Evangelie *raur*, d. i. O. en N. Jav. *lor* (en, in den zin van zee: *lod*), Mal. *laut*, Bis. *i lauod*, Sangirsch *laudĕ* [2]), Bul. *louĕr*.

Het tweede punt waarin de tongval van de acte en der Utrechtsche woordenlijst zich onderscheidt van den door Gravius gebezigden, bestaat in de schrijfwijze van den klank die zich vermoedelijk uit eene gutturale *r* ontwikkeld heeft en zich in 't Mal. als *r* voordoet, in het Tag., Bis., Ibanag als *g*, in 't Sangirsch als *gh* (Hollandsche *g*) of *h*, in 't Bulusch als *h*, in 't O. en N. Jav. wegvalt of soms als *h* optreedt. Om bedoelden klank uit te drukken bezigen de acte en de woordenlijst vrij onregelmatig *g*, *gh* en *ch*. Daar diezelfde onvastheid van spelling ook in 't Nederlandsch dier dagen voorkomt, en in zekere mate nog voortduurt, mag men het er voor houden dat de Formosaansche *gh*, afwisselende met *ch* en *g*, als de Nederlandsche *g* werd uitgesproken of misschien als eene Arabische Ghain. Reeds op theoretische gronden liet zich dit verwachten, want uit de

---

[1]) Met de *s* zal wel bedoeld zijn onze *z*, die in 't Nederlandsch van de Utrechtsche woordenlijst door *s* wordt uitgedrukt. Of de Formosanen aan den klank juist dezelfde uitspraak verbonden als wij aan onze *z*, is eene andere vraag; in allen gevalle moet de letter als media gelden; anders ware het onverklaarbaar hoe bijv. *dang* bij reduplicatie *sangdang* kon worden. Hiermede strookt ook de *dj* van Junius, en de variant *razena* in Gravius; dat bij dezen laatste ook wel eens *z* met het bij hem meer gewone *d* afwisselt, blijkt o. a. ook uit *hauzung*, stelen, in Matthaeus 6, 19, terwijl onmiddellijk daarop in 't volgende vers gebruikt wordt *haurung* (in de Utrechtsche lijst *hausong*).

[2]) Ten gevolge van de plaatselijke gesteldheid duiden de Sideïsche Formosanen met *raur*, *raos* het Westen aan, want voor hen ligt de zee ten Westen; voor de Javanen is *lor* Noord.

geschiedenis van dien klank blijkt voldoende dat de uitspraak er van als ongeaspireerde media *g*, welke de Spaansche schrijvers aan de *g* op de Philippijnen toekennen, niet oorspronkelijk kan wezen, verondersteld al eens dat de opgaven onvoorwaardelijk juist zijn. Door Gravius wordt in overeenkomstige gevallen aan 't eind van een woord of woordstam geschreven *gh* of *h;* aan 't begin van eene lettergreep bedient hij zich eenvoudig van eene apostrofe, die soms in den gedrukten tekst ontbreekt; vóór eene *u* pleegt hij ter aanduiding van den vereischten klank een moeielijk te verklaren *e* of *œ* te schrijven; achter een medeklinker verkiest hij eene *h*. Bij Junius treft men wederom *g* aan, doch achter eenen medeklinker valt bij dezen de letter spoorloos uit. Zoo luidt het Mal. *timor*, Malag. *atsimo*, Mak. *timoro*, Bug. *timo*, Bulusch *timu(h)*, Sangirsch *timuhĕ* in de Formosaansch-Chineesche stukken *timogh* en *timoh*, in de Utrechtsche lijst *timog*, bij Gravius *timoh*. Het woord voor »dag, zon", O. Jav. *we*, heet bij Gravius *wœ'i*, bij de drie overigen *wagi;* het prefix *taga* van 't Bis. en Tag., overeenkomende met *taha* in 't Bulusch en Sangirsch, *tara* in 't Dayaksch, komt in 't Utrechtsche HS. en op de bladen in *facsimile* voor als *taga*, terwijl Gravius *tœ'a* heeft. Deze laatste schrijft *ĕuma* of *œuma*, waar alle anderen *guma*, *goma* hebben. Doch genoeg; het is duidelijk dat in den door Gravius gevolgden tongval de bedoelde klank eenigszins zachter werd uitgesproken dan elders; vermoedelijk was het een klank die 't midden hield tusschen de Arabische *'Ain* en de *Ghain*, of een zeer zwak uitgebrachte Nederlandsche *g*.

Over 't algemeen dragen de twee bladen in *facsimile* zoowel in de manier van schrijven als in de spelling de onmiskenbare sporen van Hollandschen invloed. Men ontwaart dien terstond in tal van eigenaardigheden, als daar zijn de hebbelijkheid om *ij* te schrijven in plaats van *y;* de slordigheid waarmede *k* en *c* afwisselen; in éénen regel wordt *matiktik* geschreven, in den volgenden *matictic;* het duidelijkste Hollandisme is wel de spelling *soladt*, geschrift, voor *solat*, e. dgl. Zulk eene spelling, hoe verkeerd ook, was,

gelijk men weet, zeer gewoon in de 17de eeuw en de oorzaak der wanspelling in onze taal licht na te gaan; in 't Formosaansch is zij volstrekt onverklaarbaar, tenzij als gedachtelooze navolging van de schrijfwijze onzer voorouders in de 17de eeuw. Trouwens, van wie anders dan dezen zouden de Formosanen met latijnsche letters hebben leeren schrijven?

Uit de stukken blijkt dan dat de Formosanen, ook na de verovering van hun eiland door de Chineezen, de lessen hunner vroegere Nederlandsche onderwijzers niet geheel vergeten waren. Van wanneer dagteekenen nu die stukken? Op die vraag behoeven wij 't antwoord niet schuldig te blijven. De datum is nauwkeurig aangegeven in Chineesche woorden, met latijnsche letters geschreven en luidt:

Chianliong 2 ni 6 goij 10 tcit.

Wegens mijne onkunde in het Chineesch, heb ik ter verklaring van deze dagteekening de hulp ingeroepen van mijnen ambtgenoot Dr. G. Schlegel, die mij met zijne gewone bereidwilligheid de verlangde inlichting verstrekte. De vertaling luidt: »(onder de regeering van keizer) Chianliong (Khien-liong), jaar 2, maand 6, dag 10," hetgeen overeenkomt met 8 Juli 1737.

Zoo zien wij dan dat het schoolonderwijs, hetwelk de Formosanen onder 't bestuur der Oostindische Compagnie genoten hadden, nog bijna 80 jaren later vruchten droeg. In weinig oorden, zoo ergens, hebben de dienaren der Compagnie zich jegens de inlanders zoo verdienstelijk gemaakt als op Formosa, en de dankbare herinnering aan de dagen van 't Nederlandsch bestuur heeft tot in onze eeuw op 't eiland voortgeduurd.

ADDENDUM AD ANNOTATIONES CRITICAS AD DIONYSI Ῥωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας LIBR. III PRIMOS

Pag. 75 h. Vol.

DOOR

H. VAN HERWERDEN.

Loci I. 64, 3 veram scripturam, quam scribens commentationem frustra quaerebam, nunc video esse hanc: *πολέμου δ' ἐκ τῶν ἐγκλημάτων τούτων γενομένου καὶ μάχης ἰσχυρᾶς Λατῖνός τε ἀποθνήσκει καὶ Τυρνὸς καὶ τῶν ἄλλων συχνοί, κρατοῦσι δὲ μόλις* (pro *δ' ὅμως*) *οἱ σὺν Αἰνείᾳ.* Idem error perdidit Anthologiae locum in Appendice Planudea (XVI), 307, ubi Leonidae carmen sic editur e libris:

Ἰδ' ὡς ὁ πρέσβυς ἐκ μέθης Ἀνακρέων
ὑπεσκέλισται καὶ τὸ λῶπος ἕλκεται
ἐσάχρι γυίων. τῶν δὲ βλαυτίων τὸ μὲν
ὅμως φυλάσσει, θάτερον δ' ἀπώλεσεν.

Nam dubium esse nequit quin Leonidas de vinoso sene scriptum reliquerit:

τῶν δὲ βλαυτίων τὸ μὲν
μόλις (vel *μόγις*) *φυλάσσει, θάτερον δ' ἀπώλεσεν.*

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

DERDE REEKS.

VIERDE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1887.

GEDRUKT BIJ DE ROEVER KRÖBER-BAKELS.

INHOUD

VAN HET

VIERDE DEEL

DER

DERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

Vergadering	gehouden	18 December	1886	. . . . .	blz.	1.
"	"	10 Januari	1887.	. . . . .	"	4.
"	"	14 Februari	"	. . . . .	"	151.
"	"	14 Maart	"	. . . . .	"	207.
"	"	18 April	"	. . . . .	"	216.
"	"	9 Mei	"	. . . . .	"	243.
"	"	13 Juni	"	. . . . .	"	292.
"	"	12 September	"	. . . . .	"	341.

VERSLAGEN.

Verslag over eene verhandeling aangeboden door Dr. M. Th. Houtsma . . . . . blz. 11.

Verslag over een verzoek der oudheidkundige vereeniging te Jogjakarta . . . . . „ 248.

Bericht over den wedstrijd in latijnsche poëzie . . . . . „ 253.

Programma certaminis poetici. . . . . „ 261.

MEDEDEELINGEN.

S. J. Fockema Andreae, De gezamende hand naar de oudnederlandsche rechten. . . . . „ 15.

C. P. Tiele, De beteekenis van Êa en zijn verhouding tot Maruduk en Nabû. . . . . „ 67.

R. Fruin, Over twee middelnederlandsche woorden . . . „ 82.

J. J. Cornelissen, Kritische aanteekeningen op Velleius Paterculus . . . . . „ 102.

J. de Louter, Het begrip van Souvereiniteit . . . . . „ 154.

B. Symons, Bijdrage tot de dagteekening der Eddaliederen. „ 220.

J. W. IJzerman, Iets over de tempelruïnen van Prambanam. „ 263.

N. G. Pierson, Depressie in handel en nijverheid . . . . „ 295.

J. Habets, Overblijfsels van romeinsche gebouwen met bad- en verwarmingstoestel te Hoensbroek . . . . . blz. 315.

J. C. G. Boot, Bibliographische mededeeling . . . . . „ 332.

J. G. R. Acquoy, Kerstliederen en leisen . . . . . „ 352.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den DECEMBER 1886.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, BEETS, FRUIN, HARTING, SIX, NABER, BORRET, FRANCKEN, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, COSIJN, PLEIJTE, SPRUYT, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, MOLTZER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON en BOOT, secretaris.

De heer Loman heeft zijne afwezigheid verontschuldigd.

Na lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering, deelt de secretaris mede dat zijn ingekomen voor den wedstrijd in latijnsche poëzie vier gedichtjes getiteld *Oblivia*, onder het motto:

Elysium resera. Manes tibi coge fateri,
Quid ferat occulti miranda potentia fati,

en drie gedichtjes *Ex Apennino* met de zinspreuk;

Findens nubes,
Vallem spernens,
Feriens montes.

Daarop wordt het woord verleend aan den heer Van de Sande Bakhuyzen tot het voordragen zijner levensschets van het rustend lid J. H. Holwerda, overleden op 15 April ll. Na een overzicht van diens leven vestigt de spreker de aandacht op de bijdragen door hem geleverd tot zuivering der teksten van Flavius Josephus en van Philo Judaeus en handelt uitvoerig over zijne exegese en kritiek van het Nieuwe Testament, het voornaamste veld van Holwerda's werkzaamheid.

Deze levensschets zal in het Jaarboek der Akademie worden opgenomen.

Eene menigte weinig bekende woorden en eene reeks van bedorven plaatsen uit den Limborch van Hein van Aken worden door den heer Verdam behandeld. Zij worden uit andere middelnederlandsche geschriften opgehelderd en, als het noodig is, door eenvoudige verbeteringen of door kleine omzettingen hersteld.

Deze mededeeling, die door den spreker voor de Verslagen en Mededeelingen is afgestaan [1]), leverde aan de heeren Beets, Matthes, Cosijn, Vosmaer, Opzoomer en Fruin stof tot korte opmerkingen en vragen, die door den heer Verdam beantwoord werden.

Vervolgens levert de heer Kern eene bijdrage over de talen van het eiland Formosa. Uit geschriften van Gravius en anderen en uit handschriften blijkt dat daar meer dan eene taal gesproken werd. Het meest bekend zijn het Sideïsch en het Favorlangsch, die beiden nauwe verwantschap toonen met dialecten der Philippijnsche eilanden. Facsimiles, die de spreker ter tafel brengt, toonen zoowel door het schrift met latijnsche letters, als door de spelling der woorden, den invloed der Hollanders, die, nog lang nadat het bestuur der Oostindische Compagnie opgehouden had, heeft voortgeduurd.

---

[1]) Reeds geplaatst in D. III. St. 3, blz. 330—359.

Ook deze mededeeling zal in de Verslagen eene plaats vinden [2]).

Door den heer Kern wordt ter uitgave aangeboden eene verhandeling van Dr. M. Th. Houtsma te Leiden, getiteld: Uit de Oostersche correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner. De heeren De Goeje en de Jong worden door den voorzitter uitgenoodigd daarover in de volgende vergadering verslag te geven.

Nadat de heer Acquoy een exemplaar zijner verhandeling over het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de hervorming voor de boekerij heeft aangeboden, wordt de vergadering gesloten.

---

[1]) Zie t. a. p., blz. 360—369.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den JANUARI 1887.

Tegenwoordig de heeren: NABER, ondervoorzitter, M. DE VRIES, BRILL, BEETS, FRUIN, SIX, HOEKSTRA, KERN, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, DE PINTO, PLEYTE, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE LOUTER, SYMONS, LOMAN, CORNELISSEN, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, BOOT, secretaris, en de correspondent IJZERMAN.

Door de heeren Opzoomer, Leemans, Verdam en Moltzer is bericht gezonden, dat zij verhinderd werden deze vergadering bij te wonen.

Na lezing en vaststelling van het proces-verbaal der vorige vergadering deelt de secretaris mede, dat vóór 1 Januari nog zeven latijnsche gedichten ter mededinging in den wedstrijd zijn ingekomen, waarvan de titels en kenspreuken aldus luiden:

I. *Refugium tuum.* — Aurato procedit Vesper ab Oeta.

II. *Alexander Battembergius.* — Cadde, risorse e giacque. Manzoni.

III. *Esther.* — Humiles exaltati sunt et devoraverunt inclytos.

IV. *Pontifici Maximo Leoni XIII sacrum.* — Dulce melos.

V. *In memoriam primae peregrinationis Batavorum cohortis ad almam urbem.* — Meminisse iuvabit.

VI. *Matris querela.* — Ora et labora.

VII. *Ad urbem Florentiam anno MDCCCLXXXVII.* — Laudabunt alii claram Rhodon aut Mitylenen.

Deze gedichten zijn met de drie vroeger vermelde aan de Commissie van beoordeeling gezonden.

Het tweede en vierde deel van het werk: I diritti del coniuge superstite per Ant. Todaro della Galia, hoogleeraar te Palermo, zijn door den schrijver aangeboden voor de rechtsgeleerde afdeeling, welker oordeel hij daarover wenscht te vernemen. Aan den inzender zal ter kennis gebracht worden, dat de Akademie geene afdeeling voor rechtsgeleerdheid heeft, en geene boekwerken beoordeelt.

De heer de Jong leest het door hem met den heer de Goeje opgemaakte Verslag voor over de Verhandeling van Dr. Houtsma te Leiden, behelzend eene bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der Oostersche letteren in Nederland. De vergadering vereenigt zich met het voorstel om de verhandeling in hare kwarto werken op te nemen.

Daarna leest de heer Fockema Andreae eene bijdrage over de gezamende hand naar de Oud-Nederlandsche rechten. Hand is het zinnebeeld van macht en waar sprake is van rechten, rechtshandelingen en verbintenissen met gezamende hand, moet gedacht worden aan de macht toekomend aan meer dan één persoon en aan de verplichting op meerderen rustend. Het kenmerk van de gezamende hand is eenheid naar buiten, en veelheid van binnen. Dit wordt in betrekking tot huwelijk, erfrecht, beklemrecht enz. aangewezen en met tal van voorbeelden uit het oude recht opgehelderd.

Deze mededeeling geeft aan de heeren de Pinto, Fruin,

Muller en M. de Vries aanleiding tot enkele opmerkingen en vragen, die de spreker beantwoordt. Zij wordt met twee bijlagen aangenomen voor de Verslagen en Mededeelingen.

Naar aanleiding van een opschrift gebeiteld op het standbeeld van Koning Asurbanipal in het Britsch Museum spreekt de heer Tiele over een heiligdom van den god Êa te Babel, wijst de beteekenis van dien god aan en beantwoordt de vraag, hoe het gekomen is dat de vereering van dien hoofdgod door die van zijn zoon Maruduk verdrongen is. De heer Kern knoopt hieraan de opmerking, dat de vereering van theoretisch lagere goden uit een nuttigheidsbeginsel dikwijls boven die van theoretisch hoogere goden gesteld wordt, zooals Indra, de zonnegod, boven Varuna, de aether.

De bijdrage van den heer Tiele zal in de V. en M. opgenomen worden.

Eindelijk wordt het woord gegeven aan den correspondent IJzerman.

Deze had zich voorgesteld als vervolg op de mededeelingen van den heer Leemans in de Decembervergadering van het jaar 1885 eenige bijzonderheden te bespreken omtrent de tempelruinen op de grenzen der residentiën Soerakarta en Djocjacarta, maar moet zich met het oog op den beperkten tijd tot enkele punten bepalen.

Hij wijst er op hoe door de Vereeniging te Djocjacarta verscheidene belangrijke teekeningen, plans en opstanden van tempels zijn vervaardigd en vertoont o. a. een platten grond en een aanzicht van Tjandi Kali Bening.

Bij den treurigen toestand waarin het dak van dezen tempel verkeert, ging het opmeten van het bovenste gedeelte met bijzondere moeilijkheden en gevaren gepaard.

Het gebouw geteekend zooals het zich in zijn oorspronkelijken toestand moet hebben voorgedaan, is een der schoonste monumenten van de oude Mahāyānistische kunst; de versieringen, de dagobs, die in verschillende verdiepingen

den tempel omkransen, komen overeen met die van Bôrô-Boedoer.

Ook de overige Boeddhistische tempels in de vlakte van Prambanan zijn nauw verwant aan Bôrô-Boedoer en met recht werd door Dr. Leemans Tjandi Sewoe een in de vlakte ontwikkelde Bôrô-Boedoer genoemd. De teekeningen, welke door den teekenaar Leydie Melville (voor den tijd van acht maanden door Z.E. den Gouverneur-Generaal van Nederl. Indië ter beschikking der Djokjasche Vereeniging gesteld) vervaardigd zijn, zullen dit nader bevestigen.

Tjandi Kali Bening en Bôrô-Boedoer zijn gelijktijdig gebouwd. Het door Dr. Brandes verklaard opschrift op een nabij Kalassan gevonden steen, wijst het jaar 779 aan, als dat, waarin de tempel van Kalibening en de daarbij gelegen wihâra Tjandi Sari werden gesticht.

Het schrift der korte legenda's, welke op Bôrô-Boedoers oorspronkelijken voet boven de beide ontbloote bas-reliefs werden gevonden, behoort volgens Dr. Kern ongeveer tot het jaar 800.

De spreker vestigde daarna de aandacht op het onderscheid dat er bestond bij de belijders van het Hindoeïsme en van het Mahayana, wat aangaat het begraven van de asch hunner dooden.

Hij wijst er op hoe alle tempels van Tjandi Loro Djonggrang, de aan de Brahmaansche Trimoerti gewijde groep, putten bevatten.

Deze putten zijn niet gegraven, maar het zijn bij den opbouw der tempels in den voet daarvan uitgespaarde kokers. De diepte van den put hangt dus samen met de hoogte van den vloer der tempelvertrekken boven den grond. Diepe putten moeten in hooge tempels gezocht worden. De vorm der putten is van boven zuiver of nagenoeg zuiver vierkant. Iedere zijde meet 0.25 à 0.3 maal de lengte of breedte van de kamer, waarin de put zich bevindt. Nergens werd een put van zoo groote afmeting aangetroffen, dat er in het vertrek geen ruimte voor den bedienenden priester overbleef.

De heer Brumund schijnt het bestaan van een dergelijke

inrichting te hebben aangenomen met het oog op het zijvertrek van Loro Djonggrang. Maar naar sprekers meening is daar evenmin als in de zijvertrekken van Ganeça en Çuva, een put door de bouwmeesters des tempels gespaard.

De putten waren bestemd tot bewaarplaats van urnen met menschelijke asch. De dooden rustten onder het beeld der vereerde godheid, dat boven den gevulden put werd geplaatst. Iedere tempel van deze groep verdient dus den naam van tjandi: de kerken zijn tevens kerkhoven.

Zoover spreker bekend is werd tot dusverre het bestaan van putten slechts aangetoond bij tempels aan het Hindoeisme gewijd; in geen Boeddhistisch heiligdom werden ze nog aangetroffen.

Noch in Tjandi Kalibening, noch in Tjandi Sari, noch in Tjandi Loemboeng, noch in Tjandi Sewoe, noch in Tjandi Plaossan zijn putten te bespeuren.

Bij laatstgenoemde tempelgroep, evenals bij eene nog niet beschrevene, Tjandi Sodjiewan geheeten, werden overblijfselen aangetroffen van bouwwerken, die hoogstwaarschijnlijk vroeger urnen van Boeddhisten bevatten.

Tjandi Plaossan bestaat uit drie gedeelten, waarvan alleen het middelste zal beschouwd worden. Dit heeft twee gebouwen, wihara's, als Tjandi Sari, binnen een ringmuur, en daarbuiten drie rechthoeken van bouwwerken, welke door Brumund — waarschijnlijk misleid door de opgeschoten alang alang — voor vijvers werden aangezien.

In werkelijkheid bestaat de binnenste rij uit vijftig tempeltjes, terwijl op de hoeken der beide buitenste rijen er te samen nog acht andere aangetroffen worden.

Voor het overige worden de twee buitenrijen gevormd door cilinders, in lichten zandsteen opgetrokken en afgedekt met een padmasana-rand, evenals b v. de klokgebouwen op de boventerrassen van Bôrô-Boedoer. Die rand heeft een middellijn van ± 3,25 M. en is ± 40 M. hoog. Daar het terrein hier evenals elders in de vlakte ± 150 M. zal zijn opgehoogd, staken de ronde terrassen waarschijnlijk slechts 1 M. à 1.5 M. boven den grond uit.

Bij Plaossan vindt men enkele, maar bij Sodjiewan daaren-

tegen zeer vele zwak conische pijnakels, die bij de stukken der padmasana liggen en waarschijnlijk gediend hebben, om op de cirkelvormige plateaux gesteld te worden, wellicht tot bedekking der holte, waarin de urn geborgen was.

Daar Tjandi Plaossan, evenals Sodjiewan een ijverig geexploiteerde steengroef voor de omliggende bevolking was en de bewerking van deze, uit zeer gewilde, gemakkelijk te bewerken steen saamgestelde cilinders weinig moeite kostte, is geen der kleine terrassen meer in ongeschonden staat.

Na lang over de bestemming dezer door geen der vroegere bezoekers van Prambanan's bouwvallen vermelde gedenkteekenen te hebben nagedacht zonder tot een behoorlijke verklaring te komen, werd spreker die bestemming klaar toen hij in Deel IV der »Archeological Survey of Western India" op bldz. 67 een beschrijving met afbeelding zag van een kerkhof nabij een klooster te Kanhéri. Daar liggen op den rand van een ravijn aan den voet eener rots, twee rijën cirkelvormige voetstukken van stoepa's van gebakken steen, monumenten boven de asch van Boeddhistische sthavira's of priesters. Vele zijn overdekt met stukken rots en gebakken steen en allen schijnen reeds voor langen tijd beroofd te zijn van de relieken en kostbaarheden.

Bij de Mahayanatempels en wihara's vindt men dus in de vlakte van Prambanan hetzelfde denkbeeld terug als bij de groote Hindoetempelgroep, begraafplaats en godshuis bij elkander, maar hier niet in één gebouw vereenigd.

Nu eenmaal de aandacht op dit feit is gevestigd, is het niet onwaarschijnlijk dat nadere onderzoekingen nieuwe bijzonderheden daaromtrent zullen aan den dag brengen.

Spreker eindigt met het verzoek aan den voorzitter in de vergadering van Maart zijne mededeeling te mogen voortzetten. Hieraan zal gaarne voldaan worden.

Bij de rondvraag wordt door den heer Fruin eene bijdrage over de beteekenis van *woesten* in de oud-Nederlandsche rechtstaal en over het woord *hevene* in Zeeuwsche oorkonden,

door den heer Cornelissen Kritische aanteekeningen op Velleius Paterculus ter plaatsing in de Verslagen en Mededeelingen aangeboden.

De heer Brill spreekt den wensch uit, dat deze bijdragen in eene volgende vergadering zullen worden gelezen, waartegen de schrijvers bezwaren inbrengen. De bijdragen zullen dus aan de Commissie van redactie gezonden worden.

De heer Campbell biedt het Verslag van de aanwinsten der Koninklijke Bibliotheek in 1885, de heer de Pinto het eerste deel van Het herziene wetboek van strafvordering met inleiding en aanteekeningen van zijne hand, en een geschrift, getiteld: Bedenkelijke reactie op strafrechtelijk gebied, 's Hage 1886 voor de bibliotheek aan. Een en ander wordt met dankzegging aangenomen.

De waarnemende voorzitter sluit daarop de vergadering.

VERSLAG OVER EENE VERHANDELING

AANGEBODEN DOOR

Dr. M. Th. HOUTSMA.

De ondergeteekenden, in de voorgaande vergadering uitgenoodigd om verslag uit te brengen over eene verhandeling, door Dr. Houtsma voor de werken der Akademie ingezonden, hebben met belangstelling kennis genomen van haren inhoud. Zij draagt tot titel: »Uit de Oostersche correspondentie van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev. Warner. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de beoefening der Oostersche letteren in Nederland."

Toen in 't begin der 17de eeuw hier te lande, tegelijk met een levendig handelsverkeer met de Levant en de staten van Noord-Afrika, de studie der Oostersche talen ontwaakte, treffen wij het genoemde drietal geleerden onder hare eerste en grondigste beoefenaars aan. Zij worden in éénen adem genoemd en met reden. Th. Erpenius, tot 1624 Professor te Leiden, had tot leerling en opvolger in 't Hoogleeraarsambt Jac. Golius, die op zijne beurt de leermeester was van Lev. Warner, gezant van ons land te Konstantinopel, den man wiens naam ieder met dankbaarheid noemen zal, die de schatten kent van 't naar hem genoemde »Legatum Warnerianum." Is het de hoofdverdienste der beide eersten dat zij voor de studie der Oostersche talen door hunne grammatische en lexicologische werken den weg hebben gebaand, het is de laatste vooral die voor die studie het noodige materiaal heeft geleverd.

Voor Erpenius, als baanbreker, was de zwaarste taak

weggelegd. Wel ontbrak het den begaafden jongeling niet aan aanmoediging van den kant van Scaliger en andere geleerden, maar aan de onontbeerlijkste hulpmiddelen. Voor de studie van 't Oostersch uit den classieken tijd, die de wetenschap eischte, had hij handschriften, voor de kennis der vulgaire spreektaal, waarbij de regeering en de handel belang hadden, den omgang met Oosterlingen noodig. 't Een zoowel als 't ander moest hij missen. Zonder handschriften, zelfs zonder de vereischte drukwerken moest hij zijne studiën aanvangen en eene reis naar 't Oosten, zoo vurig door hem begeerd, bleef hem ontzegd. Alleen mocht hij in Parijs en in Venetië in den omgang met enkele Oosterlingen eene schrale vergoeding vinden voor den rijken oogst, dien hij zich van een verblijf in 't Oosten had voorgesteld.

Gelukkiger waren in dit opzicht Golius en Warner. Golius bracht verscheidene jaren in 't Oosten door, eerst in Noord-Afrika te Marokko, later in de Levant te Aleppo en te Konstantinopel. Op beide reizen trad hij in drukke correspondentie met inboorlingen, die hem behulpzaam waren in zijne wetenschappelijke nasporingen of in 't opdelven van handschriften, welke hij in vrij grooten getale voor zich en de Akademische Bibliotheek te Leiden kocht. Jaren nadat hij het Oosten had verlaten, hield de briefwisseling met deze inboorlingen aan. In 't vaderland met talrijke hulpmiddelen teruggekeerd, wist Golius tot aan zijn dood in 1667 den roem, door zijn voorganger verworven, op schitterende wijze te handhaven. Vreemdelingen kwamen naar onze gewesten om de lessen van Golius te volgen, maar ook om in het land, waar de studie der Oostersche talen zóó in eere was geraakt, te trachten door onderwijs of schrijfwerk in eigen behoeften te voorzien. Tot de laatsten behoorden verscheidene inboorlingen van Afrika en Azië, die geruimen tijd in ons land vertoefden en vooral in dienst van Golius als afschrijvers van handschriften zijn werkzaam geweest. Tal van brieven tusschen hen en Golius gewisseld, waaronder sommige zeer merkwaardige, en vele codices, met hunne hand geschreven, zijn nog in ons bezit.

Doch aan geen van 't drietal geleerden viel de omgang met Oosterlingen in ruimer mate ten deel dan aan Warner. Twintig jaren lang, van 1645 tot aan zijn dood in 1665, bracht hij als gezant der Staten te Konstantinopel door en had hij gelegenheid om door behulp van inboorlingen de keurige verzameling handschriften bijeen te brengen, die hij bij zijn overlijden aan zijne alma mater schonk.

Over de correspondentie nu van 't genoemde drietal geleerden met Oosterlingen, met welke zij òf in Europa òf in Afrika en in de Levant in aanraking kwamen, handelt de ingezonden arbeid van Dr. Houtsma. Hij deelt een tal hunner brieven in 't origineel, in 't Arabisch en Turksch, mede met bijgevoegde vertaling, vergelijkt den inhoud met 't geen wij van elders weten en toont aan — dit is de grote verdienste zijner verhandeling — hoezeer zij bijdragen niet slechts tot het aanwijzen van den oorsprong van handschriften, hier en elders bewaard, maar evenzeer tot de kennis van personen uit dit glansrijk tijdperk der Oosterse taalstudie, hunne lotgevallen en verdiensten, hunne onderlinge verhouding, enz. Menige dwaling wordt opgeruimd, op menig duister punt een verrassend licht geworpen.

Tot deze gunstige uitkomst, door Dr. Houtsma verkregen, leidde een moeielijke weg. De brieven zijn schier uitsluitend ontleend aan den Leidschen codex 1228. Maar eene chaotischer verzameling dan in dezen codex voorhanden is, laat zich bezwaarlijk denken. Allerlei ligt hier in de volmaakste wanorde dooreen en van de talrijke brieven, die er in gevonden worden, zijn vele anoniem, zonder eenige aanduiding 't zij van den schrijver, 't zij van den geadresseerde. Eerst door vergelijking van 't schrift of van den inhoud met 't geen van elders vaststond trad, vaak na langdurige nasporingen, de waarheid aan het licht. Hierbij komt nog dat niet weinige dezer brieven geschreven zijn in zulk erbarmelijk Arabisch, dat het geen verwondering baart dat hunne schrijvers behulpzaam konden zijn om de beste voortbrengselen hunner letterkunde in vreemde handen te doen overgaan.

Codex 1228 was aan vroegere en latere orientalisten niet onbekend, maar zijn chaotische inhoud werkte op hen afschrikwekkend. De ondergeteekenden verheugen zich dat Dr. Houtsma den moed heeft gehad zich in dien chaos te werpen, te meer nu het schoone gevolg de verwachting, die men van het waagstuk koesterde, verre overtreft. Met vrijmoedigheid stellen zij daarom aan de Vergadering voor, met toezending van enkele opmerkingen aan den schrijver, zijne verhandeling onder de werken der Akademie op te nemen.

M. J. DE GOEJE.

P. DE JONG.

DE GEZAMENDE HAND NAAR DE OUD-NEDERLANDSCHE RECHTEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

S. J. FOCKEMA ANDREAE.

Het beschouwen der ontwikkeling van het Nederlandsche recht in zijne eerste tijdperken, is buitengewoon aantrekkelijk.

Men ziet het volk langzaam van een der eerste trappen van beschaving tot hooger opklimmen, nieuwe behoeften ontstaan, nieuwe instellingen zich vormen; en met het volk ontwikkelt zich het recht, zonder zich in onnatuurlijken wasdom uit te zetten buiten het gebied der eischen die het heeft te bevredigen, maar eveneens zonder door zijn achterlijkheid het verkeer te belemmeren.

Het kan en moet wel met het volk gelijken tred houden, kan allerminst dit voorbij streven of er ter zijde van afwijken, want het is juist het volk dat het recht schept en vervormt [1]).

Vooral waar het dit doet, niet door vertegenwoordigers, maar om zoo te spreken in persoon, waar alle gezinshoofden ter wetgeving en rechtspraak samen komen, ontvangen we een beeld van het volk, zoo trouw geteekend, zoo juist verlicht, dat geen weemoedige trek [2]), geen glimlach ons

---

[1]) Ik heb hier in het bijzonder het burgerlijk recht op het oog, waarop de capitularia den minsten invloed oefenden. Wel is waar werken niet overal en in elken kring alle gezinshoofden bij wetgeving en rechtspraak mee, maar overal berusten toch beide bij mannen van dezelfde beweging als de rechtzoekenden.

[2]) Ik behoef slechts te wijzen op het slot van a. 2, der Friesche XXIV landrechten.

ontgaat [1]), veelmin een der hoofdlijnen ons verborgen blijft.

En overal stroomt ons uit het recht een frischheid, een krachtige levensadem tegen, die, bij onbelemmerden groei, een heerlijken wasdom doet voorspellen.

Maar, helaas! de groei is niet onbelemmerd geweest. Hij is gestuit, op de ruwste wijze gestuit, door een aanval uit den vreemde zoo geweldig en zoo aanhoudend, dat, bij minder levenskracht, het inheemsche recht zou zijn bezweken, vernietigd zonder een spoor achter te laten.

Van vreemde universiteiten is tot ons vaderland doorgedrongen wat zij als Romeinsch recht leerden.

Mannen daar gevormd of met die leeringen min of meer vertrouwd, traden bij rechtspraak en rechtsvorming steeds meer op den voorgrond; het volk hier vrijwillig wijkende, daar teruggedrongen, liet hun ten slotte bijna overal de vrije hand, en hiermee was aan de vaderlandsche rechtsontwikkeling de zwaarste slag toegebracht die haar treffen kon.

De zoogenaamde receptie van het Romeinsche recht was een groote ramp.

Niet omdat we zouden moeten betreuren, dat ook de Nederlandsche juristen licht gingen zoeken bij een volk dat eeuwen reeds had gestaan op een trap van beschaving, waartoe de Nederlanders eerst begonnen te naderen; niet omdat het ons recht zou hebben verduisterd of bedorven, zoo enkele Romeinsche rechtsinstellingen hier waren overgeplant — nog minder omdat de studie van de Digesten een te versmaden juridische gymnastiek voor den geest zou zijn gebleken — maar omdat, wat men deed, was een zuiver recipieeren in den slechtsten zin van het woord.

---

1) Bekend zijn de humoristische trekjes, door Gierke en anderen vooral aan oude dorpsrechten ontleend. Ook hier te lande zoekt men ze niet te vergeefs. Om een enkel voorbeeld te noemen, in de Lutte mag elk kotter op Midwinter avond een boomtak afhouwen, dien hij bereiken kan met eene bijl welker steel twee voet lang is; art. 53 van het markeboek voegt er echter bij „unde hie muchte einen kervelspaen leggen „under den voet unde hoegen sich daermede, soe brecke hie IIII pen„ningen".

Men liet tot zich komen, men nam in zich op, wat van elders als recht werd verkondigd of aangeprezen en men deed dit lijdelijk.

Aan zorgvuldig onderzoek en schifting van het geïmporteerde dacht men veelal niet, van het besef dat het vreemde en het inheemsche recht planten waren van gansch verschillenden bodem gaf men weinig blijken, en van een ernstig streven om, met behoud van wat er bruikbaar was in het Nederlandsche en met toeeigening van wat dienen kon uit het Romeinsche recht, een goed sluitend stelselmatig geheel te vormen, is bijna geen spoor te ontdekken.

De enkele voortreffelijke theoretici die het Romeinsche recht op zich zelf beschouwden en beoefenden laat ik buiten rekening. Niet zij, maar de practische juristen vooral, hadden het rechtsbederf op hun geweten, dat onder den naam van »receptie" bekend is.

Het gebruik dat zij in het algemeen van het uitheemsche recht maakten, was ongeveer het volgende. Zij grondden hunne adviezen of uitspraken op het stellige plaatselijke of gewestelijke recht, zoo dit duidelijk sprak — wat echter betrekkelijk zelden voorkwam, daar weinigen een proces wagen zoo zij de duidelijke woorden der wet tegen zich hebben —; vonden zij hierin geen antwoord op de vraag die hun was gesteld, zoo raadpleegden zij de schrijvers die hun ten dienste stonden, onverschillig of deze over Romeinsch of onromeinsch recht handelden, en namen over wat zij door hen als waar zagen verkondigd [1]).

Om een voorbeeld te geven, volgens de Costumen van Utrecht van 1550 (Rubr. XXII, a. 4) mocht eene getrouwde vrouw geene »notabele schulden" maken zonder consent van haar man. W. v. d. Muelen, raad in den hove, behandelt in zijne aanteekeningen op deze Costumen [2]) de vraag,

---

[1]) Dat de practisijns elders hetzelfde misbruik van het Rom. recht maakten als hier, gaf zekere gelijkvormigheid aan aller geschriften en leidde ongetwijfeld tot die wederkeerige aanhalingen, die, niet minder dan rechtstreeksch gebruik van Romeinsche bronnen, tot rechtsbederf hebben medegewerkt.

[2]) 1709 (bl. 157).

wordt hier eene uitdrukkelijke toestemming gevorderd? Hij antwoordt bevestigend, met een beroep op Christineus, *Commentaria ad leges Mechlinenses* [1]), die op zijne beurt weer zijne meening staaft, o. a. met hetgeen Baldus en eenige andere juristen uit de 15de eeuw [2]) aanteekenden op l. 2, § 2, Dig. soluto matrimonio dos quemadmodum petatur (XXIV. 3) en met hetgeen Boyer en de Chasseneux schreven over de costumen van Berry en Bourgondië.

Een ander maal wordt door aanhaling van eenige Fransche arretisten en legisten bewezen wat recht is in Overijssel of op de Veluwe, of de competentie van het Hof van Holland gestaafd met eene plaats uit den Codex Justinianeus.

Deze handelwijze der practisijns heeft niet slechts onder de republiek het recht bedorven en voor de rechtzoekenden onverstaanbaar gemaakt, maar doet nog zelfs in onzen tijd haar invloed gevoelen. Immers terwijl onderscheiden rechtsinstellingen van zuiver Germaanschen oorsprong bestand zijn gebleken tegen den vreemden invloed en meer of min zuiver in het hedendaagsche recht zijn overgegaan, is de richting der rechtsstudie, in de 17de en 18de eeuw vooral, oorzaak geworden, dat de juiste opvatting van die instellingen en het juist begrip van de plaats die zij in het rechtsstelsel hebben ingenomen, niet alleen niets is bewaard gebleven, maar dat ons zelfs de hernieuwde opsporing van beide zeer is bemoeilijkt.

Onder de rechtsinstellingen, die ik hier op het oog heb, behoort die *der gezamende hand.*

De *hand* speelt in het oude recht als symbool eene belangrijke rol. In zijn »munt" (d. i. hand) heeft de huisvader degenen die tot zijn gezin behooren, per manus, in manus heeft de commendatio plaats, met de hand verbindt men zich, de hand legt men op een roerend goed om het terug

---

[1]) 1671 T. IX a. 3, § 8, a. 4, § 13 vlg.

[2]) Joannes de Imola, Paulus Castrensis, Franc. Aretinus, Ludovicus Romanus.

te vorderen, in één woord, de hand (gewapend of ongewapend) is het zinnebeeld der macht.

Waar eene rechtelijke macht toekwam aan meer dan een persoon, of eene rechtelijke verplichting op meerderen rustte, symboliseerde men dit somtijds door te spreken van rechten, rechtshandelingen, verbindtenissen *met gezamender hand.* Ook hier te lande deed men dit.

Het is mijn doel te trachten tot het juist begrip der gezamende hand iets bij te dragen, door op enkele toepassingen in het Oud-Nederlandsche recht te wijzen.

Staan we eerst stil bij de *rechten met gezamender hand* [1]).

Het *gezamenlijke recht* onderscheidt zich, naar het mij voorkomt, van het *gemeenschappelijke recht* in zoover, dat wel is waar bij beide de rechthebbenden, *in betrekking tot elkander beschouwd*, zijn deelhebbers voor onverdeelde aandeelen, dat echter bij het *gezamenlijke recht* de denkbeeldige verdeeling niet, zooals bij het *gemeenschappelijke recht*, naar buiten werkt.

De volgende voorbeelden, mogen dit verduidelijken en bewijzen. [2])

Het eerste ontleen ik aan de rechten der Giethoornsché St. Maartens-mannen.

Voor of onder het bestuur van Bisschop Jan van Syrick (1288—1296) vertoonden zich in het land van Vollenhove een aantal lieden, vermoedelijk behoorende tot de secte der Flagellanten. Door den bisschop werden hun tegen cijns landen onder Giethoorn, Onna, Oostwijk en Westwijk in gebruik gegeven, die zij als St. Maartens-lieden ten hofrechte bezaten en waar zij naar eigen recht leefden. [3])

---

[1]) Daarover is het laatst helder licht verspreid door Heusler, in zijne *Instit. des D. Privatrechts,* I, 223 vlg.

[2]) Het zal den lezer duidelijk zijn, dat ik hier allerminst bedoel het geven van een historisch dogmatisch overzicht, maar slechts wil aantoonen, dat het begrip der gezamende hand zich duidelijk vertoont in bronnen uit verschillende deelen van Nederland en in onderscheiden tijden.

[3]) Racer Overijssel. Gedenkst, IV, 211, A to Boecop Kronyk, bl. 235. Bijdr. tot de Gesch. v. Overijssel, II, 189. Overijss. Alm. 1837, bl. 67. Overijss Cron. in Dumbar's Analecta, II, 248.

Deze kenden eene vermogensrechtelijke verhouding van bloedverwanten, die zij bestempelden met den naam van *saemwinninge* en die volkomen weergeeft het beeld van eigendom met gezamenderhand.

Deze saemwinninge kan bestaan *a.* tusschen man en vrouw, *b.* tusschen den langstlevende en de kinderen, *c.* tusschen broeders en zusters, die in een onverdeelden boedel zitten.

Tegenover de buitenwereld worden de rechthebbenden beschouwd als één persoon, hunne rechten zijn niet in *veler* handen maar in *ééne* hand, die, om zoo te zeggen, uit hun aller handen is samengesteld. Dit blijkt vooreerst uit de regelen van erfrecht. Bij den dood van een der saemwinnenden vererft zijne nalatenschap niet op zijne *bloedverwanten* als zoodanig, naar welke regelen ook, maar op hen met wie hij in saemwinninge zit. Van een broeder b. v. erven zijne broeders en zusters die met hem in saemwinninge zitten, niet zij die uit de saemwinninge zijn getreden. [1])

Een deel der nalatenschap van een Sint-Maartensman of vrouw vererft op den heer.

In de eerste plaats heeft de heer in den regel aanspraak op het heergewaad of het gerade (d. i. hetgeen geacht wordt in het bijzonder tot des mans of der vrouwe lijf of gebruik te behooren). Dit komt hem echter alleen dan toe, als de overleden man niet met een man, de verstorven vrouw niet met eene vrouw in saemwinninge zit.

In de tweede plaats is, bij den dood van een St. Maartensman die alleen op een erf zit, aan den heer verschuldigd een evenredig deel ($^1/_3$) van zijn vee. Zitten daarentegen meerderen in saemwinninge, zoo verkrijgt de heer

---

[1]) Ditzelfde beginsel ligt vermoedelijk ten grondslag aan verschillende landrechten, welke bepalen dat broeders van elkander, niet van uitgeboedelde zusters erven. zie o. a. Landr. van Selwert 1539, a. 2 (Pro Exc., VI, 601) Ordel v. d. Etstoel 1480 (Pro Exc., VII, b, 126). Eveneens aan Landr. Wedde en Westerwolde 1470, I, 23 vlg. 34 en 1566 a. 23 vlg. 33.

niet bij den dood van elk hunner een evenredig onderdeel, maar één der gerechtigden, telkens de oudste, fungeert als *sterfman* [1]). Slechts bij zijn dood heeft de heer op zijn versterf aanspraak, maar dan ook op het volle derde deel.

Uit deze drie regelen spreekt volkomen hetzelfde begrip. Zoolang er nog iemand overblijft met wien de overledene in saemwinninge zat, is er voor hen die hierbuiten staan geen goed vrij gevallen, dat op hen zou kunnen vererven. Een der handen, die den boedel rechtmatig vasthielden, is wel is waar verlamd, maar de overigen zijn nog sterk en krachtig; zij laten niet los, ook niet voor een deel.

Naar buiten is het alsof de boedel slechts één eigenaar had, die niet is weggevallen zoolang er één der gerechtigden bestaat.

Beschouwt men echter de binnenzijde, dan ziet men de *deelen* en de *deelhebbers* duidelijk voor zich.

Immers, sterven de ouders, zij *erven* op hunne kinderen die met hen in saemwinninge zitten; broeders en zusters die in hunnen ouderlijken boedel zitten in saemwinninge, *erven* op elkander. [2]) Van hun standpunt valt er dus bij den dood van een der gezamenlijk rechthebbenden wel degelijk een aandeel open, waarop zij erfrecht kunnen doen gelden. Trouwens, dat zij tegenover elkander ieder gerechtigd zijn tot een evenredig deel, blijkt ook hieruit: huwende zoons en dochters blijven in de saemwinninge, indien zij niet daaruit worden *gekocht*. Van waar die bepaling, zoo niet het verlaten van de »saemwinninge" is een prijs geven van een den huwende individueel toekomend recht?

Dit eerste voorbeeld van de gezamende hand zegt ons dus zoo duidelijk mogelijk, dat zij was *eenheid* naar buiten, *veelheid* van binnen.

Een *tweede voorbeeld* ontleen ik aan het beklemrecht.

---

[1]) Van een *sterfman* spreekt men eigenlijk, waar onsterfelijke personen (rechtspersonen) als leenmannen optreden. Deze moeten, opdat niet de heer schade lijde, in den regel een sterfman aanwijzen, bij wiens dood het heergewaad zal worden betaald.

[2]) Zie o. a. Racer t. a. p. 228, a. 30 volg.

Zooals men weet, is het beklemrecht een recht van landgebruik, dat zich uit huur heeft ontwikkeld en steeds meerdere vastheid heeft verkregen.

Voor de vestiging is o. a. noodig dat de meier door den eigenaar is ingeboekt.

Het recht is ondeelbaar en de regel brengt hierom mee, dat niet meer dan één persoon als meier kan te boek staan.

Er zijn echter twee uitzonderingen. Man en vrouw kunnen (moeten tot op zekere hoogte) samen worden ingeschreven en, bij vererfelijkheid van het recht in de nederdalende lijn, kunnen, na den dood hunner ouders, tijdelijk *de kinderen* worden te boek gebracht zonder vermelding hunner namen of van hun aantal, onder den algemeenen naam van b. v. Abel Derk's kinderen [1])

Ik bepaal mij bij dit laatste [2]). De te zamen ingeschreven kinderen hebben zonder eenigen twijfel het beklemrecht met gezamender hand.

Naar buiten zijn zij eene eenheid. Dit volgt vooreerst uit de ondeelbaarheid van hun recht, maar openbaart zich ook practisch indien één hunner sterft. Bij overgang van het beklemrecht toch, hetzij door vererving, hetzij op andere

---

[1]) Bewijsplaatsen bij Mr. C. H. Gockinga, Brieven over het recht van beklemming. Amsterdam 1861, bl. 56, 65, 86.

[2]) Bij bespreking van de rechtsgevolgen der gezamenlijke inboeking van echtgenooten geraakt men op betwist terrein (vgl. Mr. J. J. Cremers: Eene vraag, rakende vererving van het recht van beklemming, Tijdsch. v. h. Nederl. R., II, 158. Mr. C. H. Gockinga: Beschouwingen over eenige punten van beklemrecht, ald, IV. 161. Mr. J. J. Cremers: Nog iets over vererving van het recht van beklemming, ald., VIII, 161. Mr. C. H. Gockinga: Vererving van het recht van beklemming, N. Bijdr. v. rechtsgel. en wetg., III, 249).

Eveneens bij behandeling van de rechten van den langstlevende en zijne kinderen (vgl. de bekende Memoriën van regte van Mr. T. Haakma Tresling en Mr. H. O. Feith).

Ik laat hier daarom beide buiten beschouwing, al ben ik van oordeel, dat de vragen waartoe zij aanleiding geven vrij wat beter en spoediger zouden zijn opgelost, zoo men bij hare beantwoording met het begrip der gezamerhandsche rechten rekening had gehouden en tevens bedacht, dat juridisch zeer goed denkbaar is een eigen recht van den langstlevende, dat niet op *zijne* erfgenamen als zoodanig vererft.

wijze, is aan den eigenaar een geschenk verschuldigd. Overlijdt echter een der te zamen ingeschreven kinderen, de eigenaar heeft op geen geschenk aanspraak. Het is duidelijk waarom; tegenover hem is er geen overgang. En sterker nog. Ook dan wanneer het eene beklemming geldt, die *niet* in de zijlijn vererft, blijven de broeders en zusters in het onverminderde volle recht na het kinderloos overlijden van een hunner. Was, van het standpunt van den eigenaar, de overledene rechthebbende voor een onverdeeld aandeel geweest, dit aandeel zou, bij gebreke van erfgenamen in de rechte lijn, aan hem zijn vervallen; maar hij was het niet. Allen ware beklemde meiers *met gezamenderhand.*

Ook hier echter vertoonen zich aan de binnenzijde wel degelijk de deelen. De kinderen blijven slechts tijdelijk te zamen te boek. Niet langer n.l. dan totdat de jongste meerderjarig is. Heeft de scheiding plaats, dan wordt één der kinderen met name te boek gebracht, die dan echter de anderen voor hun deel heeft schadeloos te stellen. Hieruit blijkt dat in hun verhouding tegenover elkaar ieder wel degelijk een onverdeeld aandeel had. [1])

Een derde voorbeeld geeft ons het leenrecht.

In 1316 beleende bisschop Guy zijne dochter Marie, gehuwd met heer Arnoud van IJsselstein, met zeker goed in Amstelland en verklaarde tevens aan zijne dochter Aleyda te geven »*die samende hant*, also jof Marie voornoemt son»der wittelike bort storve, dit goet dan van ons te hou»dene." [2]) Vergelijken wij deze akte met wat ons van elders omtrent de beleening van meerderen gezamenderhand bekend is, dan spreekt ze volkomen duidelijk.

Duitsche bronnen [3]) leeren ons het volgende. Men kan aan

---

[1]) Dit een en ander is reeds juist begrepen door Mr. H. O. Feith in zijne Memorie van regte, bl. 78—79, al is dien schrijver naar het schijnt niet duidelijk geworden dat we hier met eene eigenaardige gemeenschap te doen hebben, die ook elders in het beklemrecht eene rol speelt.

[2]) Van Mieris, Charterb., II, 177.

[3]) Met name: Vetus auctor de beneficiis, § 83, 84; Goerlitzer Lehn-

vele broeders een goed in leen geven in dier voege, dat zij het met gezamender hand ontvangen. Houden zij het onverdeeld, dan valt, ook bij kinderloos overlijden van een hunner, het goed niet terug aan den heer, maar komt aan de overige rechthebbenden. Zoolang de gezamende hand duurt, staat het geen hunner vrij alleen, zonder medewerking der anderen, het goed te vervreemden »*wende*," zoo motiveert de Ssp. »*des die man nenen deil untvangen ne he-*»*vet, des ne mach he nenen deil lien noch laten.*"

Het karakter van het recht dat uit deze en andere bepalingen spreekt, wordt door Beseler aldus omschreven. »Das »Wesen (der gesammten Hand) bestand in einer Gemein-»schaft der Rechte und Pflichten, welche aber nicht, wie »im Longobardischen Recht, [1]) auf dem Princip der ideel-»len Theilrechte beruhte, ebenso wenig aber als eine Cor-»poration constituirt war, sondern einen eigenthümlichen »genossenschaftlichen Charakter an sich trug, indem sie im »inneren selbständige Sonderrechte der Gemeiner begründete, »nach aussen aber, dem Herrn gegenüber, durch den Le-»henträger als eine Einheit vertreten wird".

In enkele opzichten valt er op deze karakteristiek af te dingen. Te zeggen dat de gezamenlijke eigenaars een genootschap vormen, leidt slechts tot misvattingen, — niet alleen tegenover den heer, maar tegenover iederen derde zijn zij als één persoon te beschouwen, — hunne eenheid naar buiten openbaart zich niet slechts hierin, dat op één als aller vertegenwoordiger de verplichting tot leendienst rust.

Maar in de hoofdzaak is Beselers opvatting juist. *Veelheid* van binnen, *eenheid* naar buiten, is ook deze gezamende hand.

Oorspronkelijk eischt deze beleening, dat de gerechtigden ook samen komen en blijven in het bezit.

---

recht C. XX (Homeyer Des Ssp., IIer Theil II, 104); Sachsenspiegel Lehnrecht (Homeyer ald. I, 206); Schwabenspiegel Lehnrecht (Lassberg 61); Bayerisches Lehnrecht a. 45 (Senckenberg Corpus Juris feudalis, bl. 221); Vergelijk Homeyer t. a. p. II, bl. 457 vlg. Beseler System des Gem. D. Privatrecht, bl. 639; Algem. Encycl. Ersch u. Gruber I,61, bl. 235.

[1]) Hij doelt op II, F. 18.

In onze akte van 1316 hebben wij te doen met eene verbastering, die ook elders veel voorkomt. Slechts Guy's dochter Marie treedt onmiddellijk in het genot; Aleyda's recht op het bezit begint eerst te werken na kinderloos overlijden van Marie.

Toch is de gezamende hand niet van karakter veranderd. Juist zij is oorzaak, dat Aleyda in geval hare zuster »son»der wittelike bort" sterft, onmiddellijk in het bezit treedt zonder dat er eene nieuwe beleening noodig is. Haar medegerechtigde valt weg; hiermede vervalt de beperking van haar recht, in dat harer zuster gelegen.

Dat het hare reeds dadelijk na de beleening bestaat, blijkt ten duidelijkste hieruit, dat beide zusters te zamen het goed in onderleen uitgeven.

Een *vierde voorbeeld* van de gezamende hand, geven ons de erfgenamen die in een ongescheiden boedel zitten, zonder twijfel althans zoolang het »erfhuys" duurt, d. i. meestal een jaar of jaar en dag.

Dat, in hunne verhouding tot elkaar, de erfgenamen deelhebbers waren, hiervoor zal ik wel geene bewijzen behoeven aan te voeren. Reeds uit hun recht van boedelscheiding blijkt dit.

Dat hunne gemeenschap eene met gezamender hand was, valt niet moeielijk aan te toonen.

Reeds bij het leven van den erflater bestond er eene betrekking tusschen hem en zijne naaste erfgenamen met opzicht tot zijne goederen.

Deze betrekking openbaarde zich op verschillende wijze.

Nu eens werkten de erfgenamen mee bij vervreemding, het zij door mede de opdracht te doen, hetzij door enkele »renunciatio", hetzij door toestemming te verleenen [2]).

---

[1]) Anders, met het oog op de belangen van den leenheer, naar het schijnt in Holland in later tijd. Bort. Tractaat v. h. Holl. leenrecht IV, a. 3, N°. 9 vlg.

[2]) Tallooze voorbeelden geeft nagenoeg elk oorkondenboek. Ik haal slechts aan: Bondam, Charterb., bl. 72, 564 (noot *b.*); Sloet, oorkb. I, bl. 428, 444, 449, 458, 461, 473; Nijhoff Gedenkw. III, 113, 174. In het Overijss. tijdrekenk. register, vindt men bijna op elke bladzijde overdrachten door man en vrouw met hunne kinderen.

Een ander maal was hun bij verkoop van onroerend goed een voorkoops- of naastingsrecht toegekend [1]).

Welnu de betrekking die zich aldus kond gaf, was niet anders dan eene zwakke vorm van de *gezamende hand.*

Zoodra de erflater overleden was, openbaarde zich deze in volle kracht. Zij was het waaraan de erfgenamen bij versterf hun recht ontleenden, in haar vond de regel »de doode erft den levendighen" zijn oorsprong.

De erflater en zijne erfgenamen waren, met betrekking tot zijnen boedel, gezamenlijk rechthebbenden. De eerste had echter het volle genot en tot op zekere hoogte zelfs recht van beschikking. Hierin lag eene belangrijke beperking van het recht der erfgenamen, zoo gewichtig zelfs dat dit tijdelijk bijna tot niet werd teruggebracht. Bij den dood des erflaters echter viel, wat van hun standpunt eene beperking was, weg, en doed hun recht zich ten volle gelden.

Nu zou het, dit spreekt wel van zelf, ongerijmd zijn, aan te nemen dat het recht der erfgenamen zijn eigenlijk karakter als gezamenderhandsche gemeenschap verloor, juist op het oogenblik waarop het zijne volle kracht erlangde.

Ik erken, wat ik hier opmerk omtrent den grond van het erfrecht, hoewel m. i. bijna onbetwistbaar [2]) voor den engen erven-kring, de zes handen, is op gewichtige gronden betwist voor zooveel de verdere verwanten aangaat.

Ik meng mij hier niet in dezen strijd; ik wil zelfs voor het oogenblik toegeven, dat het erfrecht der verdere bloedverwanten op een anderen grondslag rust dan dat der zes handen.

Dit staat echter vast, dat, eenmaal in den boedel, beide kringen in Nederland leefden onder volmaakt dezelfde rege-

---

[1]) Zoo o. a. in Zeeland blijkens: Handvest 1256—58, a. 75, 76 (resp. 94) (v. Mieris Chb. I, 314, v. d. Bergh Oorkb. II, 25), Landrecht 1290, a. 90 (v. d. Bergh II, 339), Keur 1496 II, 12. Middelburg, Handvest 1254, a. 53 (v. Mieris I, 275, v. d. Bergh I, 313), Costumen 1570 uitg. 1653, bl. 44, a. 1, Vlissingen, Costumen 16de eeuw C. XII.

[2]) Onbetwist op verre na niet. Zie daarover o. a. L. Zimmerle, Stammgutssystem, bl. 91 vlg.; C. Fipper, Das Beispruchsrecht nach altsächs. Recht, bl. 92; K. v. Amira, Erbenfolge u. Verwandtschaftsgliederung, bl. 211; A. Heusler, Inst. I, 227, 258, II, 528 vlg.

len. En nu zou het reeds a priori waarschijnlijker zijn, dat het recht der verdere verwanten (van later dagteekening) zich had gevormd naar dat der nadere, dan omgekeerd.

Maar wij behoeven ons met deze, zij het geoorloofde, gissing niet te vergenoegen. Wij hebben meer stellige bewijzen.

Vooreerst, de nalatenschap wordt, zou ik willen zeggen, in de meeste oud-Nederlandsche rechten gerepresenteerd door *het sterfhuis*. Om het sterfhuis wordt geprocedeerd, in het sterfhuis mogen sommige erfgenamen op eigen gezag komen en laten anderen zich leiden door den rechter.

Welnu, er kan moeilijk twijfel bestaan of de erfgenamen bezitten deze woning *gezamenlijk*, zijn daarvan eigenaars *met gezamender hand* en het kan wel niet anders of men heeft hun recht op de nalatenschap, door dat erfhuis gerepresenteerd, als van denzelfden aard beschouwd. Bovendien in middeleeuwsche zoowel als latere bronnen worden telkens rechten van derden aangeduid als rechten tegenover *het sterfhuis*, hierop hebben zij te vorderen, hiertegen procedeeren zij, in de *sterfhuizen* worden ommegangen gedaan. In een woord telkens blijkt dat, al moeten somtijds alle erfgenamen in het geding worden geroepen, zij daar optreden gezamenlijk, als éénheid.

In de tweede plaats over geen stuk der nalatenschap, geen evenredig deel ook van een goed uit den boedel, kon een der erfgenamen alleen beschikken. Beschikkingen door allen gezamenlijk ontmoeten we in elk oorkondenboek [1]) bij menigte.

Zoo al hier en daar overdracht van een *erfdeel* geoorloofd is, bewijst dit niet afdoend tegen de gezamende hand. Immers men kan die hebben opgevat als eene vervreemding van de goederen die den erfgenaam zouden worden toegescheiden, of van het erfrecht zelf. Enkele bepalingen welke

---

[1]) Uit die welke mij het eerst in het oog vallen, noem ik: Bondam Chb., bl. 10; Overijss. Tijdr. reg. A 100, B 110, D. 171; Reg. v. Ch. en Besch. Kampen, V, 161; Reg. v. h. Archief v. Groningen, IV, 5; Krom en Sassen, Oorkb. betr. Helmond, bl. 85.

het recht tot die overdracht ontzeggen of beperken zijn zelfs zeer kenmerkend.

Zoo twee plaatsen uit de Dordtsche rechtsbronnen [1]), waar wordt geboekstaafd eene verbod om »besterffte" te koopen in een erfhuis daar men niet in »bestorven" is, m. a. w. de regel, dat een erfdeel alleen door medeërfgenamen kan worden gekocht, hetgeen zich het eenvoudigst hierdoor laat verklaren, dat er wel tegenover deze, niet tegenover derden, deelen en deelhebbers bestaan.

Maar wat mij vooral doet besluiten tot der erfgenamen recht met gezamender hand, is de vorm waarin de boedelscheiding plaats heeft en wordt vermeld.

Wij lezen bij herhaling in akten van scheiding, dat de eene deelgenoot is »*gebleven*" aan een huis b.v., de andere »*gebleven*" aan andere bestanddeelen van den boedel [2]). Elders heet de scheidingshandeling »vertichten", »vertyen"; en in eene merkwaardige plaats uit de Dordtsche keurboeken, komen beiden uitdrukkingen vereenigd voor. Zij luidt aldus: »so wanneer dat een goet verstorven is van vader »of van moeder, ende die broeders ende die zusteren dat »goet gedeelt hebben bi goeden lieden, ende daer gheen »vertichten van schepenen brieven of en zijn, so wie dan »des anders goet vercopen wil, so mach die ander broeder »seggen, *dat hi bliven wil aen alle goeden. daer hi in be-* »*storven is, want hi gheen vertichten en heeft*, want niemant »des anders goet verboren en mach, noch oock vercopen »en mach, daer hi in verstorven is" [3]).

We hebben hier dus te doen met een geval waarin er nog geene rechtsgeldige scheiding is. Een der erfgenamen

---

[1]) I, bl. 113 en 300, a. 91.

[2]) Zoo, om een paar voorbeelden te noemen, Dordt II, bl. 10, 25. Dat in Dordt I, bl. 214, a. 21 van overdracht sprake is, behoeft ons niet van meening te doen veranderen. Het geldt hier eene zeer speciale bepaling ter verzekering van de rechten van den schouw. In gelijksoortig verband wordt ook de verplichting van de erfgenamen om »mal-»kander den eyghendom voir scepenen over te gheven" vermeld bij Matthijssen, Rechtsboek van den Briel, bl. 118.

[3]) Rbr. v. Dordt I, bl. 215, a. 23.

verzet zich tegen verkoop van een goed uit den boedel, op dezen grond: Mijne medeërfgenamen hebben te mijnen behoeve nog geen *afstand gedaan* van hun recht op een deel der goederen, zoolang zij dit niet doen *blijf* ik rechthebbende op alle.

Men achte deze wijze van uitdrukking, die we in tal van oude rechtsbronnen terugvinden, niet gering.

Bij eigendomsoverdracht van onroerend goed, placht men hier te lande nauwkeurig twee feiten te onderscheiden: de eigenaar ging uit zijn goed, gaf dit prijs, en hij bracht den nieuwen verkrijger er in. Op den halmworp volgde de halmgoedinge, of omgekeerd; de rechter bande den een *uit*, den ander *in* het goed [1]).

Anders was het zoo eene rechtshandeling geen eigendomsovergang ten doel had, maar de eigenaar zich slechts voorstelde, met behoud van zijn eigendom een ander een recht op het goed te verschaffen, (b.v. leenrecht). Dan werd slechts die ééne der rechtshandelingen verricht, welke de *verkrijging* van dien ander uitdrukte, niet die welke den *afstand* door den eigenaar zou hebben gesymboliseerd [2]).

Welnu, bij de boedelscheiding had juist het omgekeerde plaats. De *opdracht* viel weg, de *vertichting* alleen bleef.

Waarom? Mij dunkt de grond ligt voor de hand, de verkrijger was niet eigenaar van een onverdeeld aandeel in de goederen die hem werden toegescheiden, maar met

---

[1]) Teekenachtig is o. a. de veel voorkomende formule bij Sande de Effestucatione II, 9. „Ende heeft A. 'tselve goet voor *opgedragen*, ende „nae daerop met handt, halm en mont *verteghen*, ende is daer oock „met allen rechten *uytghegaen* ende heeft *B. daer aen geerft ende gevest*".

Niet overal, dit erken ik, zijn die *twee* feiten herkenbaar, dit zal echter meestal aan verbastering zijn toe te schrijven. Vergel. over dit onderwerp J. Wessels Boer, Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling der eigendomsoverdracht van onroerend goed in Nederland. (Diss. Leiden 1887).

[2]) Vgl. R. Sohm: Zur Geschichte der Auflassung (in Festgabe f. Dr. Heinrich Thöl, Strassburg 1879, bl. 116.)

J. J. Smits: Een Geldersch leenrecht (N. Bijdr. 1871, bl. 408).

2 F. 2, pr., 33 pr.

anderen eigenaar met gezamender hand. Om hem alleen den eigendom te verschaffen is dus niet noodig dat anderen hem *hunne onverdeelde aandeelen overdragen*, maar alleen dat zij *zich terugtrekken* [1]).

Eene vijfde en hoogstgewichtige toepassing van de gezamende hand, geeft ons de huwelijksgemeenschap.

Het kan ons allerminst bevreemden dat deze als gezamende hand is opgevat. Meermalen geven de bronnen voor de gemeenschap van goederen dezen grond, »want sij" (de echtgenooten) »sullen wesen al een lijf." Naar buiten dacht men zich dus die beide personen als één. Hieruit moest wel het begrip der gezamende hand voortvloeien.

Het meest voorkomende gevolg hiervan was, dat staande huwelijk geene onroerende goederen mochten worden vervreemd dan door de echtgenooten gezamenlijk, met gezamender hand, onder hun beider zegel, met gemeenschappelijk consent. Beschikt de man alleen, zoo lezen we in een aantal bronnen, de handeling is van onwaarde *ook voor zijn aandeel.* Duidelijker kan niet worden gezegd, dat hij tegenover derden niet is eigenaar van een deel, maar slechts gezamenlijk met zijne vrouw van het geheel.

Zoo was het o. a. in Gelderland. [1])

Eenigszins anders in Utrecht. In 1372 zien wij daar twee echtgenooten onroerend goed overdragen voor schout en schepenen. »Matthijs de Bole ende Katrijn sijn wijf," doen dit »gesamenderhant", »Peter Gherijtszoon" daarente-

---

[1]) Haast zou ik mij aldus uitdrukken: ook toen was de boedelscheiding niet *translatif*, maar *déclaratif de propriété*.

[2]) Reeds in 1326 zien we daar Reinoud van Gelre en zijne vrouw »stockleggingе" doen van een onroerend goed »conjuncta manu"; De jongere bronnen spreken allen in denzelfden geest: Geref. Landr. v. Veluwe 1604, XXIV, 1; Stadr. Zutphen 1615, XXIII, a. 4; Landr. Zutphen 1604, XVIII a. 11; Geref. Landr. der 4 bovenampten des Nijm. quart., XIV, a. 9; Stadr. v. Bommel 1721, C. XIX, a. 7; Landr. Tieler- en Bommelerwaard 1721, XXI, a. 7; Vergelijk ook Amersfoort. Gener. Ord. 1554 (v. d. Water III, 1076), de Overijsselsche en Groningsche archief-registers passim en Zeeland 1290, a. 90.

gen geeft »voor hem ende voor Hasen sinen wive, daer hi »tot dier tijt wittelike boerte bi hadde." [1])

Den regel waarvan we hier de toepassing voor ons hebben, vinden we geformuleerd in het Scepenrecht van 1456 art. 7, [2]) aldus:

»Geen man noch wijff, die geen geboirte bij malcander »en hebben, en mogen geen husingen, hofsteden, erve noch »renten overgeven noch weerloos werden voirt gerecht, ten »sij *mit samenderhant.*"

Is er een kind geboren, zoo mag de man optreden als vertegenwoordiger zijner vrouw, zooals blijkt uit de aangehaalde akte. Men leide hieruit niet af, dat door die geboorte de gezamende hand is vervallen. Het tegendeel is bewijsbaar.

In 1316 zien we een man en vrouw te zamen eene beschikking na doode maken, waarbij zij o. a. hun beider zonen een huis toekennen [3]). Eveneens beschikken in 1410 een man en vrouw »mit saemender hant" o.a. ten behoeve hunner dochters [4]).

Niettegenstaande dus hun huwelijk beerfd is, handelen zij samen. En zij doen dit overeenkomstig den rechtsregel die ook ten grondslag ligt aan de *Cortinge op 't scepenrecht* (1508) a. 23 [5]), dat luidt als volgt »Man ende wijff sullen »*gesamenderhant* voir den scout ende scepenen te Utrecht »in 't gerechte hoeren onbegeven kynderen wel goet mo»gen geven off maeck oft loften doen, dat van waerden »wesen ende bliven zal." enz.

Vermoedelijk op grond van hetzelfde beginsel dat uit dit artikel spreekt, vernietigde de Utrechtsche raad in 1517 eene

---

[1]) Rechtsbr. Utr. II, 190, vgl. ook akten van 1417 ald. II, 134, 135.

[2]) Rechtsbr. Utr. II, 256 waarmee overeenstemmen Ord. op 't scepenenrecht 1532, XI, 2 (ald. bl. 338), Cost. en Us. van 1550, XXII, 2 (ald. bl. 379); Cost. v. h. Eemsche quartier 1569, a. 6, 7 (v. d. Water I, 426); Cost. v. h. Overquartier 1569, a. 6, 7 (ald. I, 431).

[3]) Rechtsbr. Utr. II, 190.

[4]) Rechtsbr. Utr. II, 198.

[5]) Rechtsbr. Utr. II, 300.

making 13 jaren te voren gedaan door een man »voer hem »ende voer Wyntken syn wijff, daer hij wittelijke geboerte »bij had. [1])

Al hadden deze echtgenooten kinderen, en stond het hierom den man vrij bij *overdrachten onder de levenden* zijne vrouw te vertegenwoordigen, *makingen* mocht hij niet doen dan met haar *gezamenderhand.*

Ook in verschillende Vlaamsche steden gold de huwelijksgemeenschap, o.a. naar de *Cost. v. Brugge* [2]) aldus gemotiveerd »dat de lichamen van man en wijf" ook »tusschen »henluijden gemeen sijn." Ook daar mochten de echtgenooten geene onroerende goederen vervreemden »d'een sonder »d'ander," maar moeten tot de vervreemdingshandeling beide *gesamenderhand* voor schepenen verschijnen.

Ik zeide, deze regel betreffende de beschikking over onroerende goederen, was het meest voorkomende gevolg van de opvatting der huwelijksgemeenschap als eene met gezamender hand.

Hier en daar echter had zij een tweede niet minder kenschetsend gevolg. Onder anderen in Drenthe in de 16de eeuw. Volgens de lex Saxonum ontstond van ouds bij de Westfalen tusschen de echtgenooten gemeenschap van goederen, zoodra uit hun huwelijk een kind werd geboren. [3]) Hieraan [4]) vermoedelijk ontleende het Drenthsche recht de gemeenschap van goederen tusschen echtelieden bij »beerfd" huwe-

---

[1]) Rechtsbr. Versl. en Meded. II, bl. 38.

[2]) Rubr. III, a. 1—5, vgl. Cost. v. Nieuwpoort XVIII, 7; C. v. Ostende IX, a. 7; C. v. Poperinge III.

[3]) Dit is de juiste opvatting van L. Saxonum 47, 48. Zij werd breedvoerig bewezen door Heusler (Inst. II, 345) in strijd met het algemeen gevoelen; ik mag er bijvoegen, in overeenstemming met hetgeen ik reeds voor eenige jaren op mijn college heb geleerd.

[4]) Het Drenthsche recht werd door H. Brunner (Zeitschr. d. Sav. stift. Germ. Abth. III, 3, bl. 75) gerangschikt onder de Salische Töchterrechte, terwijl R. Schröder (ald. II, bl. 47) Drenthe rekent tot het oude Hamaland, dat het vaderland zou zijn der Ewa Chamavorum. Ik acht beide niet volkomen juist. In het Drenthsche recht zijn m. i. zoowel Friesche en Saksische als Frankische sporen aan te wijzen.

lijk, of, zooals elders wordt gezegd, als zij »van haer lichaam »hebben geprocreëert een levendich kint." [1])

En wat lezen we nu daaromtrent in de Costumen en Ordonnantiën [2]) a. 36: »als man ende wijff met een anderen »lijfsaerven ende wettelycke geboorte *gehadt* hebben ende »Christelyck gedoopet worden van den pryster [3]), *die voer »haer beyden deser werelt is overleeden*, en de eenen van die »man ofte wijf daernaer geraekt te sterven sonder geboorte »nae toe laeten, zoo veraervet die aflijvige allen dadt goedt »op den langstlevende".

Nog kenmerkender drukt van Oostendorp het uit. Er bestaat, zegt hij, in dat geval »*alsulcken gemeenschap*, dat »langstlevende beholdet alle dat guedt".

Wij hebben hier dus, men zag het destijds nog zeer goed in, niet te maken met een *erfrecht* der vrouw, maar de gezamenderhandsche gemeenschap is oorzaak van haar recht. Een der beide handen valt weg, de overblijvende *verkrijgt* niet, maar *behoudt* recht op het geheel.

In vele Brabandsche steden heeft de gezamende hand, die daar slechts de roerende goederen en conquesten omvat, binnen beperkter grenzen, hetzelfde gevolg.

Immers de langstlevende behoudt, om met de Brusselsche Costumen te spreken [4]) »alle de have, koopmanschap, schul»den, actiën, credieten van het sterfhuis". De onroerende conquesten behoudt hij voor de helft in eigendom, voor de wederhelft in vruchtgenot.

Ik haal deze Brusselsche costume vooral aan, om in de gelegenheid te zijn er op te wijzen hoe Britz in zijne bekende Mémoire [5]) reeds op het punt is geweest het begrip

---

[1]) Vgl. het verdienstelijke proefschrift van E. Pelinck: Geschiedenis van het huwelijksgoederenrecht in Drenthe (Leiden 1879), bl. 58 en vlg.

[2]) Hiermee stemmen overeen Conc. v. Oostendorp (Magnin Best. III, a. bl. 209) een ordel van den Etstoel van 1487 (Pro Exc. VII, b. 151) en Landr. v. Selwert 1529 (Pro Exc. VI, 603).

[3]) Dit is vermoedelijk een eisch van levensvatbaarheid, in anderen vorm.

[4]) Cost. v. Brussel a. 243, 249 (Christyn C. v. Brab. I, 153.)

[5]) M. J. Britz: Code de l'ancien droit Belgique (Bruxelles 1847) II, bl. 856.

a. afzonderlijk ieder voor zijn deel, of

b. gesamenderhant ende ongescheiden, of

c. gesamenderhant, ongescheiden ende elc voor al.

Enkele bronnen maken het ons gemakkelijk de grenzen tusschen deze drie wijzen van borgstelling vrij scherp te trekken.

Die van meerderen, elk voor hun deel, behoeft geene toelichting. Slechts zij vermeld dat deze te Utrecht de eenige geoorloofde was, sinds 1368, zooals blijkt uit eene » overdracht" van dat jaar [1]).

Elders komen de beide andere veel voor [2]). Reeds de woorden, waarmee zij worden aangeduid, geven ons eenig licht over het begrip. Verbindt men zich gezamenderhand en *ongescheiden*, zoo bedoelt men hiermee blijkbaar, dat men niet ieder op zich zelf, maar gezamenlijk als schuldenaars wil worden aangemerkt. Anders wanneer men er bijvoegt *ende elc voor al*, of zooals het somtijds wordt uitgedrukt »sampt und bisonder, gemeenlic ende »elc bysonder" [3]).

Toch zouden we m. i. hierin onvoldoende opheldering vinden, ware ons niet een Arnhemsch stadboek uit de 14de eeuw bewaard, dat over beide soorten van borgstelling helder licht verspreidt.

De beide artikelen die over ons onderwerp handelen

---

[1]) *Liber Albus* 121, § 2 (Rbr. v. Utr. I, 66) waarmee overeenstemt eene „overdracht" van 1375, Liber Hirsutus minor 66, § 3 (ald. I, 118). Het verbod bewijst, dat andere borgstellingen ook daar vroeger gebruikelijk waren. In 1363 wordt recht gedaan op eene akte van borgtocht van 1350 houdende „met ghesamenderhant, elc voor al ende on„ghescheiden" (Rbr. v. Utr. II, 7—8).

[2]) Voorbeelden van verbintenissen van borgen *gesamerhant ende ongescheiden* geven o. a. akten van 1316 (v. Mieris, II, 179), 1322 (v. Mieris, II, 296), 1342 (Nijhoff, I, 437); Stadr. v. Zutphen (Uitg. Pijnacker Hordijk, I B, bl. 55); Rechtsbr. v. Dordrecht, II, 45, a. 62; v. d. Bergh Oorkb, II, 157*a*; van borgtocht *gesamenderhant ende elck voer all* o. a. akte van 1285 (v. d. Bergh Oorkb., II, 252), 1298 (ald. II, 473), 1356 (Nijhoff Gdw. II, 39—89), 1585 (v. Hasselt Arnh. Oudheden, II, 118) vgl. aldaar II, 117; Utr. Rechtsbr., II, 8; Ordelb. Etst. Dr. bl. 99.

[3]) Zie de aangehaalde akte bij van Hasselt, Arnh. Oudh. II, 118 en van de Wall, Handv. en Priv. der stad Dordrecht, bl. 298.

komen hierop neer [1]). Bij gebreke van betaling door den hoofdschuldenaar, gaan de borgen, overeenkomstig de verbintenis die o. a. in Gelderland in de eerste plaats op hen placht te rusten »in leysten in eenre herberge" »in licghen", d. i. zij begeven zich vrijwillig in gijzeling.

Hebben zij zich verbonden *ghesamenderhand*, zoo wordt nu ieder hunner viermaal tot voldoening aangemaand [2]) en, betaalt hij niet, »*gepeynd voer syn aendeel*". Ook na die executie echter mag hij »uter herberghen niet scheyden, den »ghelover en weer ierste voldaen van hoefstal [3]), van coste »ende van scade". Doet hij het niettemin, hij wordt opnieuw gepeynd voor een aandeel en zoo voort, totdat de geheele schuld is voldaan [4]).

Hebben zich daarentegen de borgen verbonden onder de bijvoeging, »elc voer al", zoo zal hij, die op wettelijke wijze wordt vervolgd, worden »gepeynd" voor het geheel.

Met deze bepalingen voor oogen, kunnen we ons dus van het verschil tusschen de onderscheiden borgtochten eene heldere voorstelling maken.

Terwijl bij de eenvoudige borgtocht van meerderen, ieder slechts aansprakelijk is *voor zijn aandeel* »al waer oec dat »sake datter een borghe ofte meer ghestorven waer" (zooals het Utrechtsche liber hirsutus minor zegt), rust op elk der borgen met gezamender hand, *de geheele schuld* [5]), vormen zij tegenover den schuldeischer eene eenheid.

---

[1]) Men vindt ze hierachter afgedrukt.

[2]) Over de beteekenis van het woord *beleyden* in het artikel sprak ik in de *Handel. en Meded. v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterk.* 1886, bl. 76. In denzelfden zin als dien ik daar aan dit woord heb toegekend, komt te *Culemborg Handv.* 1436, a. 8 (Voet v. Oudheusden bl. 623) het woord *uytbeleyden* voor.

[3]) Het zal wel onnoodig zijn hier op te merken, dat Dr. E. Friedländer in zijn overigens zeer verdienstelijk boekje: Das Einlager, Münster 1868, bl. 106, het woord *hoefstal* (hoofdsom) in eene akte van borgtocht met verplichting tot *leisting*, ten onrechte verklaart als »Unkosten welche die Pferde im Stalle verursachen."

[4]) Diezelfde verplichting om in leisting te blijven totdat de schuld geheel is afbetaald, wordt ook in verschillende der hiervoor aangehaalde gezamenderhandsche borgtochten uitdrukkelijk vermeld.

[5]) Misschien maakt alleen het Dordtsche recht eene uitzondering.

Naarmate van de wijze waarop de gezamenderhandsche borgtocht is aangegaan, werkt zij verschillend. Zij kan zwakker of sterker gevolgen hebben. In het eerste geval openbaart zich de *eenheid van schuld* hierdoor, dat ieder der schuldenaren wel is waar aanvankelijk slechts voor zijn aandeel, maar bij gebreke van voldoening door zijne medeborgen ook voor het overige aansprakelijk is [1]), in het tweede geval bewerkt zij, dat elk der borgen terstond voor het geheel kan worden aangesproken en uitgewonnen [2]).

In beginsel maakt dit geen verschil, er is slechts *eene* schuld, rustende op alle schuldenaren gezamenlijk.

Maar aan den anderen kant heeft hij, die meer dan zijn aandeel betaalde, recht van terugvordering voor dat meerdere tegenover zijne medeborgen.

Zoo openbaart zich ook hier het karakter der gezamende hand als *éénheid* naar buiten en *veelheid* van binnen.

Eindelijk, de gezamenderhandsche schulden van man en vrouw.

Ook met betrekking hiertoe slechts enkele opmerkingen.

De aard der huwelijksgemeenschap, zoo zeide ik, hing samen met den ook oudtijds in verschillende vormen uitgesproken regel »*man en vrouw zijn één*"..

Eene keur uit de 15de eeuw (Rbr. v. Dordt I, 235, a 80) zegt toch „so wanneer eene schepenenbrieff inhout ghesamender hant ende onver„scheiden ende niet elcx voir al, so betaalt elcx zijn deel". Ik zeg misschien. Immers wellicht is slechts bedoeld dat hij niet dadelijk voor het geheel kan worden aansproken bij wanbetaling van den hoofdschuldenaar, ook dan wanneer zijne medeborgen tot voldoenig van hun aandeel in staat zijn.

[1]) Vgl. Gl. Ssp. III, 85.

[2]) Groenewegen de leg. abrog. (3de uitg. bl. 710 ad leg. 4 Cod. VIII, 41) zegt op gezag van Holl. Cons. I, c. 239, dat te Amsterdam een borg die zich met meerderen heeft verbonden „elk een voor al" alleen dan voor het geheel aansprakelijk is, indien de anderen afwezig zijn en geene goederen binnen Amsterdam bezitten. Hoe daar ter stede in later tijd werd geoordeeld over de kracht der exceptiones excussionis, divisionis, ordinis, (zie Roseboom, Recueil v. K. bl. 241; Noordkerk Handv. v. Amst. I, 566) is ons hier natuurlijk onverschillig.

Welnu dezelfde regel moest het karakter der schulden bepalen [1]).

Het is hier, dit houde men in het oog, niet de vraag, wie tot het aangaan der schulden gerechtigd is (dit is meestal onbeperkt de man, als hoofd des gezins, in zeer beperkte mate de vrouw); aan het karakter der verbintenis verandert dit niets.

De huwelijksche schulden rusten op de echtgenooten *gezamenlijk.*

Eenige bewijsplaatsen hiervoor mogen volstaan.

Vooreerst eene opmerkelijke Dordtsche keur [2]), die het volgende bepaalt:

Indien een langstlevende zijns of haars ondanks in den geheelen boedel blijft zitten en door schuldeischers wordt aangesproken, kan hij of zij volstaan met zich tot scheiding bereid te verklaren; »daermede", zegt de keur »sal si quyt »wezen, *want haer die een helft affgestorven is*".

Duidelijker kan het niet gezegd worden dat tijdens het huwelijk ook de schulden niet rustten voor de helft op ieder der echtgenooten, maar zij gezamenderhand waren verbonden voor het geheel.

De werking van deze gezamenderhandsche schuld kan onderscheiden zijn, evenals die van de borgtocht conjunctis manibus. Meestal zijn de echtgenooten verbonden »*ghesa-*»*menderhant ende ongescheiden*" zonder meer.

Zij kunnen na ontbinding van het huwelijk elk worden aangesproken voor de helft der wettige huwelijksche schulden, d. i. van die gemaakt door den man, of door de vrouw binnen de grenzen harer bevoegdheid.

Dat bij insolventie van een hunner de andere boven zijn aandeel aansprakelijk is, zooals de aard der gezamenderhandsche schuld zou meebrengen, wordt zelden of nooit met ronde woorden gezegd. Toch twijfele men daarom niet

---

[1]) Ik zeg hiermee niet, dat dit karakter overal zuiver bewaard bleef en is waar te nemen.

[2]) De oudste rechten der stad Dordrecht I, 234, a. 51 (vermoedelijk uit de 14de eeuw).

omtrent den aard der verbintenis van de echtgenooten. Deze komt dikwijls reeds staande huwelijk uit [1]). Het scherpst wel te *Zutphen* [2]). De executie tegen een poorter is hier als elders, bij gebreke van goederen, op den persoon van den schuldenaar gericht. Hij wordt gegijzeld en c.q. verbannen; welnu, waar het eene schuld geldt door den man of door de vrouw binnen de grenzen harer bevoegdheid aangegaan, deelt de eene echtgenoot de ballingschap des anderen.

Dit wijst op hunne *gezamenlijke* verbintenis; immers waren zij ieder voor de helft verbonden, de ballingschap van den man of de vrouw zou afhangen niet van de vraag of de geheele schuld was afgedaan, maar of zijne of hare helft was betaald.

Naar andere rechten zijn de echtgenooten na ontbinding des huwelijks ieder voor het geheel der schulden aansprakelijk, m. a. w. zijn zij verbonden »*ghesamenderhant, onghe-*»*sceiden ende elc voer al*". Zoo te Utrecht althans onder de republiek [3]) en in sommige Vlaamsche steden [4]).

Ook hier echter staat vast, dat, wie het geheel heeft betaald, de helft kan terugvorderen van den ander of zijne erfgenamen. Ook hier dus, is, bij onbetwistbare eenheid der schuld tegenover den schuldeischer, aan hare deelbaarheid van het standpunt der verbondenen niet te twijfelen.

Zien we thans nog eens terug langs den afgelegden weg, dan zal, bedrieg ik mij niet, bij ons deze indruk achter-

---

[1]) Al wordt hij ook hier verduisterd door den regel, dat elke aanspraak gericht moet worden tegen den man.

[2]) Rechtsbr. d. stad Zutphen II, A § 2, b. c. bl. 110, I, A § 95, 96, bl. 26—27; Stadrecht 1615, XXVI, a. 5—8.

[3]) Zie A. v. Wesel: de Comm. bon. soc. III, 1—6; A. v. Wesel: ad Nov. C. Ultraj. ad art. 6, N°. 9; J. v. Someren: de jure novercarum, bl. 118; W. v. d. Muelen, in zijne Annotatiën over de Costumen van 1550, op rubr. 22, a. 3 (bl. 152).

[4]) O. a. C. van Brugge IV (de Haene, bl. 69); vgl. Britz: Mémoire II, bl. 837.

blijven. Er bestond ook naar Oud-Nederlandsche rechten eene gemeenschap met gezamenderhand, die in zoover van andere gemeenschap was onderscheiden, als het deelgenootschap van meerderen slechts op hunne onderlinge verhouding invloed uitoefende, terwijl zij met betrekking tot derden eene eenheid vormden.

Die gemeenschap bracht, waar zij hare volle werking deed gevoelen, mede, dat *rechten* niet buiten den kring der gezamenlijk gerechtigden vererfden, zoolang een hunner overbleef, en niet dan met aller medewerking geheel of ten deele konden worden overgedragen; dat tot nakoming van *verplichtingen* elk der verbondenen gehouden was.

Die werking is wel in menig opzicht hier en daar verzwakt, maar op verre na niet overal en in allen deele verloren gegaan.

Nog ééne opmerking ten slotte.

Dat eene juiste waardeering van het begrip der gezamende hand bijdragen kan tot eene zuivere opvatting van ons hedendaagsch recht, zal wel niet twijfelachtig zijn.

Het huwelijkgoederenrecht, de rechtsbetrekkingen der erfgenamen, welficht de vennootschap onder firma en meer andere rechtsinstellingen, kunnen daardoor worden verhelderd en ik zou mij zeer moeten bedriegen zoo niet een der duistere vraagstukken van het procesrecht, het *litis consortium*, hierin zijne oplossing moest vinden, dat *litis consortes* slechts zijn rechthebbenden of verbondenen met gezamenderhand.

BIJLAGE I.

TWEE ARTIKELEN UIT EEN ONUITGEGEVEN STADRECHT VAN ARNHEM UIT DE 14de EEUW.

Item van loffenisse in scepenen brieven.

a. 64. Item enich man, die ghelavet heeft in scepene brieve, mit anderen burghen mit ghesamender hant, als die ghemaent ende beleyt is mit scepene ierstwerf, anderwerf, derdewerf, vierdewerf ende en leyste hi dan niet, soe sal die richter daer up gheven den bode toe peynden voer syn aendeel; nochtant en sal hi vter herberghen niet scheiden, den ghelover en weer ierste voldaen van hoefstal, van coste ende van scade. Ende ghinge hi vter herberghen, soe mochte men hem noch eens manen ende beleyden mit scepene ierstewerf, anderwerf, derdewerf, vierdewerf als vorsiet is, ende en leyste hi dan niet, so sal die richter daerop den bode noch eens gheven toe peynden voer een aendeel ende alsoe voert tot den tyt dat daer auer al ghenoech gedaen is.

Item van burghen te lauen.

a. 65. Item wanneer burghen hebben ghelaeft elc voer al in scepene brieve, wie dan veruolget wort als voerscenen is, den burge mach men peynden voer al.

BIJLAGE II.

DE EIGENDOM DER MARKEGRONDEN IN OVERIJSSEL.

De vraag aan wie de markegronden in eigendom behooren, is zeer verschillend beantwoord.

Ook hare beslissing wordt zeer vergemakkelijkt, wanneer men in het oog houdt, dat de eigendom met gezamenderhand niet anders is, dan eene gemeenschap waarvoor eenigszins afwijkende regelen gelden.

Er zijn een aantal schrijvers die de markegronden beschouwen als gemeenen eigendom [1]), anderen die ze houden voor eigendom van een rechtspersoon [2]). M. i. loopt ieder, die hieromtrent een algemeenen regel wil opstellen, gevaar in grove dwaling te vervallen. Aangenomen ook, dat alle marken, bij de eerste vestiging der Germaansche stammen in westelijk Europa, op gelijke wijze waren ontstaan en dat aanvankelijk overal omtrent den eigendom der gronden dezelfde beginselen hadden gegolden, zoo zou het toch volkomen ongeoorloofd zijn, à priori aan te nemen, dat de eigendom overal is gebleven waar hij was.

---

[1]) O. a. Puchta, Privatrecht § 35.
Pfeiffer, die Lehre von den Jur. Pers, bl. 49, n. 4.
Duncker, Gesammteigenthum bl. 187.
G. L. v. Maurer, Gesch. der Markenverf. bl. 63.
Brinz, Lehrb. d. Pandekten II, 2 bl. 1031—1034.

[2]) O. a. Römer, Realgemeinden. Zeitschr. f. D. Recht XIII. 103, 109.
Thudichum, Die Gau u. Markverf. Deutschl. bl. 314 en 313.
von Schulte, Lehrbuch der deutschen Reichs-und Rechtsgeschichte 5e uitg. 1881, bl. 25. vergel. echter bl. 446.
Heusler, Inst. d. D. Privatr. I. bl. 269 vlg.

Voorzichtig als altijd zegt dan ook Stobbe [1]), dat op verschillende plaatsen medeeigendom van de gemeentegenooten is aan te nemen, dat echter meestal het markgenootschap als corporatie eigendom der »almende" is.

Ik wensch mij bij zijne meening aan te sluiten en dan ook de vraag te onderzoeken, *niet* in het algemeen, maar voor ééne enkele vrij wel afgesloten groep van marken, de *Overijsselsche.*

Voordat ik tot dit onderzoek overga, een paar opmerkingen. Vooreerst, de vraag wordt dikwijls aldus gesteld; is de marke een rechtspersoon of niet? Ten onrechte; ook als men hierop bevestigend moest antwoorden, zou men niets hebben bewezen omtrent den eigendom der gronden. Immers al is de marke rechtspersoon, daarom kan nog wel een ander eigenaar der meente zijn.

In de tweede plaats, we hebben te kiezen tusschen drieerlei, eigendom van een rechtspersoon of gemeenschap en in het tweede geval gewone of gezamenderhandsche gemeenschap. Van deze beide alternatieven moet de eerste zijn beantwoord, alvorens men zich tot de tweede behoeft te wenden.

Ik vraag nu allereerst waren de Overijsselsche marken rechtspersonen. Bij ontkennende beantwoording is tevens beslist, dat de markgronden gemeenschappelijk goed zijn.

Welnu ik antwoord ontkennend, op de volgende gronden.

De markeboeken doen ons denken dat er geen markekas is.

Moet er iets worden betaald, daarvoor wordt een deel van den gemeenen grond verkocht of hout geveld.

In Lutter marke [2]) geniet de schutter als salaris »tien schaer ackeren" en heeft hij bovendien, zoo dikwijls hij »tot der marcken beste" uitgaat, aanspraak op reis- en

---

[1]) Handbuch des D. Privatr. 1871. I. 370. — In hoofdzaak hiermee overeenstemmend van Gerber, System des D. Priv. r. 12e uitg. 1875, bl. 140 en G. Beseler; Syst. des Gem. Deutschen Priv. rechts, 3e uitg. 1873, bl. 299 vlg.

[2]) Het gerecht van Lutter marke was het overste holtgericht in Twente, waar de anderen hun recht haalden (Racer O. G. III. 17. Markerecht van de Lutte, bl. VII).

verblijfkosten. Hij mag n.l. »een maltyt van IIII penningen verdoen" en zich voor deze vertering schadelooos stellen door het kappen van hout »daeraen nyemand toe seggen heeft" (d. i. dat aan niemand in het bijzonder is toegewezen [1]).

Tot 1464 genoten hier de buren jaarlijks op den seend een keurboom. In dit jaar werd bepaald, dat zij in plaats hiervan zouden ontvangen »eenen (of c.q. $^1/_2$) golden Rinssen gulden". Maar eene kas, waaruit die kon worden betaald, was er blijkbaar niet; immers, zoo lezen we, »dit »voorn. gelt salmen nemen uyt der marcke op den minnes»ten schaden" (a. 50).

In 1632 zijn in diezelfde mark proceskosten te voldoen en wenscht men een inwoner van Hasselt te gemoet te komen in de schade die hij door een grooten brand heeft geleden, en wat doet men, men neemt zijn toevlucht tot vervreemding van groenland [2]).

Evenzoo te Gietmen [3]). Hier rust in 1601 op de buren (d. z. de bewoners der in de mark gewaarde hoeven) eene schuld van 69 daler 17 str. Om hun in de betaling te gemoet te komen, besluiten de eigenaars »een stucke landes »uyt de voorsz. marcke te verkoopen".

In 1676 wordt in de marke van Rande beraadslaagd, hoe men de oorlogskosten ten bedrage van 403 gld. zal dekken, die »dese buyrschap te laste comen". Het besluit is vervat in deze woorden (a. 22). »Alzoo niet voorhan»den is, dat in de marcke tot subsidie van de voors. pen»ningen bequamelick can worden vercofft, is goetgevonden »de voors. penningen over de erven ende goederen van dese »voors. buyrschap uyt te setten, te weten twie derde deelen »tot laste van goetheeren ende een derde part tot laste van »de ingesetenen".

Dat er geen markekas is, wordt niet eens vermeld. Dit schijnt van zelf te spreken.

---

[1]) a. 52, 61, vlg.

[2]) a. 162, 164. Zoo versta ik althans de woorden »dat man *so volle »gruntlandts sall uthsehen* (uitzoeken), dat die kosten moegen betaelt werden.

[3]) a. 35.

De markerichter erlangt zijn salaris niet in geld, maar in naturalia.

Die van Woolde ontvangt »vijff berne boomen unde vijff holter" [1]) en bovendien somtijds de omgewaaide boomen of een deel daarvan.

Die van Stegeren mag »tot een salaris de visscherye om niet gebruicken" [2]).

Die van de Lutte erlangt een derde deel van het wagenboecken-gelt (a. 21 vlg., a. 107) [3]).

Die van Albergen, evenals verschillende andere, onder meer een deel van den windval a. 63 (naar's markenrichters beweren in 1708 a. 83 een derde deel van alle profyten, zoowel boeten als hout enz.).

Voor zoover mij is gebleken geniet slechts in Herfte a. 50 de markerichter een salaris in geld, »na older gewoente 6 goltguldens", en is hem in Lenthe a. 95 toegelegd 25 gulden jaarl. in plaats van verscheidene oude incomsten de marke toebehoorende" die hij tot nog toe genoot. Hieruit echter afleiden dat de marke eene kas had, durf ik niet, omdat voor Herfte en Lenthe zoo goed als voor andere marken, met de bronnen in de hand, terecht de vraag mag worden gedaan: *hoe zou er eene kas zijn gevormd?*

Alle met zekere regelmatigheid terugkeerende betalingen geschieden in verbruiksgoederen (meestal wijn of bier) òf komen aan de markbeambten en de markgenooten persoonlijk ten goede.

Vooreerst de betaling bij de intrede in het genootschap. In de marken Raalterwold, Bathmen en Loo [4]) a. 48 Lutte a. 201. Rande a. 16, 24 [5]) Markelo a. 12,

---

[1]) Overrijss. Alman. 1838, bl. 148.

In den aanhef van het artikel, dat hem die toekent, wordt onderscheiden tusschen »brandholt unde timmerholt", Onder holter zullen dus wel boomen voor timmerhout zijn te verstaan.

[2]) a. 55.

[3]) Ieder buur heeft het recht, tegen betaling eene zekere hoeveelheid beukenhout te vellen voor herstel van zijn wagen (velgen of assen); de prijs hiervoor betaald, is het *wagenboeckengeldt* (Lutte a. 91).

[4]) Aangehaald bij J. W. Mulder, Rechtstoestand der marken, bl. 71.

[5]) Een ancker Rijnsche wijn ofte aen gelt vijftijn Car. g. (1688).

68 geven alle »irst nye incomende geërfden" *een anker Rynwijn*; in de marken van Herfte a. 36, Stegeren a. 76 [1]) Gietmen a. 44, 48 [1]), Hengvorden a. 31 [2]) een anker *France wijn*; naar het Goyer markeb. een emmer biers [3]).

In de tweede plaats, de recognitiën door *kotters* te betalen komen ten goede aan den holtrichter en de markgenooten gezamenlijk of afzonderlijk.

In Leussen a. 29 komen de pachten verschuldigd door hen die op de markegrond hebben getimmerd »tot profijt den gemeenen erffgenamen" vgl. a. 36.

In Herfte a. 39 wordt de huttenbelasting ingevorderd »tot gemeenen besten".

Erlangt een der erfgenamen het recht een deel van de gemeene mark af te scheiden en in zijn bijzonder bezit te nemen (aan te graven of in te graven) hij betaalt daarvoor, hetzij eene jaarlijksche retributie »tot behoeff en pro»fyt van den holtrichter en gemeenen erfgenamen" [4]), hetzij eene som in eens »ten profyte en dispositie van de geza»mentlijke erfgenamen" [5]).

De gekozen markerichter te Hengvorden (a. 22) betaalt als jaarlijksche recognitie »een half aem Rynschen wijn".

De boeten worden deels betaald in verbruiksgoederen [6]). Van die welke in geld moeten worden voldaan, wordt niet steeds vermeld te wier behoeve ze komen.

---

[1]) Hier is slechts sprake van *een ancker wijns.*

[2]) eenen goeden ancker wijns ofte tien dalers (1633).

[3]) Mulder t. a. p.

[4]) Lutte, 150.

[5]) Zoo naar het latere recht van de Lutte van 1786 a. 251 en vermoedelijk Herfte a. 35.

[6]) *Bier.*
Archum, 34. Verssen, 5, 25.
Stegeren, 9, 18, 85.
Gietmen, 7, 18.
Lutte, 70, 82, 86, 171.
Markelo, 51.
Albergen, 6, 7, 36, 71.
Vierdelvat boter.
Lutte, 130 tot d. *gemeiner buer prouffijt.*

Voor zoover echter onze bronnen ons het antwoord geven, wijzen zij de boeten toe aan de erfgenamen, de buren, den holtrichter, de gezworenen of anderen die de bekeuring doen [1]).

---

[1]) Woolde, 1567. Overijss. Alm. 1838, bl. 148, de hooge breuken de markerichter allen, van de kleine breuken de markerichter $^1/_3$, de markgenooten $^2/_3$. Luessen a. 2. de markerichter, de gemeene erfgenamen en de buurgezworene ieder $^1/_3$.

a. 47 en 48 Dijckgrave en geswoerenen.

a. 51. die geswoerene.

a. 53, de marckenrichter en de marckendienaar.

a. 72, de marckenrichter en de erfgenamen.

Emmen, 26. De gezworenen, 38. De erfgenamen en de bekeurder eene afzonderlijke boete.

Dalmsholte, a. 19 en 64 van alle broken ontvangen de markenrichter $^1/_3$, de erfgenamen $^1/_3$ en de gezworenen of anderen die de bekeuring deden $^1/_3$.

Verssen a. 28, 51. De marckerichter $^1/_2$, de gezworenen of die de bekeuring doen $^1/_2$.

52, 63. De erfgenamen.

58. De erfgenamen $^1/_2$, de aanbrenger $^1/_2$.

Stegeren, a. 56 van alle boeten de marckerichter $^1/_2$, de erfgenamen $^1/_2$.

Herfte, a. 19. In 6én geval de gezworenen geheel, in alle andere de dyckgreve $^1/_2$, de gezworenen $^1/_2$.

Gietmen, 37, de willige huisluijden (eene boete door onwilligen te betalen).

45. De erfgenamen.

Lutte, 32. Alle broken in de voorgaande artikelen gesteld voor $^1/_3$ de marckenrichter, $^1/_3$ de erfexen, $^1/_3$ de buren.

118, 122. De buren.

126. Holtrichter en erffexen.

163. De holtrichter en de erffgenaemen.

201. Houtdiefstal bij nacht wordt met dubbele breuken gestraft; de helft komt ten voordeele van den aanbrenger. Met betrekking tot de wederhelft wordt geene bepaling gemaakt, en klaarblijkelijk stilzwijgend aangenomen dat zij volgens een algemeenen regel, dien van a. 32 zal worden verdeeld.

In Enscheder mark komt van alle breuken $^1/_3$ aan *den Jonker* (n.l. de Jonker v. Bentheim, de Graaf v. B. is erfmarkerichter) of zijnen *holtrichter* en ontvangen de buren $^2/_3$. (Lutte, a. 57, 58).

Markelo, a. 22, 59, 60, 62, 63. De marckenrichter $^1/_2$, de erfgenamen $^1/_2$. In enkele gevallen, a. 22, 51, bovendien de gezworenen eene boete.

Lenthe, 42. Eene boete komt aan „die bevelsluiden in der tijt."

Albergen, 1, 6, 7, 28, 29, 40, 43, 50, 55, 71. Holtrichter en buren.

Aan te nemen dat de boeten, in alle gevallen waarover die bronnen zwijgen, in de kas van een rechtspersoon »de marke" vloeien, is zeker volkomen ongeoorloofd, zoolang niet van elders de rechtspersoonlijkheid blijkt.

Regel is, dat de markerichter verschillende inkomsten ontvangt en die eenmaal in het jaar aan de erfgenamen verantwoordt [1]). Welnu, waar het tegendeel niet is verordend, mogen we aannemen, dat daartoe ook de boeten behooren, te eer omdat het in de meeste gevallen de erfgenamen zijn welker belangen worden gekrenkt door de overtredingen waarop de boeten zijn gesteld.

Nog op ééne opmerkelijke bepaling dient hier gewezen.

Zooals ik zeide, de schutters in Lutter-marke genieten zekere emolumenten in naturalia. Wordt in den loop van het jaar een hunner afgezet en niemand in zijne plaats benoemd, dan vervalt zijn aandeel in die emolumenten niet aan *de marke* als *rechtspersoon*, zooals in den aard der zaak zou liggen zoo deze er was, maar aan de erfgenamen en buren.

15, 17, 65. De holtrichter.

25, 26, 27. Holtrichter 1/3, erfgenamen 1/3, buren 1/3.

63. De holtrichter en de erfgenamen.

82. De gezworenen.

Laerwolde, 10. De Heer van Buren.

25, 67. Holtrichter en gemeene erfgenamen; bovendien naar a. 67, de aanbrenger eene afzonderlijke boete.

Hengvorden, 32. Van alle boeten, 1/3 de marckenrichter, 1/3 de erfgenamen, 1/3 de schults (1786 1/2).

Gheesteren 1365 eene boete 1/3 erfexen en 1/3 buren (Overijss. Tijdr. reg. Aanh. 8).

Waar het verbeurdverklaringen geldt, wordt eveneens zelden vermeld aan wie zij ten goede komen. Hier en daar vinden wij ze echter aan de erfgenamen toegewezen b.v. Hengvorden a. 3, of aan den landheer, den holtrichter en de erfgenamen. Laerwolde 15.

[1]) Na aftrek natuurlijk van wat hem door wet of gebruik is toegekend.

In Markelo, a. 15, mogen geen *»uitsettingen"* worden gedaan, dan in presentie van twee der erfgenamen, die daarvan boek houden, en op alle holtingen den erfgenamen daarvan rekening ende reliqua doen. vgl. Lutte, 150.

De aard en de bestemming van de opbrengsten, recognitiën, en boeten versterkt mij dus in de meening dat er geen *markekas* was [1]) en ik durf dit te eerder aannemen, omdat de bronnen ons de vraag op de lippen leggen *was er wel eene markekas noodig?*

De *werkzaamheden ten behoeve van den markegrond* worden niet uitbesteed of tegen betaling verricht, maar door de markgenooten zelven ten uitvoer gebracht. Zij onderhouden landscheidingen, wegen en wateringen [2]), zij arbeiden tot het keeren van zandverstuivingen [3]), zij leggen dijken aan [4]), zij maaien de distels uit het weiland en roeien daar de doornen uit [5]), zij verschaffen den markerichter een wagen en paarden tot het drijven van de schouw [6]). En waar sprake is van schulden worden bij herhaling de erfgenamen of de buren als schuldenaren aangewezen.

In Dalmsholte zijn twisten gerezen tusschen Lemele (een der gewaarde buurschappen), en de zes anderen. Tot dekking der kosten (zoo wordt in 1647 besloten) zal elk markerichter provisioneel »nae quota de costen helpen four»nieren ende betalen".

In Stegeren hebben de erfgenamen in 1616 een stukje land verkocht om daaruit »ex gratia sonder in consequentie »getrokken te worden" te betalen wat »de huysluyden van »Steigeren inde quade thyden hebben opgenomen".

In Herfte wordt voor de holtsprake besteld een anker wijn en een tonne biers ten koste van de landeigenaars (a. 20) ook bij het drijven van de schouw over »den ley»graven" mag men een rijder verteren op den gemeenen erffgenamen (a. 31) en de dijkgraaf koopt er op der erf-

---

[1]) Nooit vind ik dan ook hiervan gesproken, wel (Rande 36) van de *cassa der erfgenamen.*

[2]) Herfte, 47. Lenthe. 25, 57, 78, 91. Herculo, 10, 11. Markelo, 3. Stegeren, 59.

[3]) Lutte, 210, 211. Gietmen, 3, 45. Verssen, 68. Stegeren, 27. Dalmsholte, 72. Markelo, 10.

[4]) Verssen, 69.

[5]) Herculo, 22.

[6]) Stegeren, 54.

genamen kosten »soe voele holter als men tot der waede [1]) behoevet" (a. 23).

Te Lenthe wordt in 1609 over de erfgenamen een omslag van *f* 100 geheven, tot dekking van de kosten van een proces (a. 45); ook de kosten van eene upbaringe [2]) in het vorige jaar, worden gebracht ten laste van de erfgenamen, en het besluit hiertoe is vervat in een vorm die de aandacht verdient (a. 48). Het luidt aldus »dat die »costen .... staen sullen tot laste der erffgen. unde niet »der buiren". Het schijnt dat men aan eene derde mogelijkheid, ze te brengen ten laste van een rechtspersoon, zelfs niet heeft gedacht.

Voor den bouw eener school wordt in diezelfde marke in 1712 eveneens een omslag geheven (a. 87).

Te Gietmen betalen de erfgenamen een anker rinschen wijn voor de holtspraecke (a. 13).

In 1601 wordt daar een stuk land uit de marke verkocht »tot stuir ende betalinge der huisluiden", om hun namelijk te gemoet te komen in de voldoening van 69 daler 17^{str} waarmede de »burschap van Gietmen beswaârt was" (a. 35).

In Herculo wordt krachtens besluit van 1561 (a. 31) schouw gedreven ten koste van de gemeene erfgenamen.

Ook in Albergen rust in 1555 op de buren en kotters eene schuld. De erfgenamen vergunnen hun ieder tien schapen meer te houden, onder verplichting om tien jaar lang elk een gulden op te brengen ter voldoening van die schuld (a. 72).

In Verssen zijn de erfgenamen naar waartalen aansprakelijk voor zekere verschotten van den markerichter (a. 66) en voor gerechtskosten wegens terugvordering van geschut vee (a. 45).

Tot dekking van de quota voor de buyrschap Rande te dragen in de oorlogskosten van Colmschate, wordt in 1676

---

[1]) Gat in den dijk? (vgl. a. 9 en Dijkr. v. Vollenhove a. 12, 15, 16, 23).

[2]) Heffing? of is hier bedoeld *upbarninge*?

eene omslag geheven voor $^2/_3$ over de »goetheeren", voor $^1/_3$ over de buren (Rande 22).

Nog eens resumeerende zeg ik; de markeboeken geven ons den indruk, dat er geene markekas bestaat; immers dat de baten onmiddellijk komen ten voordeele, hetzij van de eigenaren der hoeven, hetzij van andere met name aangewezen personen; dat dan ook geen markekas noodig is, daar in elke behoefte wordt voorzien òf door persoonlijke dienstpraestatiën der markgenooten, of door opbrengsten in geld door deze.

Waar nu noch van een vermogen, noch van verbintenissen van »de marke" als zoodanig blijkt, schijnt het gewaagd tot hare *rechtspersoonlijkheid* te besluiten [1]).

Of zijn er plaatsen welke ons nopen die aan te nemen? Ik geloof neen. Gaan we alle na die tot twijfel zouden kunnen leiden.

In 1548 wordt in Stegeren besloten (a. 31 vlg, a. 39) dat men »een plaetze van de marcke offgreven ende wal bevreden sall, die men met eyckelen beseygen mach tot *fordell* der *gemener marcke*".

Dat we hier niet hebben te paraphraseeren »tot voordeel van den rechtspersoon", is duidelijk wanneer we enkele artikelen teruggaan (art. 26). Er wordt daar gesproken over het hout *in den esch*. De esch is een bouwland, verdeeld in onafgesloten kampen, waarvan elk der genooten er een bebouwt, terwijl allen samen naar waartalen op den ge-

---

[1]) Opmerking verdient ook de overeenkomst in 1418 tusschen de stad Ommen en de markgenooten van Verssen aangegaan, volgens welke het markescheid tusschen die stad en die marke zou worden vastgesteld door 9 scheidslieden, 3 namens den heer, 3 namens de stad en 3 namens *de erfgenamen* (waarom niet de mark, zoo deze rechtspersoon was?) (Tijdrek. reg. v. h. Oud-Archief van Overijssel II, bl. 242).

Een proces over deze grensscheiding in 1556 gevoerd, wordt dan ook genoemd eene »schelinge tusschen der *stadt* van Ommen ter eenre unde *den gemenen erffgenamen van Verssen* ter anderen zijde (Verssen a. 77).

Waarom niet gesproken van *de marke* zoo goed als van *de stad*, zoo die een rechtspersoon was? (Vergel. ook Emmen, 41, 44; Lenthe 55).

heelen esch recht van stoppelweide hebben. Zooals ieder in het bijzonder een deel van het bouwland bezit, zoo komen hem ook de boomen toe, daarop of om geplaatst en er wordt dan ook bepaald, dat elk landheer ze mag verkoopen »*tot synen profyte*".

Welnu de gezaaide eiken, waarvan in art. 31 sprake is, komen nu niet ten profijte van enkelen, maar van allen te zamen. Dit en niets anders zal wel de bedoeling zijn.

In dezelfde marke wordt in 1609 door de erffgenamen een stukje van de meente overgedragen aan Johan van Tongeren, onder anderen met dit beding, dat hij te zijnen koste zal leggen »seecker holten bruggetjen" over een »grupgen" dat tot scheiding dient, en dit zal onderhouden »sonder costen *van de marckte*".

Uit die laatste woorden het besluit te trekken, dat zonder beding *de marckte als rechtspersoon* tot onderhoud verplicht zou zijn, belet ons reeds het feit waarop ik boven wees, dat uitvoering van alle onderhoud van openbare werken door de markgenooten (erfgenamen of buren) regel is. Waar zulk een regel geldt, vormt zich wel de tegenstelling *onderhoudsplicht van één* of *van allen*, maar niet die, onderhoud *ten koste van één bijzonder persoon* of *van de eenheid.*

Ook in het markeboek van Lenthe wordt enkele malen van *de markte* gesproken in een zin, die ons bij oppervlakkige beschouwing in den waan zou kunnen brengen, dat een rechtspersoon is bedoeld.

In 1769 en 1773 (art. 104) neemt men voorzieningen o. a. tegen het eigenmachtig halen van brandstof uit de marke door vreemden. Men doet dit »om dusdoende daar»omtrent sodanige ordre te hebben als ten meesten dienste »*van de markte*" zal behoren. De boete te dier zake te verbeuren komt dan ook voor $^1/_3$ ten voordeele van »de markte". Nu mogen we toch zeker wel aannemen, dat de bepaling strekte ten behoeve van *de markgenooten.* Indien vreemdelingen brandstof halen, zijn deze het die hun brandstof kwijt raken. Zij alleen kunnen dus zijn bedoeld met de woorden »ten dienste van *de markte*" en hun heeft men

ongetwijfeld op denzelfden grond $^1/_3$ van de boete toegedacht [1]).

Trouwens denzelfden zin heeft het woord markte klaarblijkelijk in art. 94, dat ik reeds vroeger aanhaalde. Verschillende inkomsten »de markte toebehorende". waren tot 1734 door den markerichter en den markedienaar als emolumenten genoten zonder verantwoording. In dat jaar wordt besloten, dat de markerichter ze voortaan zal ontvangen en »aan de markte verantwoorden". Tevens wordt goedgevonden weer »aen de markte te »trecken" een morgen lands, waaruit de markedienaar tot nog toe de inkomsten heeft getrokken, en wordt de markerichter geautoriseerd, dat land ten meesten dienste van de marke te verpachten en »de »pagtpenningen als voorscreven te verrekenen". Die laatste woorden geven licht. Het »verantwoorden" aan de marke, is dus een »verrekenen" met de markgenooten; onder dit laatste verstaat men, en verstond men, bedrieg ik mij niet, ook toenmaals, in de eerste plaats het »reddere reliqua", de uitkeering van het saldo. Bedoeld is dus ongetwijfeld, dat de markerichter zoowel het een als het ander zou brengen op zijne jaarlijksche rekening welker saldo hij aan de erfgenamen naar waartallen uitkeerde.

Ook op die rekening zal wel in het debet van de markgenooten zijn gebracht het inschrijven van resolutiën in een nieuw markeboek, dat volgens eene resolutie van 1711 *ten koste der marke* moest geschieden (a. 86).

Naar het boek van Markelo (a. 4) zal de holtrichter alle de »*marcken opcomsten*" invorderen. Dit behoeft ons niet tot twijfel te leiden, want voor deze marke weten we met de meest volkomen zekerheid dat *de marke* en *de markgenooten* synoniemen zijn.

In 1661 werd besloten (a. 79), dat voortaan ieder meier zou dragen »tot costen voor zijn landheer op ten holtinck

---

[1]) Zoo ook te Hengvorden (a. 50), waar in 1786 de boeten wegens het maaien van plaggen en het weiden binnen een verboden kring voor de helft is toegekend aan de schutters en voor de wederhelft aan »de markt".

»een gulden en voor een knegt tien stuyvers, blijvende wijn »ende bier zoo gedronken wordt tot last van *die gemeine »erffgenamen*".

In het volgende jaar wordt deze bepaling eenigszins gewijzigd herhaald [1]) in art. 85, welks slot aldus luidt »blij»vende wijn, bier, haver en hoy tot laste van *de markte*".

De vergelijking der beide artikelen laat omtrent den zin der laatste woorden geen twijfel over.

Eindelijk de Lutte, ook hier komt enkele malen de uitdrukking in twijfelachtigen zin voor. »Toeslagen, tuynrich»tingen off uytdriften" gedurende den oorlog in 1672 en 1673 verkocht, maar onbetaald gebleven, worden in 1676 op nieuw »tot proufite van de marckte" verkocht (a. 205).

In 1691 wordt besloten, dat voortaan geen costen en »holtincke verteeringe", tot laste van de marcke zullen worden gebracht (a. 212).

In 1792 wordt voor eenen krankzinnige op kosten der markte een kamer ingericht, en door de markte de huur betaald (a. 253).

Deze plaatsen mogen ons echter niet op een dwaalspoor brengen; het woord *markte* wordt ook hier gebezigd als collectieve naam voor »de markgenooten" evenals in ons Burgerlijk Wetboek de uitdrukking de »maatschap" voor »de vennooten".

Het beste bewijs hiervoor levert wel art. 254. In 1793 is de krankzinnige, waarvan in art. 253 sprake was, hersteld. De huur sedert den 22sten Maart 1792 »*door de boeren* »betaalt" (zoo luidt het artikel) behoeft nu in het vervolg niet meer te worden voldaan.

Wat komt ten laste van *de markte*, wordt dus betaald door *de boeren*.

In denzelfden zin komt het woord voor in a. 210—211. Men wenscht eene zandverstuiving »te stuyten en soo veel »moogelijck te remedieren". *De marcke* wordt echter »bij

---

1) Er wordt hier verwezen naar eene niet bestaande resolutie van 6 Juli 1661. Die in art. 79 opgenomen is van 16 Juni 1661. Een der beide data is blijkbaar foutief.

»haer selve niet capabel bevonden, om 't selve te onder-»staan". Hierom wordt de drost uitgenoodigd »alle boer-»mannen" van de gerichten van Oldensael en Ootmarsum te gelasten, hunne medewerking te verleenen.

Het bezwaar is blijkbaar, dat er handen te kort komen, dat de »boeren van de Lutte", hier onder den naam van »de markte" saamgevat, het werk niet af kunnen.

Reeds met het oog hierop en op de duidelijke voorschriften te Markelo zouden we ons gerechtigd achten, in de bepalingen die *de marke* ontheffen van de kosten der holtingen (a. 212) of verkoop van toeslagen voor *markeschulden* gelasten (a. 206, 236) onder *marke* niets anders te verstaan dan de *markgenooten.*

We doen dit te stelliger wanneer we het oog vestigen op art. 213—217. Men besluit te scheiden uit de *gemeenschap van het holt* en het te dien einde te verkoopen. Uit de opbrengst worden *op ordonnantie van de gesamentlijcke goetheeren* betaald 1⁰ alle bewijslijcke *marckenschulden*, 2⁰ de door de gesamentlijcke goetheeren geaccordeerde recognitiën aan den drost van Twenthe enz. De rest wordt onder de erfgenamen naar proportie der waartallen verdeeld.

Waarom zouden uit de opbrengst van het *gemeene* goed (welker rest dan ook onder de eigenaren wordt verdeeld) zoogenaamde *markeschulden* worden voldaan, zoo deze niet inderdaad schulden van de gezamenlijke eigenaars waren?

Het voorgaande geeft mij recht te zeggen:

Dat de Overijsselsche marken rechtspersoonlijkheid hadden, is stellig onbewijsbaar. Integendeel tal van omstandigheden maken hoogst waarschijnlijk, dat zij die *niet* hadden. En waarom zouden zij die ook gehad hebben. Er bestond geen enkel belang waarvoor door het scheppen van een fictieve eenheid zou hebben moeten worden gewaakt.

Heusler [1]) heeft beproefd zulk een belang aan te toonen, naar het mij echter voorkomt zonder goeden uitslag.

---

[1]) Instit. I, 262 vlg.

Hij ziet dit in een zoo goed mogelijk gebruik van den grond. Hij merkt op, dat de marken oorspronkelijk zijn in bezit genomen door groepen van familieleden, of andere tot elkaar in eenige betrekking staande personen. Het verband tusschen de leden was echter van dien aard, zoo meent hij, dat het, op zich zelf, aan de groep geene rechtelijke beteekenis zou hebben verschaft. Deze gaf haar eerst haar grondbezit »Indem sie die Mark gründete", zoo vervolgt hij »schuf sie sich eine Existenzmöglichkeit, ... auf dem »boden .... des Privatrechts, und die Mark ist das Ver»mögensobject, auf dem die Genossenschaft beruht, um des»sentwillen, d. h. *um dessen zweckmässigster Bewirthschaf»tung willen sie besteht*".

We mogen vragen, waar is een zweem van bewijs voor deze bewering? Zeker, eene groep heeft grond in bezit genomen, zoolang ons het tegendeel niet is aangetoond mogen we zeggen *voor zich*, d. i. *voor alle leden van de groep te zamen*. Zij heeft dien grond aanvankelijk onverdeeld gelaten, maar waarom? niet omdat de onverdeeldheid *beter* beantwoordde aan een economisch doel, dat men beoogde, maar omdat geene behoefte verdeeling vorderde [1]).

Toen men later tot toewijzing van onderdeelen in bijzonder gebruik, bezit, eigendom aan de enkelen overging, week men toch niet verder van den oorspronkelijken toestand af dan de behoefte van het oogenblik meebracht. Deze nu eischte nooit geheele verbreking van de oude banden, integendeel zij vorderde veeleer, dat ieder in allerlei richtingen in zijn gebruik en beschikking beperkt bleef. Daardoor werden de belangen van de enkelen het best gediend. Deze geheel naar den achtergrond te dringen en het »Zweck der »rationelle Bewirthschaftung" alleen op den voorgrond te plaatsen, leidt tot allerzonderlingste besluiten.

Onder anderen dat waarmee Heusler [2]) het genot der

---

[1]) Dat men de zaken laat in den toestand waarin men die vindt, mag niet worden beschouwd als bewijs dat men aan dien toestand de voorkeur geeft boven een anderen, maar slechts hiervoor, dat men dien voor het oogenblik voldoende acht.

[2]) Bl. 276.

markgenooten rechtvaardigt. Zooals bekend is, hebben vele schrijvers gewezen op de moeielijkheid der constructie van het recht der markgenooten als een *jus in re aliena*, die toch — naar zij meenden — onvermijdelijk was, indien men de mark als eigendom van een rechtspersoon beschouwde.

Heusler ontkent die onvermijdelijkheid. Nog eens wil ik zijne woorden aanhalen »Indem wir" zegt hij »die Nutzungen der Genossen als einen dem Eigenthum der Genossenschaft entspringenden Genuss bezeichnen, drücken »wir aus, dass das Vermögensobject, welches die ökonomische Grundlagen der Genossenschaft bildet, und somit die »Genossenschaft selbst, den Zweck hat, einer im Interesse »der Gesammtheit liegenden Nutzung zu dienen, und dass »dieser Zweck die Verwerthung des Ertrages des Vermögens »bestimmt, selbst wenn der Ertrag den Genossen persönlich »zugewendet wird ..... In diesen Nutzungen der Genossen .... realisieren sich gar keine vermögensrechtlichen »Einzelzwecke der Genossen, sondern einzig und allein der »Gesammtzweck der Genossenschaft. Daher ist es auch gar »nicht auf das Interesse des Einzelnen dabei abgesehen, »sondern auf das Interesse der Mark, und der Vortheil, »den die einzelnen Genossen dabei haben, ist nicht Selbstzweck, sondern Mittel zu dem einen Zwecke rationeller »Bewirthschaftung der Mark". Alzoo *niet ter wille van zich zelven*, mag de markgenoot turf graven voor zijn haard, hout hakken om zijn huis te herstellen, zijn wintervarken in de eikels weiden. Tot dit alles heeft hij slechts de bevoegdheid ter wille van eene »rationelle Bewirthschaftung »der Mark".

Voor we dit geloofden, zou men ons toch wel zeer deugdelijke gronden moeten voorleggen, betere dan die de schrijver — hij houde mij dit ten goede — tot bewijs aanvoert.

Bij de besluiten geven, dit is volkomen waar, niet de oogenblikkelijke belangen van enkele, maar de tegenwoordige en toekomstige belangen van allen den doorslag. Dit bewijst echter niet het minste voor de rechtspersoonlijkheid der mark.

Denkt u één persoon als eigenaar van de geheele mark.

Ook hij zou zich regelen stellen voor de bebouwing en beweiding van zijn grond, in dier voege dat deze op den duur vruchtbaar bleef; ook hij zou niet roekeloos, om een enkel jaar hooge inkomsten te genieten, zijne bosschen kappen, in zijne hei nu eens hier, dan weer daar een gat graven. Zou het iemand in de gedachte komen hem hierom te houden voor het orgaan van een denkbeeldig rechtssubject. Welnu dezelfde gronden, die hem zouden leiden, bepalen de besluiten der markvergadering. Deze vertegenwoordigt niet eene gefingeerde eenheid en behartigt niet een afgetrokken landhuishoudelijk belang, maar zorgt eenvoudig voor de welbegrepen tegenwoordige en toekomstige belangen van al hare leden gelijkelijk.

Heuslers algemeen betoog kan ons dus allerminst nopen om, in strijd met wat de rechtsbronnen der Overijsselsche marken ons zeiden, tot hare rechtspersoonlijkheid te besluiten.

We dienen echter, alvorens een eindoordeel te vellen, nog op een aantal bepalingen het oog te vestigen, die ik tot nog toe met opzet buiten beschouwing liet, n.l. op de artikelen die rechtstreeks spreken over den eigendom van den markegrond.

Onder deze treffen ons in de eerste plaats een aantal die spreken van de *gemeene mark* [1]). Ik weet wel, dat velen al dergelijke artikelen uit het debat trachten te houden met de opmerking, dat de juistheid van formuleering in de oude rechten dikwijls veel te wenschen overlaat. Men kan dit toegeven, maar toch slechts onder zeker voorbehoud. Het woord *gemeen* gaf ongetwijfeld volkomen duidelijk een scherp en algemeen bekend begrip weer. Waar nu *zulk een woord* telkens terugkeert, mag men, totdat het tegendeel is bewe-

---

[1]) Leussen 48, 60; Emmen 24; Lutte 217, h. 223; Herfte 24; Hengvorden 2.

zen, aannemen dat zij die het bezigden er mee hebben bedoeld wat zij zeiden.

Men is hiertoe te eer gerechtigd, omdat bij herhaling ook in andere nog veel duidelijker bewoordingen van de *gemeenschap* wordt melding gemaakt.

In het markeboek van Leussen (a. 41, 57) wordt gezegd dat de caetersteden en de visscherij, *die gemene erffgenaemen* resp. *den erffgenaemen in 't algemein* toebehooren.

Als eenige erfgenamen de scheiding van Lenther marke uitlokken (a. 108), doen zij dit op dezen grond, dat zij niet langer verkiezen dezelve *in gemeenschap* te behouden.

De erfgenamen heeten de *goetheeren* (Lutte 158, 213, 217 f.); de *grontheeren* (Leussen a. 29, 44).

En deze woorden slaan niet op hun eigendom van *huis en erf*, maar kunnen slechts doelen op hun eigendom van de *meente*. Immers in de Lutte zijn onder de benaming »erfgenamen-goetheeren" mede begrepen de bezitters van *ledige waren*, dat zijn waren *niet* aan eene hoeve verbonden (a 2, 152) en in Leussen wordt aan de erfgenamen de pacht van op *markegrond* getimmerde woningen toegekend omdat zij de grondheeren zijn.

Ook in Emmen's markeboek (a. 43) wordt gewag gemaakt van zeker huis dat staat »op der erffgenamen gront".

In Stegeren (a. 63) hadden vóór of in 1618 de buren eigener autoriteit een huisje voor den nieuwen koeherder gezet en daarbij »vuytgegraven een hofgen in de meente". De erfgenamen verklaarden dit niet te willen consenteeren »maer »voir sich beholden" [1]).

De erffgenamen zijn het dan ook, die meentgrond verkoopen (Hengvorden 29 [2]) en aan wie c. q. grond wordt overgedragen (Lutte 4, 5) [3]).

---

[1]) Dat wil natuurlijk niet zeggen voor hun *gebruik*; want juist de buren zijn de gebruikers, maar in hunnen onbeperkten eigendom.

[2]) Mr. J. W. Mulder geeft in zijn aangehaald proefschrift, uit vroeger onuitgegeven bronnen, eenige bewijsplaatsen in denzelfden geest (bl. 25—27), waarnaar ik hier kan verwijzen.

[3]) Hier wordt gesproken van overdracht aan *erfexen ende buren*; juist

Tegenover deze plaatsen, die in ronde en ondubbelzinnige woorden *den eigendom der erfgenamen* erkennen, staat bij mijn weten in Overijssel geene enkele die op eigendom van een rechtspersoon wijst. Niets geeft ons dan ook de bevoegdheid deze aan te nemen en we kunnen ons, op grond van zorgvuldig bronnenonderzoek, wat dit punt betreft, gerust aansluiten bij het antwoord door Gedep. Staten van Overijssel den 10den September 1817 gegegen aan de regeering, die omtrent den aard der marken inlichtingen had gevraagd. Dit antwoord hield o. a. in, dat de markegronden door een aantal personen, de zoogenaamde geërfden of erfgenamen, *mandeelig bezeten* werden [1]).

Wij mogen zonder aarzeling zeggen, in Overijssel behoorde de markegrond aan de erfgenamen.

Maar ook hier treedt ons Heusler tegen met een principieel rechtelijk argument [2]).

Er kan, zoo zegt hij, met betrekking tot de meente geen sprake zijn van eenvoudige gemeenschap. Toegegeven. Is hier dus aan medeeigendom der genooten te denken, dan moet het een medeeigendom met gezamender hand zijn. Ook hierin ga ik met den schrijver mee, maar verder loopen onze wegen uiteen.

Heusler zegt: Alle beschikking over de mark, of deelen hiervan, heeft plaats op grond van besluiten der markvergadering, nooit beschikken de markgenooten *met gezamender hand*; dit nu is in strijd met het begrip van *gezamende hand.* In de marke moet aan elke beschikking een besluit voorafgaan, van dit besluit hangt de rechtmatigheid der vervreemding af. Bij de gezamende hand daarentegen, mist juist het voorafgaande vervreemdingsbesluit alle beteekenis

---

door de laatste bijvoeging klemt het bewijs te meer. De *buren* erlangen het gebruik, de *erfezen* den eigendom.

[1]) Ook in de stukken in 1781 en 1782 van de Staten van Overijssel en hunne gecommiteerden uitgegaan en betreffende de verdeeling van het *Volter Broek* en van de marken in het algemeen, is telkens van de *gemeene markegronden* sprake (Overijss. Bijdr. II, 105).

[2]) t. a. p. bl. 268.

in rechte en komt het enkel en alleen aan op de opdracht communibus manibus, die bij de beschikking over de mark juist ontbreekt.

Acutius quam verius, dunkt mij.

Of de rechthebbenden allen propriis manibus opdragen dan wel één hunner met »gewaerde" hand, voor zich en de anderen, die hem daartoe het recht gegeven hebben, is slechts eene vraag van *vorm*. Datgeen waar het op aan komt, wat door den aard van het gezamenlijke recht wordt gevorderd, is, dat worde overgedragen overeenkomstig den wil van allen en dat, bij gebreke van den verklaarden wil van een hunner, de handeling nietig zij, niet slechts voor zijn deel, maar *voor het geheel*.

Welnu, het ligt voor de hand, dat men vertegenwoordiging van markgenooten door hun bestuur of door enkelen hunner heeft toegelaten. Zoo ergens dan was hier die vertegenwoordiging onmisbaar.

Zoo zij allen hebben meegewerkt tot het besluit om te vervreemden en uitdrukkelijk of stilzwijgend *het bestuur* of anderen in het bijzonder aangewezen hebben om namens hen dit besluit uit te voeren, zoo geschiedt de opdracht, waarbij deze namens hen allen optreden, inderdaad op de wijze voor overdracht van *gezamenlijken* eigendom vereischt [1]).

Juist hierom is het een feit van groote beteekenis, dat alle besluiten worden genomen *met algemeene stemmen*.

Dit blijkt zonneklaar uit de wijze waarop zij in de markeboeken worden vermeld. Nu eens zijn het de *gemeene erfgenamen* [2]), die besluiten, dan weer *samptlicke erffgena-*

---

[1]) Een teekenend voorbeeld van vervreemding, door enkelen, gemachtigd door *allen*, geeft Overijs. Tijdr. reg. D. 171—172 (vgl. O. Arch. Hasselt, bl. 113).

[2]) Vensen 33, 37, 38, 40, 42. Luessen 1, 27, 36. Dalmsholte Opschr. 7, 28, 35, 41, 42, 45, 51, 52, 66. Stegeren Opschr. 2, 24, 35, 36, 41, 46. Herfte Opschr. Zalne 18. Dalffsen Opschr. a. 3. Emmen 21, 24, 25, 26, 31, 32, 43. Lenthe Opschr. 4, 25, 27, 28, 46, 48, 52, 54, 56, 65. Gietmen Opschr. 8, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 27. Herculo 30, 31, 32, 39, 40. Hengvorden 11, 17. Albergen bl. 1 (noot) a. 17, 49, 64, 72. Laerwolde 14, 40, 60.

men [1]), soms ook *gemeene* of *samptlicke erfgenamen eendrachteliken* of *eenpaerlick* [2]).

En, althans waar het scheiding geldt, leeren ons niet slechts dergelijke, overigens volkomen duidelijke woorden, dat eenstemmigheid vereischt wordt. Nog in 1800 werd door de erfgenamen van Hengvorden in een brief aan het departementaal bestuur vermeld (Markeb. v. Hengvorden a. 53), dat daar, gelijk in meer naburige marken, deze regel werd gevolgd, dat alle aangravingen [3]) moesten geschieden met unanimiteit, en dat dus één erfgenaam zich van het veto kon bedienen. Zoo moesten ook de erfgenamen van Volte, toen zij het Volterbroeck wilden verdeelen en slechts enkelen (5) zich hiertegen kantten de tusschenkomst van ridderschap en steden inroepen [4]).

En de vergaderde markgenooten, die eenparig besluiten nemen, handelen niet ter uitoefening van het recht van de mark als rechtspersoon, maar krachtens hun eigen recht, ter behartiging van hun eigen belang. Waarom anders lezen we telkens dat zij hebben besloten, benoemd, geteekend »samentlijck ende elck bijsonder" [5]), of zooals te Hengvorden (a. 22) »een ieder voor haer particulier?"

Er is alzoo niet de minste strijd met het wezen der gezamende hand wanneer alle erfgenamen ter vergadering

---

[1]) O. a. Luessen 30, 31, 32, 34, 35, 43. Dalmsholte 112; Herfte 28, 34, 41, 43. Lenthe 26. Gietmen 28. Herculo 41. Lutte 46, 162, 200. Hengvorden 27. Rande 9, 34. Albergen 68 jcto 66.

[2]) Verssen 41, 47, 56, 59, 78. Dalmsholte 113. Herfte 22, 26. Lenthe 33. Herculo 1, 26, 37, 42. Lutte 138, 152. Hengvorden Opschr. 15, 16, 19. Albergen 50.
In andere woorden wordt van eenstemmigheid melding gemaakt, Dalmsholte 115, 118. Stegeren 40, 43. Hengvorden 40. Markelo 1.

[3]) Aangraven is het afsluiten van een deel der mark door een sloot of greppel, om het aan het algemeen gebruik te onttrekken.

[4]) Overijss. bijdr. II. 105.

[5]) Diezelfde uitdrukking treffen we aan bij de gezamenderhandsche borgtocht; zie hiervoor bl. 36.

met gemeene stemmen verkoopen, hetzij onderhands [1]) of aan den meest biedende »bij keerssen uytganck" [2]). Evenmin wanneer ingevolge een holtincks besluit enkele erfgenamen »volmachtigt wesende van den andere" een stuk grond afstaan [3]).

Maar toch op een bezwaar stuiten wij nog.

De holtinck werd niet altijd door alle erfgenamen bijgewoond en meermalen treffen ons uitdrukkingen als deze: besloten »bij den erffgenamen hieronder schreven eendrach»telijck [4]), geresolveert bij den anwesenden erffgenamen [5]), de »anwesende goetheeren [6]), de ghemeine erffgenamen so dar »bij gewesen" [7]).

De afwezigen zijn aan de besluiten gebonden, ook waar het vervreemding geldt.

Moet ons dit beletten gezamenlijken eigendom aan te nemen, waar overigens alles er op wijst?

Neen, geloof ik, wanneer we letten op wat omtrent de oproeping tot de vergadering en het verzuim van verschijning is verordend.

Laat ik enkele voorbeelden uit vele aanvoeren. In 1554 werd er in de marke Albergen een holtinck gehouden, waar verschillende wijsdoemen zijn gegeven. O. a. heeft de holtrichter een ordel gevraagd in dezer voege »nach dem de buir»richter mijt sampt allen gewarthen bueren und kotter daer »stonden, und offentlich bekanden, dat se alle, nach befell »des erfholtrichters, eyn jedern sijnen erff- und guetherenn, »mher tijdes dan vyerthien daghe tho foeren, *bij verlues* »*eynes yederen erffheren stemme* voirboddet hadden, und daer »en baeven dan, we van den offgenanten erff aeder guethe»ren, aldaer in eygener personen aeder doerch ere fuelmech»tegenn nicht en erschenne, und uthe bleue, offte dan niet

---

1) B. v. Stegeren 44, 55.
2) B. v. Stegeren 62.
3) B. v. Emmen 34.
4) Herffte 20.
5) Lenthe 39.
6) Markelo 84.
7) Albergen 3. Vgl. Luessen 44.

»alsdan de selbege angesachte und walvoerkundegte hol-»tinck ... sijnen fullenkommen foerdtganck tho walfaerdt »der marcken gewijnnen und fullen farren soelde, *als weeren »se alle in eigener persoenen daer*, und de afwessenden erff-»genaemen daer meth, tho desser tijdt ere stemme voerlues-»tich soelden sijn".

Hierop wordt door een der oudste buren, aan wien het »ordel bestadet" is, »myt dem ummestande" gewezen, dat een erfgenaam die na behoorlijke oproeping noch in persoon, noch bij gemachtigde is verschenen, »tho der tijdt »sijne stemme in alles verluestich sijn unde blijvenn (soelde), »und derselbige holtynck in allen sijnen wessen, nach marcken »rechte, sijnen fullenkommen werckligenn foerdtganck ge-»wijnnen (soelde) als waren se alle in eygener persoenen »daer" [1]).

Deze regeling teekent, naar het mij schijnt, den toestand. De markgenooten zijn gezamenlijke eigenaars. Streng genomen kan omtrent beheer of beschikking geen besluit vallen zonder *aller* toestemming.

De eischen der praktijk en *aller belangen* vorderen echter, dat niet telkens de saamgeroepen vergadering machteloos zij tengevolge van onwillekeurige of voorbedachte afwezigheid van een enkelen. Men is hierom te rade geworden, onder *de straffen* op het wegblijven na behoorlijke oproeping te stellen *het verlies der stem.*

Spreekt hieruit niet de gedachte dat zoo de afwezige die stem behield, men ze niet zou kunnen missen voor een

---

[1]) Albergen 38—42.

Zoo is de regeling in alle of nagenoeg alle Overijsselsche marken. Zie o. a. Zalne 3; Herculo 40; Laerwolde 33; Lutte 152.

Bij de toepassing is men blijkbaar voorzichtig. In de marke van Enschede (Lutte a. 134) is onder anderen op een holtink in 1540 besloten, dat men geen hout zou bicken (merken) »eer men sick eens ge-»meinen holtinges in toecommenden tyden wedder verlicket heeft, *daer »die semptlicke underen erffgenaemen die nu uytgebleven weren, persoonlick »bycommen sullen by verlues oerer gerechticheyt*".

Behalve het verlies van hun stem, treft de uitblijvenden naar de meeste markerechten eene boetstraf.

rechtskrachtig besluit, m. a. w. dat eenstemmigheid werd vereischt?

Ik resumeer. Er bestaat geen belang naast dat der markgenooten, dat ons zou nopen het bestaan van een rechtspersoon aan te nemen. De Overijsselsche markeboeken bevatten dan ook tal van bepalingen, die tegen zulk eene rechtpersoonlijkheid pleiten.

In elk geval behoort de markegrond niet aan een fictief subject, maar aan de gewaarden.

Zij hebben dien niet in gewone gemeenschap. Immers geen hunner kan zijn aandeel vervreemden, eene vervreemding door enkelen is niet geldig voor hunne deelen [1]).

Ons blijft dus niets over, dan tot gezamenderhandsche gemeenschap te besluiten. Inderdaad stemt de wijze van vervreemding in den regel ook hiermee overeen en, eischt de praktijk eene uitzondering, dan pleit zelfs de vorm waarin deze wordt gemaakt voor de *gezamende hand.*

---

[1]) Wel is waar kan elk zijne hoeve vervreemden, waaraan de „waer" kleeft, maar dit is, ik behoef het niet te betoogen, iets geheel anders dan vervreemding van een deel van den grond.

DE BETEEKENIS VAN ÊA

EN ZIJN

VERHOUDING TOT MARUDUK EN NABÛ;

(NAAR AANLEIDING VAN EEN NIEUW ONTDEKT HEILIGDOM VAN ÊA IN DEN HOOFDTEMPEL TE BABEL).

BIJDRAGE VAN

C. P. TIELE.

Vóor eenige maanden sprak ik in eene Vergadering dezer Akademie over de hoofdtempels van Babel en Borsippa, en ik meen te hebben aangetoond, dat deze tempels meer dan één heiligdom, aan verschillende goden gewijd, bevatten. Uit vergelijking van eenige opschriften van Nebukadrezar II bleek, dat met name de beroemde tempel Ê-sagila te Babel, de voornaamste tempel des rijks, behalve de *zikûrat* of den toren en het allerheiligste van den hoofdgod Maraduk, nog een orakelheiligdom van dezen god, een kapel voor Zarpanitû, zijn gade, de groote moedergodin en een voor den zoon van beide, den god Nabû bevatte, welke laatste, ofschoon evenals zijn hoofdtempel te Borsippa Ê-zida geheeten, van dezen moet worden onderscheiden. Het zij mij thans vergund met eenige woorden melding te maken van een belangrijke plaats in een onlangs ontdekt opschrift, die de door mij gegeven voorstelling te gelijk bevestigt en aanvult.

Het opschrift berust in het Britsch Museum en is nog onuitgegeven. Tot voor korten tijd was het ook nog niet

onderzocht. De eerste die er melding van maakte was Dr. Carl Bezold in zijn nauwkeurig werk: *Kurzgefasster Überblick über die babylonisch-assyrische Literatur* (Leipzig, O. Schultze 1886, S. 113, § 64, 3 d), maar hij was daartoe in staat gesteld door Dr. C. F. Lehmann, die voornemens is het weldra met andere opschriften, die op de regeering van Ašurbanipals broeder Šamaššumukîn (Saosdouchinos) betrekking hebben, uit te geven. En deze had zijn kennis van het opschrift weer te danken aan Dr. Winckler, door wien het te Londen gecopiëerd en later met Dr. Jensen gecollationeerd werd. In zijn onlangs uitgegeven dissertatie: *De inscriptionibus cuneatis quae pertinent ad Šamaššum-ukîn regis Babyloniae regni initia* (Monach. F. Straub 1886), een voorlooper van de beloofde vollediger uitgave, deelt Dr. Lehmann nu een gewichtige bijzonderheid uit dat opschrift mee, welke op den tempel Ê-sagila betrekking heeft.

Het opschrift is gebeiteld op een standbeeld van koning Ašurbanipal en van hem afkomstig. Gelijk ons uit andere opschriften van dezen koning bekend is, was hij er op gezet, aan het volk van Babylonië te doen weten. dat zijn broeder Samaššumukîn, de koning van Babel, zijn gezag eigenlijk aan hem, den assyrischen koning, ontleende, en dat hij de suzerein bleef.. Lehmann vermoedt zelfs, dat hij daarin niet geheel aan de waarheid getrouw was en Šamaššumukîn reeds door hun vader Esarhaddon (Ašur-aḫidinna) tot koning van Babel was aangesteld. Hoe dit zij, opperkoning was hij inderdaad en bleef hij verscheidene jaren, en, ofschoon Samuššumukîn wederkeerig in zijn opschriften zijn broeder niet noemt en zich als onafhankelijk koning voordoet, hij moest dulden dat de opschriften en standbeelden van Ašurbanipal te Babel geplaatst werden. Het is te verwonderen, dat ze zijn mislukten opstand overleefd hebben, en hij ze in de jaren dat hij zijn onafhankelijkheid trachtte te verkrijgen, niet vernield heeft. Misschien is dit te wijten aan de heiligheid der plaats waar ze waren opgericht.

Het standbeeld waarvan nu sprake is althans stond in

een heiligdom van den god Êa, aan wien de tekst gewijd is. En volgens de mededeeling van Dr. Lehmann maakte ook dit heiligdom een deel uit van den grooten tempel Ê-sagila. Het heette *Ê-kar-zaginna*, wat waarschijnlijk beteekent: Het huis genaamd »de schitterende burcht" (*zaginna* wordt gewoonlijk voor kristal gehouden, maar er wordt althans ook mee bedoeld de geëmailleerde steen, waarmee men de muren der monumentale gebouwen in Babylonië en Assyrië bekleedde), en het wordt verder beschreven als [*bî*]*t ilu Ê*[*a*], *ša kirib E-sagila*, »het huis van god Êa 't welk binnen Ê-sagila is", op dezelfde wijs als dit van het babelsche Ê-zida gezegd wordt. Aan het feit, dat in den aan god Maruduk gewijden hoofdtempel van Babel, ook een heiligdom voor god Êa was, kan dus niet meer worden getwijfeld, ofschoon Nebukadrezar er niet van spreekt, en waarschijnlijk is dit het heiligdom welks bestaan reeds Jules Oppert (in zijn *Expédition en Mésopotamie* I, 180) vermoedde, doch niet nader wist te bepalen.

Zietdaar, MHH., de vondst van Dr. Lehmann. Er zijn wel eens belangrijker ontdekkingen gemaakt, en, indien ik vroeger dit onderwerp niet hier behandeld had, zou ik er waarschijnlijk thans niet van gesproken hebben. Intusschen schuilt er meer in, dan men, oppervlakkig beschouwd, zou meenen. Vergunt mij daarop nog eenige oogenblikken uwe aandacht te vestigen.

Reeds lang had men zich verwonderd, en er was reden toe, dat nog geen spoor van een aan Êa gewijd heiligdom te Babel gevonden was. Want Êa — of de lezing van den naam geheel zeker is, laten wij thans in het midden; blijkens de grieksche transscripties, *Ἀός* bij Damascius, *Ὠής* bij Helladius, en blijkens den *Ὠάννης* van Berossos, maar vooral den Euahanes van Hyginus, saamgestelde namen van onzen god, kan toch de babylonische uitspraak van Êa of Hêa niet veel verschild hebben — Êa dan is de vader van Maruduk, en dat deze laatste de hoofdgod, de Bel van Babel was, is algemeen bekend. Waarom, terwijl de zoon zoo hoog verheven en tot oppersten landsgod werd, den dienst des vaders zoozeer verwaarloosd, ofschoon zijn naam

toch in dien van een enkelen koning van Babel wel voorkomt? Het blijkt nu, dat hij niet geheel vergeten was en hij in het tempelpaleis zijns zoons ook zijn heiligdom had. De hoofdpersonen der godenfamilie vinden wij er dus bijeen. De gade van Êa, Damkina, de *Δαυκὴ* van Damascius, zijn dochter, de stadsgodin van Nineve, Nanâ, de gade van Nabû, misschien ook Êa's moeder, zullen in de verschillende heiligdommen hun plaats en beeld wel als *σύμβωμοι* gevonden hebben, al had men voor hen geen bijzondere kapellen opgericht.

Maar al werd hij dus niet geheel vergeten, de voornaamste plaats was niet aan Êa, maar aan zijn zoon Maruduk toegewezen. En toch vervult Êa in de oude godsleer ontegenzeglijk de hoofdrol. Als in de oude liederen en gebeden, die bij genezingen als tooverkrachtig gebruikt werden, de kranke of de priester de hulp van Maruduk inroept, dan kan deze niet aanstonds zelf helpen, maar moet hij tot zijn vader Êa gaan, om van hem het geneesmiddel voor den lijder te vernemen. Êa is de groote redder, de machtige en vooral wijze god, Maruduk slechts zijn zoon, zijn bode, zijn middelaar bij de menschen, dien dezen aanroepen omdat hij hun nader staat, doch die hun niet zijn eigen wijsheid maar die zijns vaders openbaart. In de mythische verhalen is Êa een der hoogste goden, de altijd zegenende en reddende god, door wien bij den zontvloed althans één vrome met zijn gezin en stam behouden wordt, en die als Ištar in de onderwereld gevangen wordt gehouden, zoodat alle groei en voortplanting op aarde een einde neemt, door het zenden van een door hem geschapen bode de vertoornde godin der onderwereld laat bevelen, haar mededingster te ontslaan en haar de wateren des levens te schenken, een bevel waaraan Allat, al is 't met tegenzin, aanstonds gehoorzaamt. Êa is de gelijke van den hoogen hemelgod Anu en van den semietischen hoofdgod Bel, en dat hij zelfs in de priesterscholen te Babel ook als zoodanig beschouwd werd, blijkt uit de welbekende, vandaar afkomstige godenlijst (II R. 48), waar hij tot de hoogste godentrias wordt gerekend. En toch heeft hij, naar 't schijnt, te

Babel geen eigen tempel gehad, of indien hij er een had, was hij van zoo weinig gewicht dat niemand hem vermeldt en Nebukadrezar het niet de moeite waard acht hem te herstellen. Al wat men hem gunde was een heiligdom in den prachttempel zijns zoons. Al werd dus in de theorie, door de theologen ook te Babel, zijn hooger rang erkend, de praktijk was daarmee geenszins in overeenstemming, en de oude emeritus-hoofdgod mocht zich verheugen, dat hem even als den ouden Jan Jansen van Beets, in de woning van zijn rijken en gevierden zoon, een bescheiden hoekje werd ingeruimd.

Hoe is dit te verklaren? Ten deele waarschijnlijk daaruit, dat de dienst van deze godenfamilie oorspronkelijk niet te Babel thuis behoorde. Êa had zijn hoofdzetel te Eridu, een der oudste steden van Babylonië, dicht bij den Perzischen zeeboezem gelegen. Er is grond om te vermoeden, dat hij de nationale god was van dat zeevarend volk, dat naar de eenstemmige overlevering der oudheid, de beschaving naar de kusten van Babylonië bracht. In elk geval, aan de zeekust behoorde hij thuis, en daarom wordt hij in 't vereenigd babylonisch godenstelsel steeds met den Oceaan verbonden. Nog Sanherib (Sinaḫêrib) brengt hem kostbare offers, als hij gereed staat zijn dollen scheepstocht naar de kust van Elam te ondernemen. Met een dynastie van de zeekust afkomstig, moet hij reeds zeer vroeg, nog vóor Ḫammurabi maar zeker na Sargon I en Naram-Sin, naar Babel zijn overgebracht. Doch daar de god die te Babel de eerste plaats innam geen Oceaangod, geen god van 't vochtig element kan geweest zijn en de zoongod van de zuidelijke groep, Maruduk, in werkzaamheid en karakter meer op den te Babel vereerden Bêl zal geleken hebben, werd niet de vader, maar de zoon daar de eerste. Het is zeer mogelijk, dat de zaak zich alzoo heeft toegedragen.

Maar al kan dit meegewerkt hebben tot de hooge verheffing des zoons en het dalen des vaders, de grondoorzaak ligt in een eigenaardigheid van alle polytheïsme. Het verschijnsel, dat wij hier waarnemen, staat geheel niet op zich zelf. Het komt in alle polytheïstische godsdiensten voor.

Het lot van Êa te Babel is dat van menigen ouden hoofdgod geweest. Zoo ging het den oud-arischen Dyaus in Indië althans, zoo den ouden alomvatter Varuṉa, in meer dan één opzicht een parallel van Êa, ofschoon in karakter van hem verschillend. Dyaus is in den Ṛgveda reeds door Indra en andere jongere goden overschaduwd, Varuṉa bekleedt daar nog een hoogen rang. Maar hij zal in 't volgend tijdperk met al de oude Asura's zinken en, evenals Êa, nog slechts als oceaangod dienst doen. Zelfs de grieksche Zeus, tegen wien bij Homeros al de andere goden te zamen niets vermogen, ofschoon hij als de volksgod der Hellenen steeds de hoogste blijven en vereerd zal worden, bekleedt in het godsdienstig leven der latere Grieken bij lange niet de plaats van den zoongod Apollo. Alleen de nauwe verbintenis tusschen den Jupiter O. M. Capitolinus met de eenheid en oppermacht van den Romeinschen staat, heeft hem daar den voorrang voor alle tijden gewaarborgd. In Perzië neemt de dienst van Mithra steeds toe. In de oude oorkonden van het Mazdeïsme is hij bijna onafscheidelijk met den hoofdgod Ahuramazda verbonden, evenals in den Veda met Varuṉa. Maar als zijn vereering naar het westen wordt overgebracht is hij de hoogste en bijkans de eenige, zoodat daar van Ormazd zelfs niet meer gerept wordt. Met één woord in 't polytheïsme is een onmiskenbare neiging, om den dienst der hoogste, onzichtbare goden voor dien hunner zonen of zichtbare openbaringen te verwaarloozen, althans daarbij achter te stellen. Men erkent de eersten nog als hooger in rang, maar brengt zijn hulde en gaven vooral aan de laatsten. Aanvankelijk is het alleen omdat zij den mensch nader staan; de onzichtbare god is te hoog verheven, te ongenaakbaar; men wendt zich tot den middelaar, tot den zoongod die de voorspraak is bij den vader. Later worden al de eigenschappen der hoogste godheid op den zoongod overgedragen en wordt deze metterdaad als de eerste gehuldigd. Dit zien wij in Babylonië en Assyrië reeds vroeg geschieden. De voornaamste en meestvereerde god van het oude rijk dat zijn middelpunt had te Ur, is niet de groote Bel van Nipur,

maar zijn zoon, zijn zichtbare openbaring, de maangod Sin, en van het oude rijk dat Babel tot hoofdstad en Sippar of Agane tot residentie had, de zonnegod Šamaš, aan wiens hoofdtempel de koningen van alle eeuwen schatten te koste legden. In Assyrië worden Anu en zijn zoon Rammân in den oudsten hoofdtempel te Assur vereenigd, en Ašur, wiens naam met den naam en den roem des lands even nauw verbonden was als de capitolijnsche Jupiter met den romeinschen staat, blijft steeds de hoofdgod. Toch brengen de latere koningen van Assyrië hun warmste hulde aan, en bouwen zij de schoonste tempels voor de goden van den tweeden rang; Adar, Nergal, vooral Ištar, 'tzij die van Nineve, 'tzij die van Arbela. Alzoo, wanneer wij te Babel de vereering van Êa als hoofdgod door die van zijn zoon Maruduk zien verdringen, dan is dit een verschijnsel dat niet op zichzelf staat, maar dat in het polytheïsme veelvuldig voorkomt.

Toch zou dit, zelfs al neemt men in aanmerking dat de godsdienstige mensch, zooals iedere smeekeling, van zelf geneigd is zich te wenden tot den minder verhevene, tot dien die hem nader staat, — toch zou dit niet mogelijk zijn geweest, zoo er tusschen den lageren en hoogeren god een wezenlijk, dat wil zeggen, een ander verschil dan dat van rang en hoogheid had bestaan. Er is ook in de mythologie een onbewuste logika, die zich nooit verloochent. Slechts die zonen kunnen in de plaats der vaders komen, die een openbaring, een belichaming, een concrete gestaltenis van het wezen des vaders, in andere gedaante die vader zelf zijn. Ook de mythologie onderscheidt ze nauwkeurig van de andere. In de babylonische godsleer heeten ze *bukru*, eerstgeborene, *ablu rištu*, eerste, voornaamste zoon, *ablu kênu*, de echte, ware zoon. En zulk een is Maruduk van Êa, gelijk Rammân van Anu, gelijk Apollo van Zeus.

Om de verhouding tusschen beide te verstaan, dienen wij eerst te weten, wie Êa is. Als ik op die vraag antwoord: hij is de god van den Oceaan, dan is dit volkomen juist, want hij was dit voor de Assyriërs althans; maar dan geeft die verklaring niet meer licht, dan de bekende

verklaring van de komeet als een ster met een staart, en wij althans zijn met dit licht niet tevreden. Trouwens, de zuid-babylonische hoofdgod is oneindig meer dan dat.

Gaan wij eerst kortelijk na, wat van hem geleerd en wat van hem verhaald wordt. Dat hij god van den Oceaan en van alle wateren is, en daarom ook de god der schippers [1]), staat vast. Maar hij is dit niet als personificatie van de zee of het water, zooals dat gewoonlijk wordt opgevat, maar omdat hij de zoon van den mythischen of kosmischen oceaan is, waaruit alles is voortgekomen; de abyssos, het assyrische *apšu*, in de kosmogonische mythen als vrouwelijk wezen, moeder van alles, die de namen *Gur* en *Ba'u* draagt, waarvan de laatste in 't hebr. בהו nog over is. Daarom noemt Sinacherib hem den *stier* van den oceaan en werpt hij, om hem te bevredigen eenige *gouden* voorwerpen, waaronder een schip en een visch in de zee [2]). Want hij woont in de diepte, in 't verborgen. *Bêl nimêḳi* is hij, 'tgeen letterlijk god der wijsheid beteekent. Maar de wortel, waarvan dit tweede woord afkomt, עמק, neeft oorspronkelijk de beteekenis van diep zijn, ondoorgrondelijk zijn, en bij de derivata wisselen de beteekenissen: wijsheid en macht met elkander af. Het gronddenkbeeld is alzoo de diepe verborgenheid; de wijsheid, waarvan hier gesproken wordt, is de geheimzinnige wijsheid, die den mensch verborgen blijft, tenzij de godheid hem die wil openbaren, de macht is wondermacht, tooverkracht. Inderdaad is Êa dan ook de groote tooverkunstenaar en bezweerder; op de bezwering van Eridu, zijn oude heilige plaats, wordt de boeteling, ook in liederen lang na Eridu's bloeitijd opgeteekend, als op de beste en werkdadigste gewezen. Alle middelen tegen ziekten en kwalen bezit hij, alle tooverspreuken en tooverhandelingen, waardoor de booze geesten verdreven kunnen worden, kent hij, en ik zeide reeds, dat hij ze door bemiddeling van zijn zoon Maruduk aan de lijders openbaart. Ook heb ik reeds met een woord melding gemaakt van zijn rol in de mytho-

---

1) *Ša malaḫi*, II R. 58, n°. 5, l. 62.

2) III R. 12, n°. 2, l 33 sq.

logie [1]). Als geen macht in staat is Iṭtar, die naar de onderwereld gegaan is om zich daar van de fontein des levenden waters meester te maken, uit de gevangenschap te bevrijden, en Allatu, de vorstin des Doodenrijks en naijverige bewaakster van de levensbron, standvastig weigert haar aan de wereld der levenden terug te geven, schept Êa een wonderwezen, dat Allat door bezwering, in naam der groote goden, door een tooverspreuk moet dwingen, om de bron niet langer af te sluiten. Hij zelf moet de bron opsporen en eischen dat de Godin hem daaruit vergunne te drinken. Dit wezen wordt beschreven als een dienaar der goden of priester [2]) en uit zijn naam blijkt zijn natuur. Het is een lichtwezen. Of men dien naam phonetisch leest Uddušunamir, dan of men de eerste twee syllaben als het gewone ideogram voor den opgang van een hemellichaam beschouwt en Aṣušunamir leest, de beteekenis verschilt weinig. Want ook in het eerste geval beduidt hij: »zijn glans" of »helderheid wordt gezien". De beteekenis dezer mythe is doorzichtig genoeg. Wat ook de verklaring der bijzonderheden zij, zeker is 't, dat wij hier een episode hebben uit de bekende Adonismythe. Om haar geliefden Dumuzi (Tammuz) te kunnen doen herleven, daalt Ištar in de onderwereld af, waar de bron des levens is, wier water de dooden weder opwekt. Is zij daar gevangen, dan houdt alle bloei en vruchtbaarheid op de aarde op, zooals uitdrukkelijk in de legende gezegd wordt. Door bemiddeling van Êa wordt zij verlost en erlangt zij haar wensch. De door de godin van duisternis, onvruchtbaarheid en winter naijverig bewaakte en afgesloten levens-

---

[1]) II R. 58, n°. 5, 52—55.

[2]) Zie daarover Alfr. Jeremias, Die Höllenfahrt der Istar (München, 1886, S. 34). De schrijver herinnert ook aan een dergelijke legende in het zoogenaamde Izdubar-epos, bij Haupt, S. 8 f., waar de godin Aruru Êa-bani, den man van Anu, schept door het kneden van klei, die zij op de aarde werpt. De held, die zoo geschapen wordt, is de bekende medestrijder van Izdubar. Zijn naam brengt hem met den kring van Êa in verband, ofschoon hij man van Anu heet. Met Adar wordt hij echter vergeleken, dat wil zeggen, hij is een gestalte van Adar, en deze, ofschoon dikwijls met Bel verbonden, is zoon van Êa.

bron begint weer te vloeien, omdat Êa een lichtwezen schept, personificatie van de herleving des lichts en der warmte, die door zijn tooverachtige bezwering de machtige godin dwingt haar verbod op te heffen, zij 't ook tegen haar wil. Uit de mythische vormen overgebracht in onze gewone taal kan dit slechts beduiden: Als in de lente alles herleeft en de natuur als uit den dood wordt opgewekt, als alles weer ontluikt en vruchtdraagt, dan is dit omdat Êa, de groote god, na duisternis en koude, licht en warmte herschept. Met andere woorden, Êa is een god van warmte en helderheid; en als hij dat doet bij 't ontwaken der natuur uit den winterslaap, is hij het ook aan wien dat te danken moet zijn bij de wisseling van dag en nacht.

Een andere mythische inkleeding derzelfde gedachte levert Êa's werkzaamheid bij den zontvloed. Ware hij in letterlijken zin God der wateren, hij zou dien zeker veroorzaken. Doch het tegendeel is waar. Al heeft hij deel aan 't besluit der goden, dat de vernietiging der menschheid verordent, dat hij haar afkeurt blijkt uit de verwijten die hij ten laatste tot Bel richt, in dat tooneel vol epischen humor, waar Êa den geweldigen uitvoerder van de oordeelen der goden onder het oog brengt. dat hij al zeer ondoordacht heeft gehandeld, door allen, boozen en goeden met elkander te verdelgen, terwijl hem toch in honger, pest en wild gedierte middelen genoeg ten dienste staan om de boozen te bestraffen. Êa heeft dan ook al het mogelijke gedaan, om nog iets van de menschheid te redden en zijn gunsteling onderricht, hoe hij een schip moet bouwen, dat hem zelf met al de zijnen en de zaden van alle leven kan bevatten, zoodat althans de levenskiem bewaard blijft en niet alles voor goed ten onder gaat. Ik moet, ten einde niet al te breedvoerig te worden, de verzoeking weerstaan, om de geheele mythe waarvan het babylonisch zontvloedverhaal de epische vorm is, te behandelen. Het zij genoeg nu te doen opmerken, dat degeen die ook hier weder door zijn wijsheid en wonderkunst zorgt, dat er bij den geheelen ondergang der wereld een kiem overblijft waaruit een nieuwe wereld kan verrijzen, juist de god Êa is. En ik voeg er

nog slechts bij: die trouwe aanbidder en gunsteling, wiens naam wij om de onzekerheid zijner uitspraak maar laten rusten, doch waarvan men met zekerheid kan zeggen dat de teekens licht of zon of dag en ziel beteekenen, is de epische, halfvermenschelijkte tegenhanger van den god zelf. Ook deze vaart in zijn schip op den kosmischen en ook op den hemelschen oceaan, en heeft dan de zijnen bij zich. Het wordt uitvoerig beschreven in een hymne (IV R. 25, col. I), die om verschillende redenen nog moeilijk verstaanbaar is, doch waaruit zooveel blijkt, dat het schip zich vertoont bij 't aanbreken van den dag. Wij kennen soortgelijke schepen uit de egyptische mythologie, en zien dus aanstonds dat het vaartuig van Êa ook het zonneschip zijn moet, dat 's nachts de wateren van de onderwereld of den verborgen, overdag die van den zichtbaren hemel bevaart.

Daarmee is nu echter geenszins gezegd, dat Êa een zonnegod is in den letterlijken zin. Lichtgod is hij zonder twijfel, die zich ook in het zonlicht openbaart, en hij niet alleen, verscheidene andere goden zijn dat evenzeer, doch geen van allen zonder nadere bepaling. Had men den Babyloniër naar zijn zonnegod gevraagd, hij zou Šamaš geantwoord hebben en niet Êa. Maar zooveel is nu duidelijk, dat Êa het licht schept uit de duisternis en het leven onderhoudt waar de dood verwoestend om zich grijpt. En duidelijk ook, als hoedanig hij de god van den Oceaan is, namelijk niet als god der wateren als zoodanig, maar als de schepper en bewaarder van de licht- en vuurkiem in den onder- en bovenaardschen hemeloceaan, waarin hij trouwens met vele andere watergoden, den oost-arischen Apâm napaṭ, den griekschen Poseidôn en de skandinavische Vanen overeenstemt.

God van het vuur als weldadige, scheppende macht, die voor de vrome mythenvormers natuurlijk wondermacht is, dat bleek dus de grondgedachte waaruit al de hem toegeschreven attributen en handelingen die wij tot nog toe beschouwden, zijn voortgekomen. Maar wij hebben ook rechtstreeksch bewijs. Sargon II spreekt van bronzen leeuwenkolossen die door de kunst van god NIN-ID-GAL gemaakt

zijn [1]). Deze god, wiens naam letterlijk »Heer der groote hand", dat is »der groote macht" beteekent en dus een synoniem van Êa's gewonen bijnaam *Bêl-nimêḳi*, in zijn dubbelzinnige beteekenis van »macht" en »wijsheid" is, is niemand anders dan Êa, en volgens de meermalen aangehaalde lijst zijner attributen [2]) heet hij zoo als god der smeden, der metaalwerkers. In een ander opschrift van denzelfden koning heet het, dat de standbeelden hunner groote godheid gemaakt zijn »door (de kunst van) Bêl nimêḳi, den maker van alles [3])", waar dus de gebruikelijker bijnaam van den god gebruikt wordt. De god der smeden nu kan wel geen watergod maar moet een vuurgod zijn, en indien deze god tevens god van den Oceaan, of liever stier van den Oceaan heet, die als een gouden visch haar doorzwemt of op een gouden schip bevaart, dan is hij dit als de in de kosmische wateren verborgen werkende vuurgod, vertegenwoordiger van het vuur als de scheppende kracht van 't heelal.

En dit wordt weer bevestigd door een hymne aan Gibil den vuurgod — die wel dezelfde is als de arameesche schepper Gebel, wiens naam in den vergriekschten vorm Heliogabalos (Eloh Gebal) nog over is — een hymne die op waarlijk dichterlijke wijs de werking van het vuur beschrijft [4]). Daar wordt niet slechts van Gibil gezegd, dat hij de metalen smelt en zuivert, maar ook dat hij orakel geeft, het lot bepaalt, het volk om zich vergadert, al 't welk evenzoo van Êa geleerd wordt [5]), en zelfs heet hij daar evenals Êa, »zoon van Apšu", dat is Bâu, de Oceaan-moeder, de kosmische Abys.

Êa is dus een god van denzelfden aard als de egyptische Chnum en Ptah, de twee vormers of bouwmeesters, die in

---

[1]) Stieropschrift 71 en Khors. 163: *ša* [*ina*] *šipir* (*an*) (NIN-ID-GAI) *ippatḳû*.

[2]) II R. 58, 58 *ilu ša nappaḫê*, vergel. met Sb 92.

[3]) Goud-ops. 19 sq.: *Bêl nimêḳi bân mimma*.

[4]) IV R. 14, 2. Vgl. Lenormant, *Étud. accad.* I, 94 suivv.

[5]) II R. 58, n°. 5 l. 57: *ša paḫari* פהר beteekent: zich verzamelen.

eigenschappen en werkingen veelszins met hem overeenkomen, als de vedische kunstenaar Tvashṭṛ en meer andere dergelijke goden. Met zijn natuur als kosmisch vuurgod stemt volkomen overeen, dat hij in een der merkwaardigste overblijfselen der babylonische letterkunde, in de vermaning tot de koningen gericht om zich steeds te houden aan de wet en de rechten der onderdanen te eerbiedigen, koning der lotsbeschikkingen [1]) heet, en dat daar van zijn gebod [2]) als het hoogste gewaagd wordt. Het vuur, zoowel het altaarvuur als het hemelsche, vooral de bliksem, is bij de meeste, zoo niet alle volken der oudheid de groote orakelgever, de openbaarder van den wil der goden. Het is ook een groote macht in het maatschappelijk leven en eigenlijk de kiem van alle hoogere beschaving en kunsten. Daarom wordt Êa steeds voorgesteld als de god van orde, de handhaver van het recht, en indien wij in den bekenden Oannes, den vischmensch van Berossos, onzen god Êa mogen zien, wat zeker het waarschijnlijkst is, dan werd ook de oorsprong der beschaving aan hem toegeschreven, daar dit goddelijk amphibie daags de menschen in alle kunsten en kennis onderwees. Ook kan niet verwonderen, dat de zoon van de heerscheresse in den kosmischen Oceaan, alzoo de eerstgeborene der goden, op den hoogsten rang gesteld wordt. Gelijk hij Heer van alle wateren, zoo is hij ook Heer der aarde, en dit is zelfs een der gebruikelijkste ideogrammen voor zijn naam bij de Babyloniërs. Maar hij heet ook Heer van hemel en aarde, van de schepselen (*nabnîti*), van het heelal (*kalama*) [3]). Voordat dus de drie gelijke goden Anu, Bêl en Êa in het babylonische stelsel tot een trias vereenigd

---

[1]) IV R. 55 av., l. 2 sq, Als de koning aan de wet zijns lands (*dîn matsu*) zich niet houdt, zal (*an*) *Êa šar šimti šimtašu ušanni ma ahita ušmêšu*, d. i. Êa de koning der lotsbeschikkingen zijn lot veranderen en een ander (ongelukkig) lot voor hem bestemmen. *Ušmê* kan ook *ušši b* gelezen worden, 'tgeen echter aan den zin niet veel verandert.

[2]) Ald. l. 7 *šipar* (*an*) *Êa*, wat Sayce te onrechte door »boek van Êa" vertaalt. Het is zijn bevel, orakel.

[3]) II R. 58, n°. 5, l. 52—55,

aan het hoofd van het pantheon gesteld waren, moet hij voor zijn aanbidders de eenige hoofdgod geweest zijn, gelijk Anu en Bel dat elk in hun kring ook waren.

Hoofdgod wordt nu te Babel de zoon, Maruduk, en de vader geraakt daar eenigszins op den achtergrond, ofschoon men, zooals wij zagen, niet ophield hem te vereeren. Maruduk, heer der heeren (*Bêl-bêli*), ook kortweg Bel, de Heer genoemd, al onderscheidt men hem steeds van den Bêl van Nipur, den ouden Bêl, heet nu *Šik ilâni*, aanvoerder der goden, *ilu kiššâti*, god des heelals, *šar šamê ú irṣitim*, koning van hemel en aarde, en nog andere epitheta der hoogste goden worden hem gegeven [1]). Maar de weg tot die verhooging, waartoe plaatselijke omstandigheden die wij niet kennen zonder twijfel aanleiding moeten gegeven hebben, was daardoor gebaand, dat hij toch in zijn wezen van zijn vader Êa niet verschilt. Dit komt reeds uit in de oude mythische voorstellingen waarvan ik sprak. Maruduk is daar de middelaar tusschen de kranken of bezetenen en zijn vader Êa. Tot hem wenden zich de smeekelingen; hij brengt dan hun bede tot Êa; maar onveranderlijk is het antwoord: »Wat ik weet, gij weet het" [2]). De macht en wijsheid des vaders wonen in hem geheel, en 't is haast alleen voor den vorm dat hij hem uitkomst gaat vragen. Maruduk is in de oorspronkelijke mythologie de zichtbaar werkende licht- en vuurgod, gelijk Êa de in 't verborgen werkende. Met zijn wonderwapen, den bliksem, in de hand [3]) bestrijdt hij de machten der duisternis, de donkere wolkenslang van 't onweder en den nacht, en daarbij verzellen hem zijn vier honden, vernieler, vreter, grijper en wegsleper, de vier win-

---

[1]) Zie voor deze epitheta: I R. 51, n°. 1, col. 2, l. 26; n°. 2, col. I, l. 7 sq.; 64, col. IX, l. 47 en Delitzsch AL², n°. 283. »Uw wil is het hoogste bevel dat hemel en aarde bestuurt," zoo heet het in een hymne hem gewijd. De andere epitheta waarop ik het oog heb zijn: »brenger des levens," »God der scheppingskracht" en andere, die evenwel ook aan andere lichtgoden worden gegeven.

[2]) Zie IV R. 7, col. I, 31: *ša anaku idú atta tídi.*

[3]) Zie de hymne II R. 19, n°. 2, die daar echter in verkeerde orde staat: Revers aldaar bevat den aanvang, avers het slot.

den als verwoestende machten. Hij is een echte Indra of Zeus. Maar gelijk deze beide, zoo is hij te Babel veel meer. Hij is er de eene zijde, de openbaring van zijn vader. Of liever hij is het, innig vereenigd met Nabû van Borsippa, naar de babylonische godsleer zijn zoon, doch oorspronkelijk niet van hem onderscheiden. Nog in de dagen van Hammurabi heette de tempel te Borsippa een tempel van Maruduk en in het zuiden komt de gade van Maruduk, Zarpanitu, als die van Nabû voor. Zelfs bij Nebukadrezar is soms niet juist te onderscheiden of Maruduk dan wel Nabû bedoeld wordt. Dit zijn de uitkomsten van een onderzoek, dat ik thans voor u niet meer mag uiteenzetten; ik was reeds te lang aan het woord. Alleen dit: Maruduk is meer de god die het licht en het leven doet zegevieren, Nabû meer de belichaming van de scheppende kracht, de kunstvaardigheid, de wetenschap en wijsheid van Êa, beide te zamen koningen en lotsbestemmers. Deze twee, wier dienst te Babel en Borsippa gepleegd inderdaad één was, wier tempels door een heilige straat verbonden waren, en die elk in elkanders tempel ook hun heiligdom hadden, vereenigden in zich al de eigenschappen en werkingen van den ouden god, die daarom nu wel niet vergeten maar toch minder gediend werd. Dat hun vereering daar een zoo hooge vlucht nam en zij te zamen aan het hoofd der goden kwamen, daartoe kan ook hebben meegewerkt, dat de twee groote machten die te Babel gezagvoerden, de Koning en de Priesterschap in deze twee goden juist de goddelijke verpersoonlijking vonden van hun waardigheid. Ook in de polytheïstische godsdiensten vindt men bewaarheid, dat de godsdienstige gedachte, zal ik zeggen: het dogme? het blijvende is, de vorm alleen wisselt. En de vromen van Babel konden tevreden zijn met de aanbidding van het hooge paar waaraan hun twee hoofdtempels gewijd waren, al waren zij aanvankelijk wezens van den tweeden rang, omdat de godsdienstige gedachte eenmaal met Êa verbonden, thans in hen haar volledige, en laat mij er bijvoegen rijkere uitdrukking vond.

Januari 1887.

OVER TWEE MIDDELNEDERLANDSCHE WOORDEN.

MEDEDEELING VAN

R. FRUIN.

I. Over de beteekenis van woesten in de oud-nederlandsche rechtstaal.

Ik kom uw aandacht verzoeken voor een zeer korte mededeeling, die ik niet zou gewaagd hebben ter tafel te brengen, ware het niet dat een vraag, door ons geacht medelid Verdam in de vorige vergadering gedaan, mij er gereede aanleiding toe gaf [1]).

Sprekende over de beteekenis, waarin het woord *woesten* in Middelnederlandsche teksten voorkomt, heeft hij van diegenen onder ons, die zich met de studie der oud-vaderlandsche rechten bezig houden, inlichting gevraagd omtrent het gebruik, dat in de rechtstaal van het woord gemaakt pleegt te worden. Op deze vraag heb ik toen aanstonds de vrijheid genomen met een enkel woord te antwoorden, waarmeê ik echter niet kan volstaan. Ik voel mij integendeel verplicht om op het onderwerp iets uitvoeriger terug te komen, nu ik den tijd heb gehad om er mijn aanteekeningen op na te lezen en tot een geheel te verwerken. Buiten-

---

[1]) Wegens gebrek aan tijd om haar op de vergadering, waarvoor zij bestemd was, voor te lezen, is deze mededeeling ongelezen voor de Verslagen aangeboden en aangenomen.

dien komt mij het rechtsgebruik, waarop het woord doelt, merkwaardig genoeg voor om er uw aandacht voor een oogenblik op te vestigen.

Ik begin met de herinnering aan een plaats van Melis Stoke, die velen uwer kennen. Wolfert van Borselen, onder den zwakken Jan I alvermogend, wil zijn mededinger naar het gezag, Jan van Renesse, ten onder brengen.

Ende hi brocht sider toe,
Dat men her Janne daghede doe
Voer de grave toter Vere.
Her Jan en hadde ghenen ghere
Daer sonder gheleide te comen:
Hen hadde hem niet moghen vromen.
Dus wort hi ghebannen daer,
Ende korteliken daernaer
Dede men daghen sine vriende,
Daer hi jeghens goeds verdiende.
Die voert quamen, mosten legghen
Te ghisele, sonder wederseggen.
Die niet en quamen, bereet men al
Ende woestetse groet ende smal,
Naden kure van den lande.
(B. V. vs. 1159 vlg.)

Wij hebben hier in dit voorbeeld het gansche verloop van het rechtsgebruik, overeenkomstig de Zeeuwsche Keuren. De beschuldigden worden gedaagd voor den graaf. Die komen, moeten te gijzel liggen, in afwachting van dat de vierschaar over hen gespannen wordt. Die niet komen, worden bereden en gewoest. *Beryden* beteekent in de rechtstaal van Zeeland en van West-Vlaanderen, welke er in vele bewoordingen meê overeenstemt, vervolgen. Ons hedendaagsch *narijden* bewaart er misschien nog de herinnering aan. In de Latijnsche teksten heet het *equitare*, *circum-equitare*, hetgeen toont dat oorspronkelijk althans een vervolgen te paard is bedoeld; gelijk dan ook de keur van Floris de Voogd (art. 67) verordent, dat 's Graven mannen hem en

den zijnen, als er bereden moet worden, de noodige paarden leveren zullen [1]). Van het berijden in het algemeen, en in kleine zaken, van schuldvordering inzonderheid, door ondergeschikte beambten, zal ik, om niet af te dwalen van mijn onderwerp, thans niet spreken [2]). Hoe het behoorde toe te gaan bij vergrijpen tegen den Vorst, leert ons de keur van Floris V, die (in art. 50) dus bepaalt: »So wie ghedaghet wort om des tsgraven claghe, hi mach hem recht doen sonder ghiselinghe voert beriit [3]); laet hi hem te banne doen, men salne beriden ende doen upt ghiselhuus, ende des ander daghes sal hem recht doen bi vonnisse der gheswoorne, of hi sal quite gaen van den steene." Slechts in het voorbijgaan wijs ik u op den waarborg voor een snelle rechtspraak, die in deze bepaling ligt opgesloten. Zij kwam natuurlijk alleen ten goede aan wie bij het berijden zich overgaven of gevat werden. Wie zich uit de voeten hadden gemaakt, werden, zooals wij zeggen, bij verstek veroordeeld, uitgebannen en gewoest. Het naaste gevolg hiervan was, dat al hun goed, dat zij hadden moeten achterlaten, verbeurd en aan den Graaf vervallen was. De keur van Floris de Voogd spreekt dit duidelijk uit: »Bona bannitorum, zegt zij (art. 91), non possunt venire in gratiam comitis, nisi fuerint circumequitati *woestballinge* per incendium." Er schijnt hier iets aan den tekst te haperen. De oude Hollandsche vertaling, waarmeê de gelijktijdige Fransche overeenstemt [4]), drukt zich dus uit: »Der ballinghen goet sal niet sijn in tsgraven genade, sy ne sijn alre eerste bereden ende ge-

---

[1]) Er staat in den gedrukten tekst, die hier en daar bedorven schijnt, comiti et *suos* palafredos adducent: blijkbaar een verkeerde lezing voor *suis*.

[2]) Men zie de keur van Floris V, Oorkbk, II N°. 747 art. 59.

[3]) Dus werd met de vrienden van Renesse, die voor het berijd verschenen en toch te gijzel werden gelegd, in strijd met de keur gehandeld.

[4]) De Hollandsche vertaling staat gedrukt bij Van Mieris, denkelijk naar het Hschr. dat in het Rijksarchief berust, en waarin ook de nog onuitgegeven Fransche overzetting voorkomt.

maect woeste ballinghe by brande" [1]). De latere keur van Floris V zegt hetzelfde met andere woorden (art. 85): »Elc mach comen tot sinen rechte..., eer hi ghewoest ballinc is gemaect bi brande." Men zal dus ook in den Latijnschen tekst moeten lezen: »nisi fuerint circumequitati *et facti* woestballinge per incendium."

Hoe zullen wij nu in dit verband *woesten* en *woestballing maken* hebben te verklaren? Wel niet zooals Huydecoper in zijn aanteekening op Stoke doet. »Beide woorden, zegt hij, berijden en woesten, zijn te verstaan van de goederen en niet van de personen van Renesse en zijn vrienden... Van woesten of verwoesten heb ik niets te zeggen; 't slechten van 't Huis Moermont (eigendom van Renesse) tot den grond toe, wijst het genoeg uit." Zoo eenvoudig is mijns inziens de zaak niet. Indien wij het woord alleen op de aangehaalde plaats van Stoke aantroffen, ja, dan zouden wij ons misschien met deze uitlegging kunnen behelpen. Maar de plaatsen uit de keuren verbieden het ons, en bewijzen dat wel degelijk de personen en niet de goederen gewoest worden. Wij hebben dus uit te zien naar een andere dan de gewone en thans eenige beteekenis van het woord [2]), waarbij de werking niet op een zaak maar op een persoon overgaat. Een voorbeeld van dien aard, maar ook slechts een enkel, heeft mij mijn ambtgenoot De Vries uit den rijken schat zijner aanteekeningen gelukkig aan de hand kunnen doen. Het is een plaats uit den Lancelot (III, 11709), waar de ridder klaagt dat zijn tegenpartij »mi van den orse maecte woeste", d. i. van het paard wierp. *Woest van iets maken* kan dus beteekenen: uit iets werpen, uit iets verdrijven, misschien ook van iets beroo-

---

[1]) De groote keur van 1495, die in dezen de keur van Floris de Voogd volgt, drukt zich dus uit (cap. III art. 14) »... sy en zijn eerst bereden ende ghewoest met brande."

[2]) De Zeeuwsche keuren kennen die gewone beteekenis ook. Wat in de keur van Floris de Voogd (art. 39) „dunas vel pascua in eis jacentia... devastare" heet, wordt in de keur van Floris V (art. 125) genoemd: „die dunen woesten of die weyde die daerin leghet."

ven; gelijk ook het deelwoord *verwoest* in den zin van berooid, arm, kaal, meermalen voorkomt. Juist derhalve de beteekenis, die wij aan het woord, gelijk wij het in de rechtsbronnen ontmoeten, geneigd zijn te hechten. Zoo lezen wij bijvoorbeeld in een brief van Albrecht van Beieren, van 1305, waarin aan Jan van Heemstede uitgestrekte goederen verleend worden: »van welcken goede ende lande Heer Jan Zuermont ghewoest ende gebannen is metten rechte." (Van Mieris, III blz. 69). Een balling woesten zou dan voor een verkorte uitdrukking te houden zijn, die voluit zou luiden: hem woesten van zijn goederen; en een woestballing zou zulk een wezen, wiens goederen met recht in 's Graven genade waren gekomen. Hoe juist dit punt in het verband, waarin wij de termen hebben aangetroffen, past, behoeft, dunkt mij, niet nader betoogd.

Evenwel, hoe waarschijnlijk deze verklaring zij, ik moet erkennen dat zij mij niet boven twijfel verheven schijnt. Evenzeer toch laat zich de meening verdedigen, die ook bij mij is opgerezen, dat het werkwoord *woesten* van het bijvoegelijk naamwoord is afgeleid, en niet omgekeerd. *Woestballing* zou dan beteekenen den eenzamen, van huis en magen en vrienden gescheiden en door niemand aangenomen zwerveling, in één woord den *vredelooze*, zooals hij inderdaad buiten Zeeland doorgaans heet. Van *woest* in deze beteekenis zou dan het werkwoord *woesten*, in den zin van iemand woestballing verklaren, zijn afgeleid, en daarvan weêr op zijn beurt het deelwoord *gewoest*, als synomien van het oorspronkelijke *woest*. Tusschen beide verklaringen kies ik niet. In het wezen der zaak maken zij voor mij geen verschil.

Genoeg van het woord. Maar ook het rechtsgebruik, waarop het slaat, verdient dat wij er even bij stilstaan. De keuren hebben het ons gezegd: men wordt balling gemaakt »by brande", »per incendium." Hoe dit behoort toe te gaan zeggen zij niet; maar hier komt ons Jan Matthijssen, de klerk van Den Briel, te stade. Wat hij van de rechtsgebruiken op Voorne verhaalt, kan dikwerf tot opheldering der costumen van Zeeland, waarmede Voorne zooveel gemeen heeft, uitmuntend dienen, en zoo schijnt het ook ten opzichte van ons

onderwerp te zijn. Hij beschrijft ons (blz. 187) hoe, nadat een voortvluchtig moordenaar met recht en vonnis verwezen is, de partij die hem vervolgt, eischt: dat de baljuw met de schepenen zal opstaan van de vierschaar en gaan voor den steen, om »aldair den moirdenair te woesten ende ballinch tlants te legghen, als recht is". Zoo geschiedt. Op de vraag van den baljuw, hoe hij verder den moordenaar woesten zal, luidt het antwoord der schepenen: »mit vier ende met baken." En dat wel op deze wijze: »dat die bayliu sal ontsteken een baken (naar het schijnt, van stroo) ende heffen op boven sijn hoefde ende segghen aldus: Hier woest ic ende legh ballingk tslans... den moirdenair (en zoo voorts, in de gebruikelijke termen); ende legghen dan dat vierbaken neder, ende doen dat tot driewerf toe." Aldus ging men op Voorne in het begin der 15e eeuw te werk, en ik vermoed ook in Zeeland, met geringe wijziging misschien, ter zelfder tijd. Maar voorheen zal dat anders zijn geweest. De keuren spreken van woesten bij brande, per incendium, en dat heeft iets anders te beduiden dan met een baken van stroo. In de rekeningen der graaflijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche Huis, door Dr. Hamaker uitgegeven, vinden wij van dit oorspronkelijke gebruik nog de onmiskenbare sporen. In die van 1330 wordt gewag gemaakt van drie ballingen en van het huis, dat hun had toebehoord, doch »dat verbarnt was, doe men se woeste"; (I, 224) en dat dit afbranden niet bij toeval was geschied, blijkt uit een tweede vermelding van hetzelfde geval, waar gezegd wordt: »dat huus dat men verbrande, doe men se woeste" (I, 226). Het gebruik op Voorne omstreeks 1400, door Matthijssen beschreven, is dus voor niet meer aan te zien dan voor een latere zinnebeeldige voorstelling van hetgeen oorspronkelijk in allen ernst geschiedde: het brandende baken, dat de baljuw in later tijd slechts omhoog hief om het weêr ongebruikt ter aarde te werpen, had voorheen moeten dienen om het huis, waaruit de misdadiger was weggevlucht, plat te branden. Nu eerst begrijpen wij ten volle, waarom van al de woorden, die in den zin van uitdrijven gebruikelijk waren, ten opzichte van den voortvluchtigen boosdoener het woord

woesten bij voorkeur de geijkte rechtsterm worden moest. Te recht mag hij woestballing heeten, wiens woning door de buren, die hem uitdreven, meteen werd verwoest.

Het gebruik was algemeen geweest over gansch Duitschland [1]), althans over alle provinciën van ons vaderland. Een uitdrukking, die er aan herinnert, komt voor in de Leidsche diugtaal van het moordproces, ons door Orlers (eerste uitg., blz. 25) bewaard. Op de vraag van den baljuw: hoe hij moet voortvaren tegen den gevluchten moordenaar, geven de schepenen ten antwoord: »Met breck ende met brande ende ballinc te legghen". Dit is in Holland de eigenlijke term: *met breck ende met brande.* Wij vinden hem terug in de rij van hoogstbelangrijke handvesten van Vrouw Margaretha, in 1346 aan Zuid-Holland, Noord-Holland en Kennemerland gegeven [2]), die wel niet lang gehandhaafd zijn gebleven, maar ten duidelijkste toonen, wat voor burgerrechten de onderzaten in haar tijd bovenal begeerden. De gravin belooft hun o. a., dat de gezoende doodslager, die met toestemming der bloedverwanten des verslagenen en van den Vorst uit de ballingschap weder. keert, al zijn ontruimd goed terug zal bekomen »uytgeseyt tilhave, also verre men se van onsen weghe wech hadde, of die were, daer wy aen hadden doen rechten met breke ofte met brande" (Van de Wall, blz. 202). Wij treffen in deze zinsnede een ander echt oud woord aan, waarop ik uw aandacht, in het voorbijgaan, vestig: *de were*, voor het huis. Ook dit woord is met opzet gekozen. Het heeft namelijk een bijkomende beteekenis, die onder de nieuwere talen het best wordt weêrgegeven in het Engelsch, door *home* [3]). Want de

---

[1]) Zie Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, p. 729.

[2]) Gedrukt, maar zeer slordig, bij Van Mieris II, 708, '10, '12. Een betere tekst der handv. van Z.-Holl. bij Van de Wall. Handv. v. Dord., en een autentiek afschrift van die van N.-Holl. in het Gemeentearchief van Leiden.

[3]) Ons *heim* had ongeveer den zelfden zin en wordt dan ook met were afwisselend gebruikt. Zoo heeten in de Handv. van Z.-Holl. de »kinder, so in der were sind," der Duitsche rechtsbronnen »inheemskinderen, die moudig zijn ende niet uytgegoet".

were is voor den engeren kring der huisgenooten wat het vaderland voor het gansche volk is. In dien zin ontmoeten wij het vaak in de rechtstaal. Ook bij gevallen van moord. Zoo wijzen, in de dingtaal van Heusden [1]) de schepenen, op vermaan van den Drossaert, »dat men sculdich is den moordenaer te rechten aen sijn lijf met bijl ende met block, tot sijnen gheweer met vier ende met vlamme, als recht is". Waarom de wraak met den moordenaar tevens zijn were treft, vernemen wij in de Wapenruft van Zuid-Holland [2]): Recht (heet het daar) over Aloud, of hoe zijn christelijke naam luiden mag, »ende over die onrechte were, daer hi uutvoer ende weder invoer, toen hi minen broeder, daer God die ziele of hebben moet, moordelinge vermoort heeft mit zynen moortwapene". Het verblijf, waar de moord beraamd is en waar de moordenaar na bedreven misdaad een wijkplaats heeft gezocht, wordt dus met hem in de wraak begrepen en met hem of, zoo hij ontvlucht is, zonder hem, vernield.

De were wordt geslecht, wij vernamen het, met breken en met branden. Die dubbele vorm wijst op den onderscheiden aard der toenmalige woning. Zij kan een gewoon houten huis, zij kan ook een steenen slot wezen. In het laatste geval komt breken te pas [3]), overigens kan men met branden volstaan. Maar branden is niet zonder gevaar, bijaldien de woning in een stad of in den bebouwden kom van een dorp staat. In de dingtaal van Heusden, welke ik aanhaalde, komt dan ook een zinsnede voor, die ik voorloopig had overgeslagen maar die ons thans te pas komt. Aan 's moordenaars geweer zal men rechten met vuur en met vlammen, als recht is, »sonder anders yemants schade". Natuurlijk.

---

[1]) Bij Oudenhoven, Beschr. van Heusden, blz. 324.

[2]) Rechten van Dordrecht, uitgeg. door Mr. J. A. Fruin, II, 296. Vgl. ook het handbetoon, aldaar blz. 301.

[3]) Zoo wordt het huis van Renesse, Moermont, gebroken: zie Melis Stoke t. a. pl. Een ander merkwaardig voorbeeld levert het huis te Eilewoutsdijke van Hendrik van Everinge, waarover zie de Zeeuwsche Rekeningen, I, 123, 150, 163, 164, 195; en vgl. v. Mieris, III, 233.

Het was niet meer dan plicht te waken dat de rechtmatige wraak, aan het goed van den misdadiger geoefend, niet uitliep op een brand, waardoor ook onschuldigen leden. Al in 1323 hielden de Upstalboomer wetten dit in het oog [1]). Breken lieten zij nog toe, maar niet meer branden. »Castrum si quod habet (zeggen zij) destruatur, domus vero lignea, quam habet, sententia judicum publicetur". In Friesland namelijk schijnt van ouds het verbranden der ongerechte weer zeer algemeen in zwang te zijn geweest. De Roomsch Koning Hendrik V had het reeds in 1118 tot vier gevallen van zwaar misdrijf beperkt [2]), en wel onder dit voorbehoud: »ut alicujus innocentis domus, licet etiam facientibus (den euveldaders) consanguinitate conjunctus sit, damnum non patiatur". Wij zien hieruit, hoever de wraakneming zich in die eeuw ook over het goed der magen van den moordenaar placht uit te strekken. En welk gevaar daaruit vooral in de steden dreigde, leert ons ten overvloede een wijze bepaling, door Floris V in overleg met de schepenen en de gemeente van Stavoren ten behoeve dier stad in 1292 gemaakt [3]). »Men sal breken", zoo beveelt hij, »sijn huys (het huis van den moordenaar) ende dragent buter poirte ende barnent". Een uitmuntende voorzorgsmaatregel, en die in Engeland, in de Assize van Clarendon [4]), reeds meer dan een eeuw te voren was verordend: »domus portetur extra villam et comburatur". Maar toch, wel zoo goed en eenvoudig was het, gelijk wij zagen dat aan den Upstalboom bepaald werd, het huis van den schuldige ten bate der gemeente aan te slaan. Ik meen dat dit ook de bedoeling is van de handvesten en keuren van verschillende steden in het Oversticht [5]), die voorschrijven dat men, als een burger vredeloos wordt gelegd, zijn huis, binnen de

---

[1]) Richthofen, Fries. Rquellen, p. 105.

[2]) Charterb. v. Vriesl. I, blz. 76.

[3]) Charterb. I, blz. 124.

[4]) Bij Stubbs, Documents illustrative of English History, p. 139.

[5]) Zie Mr. Fockema Andreae, Stadrecht van Vollenhove, I blz. 107, en de plaatsen daar aangehaald.

vrijheid der stad gelegen, »niet houwen" — naar mijne opvatting zooveel als: niet neerwerpen — »en sal".

Ook in Zeeland was het verbranden geen regel zonder uitzondering. In dezelfde rekening van 1330, waarin wij vermeld vonden dat een huis verbrand was bij gelegenheid dat men de bewoners er van woestte, ontmoeten wij (blz. 227, 247) een ander geval, waarin het huis van den gewoesten balling door den graaf, aan wien het voor de helft vervallen was — de andere helft behoorde aan de vrouw, die, naar het Zeeuwsche recht, wegens de schuld van haar man haar deel in het gemeene eigendom niet verbeuren mocht — werd weggeschonken aan de arme gastlieden van Emelisse, die kort te voren door brand een groote schade hadden geleden.

Op deze wijs raakte het oude gebruik meer en meer in onbruik. Tusschen de eigenlijke were van den voortvluchtige en zijn overig goed werd eindelijk geen onderscheid meer gemaakt. De een zoowel als het ander werd gelijkelijk verbeurd verklaard. De woorden bleven in de formulieren van oude herkomst op hun plaats, maar men hechtte er geen beteekenis meer aan en verstond ze nauwlijks meer [1]). De woestballing werd, b. v. in de Delftsche dingtaal, een woeste balling, en bij het ongerechte geweer, waarvan men nog altijd in den wapenroep sprak, zal men wel zelden meer aan een woning gedacht hebben.

Kan het zijn dat in Duitschland insgelijks een woord, met het Nederlandsch *woesten* overeenkomende, doch in haast onkenbaren vorm bestaan heeft? Zie hier wat mij schoorvoetend met deze vraag te berde doet komen.

In het gebied van het Saksische recht, en ook in den Saksenspiegel, is het gejjkte woord voor *proscribere*: *ver*

---

[1]) In de Kennemer forme van een ballingbrief, bij Van Santen blz. 342, wordt van geen rechten aan de were meer gesproken, hoewel van ouds dat gebruik ook in Kennemerland bestaan had, blijkens de handvest van 1346, bij v. Mieris II, 711.

vesten, waarvoor in het gebied van het Lubeksche recht even standvastig *vredelos legen* gebruikt wordt. Vredeloos en woest nu zijn van volkomen dezelfde beteekenis [1]). Over de afleiding van dit *vervesten* handelt Frensdorff in de inleiding op het door Francke uitgegeven Verfestungsbuch der Stadt Stralsund, (p. XVI) en komt tot de slotsom, dat het van *fest*, *vast*, af te leiden is, en zooveel beteekent als »zum Festnehmen verurtheilen": een verklaring, die ook door Schiller en Lübben in hun woordenboek is overgenomen, maar die mij onaannemelijk toeschijnt. Want zoo het woord waarlijk »tot hechtenis veroordeelen" zeggen wil, is de toepassing er van op de zulken die gevlucht zijn, en bij gevolg niet in hechtenis genomen kunnen worden, al zeer zonderling te noemen. Voor een leek in de woordverklaring, zooals ik ben, ligt een vergelijking van *vervesten* met ons *woesten* voor de hand. Maar de taalkenners mogen oordeelen, of aan een zelfde afkomst van beide gedacht mag worden. Ik kan volstaan met de vraag op te werpen, en doe ook bij dezen niet meer.

II. Over het woord hevene in de zeeuwsche oorkonden.

Nu ik toch eens aan het woord ben over een rechtsterm en een rechtsgebruik, wil ik gaarne, zoo het mij vergund is, nog over een ander gelijksoortig onderwerp iets in het midden brengen. Insgelijks naar aanleiding van hetgeen in een vorige vergadering door een onzer geachte medeleden gesproken werd. Bij gelegenheid dat de heer Brill zijn uitgaaf van Stoke's Rijmkroniek voor onze Bibliotheek aanbood, deelde hij mede dat hij van dezen en geneu aanmer-

---

[1]) Merkwaardig is de volgende plaats uit het Soester recht, door Frensdorff p. XV aangehaald: »quodsi ille qui maleficium perpetravit aufugerit, domus ejus et quicquid habet secundum nostri jurisdictionem destruetur, et ipse proscribetur, quod vulgo *frethelos* dicitur.

kingen op zijn werk had ontvangen, waarmeê hij kon instemmen, en onder andere een van mij op zijn verklaring van het woord *hevene*, dat hij met ons hedendaagsche *heffing* vergeleken had. Dit woord nu, hevene, komt mij voor een vollediger toelichting te verdienen, dan het tot nog toe gevonden heeft, en als bijdrage daartoe geef ik gaarne ten beste wat ik heb opgemerkt.

De hevene is een landmaat, die 200 meten of gemeten, elk van 300 roeden, inhoudt. In een oorkonde van 1283 (Oorkbk. I, n°. 450) lezen wij, dat de graaf aan het klooster van Bethlehem in Schouwen heeft geschonken »unam integram havine a petitione liberam et dimidietatem hujus havine, scilicet centum mensuras, ab herewarde liberas". Reeds deze plaats alleen is voldoende om te bewijzen, dat van geen hofstede, maar van een landmaat sprake is. Uit vele andere, die dit nog bevestigen, haal ik slechts een enkele, doch die sterk spreekt, hier aan. In 1277 kent Floris V aan den abt van Middelburg twee ambachten in Oostcappel toe, »videlicet havinam vel eo circiter". Nagenoeg een hofstede groot zou geen zin hebben; nagenoeg 200 meten groot daarentegen is duidelijk.

Naar deze maat nu wordt de heervaart beschreven. De plaats van Stoke, waarover de heer Brill gesproken had (V, vs. 692), is in dezen zin te verstaan:

Dat si hem te helpe geven
Twee man alduere van der heven.

En in de keur van Floris de Voogd (art. 62) wordt een boete van twee pond voor den graaf en van een pond voor den schout gedreigd tegen de hevene [1]), die bij de heervaart »defectum unius hominis" hebben mocht. Het schijnt, dat twee man op de hevene de gewone heffing was, en van daar de vrijstelling, aan geestelijken meermalen toegekend, voor de helft van een hevene in hun bezit.

Maar zulk een halve vrijstelling van de heervaart gaat

[1]) Er staat in den gedrukten tekst »quicumque hevena"; daarvoor is quecumque te lezen.

soms gepaard — wij zagen er reeds een voorbeeld van — met algeheele vrijstelling van de bede. Dit wekt het vermoeden, dat ook de bede naar den maatstaf der hevenen omgeslagen placht te worden, en dit komt mij dan ook waarschijnlijk voor. Doch waarschijnlijk slechts voor dien voortijd, waarvan wij, bij gebrek aan bescheiden, weinig of niets weten. In den lateren tijd, waarvan overvloediger gedenkstukken tot ons zijn gekomen, vinden wij steeds de beden geheven naar de onderdeelen van de hevene, naar de meten. Misschien hangt dit samen met de verdeeling der groote landgoederen, die in de strekking van den tijd lag. In het algemeen raakt het woord hevene, hoe verder wij in de geschiedenis vorderen, meer en meer in onbruik en wordt door de veelvouden der mete vervangen. Alleen bij vernieuwing van oude voorrechten en in formulen van oud herkomen vinden wij het woord nog voortdurend gebruikt.

Van het zelfstandige naamwoord is een werkwoord afgeleid, *hevenen*. In een charter van 1271 (Oorkbk. II, n°. 220) wordt gesproken van »anderhalf hevene lants in den ambachte van Duvenee int *ongehevende* lant, en in den ambachte van Jeersike 28 gemeten int *gehevende* lant". Wat hebben wij onder dit gehevend en ongehevend te verstaan? Ook hier is het de klerk van den Briel, Jan Matthijssen, die ons op den weg helpt om de vraag te beantwoorden. Op Voorne, zegt hij (blz. 117) »als een polre eerst bedijct is, so machmen tlant in den polre vercopen binnen den eersten seven jaren sonder bot of gifte, tslechts mitten eigendom over te geven voir scepenen; want het en heet na oude costume gheen zeker lant wesen, tensy seven jaar out in sijnre dijckaetsen, dats te seggen een heventijt". Op Voorne, wij weten het, heerschen veelal Zeeuwsche rechten, en dat dit ook in dezen het geval is, blijkt als wij het bericht van onzen klerk vergelijken met een handvest van 's Heer-Aernoutskercke van 1395 (v. Mieris III, blz. 636), waar wij lezen: »Voorts so is voorwaerde, dat alle polres, die binnen seven jaren besouten geweest hebben, die Heerschappen vrij behouden sullen tot ter tijt toe dat sij seven jaren bedijct geweest hebben; ende beneden seven jaren, so sullen sij

met ons gelden als die andere polres". Het geijkte woord van heventijd wordt hier niet genoemd, maar de zeven jaren beteekenen toch hetzelfde. Wij begrijpen nu wat in het bovenaangehaalde charter *gehevend* en *ongehevend* land beduidt en waarom het een van het ander wordt onderscheiden. Ongehevend heet de grond, die nog geen zeven jaar droog ligt [1]). Maar wat zal dan het werkwoord *hevenen* willen zeggen? Mij dunkt, wij kunnen het nu reeds gissen. Als de hevene de oude maat is, waarnaar schot en heervaart worden omgeslagen, en als ongehevend land beteekent het eerst onlangs bedijkte en daarom nog niet aangeslagen land, dan moet hevenen ongeveer dit aanslaan in de belasting willen zeggen. En zoo wij dit mogen aannemen, verstaan wij meteen een anders lastige plaats uit de Zeeuwsche Rekeningen (II, blz. 330). »Portvliet (wordt daar gezegd) die groet is med 100 meten, die ghehevent zijn uyt Priestersmeed upt ambocht van Portvliet, 3600 m., 14 m. min." En iets verder: »Priestersmeed es groet 200 m., behalven den 100 m. die ghehevent zijn upt ambocht van Portvliet." Dus waren, om welke reden weten wij niet, 100 m., die eigenlijk tot Priestersmeet behoorden, overgebracht ten opzichte der belasting — *overghehevent* — naar Portvliet, en contribueerden alzoo met dat ambacht.

Is dit inderdaad de beteekenis van het werkwoord, dan wordt de benaming *heventijd*, voor een tijdperk van zeven jaren, voor ons bijzonder merkwaardig. Immers zij schijnt te wijzen op een periodiek hevenen, om de zeven jaren. Op zichzelf is het ook niet meer dan natuurlijk, dat de omslag van tijd tot tijd herzien en met de inmiddels veranderde toestanden en verhoudingen weêr in overeenstemming gebracht werd. Zulk een gebruik vindt men dan ook elders in zwang. In Wa-

---

[1]) Volgens Boxhorn, op Reigersbergh, I, blz. 46 (nageschreven door Smallegange, Cronijk van Zeeland, blz. 300) noemt men zulk nieuw land ook wel *onbereden*. Dit laat zich heel wel hooren: *berijden* komt ook in Holland in soortgelijken zin voor. Bijvoorbeeld, Hoogheemraden van den Vriesendijk behooren den dijk, volgens hun lastbrief, »te berijden, schouwen ende regeeren". Mr. G. de Vries, Dijksbestuur van het N.quartier, blz. 52. Zie ook de handvest van den Lekdijk, bij Van Mieris II, 333.

terland, dat de oude zeden vele eeuwen door onveranderd bewaard heeft, wordt nog in 1347 voorgeschreven: dat, ingeval het meerendeel der ingezetenen van een dorp niet langer tevreden is met de begrooting van den grondeigendom, waarnaar bede en botting worden omgeslagen, de baljuw op hun aanzoek gehouden zal zijn om een dag van rechte te beleggen en schepenen te vermanen den klagers »een nieuwe meene schere" toe te wijzen [1]). Hetzelfde, onder andere namen zien wij ook in Drechterland in 1387 in gebruik. Daar wordt op verlangen van vier of vijf der landrijkste buren, als het blijkt noodzakelijk te wezen, een hermeting van het land bevolen, ten einde tot een nieuwe pacht, dat is een nieuwe schatting of omslag, te geraken [2]),

Het vermoeden is derhalve gewettigd, dat ook in Zeeland van tijd tot tijd de maatstaf der hevening herzien zal zijn. En de Groote Keur van 1495, die veelal oude gebruiken tot wet verheft, veronderstelt ook blijkbaar zoo iets: »Item, zegt zij (cap. II, art. 19) dat alsmen van nieuws *verhevent*

---

[1]) Voert als men scheert een gemeyne scheer in Waterlant, datter nyemant syn goet verliesen en mach, alsoeverre als hi coemt voor die ghemeyne scheer ende syn goet scheren doet eer si gerekent ende gekurven hebben, alt lant omme. Voert wanneer die meere hoep van enen dorpe, die daer waren clagende om een gemeyne schere, die mogen si winnen mit recht ende mit vonnisse, dat hem des lants niet weren en mach: die sullen si begeren an den baliu, ende die baliu is hem schuldich een dach van rechte te leggen ende die schepenen daertoe te verdagen ende dien dorpe die schere te wisen, die schere begeert. Voert die een meyne schere winnen sal, die salse begeren driewerf in ses weecken voer een meyne bede oft voer bottinge ende niet eer, mar daer binnen mach hise begeren. Mieris II, blz. 736. — Dat ook buiten Waterland de beden naar de scheer plachten omgeslagen te worden, zooals b.v. te Aalsmeer, kan blijken uit de Informatie opt stuck der verpondingh, blz. 58.

[2]) Item, dat men niet pachten en sal tenzy by vier ofte vijf van den rycsten uyten cogge, die den pacht begeert, ende desgelycks sal wesen uyt elcke dorpe over horen cogge, ende in elcken dorpe desgelycs onder hem selven; ende niet te meten het en zy kennelycke noodsaecke, ende vier ofte vijf van den land-rijcksten begeren; ende wat zy daeraf ordineren by haren ede, dat sal eenen voertganghe hebben by den meesten volghe. Mieris III, blz. 480. — Pacht in de beteekenis van schatting komt ook voor in de Westfriesche Stadrechten, uitgeg. door ons medelid Pols, II, blz. 218, § 138.

[denk aan het *verponden* in Holland] ende eenige erve op yemants name verhevent oft geset wort in den overlooper [de tautologie is hier voor ons leerzaam], soo sal men alle kosten ende onkosten, die men op die erve brengen of leggen sal, vervolgen op die name, daert op geset is, den heventijd duerende, ende op nyemant anders, behouden dat hij voor sijne schade verhalen sal aen dengenen daer hij voort gebreck aen heeft." Het eenige wezenlijke verschil tusschen Zeeland en het Noorderquartier van Holland is dus hierin gelegen, dat aan de eene plaats op onbepaalde tijden, aan de andere op bepaalde de herziening geschiedde. En nu is het opmerkelijk, dat ook de keuren, in 1428 door Willem III aan Beooster en Bewester Scheld gegeven, aan een herziening om de zeven jaren onderworpen zijn. »Waer hier in yet te verbeteren (zegt de Graaf), dat houden wij altoes tot onsen verbeteren ende tot onsen verclaren mit onsen mannen, tot elcken seven jaren." (v. Mieris II, 420, 452).

Mij dunkt, door een en ander is de zaak buiten twijfel gesteld. Volgens recht moet oudtijds om de zeven jaren het kadaster herzien en op nieuw vastgesteld, en daarnaar de lasten geregeld worden. Maar in den lateren tijd, dien wij uit de oorkonden vrij wel kennen, schijnt de praktijk volstrekt niet aan de theorie te hebben beantwoord. En dat laat zich ook wel verklaren. Het belang der ambachtsheeren bracht meê, dat de graaflijkheid omtrent den juisten toestand niet werd ingelicht. Immers in elk ambacht werd onderscheiden tusschen meten, die »te stene schieten", dat is te zeggen, die den graaf belasting opbrengen, en »meten vrijs", waarvan aan den graaf bij de jaarbede niets wordt verantwoord en wier contributie door den ambachtsheer, als loon voor zijn moeite van het innen, in den zak wordt gestoken. Door elkander genomen was het wel een derde van het land, dat op die wijs ten behoeve van de heeren en zonder baat van de graaflijkheid belast was [1]). Bovendien al het onland, dat als zoo-

[1]) Zie het kadaster bij Boxhorn, Chroniick van Zeeland, I blz. 80 en vgl. de Regesta Hannonensia, blz. 222, op 5 April 1334.

danig vrij was gesteld, moerassen, poelen, wildernissen, contribueerde, wanneer het later in cultuur was gebracht, eveneens aan den ambachtsheer, zonder dat deze dit aan den graaf verantwoordde. Reden te meer voor hem om een verhevenen te vreezen en te beletten. Wat tot zijn voordeel strekte, het niet contribueeren gedurende zeven jaren van pas drooggelegde polders, meestal door hem zelf ingedijkt of ter indijking uitgegeven, bleef in zwang; wat tot zijn nadeel zou hebben gestrekt wist hij daarentegen wel te voorkomen. En de graaf, die bij het verheffen van het ambachtsleen door een erfgenaam (bij de successie, zooals wij zeggen zouden) een gedeelte van de schade, die hij jaarlijks leed, terug placht te nemen door, bij wijze van recognitie, een aanzienlijke som in eens af te vergen, en die overigens om allerlei redenen de heeren te ontzien had, liet dit gaan. Zonder inwilliging der edelen toch kon hij geen beden heffen; en natuurlijk waren zij te gewilliger om die toe te staan, naarmate zij er meer voordeel van trokken. Ten slotte waren het, zooals doorgaans, de onderzaten, die van het misbruik en van het winstbejag der tusschenpersonen leden. »Argue ex praemissis (zou Philippus a Leidis ook hier weêr opmerken: zie zijn De cura Reipublicae, p. 247) multum expedire subditis, Principes habere immediate Rectores ipsorum et protectores; incommodum similiter magnum esse tot Dominorum subesse dominiis." — Maar ik dwaal ongevoelig af van de beteekenis van heventijd. Ik keer er toe terug door ten slotte de aandacht te vestigen op een handvest, door Jan van Beieren in 1424 aan de hoofdstad van Voorne, Den Briel, gegeven. Hij was een nieuw landsheer, en wij weten wat men nieuwe regenten zoowel als nieuwe bezems ter eere nazegt. »Overmits" dan »menighen onredeliken oncost" — onkost beteekent hier belasting — »die tot veel tijden op 't gemet geset wort binnen onsen lande van Voirne," verordent de Hertog dat er door de regenten en de breedst gegoeden te zamen acht Landmeesters gekozen zullen worden »ende bliven een heventijd dueiende, ten wair of sijt verbuerden met hande of met monde"; »ende dese Landmeesters voorn. sullen dat scot legghen ende setten in onsen lande van Voirne, tot onser,

ons lants ende ondersaten eere ende oirbare" enz. (bij Alkemade, Beschr. v. d. Briel, II, blz. 59). Het vervolg, — hoe belangrijk ook uit een administratief oogpunt — laat ik rusten, om niet opnieuw af te dwalen Genoeg, dat wij hier duidelijk de herinnering bespeuren aan hetgeen oudtijds, zoowel in Zeeland als op Voorne, bestaan had, het gebruik van om de zeven jaren het kadaster te herzien en de belastingen naar den gewijzigden maatstaf om te slaan [1]). Werkelijk heeft het den schijn alsof de verordening in zwang gebracht en geruimen tijd in wezen gehouden is; in een ordonnantie van Karel V, betreffende het dijkwezen op Voorne vinden wij althans nog van hevenmeesters gewag gemaakt. Het kan zijn, dat wij onder die benaming aan de landmeesters van den brief van Jan van Beieren te denken hebben.

Evenwel ik twijfel en hel zelfs over tot het ontkennen der identiteit. Wij ontmoeten namelijk in het dijkwezen een *heve*, zonder *n* als sluitletter, die mij voorkomt slechts in klank met de *hevene*, bij verkorting *heven*, overeen te stemmen. Het woord is niet algemeen in omloop. Het komt voor in een Zuid-Hollandsch handvest van 1483 en wordt daar afwisselend gebruikt met en voor het meer gewone *schouw*. Wij lezen er namelijk »dat men die *scouwe* tot drie steden heffen sal, te wetene tot Scalruynresloot, ... die andere *heve* sal men doen van dair tot in den Elshout toe ende die derde *heve* ... van daen tot voor die Leck." (Van de Wall, Handv. van Dord. 709). Dit *heve* komt ontegenzeggelijk van *heffen*. Men zegt den schouw heffen, even goed als schouwen, en bijgevolg voor schouw ook heve. Zeer waarschijnlijk, dat de hevenmeesters van den Voornschen dijkbrief dus niets hebben uit te staan met de landmeesters, die over het hevenen en het zetten van het schot op Voorne waren ingesteld of ten minste verordend geweest.

Ik wil echter niet onvermeld laten dat de scherpzinnige

---

[1]) Ook op Putten treffen wij de sporen aan van hetzelfde gebruik. Zie het privilege van 1459 § 13, in de Meded. der Vereen tot uitg. van Oud-Holl. Rechtsbr. I, blz. 137.

en geleerde Van de Wall beide woorden, heve, in de beteekenis van schouw, en hevene, dat hij uit de Zeeuwsche keuren kende, voor verwanten houdt en gelijkelijk van het werkwoord heffen afleidt. Ik ken mij voor volstrekt onbevoegd om in zaken van woordafleiding te oordeelen, en laat dit gaarne aan de geleerde linguisten in ons midden over. Maar zooveel is zeker, dat de *heve* van de dijken zijn afkomst ten duidelijkste vertoont, terwijl *hevene* den zijnen in het duister van den voortijd verborgen houdt. Het laatste onderscheidt zich ook door zijn sluitletter *n*, die nooit ontbreekt. In proza heet het doorgaans *hevene*, en zelfs *hevenne*, b. v. in de Zeeuwsche rekeningen van 1330, die wij in het oorspronkelijke bezitten en die dus op het punt van spelling en uitspraak vertrouwen verdienen. In even vertrouwbare en nog oudere oorkonden, uit de 13e eeuw, vindt men het woord in Latijnschen vorm doorgaans *hevina* (I, 441, II, 257), in afschriften, van betwistbaar gezag, ook *havine* gespeld. Ik weet niet of deze bijzonderheid misschien voor de taalkenners van belang kan zijn; in allen gevalle mocht ik ze niet onvermeld laten.

Ten slotte wijs ik nog op het woord *heveren*, dat in de Statuyten van Vossemaer, opgesteld in 1570, herhaaldelijk voorkomt [1]), en waarschijnlijk aan *hevene* verwant is. Het schijnt te moeten beteekenen: het verkoopen van een erf op de grootte in de kavelcedule of in de schriftelijke verklaring van een landmeter opgegeven, in tegenstelling met verkoopen *bij vroonmate*, dat is op de grootte, die blijkt uit de opzettelijke opmeting ten begeeren van den kooper door den beëedigden landmeter in tegenwoordigheid van schout en schepenen onmiddelijk voor de overdracht gedaan [2]).

---

[1]) In het IIe deel van Ermerins Zeeuwsche Oudheden, blz. 226 vlg. De aangehaalde plaats komt voor op blz. 245.

[2]) Wij zien in dit gebruik de naleving der aloude verordening in de keur van Floris den Voogd, art. 92, herhaald in die van Floris V, art. 90 en in de Groote Keur, cap. II, art. 12.

Ik vermoed, dat dit hevenen eigenlijk aanduidt het overschrijven van het erf van den naam, waarop het in den overlooper (d. i. het kadaster) gehevend staat, op dien van den kooper. Vgl. het voorschrift van de Groote Keur cap. II, art. 19. Maar dit is niet meer dan een gissing, die na het vinden van meer andere plaatsen, waar het woord voorkomt, weerlegd of bevestigd zal worden.

KRITISCHE AANTEEKENINGEN

OP

VELLEIUS PATERCULUS

VAN

J. J. CORNELISSEN.

De tekstkritiek moet zich ten opzichte van Velleius met gebrekkige hulpmiddelen tevreden stellen. Het eenige HS. van zijn werk, dat uit de middeleeuwen was bewaard gebleven, is verloren gegaan. De Grammatici en Scholiasten in de latere oudheid en de middeleeuwen hebben aan zijn boek weinig aandacht geschonken. Slechts éénmaal wordt hij genoemd door Priscianus (VI, 11, p. 259 Krehl), die eenige woorden aanhaalt uit een passage, die in het HS. niet meer wordt aangetroffen (zie I, 8, 6, in Halms editie). In de Scholiën op Lucanus, IX, 178, wordt één enkele plaats geciteerd *huius uiri — uictoriae suae*, die II, 40, 4 gevonden wordt. Voorzoover men kan nagaan, heeft geen middeleeuwsch schrijver uitdrukkingen of zinswendingen aan Velleius ontleend, behalve n. h. s. Sulpicius Severus (zie de aantt. v. Ruhnkenius op II, 44, 4; 47, 4; 49, 3; 107, 3; 112, 2 en 7; 130, 5). Van getuigenissen van anderen betreffende den tekst zijn wij derhalve zoo goed als geheel verstoken. Men moge dit bejammeren, veel meer is het te betreuren dat de Editio Princeps den tekst van het verlorene HS. zeer onnauwkeurig heeft weergegeven. Deze zag in December 1520 te Basel het licht bij Joannes Frobenius door de zorgen van den bekenden Beatus Rhenanus.

Reeds ongeveer vijf jaar te voren had Rhenanus, te Schlett-

stadt woonachtig, het HS. ontdekt in de Abtdij der Benedictijnen te Murbach, in den Oberelsass. Hij was niet dadelijk tot de uitgave overgegaan, omdat hij hoopte nog een ander en beter HS. machtig te worden. Nadat hij eenigen tijd gewacht had, verspreidde zich het gerucht dat Georgius Merula inderdaad te Milaan een ander HS. gevonden had. Toen dit gerucht even ijdel was gebleken als de hoop zelf een anderen Codex aan het licht te brengen, besloot hij eindelijk tot de uitgave, vooral op aandrang van Spalatinus, die hem reeds herhaaldelijk om een afschrift verzocht had ten behoeve der boekerij van zijn beschermer, keurvorst Frederik den Wijze, maar tevens om de kwade geruchten te logenstraffen, dat hij zijn schat zoo lang onder zich hield, om dien te gelegener tijd, als een door hem zelven geschreven werk, bekend te kunnen maken (zie den brief v. Rhen. aan keurv. Fred. achter de Ed. Princ.).

Nadat het boek was afgedrukt, maar voordat het was uitgegeven, bemerkte Albert Burer, de amanuensis van Rhenanus, dat het door een overgroot aantal fouten ontsierd werd. Hij vergeleek nu den afgedrukten tekst met den Murbacher Codex. De lange lijst van plaatsen, waar hij een afwijkende lezing had gevonden, werd achter den tekst der Editio Princeps geplaatst en tegelijk met deze uitgegeven.

Men kan begrijpen dat Burers ontdekking zeer grievend en beschamend was voor Rhenanus, die in zijn Praefatio zijne bemoeiingen ten opzichte van den tekst tamelijk breed had uitgemeten: *curavimus autem nos multa vulnera perfecte, nonnulla sic ut cicatrix etiamnum appareat, quaedam splenio tantum obduximus... Cogita quantis mihi vigiliis constiterit haec qualisqualis castigatio.* Hij voert in zijn schrijven aan keurvorst Frederik tot zijn verontschuldiging aan dat hij den Murbacher Codex indertijd door een vriend had laten copieeren en dat deze zich *properanter ac infeliciter* van zijn taak had gekweten. In een brief aan Spalatinus (in Seebode's krit. Bibl. II, p. 668) verklaart hij dat hij die door zijn vriend geschreven copie naar de drukkerij gezonden, maar tevens uit Murbach het origineele HS. ontboden had

en dat hij den correctoren van Frobenius op het hart had gedrukt, zoowel dit als de copie te raadplegen.

Nu pleit het voorzeker niet voor Rhenanus dat hij in de vijf jaar, gedurende welke de copie in zijn bezit was, niet de moeite genomen heeft om de door zijn vriend gemaakte fouten te verbeteren. Men kan niet tot zijn verontschuldiging aanvoeren, dat hij niet geweten heeft dat zijn vriend onnauwkeurig gearbeid had, want dan zou hij niet tegelijk met diens copie het origineel aan de correctoren gegeven hebben. In plaats van nu zelf toezicht te houden op de uitgave, heeft hij, gelijk genoegzaam vast staat, terwijl de drukkers aan het werk waren, niet, of althans niet geregeld, te Basel vertoefd. Hij liet alles aan de correctoren over en deze hebben, zonder zich aan zijn wenk te storen, uitsluitend de copie gebruikt en zich niet bekommerd om den Murbacher Codex.

Dat de Editio Princeps van fouten wemelt, moet bijna uitsluitend geweten worden aan de correctoren en aan Rhenanus, die trouwens reeds vroeger bij het bezorgen der uitgave van Seneca's Ludus en van Tertullianus getoond had, hoe weinig hij voor die taak berekend was. Een nauwgezet onderzoek heeft geleerd dat Rhenanus schromelijk overdreef, toen hij beweerde dat zijn vriend *properanter ac infeliciter* gecopieerd had. Dit onderzoek is door de volgende omstandigheid mogelijk geworden.

In 1516, dus vier jaar vóór de uitgave, had Rhenanus aan een zijner leerlingen, Bonifacius Amerbach, die beducht schijnt te zijn geweest, dat de bekendmaking door den druk nog jaren op zich zou laten wachten, verlof gegeven om van de in zijn bezit zijnde copie een afschrift te maken, onder beding dat hij dit zou doen in Rhenanus' kamer te Basel en dat hij van zijn afschrift geen misbruik zou maken. Dat Amerbach enkel een copie voor eigen gebruik wenschte, mag hieruit worden afgeleid, dat hij de eerste acht capita van het eerste boek, waarin hij n. h. s. minder belang stelde, niet heeft gecopieerd. Dit afschrift, dat bewaard wordt in de boekerij der Baseler Hoogeschool, is nauwkeurig met de Editio Princeps en met de door Burer uitge-

geven varianten vergeleken door D. A. Fechter. Deze heeft (in zijn geschrift: die Amerbachische Abschrift des V. P. u. ihr Verhältniss zum Murbacher Codex u. zur Editio Princeps, Basel 1844) aangetoend 1° dat het afschrift van Amerbach is eene copie niet van den Murbacher Codex, maar van het afschrift, gemaakt door den vriend van Rhenanus; 2° dat de Editio Princeps uitsluitend naar laatstgenoemd afschrift gedrukt is.

Halm, die het onderzoek op het voetspoor van Fechter heeft voortgezet, heeft, uitgaande van de juiste redeneering, dat, indien een lezing, die Burer mededeelt uit den Murbacher Codex, in de copie van Amerbach wordt aangetroffen, deze ook moet gestaan hebben in het aan dezen door Rhenanus verstrekte afschrift, maar dat, indien een door Burer vermelde variant noch bij Amerbach, noch in de Editio Princeps wordt gevonden, de vriend van Rhenanus van nalatigheid moet beschuldigd worden — Halm heeft, zeg ik, bevonden dat de gevallen, waarin Amerbachs tekst van de door Burer medegedeelde lezing afwijkt, zeer beperkt in aantal zijn. Men mag derhalve, volgens Halm, aannemen dat die ongenoemde vriend veel nauwkeuriger gecopieerd heeft, dan men, op Rhenanus' verzekering afgaande, geneigd zou zijn te gelooven. Tevens moet ons dit een gunstige meening doen opvatten aangaande de copie van Amerbach. Uit alles blijkt dat hij, hoewel hij vluchtig werkte, toch, enkele onnauwkeurigheden daargelaten, met zorg gearbeid en niet dan zeer zelden, hetgeen hij vond, eigendunkelijk veranderd heeft.

Wat Burer betreft, meent Halm dat de volledigheid zijner mededeelingen te wenschen overlaat; dat, ook al geeft hij hoog op van zijne nauwgezetheid (*non modo uersum uersui, sed etiam syllabam syllabae et — quod alicui plus quam curiosum ac paene stultum uideri queat — etiam litteram litterae contuli*), hij stellig niet alle varianten uit den Murbacher Codex heeft medegedeeld, vooral niet, waar hij meende, dat Rhenanus een plaats afdoende geëmendeerd had. Hierbij dient evenwel de mogelijkheid in het oog gehouden te worden, dat laastgenoemde niet de volledige lijst van Burer

heeft laten drukken, omdat het door dezen medegedeelde toch al geen hoogen dunk kon geven van de zorgvuldigheid, waarmede de Editio Princeps bewerkt was. Hoe dit ook zij, verreweg het grootste gedeelte van Burers aanmerkingen behooren, gelijk gezegd is, ten laste te komen van de correctoren en van Rhenanus zelven (Halm, ueb. d. handschriftl. Ueberlief. des V. P.; Rhein. Mus. f. Philol. 1875; p. 534 vgg.). Overigens heeft Burer n. h. s. goed gelezen en verdienen zijne mededeelingen, behoudens enkele uitzonderingen (b v. II. 68. 3; 120. 1; 122. 2), vertrouwen.

Wat nu den Murbacher Codex aaagaat, er valt niet aan te twijfelen of Rhenanus getuigde volkomen naar waarheid, dat hij was *tam prodigiose corruptus, ut omnia restituere non foret humani ingenii.* In zijne Praefatio schrijft hij *ausim iurare eum, qui illum descripserat, ne uerbum quidem intellexisse: adeo omnia erant confusa absque ullis punctis aut distinctionibus .... nihil erat non deprauatum: in singulis paene uerbis haerebatur.* Haupt (Berichte ü. d. Verhandl. d. k. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch.; phil.-hist. Cl., 1849, p. 194) meent uit den aard van eenige fouten en uit de verkeerde afscheiding en verbinding der lettergrepen te kunnen opmaken, dat de Codex in Minuskelschrift geschreven en niet jonger was dan de tiende eeuw. Bovendien beweert hij dat alle verwisselingen van letters aanleiding geven tot het vermoeden, dat het HS., waarnaar de Codex was gecopieerd, geschreven was in een moeilijk te ontcijferen Merovingisch Minuskelschrift. Welke fouten op rekening van den Murbacher Codex, welke op die van het oudere HS. moeten gesteld worden, is natuurlijk niet uit te maken. *Nur soviel ist klar*, zegt Haupt, *dass der Text durch die Hände eines Schreibers gegangen ist, der nicht nur höchst nachlässig war, sondern stumpf an Geist und mit Unsinn zufrieden.*

Wat er van den Murbacher Codex geworden is, ligt in het duister.

In de Praefatio van Rhenanus leest men achter de boven aangehaalde woorden: *fatebuntur me uera dicere, quicumque uetustum codicem inspexerint, qui in Murbacensi bibliotheca adhuc asseruatur.* Uit deze woorden mag men opmaken dat

het boek, nadat het door Burer gebruikt was, naar de abtdij is teruggezonden. Waarschijnlijk is het vernietigd, gelijk meermalen gebeurde, wanneer de inhoud door den druk bekend gemaakt was.

Rhenanus verklaart in zijne Praefatio dat hij Velleius het licht doet zien in de verwachting dat de geleerden zich zullen beijveren om den gebrekkigen tekst te verbeteren. Die verwachting is niet beschaamd. Sedert de verschijning van het boek tot op onzen tijd heeft het niet aan pogingen ontbroken om te herstellen wat door onwetendheid en onachtzaamheid der afschrijvers bedorven was. Toch blijft voor de conjecturale kritiek nog altijd veel te doen over. Zonderling mag daarom de bewering van Madvig (Advers. Crit. II, p. 298) heeten, dat het, wat Velleius betreft, beter is een goed gebruik te maken van de door vroegere critici aanbevolen lezingen, dan naar nieuwe te zoeken.

Beter kan ik mij vereenigen met de meening van Haupt, waar hij schrijft (t. a. p. p. 199): *zu wünschen wäre dass ein Kritiker ersten Ranges den überlieferten Text einmal, ohne alle Rücksicht auf das was Andere vorgebracht haben, durchgienge.*

In afwachting van de vervulling van dien wensch, deel ik eenige voorstellen tot tekstverbetering mede. Al moge het mij niet overal gelukt zijn de oorspronkelijke lezing te herstellen, toch hoop ik aangetoond te hebben:

1°. dat op veel meer plaatsen, dan totnogtoe zijn aangewezen, de tekst bedorven is, omdat door de librarii één of meer woorden, of gedeelten van woorden zijn weggelaten;

2°. dat de talrijke gevallen, reeds door anderen aangeduid, waarin de zin onverstaanbaar geworden is doordat de oorspronkelijke volgorde der woorden is verstoord, met nog eenigen kunnen vermeerderd worden.

Bovendien meen ik er op te mogen wijzen, dat, terwijl op enkele der door mij behandelde plaatsen de lezing der Editio Princeps (P) de voorkeur schijnt te verdienen, toch de gevallen menigvuldiger zijn, waarin in Amerbachs afschrift (A) de sporen van den oorspronkelijken tekst beter zijn bewaard gebleven.

Eerste boek.

1. 3 *quin se* (nl. Orestes) *etiam a Pyrrho Achillis filio uirtute uindicauit. nam quod pactae eius Menelai atque Helenae filiae Hermiones nuptias occupauerat, Delphis eum interfecit.*

Ter verdediging van *pactae* voor *sponsae* kan men zich beroepen op Verg. Aen. X. 79 en 722. Maar, ook al kan toegegeven worden, dat de vrouw, die met iemand verloofd is, terecht *pacta alicuius* genoemd wordt, toch is in allen gevalle *pacta eius* in strijd met de constructie van den zin, die natuurlijk eischt dat men schrijve *pactae suae* of *pactae sibi*. Dit laatste wilde dan ook Nic. Heinsius. Het schijnt echter bedenkelijk aan te nemen dat *sibi* verbasterd is tot *eius*. Pluygers (Mnem. N. S. IX. p. 21) meende te moeten lezen *pactas eius .... nuptias*. Maar ook dan blijft het bezwaar, dat Heinsius wilde wegnemen, bestaan. De ware lezing zal wel zijn *pactas secum .... nuptias*. Evenzoo Justinus, II. 15. 14 [Pausanias] *regnum Graeciae affectans proditionis praemium cum Xerxe nuptias filiae eius paciscitur.*

Eveneens is *secum* tot *eius* verbasterd II, 65, 1 *tum inter eum* (nl. Pompeius) *Caesaremque et Antonium commercia epistolarum et condicionum facta mentio, cum Antonius ... denuntiaret se cum Bruto Cassioque ... iuncturum uires suas, si Caesar eius* (lees *secum*) *aspernaretur concordiam, diceretque plus Caesarem patris quam se amici ultioni debere.*

2. 1 *quippe cum Lacedaemonii graui bello Atticos premerent respondissetque Pythius, quorum dux ab hoste esset occisus, eos futuros superiores, deposita ueste regia pastoralem cultum* (nl. Codrus) *induit, immixtusque castris hostium de industria imprudenter rixanincies interemptus est.*

Nergens wordt Apollo eenvoudig *Pythius* genoemd, wel *Pythius Apollo*, *Pythius uates*. De ware lezing zal wel zijn *respondissetque Pythia iis*. Moeilijker is de tekst te herstellen in het laatste gedeelte van bovenstaande passage. Burer vond in het Murbacher HS. *rixam. incies;* hij meende dat gelezen moest worden *rixam ciens*. Acidalius heeft later *impru-*

denter vóór *interemptus est* geplaatst. Ten onrechte zijn deze conjecturen door de volgende uitgevers overgenomen. Ik acht het waarschijnlijker dat V. geschreven heeft *de industria* ⟨*cum*⟩ *imprudente rixam incipiens:* Codrus begon moedwillig te twisten met iemand, die daarop niet verdacht was. De *r* achter *imprudente* is natuurlijk door dittographie ontstaan.

6. 3 *ea aetate clarissimus Grai nominis Lycurgus Lacedaemonius, uir generis regii, fuit seuerissimarum iustissimarumque legum auctor et disciplinae conuenientissimae uir, cuius quam diu Sparta diligens fuit, excelsissime floruit.*

Halm geeft op voorbeeld van Lipsius *disciplinae conuenientissimae uiris.* Dit zal wel niet de bedoeling van Velleius geweest zijn en, had hij het bedoeld, dan zou hij, dunkt mij, in allen gevalle geschreven hebben *uiris conuenientissimae.* Ik meende dat de ware lezing was *disciplinae conuenientissimae uin*⟨*dex*⟩ en zag later dat Burman hetzelfde vermoed heeft. Deze tracht zijn vermoeden te rechtvaardigen door enkel te wijzen op een plaats bij Justinus (III, 2, 8), waar deze van Lycurgus zegt *nihil lege ulla in alios sanxit, cuius non ipse primus in se documentum daret.* De kracht van dit argument is mij niet recht duidelijk. Gelukkig kunnen deugdelijker gronden aangevoerd worden. Lycurgus was *de handhaver eener zeer gepaste tucht.* Zoo wordt Tiberius door Velleius II, 75. 3 *uindex imperii* en 104. 2 *uindex custosque imperii* genoemd, zoo leest men II, 25. 1 *putares Sullam uenisse in Italiam non belli uindicem, sed pacis auctorem* d. i. *niet om den oorlog voort te zetten.* Evenzoo schrijft Cicero ad Att. II, 1. 11 dat hij, door in zijn consulaat den anarchistischen toeleg van Catilina te verijdelen, was geweest *uindex aeris alieni,* d. i. dat hij het krediet had gehandhaafd. Vgl. Justin. XVII, 2. 15 *Pyrrhus filia Ptolemaei in matrimonium accepta uindicem eum regni reliquit.*

11. 6 Metellus *praeter excellentis triumphos honoresque amplissimos et principale in re publica fastigium extentumque uitae spatium et acris innocentisque pro re publica cum inimicis contentiones quattuor filios sustulit* enz.

Ik acht het zeer onwaarschijnlijk dat Velleius bij *contentiones* twee epitheta *acris innocentisque* gebruikt heeft, geheel uiteenloopend in beteekenis, en waarvan daarenboven het eerste op den aard der geschillen, het tweede op de gezindheid en de drijfveeren van Metellus betrekking heeft. Hij zal wel geschreven hebben *acris uiolentasque*. De librarius zag het laatste aan voor *inocentisque*. Vgl. Sen. Controu. I, 15, p. 51 Burs. *quotiens ex interuallo dixerat, multo acrius uiolentiusque dicebat.*

12. 3 *ita eodem tempore P. Scipio Aemilianus uir auitis P. Africani paternisque L. Pauli uirtutibus simillimus, omnibus belli ac togae dotibus ingeniique ac studiorum eminentissimus saeculi sui . . . aedilitatem petens consul creatus est.*

Halm plaatst een komma achter *simillimus*. Maar dan rijzen de vragen, wat men te verstaan hebbe onder *dotes belli ac togae* en of men bij *ingeniique ac studiorum* het woord *dotibus* in gedachten moet herhalen en ik twijfel of daarop een bevredigend antwoord kan gegeven worden. Ik geloof dat het komma achter *togae* behoort te staan en dat — *que* niet achter *ingenii*, maar achter *dotibus* moet geplaatst worden, derhalve: *uir auitis paternisque uirtutibus simillimus omnibus belli ac togae, dotibusque ingenii ac studiorum eminentissimus saeculi sui.* — Dat *P. Africani* en *L. Pauli*, als toevoegsels van latere hand uit den tekst moeten verwijderd worden, heeft Pluygers (t. a. p., p. 22) terecht begrepen.

16. 1 *cum haec particula operis uelut formam propositi excesserit, quamquam intellego mihi in hac tam praecipiti festinatione, quae me rotae pronive gurgitis ac verticis modo nusquam patitur consistere, paene magis necessaria praetereunda quam superuacanea amplectenda, nequeo tamen temperare mihi, quin rem saepe agitatam animo meo . . . signem stilo.*

Het behoeft nauwlijks betoogd te worden dat de woorden *rotae pronive gurgitis ac verticis modo* zinledig zijn. De schrijver, die zijn boek met zooveel haast samenstelde, dat hij nergens bij een onderwerp kon stilstaan, vergelijkt zich

zelven eerst met een wiel, daarna met een draaikolk. Daar in den tekst niet staat *nunquam*, maar *nusquam consistere*, is de laatste vergelijking onjuist. Wel is een draaikolk steeds in beweging, maar het punt, waar de wieling in het water wordt aangetroffen, verplaatst zich niet. De vergelijking met een wiel gaat niet op, indien niet tevens wordt aangeduid, dat dat wiel draait en wel snel draait. Bovendien past bij een draaikolk volstrekt niet het epitheton *pronus*. Al die zwarigheden worden weggenomen, wanneer men leest *quae me rotae procliue currentis modo nusquam patitur consistere*. De schrijver vergelijkt zich in zijn haast met een wiel, dat een helling afloopt. Lucret. II, 455: *procursus procliue;* Cic. Tusc. IV, 42: *procliue labi*, de Fin. V, 28, 84: *procliui currere*. Dat men *procliui* en *procliue* zeggen kan leeren Gellius, X. 24 en Macrobius, Sat. 1. 4. — De woorden *ac uerticis* wensch ik met Ruhnkenius te strijken. Toen *currentis* reeds tot *gurgitis* bedorven was, zijn ze als glossema neergeschreven.

16. 3 *una neque multorum annorum spatio diuisa aetas per diuini spiritus uiros, Aeschylum Sophoclen Euripiden, inlustrauit tragoediam; una priscam illam et ueterem sub Cratino Aristophaneque et Eupolide comoediam; ac nouam comicam Menandrus aequalesque eius .... Philemo ac Diphilus et inuenere intra paucissimos annos neque imitandam reliquere.*

Werd door de Romeinen een blijspel *fabula comica* genoemd? Men zou het kunnen opmaken uit de woorden van Acron (ad Hor. A. P. 216): *Cratinus primus .... satiricam fabulam induxit .... Hae autem fabulae satiricae dicuntur, ut tragicae et comicae.* Voor zoover ik weet, wordt deze verzekering evenwel door geen enkel ander getuigenis bevestigd. Maar al neemt men aan dat Acron zich juist heeft uitgedrukt, dan is het nog de vraag of men eene comoedia eenvoudig *comica* genoemd heeft. Nu sprak men wel van *togata*, *palliata*, *praetexta*, *trabeata*, *Atellana*, *satura*, met weglating van *fabula*, maar *comica* komt nergens voor. Doch, ook al neemt men aan dat V., afwijkende van het gewone spraakgebruik, dit woord gebezigd heeft, dan is het toch niet

waarschijnlijk dat hij dit hier heeft gedaan, waar *comoediam* voorafgaat. *Comicam* is dan ook door Halm, op gezach van Aldus, uit den tekst verwijderd. Ik kan mij daarmede niet vereenigen, omdat zich niet laat verklaren waarom een latere hand het zou bijgeschreven hebben. Ik vermoed dat de oorspronkelijke lezing is *ac nouam nominatam: de zoogenaamde nieuwe comedie.*

17. 2 *historicos etiam, ut Liuium quoque priorum aetati adstruas, praeter Catonem et quosdam ueteres et obscuros, minus octoginta annis circumdatum aeuum tulit.*

Ter verdediging van het ongewone *adstruas* beroept men zich op II. 55. 2: *uix quidquam eius gloriae adstruxit illa uictoria.* Maar daar beteekent *adstruxit* hetzelfde als *addidit.* Hier daarentegen wordt een werkwoord vereischt in den zin van *adnumeres.* Ik zou daarom willen lezen *adscribas.* Dial. de Or. 17 *quos quid antiquis temporibus potius adscribatis quam nostris non uideo;* Tacit. Germ. 46 *Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito.*

17. 4 *hoc idem euenisse grammaticis, plastis, pictoribus, scalptoribus quisquis temporum institerit notis, reperiet.*

Men leze *hoc idem euenisse* ⟨*in*⟩ *grammaticis*: *dat het evenzeer het geval geweest is met.* — In het begin van dit hoofdstuk staat dan ook *neque hoc in Graecis quam in Romanis euenit magis* [1]).

18. 3 *neque hoc ego magis miratus sim quam neminem Argiuum Thebanum Lacedaemonium oratorem aut dum uixit auctoritate aut post mortem memoria dignum existimatum, quae urbes initalia talium studiorum fuere steriles, nisi Thebas unum os Pindari inluminaret.*

Het zinlooze *initalia* heeft tot een menigte gissingen aanleiding gegeven. Sauppe en Madvig willen *et in alia* lezen. Nu vindt men weliswaar bij Velleius (II. 13. 1; 97. 1;

---

[1]) 17. 5 leze men voor *recedentis: recidentis.* Zie Mnem. N. S. XI, p. 412.

127. 3) *in omnia* met dezelfde beteekenis als *per omnia* d. i. *omnino*, doch *in alia* wordt nergens aangetroffen. Herelius wilde voor *initalia talium* lezen *cunctae* of wel *penitus liberalium*. Het laatste beveelt ook Boot (Mnem. N. S. V, p. 170) aan. Het komt mij waarschijnlijker voor dat Velleius geschreven heeft *quae urbes inculta talium studiorum fuere steriles*. *Incultu* wordt bij Sallustius gevonden, Jug. 2. 4 *ingenium . . . incultu atque socordia torpescere sinunt;* vgl. Catil. 55. 4. Het is bekend dat Velleius meermalen woorden en uitdrukkingen aan Sallustius ontleend heeft; vgl. P. Kaiser, de fontibus V. P. Berol. 1884, p. 36 vgg. — Het verdient opmerking dat, volgens eene aanteekening van Burer op II. 29, de *a* in den Murbacher Codex geleek op *cc*, m. a. w. dat hij van boven open was.

Tweede boek.

1. 1 *quippe remoto Carthaginis metu sublataque imperii aemula non gradu, sed praecipiti cursu a uirtute descitum, ad uitia transcursum.*

Het enkele woord *gradu* schijnt hier niet voldoende, te minder daar bij *cursu* het epitheton *praecipiti* staat. Ik zou willen lezen *non* ⟨*lento*⟩ *gradu*. Vgl. Val. Max. I. 1. Ext. 3. — Bovendien komt *transcursum* mij verdacht voor. Men zegt *a uirtute descitum ad uitia*. Van een afvallige, die tot den vijand overloopt, wordt gezegd *transfugit*, *transit*, maar, voorzoover ik weet, niet *transcurrit ad hostem*. Daar komt nog bij dat *cursu* — *transcursum* bijzonder aanstootelijk is.

3. 1 *P. Scipio Nasica . . . circumdata laeuo brachio togae lacinia ex superiore parte Capitolii summis gradibus insistens hortatus est, qui saluam uellent rem publicam, se sequerentur.*

Ook hier schijnen de woorden *summis gradibus insistens* een toevoegsel van latere hand.

5. 2 *tam seuerum illius Q. Macedonici in his gentibus im-*

perium fuit, ut, cum urbem Contrebiam nomine oppugnaret, pulsus praecipiti loco quinque cohortes legionarias eodem protinus subire iuberet: facientibusque omnibus in procinctu testamenta, uelut ad certam mortem eundum foret, non deterritus proposito perseuerantia ducis, quem moriturum miserat militem uictorem recepit.

De woorden *perseuerantia ducis* storen den samenhang. Ruhnkenius en Halm willen ze, op raad van Davisius, als een ingeslopen randglosse, schrappen. Van de andere pogingen tot emendatie vermeld ik alleen die van Perizonius. Deze stelde voor te lezen *non deterritus* ⟨*est*⟩ *proposito. Perseuerantia ducis* enz.

Ik gelooí dat P. terecht *est* heeft ingelascht en achter *proposito* een nieuwen volzin wil laten beginnen, maar ik zou dien aldus willen wijzigen ⟨*qua*⟩ *perseveranti audacia quem moriturum miserat militem, uictorem recepit* [1]).

6. 2 [C. Gracchus] *uel uindicandae fraternae mortis gratia uel praemuniendae regalis potentiae eiusdem exempli tribunatum ingressus, longe maiora et acriora repetens, dabat ciuitatem omnibus Italicis.*

Halm heeft in zijne Editie de conjectuur van Ruhnkenius opgenomen, die voor *repetens petens* wilde schrijven. Maar hij heeft verzuimd te vermelden dat R. dan meteen *acriora* in *altiora* wilde veranderd hebben. Nu kan men wel zeggen *maiora et altiora petiuit: hij had grootscher en verhevener bedoelingen, dan zijn broeder*, maar minder juist is *maiora et acriora petiuit: hij streefde naar iets dat grootscher en heftiger of krasser was.* Ik zou voor *repetens* wenschen te lezen *temptans: hij beproefde meer omvattende en doortastende maatregelen.* — *Temptare*, niet *tentare*, is bij V. de gewone spelling; zie II. 48. 2; 49. 4; 51. 1; 54. 1; 71. 1 en 3; 107. 3; 113. 3.

6. 4 *L. Opimius ... Fuluium Flaccum ... quem C. Grac-*

---

[1]) 5. 1, leze men i. pl. v. *numero, aditis: imperio udditis.* Zie Mnem. XI, t. a. p.

chus in locum Tiberii fratris triumuirum nominauerat eum socium regalis adsumpserat potentiae, morte affecit.

Ten onrechte, dunkt mij, heeft Halm *triumuirum nominauerat eum* veranderd in *triumvirum nomine re autem.* Nic. Heinsius heeft de plaats beter geëmendeerd door *eum* te veranderen in *eoque;* vgl. II. 60. 5 *inter naturaliter dissimillimos... crescebat odium, eoque C. Caesar... petebatur insidiis.* Nu is *nominarat* wel is waar onjuist, want C Gracchus had Fulvius Flaccus wel laten benoemen, maar niet benoemd en, al ware dit het geval geweest, dan is toch *nominauerat* verkeerdelijk gebruikt voor *creauerat*, maar bij Velleius moet men in dit opzicht veel door de vingers zien. Wat het gebruik van *nominare* betreft i. pl. v. *creare*, zoo houde men in het oog dat ook Livius somtijds *dicere* gebruikt i. pl. v. *creare*, b. v. V. 13. 3 *tribunos militum c. p. omnes fere centuriae dixere M. Pomponium, Cn. Duilium* enz. evenzoo *dicere* voor *renuntiare:* VII. 24. 11; XXXVII. 47. 7. Elders, b. v. IX. 28, 2 spreekt Livius van een dictator *a nouis consulibus nominatus*, VI. 20. 8 en VIII. 33. 7 van een magister equitum *nominatus a dictatore*, waar hij *dictus* had behooren te zeggen; I. 32. 1 schrijft hij *patres interregem nominauerunt* i. pl. v. *prodiderunt.* Reeds de auteurs uit den eersten keizertijd waren n. h. s. de juiste terminologie vergeten, wanneer zij staatkundige handelingen of aangelegenheden uit de republikeinsche periode beschreven. Velleius geeft in dit opzicht meermalen hetzij van slordigheid of van onwetendheid blijk. Zoo schrijft hij II. 2. 3 van Tiberius Gracchus *Octauio collegae* (nl. *in tribunatu*) *pro bono publico stanti imperium abrogauit*, waar natuurlijk alleen sprake kan zijn van *potestas;* zoo verhaalt hij II. 89. 3, dat, toen Octavianus na den slag bij Actium te Rome terugkwam, *imperium magistratuum ad pristinum redactum* (est) *modum;* zoo gewaagt hij II. 31. 3 van de Lex Gabibia de uno imperatore contra praedones constituendo als van een Sctum. Ten onrechte m. i. heeft Schegk aldaar i. pl. v. *senatus consulto* willen lezen *scito*, immers dezelfde dwaling treft men aan II. 38. 6, waar men leest *Cyprus senatus consulto, ministerio Catonis... facta provincia est.* Ge-

lijk men weet is Cato krachtens eene Lex Clodia naar Cyprus gezonden. Velleius zelf verhaalt dit trouwens II. 45. 4. Ook hier derhalve moet de conjectuur van Cujacius, die *senatus consulto* wil vervangen door *plebiscito*, verworpen worden.

7. 4. Nadat de schrijver de lotgevallen verhaald heeft van L. Opimius en de overige vervolgers der Gracchi, gaat hij aldus voort: *rei tantae parum ad notitiam pertinens interponatur. hic est Opimius, a quo consule celeberrimum Opimiani uini nomen.*

Lipsius wilde lezen *rei tantae ⟨parua⟩ parum ad n. p. interponatur;* Nic. Heinsius *rei tantae ⟨etsi⟩ parum ad* enz. Kritz wijst deze voorslagen tot verbetering af met de gegronde opmerking dat niet, gelijk Lipsius en Heinsius meenden, *rei tantae* dativus is, afhangende van *interponatur*, maar genetivus, behoorende bij *ad notitiam*. De schrijver wil nl. in parenthesi iets mededeelen, dat niet veel afdoet tot recht verstand van het belangrijke onderwerp, dat hij behandelt. — Het is evenwel, dunkt mij, vrij duidelijk dat vóór *rei tantae* het subject van den zin is uitgevallen. Wellicht heeft er gestaan *⟨id unum, etsi⟩ rei tantae parum ad notitiam pertinens, interponatur.* — Over *id unum* zie Brix ad Plaut. Capt. 743. Vgl. Vell. II. 103. 5 *⟨contenti⟩ id unum dixisse quam* enz. Over *parum* voor *non multum* zie Kritz ad Sall. Jug. 85. 31.

7. 7 *in legibus Gracchi inter perniciosissima numerauerim quod extra Italiam colonias posuit. id maiores .... diligenter uitauerant e t ciues Romanos ad censendum ex prouinciis in Italiam reuocauerint.*

Ten onrechte heeft Acidalius *reuocauerint* in *reuocauerant* veranderd. Ik acht het raadzamer te lezen *⟨ita⟩ diligenter uitauerant, u t ciues .... reuocauerint*, te meer daar P niet *et*, maar *ut* heeft. Wat het tempus v. *reuocauerint* betreft, vergelijke men b. v. I. 9. 1 *adeo uaria fortuna .... conflixerat, ut plerumque superior fuerit;* 6 *tantum priores excessit .... ut .... uicerit;* I. 13. 3 *tam elegans liberalium studiorum auctor fuit, ut .... habuerit.*

9. 2 *Q. Mucius iuris scientia quam propriae eloquentiae nomine celebrior fuit.*

Het komt mij minder wenschelijk voor met Lipsius i. pl. v. *propriae* te schrijven *proprie*, een woord, dat in den samenhang tamelijk onbeduidend is. Liever zou ik willen lezen *promptae eloquentiae.* Tac. Ann. XIII. 3 *et Augusto prompta ac profluens quaeque deceret principem. eloquentia fuit.* Quint. XI. 3. 12 *bene pronuntiare non poterit, cui.... prompta facilitas defuerit;* 52 *promptum sit os, non praeceps.* — Voor *scientia* zal wel moeten gelezen worden *scientiae*, als afhangend van *nomine* [1]).

10. 1. *prosequamur notam seueritatem censorum Cassii Longini Caepionisque, qui abhinc annos CLVII Lepidum Aemilium augurem, quod sex milibus H S aedes conduxisset adesse iusserunt; at nunc si quis tanti habitet, uix ut senator agnoscitur.*

Madvig (Adv. Crit. II. p. 300) leest *persequamur nota*, hetgeen, volgens hem, beteekent *notemus et quasi notam allinamus; hoc enim*, beweert hij, *facit Velleius; non persequitur* (*plura narrando*) *seueritatem censorum.* Indien de bewering dat *nota persequi* kan beteekenen *notare*, niet door voorbeelden kan gestaafd worden, behoort zij m. i. te worden verworpen. En het zal wel niet mogelijk zijn zulke voorbeelden aan te voeren. *Notare* toch is *kortelijk aanstippen* (zie Vell. II. 10. 2; 11. 3; 68. 3); *persequi nota* is eene contradictio in terminis, omdat *persequi* beteekent *in bijzonderheden nagaan, over iets uitweiden.* Zie b. v. Cic. Cat. mai. 16. 55 *possum persequi permulta oblectamenta rerum rusticarum, sed ea ipsa, quae dixi, sentio fuisse longiora;* zoo is Cat. mai. 6. 16 *uersibus persequi: in bijzonderheden bezingen* en Cic. Ep. fam. XV. 21. 4 *scriptura persequi: schriftelijk uitvoerig behandelen;* vgl. Cic. de Nat. Deor. I. 40. 111 *Epicurus obscoenas uoluptates persequitur omnes nominatim;* Nep. Cat.

---

[1]) 9. 6 leze men i. pl. v. *sensibus celebrem: sensibus hebetem* (zie Mnem. t. a. p. p. 413).

3. 5 *huius de uita et moribus plura in eo libro persecuti sumus;* evenzoo Vell. II. 103. 4 *laetitiam illius diei .... uix in illo iusto opere abunde persequi poterimus.* Nu schijnt het Madvig ontgaan te zijn dat *persequamur* een conjectuur van Gelenius is. A en P hebben *prosequamur.* Halm geeft daarom *prosequamur nota,* maar dit is evenmin te verdedigen. *Prosequi,* zonder nadere bepaling, beteekent *de aliqua re tractare, agere, dicere* (zie Forcellin. i. v.). Cornificius ad Herenn. I. 9. 14 *rem breuiter narrare poterimus, si summatim non particulatim narrabimus et si non ad extremum, sed usque eo, quo opus erat, prosequemur.* Krause begreep terecht dat de ware lezing is *prosequamur notae seueritatem,* m. a. w. *notam seueram.* Val. Max. schrijft, VIII. 1. damn. 7, over hetzelfde voorval *admodum seuerae notae et illud populi iudicium, cum M. Aemilium Porcinam, a L. Cassio accusatum crimine nimis sublime extructae uillae in Alsiensi agro, graui multa affecit.* — Dat het cijfer CLVII door Kritz ten onrechte in CLIII is veranderd heeft Kaiser aangetoond, t. a. p. p. 18. — In pl. v. *habitet* leze men *habitat;* de coniunctivus kan hier moeilijk verdedigd worden. — *Agnosco aliquem ut senatorem* is geen Latijn. Velleius schreef natuurlijk *at nunc si quis tanti habitat, uix is senator agnoscitur.* Zie o. a. Cic. Diu. ad Caec. 1. 1 en 15. 49.

11. *bellum deinde Iugurthinum gestum est per Q. Metellum, nulli secundum saeculi sui. huius legatus fuit C. Marius .... natus equestri loco, hirtus atque horridus* enz.

De uitgevers verwerpen eenstemming *equestri loco.* Halm heeft de conjectuur van Vossius *agresti loco* opgenomen. Nu kan men zeggen dat iemand is *natus obscuro, humili, ignobili, extremo, infimo loco,* doch *natus agresti loco* is evenmin Latijn als b. v. *urbano loco.* — Reeds Perizonius (ad Aelian. V. H. XII. 6) heeft terecht begrepen dat de overgeleverde lezing volkomen juist is: *multi,* zegt hij, *in oppidis Italicis erant Equites Romani, sed obscuri et ignoti Romae.* Veel uitvoeriger en op afdoende gronden is *equestri loco* verdedigd door Cobet (Mnem. N. S. IX. p. 24), die heeft aangetoond dat de steedsche nobiles uit de hoogte neerzagen op een

municipalis eques (Juv. VIII. 237), vooral indien hij te Rome naar ambten kwam dingen en dat *equestri loco natum esse* tamelijk wel synoniem was met *hominem nouum* en *ignotae originis esse* (zie Vell. II. 128. 2), zoodat de nobilitas b.v. ook Cicero, die eveneens was *equestri loco natus*, de *humilitas natalium* verweet (Schol. Bob. ad Or. p. Sull. p. 363 O.). Cobet had bovendien kunnen aanvoeren Vell. II. 76. 4, waar van Salvidienus Rufus gezegd wordt *natus obscurissimis initiis parum habebat... ex equestri ordine consul creatus esse* en op II. 88. 2: *C. Maecenas equestri, sed splendido genere natus.* Wanneer Cobet verder beweert, dat het ongerijmd is aan te nemen dat Marius, indien hij inderdaad iemand van lage geboorte was geweest, zou zijn opgenomen in de Cohors Praetoria van Scipio Aemilianus, dan zou men daarbij kunnen voegen dat het evenmin waarschijnlijk is dat iemand, *extremo loco natus*, onmiddelijk na zijn verschijning te Rome in 119, tot tribunus plebis zou zijn verkozen, of weinig jaren later een dochter zou hebben getrouwd uit de gens Julia.

Marius, de eenvoudige, ruwe soldaat, de felle tegenstander der verfijnde nobiles, heeft, meer dan iemand anders, hun weerzin en haat opgewekt. Geen wonder dat zij smaalden op zijn, in hunne oogen, lage geboorte. Sallustius (Jug. 73. 4) stelt zijne *generis humilitas* tegenover de *nobilitas* van een Metellus. In den keizertijd werd hij beschouwd als de type bij uitnemendheid van den parvenu. Ongetwijfeld was de scherpe tegenstelling tusschen zijn onaanzienlijke afkomst en de hooge positie, die hij zich wist te veroveren, een geliefkoosd onderwerp voor rhetorische declamaties (zie Sen. Controu. I. 6. 4, p. 94 Burs.). Zoo schrijft Valerius Maximus, VI. 9. 14 *C. Marius, Arpinatibus honoribus iudicatus inferior, quaesturam Romae petere ausus est... Ex illo Mario, tam humili Arpinate, tam ignobili Romae, tam fastidiendo candidato ille Marius euasit, qui Africam subegit* enz.; zoo leest men bij Seneca, de Benef. V. 16. 2, dat hij is *ad consulatum a caliga perductus;* zoo wordt hij door Plinius, Hist. Nat. XXXIII. 150, genoemd *ille arator Arpinas et*

manipularis imperator. Bijna belachelijk wordt Juuenalis, Sat. 8. 245: *Arpinas alius Volscorum in monte solebat Poscere mercedes alieno lassus aratro*. Niet veel beter maakt het Plutarchus, Mar. 3, *γενόμενος δὲ γονέων παντάπασιν ἀδόξων αὐτουργῶν δὲ καὶ πενήτων*. Aurelius Victor de Caes. 33. 11, eindelijk noemt Marius een *ferri artifex*. Zoo is de municipalis eques eerst een landbouwer, daarna een boerenarbeider, zoon eens daglooners, en eindelijk een smid geworden.

Het trekt de aandacht dat Velleius zeer dikwijls, wanneer hij den een of anderen persoon ter sprake brengt, met meerdere of mindere uitvoerigheid genealogische bijzonderheden aangaande hem mededeelt, zie b. v. I. 10. 3; 11. 6; II. 3. 1; 8. 2; 10. 2; 11. 3; 17. 2; 21. 5; 41. 4. Hoogst waarschijnlijk zijn die bijzonderheden ontleend aan Atticus' Liber Annalis (vgl. Nep. Att. 18. 2), welk werk een der hoofdbronnen geweest is, waaruit V. zijn stof putte. Zie hierover Kritz, proleg. p. XXXIX vgg. en P. Kaiser t. a. p. p. 21 vgg. Men mag aannemen dat het bericht, dat Marius was *equestri loco natus*, evenzeer van Atticus afkomstig is.

11. 1 wordt verder van Marius gezegd, dat hij was *quantum bello optimus*, *tantum pace pessimus*, *immodicus gloriae*, *insatiabilis*, *impotens semperque inquietus*.

Wat beteekent *immodicus gloriae*? Men kan van iemand zeggen dat hij is *immodicus auaritiae*, *irae*, *libidinis*, *laetitiae*, *maeroris* enz., indien men wil te kennen geven, dat hij de een of andere aandoening of hartstocht niet kan matigen of beheerschen. *Immodicus gloriae* zou derhalve beteekenen dat Marius zijn zucht om zich op zijn daden te beroemen niet wist te beheerschen. Men dient dan *gloria* op te vatten in den zin van *gloriatio*. Want *immodicus gloriae* kan niet beteekenen *onmatig in zijn zucht naar roem*, evenmin als b. v. iemand *immodicus diuitiarum* kan genoemd worden, die zijn begeerte naar rijkdom niet weet te beheerschen. Zucht naar grootspraak nu en snoeverij was geenszins een opvallende karaktertrek van Marius. — Een tweede zwarigheid levert

insatiabilis op; waarin was hij onverzadelijk? Ik vermoed dat V. bedoeld heeft *gloriae insatiabilis;* men vindt die uitdrukking o. a. bij Seneca, Controu. I. 8, p. 109 Burs. Vóór *immodicus* zal wel *animi* zijn uitgevallen. Ook hier heeft V. waarschijnlijk Sallustius nagevolgd (zie de aant. op I. 18. 3). Men vindt *animi immodicus* in fragm. 113 van het eerste boek der Historiae. Zoo schrijft ook Tacitus, Hist. I. 53, dat Caecina was *animi immodicus*, d. w. z. dat hij al te stoute voornemens koesterde, m. a. w. met een onmatige eerzucht behept was. Dit is ook geheel op Marius toepasselijk.

11. 2 *Metelli tamen et triumphus fuit clarissimus et meritum et uirtutique* (*et meritum uirtutique* P) *cognomen Numidici inditum.*

Halm wil lezen *meritum ex uirtute ei*, of wel *meritum ei uirtutique* ⟨*debitum*⟩; anderen hebben vermoed *meritum ei uirtute* of *uirtute ei.* Ik kan mij met geen der aangegeven lezingen vereenigen, omdat zij te veel afwijken van A. Het komt mij waarschijnlijk voor dat er gestaan heeft *et meritum ei uirtutis ergo cognomen N. inditum.* Vgl. Cic. opt. gen. or. 7 *eum donari uirtutis ergo;* Nep. Paus. 1. 3 *eius uictoriae ergo Apollini donum dedisse;* Liu. I. 18. 6 *cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit;* XXIV. 7. 4 *neu dono militari uirtutis ergo donaretur.*

17. 1 *finito ex maxima parte... Italico bello, quo quidem Romani uictis adflictisque ipsi exarmati quam integris uniuersis ciuitatem dare maluerunt, consulatum inierunt Q. Pompeius et L. Cornelius Sulla.*

Nic. Heinsius veranderde *integris* in *integri*, immers de Romeinen konden terecht vóór den Marsischen oorlog *integri* genoemd worden; bovendien werd door die verandering een chiasmus in den zinbouw verkregen, die aanbeveling scheen te verdienen. Daar het evenwel niet aangaat de Romeinen na den oorlog *exarmati* te noemen, heeft Pluygers (Mnem. N. S. IX. p. 25) gemeend de plaats te emendeeren door te schrijven *quo quidem Romani adflicti ipsi exarmatis quam*

integri uniuersis c. d. m. Cobet (t. a. p.) merkt terecht op dat wel is waar zoo een goede zin wordt verkregen, maar dat *victis* en *-que* maar niet zoo over boord mogen geworpen worden. Hij wil daarom lezen *Romani uicti adflictique ipsi exarmatis quam integri uniuersis.* Naar het mij voorkomt, wijkt ook deze lezing te zeer af van A P. Ik zou met Acidalius *exarmati* wenschen te veranderen in *exanimati. Exanimatus* in den zin van *confectus, adflictus, exhaustus* komt o. a. voor bij Cic. Tusc. II. 23. 54; Caes. B. G. II. 23. 1 en III. 19. 1. *Integris* wensch ik onveranderd te laten, maar ik zou daarachter willen inlasschen *rebus.* Vgl. II. 50. 1 *ita ut appareret malle integris rebus condicionibus finire bellum, quam opprimere fugientes.*

21. 3 Cn. Pompeius *magno atrocique proelio cum Cinna conflixit: cuius commissi patratique sub ipsis moenibus sociisque urbis Romanae pugnantibus spectantibusque quam fuerit euentus exitiabilis, uix uerbis exprimi potest.*

Halm heeft de conjectuur van Lipsius *sub ipsis moenibus oculisque u. R.* in zijne Editie opgenomen. Ten onrechte. Wie toch zou, een eigenlijke en een figuurlijke uitdrukking samenkoppelend, kunnen schrijven *onder de muren en oogen der stad*? Men mocht dan althans verwachten *et tamquam sub oculis.* Ik ben eerder geneigd te gelooven dat *sociisque* oorspronkelijk niet vóór, maar achter *urbis Romanae* gestaan heeft en dat *ciuibus* is uitgevallen, zoodat V. geschreven heeft *sub ipsis moenibus urbis Romanae* ⟨*ciuibus*⟩ *sociisque, pugnantibus spectantibusque.* — Het is de vraag of *urbis Romanae* juist is; II. 3. 3 leest men *in urbe Roma;* II. 111. 1 *urbis Romae. Urbs Romana* komt voor bij Livius, VII. 1. 10; Justin. VI. 6. 5 en XLIII. 3. 1; Tacit. Hist. IV. 58; Florus I. 8 (13). Daarentegen wordt Sall. Cat. 18. 8 en Nep. Att. 20. 5 waar vroeger *urbem Romanam* en *urbis Romanae* uitgegeven werd, nu op gezach der beste HSS. gelezen *urbem Romam* en *urbis Romae.*

23. 6 *transgressus deinde in Asiam Sulla parentem ante omnia supplicemque Mithridatem inuenit.*

Ruhnkenius schreef i. pl. v. *ante omnia ad omnia* en alle uitgevers hebben die conjectuur opgenomen. Maar *parere ad omnia* is geen Latijn. De fout schuilt in *inuenit*. V. schreef *conuenit*. Vòòr alles hield Sulla, toen hij naar Azië was overgestoken, een samenkomst met Mithridates te Dardanus in Troas. Zie Plutarch. Sull. 22 en 24; App. Mithr. 54; Memnon 35. — Wat *parere* betreft vgl. de aant. op II. 52. 4 [1]).

27. 1 *at Pontius Telesinus, dux Samnitium, uir domi bellique fortissimus penitusque Romano nomini infestissimus.... ita ad portam Collinam cum Sulla dimicauit, ut ad summum discrimen et eum et rem publicam perduceret.*

Men zal, geloof ik, elders te vergeefs zoeken naar een voorbeeld van het gebruik van *penitus* bij een superlativus. Ik vermoed dat V. geschreven heeft *genitusque R. n. infestissimus*. Evenzoo zegt Livius XXXV. 12. 14, van Hannibal dat hij was *natus aduersus Romanos hostis. Genitus* voor *natus* vindt men bij Vell. II. 102. 1 en 116. 2.

29. 2 *fuit hic*, nl. Pompeius, *forma excellens, non ea qua flos commendatur aetatis, sed ex dignitate constantiaque in illam conueniens amplitudinem fortunamque eum ad ultimum uitae comitata est diem.*

Halm verandert met Burman *ex* in *ea* en lascht met Aldus achter *constantiaque quae* in. De plaats kan op veel eenvoudiger wijze geëmendeerd worden. Men behoude *ex* en leze *fuit.... formā.... ex dignitate constanti, quae in illam* enz. *Forma constabat dignitate:* de schoonheid van P. berustte op —, was een gevolg van zijn statig voorkomen. Vgl. II. 108. 2 *Maroboduus ex uoluntate parentium constantem.... occupauit principatum* [2]).

32. 1 Q. Catulus *cum dissuadens legem in contione dixisset*

---

[1]) 24. 3 leze men voor *eius uitam et: et diuinam eius* (Mnem. t. a. p., p. 414).

[2]) 30. 1 verandere men *auctorauit* in *maturauit* (Mnem. t. a. p., p. 415).

esse quidem praeclarum uirum Cn. Pompeium, sed nimium iam liberae rei publicae neque omnia in uno reponenda adiecissetque »si quid huic acciderit, quem in eius locum substituetis?" subclamauit uniuersa contio »te Q. Catule", tum ille uictus consensu omnium et tam honorifico ciuitatis testimonio e contione discessit.

Het gaat niet wel aan eerst te zeggen dat Catulus bukte voor het eenstemmig gevoelen van *allen* en er dan op te laten volgen »en voor een zoo eervol getuigenis *der burgerij*". Dit laatste is trouwens minder juist. V. schreef ongetwijfeld *et tam honorifico dignatus testimonio.* Evenals hier *dignatus* bedorven is tot *ciuitatis*, is II. 22. 2 *dignitatis* tot *ciuitatis* verbasterd. De lezing van A P is daar *excelsissimae quoque atque eminentissimae ciuitatis uiri uariis suppliciorum generibus adfecti.* Halm neemt de conjectuur van Nic. Heinsius op: *excelsissimi quoque atque eminentissini ciuitatis uiri.* Men leze met Puteanus *excelsissimae quoque atque eminentissimae dignitatis uiri.* Vgl. II. 72. 3 *eminentissimae ac nobilissimae simplicitatis uiri.*

32. 4. Pompeius *praedones saepe multis iam aliis locis uictos circa Ciliciam classe aggressus fudit ac fugauit; et quo maturius bellum tam late diffusum conficeret, reliquias eorum contractas in urbibus remotoque mari loco in certa sede constituit.*

Gruterus teekent bij deze plaats aan *aut illud in urbibus superuacuum est, aut sequens in certa sede.* Ik ben eerder geneigd te gelooven dat achter *in urbibus* een kleine lacune in den tekst is en dat er b. v. *in deditionem coëgit*, of iets dergelijks is uitgevallen. Gelijk bekend is, heeft Pompeius den oorlog met de zeeroovers beëindigd door hen in hunne bergvestingen, waar zij zich, na het verlies hunner schepen, hadden verschanst, te belegeren en tot overgave te dwingen. Vgl. App. Mithr. 96; Plut. Pomp. 28; Strabo XIV. p. 665. — Wat *contractas in urbibus* betreft, vergelijke men b. v. Cic. ad Att. VII. 10 *noster quid consilii capiat nescio; adhuc in urbibus coartatus est;* Justin. XXII. 2. 10 *senatum contrahere in gymnasio.*

33. 1 L. Lucullus *alioqui per omnia laudabilis et bello paene inuictus pecuniae pellebatur* (*expellebatur* P) *cupidine.*

Hoewel *pellebatur* algemeen als bedorven wordt veroordeeld, is, voorzoover ik weet, tot nog toe geen aannemelijke emendatie gegeven. Ik vermoed dat er gestaan heeft *pecuniae* ⟨*con*⟩*uellebatur cupidine*, *hij werd door geldzucht uit de baan gestooten;* m. a. w. *van den goeden weg afgebracht.* Tacit. Ann. VI. 48 *Tiberius post tantam rerum experientiam ui dominationis conuulsus;* IV. 40 *sic quoque erumpere aemulationem feminarum, eaque discordia nepotes suos conuelli.*

39. 2 *diuus Augustus... paene idem facta Aegypto stipendiaria, quantum pater eius Galliis in aerarium reditus contulit.*

Velleius zal wel niet geschreven hebben *idem... quantum.* Ik vermoed dat de ware lezing is *paene* ⟨*tot*⟩ *idem... quot antea pater eius.* Voor *contulit* zal wel moeten gelezen worden *intulit.* Vgl. II. 40. 3 *longe maiorem omni ante se inlata pecunia in aerarium, praeterquam a Paulo, ex manubiis intulit.* II. 56. 2 behoort daarom gelezen te worden *pecunia ex manubiis illata*, niet *lata;* de librarius heeft hier *il* over het hoofd gezien, omdat *is* voorafging. Schatplichtige volken daarentegen *stipendium in aerarium conferunt;* vgl. II. 39. 1.

42. 1 *longum est narrare, quid et quotiens* Caesar *ausus sit, quanto opere conata eius qui obtinebat Asiam magistratus populi Romani motu suo destituere.*

Halm neemt, gelijk al zijn voorgangers, de conjectuur van Gelenius op *metu suo destituerit.* De ware lezing is, dunkt mij, *molitus sit destituere.* Niet door de vrees, maar door de afgunst en de geldzucht van Juncus werd Caesar tegengewerkt; zie Plut. Caes. 2. Wat *molitus sit* betreft vgl. II. 14, 1.

43. 1 Caesar *festinans in Italiam, ne conspiceretur a praedonibus omnia tunc obtinentibus maria et merito tam infestis*

sibi, quatuor scalmorum nauem . . . ingressus effusissimum Adriatici maris traiecit sinum.

Ten onrechte geeft Halm i. pl. v. *tam* de conjectuur uit de Ed. Bipontina *iam*. Uit den samenhang blijkt duidelijk dat moet gelezen worden *merito sane infestis sibi.*

47. 3 *tum in gladios caedesque ciuium furente ambitu, cuius neque finis reperiebatur nec modus, tertius consulatus soli Cn. Pompeio . . . delatus est.*

Men kan zeggen *ambitus furit in ciues*, doch *ambitus furit in gladios caedesque* is geen Latijn. Waarschijnlijk schreef Velleius *erumpente. Erumpere ad* of *in aliquid* beteekent *onverwachts omslaan in —, uitloopen op iets.* Terent. Phorm. II. 2. 11 *vereor ne istaec fortitudo in neruum erumpat denique;* Cic. ad Att. II. 20. 5 *haec quo sint eruptura timeo,* vgl. 22. 6 *non prouideo satis quem exitum futurum putem, sed certe uidentur haec aliquo eruptura;* Suet. Nero 27 *nulla dissimulandi cura ad maiora uitia palam erupit.* Evenzoo Velleius II. 60. 4 *aperte deinde Antonii ac Dolabellae consulum ad nefandam dominationem erupit furor.* Vgl. de aant. op II. 125. 2.

48. 6 *nunc proposito operi sua forma reddatur, si prius gratulatus ero Q. Catulo, duobus Lucullis Metelloque et Hortensio, qui cum sine inuidia in re publica floruissent eminuissentque sine periculo, quieta aut certe non praecipitata fatali ante initium bellorum ciuilium morte functi sunt.*

Ruhnkenius wijkt terecht af van de meening van Oudendorp (ad Lucan. II. 106) als zouden de woorden *quieta aut certe non praecipitata* behooren bij *morte.* Want daar *morte* door het epitheton *fatali* reeds voldoende nader bepaald wordt, is het geheel overbodig er de bedoelde woorden bij te voegen. Daarbij is het de vraag of *quieta mors* wel Latijn is. Ruhnkenius wil daarom achter *praecipitata* inlasschen *ciuitate.* Madvig (Adv. Crit. II. p. 305) vereenigt zich hiermede in hoofdzaak, maar schrijft *praecipiti ciuitate.* Naar het mij voorkomt, behoeft geen enkel woord gewijzigd te worden. De plaats is bedorven doordat de volgorde der woorden ver-

stoord is. Men kan die herstellen door te schrijven *qui cum sine inuidia in re publica floruissent quieta aut certe non praecipitata eminuissentque sine periculo, fatali ante initium bellorum ciuilium morte functi sunt.*

49. 2 *alterius ducis causa melior uidebatur, alterius erat firmior: hic omnia speciosa, illic ualentia: Pompeium senatus auctoritas, Caesarem militum armauit fiducia. Consules senatusque, causae non Pompeio summam imperii detulerunt.*

De laatste woorden zijn zinledig: *Consuls en Senaat droegen het opperbevel aan de zaak, niet aan Pompeius op.* Ik vermoed dat in het HS., waaruit de Murbacher Codex is afgeschreven, en waarin de woorden blijkbaar meermalen verkeerd waren afgebroken, gestaan heeft *conse nsu* en dat de afschrijver dit heeft aangezien voor *cause non.* Consuls en Senaat droegen eenstemmig, *consensu*, het opperbevel aan Pompeius op. Livius III. 38. 7 *temptationemque eam fore abolendi sibi magistratus, ni consensu resisterent;* 10 *curiam inde ac solitudinem circa decemuiros intueri, cum et ipsi consensu inuisum imperium.* — *Consensus* wordt gevonden bij Velleius II. 32. 1; 77. 1; 91. 1 [1]).

51. 3 *uariatum deinde proeliis, sed uno longe magis Pompeianis prospero quo grauiter impulsi sunt Caesaris milites.*

Het is duidelijk dat *quo* den zin verstoort. Froehlich wilde het daarom schrappen. V. zal wel geschreven hebben *sed uno longe magis Pompeianis prospero per quam grauiter impulsi sunt C. m.* — Eveneens wordt *perquam* aangetroffen II. 96. 2; 101. 2.

52. 4 *illud notandum est: ut primum C. Caesar inclinatam uidit Pompeianorum aciem, neque prius neque antiquius quidquam habuit, quam in omnes partes, ut militari uerbo ex consuetudine utar, dimitteret.*

---

[1]) 49. 3 leze men voor *terribiliora: durabiliora.* (Mnem. t. a. p., p. 415).

De uitgevers zijn eenstemmig van meening dat hier eenige woorden zijn uitgevallen. Ik heb vroeger (Mnem. N. S. XI. p. 416) trachten aan te toonen dat die meening onjuist is en dat moet gelezen worden *quam ut omnes parentes.... dimitteret*, want dat het *uerbum militare*, hier bedoeld, *parere* is. Zie Woelfflin ad Liv. XXI. 4. 3. — *Parere* in den zin van *zich onderwerpen aan iemands gezach* vindt men bij Velleius II. 23. 6; 39. 3; 54. 3; 90. 3; 108. 2.

53. 4 *quid aliud quam nimium occupatos dixerim, quos in aetate et tanti et paene nostri saeculi uiri fefellit quinquennium? cum a C. Atilio et Q. Seruilio tam felix (foelix* A) *esset annorum digestio.*

Alle uitgevers nemen de lezing van Gelenius *facilis* op i. pl. v. *felix*. Op palaeographische gronden acht ik het waarschijnlijker dat er gestaan heeft *leuis*.

55. 1 *admonet promissae breuitatis fides, quanto (quando* A) *omnia transcursu dicenda sint.*

Men zegt wel *dicere aliquid in transcursu* (Vell. II. 86. 1; 99. 4; Plin. H. N. III. 5. 6; XVIII. 13. 34) in den zin van *obiter, strictim*, maar niet *dicere aliquid transcursu*. Bovendien is *quanto transcursu* even ongerijmd als b. v. *magno, paruo, maiore, minore transcursu*. De ware lezing zal wel zijn *quam omnia in transcursu dicenda sint*. *Quam* behoort bij *dicenda sint*, vgl. Tischer ad Cic. Tusc. II. 4. 10. Quint. IV. 2. 58. *quam nihil praeparato fecisse uidetur;* X. 2. 27. *quam omnia ad uictoriam spectant.* — I. pl. v. *admonet* zou ik liever willen lezen *at monet*.

59. 1 *Caesaris deinde testamentum apertum est, quo C. Octauium, nepotem sororis suae Juliae, adoptabat. de cuius origine, etiamsi praeuenit et, pauca dicenda sunt.*

Halm leest, op raad van Burman, *per se nitet*. Palaeographisch juister is *praeeminet*, een woord dat V. waarschijnlijk aan Sallustius (zie Hist. II. fr. 85) heeft ontleend. (Vgl. de aantt. op I. 18. 3 en II. 11. 1). Het simplex *eminere* komt herhaaldelijk bij Velleius voor. Boeclerus teekent

daarbij terecht aan *notandum est, esse hanc uocem inter eas, quibus crebrius et libentius utitur V., quam aliorum quisquam.*

59. 6 C. Octauius *cum intraret urbem, solis orbis super caput eius curuatus aequaliter rotundatusque in colorem arcus uelut coronam tanti mox uiri capiti imponens conspectus est.*

Dat voor het zinledige *in colorem arcus* gelezen moet worden *et colore uarius* blijkt uit de beschrijving, die Seneca en Plinius van denzelfden halos gegeven hebben. Sen. Nat. Qu. I. 2. 1 *memoriae proditum est, quo die D. Augustus urbem .... intrauit, circa solem uisum coloris uarii circulum, qualis esse in arcu solet;* Plin. H. N. II. 28 *cernuntur et circa solis orbem uersicolores circuli, qualiter Augusto Caesare urbem intrante.* Bij Plinius is *solis orbis* de zonneschijf, bij Velleius daarentegen de kring om de zon, evenals bij Livius, XXX. 2. 12 *Frusinone arcus solem tenui linea amplexus est; circulum deinde ipsum maior solis orbis extrinsecus inclusit.*

63. 3 *Plancus .... nunc adiutor D. Bruti .... mox eiusdem proditor, Asinius autem Pollio firmus proposito et Julianis partibus fidus, Pompeianis aduersus, uterque exercitus tradidere Antonio.*

Ten gevolge van de gelijkenis op de drie laatste letters van *aduersus*, is *suos* door den librarius over het hoofd gezien. Velleius schreef *suos uterque exercitus.*

Een dergelijke fout schuilt in 68. 1 *suo praeteritum loco referatur;* men leze daar *suo praeteritum, hoc loco referatur.*

68. 3 *in incepto pari similis fortuna Milonis fuit, qui Compsam in Hirpinis oppugnans ictusque lapide cum P. Clodio, tum patriae, quam armis petebat, poenas dedit, uir inquies et ultra sortem temerarius.*

Evenals de meesten zijner voorgangers, verwerpt Halm de lezing van AP *sortem* en geeft hij *fortem*, dat, volgens Burer, in den Murbacher Codex stond. Ik twijfel of Burer hier wel goed gezien heeft. Ter verdediging van *ultra fortem*

beroept men zich op Vell. II. 88. 4 *Maecenas mollitiis paene ultra feminam fluens* en 118. 2 *Arminius ultra barbarum promptus ingenio* en op Tacit. Hist. II. 63 *Triaria ultra feminam ferox;* maar *femina* en *barbarus* zijn substantiva, *fortis* daarentegen een adiectivum. Ik zie niet in waarom *altra sortem temerarius* moet afgekeurd worden. Milo was vermeteler dan met zijn positie was overeen te brengen. Evenzoo laat Vergilius, Aen. VI. 114, Aeneas zeggen dat zijn vader Anchises *omnes pelagique minas caelique ferebat Invalidus, uires ultra sortemque senectae: beter dan men van een zwakken grijsaard kon verwachten.* Wat den zin betreft, vergelijke men Curtius, IV. 6. 15 *Arabs quidam Darei miles, maius fortuna sua facinus ausus, gladium clypeo tegens, quasi transfuga genibus regis aduoluitur.*

69. 2 *C. Cassius acceptis .... praeualidis in Syria legionibus inclusum Dolabellam, qui praeoccupata Asia in Syriam peruenerat, Laodicia (Laodiceam* P) *expugnat ea (expugnata* P) *urbe fecerat.*

Halm geeft deze plaats zooals zij door Rhenanus en Vossius is gewijzigd: *Dolabellam .... Laodiceae expugnata ea urbe ⟨inter⟩fecerat.* Maar Cassius heeft Dolabella niet gedood; deze liet zich zelven door zijn slaaf ombrengen: *ita tamen,* zegt V., *ut ad ictum serui sui D. non segniter ceruicem daret.* Ik vermoed dat in *urbefecerat* schuilt *subiecerat* en dat V. derhalve schreef *Dolabellam .... Laodicea expugnata subiecerat.* — Sen. Suas. 6. 12. p. 32 Burs. *et Pompeius illum* (nl. Cicero) *et Caesar subiecerunt.*

70. 3 *Cassius .... lacerna caput circumdedit extentamque ceruicem interritus liberto praebuit. deciderat Cassii caput, cum euocatus aduenit nuntians Brutum esse uictorem.*

Wegens de gelijkenis der drie laatste letters van *praebuit,* verzuimde de librarius vóór *deciderat uix* te schrijven.

72. 1 *hunc exitum M. Bruti partium VII et XXX* (*XXX*^{VII} A) *annum agentis fortuna esse uoluit, incorrupto*

animo eius in diem, quae illi omnes uirtutes unius temeritate facti abstulit.

In meer dan èèn opzicht is deze plaats bedorven. De schrijver spreekt noch te voren, noch in 't vervolg over de partij van Brutus — een partij, die trouwens met evenveel recht de partij van Cassius kan heeten —, maar alleen over Brutus zelven. In het laatste gedeelte van c. 70 beschrijft hij uitvoerig zijn dood. Nadat hij daarop in c. 71 verhaald heeft hoe Messala Corvinus vergiffenis erlangde en de zonen van Cato, Lucullus en Hortensius, benevens Varro, Livius Drusus en Quintilius Varus den dood vonden, komt hij c. 72 op Brutus terug, om zijn leeftijd te vermelden en een korte beschrijving van zijn karakter te geven. Blijkbaar is *partium* hier misplaatst. Het behoort te staan achter *fortuna*. De *fortuna partium* wilde dat het zoo met Brutus zou afloopen. Vgl. 56. 3 *Caesar .... coniurationis auctoribus Bruto et Cassio .... adiectis etiam consiliariis caedis familiarissimis omnium et fortuna partium eius in summum euectis fastigium .... interemptus est. Exitus* komt op dezelfde wijze als hier, voor II. 7. 1 *hunc Ti. Gracchi liberi .... uitae mortisque habuere exitum.* — Bovendien heeft de ablatiuus absolutus *incorrupto animo eius* iets stijfs en gewrongens. Waarschijnlijk heeft er gestaan *incorrupto animo ciuis. Ciuis* is dan appositie bij *M. Bruti.* — Eindelijk zijn de cijfers betreffende den leeftijd van Brutus corrupt. Het geboortejaar van Brutus kennen wij uit Cicero. Brut. 94. 324 zegt Cicero tot Brutus *Hortensius annis ante decem causas agere coepit quam tu es natus.* Wanneer Hortensius voor het eerst als causarum patronus is opgetreden blijkt uit Brut. 64. 229 *Hortensius L. Crasso Q. Scaeuola Consulibus* (95 v. C.) *primum in foro dixit et apud hos ipsos consules.* Hier is wel is waar sprake van een contio onder de leiding van genoemde Consuls, maar, wanneer Crassus, bij Cic. de Orat. 61. 229, verzekert dat Hortensius *se Consule in Senatu causam defendit Africae*, dan mag men aannemen dat het *primum causas agere* slaat op het verdedigen van Africa in den Senaat en dat Hortensius in hetzelfde jaar voor het eerst als redenaar zoowel *in senatu*, als *in foro* is opgetreden. Indien

Brutus nu geboren is in 85, dan was hij in 42, toen hij stierf, 43 jaar oud. Velleius zal dus geschreven hebben niet *VII et XXX* maar *III et XXXX annum agentis.*

In pl. v. I staat evenzoo verkeerdelijk V bij Vell. I. 15. 4, waar met Krause, i. pl. v. CLVII, moet gelezen worden CLIII en II. 12. 1, waar CXXXVIII door Aldus terecht in CXXXIIII is veranderd; ook II. 82. 1 is XVI door Freinsheim, volgens het eenstemmig getuigenis van Justinus XLII. 5. 3 en Florus IV. 10. 10, terecht tot XIII gewijzigd. — Gelijk hier, is X weggevallen I. 14. 3, waar Laurentius i. pl. v. CCCL schrijft CCCLX; II. 4. 5, waar niet CL, maar met Laurentius CLX moet gelezen worden en II. 36. 1, waar LXXXII door Aldus veranderd is in LXXXXII (zie P. Kaiser, t. a. p.; p. 19).

Men leze derhalve *hunc exitum M. Bruti III et XXXX annum agentis fortuna partium esse uoluit, incorrupto animo ciuis in diem, quae illi omnes uirtutes unius temeritate facti abstulit.*

Met dit *factum* wordt natuurlijk het vermoorden van Caesar bedoeld.

73. 3 Sex. Pompeius *occupata Sicilia seruitia fugitiuosque in numerum exercitus sui recipiens magnum modum legionum effecerat perque Menam et Menecraten .... latrociniis ac praedationibus infestato mari ad se exercitumque tuendum rapto utebatur, cum eum non depuderet uindicatum armis ac ductu patris sui mare infestare piraticis sceleribus.*

Nic. Heinsius begreep terecht dat *mare infestare p. sceleribus*, gesteld al dat het een gangbare uitdrukking is, hier niet juist kan zijn, omdat onmiddelijk voorafgaat *infestato mari.* Hij schreef daarom *incestare.* Ruhnkenius, die bezwaar heeft tegen dit woord, omdat het uitsluitend bij dichters wordt gevonden, schrijft i. pl. v. *sceleribus celetibus.* Met geen van beide conjecturen kan ik mij vereenigen. Het is vrij duidelijk dat V. geschreven heeft *funestare p. sceleribus. Funestare* in den zin van *contaminare* vindt men o. a. bij Cicero, pro Font. 14. 31; pro Rab. 4. 11.

74. 2 *L. Antonius .... modo apud ueteranos criminatus Caesarem, modo eos, qui iuste diuisione praediorum nominatisque coloniis agros amiserant, ad arma conciens, magnum exercitum conflauerat.*

Halm leest met Nic. Heinsius i. pl. v. *iuste iussa.* Ruhnkenius keurt dit woord, als voor prosa minder passend, af en stelt voor *instituta.* Palaeographisch juister acht ik *inita diuisione.* Evenzoo vindt men bij Columella V. 3. 1 *mensuras inire agrorum*, bij Seneca, de Benef. III. 8. 4 *beneficiorum inire aestimationem.*

79. 1 *crescente in dies et classe et fama Pompei Caesar molem belli eius suscipere statuit.*

In het voorafgaande is nog van geen oorlog met Pompeius sprake geweest, gelijk men uit *belli eius* zou opmaken. Er zal wel gestaan hebben *molem belli ocius suscipere statuit.* Vgl. 122. 2 waar A en, volgens Burer, ook de Murbacher Codex, hebben *post cladem sub Varo acceptam totius prosperrimo rerum euentu .... excisa Germania.* De juiste lezing *ocius* heeft P. Zonder voldoenden grond heeft Halm hier vòòr *ocius* ingelascht *expectato.*

79. 1 *aedificandis .... nauibus praefectus est M. Agrippa, uirtutis nobilissimae, labore, uigilia, periculo inuictus, parendique, sed uni, scientissimus, aliis sane imperandi cupidus et per omnia extra dilationes positus consultisque facta coniungens.*

Omdat de bewering dat men kan zeggen *extra dilationes positus* in den zin van *morae impatiens* geen steek houdt, wil Freudenberg (N. Jahr. f. cl. Philol. 1877: p. 42) lezen *extra dilationes* (d. i. *sine dilationibus*) *positis consultisque facta coniungens*, Onafhankelijk van F. had ik vermoed ⟨*pro*⟩*positis* en ik geloof dat dit de voorkeur verdient; vgl. II. 63. 3; 110. 1. — Evenzoo is *pro* uitgevallen II. 24. 5, waar van Cinna gezegd wordt *fuisse eum in consultando temerarium in exequendo uirum.* Het blijkt duidelijk uit den samenhang dat V. geschreven heeft *in exequendo* ⟨*pro*⟩*uidum*; vgl. II. 105. 2.

80. 3 *non ab Scipionibus aliisque Romanorum ducum quidquam ausum patratumque fortius quam tunc a Caesare. quippe cum inermis et lacernatus esset, praeter n o m e n nihil trahens, ingressus castra Lepidi .... aquilam legionis rapere ausus est.*

De woorden *praeter nomen nihil trahens* zijn voor mij onbegrijpelijk. *Trahere aliquem* beteekent *zich door iemand doen volgen, iemand in zijn gevolg medevoeren: dominus seruum trahit, dux trahit milites.* Zoo zegt Vell. II. 66. 5 *comitem trahere*; 112. 4 *magnam Thracum manum Rhoemetalces secum trahebat.* Nu verhaalt Appianus B. C. V. 124, dat Octavianus in het kamp van Lepidus is doorgedrongen *μετ' ὀλίγων ἱππέων* en Dio Cassius, van hetzelfde feit gewagende, vermeldt de *ὀλιγότητα τῶν συναπολουθούντων.* Ik acht het daarom waarschijnlijk dat Velleius geschreven heeft *praeter ⟨paucos⟩ h o m i n⟨es⟩ nihil trahens.* Vgl. II. 85. 3 *omnia in altera parte fuere, dux, remiges, milites, in altera nihil praeter milites;* 108. 1 *nihil erat iam in Germania, quod uinci posset, praeter gentem Marcomannorum.*

81, 3 *uictor deinde Caesar reuersus in urbem c o n t r a c t a s emptionibus complures domos p e r p r o c u r a t o r e s, quo laxior fieret ipsius, publicis se usibus destinare professus est.*

Men beweert dat *contrahere domos* beteekent *coëmere domos.* Ik meen aan de juistheid dier bewering te mogen twijfelen. Men kan *contrahere* gebruiken in den zin van *colligere, cogere,* wanneer er sprake is van personen of van verplaatsbare voorwerpen: *milites, naues, nummi contrahuntur,* zoo ook *exercitus, classis, pecunia contrahitur,* doch *domos contrahere* is even ongerijmd als b.v. *uicum contrahere.* Wat beteekent bovendien *per procuratores?* Liet Octavianus door zijn procuratores verklaren, dat hij die huizen voor den openbaren dienst bestemde? Dit is niet zeer waarschijnlijk. Om den zin te emendeeren zal men *per procuratores* vóór *complures domos* moeten plaatsen en *c o n t r a c t a s* in *c o n t r a c t i s* veranderen: *contractis emptionibus per procuratores;* hij liet de koopcontracten sluiten door zijn gemachtigden. Vgl. Paulus, Digest. XIX. 4. 1 *contrahere emptionem, uenditionem, permutationem.*

82. 1 *qua aestate Caesar tam prospere L i b i u m in Sicilia Bñ (bene* P) *fortuna i n C a e s a r e et i n (Caesare in* P) *r e p u b l i c a m i l i t a u i t ad Orientem.*

Weinig plaatsten in V. zijn zoo bedorven overgeleverd als deze. Halm leest met Ruhnkenius *qua aestate C. tam prospere ⟨sepe⟩ liuit in S. bellum* en vervolgens met Haupt *fortuna in Caesare et in re publica mitis saeuiit ad Orientem.* De conjectuur van Ruhnkenius houdt, dunkt mij, te weinig rekening met den overgeleverden tekst; die van Haupt is grammatisch onjuist. Men zegt niet *mitis in aliquo*, maar *in aliquem.* Daarbij komt dat de Fortuna, die zich in het Oosten tegen de Romeinen keerde, geenszins *mitis* was voor de *res publica.* Indien ik mij niet bedrieg, moet ook deze plaats hoofdzakelijk door inlassching van uitgevallen woorden hersteld worden. Ik vermoed dat er gestaan heeft *qua aestate Caesar tam prospere d u b i u m in Sicilia ⟨confecit⟩ b e l l u m, fortuna i n l a e s a m et i n⟨tegram⟩ r e m p u b l i c a m m u l c a u i t ad Orientem.* — Wat *mulcauit* betreft, vergelijke men Liu. XXVIII. 30. 12 *quinqueremis Romana .... duas triremes suppressit .... ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, ni* enz. — Evenals hier *inlaesam*, zoo moet *inlaesis* hersteld worden II. 115. 2; A en P hebben aldaar *caesis uiris;* men leze *inlaesis uiribus* (zie Mnem. N. S. XI. p. 418).

Mocht men het bedenkelijk achten aan te nemen, dat *dubium* tot *Libium* en *inlaesam* tot *in Caesare* verbasterd zou zijn, dan wijs ik op II. 47. 2, waar *potentiae male* bedorven is tot *Ponti et Camiliae.* Zoo staat II. 28. 2 i. pl. v. *ita in otio: Tulio Co;* II. 89. 2 heeft A *bellaci Julia* voor *bella ciuilia;* 105. 2 *Athilam* voor *ac hilarem;* II. 54. 2 staat in A en P voor *uiuebat: Jubae;* 102. 3 is omgekeerd *L. Caesar* verbasterd tot *quinquagesimum Caesar.*

83. 2 *Plancus .... cum fuisset humillimus adsentator reginae et infra seruos cliens, cum Antonii librarius, cum obscenissimarum rerum et auctor et minister .... refrigeratus ab Antonio ob m a n i f e s t a r u m rapinarum indicia transfugit ad Caesarem: et idem postea clementiam uictoris pro sua uirtute interpretabatur, dictitans id probatum a Caesare, cui*

ille ignouerat; mox autem hunc auunculum Titius imitatus est.

Halm geeft *refrigeratus ab Antonio*, maar *refrigerari ab aliquo* is geen Latijn. Men plaatse een komma achter *refrigeratus*. Plancus, de meer dan slaafsche oogendienaar, verkoelde in zijn toewijding en liep van Antonius naar Caesar over, omdat er overtuigende bewijzen waren van zijn roofzucht: *ob manifesta rapinarum indicia;* dat *manifesta* moet gelezen worden is aangetoond door Kleyn, Obss. crit. in Cic. Epist. p. 20. — In pl. v. het zinlooze *auunculum* schrijve men *vanilocum*, eene benaming, die, blijkens het onmiddelijk voorafgaande, uitnemend op Plancus toepasselijk was.

86. 2 *uictoria* (nl. bij Actium) *uero fuit clementissima, nec quisquam interemptus est paucissimi et hi qui deprecari quidem pro se non sustinerent.*

Waarschijnlijk begint met *paucissimi* een nieuwe zin en zijn achter *et hi* eenige woorden uitgevallen. Minder raadzaam schijnt het, met Ruhnkenius *paucissimi et hi* te veranderen in *paucissimis exceptis*. De andere geschiedschrijvers kunnen hier geen licht geven, omdat V., ten einde Tiberius te believen, hoog opgeeft van de lankmoedigheid en vergevensgezindheid van Octavianus, terwijl gene dienaangaande heel andere berichten mededeelen. Zoo schrijft Dio Cassius, LI. 2 *τῶν δὲ κορυφαίων τῶν συμπραξάντων τι τῷ Ἀντωνίῳ πολλοὺς μὲν χρήμασιν ἐζημίωσεν, πολλοὺς δὲ καὶ ἐφόνευσε καί τινων καὶ ἐφείσατο.* — De laatste woorden der boven medegedeelde zinsnede zijn door Halm, op gezach van Nic. Heinsius, aldus gewijzigd: *qui ⟨ne⟩ deprecari quidem pro se sustinerent.* Ik meen te moeten aanbevelen *qui deprecari uitam pro se non sustinerent* [1]).

86. 2 *Sosium L. Arruntii prisca grauitate celeberrimi fides, mox diu clementia luctatus sua, Caesar seruauit intolumem,*

---

[1]) 86. 1 leze men liever voor *audeat ualeat;* zie Mnem. t, a. p.; p. 417.

Madvig (Adv. Crit. II. p. 306) merkt terecht op dat *luctari clementia sua* niets beteekent. Hij wijst de conjectuur van Lipsius ⟨*cum*⟩ *clementia luctatus sua* af met de ongetwijfeld juiste opmerking dat Octavianus, volgens Velleius' voorstelling, wel verre van weerstand te bieden aan zijn goedertieren gevoelens, zich daardoor bereidwillig liet leiden. Eindelijk geeft hij de volgende conjectuur ten beste *mox, odium clementia eluctatus sua:* door zijn goedertierenheid overwon hij het gevoel van haat tegen Sosius, dat bij hem was opgeweld. Dit is zeer geestig bedacht, maar men kan bijna niet aannemen dat Madvig overtuigd is geweest, dat V. inderdaad zoo heeft geschreven en het verwondert mij, dat de anders zoo behoedzame Halm de door Madvig gemaakte verandering in zijne Editie heeft opgenomen. Ik geloof dat alles volkomen verstaanbaar wordt, wanneer men *clementia* en *luctatus* eenvoudig omplaatst: *Sosium .... diu luctatus, clementia sua Caesar seruauit incolumem:* na langen tweestrijd spaarde hij S. met de hem aangeboren goedertierenheid. — *Diu luctatus* behoort tot de talrijke uitdrukkingen, die door V. aan de dichterlijke taal zijn ontleend (vgl. Kaiser, t. a. p.; p. 46); men treft haar aan o. a. bij Ovidius, Met. VII. 10 en XIV. 701. Hij zelf gebruikt haar, eenigszins gewijzigd, II. 63. 3 *Plancus .... diu quarum esset partium secum luctatus* en, geheel op dezelfde wijze als hier, 102. 3 *diu deinde luctatus inuitusque.* Zoo toch moet m. i. aldaar gelezen worden: A heeft *diu de re luctatus;* P: *deinde reluctatus;* Burer kon niet uitmaken of in den Cod. Murb. stond *diu reluctatus*, dan wel *de reditu luctatus.* — Wat eindelijk *clementia sua* aangaat, verwijs ik naar Tacit. Hist. I. 72 *haud dubie seruarat, non clementiā, quippe tot interfectis, sed effugium in futurum.*

87. 1 *at Cleopatra frustratis custodibus inlata aspidem* (*aspide in* Cod. Murb.; *aspide* P) *morsu sane eius expers muliebris metus spiritum reddidit.*

Deze plaats behoort tot de velen bij V., die blijkbaar corrupt zijn, zonder dat men het middel tot herstel met zekerheid kan aanwijzen. Dat de in P overgeleverde lezing

niet deugt is duidelijk. Op twee ablativi absoluti volgt onmiddelijk nog een ablativus *morsu;* zelfs een haastig en slordig auteur, als Velleius, zou zich niet licht laten verleiden om te schrijven *illata aspide morsu eius* voor *illatae aspidis morsu;* verder is *sane* hier geheel misplaatst en het baat niet, indien men met Acidalius leest *morsu eius sane expers.* Naar 't mij voorkomt zijn de sporen eener juistere lezing bewaard gebleven in A en den Cod. Murb. De gissing toch schijnt geoorloofd dat V. geschreven heeft *inlatam aspidem in morsus accendens.* Vgl. II. 98. 1 *omnibus eius gentis nationibus in arma accensis.* Zie verder de aant. op II. 121. 1.

88. 2 Maecenas *non minus Agrippa Caesari carus, sed minus honoratus — quippe uixit angusti claui pene contentus — nec minora consequi potuit, sed son tam concupiuit.*

Bijna ontelbaar zijn de pogingen, aangewend om *pene* te veranderen in een woord, dat den zin verstaanbaar maakt. Halm noemt *fine, specie, honore, purpura, panno, subtemine, mensura,* zonder evenwel een dezer conjecturen in den tekst op te nemen. Ik vermoed dat ook hier weer, gelijk zoo dikwijls elders, een gedeelte van een woord is uitgevallen en dat V. schreef *angusti claui bene⟨ficio⟩.* Ik verwijs naar Digest. XLVII. 5. 42, waar het *ius annulorum* een *beneficium, een voorrecht* genoemd wordt. Evenzoo noemt Velleius, II. 20. 2, het door de Lex Julia toegekende burgerrecht een *beneficium: cum ita ciuitas Italiae data esset ut in octo tribus contribuerentur noui ciues, ne potentia eorum et multitudo ueterum ciuium dignitatem frangeret plusque possent recepti in beneficium, quam auctores beneficii.*

90. 1 *sepultis .... bellis ciuilibus coalescentibusque rei publicae membris et coram aliero quae tam longa bellorum series lacerauerat,*

Halm geeft voor *et coramaliero* de ongelukkige conjectuur van Bergk *et coaluere.* Even weinig bevredigend zijn de meer dan twintig andere voorslagen tot verbetering, door Kritz medegedeeld. Het is, dunkt mij, vrij duidelijk dat V.

geschreven heeft *et curanda fuere quae tam longa bellorum series lacerauerat.*

92. 2 *aberat in ordinandis Asiae Orientisque rebus Caesar, circumferens terrarum orbi praesentia sua pacis suae bona.*

Nic. Heinsius wil *in* schrappen, omdat, zooals hij terecht opmerkt, *abesse in aliqua re faciendu* geen Latijn is. Ik acht het raadzamer *in* te behouden en *aberat* te veranderen in *laborabat.* — Daarentegen heeft Ruhnkenius juist gezien, toen hij *sua* uit den tekst verwijderde. *Praesentia* is niet substantivum, maar adjectivum, behoorende bij *bona.*

95. 3 *censura Planci et Pauli.... neque ipsis honori neque rei publicae usui fuerat, cum alteri uis censoria, alteri uita deesset, Paulus uix posset implere censorem, Plancus timere deberet, nec quidquam obiicere posset adulescentibus aut obiicientes audire, quod non agnosceret senex.*

Bij de woorden *aut obiicientes audire* teekent Ruhnkenius aan *haec verba si omittas, apta et rotunda est sententia: sin retineas, impedita languescit.* Volkomen waar. Toch wensch ik den raad, dien hij vervolgens geeft, ze als een glossema te beschouwen en dus te schrappen, niet te volgen. Met welke bedoeling toch zou een glossator die woorden hebben neergeschreven? Ik ben eerder geneigd te gelooven dat de oorspronkelijke lezing was *nec quidquam obiicere posset adulescentibus aut ab iisdem de s⟨e⟩ audire, quod non agnosceret senex.*

99. 2 *cum Gaius Caesar sumpsisset iam uirilem togam, Lucius item maturus esset uiris, ne fulgor suus, orientium iuvenum obstaret initiis....* Tiberius Nero *commeatum ab socero atque eodem uitrico adquiescendi a continuatione laborum petiit.*

Halm geeft met de Bipontini i. pl. v. *uiris uiribus.* Ik vermoed dat Velleius schreef *maturus rebus.* Livius, XLII. 52. 2 *Macedonia progeniem ediderat, cuius magna pars matura militae esset;* Val. Flacc. Arg. I. 53 *necdum mea proles Imperio et belli rebus matura marique;* Tacit. Hist. II. 1.

Titus Vespasianus .... causam profectionis .... maturam petendis honoribus iuuentam ferebat. [1])

103. 3 *itaque quod post Lucii mortem adhuc Gaio uiuo facere uoluerat quae eo (eoque* of *eo quod* Cod Murb.; *atque* P) *uehementer repugnante Nerone erat inhibitus, post utriusque adulescentium obitum perseuerauit.*

De ware lezing zal wel zijn *et a quo .... erat inhibitus.* Catull. 91. 4 *aut posse ab turpi mentem inhibere probro.*

103. 4 *laetitiam illius diei consursumque ciuitatis et uota paene inserentium caelo manus spemque conceptam perpetuae securitatis aeternitatisque Romani imperii uix in illo iusto opere abunde persequi poterimus, nedum hic implere temptemus, (tentemus* P) *id unum dixisse quam ille omnibus fuerit.*

Halm lascht met Rhenanus achter *temptemus contenti* in. Beter heeft Burman den tekst geëmendeerd, door een punt te plaatsen achter *implere* en *tentemus* (P) te veranderen in ⟨*con*⟩*tenti* ⟨*si*⟩*mus.* Evenmin is Halm, dunkt mij, geslaagd in zijn poging om de volgende woorden te emendeeren, toen hij tusschen *omnibus* en *fuerit faustus* invoegde. *Faustus* moet, volgens Halm, slaan op *dies*, waarvan in het begin van den volzin sprake is: *laetitiam illius diei.* Maar het is blijkbaar zijn aandacht ontsnapt dat in den aanvang van c. 104, waar dezelfde dag bedoeld wordt, *dies* vrouwelijk wordt gebruikt: *adoptatus eadem die etiam M. Agrippa.* De zin wordt volkomen verstaanbaar, wanneer men leest *quam felix omnibus fuerit.* Vgl. II. 27. 6 *felicitatem diei, quo Samnitium Telesinique pulsus est exercitus, Sulla perpetua ludorum circensium honorauit memoria.*

104. 3 *hoc tempus me, functum ante tribunatu, castrorum Ti. Caesaris militem fecit.*

Ik meen te mogen betwijfelen of *castrorum alicuius miles*

---

[1]) 100. 3 moet i. pl. v. *magnitudinemque .... licentia* gelezen worden *magnitudineque .... licentiam* (Mnem. N. S. V. p. 51).

sum gangbaar Latijn is. Wel zegt men *castra alicuius sequi* (Nep. Att. 7; Ovid. Am. III. 8. 26; Lucan. X. 407) of *comitari* (Prop. II. 7. 15) in den zin van *onder iemand dienen*. Ik vermoed daarom dat V. geschreven heeft *me .... castrorum Ti. Caesaris* ⟨*co*⟩*mitem fecit*. Vgl. II. 59. 3 *C. Caesar .... C. Octauium .... militae .... comitem habuit;* 118. 2 *assiduus militae .... comes.* [1])

107. 1 *cum citeriorem ripam .... fluminis castris occupassemus et ulterior hostium iuuentute fulgeret, sub omnem motumque* (*motum* P) *nostrarum nauium protinus refugientium, unus e barbaris* enz.

Halm leest hier met Jacobs *sub omnem motum* ⟨*conatum*⟩*-que*. Het komt mij waarschijnlijker voor dat *omnem* een verminkte vorm is en dat er gestaan heeft *sub molimen motumque nostrarum nauium: onmiddelijk nadat onze schepen* (van den door ons bezetten oever) *afstaken en zich in beweging stelden* (naar den overkant). *Naues moliuntur a terra: de schepen steken van wal;* vgl. Liuius, XXVIII. 7. 7 en 36. 11; XXXVII. 11. 12.

107. 2 *unus e barbaris aetate senior .... petiit, liceret sibi sine periculo in eam, quam armis tenebamus, egredi ripam ac uidere Caesarem, data petenti facultas, tum adpulso lintre diu tacitus contemplatus Caesarem »nostra quidem," inquit »furit iuuentus, quae cum uestrum numen absentium colat, praesentium potius arma metuit, quam sequitur fidem."*

Alleszins juist is de opmerking van Madvig (Adv. Crit. II. p. 308): *qui potest hoc Germanus, e medio hostili exercitu profectus, dicere, suam iuuentutem Romanorum absentium numen colere?* Hij stelt voor te lezen òf *non colut,* òf wel *colere debeat*. Ik acht het waarschijnlijk dat V. ook hier een uitdrukking aan de dichterlijke taal heeft ontleend (zie aant. op II. 86. 2) en geschreven heeft *quae cum*

---

[1]) 106. 2. leze men *sub signis* i. pl. v. *cum signis* (Mnem. N. S. XI. p. 418).

uestrum numen absentium uiolat. Ouid. Fast. II. 505 *prohibe lugere Quirites, Nec uiolent lacrimis numina nostra suis;* ex Ponto I. 1. 51 *Vidi ego linigerae numen uiolasse fatentem Isidis.* Een conjunctivus wordt hier bij *cum, terwijl* niet vereischt. Sall. Cat. 20. 12 *cum tabulas, signa, toreumata emunt.... tamen diuitias uincere nequeunt.* Zie Draeger, Hist. Synt. § 497.

109. 1 Maroboduus *corpus suum custodia tum imperium perpetuis exercitiis paene ad Romanae disciplinae formam redactum brevi in eminens et nostro quoque imperio timendum perduxit fastigium.*

Madvig (t. a. p. p. 309) leest *corpus suum custodientium imperium* en geeft deze verklaring *corpus eorum, qui suum custodiebant imperium.* Maar *corpus* in de beteekenis van *legercorps* komt bij Velleius niet voor. Het is vrij duidelijk dat hier sprake is van de lijfwacht van Maroboduus. Een betere zin wordt verkregen, indien men leest *corpus suum custodientium* ⟨*agmen*⟩ *imperitum.*

109. 2 *gentibus hominibusque a nobis desciscentibus erat apud eum* (nl. bij Maroboduus) *perfugium totumque ex male dissimulato agebat aemulum.*

Halm heeft de door Madvig aanbevolen conjectuur van Acidalius ⟨*in*⟩ *totumque* opgenomen. Maar *in totum* wordt bij Velleius evenmin gevonden als *in alia* (zie aant. op. I. 18. 3). Ik stel voor te lezen ⟨*e*⟩*t utcumque ex male dissimulato agebat aemulum: zooveel hij maar kon gedroeg hij zich tamelijk onverholen als onze mededinger* nl. naar de opperheerschappij. Over *utcumque* in deze beteekenis zie Wex, Proleg. ad Tacit. Agric. p. 103. Eenigszins anders bij Vell. II. 67. 2 *adeo difficilis est hominibus utcumque conceptae spei mora.* — *Ex dissimulato* vindt men bij Seneca, Quaest. Nat. IV. praef. 5; evenzoo bij Vell. *ex longinquo, ex diuerso, ex solito, ex insperato.* — Wat *agere aemulum* betreft, vergelijke men II. 92. 2: *agere aemulum;* 114. 3 *medium agere;* 124. 2 *potius aequalem ciuem quam eminentem principem agere.*

109. 3 wordt van Maroboduus gezegd *tamquam in omnes semper uenturus ab omnibus timebatur.*

Venire in aliquem, in de (hier alleen mogelijke) beteekenis van *tegen iemand oprukken*, *iemand aanvallen*, is geen Latijn. Velleius schreef ongetwijfeld, *tamquam in omnes* ⟨*se*⟩ *semper uersurus.* Liuius, XXVI. 5. 4 *adueniens cum castellum Galatiam .... cepisset, in circumsedentes Capuam se uertit.*

110. 1 *Rumpit interdum moratur proposita hominum fortuna.*

Halm leest met Nic. Heinsius *rumpit interdum*, ⟨*interdum*⟩ *moratur.* Wel zoo waarschijnlijk acht ik het dat de oorspronkelijke lezing is *repente interdum moratur.*

110. 6 *occupata armis Macedonia, omnia et in omnibus locis igni ferroque uastata.*

Velleius zal wel geschreven hebben *occupata armis Macedonia omnis et in omnibus locis i. f. uastata.*

110. 5 *omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio.*

Ongerijmd schijnt de bewering van de hardnekkige verdedigers der ueterum membranarum fides, dat *animorum exercitatio* hier hetzelfde beteekent als *mentium exercitatio.* Immers het is niet wel aan te nemen dat V., na eerst te hebben gewaagd van den *litterarum usus*, waarmede de meeste Pannoniërs vertrouwd waren, er heeft bijgevoegd, dat zij gewoon waren hun geest te oefenen. Dit gevoelde Bothe, toen hij *animorum* veranderde in *armorum.* Doch het is even onwaarschijnlijk dat de *armorum exercitatio* als het ware in èèn adem genoemd is met den *litterarum usus.* Ik vermoed dat *animorum* eene verbastering is van *artificiorum* en dat daarenboven de volgorde der woorden verstoord is. Ik zou willen lezen *plerisque etiam litterarum usus familiaris erat et artificiorum exercitatio.* Vgl. Cicero, de Off. I. 42. 1; de finib. III. 2. 10; Caes. B. G. VI. 17. 2. Wat *artificium exercere* betreft zie Digest. XXXVIII. 1. 38.

111. 4 *quanto cum temperamento simul utilitatis res auctoritate imperatoris agi uidimus.*

Madvig verandert op het voetspoor van Ruhnkenius *utilitatis* in *ciuilitatis*. Met deze verandering kan ik mij niet vereenigen; *simul* toch duidt aan dat een nomen in den genetivus is uitgevallen. Velleius zal wel geschreven hebben *quanto cum temperamento simul* ⟨*dignitatis et*⟩ *utilitatis*; vgl. II. 127. *interestque rei publicae, quod usu necessarium est, dignitate eminere utilitatemque auctoritate muniri.*

112. 6 *iam igitur in dubiis rebus semet ipsae legiones adhortatae.... inuasere hostes.*

Velleius schreef natuurlijk *iam igitur* ⟨*ut*⟩ *in dubiis rebus.* Liuius XXVI. 5. 7 *Romani ut in re trepida.... inter sese copias partiti sunt;* 8. 2 *ut in re tam trepida senatu extemplo uocato* enz. — Vgl. Boot ad Cic. Ep. ad Att. XI. 22. 2. Edit. II. p. 502.

113. 2 *at imperator.... paucis diebus exercitum, qui uenerat, ad refouendas ex itinere eius uires moratus, cum eum maiorem, quam ut temperari posset, neque habilem gubernaculo cerneret, dimittere statuit.*

De woorden *paucis diebus* — *moratus* kunnen niets anders beteekenen, dan dat Tiberius het leger, dat bij hem gekomen was, een dag of wat bij zich hield, om zijn krachten *onmiddelijk* na den marsch te herstellen. Maar dan is *ex itinere* geheel overtollig, terwijl ook *eius* zonder schade zou kunnen gemist worden. Ik meende vroeger (Mnem. N. S. XI. p. 418), dat moest gelezen worden *ex itinere fessas uires*, maar *fessae uires* komt, indien ik mij niet vergis, het eerst voor bij Val. Flacc. II. 69: *Cereris tum munere fessas Restituunt uires.* Bovendien kon men dan verwachten *itinere fessas*, niet *ex itinere.* Vermoedelijk stond in den archetypus *ad refouendas ex tenu atas uires* (zie de aant. op II. 49. 2). Het is licht verklaarbaar dat *ex tenu atas* door den librarius voor *ex* ⟨*i*⟩*tinere eius* is aangezien. Over *extenuare* zie Drakenb. ad Liu. XXI. 62. 5.

114. 4 *ferocem illam tot milium iuuentutem .... prosternentem .. se uniuersam genibus imperatoris, Batonemque et Pinnetem, excelsissimos duces, captum alterum a se deditum iustis uoluminibus ordine narrabimus, ut spero.*

Rhenanus heeft deze plaats aldus geredigeerd: *captum alterum, ⟨alterum⟩ a se deditum.* Ruhnkenius oppert hiertegen de gegronde bedenking dat *a se* dan zinledig is en wil dit schrappen. Rhenanus is den verkeerden weg ingeslagen. Velleius schreef *captum alterum, a⟨lterum⟩ se dedentem.* Dio Cassius, LVI. 16 *ὁ Βάτων, Σκευᾶν τὸν υἱὸν πρὸς Τιβέριον πέμψας, παραδώσειν οἱ καὶ ἑαυτὸν καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ πάντας ὑπέσχετο.*

116. 2 *Vibius Postumus .... ornamenta meruit triumphalia, quem honorem ante paucos annos Passienus et Cossus, uiri quibusdam diuersis uirtutibus celebres, in Africa meruerant.*

Halm verandert *quibusdam* in *quamquam.* Ten onrechte. De fout schuilt in *diuersis.* Men stelle daarvoor de oorspronkelijke lezing *diuinis* in de plaats en schrijve, na omzetting, *diuinis quibusdam uirtutibus celebres.* Cic. Mil. 8. 21 *homo sapiens atque alta et diuina quadam mente praeditus;* Phil. III. 2. 3 *adulescens .... incredibili ac diuina quadam mente atque uirtute;* Cael. 17. 39 *hunc diuinis quibusdam bonis instructum atque ornatum puto;* Quint. X. 1. 81 *quis dubitet Platonem esse praecipuum .... eloquendi facultate diuina quadam et Homerica?* — II. 95. 2 is *diuersis* tot *diuisis* verbasterd.

116. 4 *A. Licinius Nerua Silianus, P. Silii filius, quem uirum ne qui intellexit quidem abunde miratus est ne* (*me* A) *nihil non* (niet in P) *optimo ciui* (*ciuis* A) *simplicissimo duci perisset praeferens, inmatura ⟨morte⟩ et fructu amplissimae principis amicitiae et consummatione euectae in altissimu : paternumque fastigium imaginis defectus esthorum uirorum mentioni si quis quaesisse me dicet locum, fatentem arguet.*

Boot (Mnem. N. S. V. p. 173) schrapt *ne* vóór *nihil,*

lascht tusschen *non* en *optimo quod* in en geeft voor *simplicissimo duci perisset: simile peritissimo duci par esset.* Ongetwijfeld is *par esset* de juiste lezing, doch overigens wijkt deze redactie in i. al te zeer af van A P. De juistheid der opmerking van Boot, dat *simplicissimo* corrupt is, omdat *simplicitas* in een legerhoofd een eigenschap van zeer twijfelachtige waarde is, zal wel door iemand betwist worden; ik zou daarom willen lezen *inclitissimo;* vgl. Colum. I. 4. 2 *dux inclitissimus M. Attilius Regulus.* Overigens wensch ik de plaats aldus te lezen ⟨*sa*⟩*ne nihil,* ⟨*quo*⟩ *non optimo civi, inclitissimo duci par esset praeferens.* — Vervolgens herstelt Boot de ware lezing *deiectus* i. pl. v. *defectus,* maar ik kan niet met hem medegaan, wanneer hij, met Aeidalius *locum* in *laudem* veranderende, aanbeveelt: *deiectus. Ex horum uirorum mentione si quis quaesisse me dicet laudem.* Boot toch heeft zich vergist door te beweren dat *mentione* in den Codex staat. Zoowel A als P hebben *mentioni* en uit Burers stilzwijgen mag men opmaken dat dit insgelijks de lezing was van den Murbacher Codex. De laatste zinsnede *horum — arguet* behoort niet gewijzigd te worden.

118. 1 *at illi .... in summa feritate uersutissimi .... nunc prouocantes alter alterum in iurgia, nunc agentes gratias quod ea Romana iustitia finiret feritasque sua nouitate incognitae disciplinae mitesceret et solita armis discerni iure terminarentur, in summam socordiam perduxere Quintilium.*

Ten einde de tautologie op te heffen, die in *nouitate incognitae* ligt, wil Ruhnkenius *suauitate incognitae d.* schrijven. Ik meen de voorkeur te moeten geven aan *seueritate.* 1)

121. 1 *Tiberius cum res Galliarum maximae molis accensaque plebe* (*accensasque plebis* P) *Viennensium dissensiones coërcitione magis quam poena mollisset .... iam pridem debitum .... egit triumphum.*

---

1) 120. 4 lezen men *aperuere* voor *peperere* (Mnem. N. S. V. p. 53).

In de uitgaven is de lezing van P opgenomen: *accensasque plebis V. dissensiones.* Uit A kan men opmaken dat V. geschreven heeft *accensamque plebem Viennensium* ⟨*in*⟩ *dissensiones.* Volgens Burer had ook de Cod. Murb. *accensaque.* Zie de aant. op II. 87. 1 [1]).

124. 1 *quid tunc homines timuerint, quae senatus trepidatio, quae populi confusio, quis urbis metus, in quam arto salutis exitiique fuerimus confinio, neque mihi tam festinanti exprimere uacat, neque cui uacat potest.*

Na *quid tunc homines timuerint* is *quis urbus metus* misplaatst. De oorspronkelijke lezing zal wel zijn *quis urbis* ⟨*ge*⟩*mitus.* Daardoor wordt tevens de gradatio hersteld. Vgl. II. 13. 2 *equites.... P. Rutilium.... maximo cum gemitu ciuitatis damnauerant* [2]).

125. 2 *processum etiam in arma ferrumque strictum est et paene in ultimam* (*ultimum* P) *gladiorum erupit impunitas.*

Halm leest met P *in ultimum.* Uit de lezing van A, die, volgens Burer, ook in den Cod. Murb. werd gevonden, blijkt, dunkt mij, voldoende dat V. geschreven heeft *paene in ultimam* ⟨*uim*⟩ *gladiorum erupit impunitas.* Zie de aant. op II. 47. 3.

125. 4 *Drusus.... prisca antiquaque seueritate usus ancipitia sibi maluit timere* (*tam re* P) *quam exemplo perniciosa.*

De overtalrijke pogingen, door Kritz medegedeeld, om deze plaats terecht te brengen kunnen hier onbesproken blijven. Geen van allen komen zij mij bevredigend voor. Ofschoon ik geenszins zou durven verzekeren de ware lezing gevonden te hebben, meen ik toch te mogen mededeelen wat ik niet onwaarschijnlijk acht. Misschien dan heeft er oorspronkelijk gestaan *ancipitia obire statuit tam re quam exemplo*

---

[1]) 123. 1 leze men *notas* voor *motus* (Mnem. N. S. XI. p. 419).

[2]) 124. 2, leze men voor *ciuitatis ciuilitatis* (Mnem. N. S. XI. p. 419).

perniciosa. Liuius I. 54. 4 *apud milites obire pericula et labores.* Vgl. Vell. II. 70. 1 *ipse Caesar .... obibat munia ducis.*

126. 1 *horum sedecim annorum opera quis, cum insera oculis animisque omnium, partibus eloquatur.*

In P is *insera*, dat, volgens Burer, insgelijks gelezen werd in den Cod. Murb., veranderd in *inserta sint* en Halm heeft dit in zijne editie opgenomen. Orelli meende dat in *insera* verscholen lag *inhaereant. Inhaerere oculis* toch vindt men ook bij Vell. I. 14. 1 en II. 36. 3. Ik acht het wel zoo waarschijnlijk dat *cum insera* eene verbastering is van *cum uniuersa.* Men kan dit opmaken uit het volgende *partibus;* vgl. II. 111. 4 *uires uniuersas elusimus,* ⟨*fudimus*⟩ *partibus;* 129. 1 *proposita quasi uniuersa principatus Ti. Caesaris* ⟨*forma*⟩ *singula recenseamus.* Ik zou dan *inhaereant* willen inlasschen tusschen *omnium* en *partibus.* I. pl. v. het ongewone *eloquatur* behoort m. i. geschreven te worden *exequatur. Exequi* beteekent, evenals *persequi* (zie aant. op II. 10. 1) *in bijzonderheden nagaan;* vgl. Liuius III. 5. 13 en XXVII. 27. 13; Phaedr. III. 10. 59; Curt. VII. 4; Tacit. Ann. III. 65. — Ik zou derhalve willen lezen *quis, cum uniuersa oculis animisque omnium* ⟨*inhaereant*⟩, *partibus exequatur.*

126. 2 *reuocata in forum fides, summota e foro seditio, ambitio campo, discordia curia, sepultaeque ac situ oppositae iustitia, aequitas, industria ciuitati redditae.*

Bij *seditio* teekent Ruhnkenius aan: *uidetur uox seditio in mendo cubare, praesertim cum seditio mox commemoretur: »compressa theatralis seditio".* Ik heb vroeger (Mnem. N. S. V. p. 53) trachten te betoogen dat de ware lezing is *saeuitia.* — Ten onrechte geven alle Editores de conjectuur van Burer *situ obsitae;* dit is geen Latijn. De lezing van AP en, volgens Burer, van Cod. Murb. *situ oppositae* is eene verbastering van *situ obsoletae.* Cic. pro Sest. 28. 60 *uirtus .... in tempestate saeua quieta est et lucet in tenebris et pulsa loco manet tamen atque haeret in patria splendetque per se semper neque alienis umquam sordibus obsolescit.* Acad. post. I. 3. 11 *haec inclusa habebam et, ne obsolescerent, renoua-*

bam, cum licebat, legendo. — Door lang als 't ware ongebruikt te liggen, waren justitia, aequitas, industria van hun glans beroofd.

126. 3 *diffusa in orientis occidentisque tractus et quidquid meridiano aut septentrione finitur, pax augusta per omnes terrarum orbis angulos a latrociniorum metu seruat immunes.*

Ruhnkenius merkt op dat men òf *per* behoort te schrappen, òf moet schrijven *per omnia* (d. i. *omnino*) *omnes t. o. angulos.* Ik acht het wel zoo waarschijnlijk dat de librarius vòòr *immunes homines* heeft over 't hoofd gezien [1]).

127. 2 *etenim magna negotia magnis adiutoribus egent neque — in parua paucitas ministeria defecit.*

Zonder reden hebben Vossius en Boeclerus de woorden *neque defecit* uit den tekst verwijderd. Madvigs conjectuur *atque impar capacitas ministeria deficit*, hoe scherpzinnig ook uitgedacht, komt mij te gezocht voor. Acidalius stelde voor *neque in paruo paruitas ministerio deficit.* Liever zou ik dan *paruitas* en *ministerio* omzetten: *neque in paruo ministerio paruitas deficit:* wanneer er sprake is van onbeduidende diensten, blijft de onbeduidendheid (m. a. w. onbeduidende lieden) niet in gebreke die te verrichten. — Wat *in* betreft vgl. II. 68. 3 *in incepto pari similis fortuna Milonis fuit.*

127. 2. *Ti. Caesar Seianum Aelium .... laboris ac fidei capacissimum, sufficiente etiam uigori animi compage corporis, singularem principalium onerum adiutorem .... habet.*

Vir capax fidei zal wel niet anders kunnen beteekenen dan *een man, die het in hem gestelde vertrouwen niet beschaamt*, m. a. w. *een man, dien men vertrouwen kan.* Maar dan zijn hier een actief (*laboris*) en een passief (*fidei*) begrip op zonderlinge wijze saamgekoppeld. Ik wensch daarom te lezen *laboris assidui capacissimum.*

128. 1 *in huius uirtutum aestimatione iam pridem iudicia*

---

[1]) 126. 4, leze men i. pl. v. *uindicat mitigat* (Mnem. N. S. V. p. 54). Evenzoo Herelius.

ciuitatis cum iudiciis principis certant; neque nouus hic mos senatus populique Romani est putandi, quod optimum sit, esse nobilissimum.

Indien ik mij niet vergis, is *id* achter *sit* uitgevallen.

129. 1 *sed proposita quasi uniuersa principatus Ti. Caesaris singula recenseamus.*

Om den zin verstaanbaar te maken, voegen de uitgevers, op gezach van Rhenanus, tusschen *Caesaris* en *singula forma* in. Het komt mij wel zoo waarschijnlijk voor dat Velleius geschreven heeft *proposita facie uniuersa.* Vgl. Sall. Jug. 51. 1 en aldaar de aant. van Fabri.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den FEBRUARI 1887.

Tegenwoordig de heeren: NABER, ondervoorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., BEETS, KUENEN, HARTING, SIX, BUYS, VAN HERWERDEN, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, PLEYTE, POLS, TIELE, MATTHES, VERDAM, N. G. PIERSON, DE LOUTER, CORNELISSEN, MULLER, MOLTZER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON en BOOT, secretaris.

De voorzitter en de heer Borret zijn afwezig met kennisgeving.

Bij de aanbieding van een boekgeschenk van den heer Albini te Bologna, getiteld: Il Modesti e la Veneziade. Studi e versioni di Giuseppe Albini, Imola 1886, spreekt de secretaris over dien te weinig bekenden dichter, die van 1471 tot 1557 geleefd heeft, en over zijn episch gedicht de Venetias, dat in 1521 te Rimini is uitgegeven. De heer Albini heeft de beste stukken van dat wijdloopig gedicht uitgekozen en den oorspronkelijken tekst met zijne vertaling in *versi sciolti* doen drukken.

Daarop las de heer de Louter eene uitvoerige bijdrage over het begrip van souvereiniteit. Hij toonde aan dat het woord door de beste schrijvers over staatsrecht, b. v. door Bluntschli in meer dan eene beteekenis gebruikt is en dat er verwarring heerscht tusschen de begrippen van staatsgezag en souvereiniteit. Daarom acht hij het noodig eene nauwkeurige bepaling van het woord te zoeken. Te dien einde treedt hij, na iets over den oorsprong van het woord gezegd te hebben, in een geschiedkundig onderzoek, waaruit blijkt dat evenmin door de schrijvers over staatswetenschap als in de constitutiën aan souvereiniteit eene vaste beteekenis gehecht wordt. Dit voert tot een kritisch onderzoek naar de kenmerken van staatsgezag, statensamenhang en souvereiniteit, welke op de onderscheidene staatsvormen van vroegere dagen en van den tegenwoordigen tijd worden toegepast. De spreker komt tot deze slotsom, dat er geen onafscheidelijk verband tusschen staat en souvereiniteit bestaat, weshalve het wenschelijk is zich in het staatsrecht van dit dubbelzinnig woord te onthouden.

Deze bijdrage, die voor de Verslagen en Mededeelingen wordt afgestaan, vindt geene bestrijding. Alleen brengt de heer Buys iets in het midden tot verklaring en verdediging van het door Laband gebezigde leelijke woord *Competenz-competenz*, waarin een juist denkbeeld ligt opgesloten, en spreekt de heer Verdam zijne meening uit dat souvereiniteit niet van *supremitas*, maar van het nog meer barbaarsche *soveranitas* is afgeleid.

Bij de rondvraag worden door den secretaris namens den heer Kuenen, die verplicht was de vergadering vroeger te verlaten, aangeboden een exemplaar van het eerste deel, tweede stuk der omgewerkte tweede uitgave van diens Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Oude Verbonds, en namens den heer Dirks drie penningkundige bijdragen, door den heer Fockema Andreae de dissertatie van den heer J. Wes-

sels Boer, Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling der eigendomsoverdracht van onroerend goed in Nederland, Assen 1887.

Daarop wordt de vergadering door den waarnemenden voorzitter gesloten.

HET BEGRIP VAN SOUVEREINITEIT.

BIJDRAGE VAN

J. DE LOUTER.

De taal der wetenschap is niet die van het dagelijksch leven. Meermalen gebruikt zij woorden, die van vreemden soms zelfs verdachten oorsprong, langzamerhand eene eigenaardige beteekenis bekomen, welke uit hunne etymologie niet of nauwelijks kan worden verklaard. Toch zal men daarmede in de eerste plaats dienen te rade te gaan, wil men het gebruik dier woorden verklaren en het misbruik bestrijden, dat daarvan dikwijls in steeds wijderen kring wordt gemaakt. Want het moge onvermijdelijk heeten, sommige algemeene begrippen, welke in de wetenschap eene belangrijke plaats innemen, met technische termen aan te duiden, niet te ontkennen is het daaraan verbonden gevaar voor verwarring — eerst van woorden, weldra van begrippen zelve. Een merkwaardig voorbeeld hiervan levert het woord *Souvereiniteit*, veelal gebruikt om in de staatswetenschap een der meest fundamenteele begrippen uit te drukken en aldaar min of meer de rol van hoeksteen te vervullen. De onderscheidene beteekenissen, ook door de beste schrijvers over publiek recht aan dit woord gehecht, getuigen, hoezeer de vreemde klank den oorspronkelijken zin deed verloren gaan en langzamerhand eene begripsverwarring veroorzaakte, welke het schier onmogelijk maakt, de samengestelde verschijnselen op het gebied der statenvorming behoorlijk te ontleden en voldoende te verklaren. Het zij mij vergund,

ten bewijze hiervan op een der beroemdste en vruchtbaarste Duitsche schrijvers van den laatsten tijd te wijzen en na te gaan, welken zin een Bluntschli, uitmuntend ook door eenvoud en klaarheid van stijl, in zijne talrijke werken aan het woord Souvereiniteit hecht [1]).

In den regel geeft hij den naam Souvereiniteit aan het gezag, dat den Staat als zoodanig kenmerkt en van alle ondergeschikte machthebbenden onderscheidt. In dezen zin omschrijft hij Souvereiniteit als machtvolkomenheid, en noemt haar een centraal begrip, één en ondeelbaar gelijk eigendom, niet door optelling te verkrijgen, maar slechts te ontleden, inz. in de twee elementen van oppermacht en luister, de Romeinsche majestas. Hij betreurt het gemis van een juist æquivalent in de Germaansche talen en weet geen betere overzetting dan de tweeledige uitdrukking *Staatsgewalt und Staatshoheit* [2]). Waar hij elders betoogt, dat dit oppergezag niet aan het volk of aan de natie, doch uitsluitend aan de staatsgemeenschap zelve toekomt, spreekt hij in denzelfden zin van *Staatssouvereiniteit* tegen over de valsche leer der volks- of nationale souvereiniteit [3]).

In de tweede plaats kent hij intusschen Souvereiniteit toe aan den vorst in de monarchie, die hij als eene tweede macht van de Souvereiniteit van den Staat onderscheidt, zoodat uit beide afzonderlijke reeksen van gevolgen voortvloeien [4]). De eene rust, terwijl de andere werkzaam is; de eene openbaart zich in de wet, de andere in de regeering, enz [5]). Wel doet deze voorstelling vermoeden, dat de schrijver de Souvereiniteit van den vorst niet als eene tweede, doch slechts als afgeleid of overgedragen heeft beschouwd; maar dit vermoeden vindt geene bevestiging,

---

[1]) Verg. inz. Staatswörterbuch v. Bluntschli en Brater IX. 559 vg.; Allgemeine Staatslehre I: 563 vg.; Völkerrecht als Rechtsbuch o. a. art. 64 vg.

[2]) Allg. Staatsl. I: 563.

[3]) Allg. Staatsl. I: 570.

[4]) Staatsw. IX: 557.

[5]) Allg. Staatsl. I: 574.

wanneer men daarvan in de republiek, waar deze overdracht natuurlijk eveneens plaats heeft, geenerlei gewag vindt gemaakt [1]) en daarentegen de Souvereiniteit wel ziet toegekend aan onttroonde vorsten, die zich op deze overdracht stellig niet kunnen beroepen [2]). Het is schier overbodig op te merken, welke bedenkelijke gevolgen moeten voortvloeien uit eene leer, die aan den monarch een tweede zelfstandig gezag toekent, onafhankelijk van dat van den Staat en desniettemin rijk in gevolgen.

Eindelijk gebruikt hij het woord Souvereiniteit veelal in den zin van onafhankelijkheid, inzonderheid toegepast op de internationale betrekkingen der staten. Alsdan beteekent het eene staatseigenschap, die wel geene volstrekte ongebondenheid aan zedelijke plichten of aan rechten van anderen, maar toch de afwezigheid van elke eigenlijke ondergeschiktheid aan bijzondere staten aanduidt [3]). Doch ook dit eenvoudig begrip wordt wederom zoo weinig doorgrond en gehandhaafd, dat hij de noodwendige eenheid en ondeelbaarheid der negatie uit het oog verliest en onbeschroomd van relatieve souvereiniteit, van dubbel- en half-souvereiniteit, ja zelfs van vasallensouvereiniteit spreekt [4]). Voorwaar een treffend bewijs van onvastheid van terminologie, ja van verwarring van begrip, en, als onvermijdelijk gevolg, van onduidelijkheid en tegenstrijdigheid van voorstelling.

Het zou onbillijk zijn, deze fout uitsluitend aan Bluntschli ten laste te leggen, en ongetwijfeld meer ruimte dan moeite eischen, om duidelijk aan te toonen, dat verreweg de meeste schrijvers over staats- en volkenrecht in het souvereiniteitsbegrip een steen des aanstoots hebben gevonden, waarvan sommigen een schier argeloos gebruik maakten zonder zich te bekommeren om de tallooze vragen, die wel moesten oprijzen; anderen diepzinnige bepalingen construeerden, die niemand bevredigden, omdat zij aan eene vooropstaande dwaling haar

---

[1]) Allg. Staatsl. I: 583.

[2]) Völkerrecht: art. 27, 443 nt. 1.

[3]) Völkerrecht: art. 65, 66.

[4]) Volkerrecht: art. 70, 77, 78.

oorsprong ontleenden [1]). De diepere studie der veelsoortige vereenigingen van staten, die, ofschoon geenszins onbekend in vroegeren tijd, toch door de merkwaardige gedaantewisselingen, die zij ondergingen, of de geweldige schokken, die zij teweegbrachten, eerst in onze eeuw in Europa en Amerika de algemeene aandacht trokken, heeft geleid tot een vernieuwd onderzoek naar de kenmerken van den Staat en het karakter der internationale rechtsbetrekkingen. Hieraan dankt de nieuwere staatswetenschap vele uitstekende geschriften, inz. van Duitsche en Amerikaansche schrijvers. Zijn de resultaten niettemin verre van eenstemmig en bevredigend, zoo schijnt dit voor een groot deel te wijten aan de noodlottige verwarring tusschen de begrippen van Staatsgezag en Souvereiniteit, die, oorspronkelijk gescheiden, te kwader uur zijn vermengd geworden. Deze vermenging heeft vele en groote moeilijkheden doen ontstaan; zij dreigt juist daar de grenzen tusschen staats- en volkenrecht uit te wisschen, waar slechts eene nauwkeurige onderscheiding in staat is, eene bevredigende ontleding van de ingewikkelde verschijnselen der werkelijkheid te bewerkstelligen. Het schijnt daarom geene onvruchtbare inspanning, eene poging te wagen tot nauwkeurige begripsbepaling en de toepassing daarvan op de belangrijkste staatkundige scheppingen te beproeven.

I. A. Raadplegen wij in de eerste plaats de onderscheidene beteekenissen, die in den loop der tijden aan het woord Souvereiniteit zijn toegekend, zoo blijkt alras, dat het oorspronkelijk eene Fransche vertaling is van het middeneeuwschlatijnsch superanitas of het daarmede gelijkstaand summa potestas, en in de Middeneeuwen overeenkomstig de etymologie van het woord gebezigd werd, om elk gezag aan te duiden, dat in vergelijking van andere gelijksoortige, en dus ook in beperkten kring, het hoogste in rang was [2]). In dien zin sprak men zelfs nog in de 18de eeuw van souvereine

---

[1]) Verg. Dr. Jellinek: Die Lehre von den Staatenverbindungen, Wien 1882; p. 17 vg.

[2]) Verg. Du Cange: Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Ed. Henschel, in voce.

rechtbanken en overheden, ambtenaren en colleges. Terecht schrijft daarom Maur. Block in zijn Dictionnaire général de la politique II: 944: Souverain signifie qui est au dessus; d. w. z. ieder, die, onverschillig in welken kring, op den hoogsten trap staat. Men ziet het, Souvereiniteit is een zuiver *relatief* begrip, waarvan de eigenlijke inhoud geheel afhangt van den aard der betrekkingen, waarop het wordt toegepast.

Waar nu dit woord op de machthebbenden in den Staat werd toegepast, moest het weldra meer bijzonder aan den opperleenheer of den monarch worden toegekend; in Engelsche staatsstukken vinden wij regelmatig de uitdrukking Our Sovereign Lord the King [1]). Waar het daarentegen van staten zelve werd gebruikt, kon het slechts gezonden zin hebben ten opzichte van dien staat, welke in vergelijking van alle andere de hoogste in rang was. Inderdaad werd aanvankelijk de Souvereiniteit slechts toegekend aan het Heilige Roomsche Rijk en zijnen Vorst, den Duitschen Keizer, als hoofd der gansche Christenheid. Alleen de Pausen durfden haar betwisten in den eeuwenlangen strijd om de oppermacht tusschen Kerk en Staat, en wisten haar in werkelijkheid geruimen tijd te handhaven. Van de wereldlijke vorsten verzetten zich het eerst de Fransche koningen tegen het overwicht van Keizer en Paus, en om hunne volstrekte onafhankelijkheid van beiden te kennen te te geven, schreven zij zich zelven Souvereiniteit toe. Zoo was het oorspronkelijk relatief begrip gewijzigd en nam het woord eene *negatieve* beteekenis aan, die alleen bij staten kon te pas komen en op hunne internationale betrekkingen, d. w. z. op het volkenrecht, van toepassing was.

Eene gansch andere beteekenis kreeg het woord Souverein onder den invloed van een beroemd Fransch schrijver uit de 16de eeuw, Jean Bodin. In zijne Six livres de la Republique verklaart hij terstond de Souvereiniteit of puissance souveraine tot een der kenmerken van het staatsbegrip, en omschrijft hij haar verder als eene puissance

---

[1]) Zie o. a. Petition of Right I.

absolue et perpétuelle [1]). Hierin lag eene tweeledige kiem van dwaling en strijd. Vooreerst moest de vraag ontstaan, of een staat, die op geene volstrekte onafhankelijkheid kon bogen, voortaan den naam van Staat niet meer verdiende. In de tweede plaats gaf zijne omschrijving der Souvereiniteit aanleiding tot de leer, dat het staatsgezag, volstrekt onbepaald in omvang en duur, door geen in- of uitwendige banden kon worden beteugeld en alleen aan zedelijk-godsdienstige wetten gehoorzaamheid schuldig was. Hoogst gevaarlijk moest deze leer vooral worden, waar, zooals in de monarchie door Bodin geleerd, gezag van Staat en Vorst volkomen ineenvloeien en derhalve de onbeperkte macht aan den eersten toegekend, in werkelijkheid aan den laatsten ten deel valt. Deze zijde van het vraagstuk valt intusschen geheel buiten mijne grenzen. Men weet, welk een geduchte strijd in theorie en practijk gevoerd is, zoowel over den omvang als over de uitoefening van het staatsgezag, en hoe schier alle staatsrechtelijke vraagstukken zich om een of ander dezer beide punten groepeeren. Mijn doel is de aandacht alleen op de eerste stelling te vestigen, waardoor Souvereiniteit en Staatsgezag als woorden van ééne beteekenis worden beschouwd en de strijd over de vraag, aan wien het staatsgezag in zijn diepsten grond toekomt, met de leer van de Souvereiniteit der staten wordt vermengd en verward. Bodin zelf heeft zich met deze gevolgen zijner leer weinig ingelaten; ja zijne bepaling der Souvereiniteit als absolute macht belet hem niet, om toch van absolute souvereiniteit te spreken, en graden van souvereiniteit te onderscheiden [2]). Doch het denkbeeld, dat Souvereiniteit niet slechts een negatieve eigenschap van de meeste en belangrijkste staten, maar het positief en eigenaardig kenmerk van elken staat is, bleef sedert Bodin eene geliefkoosde stelling der Fransche wetenschap. De bedenkelijke zijde dezer leer moest terstond

---

[1]) Bodin t. a. p. L I. c. 1 in. j. c. 8 in.

[2]) t. a. p. L 1. c. 9 en 10.

blijken, toen zij werd overgebracht op staten, waar de leenmonarchie niet, zooals in Frankrijk, voor een krachtigen eenheidstaat had plaats gemaakt, doch in omgekeerde richting tot uiteenspatting neigde. Reeds het Fransche ontwerp van den Westfaalschen vrede, »que tous les princes et états seront maintenus dans tous les autres droits de souveraineté, qui leur appartiennent," moest, hoezeer in den Latijnschen tekst van art. VIII. Instr. Pacis Westphal. pars prior niet overgenomen, eene vruchtbare bron van verwarring worden, die Frankrijk, tuk op de verzwakking en versnippering van zijn machtigen buurman, tot vreugde — Duitschland, dat de Souvereiniteit zijner vorsten onmogelijk met de eenheid des rijks kon vereenigen, tot onberekenbaar onheil moest strekken. Te vergeefs had reeds Hugo de Groot onderscheid gemaakt tusschen het staatsgezag, door hem potestas civilis of *πολιτική* genoemd, als de facultas moralis civitatem gubernandi, en de Souvereiniteit, summa potestas of summum imperium, als zuiver negatief begrip van een gezag, cujus »actus alterius juri non subsunt" [1]). Te vergeefs had inzonderheid Leibnitz het staatsgezag, bij hem superioritas of Landeshoheit, duidelijk en scherp onderscheiden van de Souvereiniteit of suprematus, door aan het laatste, behalve het oppergezag over eigen onderdanen, ook de bevoegdheid tot het voeren van oorlog en het onderhouden van internationale rechtsbetrekkingen te verbinden [2]). Ondanks dit alles had sedert 1648 ook in Duitschland de opvatting meer en meer veld gewonnen, alsof Souvereiniteit slechts een andere naam was voor het gezag, dat aan den Staat als zoodanig toekomt. Dientengevolge heerscht tot op den huidigen dag, zoowel in de taal van het geschreven staats- en volkenrecht, als in die der rechtswetenschap, eene onzekerheid en verwarring, waarvan ik reeds boven een voorbeeld gaf en thans nog eenige bewijzen aan het stellig staatsrecht zal ontleenen.

---

[1]) Grotius: De Jure belli ac pacis L 1. c. III § 6 sqq.

[2]) Caesarinus Furstenerius: Tractatus de jure suprematus ac legationum principum Germaniae in de Opera Omnia ed. 1768, tom. IV pars III. Inz. p. 332 vg.

B. Gaan wij de voornaamste constitutien van Europa en Amerika na, zoo blijkt terstond, dat vele het dubbelzinnig woord Souvereiniteit vermijden, zonder daardoor iets van hare waarde te verliezen. Andere daarentegen bezigen het woord in verschillende beteekenis.

Vooreerst beteekent Souvereiniteit in sommige republikeinsche staatsregelingen het staatsgezag in abstracto, m. a. w. het theoretisch recht op het gezag, dat ongetwijfeld aan het staatsbegrip is verbonden. Menige republiek heeft gemeend dit recht in haar grondwet uitdrukkelijk aan het volk te moeten toekennen. In dezen zin wordt namelijk in de constitutiën van Bern (art. 2 Const. 31 Juli 1846), Genève (art. 1 Const. 24 Mei 1847) en Appenzell (art. 1 Const. 15 Oct. 1876) gezegd, dat de souvereiniteit of souvereine macht berust bij het gansche volk, la totalité du peuple, en direct of wel indirect bij wijze van delegatie wordt uitgeoefend. Hetzelfde leest men in de constitutie van Mexico (art. 39 Const. 12 Febr. 1857), terwijl in die van België van 1831 (art. 25), en op haar voetspoor in de Grieksche van 1864 (art. 21) en de Braziliaansche van 1865 (art. 12) wel volkomen dezelfde leer wordt gepredikt, dat alle macht uit het volk voortvloeit of door het volk gedelegeerd wordt, maar zonder dat daarbij het woord souvereiniteit voorkomt.

Meer algemeen — en ik mag er bijvoegen meer overeenkomstig den aard eener staatsregeling — wordt het woord Souverein in vele monarchale staatsregelingen gebezigd, om den vorst aan te duiden, wien de uitoefening van het hoogste gezag in den staat is opgedragen. Daarbij is doorgaans geen spraak van een oorspronkelijk of abstract recht; evenmin zegt de uitdrukking iets omtrent aard of grenzen zijner bevoegdheid; het is een bloote naam of titel, die den omvang zijner macht volkomen onzeker laat en zoowel een schier onbepaald als een eng omschreven gezag kan aanduiden. Juist daar ontmoeten wij den term Souverein, waar het meer dan elders gelukt was, om de vorstelijke macht binnen wettelijke grenzen terug te dringen; de Engelsche Bill of Rights bijv. verklaart openlijk in art. VII, »that their said

Majesties (William and Mary) did become, were, are and of right ought to be, by the laws of this realm, our *sovereign* liege Lord and Lady, King and Queen of England, France and Ireland and the dominions thereunto belonging." Eene dergelijke terminologie vindt men in Dareste's Fransche vertaling der Hongaarsche constitutie, waar de woorden souverein en souvereiniteit herhaaldelijk op den constitutioneelen koning van Hongarije worden toegepast [1]). Evenwel schijnt het woord souverein in het Hongaarsch niet te zijn doorgedrongen en kan dus deze staatsregeling evenmin als de Russische Svod (art. 1 en 2), waar het woord *gosudar* door souverein vertaald wordt, veel licht verspreiden. Daarentegen kwam het woord Souvereine Vorst en Souvereiniteit regelmatig voor in de Nederlandsche Grondwet van 1814 (art. 1, 3, 4) en treft men de uitdrukking nog aan in de nieuwe constitutie van Luxemburg, die de uitoefening der souvereine macht aan den Koning-Groothertog opdraagt (art. 5, 32 Const. 17 Oct. 1868). Ter loops komt het woord slechts voor in de constituties van Pruissen (art. 55 Const. 31 Jan. 1850) en Denemarken (art. 4 Const. 5 Juni 1849), waar aan den Koning verboden wordt zonder toestemming der volksvertegenwoordiging souverein te zijn van een anderen staat. Blijkbaar heeft het woord hier geen anderen zin dan kroondrager, zonder iets hoegenaamd te bepalen omtrent den aard der daaraan verbonden macht. Dareste aarzelt zelfs niet om het Rumeensche woord *domnu* in art. 32 vg. der constitutie van 30 Juni 1866, den titel van den vorst van Rumenië, voordat de wet van 26 Mei 1881 hem den koningstitel verleende, door het woord souverein te vertalen, ofschoon de Rumeensche constitutie, evenals de Belgische, uitdrukkelijk de zoog. volkssouvereiniteit als haar basis huldigt (art. 31). Het is mitsdien niet twijfelachtig, dat het woord souverein in al deze staatswetten een bloote titel is, die noch staats- noch volkenrechtelijk eenigen rechtsgrond aanduidt of eenige rechtsgevolgen omvat.

---

[1]) Art. 2, 5, 7, 8 der Wet XII van 1867.

Eindelijk bezigen sommige constitutiën het woord Souvereiniteit niet om het staatsgezag, hetzij jure of facto, aan te duiden, doch het staatskarakter zelf; m. a. w. om daar, waar door den eigenaardigen vorm van eene statengroep twijfel aan het staatskarakter der leden zou kunnen ontstaan, dezen twijfel door eene uitdrukkelijke wetsbepaling op te heffen. In dien zin verklaart de Beiersche constitutie van 26 Mei 1818, in overeenstemming met de Duitsche Bondsacte (art. 1, 2) en de Weener Slotacte (art. 1), dat het koningrijk Beieren een souvereine monarchale staat is en dat de koning alle rechten dier souvereine macht in zich vereenigt [1]). Het laatste bepaalt ook de Wurtembergsche staatsregeling van 25 Sept. 1819 art. 4. Merkwaardiger nog is de opzettelijke en uitdrukkelijke verklaring der Zwitsersche Bondsconstitutie van 29 Mei 1874, dat de 22 kantons souverein zijn, voorzoover die souvereiniteit niet door de constitutie zelve beperkt is, en dat deze aldus beperkte souvereiniteit door den Bond wordt gewaarborgd [2]). Hier is blijkbaar het oog niet meer gevestigd op de machtsuitoefening binnen de grenzen van den staat, doch inzonderheid op de rechtsbetrekkingen, waarin de kantons jegens elkander verkeeren.

Het is m. i. voor geen redelijken twijfel vatbaar, of het gebruik van het vreemde woord verdient in al de genoemde constitutiën eer af- dan goedkeuring. In de eerste beteekenis dient het om eene theorie te verkondigen, die — daargelaten hare juistheid — in eene staatswet niet thuis behoort, doordien zij op zichzelve nooit eenig practisch rechtsgevolg hebben kan, doch veeleer gevaar voor verwarring tusschen doctrine en stellig recht doet ontstaan. Het gebruik van het woord souverein als titel zou onschadelijk mogen heeten, indien het geen aanleiding gaf tot misverstand omtrent den aard en de grenzen der vorstelijke macht. De toekenning der souvereiniteit eindelijk aan de leden eener

---

[1]) Beiersche Const. tit. I art. 1; tit. II art. 1.

[2]) Zwits. Const. art. 1, 3, 5.

bijzondere statengroep kan bij de onzekere beteekenis van het woord slechts begripsverwarring bevorderen en het recht verstand der toch reeds zoo ingewikkelde verhoudingen in hooge mate bemoeilijken.

C. Om aan te toonen, dat Staatsgezag en Souvereiniteit twee wel te onderscheiden begrippen zijn, welke ondanks hunne verwantschap tot twee verschillende groepen van denkbeelden behooren, is het noodig achtereenvolgens bij elk daarvan afzonderlijk stil te staan.

Wat dan in de eerste plaats kenmerkt het Staatsgezag; m. a. w. waardoor onderscheidt zich het gezag van den Staat van elk ander gezag? Slechts indien het gelukt, op de laatste vraag een bevredigend antwoord te vinden, kan de aard van het gezag een maatstaf leveren, om den Staat overal te herkennen en van andere oogenschijnlijk verwante verschijnselen op het gebied van het publiek recht te onderscheiden. Dit is bovenal noodig, omdat geen andere eigenschap van den Staat aan dezen uitsluitend toekomt. Ziet men toch in de eerste plaats in den Staat eene vereeniging van menschen, zoo kan noch het begrensd grondgebied, waartoe deze hare werkzaamheid bepaalt, noch de uitwendige eenheid, die zij vertoont, noch de inwendige organisatie, die zich bij hooger ontwikkeling ontplooit, noch eindelijk aard of omvang van het zoogenaamd staatsdoel — hoezeer van onmiskenbaar gewicht — een uitsluitend kenmerk van den Staat heeten, waardoor hij zich van alle andere verschijnselen des maatschappelijken levens onderscheidt. Zonder van zooveel andere nationale en internationale vereenigingen te gewagen, die de maatschappij in steeds grooter overvloed en verscheidenheid te voorschijn roept, herinner ik inzonderheid aan de provinciën of gewesten. Alleen door aard en omvang van het gezag, dat haar veelal toekomt, onderscheiden zij zich van den Staat, waartoe zij behooren. Staatsgezag toch is alleen dat gezag, dat binnen de grenzen van een bepaald gebied (reëel), en tegenover de personen tot een bepaald verband behoorende (personeel), als het hoogste, d. i. *het eenige in laatste instantie beslissende optreedt en mitsdien ander gezag uitsluit of beheerscht.* Het handhaaft alzoo

tevens de staatseenheid, vertegenwoordigt de staatspersoonlijkheid, bezielt het staatsorganisme. Daarentegen belet het geenszins decentralisatie. Wat toch zou het staatsgezag verhinderen ex plenitudine potestatis een deel zijner taak, m. a. w. der uitoefening van zijn recht, op te dragen aan ondergeschikten, hetzij deze door hem benoemde ambtenaren, hetzij door hem erkende of ingestelde organen van zelf bestuur zijn? Wat zou beletten, aan deze laatsten alleen de *uitvoering* van den reeds uitgedrukten algemeenen staatswil op te dragen — de bron van het Engelsch selfgovernment — of zelfs de *vorming* èn uitvoering van den bijzonderen staatswil binnen bepaalde grenzen over te laten — de rechtsgrond der Nederlandsche autonomie? Altijd blijven de genoemde ambtenaren en colleges organen van het staatsgezag, die daaraan hun rechtsgrond en bevoegdheid ontleenen en nooit een eigen zelfstandig gezag vormen. Altijd is de staatsburger slechts binnen zekere grenzen aan dit gedelegeerd gezag onderworpen en erkent hij daarin slechts een ondergeschikt geen oppergezag, waaraan ingeval van twijfel steeds uitsluitend de eindbeslissing toekomt.

Evenzeer is het mogelijk, dat een deel der staatswerkzaamheid wordt uitgeoefend door gezaghebbenden, welke niet rechtstreeks als de bovengenoemden hun oorsprong aan den wil van het staatsgezag te danken hebben, doch ondanks hun vreemden oorsprong binnen het gebied van den Staat bepaalde staatsfunctiën vervullen. Men denke aan de grenspolitie, de consulaire rechtsmacht, de t. o. aldus genoemde staatsservituten of zooveel andere verplichtingen, als uit de talrijke internationale tractaten van den laatsten tijd voortvloeien. In dergelijke gevallen treffen wij eene soort zaakwaarneming aan, waarbij de eene staat of zijn organen aan den wil des anderen bevoegdheden ontleenen, die zij somtijds binnen het gebied van den laatsten in diens naam of althans krachtens diens vergunning uitoefenen. Dat deze zaakwaarneming ver kan gaan en tusschen het recht en zijne uitoefening eene groote kloof kan delven, toont o. a. het merkwaardig voorbeeld van Bosnië en Herzegowina, die, ofschoon provinciën van het Turksche Rijk, desniettemin

onder de volledige en uitsluitende administratie van Oostenrijk-Hongarije staan [1]). Toch is ook deze gezagsuitoefening, hoezeer uitermate bedenkelijk uit staatkundig oogpunt, geenszins in strijd met het karakter van het staatsgezag, omdat ook hier de wil van dit gezag haar rechtsgrond vormt en slechts door beginselen van internationaal recht is gebonden. Zoolang dit laatste het geval is, blijft het staatsgezag, ofschoon practisch ontzenuwd, rechtens ongedeerd, en is het kenmerk van den Staat dus ongetwijfeld aanwezig. Elk gezag, dat zich binnen zijn rechtsgebied openbaart, vloeit direct of indirect uit den wil van den Staat voort; m. a. w. elk ander gezag wordt door hem uitgesloten of beheerscht [2]).

Zijn deze beschouwingen juist, dan valt het niet moeilijk te beoordeelen, wanneer een politiek lichaam het karakter van Staat bezit en derhalve den naam van Staat verdient, m. a. w. wanneer een staat ontstaat of verdwijnt, of wel — in de taal der organische theorie — geboren wordt of sterft. Zoodra het orgaan van het aan dit lichaam toekomend gezag binnen zijn rechtsgebied inderdaad het hoogst gezag vertegenwoordigt en elke gezagsuitoefening beheerscht, zoodat de wil van dit orgaan op den hoogsten graad van staatkundige gehoorzaamheid der ingezetenen recht heeft en voor hen in laatste instantie beslissend is, is er een staat geboren, onverschillig op welke wijze en door welken invloed hij in het leven trad. Zoodra daarentegen binnen het rechtsgebied van zoodanigen staat een ander gezag, niet door het oppergezag in den staat zelven ingesteld of gemachtigd, tegenover de ingezetenen met dwingende macht optreedt, zonder in het hoogste ressort aan den wil van dit oppergezag

---

[1]) Ongeveer hetzelfde geschiedt op Cyprus door Engeland.

[2]) Het is schier onnoodig te herinneren, dat de vraag, aan welk orgaan het staatsgezag is opgedragen, hier niets ter zake doet. De gemelde beschouwingen zijn volkomen dezelfde bij monarchale en republikeinsche regeeringsvormen en het dient alleen tot vereenvoudiging, wanneer daaraan voortaan niet telkens wordt herinnerd en slechts van de monarchie melding gemaakt.

te zijn onderworpen, houdt dit politiek lichaam op Staat te zijn en. daalt het af tot den rang van provincie of eenig ander onderdeel. Het politiek gezag mist toch niet slechts zijne eenheid, maar is ook niet meer het hoogst en heeft mitsdien zijn karakter van staatsgezag verloren; m. a. w. de Staat is ten onder gegaan.

Bij de voorafgaande beschouwingen vormt de Staat een zelfstandig schier geisoleerd geheel. Geenszins behoeft men daarbij uitsluitend aan den typischen of zoog. eenheidstaat te denken, ook bij de meest samengestelde inrichting belet niets den Staat te beschouwen, geheel afgescheiden van zijne betrekking tot andere staten. Welke toch de verhouding ook zijn moge tusschen staten onderling; m. a. w. met welke internationale rechtsbetrekkingen het orgaan van het oppergezag in den Staat ook hebbe te rekenen, steeds is het uitsluitend zijn wil, die de onderdanen bindt en tot gehoorzaamheid dwingt. Welke beweegredenen dien wil ook hebben gevormd, welke invloeden daartoe hebben medegewerkt, voor den onderdaan is dit onverschillig; hij eerbiedigt dien wil als den hoogsten voor hem bestaanden; hij kent geen anderen, tenzij voortvloeiende uit of althans berustend op den wil zijner eigene regeering. Hieruit volgt rechtstreeks, dat het voor het staatskarakter onverschillig is, in welke internationale rechtsverhouding een staat zich bevindt, m. a. w. welke plaats een staat in de rechtsgemeenschap der staten, d. i. het internationaal of volkenrecht, inneemt. In het afgetrokkene kan men zich zeer goed voorstellen, dat een staat volkomen onafhankelijk van elken vreemden invloed, d. w. z. volkomen naar willekeur, zijn wil bepaalt en zijnen onderdanen oplegt. In de werkelijkheid is dit gansch anders. Niet alleen worden de staten, in casu de organen van het staatsgezag, als zedelijke wezens door zedelijke invloeden bewerkt en beheerscht — eene stelling, waarop ik hier niet nader behoef in te gaan — maar bovendien schept de statensamenleving rechtsbetrekkingen, waaraan geen staat zich kan onttrekken. Dientengevolge is er geen enkele staat te vinden, welke zijn wil volkomen vrij van elken rechtsband vormt, tenzij in de meest oor-

spronkelijke en onbeschaafde maatschappelijke toestanden. Overal elders ziet de Staat zich bij toenemende ontwikkeling der groote maatschappij, waarin zelfs de machtigste staat slechts eene bescheidene plaats inneemt, meer en meer in zijne vermeende vrijheid gebonden. Toch bestaat er groot verschil en hierop moet thans de aandacht vallen, nu wij tot het begrip van Souvereiniteit genaderd zijn.

De meeste staten, d. w. z. de organen van het hun toekomend gezag, zijn bij de bepaling van hun wil slechts in zooverre onvrij, dat zij daarbij hebben te rekenen met: 1° de algemeen erkende regelen der statengemeenschap, waartoe zij behooren; 2° inz. met hunne eigene vroegere wilsverklaringen, welker bindende kracht door diezelfde regelen wordt bepaald. Een hoofdbeginsel der eerstgenoemde regelen is de onderlinge rechtsgelijkheid der staten; alle staten genieten mitsdien dezelfde mate van vrijheid, maar alle zijn ook in dezelfde mate beperkt door de erkenning en eerbiediging van wederkeerige rechten en plichten. Deze worden bepaald door het internationaal of volkenrecht, dat ondanks zijne onvolledigheid, ondanks het gemis van geschreven wetten, ja zelfs van een rechter, die het toepast en handhaaft, desniettemin een steeds veldwinnend en zich ontwikkelend gewoonterecht is geworden, waaraan geen beschaafde staat zich straffeloos kan onttrekken. Krachtens dit recht kan geen staat zich eigenmachtig los maken van eenmaal bij tractaat aangegane verbintenissen. Dientengevolge is de zoogenaamde absolute vrijheid der staten, behalve door de voor alle geldende verplichtingen, in het bijzonder door hunne eigene in bepaalden vorm vervatte wilsverklaringen aanmerkelijk gewijzigd. De hieruit voortvloeiende beperkingen zijn van zeer onderscheiden aard en omvang. Veelal bestaan zij eenvoudig in de verplichting tot eene of andere bijzondere daad, of wel tot eene bepaalde handelwijze ten aanzien van sommige aangelegenheden of belangen. Doch zij kunnen zich ook uitstrekken tot een veel grooteren kring van minder nauwkeurig omschreven verrichtingen en alzoo, ten aanzien van een min of meer uitgebreid terrein van staatswerkzaamheid, de oorspronkelijke vrijheid van den Staat opheffen;

ja zij kunnen zelfs zoover gaan, dat zij een of anderen tak van staatsgezag, waarmede internationale belangen gemoeid zijn, geheel of gedeeltelijk opdragen aan bijzondere gemeenschappelijke organen, die alsdan in naam der contracteerende partijen hare gemeenschappelijke belangen behartigen. Tot de eerste soort behooren o. a. de alliantie-, garantie- en neutraliteits-tractaten. Op tractaten van de tweede soort berusten die merkwaardige internationale rivier- post- telegraaf- en andere commissiën, welke in den loop dezer eeuw zijn ingesteld en een deel der werkzaamheden van onderscheiden staten voor alle gezamenlijk waarnemen. Het is hier de plaats niet, om dieper door te dringen in haar inrichting en bevoegdheid, noch om hare beteekenis voor de ontwikkeling van het volkenrecht in de naaste toekomst te ontvouwen [1]).

In al deze gevallen worden intusschen duur en kracht der vrijheidsbeperking bepaald door de internationale rechtsbeginselen. Deze nu kennen geenszins eene absolute rechtskracht toe aan internationale tractaten, maar leeren ondubbelzinnig, dat hunne verbindende kracht ondergeschikt is aan: *a* de bestaanbaarheid der contracteerende partijen; *b* het voortduren der omstandigheden, waaronder de tractaten gesloten werden, het zoog. rebus sic stantibus. Velen hebben dezen dubbelen regel miskend en niet geschroomd op grond daarvan alle beteekenis aan internationale tractaten te ontzeggen. Toch is de stelling niet slechts onbetwistbaar de jure constituto, doch ook uiterst eenvoudig en onmisbaar de jure constituendo. Of is het geen denkbeeld in strijd met het rechtsbegrip zelf, aan eenige menschelijke wilsverklaring eene zoo groote kracht toe te kennen, dat zij voor alle tijden en omstandigheden dwingende macht uitoefent op latere geslachten? Wordt niet ook de staatswil, zij het

---

[1]) Al deze commissiën, zelfs de Europeesche Donau-commissie, ingesteld bij het Tractaat v. Parijs v. 30 Maart 1856 en gerechtigd om leeningen en internationale verdragen te sluiten, oefenen slechts gedelegeerd, geen oppergezag, uit en handelen mitsdien in naam der staten, die haar instelden. Verg. Tractaat van Berlijn 13 Juli 1878, art. 55—56. Verg. verder Jellinek t. a. p. bl. 158—172; Brie t. a. p. 62—69.

ook op eigenaardige wijze en onder bepaalde invloeden, door menschen gevormd en uitgedrukt? Is niet ook in het privaatrecht de vrijheid van verdragen binnen vaste grenzen vervat en mitsdien de verbindende kracht der overeenkomsten aan een hooger recht, dan hetgeen uit de verdragen zelve voortvloeit, ondergeschikt gemaakt? Zijn niet in alle beschaafde staten overeenkomsten nietig, waarbij de contracteerende partijen leven of vrijheid prijsgeven en verliezen andere niet tengevolge van veranderde omstandigheden hunne verbindende kracht? Wel is waar worden deze verboden overeenkomsten en wijzigende omstandigheden in het privaatrecht nauwkeurig omschreven, doch dit is slechts een verschil van vorm, gevolg van het eigenaardig karakter en den graad van ontwikkeling van het internationaal recht. Het beginsel is hetzelfde. Publiek noch privaat recht kent eeuwigdurende en volstekt onvoorwaardelijke verplichtingen, alleen berustende op eene persoonlijke wilsverklaring, die één- of meerzijdig, steeds het product is van een bepaalden tijd en van bijzondere omstandigheden. Het recht heeft een daarvan onafhankelijk en objectief karakter; naar hoogere beginselen verleent en ontzegt het rechtskracht aan de wilsverklaring van personen, hetzij individuen of staten. Het misbruik, dat daaruit kan voortvloeien, ontneemt niets aan de onbetwistbare juistheid van het beginsel.

Vergankelijkheid alzoo is het kenmerk van internationale verdragen en van alle verplichtingen, die op geen anderen grondslag dan dien van een tractaat berusten. Zoolang eene andere grondslag ontbreekt, blijven de overeenkomende mogendheden ten allen tijde bevoegd, zelve te beoordeelen, of de tractaten alsnog hunne verbindende kracht behielden, of wel hunne uitwerking verloren door een der straks genoemde in het internationaal recht erkende redenen van ontbinding. Anders wordt dit, wanneer het tractaat niet alleen wederkeerige verplichtingen vestigt, doch ook een nieuwen rechtstoestand in het leven roept, waarin de betrokken staten hunne onderlinge gelijkheid en onafhankelijkheid verliezen en in eene betrekking van al of niet wederkeerige ondergeschiktheid geplaatst worden. De door

het internationaal recht erkende onderwerpings-tractaten, waardoor de eene staat afstand doet van zijne onafhankelijkheid en in een toestand van onderhoorigheid jegens een anderen staat geraakt, is daarvan het sprekendst voorbeeld. Het tractaat is alsdan wel de rechtstreeksche aanleiding en rechtsgrond van de stichting van den nieuwen toestand; de wederkeerige verplichtingen vloeien daarentegen uit den aard der stichting en slechts indirect uit het tractaat voort; dit toch heeft door de stichting zijne werking uitgeoefend en zijne rechtskracht verloren; het kan niet meer verbroken worden. De contracteerende partijen hebben opgehouden als zoodanig te bestaan; zij vormen voortaan slechts factoren van een nieuwen rechtstoestand of eene nieuwe rechtsinstelling en zien hunne rechtsbevoegdheid door den aard en de wetten van dien toestand of die instelling beheerscht en bepaald.

Zonder in eene nadere ontvouwing dezer beginselen te treden, blijkt uit het voorafgaande duidelijk, dat geen staat, die aan den toestand van barbaarschheid of isolement is ontworpen, op volstrekte vrijheid kan bogen. Toch noemt men de staten, die geen andere dan de genoemde banden kennen, *souvereine* staten. Volgens de oorspronkelijke beteekenis des woords heeft deze benaming geen gezonden zin, omdat deze, zooals wij zagen, slechts een overtreffenden trap uitdrukt en derhalve alleen bij vergelijkingen te pas komt. Doch in de tweede of negatieve beteekenis, waarin het niet anders beduidt dan gemis van ondergeschiktheid, heeft het een redelijken en gewettigden zin. De staten toch, waaraan souvereiniteit wordt toegeschreven, zijn wel aan algemeene rechtsregelen en bijzondere, bij tractaat omschrevene en uit tractaat voortvloeiende, verplichtingen gebonden, doch niet aan een vreemden wil, d. i. aan den wil van een of meer andere staten onderworpen. Het begrip komt dus volkomen overeen met hetgeen men met het oog op bijzondere personen gemeenlijk vrijheid noemt, en zou hier het best kunnen worden vertaald door *onafhankelijkheid.* Evenmin toch als eene absolute persoonlijke vrijheid ooit anders dan voor een Robinson Crusoe op zijn eiland bestaanbaar is, evenmin kan

de souvereiniteit of onafhankelijkheid der staten ooit in letterlijken zin worden opgevat. Evenzeer daarentegen als de persoonlijke vrijheid eene groote beteekenis heeft, indien men daaronder de uitsluiting van alle dienstbaarheid aan anderen verstaat, evenzeer duidt de souvereiniteit van een staat het onschatbaar voorrecht aan, dat geen andere staat hem zijn wil opleggen of tot gehoorzaamheid dwingen kan.

Onafhankelijkheid is een voorrecht, geen vereischte. Een staat, in het bezit van al de kenmerken aan dit begrip eigen, kan door tal van oorzaken in eene betrekking van ondergeschiktheid tot anderen verkeeren, die zijne vrijheid van wilsbepaling beperkt of opheft. Deze toestand is voorzeker niet normaal, maar komt niettemin veelvuldig voor. Menigmaal werd een jonge staat niet terstond na zijne geboorte mondig verklaard en aanvankelijk in eenen staat van afhankelijkheid jegens zijn stichter geplaatst. Aldus ontstonden vele vasalstaten en in lateren tijd de merkwaardige koloniale staten van Britschen oorsprong. Omgekeerd geraken ten val neigende souvereine staten somtijds lang vóór hun ondergang in afhankelijkheid van machtiger naburen en rekken alzoo nog geruimen tijd hun kwijnend leven. Men denke aan de stichting en uitbreiding van zoovele wereldmonarchieën, als bijv. die van het Romeinsche rijk, en inz. aan de stichting van koloniale heerschappijen, als die van Nederland en Engeland in Indië. Doch niet alleen jeugdige en afgeleefde staten, ook zij, die tot vollen wasdom zijn gekomen, kunnen met of zonder hunne medewerking door de geleidelijke ontwikkeling der staatkundige verhoudingen van een derde of van elkander afhankelijk worden, zonder daarom hun staatsbestaan te verliezen. De geschiedenis gewaagt van talrijke staten, die, gedwongen om voor de overmacht van een ander te bukken, tijdelijk hunne volkenrechtelijke vrijheid verloren, zonder daarom de hoop op een spoedig herstel hunner onafhankelijkheid prijs te geven of hun inwendig staatsleven slechts een oogenblik te staken. Evenzeer wijst zij op enkele voorbeelden van staten, die met wederkeerige opoffering hunner onderlinge onafhankelijkheid eene hoogere publiekrechtelijke

eenheid stichtten, ten einde hunne gemeenschappelijke onafhankelijkheid jegens derden met des te meer klem te handhaven. In beide gevallen ligt het eigenaardige van den toestand hierin, dat de staatswil niet meer eigenmachtig gevormd en bepaald wordt, maar, eens gevormd, desniettemin voor de onderdanen de hoogste dwingende wil is, terwijl omgekeerd de onderdanen geen hoogeren graad van gehoorzaamheid kennen, dan dien zij verschuldigd zijn aan het orgaan van het staatsgezag, waartoe zij behooren. De staat, ofschoon beroofd van zijne Souvereiniteit, is Staat gebleven.

Niemand zal ontkennen, dat de hier ontwikkelde opvatting van het souvereiniteitsbegrip uitermate eenvoudig is en nauwelijks eenige toelichting vereischt. Slechts twee opmerkingen schijnen niet overbodig. Vooreerst verdient het de aandacht, dat Souvereiniteit in dezen zin eene bepaalde eigenschap of liever nog een bepaalden rechtstoestand der staten aanduidt, onverschillig op welke wijze deze is ontstaan. Souvereiniteit is, evenals zoo menig instituut van het privaatrecht, bijv. eigendom, niet aan eene enkele wijze van ontstaan gebonden. Is zij de vrucht eener eeuwenlange ontwikkeling, waarvan de oorsprong zich in den nacht der tijden verliest? of wel van een jarenlangen worstelstrijd voor de onafhankelijkheid, die geheel binnen het bereik van het historisch onderzoek valt? of eindelijk de tot daad geworden wil van een of meer andere staten, die eenzijdig of bij overeenkomst, de ondergeschikte betrekking, waarin een staat verkeert, te niet doen en hem tot den rang van souverein verheffen? Voor het rechtsbegrip is dit alles onverschillig; de onafhankelijkheid zelve, niet de wijze van haar ontstaan, maakt een staat souverein. Volkomen hetzelfde geldt van het verlies der Souvereiniteit. Ook dit kan het gevolg zijn van geleidelijke ontwikkeling, van ruw geweld of van minnelijke overeenkomst. Ook hier zal de rechtstoestand zelf, zijn aard en omvang, niet de wijze, waarop hij ontstond, het karakter bepalen en de plaats aanwijzen, die aan den vermeenden staat uit wetenschappelijk oogpunt toekomen.

In de tweede plaats verdient het opmerking, dat het souvereiniteitsbegrip niets bevat omtrent het gebruik van de

Souvereiniteit gemaakt, en derhalve, evenals het vrijheidsbegrip, elk element, dat op het gebruik betrekking heeft, onvoorwaardelijk uitsluit. Het is zuiver negatief en laat derhalve de positieve gevolgen geheel in het midden. Het gaat niet aan, het begrip eener bevoegdheid te omschrijven en niet tegelijkertijd in het oog te houden, dat van deze bevoegdheid al of niet kan worden gebruik gemaakt. Het is hiermede als met de talrijke pogingen, om aan het begrip van vrijheid een positief-zedelijken inhoud te geven, door haar te omschrijven als de overeenstemming van onzen wil met de eischen der rede e. d. m. Men vergeet, dat vrijheid alleen eene negatie, eene ongebondenheid uitdrukt en dat zij geen positieven inhoud kan bekomen, dan door de nadere aanwijzing van den aard der banden, waarvan de niet-aanwezigheid wordt te kennen gegeven. Souvereiniteit nu, wij zagen het, beduidt niet meer dan de afwezigheid van andere banden, dan die welke uit de internationale rechtsgemeenschap der staten en eigen wilsverklaringen voortvloeien, en bepaalt hoegenaamd niets omtrent het gebruik, dat binnen de alzoo bepaalde grenzen van de vrijheid zal worden gemaakt.

Na deze opmerkingen valt het niet te ontkennen, dat de geleerde en ingewikkelde begripsbepalingen der Duitsche schrijvers deels overtollig deels onjuist mogen heeten. Ik spreek thans niet van hen, die eenvoudig Souvereiniteit met Staatsgezag vereenzelvigen en dientengevolge aan de eerste een begrip toekennen, dat slechts bij het laatste past. Tot deze groep behooren definitiën, als die van Pufendorf, J. H. Fichte en vele jongeren, welke inzonderheid de eenheid en ondeelbaarheid; van R. von Mohl en Bluntschli, die de volheid en luister; van C. Frantz, die het zelfbewustzijn; van nog anderen, die weder eene andere zijde of eigenschap van het staatsgezag door dit woord zoeken aan te duiden [1]).

---

[1]) Verg. Pufendorf: De jure naturae ac gentium. L. VII. c. IV. nt 1. — J. H. Fichte: Beiträge zur Staatslehre, 1848. — R. von Mohl, Encycl. 17. — Const. Frantz: Vorschule der Staatsw. p. 32. — Bluntschli, zie boven.

Veeleer vestig ik het oog op hen, die overeenkomstig de voorafgaande uiteenzetting de Souvereiniteit als eene eigenschap of een recht van sommige staten opvatten en daaraan mitsdien eene internationale beteekenis hechten. In dien zin vind ik bij Hänel, Liebe en Laband de Souvereiniteit omschreven als *Competenz-Competenz,* met welke zonderlinge uitdrukking bedoeld wordt de macht of bevoegdheid, om de grenzen van eigen bevoegdheid te bepalen[1]). Daargelaten de noodelooze duisterheid van deze bepaling blijkt reeds uit het voorafgaande, dat deze bevoegdheid geenszins bestaat, maar dat de internationale bevoegdheid der staten veeleer door het internationaal recht wordt bepaald en de geschillen daaruit ontstaan geenszins alleen ter hunner eigene beslissing staan. Jellinek, die de genoemde bepaling daarom verwerpt, noemt Souvereiniteit de *uitsluitende verbindbaarheid* — Verpflichtbarkeit — *door eigen wil,* zonder in te zien, dat het tegen Hänel aangevoerd bezwaar ook zijne eigene voorstelling treft[2]). Door de uitsluitende bevoegdheid, om zich krachtens eigen wil te verbinden, is ook de mogelijkheid uitgesloten, om den band of de verplichting van den wil los te maken; m. a. w. dien te handhaven, nadat de wil heeft opgehouden te bestaan. Waar eigen wil de *eenige* rechtsgrond der verplichting is, is deze op een zandgrond gebouwd en staat het ieder oogenblik aan het rechtssubject vrij, alle verplichtingen af te schudden. Wat toch belet hem, die alleen aan eigen wil plichten ontleent, zoodra deze hem lastig worden, zijn wil te veranderen en alzoo aan zijne verplichting een eind te maken? Wie kan hem dit, ik zeg niet beletten, maar zelfs verwijten? Jellinek vergeet, dat de mogelijkheid der zelfbeperking tevens die der niet-beperking omvat, m. a. w. dat deze niets is dan een zuiver negatief begrip, hetwelk veel eenvoudiger door onafhankelijkheid wordt uitgedrukt. Spreekt hij

---

[1]) Verg. Hänel: Vertragsmäszige Elemente, p. 149. — Liebe: Staatsrechtliche Studien, I. 10, 31. — Laband: Staatsrecht, I. 75. — Zoo ook Mr. C. Bake: Statenbond en Bondstaat. Amst. 1881.

[2]) Jellinek: t. a. p. bl. 30 vg.

elders van *onverantwoordelijkheid* — Uncontrolirbarkeit — dan geldt daaromtrent mutatis mutandis hetzelfde, doch mag bovendien gevraagd worden, of onverantwoordelijkheid niet, evenals onafhankelijkheid, een zuiver negatief begrip is, waarvan de positieve inhoud wederom afhangt van de macht, tegenover welke de verantwoordelijkheid wordt uitgesloten. De onverantwoordelijkheid reikt juist evenver als de onafhankelijkheid; waar de laatste hare grenzen ontmoet, treedt tevens de verantwoordelijkheid in het leven. *Onafhankelijkheid*, d. i. de vrijheid, om binnen de voor alle gelijke perken van het internationaal recht te doen of te laten hetwelk de staten in hun eigen belang al of niet wenschelijk achten, zonder daarvoor aan anderen eenige verantwoording schuldig te zijn, ziedaar de eenvoudige en duidelijke bepaling van het souvereiniteits-begrip. De positieve bevoegdheid van souvereine staten wordt hierdoor voldoende bepaald en vereischt geene nadere aanduiding.

II. Gaan wij thans na, tot welke resultaten de toepassing der voorafgaande beschouwingen op de onderscheidene staten der werkelijkheid leidt. Wellicht zal het blijken, dat de gangbare meening ver van de ware rechtsbeschouwing afwijkt en deze laatste, eenmaal erkend, tot belangrijke gevolgen voor staats- en volkenrecht voert.

Vestigt men het oog op de onafzienbare rij der staatsvormen, die de geschiedenis in de onderscheiden deelen der aarde en op verschillende perioden van ontwikkeling vertoont, dan blijkt het, dat de typische *eenheidstaat* inderdaad veel minder algemeen voorkomt, dan men in de wetenschap gewoonlijk aanneemt. Reeds de oudste ons bekende Aziatische rijken vertoonen veeleer het beeld van eene conglomeratie van los samenhangende deelen dan van den gecentraliseerden eenheidstaat onzer eeuw. De geringe ontwikkelingsgraad van de regeerkunst dier tijden eischte eene verregaande delegatie van staatsgezag aan ondergeschikte en wijd verspreide ambtenaren, waardoor het gevaar voor afscheuring en ontbinding steeds dreigde. Toch lijdt het geen twijfel, of het oude Perzië met zijne satrapen, het Romeinsche rijk met zijne proprae-tores en proconsules, het Chalifaat met zijne emirs, vormden

staten, wel is waar verdeeld in landvoogdijën of provinciën, maar geplaatst onder een enkel centraal gezag, dat rechtens zijn wil tot aan de uiterste grenzen kon doen hooren en door zijne ambtenaren of stadhouders doen gehoorzamen. Welke verscheidenheid van rechtstoestand o. a. de Romeinsche provinciën vertoonden, doordien zij ten deele in het genot bleven van eigen wetten en instellingen, toch werd niet slechts de gansche inrichting van het bestuur, hetzij door eene bijzondere verordening terstond na de onderwerping — lex provinciae — hetzij door algemeene wetten, als de lex Sempronia, Cornelia, Julia, door het Romeinsche staatsgezag geregeld; maar de Romeinsche wetten werden ook meermalen rechtstreeks binnen de provincie verbindend verklaard [1]), terwijl het gewestelijk bestuur gevoerd werd door Romeinsche praesides [2]), die met hunne ondergeschikten, quaestores en legati, voor een bepaalden tijd aangesteld werden, doch niettemin herroepbaar waren en jegens den Senaat of den Keizer verantwoordelijk bleven [3]).

Anders is het gesteld met die onderhoorigheden, welke geen integreerend deel der staten uitmaken, maar sedert Moser met den ongerijmden naam van *half-souvereine* staten worden aangeduid. Hiertoe behooren niet slechts de eigenlijke leen- of vasalstaten der Middeneeuwen, maar evenzeer de onder protectoraat geplaatste staten van lateren tijd en talrijke scheppingen, die met dezen of genen overeenkomst vertoonen en tot dezelfde groep mogen gerekend worden.

A. In het feudaal Europa ontmoeten wij voor het eerst die samengestelde staten, welke eerst later onder den naam van *statenstaat* eene bepaalde plaats in de wetenschap zouden innemen [4]). De kern van het leenstelsel ligt in de over-

---

[1]) Verg. lex Julia et Titia de Tutela, Inst I: 20.

[2]) Dig. I: 18, 1. Praesidis nomen generale est.

[3]) Zie Madvig: Die Verfassung und Verwaltung des Römischen Staates II: 49 vg., 104 vg.

[4]) Door Laband: Staatsrecht I: 71 en Schulze: Lehrbuch I: 44 wordt, wellicht met meer recht, de naam Statenstaat gegeneraliseerd en aan alle samengestelde staten gegeven.

dracht van staatsgezag aan bijzondere personen langs privaatrechtelijken weg. De leenheer, oorspronkelijk de Vorst of het hoofd van den Staat, verhief een zijner ambtenaren of gunstelingen tot leenman door hem te beleenen met zeker gebied, d. w. z. door hem een onderdeel van zijn rijk af te staan, ten einde niet slechts de inkomsten daarvan te genieten, doch ook het staatsgezag daarover volledig uit te oefenen. De verplichtingen, uit de beleening voortvloeiende, waren wederkeerig en bestonden eenerzijds in de belofte van bescherming, van de andere zijde in die van hulde en trouw — homagium et fides — in vrede en krijg. Ongetwijfeld stond, in overeenstemming met de patrimonieele staatsleer van dien tijd, het denkbeeld van overdracht van grondgebied daarbij aanvankelijk op den voorgrond; inderdaad echter werd publiek gezag, zij het ook volgens de gebrekkige inzichten dier dagen, op den vasal overgedragen. Over het hem afgestaan gebied hield de leenheer op te heerschen, voortaan berustte alle gezag in handen van den vasal, mits deze zijne persoonlijke verplichtingen jegens den leenheer vervulde. Deze verplichtingen, ofschoon doorgaans gering in aantal en niet bezwarend van aard, werden feitelijk veelal veronachtzaamd en somtijds ook rechtens ingekrompen. Niets belette echter, dat zij elders een ander en scherper karakter aannamen en bijv. in het betalen eener zekere schatting of het leveren van een bepaald aantal troepen bestonden. Ook daardoor werd alleen de ondergeschiktheid van den Vasal aan den Suzerein, van den vasalstaat aan den suzereinen staat aangeduid, geenszins het staatskarakter van eerstgenoemde aangerand. De vasal was inderdaad met staatsgezag bekleed, omdat geen ander gezag — ook niet dat van den suzerein — rechtstreeks tegenover zijne onderdanen optreden en van hen gehoorzaamheid eischen kon. Het gemis eener directe rechtsbetrekking tusschen den suzerein en de onderdanen van den vasalstaat, stempelt den laatsten tot Staat, al mist hij Souvereiniteit; m. a. w. staatsrechtelijk tot een zelfstandig geheel voor afzonderlijke beschouwing vatbaar; doch volkenrechtelijk tot een aanhangsel of onderhoorigheid van een anderen staat, tevens rechtssubject.

Het spreekt van zelf, dat een *leenrijk*, in den zin van de vereeniging van den souverein met zijn vasallen, de stevigheid en duurzaamheid mist, welke den eenheidstaat boven alle andere onderscheiden. Het gevaar toch ligt voor de hand, dat de eigenaardige betrekking tusschen beide staten leidt tot samensmelting of wel tot wederkeerige onafhankelijkheid. Inderdaad is een en ander herhaaldelijk geschied en het kan geen verwondering wekken, dat de lijnen der ontwikkeling van rechtstoestand en feitelijken toestand niet altijd zuiver evenwijdig loopen. Dit verklaart de vele moeilijkheden, aan eene juridische beschouwing van de latere ontwikkeling of, zoo men wil, ontaarding van het leenstelsel verbonden. Waar, zooals in Duitschland, de zwakheid van den leenheer, of van het staatsverband onder zijne suzereiniteit, de gelegenheid aanbood, onttrok de vasal zich meer en meer aan zijne verplichtingen en slaagde vroeg of laat in het verwerven eener feitelijke onafhankelijkheid, die eindelijk ook rechtens bekrachtigd werd. Intusschen vertoonde het Heilige Roomsche Rijk eene verwarde menigte van staten, die wel jure door zekeren band waren vereenigd, doch facto reeds lang onafhankelijk waren geworden. Waar daarentegen, als in het Normandisch Engeland, de leenheer ook den eed van trouw der achterleenmannen wist te verwerven en zich voorts feitelijk van hunne gehoorzaamheid wist te verzekeren, had het omgekeerde plaats en moesten de oorspronkelijke vasalstaten in latere provinciën, de vasallen zelve in ambtenaren veranderen, en de kracht van den eenheidstaat zich ontwikkelen op de puinhoopen van een voorbijgaand organisme van meer ingewikkelden aard. Waar het eindelijk, als in Frankrijk, den opperleenheer gelukte, de groote leenen door beleid of geweld met de Kroon te hereenigen, had eene volkomen samensmelting van vroeger gescheiden deelen plaats en bleef zelfs voor eene decentralisatie van het inwendig bestuur te nauwernood eenige ruimte. Toen het aloude Duitsche leenrijk in 1806 door de stichting van het Rijnverbond en den afstand des Duitschen Keizers had opgehouden te bestaan, beproefde Napoleon den ouden staatsvorm op nieuwe leest te schoeien door het stichten van een aantal nieuwe staten —

Lucca, Piombino, Neuchatel, Beneventum, Pontecorvo — wier hoofden, ofschoon in naam souverein, als getrouwe onderdanen den Franschen Keizer zouden erkennen en gehoorzamen[1]). Doch deze scheppingen waren te onbeduidend van aard en te kortstondig van duur, om er lang bij stil te staan. In het Christelijk Europa is de vorm van het leenrijk verdwenen, doch in Azië en zelfs in Europeesch Turkije leeft hij gewijzigd voort, o. a. in de rechtsverhouding tusschen de Porte en Bulgarije sedert 1877. In de wingewesten der Europeesche koloniale mogendheden, waar eene oudere beschaving reeds lang tot statenvorming had geleid, bood het leenverband een gemakkelijk middel, om de handels en staatkundige belangen der veroveraars te verzekeren, zonder zich de lasten van een rechtstreeksch bestuur der onderworpen volken op de schouders te laden. Langs dezen weg hebben Rusland in Midden-Azië, inzonderheid Nederland en Engeland in Indië, hunne koloniale heerschappij gevestigd en uitgebreid. De overwonnen vorsten ontvingen hunne staten in leen van den vreemden overwinnaar, dien zij voortaan als suzerein huldigden, en verbonden zich daarbij tot bepaalde verplichtingen ten aanzien van hun binnen- of buitenlandsch handelsverkeer, het betalen van schatting, e. d. m., doch behielden tegenover hunne onderdanen hetzelfde uitsluitend gezag, dat hun vroeger onafhankelijk van elken vreemden invloed toekwam. Hun vroeger diplomatiek verkeer wordt opgeheven, hunne krijgsmacht besnoeid, hun bestuur beperkt en onder toezicht van den suzerein geplaatst, doch dit alles raakt hunne onderdanen niet, die slechts aan hun gezag onderworpen blijven. Het is deze rechtstoestand, welke men o. a. in Hyderabad en Mysore in Britsch-Indië, in een groot deel van Borneo en Celebes onder Nederlands opperheerschappij aantreft, en welke in het Regeerings-Reglement van Ned.-Indië (art. 27) wordt erkend door het voorschrift, dat de algemeene verordeningen, d. z. alle in Ned.-Indië verbindende regelen, daar, waar het zelfbestuur aan de inlandsche volken en vorsten is gelaten, slechts in zoover

---

[1] Verg. Martens: Recueil Supplémentaire IV: 157, 254, 263, 264.

toepasselijk zijn, als met dit recht, scil. van zelfbestuur, bestaanbaar is. Ziedaar het practisch rechtsgevolg van den theoretischen rechtsgroud. Verbindende kracht heeft de wetgeving van den suzerein binnen het gebied van zijn vasal niet, dan voorzoover deze voortvloeit uit de rechtsbetrekking, die eenmaal tusschen Nederland en zijn vasal is vastgesteld. Rechtens ondergaat dit zelfs daar geene verandering, waar tengevolge van het wanbestuur der leenvorsten en de klimmende overmacht van den opperheer, deze laatste zich eene steeds grootere inmenging in binnenlandsche aangelegenheden heeft verzekerd, en, zooals in de Javaansche Vorstenlanden, het staatsgezag der inlandsche vorsten feitelijk tot een ijdel vertoon heeft vernederd.

Nauw verwant met de leenstaten zijn de zoogenaamde *beschermde staten*, waarvan Europa thans nog enkele voorbeelden levert in de onbeduidende republieken San-Marino en Andorra, terwijl onder de meest bekende vroegere voorbeelden de in 1847 door Oostenrijk geännexeerde republiek Krakau en de in 1864 met Griekenland vereenigde republiek der Jonische eilanden vermeld worden. Ook in de koloniale geschiedenis treft men hiervan voorbeelden aan, bijv. in de rechtsverhouding van Frankrijk jegens Tunis en Annam. Onderhoorigheid is wel is waar geenszins het eigenlijk kenmerk of de ware grondslag der rechtsbetrekking, die veeleer in het belang van den beschermden staat heet te zijn vastgesteld, maar inderdaad zijn aan de verleende bescherming steeds uitdrukkelijk of stilzwijgend voorwaarden verbonden, nu eens als middel tot, dan weder als vergoeding voor de verleende bescherming, die de onafhankelijkheid der beschermde staten opheffen en hen in hunne internationale betrekkingen, somtijds zelfs in hunne binnenlandsch bestuur, aan den wil en de staatkunde van hun beschermer onderwerpen. Zij missen alzoo de souvereiniteit, doch geenszins het staatskarakter, en talrijke bewijzen zouden kunnen worden aangevoerd, dat zulke staten niet slechts bij uitsluiting gezag uitoefenen jegens eigen onderdanen, maar zelfs in buitenlandsche aangelegenheden, mits met goedvinden van den beschermer, eene eigene van die des beschermers onderscheidene plaats innemen.

B. Eene tweede groep van staten, die, hoezeer niet souverein, dien naam volkomen verdienen, vormen de jongste *koloniale staten*, behoorende tot het Britsche Rijk. Veelal wordt hun rechtskarakter miskend en zij verdienen daarom de bijzondere aandacht; op het buitengewoon gewicht, dat zij uit een economisch en politiek oogpunt hebben, kan slechts ter loops worden gewezen.

Het is bekend, dat handels- en militaire koloniën reeds bij de oudste zeevarende volken van Azië en Europa voorkomen; doch de rechtsbetrekking tusschen de Phoenicische of Grieksche koloniën en den moederstaat was eene gansch andere, dan die wij bij de koloniale mogenheden van den nieuwen tijd aantreffen. De *ἀποικίαι* der Hellenen bijv. waren volkomen zelfstandig en vormden terstond onafhankelijke staten, die slechts door zedelijke en godsdienstige banden met den moederstaat waren verbonden, terwijl de Atheensche *κληρουχίαι*, evenals de latere Romeinsche coloniae, veeleer bestonden uit staatsburgers, die zich in de onderworpen of bondgenootschappelijke staten vestigden en, hetzij met of zonder eigene gemeente-inrichtingen en gemeente-ambtenaren, rechtstreeks met Athene of Rome verbonden bleven en met dezen een enkel staatsverband vormden [1]).

Aan handels- en veroveringszucht, soms gescheiden, doorgaans gepaard, danken ook de talrijke en bloeiende Europeesche koloniën haar ontstaan. Nu eens bestaande uit dicht bevolkte streken, waar de soldaten ambtenaren en kooplieden van den veroveraar een uiterst bescheiden bestanddeel der bevolking vormen, elders uit nauw ontgonnen wildernissen, waar talrijke landverhuizers den bodem ontginnen en de kolonie in omvang en bloei doen stijgen, blijven zij staatsrechtelijk, als onderhoorigheden of bezittingen van den oorspronkelijken occupant of zijne rechtverkrijgenden, door een nauwen band met dezen verbonden. Verschillend van oorsprong, staan zij juridisch met onder-

---

[1]) Gust. Gilbert: Handbuch der griechischen Staatsalterthümer 1: 418 vg.

deelen of provinciën op eene lijn. Er is slechts één staatsgezag, welks uitoefening wel is waar vóór een grooter of kleiner deel aan in de kolonie zelve gevestigde overheden wordt toevertrouwd, doch hetwelk desniettemin voor al hare bewoners ook rechtstreeks dwingende macht behoudt en veelal niet schroomt deze in sterke mate te doen gevoelen. Binnen deze grenzen is ongetwijfeld groote ruimte voor verschil van koloniale staatkunde. Een staat kan zijne koloniën geheel gelijkstellen met zijne provinciën en hare bewoners op gelijken voet in de rechten en plichten der provincialen doen deelen; dit is de strekking der Fransche koloniale politiek. Hij kan ook zijne koloniën behandelen als onderhoorigheden, wier bewoners geen aanspraak hebben op eenigen staatkundigen invloed en wier belangen derhalve uitsluitend door de gezaghebbenden in het moederland of hunne ambtenaren in de kolonie worden behartigd; het grondbeginsel van het Spaansch koloniaal beheer, grootendeels ook door Nederland en Engeland in hunne Indische bezittingen gevolgd. Hij kan intusschen ook zijne koloniën beschouwen als gewesten, die niet slechts eigenaardige van die van den moederstaat wel te onderscheiden belangen hebben, maar die tevens tot op zekere hoogte in staat zijn deze zelfstandig te behartigen; dit is Engelands staatkunde tegenover die koloniën, welke in engeren zin dien naam verdienen: m. a. w. welke aan Engelsche kolonisten haar ontstaan of ontwikkeling te danken hebben en een trap van welvaart en beschaving bereikten, weinig verschillend van dien van het moederland. Zoolang in het laatste geval de staat zich zelven voorbehoudt, de mate dezer autonomie eigenmachtig te bepalen en niet verder te eerbiedigen, dan met zijne eigene inzichten over de eischen van een goed staatsbestuur strookt, zoolang blijft de kolonie rechtens niet meer dan eene provincie. Maar op hetzelfde oogenblik, waarop hij de kolonie tot een eigen zelfstandig geheel verheft, ingericht en bevoegd om de staatstaak — in haar ganschen omvang van wetgeving, regeering en rechtspraak — volledig te vervullen, en tevens afstand doet van het recht om zelf rechtstreeks tegenover de ingezetenen der kolonie op

te treden, wordt de kolonie van Provincie tot Staat verheven, zij het ook zonder souvereiniteit en ondergeschikt aan den staat, die haar stichtte. Dit nu is het geval met Canada, Australië en de Kaapkolonie. Vergunt mij, het ten aanzien van eerstgenoemd land uit de bronnen zelve aan te toonen.

Na verschillende lotwisselingen, welke hier ter zijde kunnen worden gesteld, gaf een Parlementsacte van 29 Maart 1867 (30 Vict. c. 3) aan de Kroon het recht, om binnen zes maanden de vereeniging der 4 provinciën Opper- en Neder-Canada, Nieuw-Schotland en Nieuw-Brunswijk tot eene enkele mogendheid — Dominion — te proclameeren op den grondslag eener daarbij vastgestelde staatsregeling (art. 3, 4). Van deze bevoegdheid maakte de Kroon terstond gebruik en op 1 Juli 1867 trad de nieuwe rechtstoestand in het leven. De staatsregeling gaf het recht aan de Kroon, om op verlangen der betrokken gewesten later bij Order in Council de overige gedeelten van Britsch Noord-Amerika aan het Dominion toe te voegen; dientengevolge zijn thans al de provinciën van dit uitgestrekt gebied, met uitzondering alleen van New-Foundland, tot den nieuwen staat toegetreden. Welk is nu het rechtskarakter dezer nieuwe stichting?

Het oppergezag behoort ongetwijfeld aan denzelfden vorst, die in Groot-Brittannië de Kroon draagt (zie inz. art. 2 en 9), doch wordt in beide landen op gansch andere wijze uitgeoefend. In Canada toch wordt de Kroon vertegenwoordigd door den Gouverneur-Generaal, die onder dezen of eenigen anderen titel in naam der Kroon regeert. Klaarblijkelijk is hij, hoe hoog ook verheven, slechts ambtenaar der Kroon en aan deze ondergeschikt en verantwoordelijk. Slechts een enkele maal wordt van de betrekking tusschen heer en dienaar in de staatsregeling gewag gemaakt: bijv. daar waar aan den Gouverneur-Generaal de plicht wordt opgelegd, om van de door hem bekrachtigde wetsontwerpen kennis te geven aan zijn vorst, die alsdan de bevoegdheid behoudt om deze alsnog af te keuren; of wel het recht wordt toegekend, om in geval van twijfel het oordeel over een hem ter bekrachtiging aangeboden wetsontwerp aan de

Kroon zelve over te laten (art. 55—57). Hier, waar de samenwerking tusschen het staatshoofd en de volksorganen onder bepaalde vormen vereischt wordt, was het noodig van de juiste verdeeling der taak tusschen vorst en dienaar melding te maken; voor het overige zwijgt de staatsregeling over deze verhouding terecht, omdat geen deugdelijke staatsinrichting gedoogt, dat de contrôle van den vorst over zijne administratieve ambtenaren door vaste, laat staan grondwettige regelen worde belemmerd.

Het bovenstaande — d. w. z. het staatsgezag, opgedragen aan de Britsche Kroon, doch door deze gedelegeerd aan een Gouverneur-Generaal — verheft Canada niet boven den rang eener provincie. Doch hoe wordt het gezag uitgeoefend? Onderscheiden wij de hoofdfunctiën naar haren aard, dan vinden wij vooreerst, dat de *wetgeving* is toevertrouwd aan de Kroon met een Parlement, bestaande uit den Senaat en het Huis der Gemeenten. De Senaat is samengesteld uit een vast aantal door de regeering voor het leven benoemde senatoren, die aan bepaalde vereischten voldoen; het Huis der Gemeenten bestaat daarentegen uit door de bevolking volgels latere Canadasche wetten gekozen leden [1]). Aan de aldus samengestelde wetgevende macht is de geheele wetgeving opgedragen, voorzoover zij niet van localen aard is en mitsdien aan de wetgevende organen der verschillende provinciën verblijft. Art. 91 der staatsregeling noemt wel is waar een groot aantal onderwerpen op, die tot het terrein der centrale wetgeving behooren, maar begint met de uitdrukkelijke verklaring, dat desniettemin ook hetgeen niet werd genoemd, mits niet opgedragen aan de provinciale wetgeving, tot de bevoegdheid van het Parlement behoort (verg. inz. art. 91, n°. 29). Dat dit inderdaad met de bedoeling des wetgevers strookt, blijkt o. a. duidelijk uit de vermelding van de zorg voor landsverdediging, voor krijgs- en zeedienst, zelfs voor de uitvoering van internationale

---

[1]) Wetten van 26 Mei 1874 en 10 Mei 1878; Annuaire de la Société de Législation Comparée 1875 p. 697; 1879 p. 717.

tractaten aan de wetgevende macht van Canada (art. 91, n⁰. 7, 132). Alleen is de wetgever beperkt in de toekenning van voorrechten aan het Parlement en zijne leden, in zoover dat deze niet mogen overtreffen de voorrechten, welke in 1867 aan het Britsche Lagerhuis en zijne leden toekomen (art. 18). Doch van eene bevoegdheid van het Britsch Parlement, om ooit zelf rechtstreeks als wetgever op te treden, is in de acte geen spoor te vinden.

Blijkt alzoo het wetgevend orgaan inderdaad met volledige staatsmacht te zijn bekleed, niet minder is dit het geval met de regeering, die uitdrukkelijk aan de Kroon of aan haren vertegenwoordiger, bijgestaan door een door dezen gekozen raad — Privy Council — is opgedragen (art. 9—11). De raadslieden van den Gouverneur-Generaal zijn verantwoordelijk jegens het Parlement en zijne bevoegdheid als hoofd der uitvoerende macht kan — met uitzondering van die, welke door de constitutie zelve is opgedragen — door het Parlement worden herroepen of gewijzigd (art. 12). Onder die uitzonderingen behoort o. a. het opperbevelhebberschap over de gansche land- en zeemacht en de keuze der hoofdstad van den staat (art. 16).

De rechtspraak eindelijk, hoezeer in de Engelsche staatswetten geenszins die afzonderlijke plaats innemende, welke haar onder den invloed van de leer der trias politica t. o. in sommige constitutiën van het vaste land is ingeruimd, wordt door de Canadasche staatsregeling toevertrouwd aan rechters, door den Gouverneur-Generaal benoemd en alleen afzetbaar op verzoek van den Senaat en het Huis der Gemeenten. Voorts kreeg het Parlement de bevoegdheid om, zoodra de omstandigheden dit vorderden, een algemeen Hof van Appel voor gansch Canada op te richten (art. 96—101). Inderdaad werd hieraan in 1875 door een liberaal kabinet gevolg gegeven en daarmede aan het beroep op de Engelsche rechtbanken een einde gemaakt.

Deze uiteenzetting toont m. i. duidelijk aan, dat een volledig oppergezag, zooals wij vroeger als het eigenaardig kenmerk van het staatsgezag leerden kennen, sedert 1867 aan het Dominion of Canada toekomt. Het vindt ongetwijfeld

zijn rechtsgrond in eene eenzijdige daad van het Britsch Parlement, maar wij zagen, dat niet de oorsprong doch de omvang van het gezag over zijn karakter beslist. Zoolang nu de constitutie van 1867 verbindende kracht behoudt — en zoowel de wijsheid der Engelsche staatslieden als de macht der historische ontwikkeling zullen voorkomen, dat ooit een terugtred op de baan der staatkundige ontwikkeling worde gewaagd — zoolang mist de Engelsche staat het recht om met zijne organen gezaghebbend op te treden tegenover de bevolking zijner kolonie. Denzelfden Vorst huldigen moederstaat en kolonie, maar deze openbaart zijn gezag in beide staten door andere organen en in andere vormen en is in beide deelen zijner heerschappij gebonden aan de daar geldende wetten. Slechts in verhouding tot vreemde staten — d. w. z. jure gentium — vormen zij één geheel en komt de leiding toe aan Groot-Brittannië, dat zich aldus als hoofdstaat tegenover zijne onderhoorigheid doet kennen. In dien zin kan art. 132 der staatsregeling Canada »a part of the British Empire" noemen en aan dit laatste alleen de bevoegdheid toekennen, om tractaten te sluiten en internationale betrekkingen te regelen [1]). Doch hoezeer volkenrechtelijk één, vormen zij staatsrechtelijk verschillende staten, verbonden door een gemeenschappelijk staatshoofd en door eene betrekking van ondergeschiktheid, gelijk wij die vroeger ook bij de vasalstaten opmerkten [2]). De tijd zal leeren, of in dit merkwaardig opvoedingsproces der koloniën tot provinciën en staten reeds het laatste woord is gesproken en of niet bij behoud van eenheid van staatshoofd, de betrekking van ondergeschiktheid eerlang voor die van rechtsgelijkheid zal plaats maken, om wellicht eenmaal zich

[1]) Empire toch is de naam, die niet op het Vereenigd Koninkrijk, maar op dit Rijk mèt al zijne koloniën wordt toegepast.

[2]) Dezelfde constructie past m. i. op de rechtsbetrekking tusschen Rusland en het Koninkrijk Polen van 1815—1830 en op de nog bestaande tusschen Rusland en het Groothertogdom Finland. Hier berust zij intusschen op een internationaal tractaat. Anders Jellinek: t. a. p. bl. 64—75; Fr. von Martens: Völkerrecht I: 246, terwijl Brie: t. a. p. bl. 70 er ten onrechte eene reëele unie in ziet.

op te lossen in eene volkomene scheiding jure publico, zij het ook met behoud van eenheid in nationaliteit en politiek.

Het zou meer tijd en plaats vereischen dan hier beschikbaar is, om eene dergelijk onderzoek in te stellen naar de grondslagen van andere koloniale constitutiën van Britschen oorsprong. Sedert 1850 zijn langzamerhand nagenoeg dezelfde beginselen overal doorgedrongen en de koloniën in Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika tot zelfstandige staten verheven. Overal berust het oppergezag bij de Koningin van Engeland, die tot haren vertegenwoordiger een Gouverneur benoemt, alleen jegens haar verantwoordelijk. Overal bestaan echter tevens vertegenwoordigende lichamen, die op de wetgeving en regeering een overwegenden invloed uitoefenen. Zij bestaan uit twee kamers, waarvan de Eerste, veelal *Legislative Council* genoemd, nu eens als in Canada door de Regeering, dan weder, evenals overal de *Legislative Assembly* of Tweede Kamer, door de ingezetenen zelve gekozen wordt. Het eerste geschiedt in New-Foundland, in Nieuw Zuid-Wales, Queensland en Nieuw-Zeeland; het tweede vindt men in de Kaap-kolonie, Victoria, Zuid-Australië en Tasmania. Doch voor de hoofdzaak is dit van geen belang. Overal toch regeert de Gouverneur met behulp van Ministers, verantwoordelijk jegens het koloniaal Parlement en mitsdien politiek daarvan afhankelijk. Staatsrechtelijk komt de betrekking met Engeland overal neer op eene theoretische gemeenschap van souverein of staatshoofd, die practisch eene volkomen zelfstandigheid niet uitsluit. Slechts volkenrechtelijk zijn de koloniale staten niet bevoegd tot zelfstandig handelen, doch vooralsnog geheel afhankelijk van de Britsche staatkunde. Wordt echter de rechtsband tusschen de Engelsche Kroon en den kolonialen Gouverneur verbroken, en deze hetzij door een erfelijk monarch, hetzij door een gekozen president vervangen, dan zal de reeds volwassen koloniale staat ook onder de subjecten van het internationaal recht zijne eigene plaats innemen en alzoo van Staat tot Souvereinen Staat zich verheffen.

3°. Na de vasal- en koloniale staten verdienen die statengroepen de aandacht, welke velen met den naam van *reële*

unie aanduiden in onderscheiding van andere, welke slechts eene *personeele unie* vormen. Het is onnoodig hier stil te staan bij de zoo verschillende verklaringen van beide termen, die men bij de schrijvers over staats- en volkenrecht aantreft. Mij schijnt het best den naam personeele unie, op het voetspoor van onzen H. de Groot, met Phillimore en Bulmerincq alleen toe te passen op die historische vereenigingen van meerdere staten onder één hoofd, welke op geen bepaalden rechtsgrond berusten, doch het zoogenaamd toevallig gevolg zijn van den loop der staatkundige gebeurtenissen [1]). Nederland en Luxemburg leveren daarvan een geschikt voorbeeld, omdat terstond in het oog springt, dat hier geen andere rechtsgemeenschap bestaat, dan die van den persoon van den vorst, die onder verschillenden titel en met afzonderlijke constitutie in beide staten regeert. Tevens echter is het duidelijk, dat daar, waar in beide alzoo verbonden staten eene absolute monarchie wordt aangetroffen, de personeele unie tot samensmelting of *fusie* moet leiden; de vereeniging van Kastilië en Arragon in het laatst der 15de eeuw levert daarvan een treffend bewijs.

Reëele unie daarentegen is eene zoodanige vereeniging van twee of meer staten, welke niet slechts een bloot historischen, doch tevens een juridischen grondslag heeft en derhalve met den laatsten staat of valt. De vereeniging kan eenvoudig tengevolge hebben, dat beide staten, evenals bij de personeele unie, slechts een gemeenschappelijk hoofd doch overigens afzonderlijke organen en instellingen bezitten; dit is bijv. in hoofdzaak het geval met Zweden en Noorwegen [2]). Zij kan echter ook tot een veel inniger verband leiden door het bestaan van gemeenschappelijke organen tot verdediging, internationaal verkeer, financieel beheer enz.; een typisch voorbeeld daarvan geeft Oostenrijk-Hongarije sedert 1867. Voor de juridische constructie is dit verschil van minder belang, doch

[1]) Verg. Grotius: De jure belli ac pacis I: III: 7,2. Phillimore: Commentaries I c. 74. Bulmerincq: Völkerrecht § 15; e. a. m.

[2]) Zie art. 1 der Acte van Unie 8 Aug. 1815: „Le royaume de Norwège sera un royaume libre, indépendant, indivisible et inaliénable, uni avec la Suède sous un seul roi". Verg. art. 1 Staatsr. van 4 Nov. 1814.

komt het slechts aan op de vraag, welk staatsgezag zich binnen de staten der unie doet gelden. Ongetwijfeld is dit geen ander dan dat van elken staat zelf. Het is niet de Koning van Zweden, welke in Noorwegen als constitutioneel monarch optreedt, maar veeleer de door de Noorsche staatsregeling aangewezen Koning van Noorwegen, die wel tevens de Kroon van Zweden draagt, doch in Noorwegen slechts volgens Noorsche wetten en door Noorsche organen zijn gezag uitoefent. Waar zelfs, zooals na den zoogenaamden Ausgleich van 1867 in Oostenrijk-Hongarije, buiten den Keizer-Koning nog een gemeenschappelijk Parlement, uit de delegatiën der beide afzonderlijke parlementen bestaande, tot de behandeling en beslissing van bepaald aangewezen aangelegenheden is geroepen, ontstaat daardoor geen nieuw rechtssubject met een eigen wil, afgescheiden van dien der afzonderlijke staten, en een eigen gezag, boven dat van elk der afzonderlijke staten verheven, doch eenvoudig een gemeenschappelijk orgaan, door het aan ieder der beide staten afzonderlijk toekomend staatsgezag propria auctoritate in het leven geroepen, en bestemd voor de waarneming van enkele gemeenschappelijke en uitdrukkelijk genoemde belangen. Deze rechtstoestand moge op een formeel verdrag berusten, of wel, zooals in casu, uit eene stilzwijgende overeenkomst voortvloeien, welke twee eenzijdige ofschoon gelijktijdige en gelijkvormige staatswetten deed ontstaan, niemand zal aarzelen aan beide staten een onbetwistbaar staatskarakter toe te kennen; te meer daar uitdrukkelijk de vertolking der door de gemeenschappelijke organen vastgestelde besluiten in voor de onderdanen bindende voorschriften aan de bijzondere wetgevende organen van beide staten is voorbehouden [1]).

De vraag daarentegen, of door de grondwettige samenwerking van beide staten bij de regeling van alle internationale rechtsbetrekkingen de onafhankelijkheid van beiden ongedeerd bleef, stuit op eigenaardige moeilijkheden. Hetzij men een verdrag als den eenig mogelijken grondslag eener

---

[1]) Zie o. a. art. 12—14. Hong. wet XII van 1867.

reëele unie beschouwe, hetzij men ook den wil van derden tot de stichting daarvan in staat achte, nimmer kan ontkend worden, dat de onafhankelijkheid der leden rechtens ongedeerd bleef en zelfs de voorwaarde vormt, waarvan de gansche stichting uitgaat. Evenmin kan intusschen worden voorbijgezien, dat de rechtsgemeenschap van de hoofdorganen voor het internationaal verkeer de mogelijkheid uitsluit, dat een der leden afzonderlijk zijn wil vorme, veelmin openbare. Het antwoord moet derhalve m. i. aldus luiden, dat de staten, welke samen eene reëele unie vormen, wel is waar in abstracto souvereine staten blijven, maar in concreto als het ware aaneengesmeed, niet anders dan gezamenlijk hun internationalen wil kunnen doen hooren en eerbiedigen. Zij blijven twee personen of subjecta juris, doch zijn zoo nauw verbonden, dat hun internationale taak, zoowel wat rechten als plichten betreft, steeds gezamenlijk wordt vervuld, als ware zij die van een enkel persoon. Mocht eenmaal blijken, dat voor een der verbonden staten dit gezamenlijk optreden met overwegende bezwaren gepaard ging, dan zou de bestaande rechtstoestand, met name het gemis van eigene afzonderlijke organen, hem ongetwijfeld in zijne vrijheid van handelen ten zeerste belemmeren, doch die toestand zelf zou geenszins bestand blijken tegen een krachtig en ernstig beroep op de principieele onafhankelijkheid van elk der leden.

Dat deze beschouwing weinig waarborgen biedt voor de duurzaamheid der reëele unie, valt niet te ontkennen. Desniettemin is hare juistheid onbetwistbaar, tenzij men de onafhankelijkheid der leden ook in beginsel loochene en mitsdien eene betrekking van ondergeschiktheid aanneme, die inderdaad niet bestaat en door beide staten ongetwijfeld ten sterkste wordt geloochend. Veel liever erkenne men in de reëele unie een zonderling product der jongste staatkundige ontwikkeling, welks wetenschappelijke plaatsbepaling vooral daarom zulke onoverkomelijke bezwaren biedt, omdat elk nieuw onderzoek tot de slotsom leidt, dat het een kunstig knutselwerk des oogenbliks is, in strijd met het wezen der dingen en de waarachtige belangen der volken. Waar de gemeenschappelijke organen slechts enkele en de gemeen-

schappelijke internationale belangen vele zijn, kan zulk een gebrekkig samenstel geruimen tijd voortduren; hoe nauwer daarentegen de gemeenschap en hoe tegenstrijdiger de wederkeerige belangen, des te grooter het gevaar voor ineenstorting. De feitelijke onmacht der reëele unie verklaart hare wetenschappelijke onhandelbaarheid.

4⁰. Is de reëele unie eene zeldzame verschijning, die te nauwernood onder algemeene gezichtspunten gebracht kan worden, geheel anders is het gelegen met eene aan haar verwante gestalte: *den Statenbond.* Reeds in het oude Hellas niet onbekend, heeft hij in de Middeleeuwen in Zwitserland, in de nieuwe geschiedenis in ons vaderland zijne levensvatbaarheid bewezen, terwijl aanvankelijk ook de Vereenigde Staten met dezen vorm de proef namen en eindelijk nog in onze eeuw de Duitsche Bond van 1815—1866 daarvan een voorbeeld gaf. Reeds het woord doet vermoeden, dat wij hier te doen hebben met een verbond of overeenkomst van meerdere staten, hetwelk den grondslag van den nieuwen rechtstoestand vormt. De geschiedenis bevestigt dit vermoeden volkomen; zelfs waar de zich verbindende partijen jure nog geen onafhankelijke staten zijn, doch slechts facto op weg hunne vrijheid te veroveren, heeft menigmaal een dergelijk verbond haar staatkundig doel verwezenlijkt en haar staatkundig bestaan eeuwen lang bestendigd.

Doch de oorsprong eener instelling verklaart, zooals wij zagen, nog geenszins haar wezen en niet elk verbond schept een statenbond. Het eigenaardige van den statenbond ligt daarin, dat hij niet, zooals het bondgenootschap, een bloot tijdelijk en beperkt samengaan van twee of meer staten beoogt, maar een nieuw internationaal rechtspersoon in het leven roept, m. a. w. een eigen van dien der afzonderlijke staten onderscheiden wil bezit, met de noodige organen toegerust om dien wil uit te spreken en desnoods uit te voeren. De bestrijding, die deze stelling van onderscheidene zijden ondervond, vindt hoofdzakelijk hare verklaring in de bedenkelijke gevolgen, die er ten aanzien van de vermeende souvereiniteit der staten uit voortvloeien [1]). Gedeeltelijk

[1]) Verg. o. a. Laband I: 56; Jellinek t. a. p. bl. 179.

echter wortelt zij in de wijd verspreide meening, dat de rechtspersoonlijkheid eene fictio juris is, die in het privaatrecht te huis behoort en alleen door een hoogeren wil, namelijk dien van den Staat, kan ontstaan; deze toch kent somtijds rechtspersoonlijkheid toe aan de gevolgen van private handelingen en overeenkomsten. Deze voorstelling moge juist zijn voor het privaatrecht, waar inderdaad elke rechtspersoonlijkheid, ook die van den enkelen mensch, haar rechtsgrond vindt in den wil des wetgevers, voor het publiek recht past zij niet. Daar toch treden de staten suo jure als rechtspersonen op en vinden hunne erkenning als zoodanig in het internationaal recht. Overal, waar in het internationaal verkeer een willend wezen, d. i. een met zelfbewustheid en wilsvatbaarheid begiftigd individu, optreedt, hetzij in den vorm van een enkelen staat, hetzij in dien van een verbond van meerdere staten, welke, wel verre van hunne afzonderlijke willen bijeen te tellen, een eigen van dien van elk hunner onderscheiden wil vormen; — overal, waar voorts aan zoodanigen wil onder bepaalde voorwaarden zekere rechtsgevolgen zijn verbonden; — daar is rechtspersoonlijkheid in publiekrechtelijken zin; en deze persoonlijkheid is geen fictie, maar eene werkelijkheid, die geene andere erkenning behoeft, dan elke enkelvoudige staat, welke in het internationaal recht eene eigene plaats inneemt.

Dat aan beide vereischten door den Statenbond wordt voldaan is duidelijk. Hij vormt door eigen organen, inz. de bondsvergadering, een eigen wil, wel is waar geboren uit de samenwerking of het gemeen overleg zijner leden, maar geenszins van elk hunner afhankelijk; waar toch bij gewone of buitengewone meerderheid besluiten kunnen genomen worden, tegen den wil van, doch niettemin verbindend voor de minderheid, daar is ongetwijfeld een nieuwe wil te voorschijn gekomen [1]). Aan dien wil nu wordt uitvoering gegeven door organen, colleges en ambtenaren, wier rechts-

---

[1]) Verg. art. 9 Unie v. Utrecht; art. 7 Duitsche Bondsacte; art. 11, 12 Weener Slotacte; art. 8, 9 Zwitsersche Bondsregeling; art. IX: 6 Articles of Confederation.

karakter en -bevoegdheid niet slechts staatsrechtelijk door de afzonderlijke staten worden erkend, doch ook volkenrechtelijk op ééne lijn worden gesteld met de analoge organen van enkelvoudige staten; het actief en passief gezantschaprecht, de macht om internationale tractaten te sluiten, het recht van oorlog en vrede, die nemine contradicente aan den Statenbond toekomen, stellen de volkenrechtelijke erkenning boven allen twijfel [1]). Hiermede is de rechtspersoonlijkheid van den Statenbond tevens bewezen [2]). Zij is voor ons onderzoek van het grootste gewicht. Thans moet namelijk worden aangetoond, dat de Statenbond als rechtspersoon eensdeels het staatskarakter zijner leden handhaaft, anderdeels daarentegen hunne onafhankelijkheid of souvereiniteit vernietigt, en mitsdien een nieuw en treffend bewijs levert voor de stelling, dat Souvereiniteit geen kenmerk is van den Staat, doch eene volkenrechtelijke betrekking aanduidt [3]).

Het staatskarakter zijner leden wordt niet aangetast. Dit blijkt terstond, wanneer men zijne aandacht vestigt, vooreerst op het beperkte doel van den Statenbond, in de tweede plaats op het gezag, waarover hij beschikt om dit doel te bereiken.

Alle statenbonden hebben ten doel internationale belangen hunner leden te behartigen; veelal is aanvankelijk een enkel dergelijk belang overwegend — men denke aan den vrijheidsoorlog van Zwitserland, Nederland Noord-Amerika — doch eerlang breidt dit ééne belang zich uit tot de gewichtigste internationale betrekkingen van den bond en zijne leden.

---

[1]) Art. 2 der Weener Slotacte noemt den statenbond terecht: „eine in politischer Einheit verbundene Gesammtmacht."

[2]) Een beroep op den gemeenschappelijken naam schijnt mij zwak, maar ook overbodig. Brie: t. a. p. bl. 85.

[3]) Een volledig onderzoek naar het stellig recht van Statenbond en Bondstaat is uit den aard der zaak hier uitgesloten. Belangstellenden vinden een aangenamen gids tot dieper onderzoek in het uitmuntend proefschrift van Mr. C. Bake: Statenbond en Bondstaat, Amst. 1881; waar de bronnen worden vermeld. Nog later schreef Jellinek zijn vroeger aangehaald werk over de samengestelde staten in het algemeen; voorts zeer onlangs de reeds op dit terrein bekende Dr. Siegfr. Brie: Theorie der Staatenverbindungen, Stuttgart 1886. De laatste bezigt echter niet het staatsgezag, doch het staatsdoel als hoeksteen van zijn stelsel.

Schier altijd gaat daarmede gepaard de strekking, om de volkomen zelfstandigheid der verbonden staten te verzekeren en inzonderheid alle onderlinge inmenging in binnenlandsche aangelegenheden zorgvuldig te weren. Dit tweeledig doel drukken de meeste bondsacten opzettelijk, ofschoon gebrekkig, uit, door de handhaving van de *souvereiniteit* (Articles of Confederation III), van de *vrijheid* en *onafhankelijkheid* (Zwitsersche Bondsacte art. 1), van de *onafhankelijkheid* en *onschendbaarheid* (Duitsche Bondsacte art. 2; Weener Slotacte, art. 1) der afzonderlijke staten op den voorgrond te stellen. Blijft men niet hangen aan den klank der woorden, doch dringt men dieper door in hunnen zin door ze in verband met den inhoud der bondsacte te verklaren, dan blijkt weldra, dat deze onbestemde uitdrukkingen dienen, om eenerzijds de onafhankelijkheid van allen vreemden invloed te verzekeren, doch tegelijkertijd het staatskarakter der leden te waarborgen. Alle staatkundige aangelegenheden, niet uitdrukkelijk aan den bond opgedragen of aan het bondsdoel ondergeschikt gemaakt, blijven ongerept voorbehouden aan het gezag der leden; hiertoe behoort nagenoeg de gansche binnenlandsche staatszorg en, zooals later blijken zal, zelfs een deel der buitenlandsche betrekkingen. Slechts waar het beperkt bondsdoel dit vordert, zijn de organen van den bond tot gezagsuitoefening bevoegd; waar dit niet tegenover de leden of staten van den bond, maar rechtstreeks tegenover hunne onderdanen optreedt, gaat het nooit verder, dan door de staten aan de bondsorganen is toegestaan en vindt het dus zijn rechtsgrond niet in den bondswil, maar in dien der leden [1]).

Duidelijker nog dan uit den beperkten omvang van de taak van den bond, blijkt namelijk het staatskarakter der leden uit de wijze, waarop de bond zijn wil openbaart en daaraan bindenden kracht verzekert. Het hoofdorgaan van den statenbond is, zooals men weet, de bondsvergadering: hier te

---

[1]) Hierop berusten alzoo de generaliteits-troepen en -middelen der Vereenigde Nederlanden; verg. Bake: t. a. p. bl. 89 vg.; Brie: t. a. p. bl. 90 vg.

lande Staten-Generaal, elders Tages-satzung of Congres genoemd. De besluiten of wilsverklaringen van dit lichaam gelijken meer op verdragen dan op wetten. Hun ontbreekt namelijk de rechtstreeks bindende kracht voor de ingezetenen, welke juist het kenmerk der staatswet is. Trouwens de Statenbond heeft zelf geen onderdanen, doch alleen staten als leden. De besluiten van den bond komen tot stand, hetzij bij eenstemmigheid, hetzij bij meerderheid van stemmen, van de afgevaardigden der staten; door afgezanten alzoo, gebonden aan de hun verstrekte volmacht hunner lasthebbers [1]). Bovendien verkrijgt hun inhoud, voor zoover daaruit bepaalde verplichtingen van de ingezetenen voortvloeien, voor dezen slechts verbindende kracht, doordien de afzonderlijke staten ze in den vorm van wetten vertolken. Nooit zijn de ingezetenen rechtstreeks onderworpen aan de bevelen der bondsvergadering; deze kunnen hen slechts bereiken door tusschenkomst der staatsregeeringen, zelfs waar deze, zooals bij uitzondering voorkomt, slechts in eene eenvoudige afkondiging bestaat.

Geen wonder derhalve, dat zoowel oorsprong als werking er toe hebben geleid, de bondsbesluiten met tractaten op ééne lijn te stellen. Toch is dit m. i. minder juist. Want wel komt hunne werking ten aanzien der onderdanen met die van tractaten overeen; tegenover de staten, leden van den bond, staan zij in dezelfde verhouding als wetten tegenover bijzondere personen. De bondsbesluiten hebben tegenover de staten verbindende, in casu wettelijke, kracht; ongehoorzaamheid wordt door bondsexecutie — d. i. geen oorlog, maar rechtsdwang tot naleving van rechtsplicht — gestraft en onderdrukt [2]). Beperkt men daarentegen het begrip van wetgeving tot het staatsrecht; m. a. w. verstaat men daaronder slechts een bepaalden vorm, waaronder het staatsgezag zich openbaart, dan ontzegt men terecht wetgevende macht aan de

---

[1]) Weener Slotacte, art. 8.

[2]) Alleen de Weener Slotacte bepaalt dit uitdrukkelijk, art. 31–34. In 1847 werd zij intusschen door de Zwitsersche Tages-satzung tegen den Sonderbund ten uitvoer gelegd.

organen van den Statenbond. Doch men ga niet zoover, als de meeste schrijvers over dit onderwerp, die in hun ijver, om de zoogenaamde souvereiniteit der leden te handhaven, niet schromen, het eerste vereischte van elk verdrag, de vrije toestemming van partijen, uit het oog te verliezen, en de bij meerderheid van stemmen genomen en met dwang ten uitvoer gelegde besluiten der bondsvergadering desniettemin voor te stellen als verdragen door overeenstemmenden wil van partijen gesloten. Zij beroepen zich tot bewijs dezer zonderlinge stelling op het oorspronkelijk verdrag, dat den Statenbond in het leven riep, en zien alzoo in de overstemming en executie der minderheid niets dan eene wilsopenbaring der overstemden en geëxecuteerden [1]). Doch niet de naam eener instelling, noch hare geboorte, bepaalt haar karakter; dit wordt slechts ontdekt door een zorgvuldig onderzoek naar hare rechtsbevoegdheid. Waar nu de Statenbond een organisme vertoont, dat tegenover andere internationale rechtssubjecten, almede tegenover zijne eigene staten-leden, met dwingend gezag optreedt, doch tegenover de ingezetenen of onderdanen dier staten geen rechtstreeksch gezag uitoefent, dan voor zoover hem dit bij wijze van uitdrukkelijke of stilzwijgende delegatie door deze staten vergund wordt; daar is m. i. geen ander resultaat mogelijk, dan dat de Statenbond wel een internationaal rechtspersoon, doch geen staat is; dat daarentegen het staatskarakter der afzonderlijke leden volkomen ongedeerd en onbetwistbaar blijft.

Staat alzoo het staatskarakter vast, de leden missen onafhankelijkheid. Wel is waar wordt, zooals wij zagen, het behoud van de zelfstandigheid der staten op den voorgrond gesteld en hunne staatswerkzaamheid schier geheel buiten het bereik van den bond geplaatst; toch is het duidelijk, dat er van volstrekte onafhankelijkheid — en het bleek, dat hieronder een zuiver negatief en ondeelbaar begrip wordt verstaan — geen sprake kan zijn, zoodra de staten in eenig

---

[1]) O. a. Bake: bl. 105; Jellinek: bl. 176.

opzicht gehoorzaamheid schuldig zijn aan de besluiten der bondsorganen en mitsdien jure et facto kunnen gedwongen worden tot handelingen in strijd met hunnen wil. Het doel en mitsdien het recht van den Statenbond moge nu binnen de engste grenzen zijn beperkt, op dit beperkt gebied beslist hij naar eigen oordeel en eigen wil en dwingt de staten tot volgen en uitvoeren. Voorzeker bezit hij daartoe niet altijd genoegzame en doeltreffende werktuigen, doch dit verklaart alleen de politieke zwakheid van zoodanig organisme. Bezat de bond voldoende organen om zijn wil, rechtens verbindend voor zijne leden, ook feitelijk door hen te doen gehoorzamen en ten uitvoer te leggen, dan was er geen grooter bezwaar tegen zijne bevredigende werkzaamheid dan tegen zijne juridische constructie. Wel wordt dit bevestigd, wanneer men nagaat, dat met hoogst onvoldoende organen en ondanks het gemis zelfs van een bondsrechter, meer dan een Statenbond eeuwenlang de vrijheid zijner leden onder de ongunstigste omstandigheden heeft weten te handhaven, de bevolking tot een hoogen trap van bloei heeft verheven en sommige van de kostbaarste goederen der menschheid voor ondergang heeft bewaard. Daartoe hebben intusschen de afzonderlijke staten hunne onderlinge onafhankelijkheid op het gemeenschappelijk altaar ten offer gebracht. Aan de besluiten der bondsvergadering ten aanzien van het leveren van bijdragen in troepen en geld moesten zij uitvoering geven, hetzij door ieder afzonderlijk en langs eigen weg voor een genoegzaam aantal manschappen of eene bepaalde geldsom — men denke aan de quota der Vereenigde Provinciën — te zorgen, hetzij door tot gemeenschappelijke lichting of geldheffing hunne medewerking te verleenen, zooals bij de convooien en licenten in ons vaderland. Waar de leden nog ieder afzonderlijk in betrekking staan tot vreemde staten, is hunne bevoegdheid, hetzij om gezanten te zenden of te ontvangen, hetzij om overeenkomsten aan te gaan, geheel besloten binnen de ruimte, welke doel en inrichting van den bond openlaten. Een internationale rechtsband tusschen een vreemden staat en een der leden kan natuurlijk geene afwijking of belemmering

bevatten van de internationale tractaten door den Statenbond zelf gesloten. Dit verklaart den geringen omvang en ondergeschikte beteekenis van het internationaal verkeer en van de internationale tractaten, door de leden van den Statenbond onderling of met vreemde staten aangeknoopt, ook daar, waar — zooals in den Zwitserschen en Duitschen Bond der 19de eeuw en in afwijking van de Amerikaansche Confederatie — de bevoegdheid daartoe uitdrukkelijk aan de genoemde leden was toegekend [1]). Nooit betroffen zij andere dan ondergeschikte belangen, nooit konden zij zich rechtens handhaven tegenover den wil van den bond zelf.

Uit dit alles meen ik eindelijk veilig de slotsom te mogen trekken, dat de Statenbond, ofschoon staatkundig veroordeeld als ongenoegzaam om in de tegenwoordige internationale verhoudingen voldoende eenheid en kracht te ontwikkelen, een merkwaardig bewijs blijft leveren voor de bestaanbaarheid, eensdeels van internationale subjecten, die geen staatskarakter bezitten en slechts accidenteel staatswerkzaamheid ontwikkelen; en ten andere van staten, die, hoezeer Souvereiniteit wel niet in naam toch inderdaad missende, ongetwijfeld het gezag en dus het kenmerk van Staten behouden.

5°. De Statenbond is ongenoegzaam gebleken, om aan de eischen te beantwoorden, die de tegenwoordige maatschappij aan den Staat stelt. Zijn gemis aan inwendigen samenhang ondermijnde eveneens zijne kracht in het internationaal verkeer; m. a. w. zijne staatsrechtelijke veelheid bleek onvereenigbaar met zijne volkenrechtelijke eenheid. Eerlang was eene keuze onvermijdelijk: de bond moest uiteenspatten, om ruimte te laten voor de onbeperkte vrijheid van handelen der leden; of wel het staatsgezag der leden moest op den bond overgaan en dezen het staatskarakter verleenen. In het eerste geval ging een internationaal rechtspersoon te gronde om plaats te maken voor een aantal kleinere souvereinen; in het tweede geval verrees een nieuwe staat uit de puinhoopen van een aantal andere. In onze eeuw kan het geen

---

[1]) Zie Duitsche Bondsacte art. 11; Zwitsersche Bondsacte art. 6, 8; Art. of Conf. art. VI.

verwondering wekken, dat de laatste richting de overhand behield en dientengevolge de Statenbond moest plaats maken voor een nieuw organisme, dat men met den naam van *Bondstaat* heeft bestempeld. Deze historische ontwikkeling, in verband met den naam, heeft ook in de wetenschap den Bondstaat in nauwe verbinding met den Statenbond gebracht. Toch is het klaar, dat de afstand tusschen beider juridische constructie groot is. Terwijl wij toch den Statenbond leerden kennen als een verbond van staten, waarbij het alleen twijfelachtig kon schijnen, of hun vermeend kenmerk van Souvereiniteit al of niet behouden bleef, is de Bondstaat een eigenaardige staatsvorm, die naast dien van andere staten eene gelijke plaats inneemt. Een internationaal rechtspersoon alzoo, evenals de Statenbond; maar meer dan dit, omdat hij zijne rechtspersoonlijkheid niet slechts ontleent aan eene kunstig gevormde wilseenheid van meerdere staten, maar onmiddellijk aan zijn staatskarakter zelf, dat geen ander staatsgezag nevens zich te ontzien heeft. Kortom de Statenbond is een instituut van het volkenrecht; de Bondstaat daarentegen eene staatsrechtelijke schepping. Hierin ligt zijne kracht en beteekenis, zoo schitterend aan den dag gekomen in de Unie der Vereenigde Staten sedert 1787; in den Noord-Duitschen Bond van 1866 en zijne hervorming in het Duitsche Rijk in 1870; in den staatkundigen vooruitgang zelfs van Zwitserland sedert de hervorming van 1848, voortgezet in 1874. Tevens toont zijne geschiedenis, dat eens gevestigd, eene steeds verdere ontwikkeling der staatseenheid slechts eene vraag is van tijd en staatkundig beleid. Iedere staat toch is bekwaam en bevoegd zijne eigene inrichting ten allen tijde te herzien en te volmaken. Op dien weg deden de Duitsche en Zwitsersche bondstaten reeds gewichtige schreden, en in Amerika voerde een geweldige burgeroorlog tot hetzelfde doel. Wie durft beweren, dat deze ontwikkeling reeds haar eindpaal heeft bereikt? Wie vraagt niet, of niet veeleer mag worden verwacht, dat de centraliseerende richting der bondstaten en de decentraliseerende van sommige eenheid-staten elkander eenmaal zullen ontmoeten, wellicht kruisen, en alzoo eerlang elk onderscheid tusschen bond- en eenheidstaat ge-

heel zal verdwijnen? Zoover is het intusschen nog niet gekomen. Toch kunnen slechts enkele opmerkingen volstaan om de plaats te bepalen, die aan den Bondstaat in deze beschouwingen toekomt [1]).

De Bondstaat is een staat, omdat hem staatsgezag kenmerkt. Dit blijkt terstond, wanneer men opmerkt, dat hij eigen onderdanen heeft en voor hen het hoogste of oppergezag vertegenwoordigt, of — in de bekende terminologie der trias politica — tegenover hen met de hoogste wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht is bekleed.

De wetgeving wordt in de thans bestaande bondstaten uitgeoefend met behulp van een zijner meest kenmerkende organen — het Amerikaansche House of Representatives, den Zwitserschen National-Rath, den Duitschen Reichstag. — Alle drie vormen eene ware volksvertegenwoordiging, d. w. z. eene vertegenwoordiging van de burgers en niet van de staten. Met medewerking van een tweede orgaan, dat onder verschillende namen — Senate, Stände-rath. Bundesrath — de leden of staten van den bondstaat vertegenwoordigt en derhalve geheel ten onrechte meermalen met een Hooger huis of Eerste Kamer vergeleken wordt, maakt de vertegenwoordiging *wetten*, of algemeen verbindende verordeningen, die de tusschenkomst der leden volstrekt niet behoeven, doch voor het gansche gebied van den staat en voor al zijn onderdanen rechtstreeks verbindende kracht bezitten en daarenboven de wetten der afzonderlijke staten zoo niet uitsluiten, dan toch beheerschen, en mitsdien in geval van botsing ontzenuwen en vernietigen. De Bondstaat bezit dus wetgevende

---

[1]) De Bondstaat, of liever de tegenwoordige staatsvorm van Duitschland, heeft aldaar tot zeer verschillende en zonderlinge verklaringen geleid. Dr. Brie, wiens pas verschenen geschrift de meeste dezer opvattingen vermeldt, zie bl. 95 vg., noemt zelf den bondstaat „tegelijk *bond en staat*, alle wezenlijke kenmerken van beiden vereenigend, „zu einer einheitlichen Gestaltung verschmolzen"! Degenen, die met mij het staatskarakter der leden loochenen, — onder de Duitschers hebben niet velen dien moed — beroepen zich echter regelmatig op het gemis van Souvereiniteit der leden. Voor het overige verwijs ik inz. naar Mr. C. Bake t. a. p. bl. 115 vg., wiens slotsom op bl. 216 ik gaarne onderschrijf.

macht in den vroeger genoemden engeren zin van het staatsrecht en openbaart deze op elk gebied, dat hem door de bonds-constitutie is opgedragen. Aanvankelijk allicht beperkt tot defensie en financieel beheer, belet niets, dat de wetgevende arbeid van den bondstaat zich geleidelijk meer en meer uitbreide ten koste van dien zijner leden.

Voorts bezit de bondstaat regeerings-organen, die rechtstreeks voor de uitvoering der bondswetten zorg dragen en daartoe nu eens van de tusschenkomst der afzonderlijke staatsregeeringen, dan weder van eigen ambtenaren gebruik maken. Hiertoe behoort vòòr alle andere het hoofd der regeering of der zoog. uitvoerende macht, die het staatsgezag middellijk of onmiddellijk in zijn persoon concentreert, en naar gelang van den monarchalen of republikeinschen regeeringsvorm van den bondstaat, uit een vorst of monarch als den Duitschen Keizer, of uit den vertegenwoordiger des volks als den Zwitserschen Bundesrath of den Amerikaanschen President bestaat. Het gezag van de regeering en hare ambtenaren doet zich binnen de grenzen der haar aangewezen taak even rechtstreeks als dat der wetgeving over het geheele gebied van den bondstaat gevoelen en stelt derhalve op nieuw het staatskarakter van den Bondstaat buiten twijfel.

Eindelijk oefent de Bondstaat door eigen rechtbanken rechtspraak over alle geschillen, die uit de staatsregeling en de wetten van den Bondstaat voortspruiten. Wel bestaat hier veel verschil tusschen de rechtsmacht der Amerikaansche hoven, waarop deze uitspraak letterlijk van toepassing is, en die van Zwitserland en Duitschland, waar slechts eene rechtspraak in laatste instantie aan de bondsgerechten is opgedragen; maar ook hier staat het beginsel vast, dat de Bondstaat bevoegd is rechtstreeks over zijne onderdanen te vonnissen en slechts zooveel aan de rechtbanken der afzonderlijke staten overlaat, als met zijn wil strookt.

Blijkt uit dit alles ondubbelzinnig, dat de Bondstaat staatsgezag bezit en uitoefent, tevens volgt daaruit noodwendig, dat zoodanig gezag bij zijn leden ontbreekt. Waar de bondsconstitutiën het tegendeel bepalen, spelen zij met een naam

zonder zin [1]). De burgers toch der afzonderlijke staten zijn aan hunne wetten en bevelen wel gehoorzaamheid schuldig, doch zij erkennen daarnaast en daarboven de wetten van een hooger gezag dan dat der staten, waartoe zij meer speciaal behooren. Voor hen is het gezag van hun eigen zoogenaamden staat niet meer het hoogste, het oppergezag. Daarboven verheft zich eene hoogere macht, die zich als wetgever, bestuurder of rechter doet hooren, en wier stem die van de organen hunner eigene staten overstemt, en hunne majesteit verduistert. Zij mogen nog den naam van staten behouden en daarin eene streelende geschiedkundige herinnering huldigen, inderdaad zijn de staten in onderdeelen van staten, m. a. w. in gewesten of provinciën veranderd, die slechts gradueel van de provinciën der eenheidstaten verschillen. Hunne organisatie biedt meer verscheidenheid; hunne bevoegdheid reikt iets verder; zoowel autonomie als zelfbestuur zijn hun in ruimer mate verzekerd; hun invloed op de vorming van den wil van den Bondstaat is grooter; hunne medewerking inzonderheid bij constitutioneele veranderingen minder te ontberen; dat alles neemt niet weg, dat zij in het wezen der zaak niets zijn dan onderdeelen, die niet alleen hunne souvereiniteit, doch ook hun staatskarakter verloren, en wel historisch en politiek verschillend, doch juridisch volkomen op dezelfde lijn staan. Mocht men nog aarzelen deze slotsom te aanvaarden op grond van de uitdrukkelijke vermelding van de rechten, welke op den Bondstaat overgaan, en de oogenschijnlijk schier onbeperkte rechtsbevoegdheid, welke dientengevolge aan de afzonderlijke staten verblijft, zoodat zelfs buitenlandsche betrekkingen niet volkomen aan hunne rechtssfeer zijn onttrokken, zoo moet toch m. i. deze aarzeling terstond wijken, wanneer men in het oog houdt, dat deze verdeeling van taak en bevoegdheid, hoezeer door de bondsconstitutie verleend, niettemin geheel afhangt van den wil en het gezag van den Bondstaat zelf, die ten allen tijde onder inachtneming van bepaalde vormen zijne eigene bevoegd-

---

[1]) Verg. Dr. Brie: t. a. p. bl. 106 vg.

heid ten koste van die der leden kan uitbreiden en die zelfs niet onbevoegd kan heeten, deze laatste geheel te vernietigen. Waar dit laatste bij uitzondering uitdrukkelijk door de constitutie wordt verboden, is dit voorschrift veeleer te beschouwen als eene historische herinnering, waaraan elke juridische waarde, immers sanctie, ontbreekt [1]). De staten, welke dergelijke bepalingen ontwierpen, hebben opgehouden te bestaan en zijn opgegaan in een nieuw rechtsinstituut, dat als Staat zijn rang onder andere staten inneemt en gelijk deze door het volkenrecht wordt beheerscht, maar innerlijk vrij en zelfstandig zijne inrichting bepaalt en aan niemand verantwoording schuldig is.

Aan het eind dezer beschouwingen gekomen keer ik tot het punt van uitgang terug. Staten, zoo heette het, zijn vereenigingen of lichamen, die zich vooral daarom van alle andere onderscheiden, doordien zij een gezag, d. i. eene dwingende macht, over hunne leden uitoefenen, welke elk ander gezag uitsluit of beheerscht. Het nader onderzoek der staten en statenvereenigingen heeft geleerd, dat zulke lichamen of staten allerwege voorkomen in de meest verschillende onderlinge verhouding. Nu eens wordt deze verhouding eenvoudig bepaald door algemeen internationale rechtsbeginselen, dan weder door bijzondere contractueele verplichtingen. Hier staan de staten tot elkander op voet van volkomen rechtsgelijkheid, daar op dien van den mindere tegenover den meerdere, of op dien van wederkeerige ondergeschiktheid aan een nieuw en hooger gezag, uit onderlinge samenwerking voortgesproten. Dit alles is van grooten invloed op hunne internationale rechtsverhouding; hun staatskarakter wordt er niet door gedeerd, omdat het staatsgezag binnen de grenzen van hun gebied oppermachtig blijft en geene andere gezagsuitoefening duldt, dan die welke krachtens den wil en in naam van dit gezag optreedt. Slechts waar een hooger gezag onmiddellijk aan zijne onder-

---

[1]) Zelfs door Dr. Brie: bl. 106 nt. 1 wordt art. 78 n° 2 der Duitsche Reichsverfassung eene anomalie genoemd.

danen bevelen geeft en plichten oplegt, zooals in den Bondstaat, gaan staatsgezag en staatskarakter der oorspronkelijke staten verloren en dalen zij af tot den rang van onderdeelen of gewesten.

Het staatsleven is, evenals het menschenleven, taai en tegen de meest verschillende omstandigheden en lotwisselingen bestand. Eerst wanneer de eenheid en ondoordringbaarheid van het staatsgezag wordt verbroken en een ander gezag, niet door den Staat gevestigd of gemachtigd, binnen zijne grenzen doordringt en met dwingende macht optreedt, eerst dan is de staat opgegaan in eene hoogere staatseenheid en derhalve als zoodanig zelf van het tooneel verdwenen. Zijn naam moge voortleven, zijn wezen is veranderd; het geheel wordt deel, de persoon orgaan.

Geheel anders is het met de Souvereiniteit. Deze moge oorspronkelijk en in normalen toestand eene eigenschap van elken staat zijn, wel te verstaan in dien gewijzigden zin, welken dit woord in eene samenleving van beschaafde en door internationaal recht verbonden staten alleen hebben kan, de eindelooze verscheidenheid der staatkundige evolutiën doet eerlang een aantal samengestelde verschijnselen en ingewikkelde verhoudingen ontstaan, die ondubbelzinnig aantoonen, dat er tusschen Staat en Souvereiniteit evenmin als tusschen mensch en vrijheid een onafscheidelijk verband bestaat. Achtereenvolgens leerden wij in de vasal-staten, de koloniale staten, de leden van de reëele unie en van den statenbond een aantal staten kennen, welke deze Souvereiniteit missen, zonder daarom op te houden Staat te zijn, d. w. z. staatsgezag te bezitten. In het internationaal recht van groote beteekenis, behoort derhalve het begrip van Souvereiniteit in het staatsrecht niet te huis en kan de uitdrukking te nauwernood geduld worden als de naam van het oppergezag, dat aan het hoofd van den staat toekomt. Laat dan de wetenschap haar spel met dit dubbelzinnig woord staken, overtuigd dat klaarheid en eenvoud alleen in staat zijn licht te ontsteken op de duistere paden, waar langs men het wezen der dingen tracht te ontdekken; overtuigd, dat elk misbruik door haar van klanken gemaakt, weldra weêrklank vindt bij onkundigen en kwalijkgezinden, die in de

fouten der wetenschap eene verontschuldiging vinden voor eigen minder onschuldig woordenspel. Souvereiniteit een internationale rechtsbetrekking van sommige staten, een positieve vorm voor het woord onafhankelijkheid, een begrip van volkenrecht, dat noch in het staatsrecht, noch in eenig ander rechtsgebied tehuis behoort — ziedaar de slotsom van ons onderzoek. Moge zij strekken tot opheldering van menig misverstand, tot zuivering van menige begripsverwarring, en een gids zijn bij de ontleding van nieuwe staatkundige gedaantewisselingen, welke de toekomst wellicht in haren schoot verbergt.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den MAART 1887.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, DIRKS, G. DE VRIES AZ., BEETS, KUENEN, HARTING, SIX, KERN, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, ASSER, PLEYTE, TIELE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, DE LOUTER, MOLTZER, SYMONS, LOMAN, CORNELISSEN, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, BOOT, secretaris, en de heer IJZERMAN, correspondent.

De voorzitter en de heer Borret hebben zich verontschuldigd wegens hunne afwezigheid.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

De secretaris meldt dat Paaschmaandag dit jaar valt op 11 April, den tweeden Maandag dier maand en stelt voor de vergadering te houden op 18 April. Dit wordt goedgekeurd.

De heer Kuenen doet eene korte mededeeling over de tweede uitgave van zijn Historisch critisch onderzoek van

de boeken des O. Verbonds, waarvan in de vorige vergadering het tweede stuk namens hem is aangeboden. Terwijl hij bij de eerste uitgaaf (1861—1865) zich meer had aangesloten aan de resultaten van het onderzoek van H. Ewald. is hij nu door eigen studie en door de onderzoekingen van anderen er toe gebracht om eene juistere voorstelling van het ontstaan van den Hexateuch in Deel I, 1 te leveren, en heeft in het tweede stuk het onderzoek naar het ontstaan der overige historische boeken geheel omgewerkt.

Daarop worden de broeder en de twee oudste zonen van het overleden lid der afdeeling Aemilius Willem Wybrands binnengeleid, en leest de heer Acquoy het levensbericht van dat lid, aan wien deze afdeeling de geleerde verhandeling over de abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw te danken heeft. Na eene schets van zijne opleiding en levensloop, treedt de spreker in eene beschouwing zijner geschriften, die over het geestelijk drama, over het godsdienstig leven in de middeleeuwen en over de geschiedenis der kloosters veel licht verspreid hebben. Dit levensbericht zal in het Jaarboek van 1886 worden opgenomen.

De heer Naber leest het bericht over den jongsten wedstrijd in latijnsche poëzie. De commissie spreekt een ongunstig oordeel uit over acht van de tien ingezonden prijsversen. Zij heeft niets dan lof voor de twee overige, het uitvoerige dichtstuk *Esther*, waarin het bijbelsch verhaal in het boek Esther op den voet gevolgd is, en *Matris querela*, waarin hetgeen in Juli des vorigen jaars te Amsterdam is voorgevallen bezongen wordt. Aan dit stuk wordt de gouden eereprijs toegewezen, aan den maker van Esther eervolle melding aangeboden. Het naambriefje met de zinspreuk *Ora et labora*, behoorende bij Matris querela, bevat den naam van J. van Leeuwen te Amsterdam.

Daar volgens Art. 17 van het Reglement van orde eene buitengewone vergadering moet gehouden worden, verzoekt de heer IJzerman vergunning om zijne mededeeling over de ruïnen van Prambanan tot eene latere gelegenheid uit te stellen. Voor ditmaal wenscht hij een ander onderwerp te behandelen, en zegt ongeveer het volgende:

Wij bezitten in Boro-boedoers beelden en bas-reliefs een compleete afbeelding van het Panthéon, dat door de op Midden-Java gevestigde secte van de noordelijke Boeddhistische kerk vereerd werd.

Wel is het grootste gedeelte dezer voorstellingen nog niet verklaard, als gevolg van onvoldoende bekendheid met de mythologie der verschillende Mahayanistische scholen, maar toch werd op eenige en wel de voornaamste reeds een helder licht geworpen door vergelijking met Nepal en noord-westelijk Indië.

Het schijnt als bewezen te kunnen worden aangenomen, dat de beelden in de nisgebouwen, welke naar iedere windstreek een ander type vertoonen, maar op ieder front van het gebouw geheel op dezelfde wijze bewerkt zijn, de laatste vier Dhyani Boeddha's voorstellen, terwijl de eerste, Wairocana, onder de klokken op de cirkelvormige boventerrassen troont.

Omtrent een zesde type, dat in de houding der handen van de overige afwijkt en een krans boven om het geheele gebouw vormt, loopen de meeningen zeer uiteen. De heer Leemans oppert en verwerpt zelf het vermoeden, dat hier aan Amoghasiddha, den toekomenden Dhyani Boeddha, zou moeten worden gedacht, die door geen enkele bizondere eigenschap aanspraak op bizondere vereering maken kan.

Toen spreker, eenige maanden geleden, het musée Guimet te Lyon bezocht, viel zijn aandacht op een verguld houten beeld, 55 cM. hoog. Dit beeld heeft de handen in dezelfde houding als de zesde Boeddha van Boro-boedoer. Volgens den catalogus stelt het voor Amida (Japansche naam van Amitabha), leerende in het paradijs van Soekhawati. Niet onwaarschijnlijk kwam het hem daarna voor dat ook op Java aan den tegenwoordigen heer der wereld een hoogere

afzonderlijke eereplaats zou zijn toegekend, boven zijn voorgangers en boven zijn opvolger. Maar thans waagt hij het eene andere meening te uiten.

Naast de bovenaardsche, de Dhyani-Boeddha's erkent de noordelijke kerk ook aardsche, Manoeshi-Boeddha's.

Zonder in nadere beschouwing omtrent de beteekenis dezer laatste personen te treden, merkt hij alleen op, dat hun vereering reeds dagteekent uit een tijd, lang vóór het begrip der Dhyani Boeddha's was gevormd [1]). Het aantal dezer Boeddha's van menschelijk geslacht bedraagt bij de noordelijke kerk zeven, bij de zuidelijke vier en twintig. De zeven Manoeshi-Boeddha's van het Mahayana zijn de laatste zes van het Hinayana met toevoeging van Gautama of Çakyamoeni.

Reeds op de stoepa van Bharhoet vindt men de namen van deze Boeddha's vermeld, bij de afbeeldingen der boomen, onder welke zij volgens de overlevering het Boeddaschap bereikt zouden hebben. Slechts een van het zevental, de tweede, Çikhin ontbreekt; de steen, waarop zijn boom, de acacia sirisa is uitgebeiteld, werd niet uitgegraven. Bepaalde men zich in den tijd, waarin nog geen beelden van Boeddha's werden gehouwen, tot de voorstelling hunner boomen, later plaatste men deze als herkenningsteeken boven hun hoofd. Zoo vindt men op de bovenverdieping der Tin Thal Cave te Elora de zeven Manoeshi Boeddhas, alle in dezelfde houding, de dhyana-moedra, zitten op een rij, terwijl achter hen de Bodhi-boomen oprijzen.

Behalve de zeven verschenen menschelijke Boeddha's deelt nog een achtste, Maitreya, de Boeddha der toekomst, in de vereering. Met de laatste vier zijner voorgangers vormt hij, gevoegd bij de Dhyani-Boeddha's en hunne Bodhisatwa's drieeenheden, waarvan de vierde bestaande uit Amitabha, Awalokiteçwara en Gautama de voornaamste is.

De laatste vier verschenen Manoeshi-Boeddha's worden op Boroboedoer afgebeeld, en wel tegen den achterwand van

---

[1]) Zie Dr. H. Kern, Geschiedenis van het Buddhisme in Indië. Dl. I. blz. 320 e. v.

den tweeden omgang (plaat XIX, n°. 7); de laatste, Gautama, verheft zich van zijn zetel, om naar de aarde af te dalen en in de gedaante van een witten olifant te dringen in den schoot zijner moeder Maya. De overige drie, Krakoesandha, Kanakamoeni en Kaçyapa, zitten weder in de dhyanamoedra, de conventioneele houding van Amitabha, onder hun boomen (acacia sirisa, ficus glomerata en ficus indica). Wellicht is Gautama's Bodhiboom, de ficus religiosa, in den uitersten hoek links van den toeschouwer geplaatst.

De Manoeshi Boeddha's hebben de handen niet altijd in dezelfde houding en zitten ook niet altijd onder een boom. Dit blijkt o. a. uit vele bas-reliefs, die gebeurtenissen uit het leven van Çakyamoeni voorstellen. Maar, waar zij te samen voorkomen, zijn ze onderling aan elkander gelijk en is hun geen bepaalde windstreek aangewezen.

Bij een verzameling als die van Boro-boedoer kunnen zij niet ontbreken. Behalve op verscheidene tableaux van den derden en vijfden omgang meent spreker hen dan ook in het bovengenoemde zesdé type te mogen zien. Door een van de Dhyani Boeddha's afwijkende houding der handen van deze onderscheiden, maar als het ware hun beeld dragende op aarde, vormen deze steenen leeraars dan een waardige omlijsting van het monument.

De meest vereerde Bodhisatwa's der noordelijke kerk zijn Awalokiteçwara of Padmapani en Manjoeçri.

De eerste, de plaatsbekleeder van zijn in rustige rust verzonken vader Amitabha is de redder uit gevaren en nood. Zijn barmhartigheid en zelfverloochening gaan zoo ver, dat hij zich heeft voorgenomen niet door nirwana in de stad des vredes in te gaan, vóórdat het geheele menschelijk geslacht van onwetendheid en lijden verlost is. Aangrijpend wordt het vertrouwen op zijn hulp uitgedrukt in die litaniën van steen, welke men in verscheidene rotstempels van Westelijk Indië vindt, o. a. in Cave VII te Aurangabad.

Links van de schrijndeur is zijn beeld in een paneel uitgehouwen; naast hem vertoonen zich aan iedere zijde vier tafereelen, welke ieder de uitredding uit eenig dreigend ge-

vaar verzinlijken. Vuur, oorlog, gevangenschap, schipbreuk, verscheurend gedierte, giftige slangen, woedende olifanten, ziekte en dood bedreigen de geloovigen en overal snelt de helpende godheid op de vleugelen der liefde toe. Dergelijke voorstellingen treft men aan in Cave III en IV te Elora, in Cave IV te Ajunta en in meer dan een der Kanheri grottempels.

Gewoonlijk is hij echter eenvoudiger afgebeeld.

In Cave II van Elora heeft hij het haar gevlochten als de asceten; voor het hoofd bevindt zich een zittend beeldje van zijn vader, terwijl de linkerhand de mala, de rechter den lotusstengel draagt.

In Cave II van Aurangabad wordt niet alleen het zittend Boeddhabeeldje voor zijn moekoeta aangetroffen, maar bovendien een dergelijk op den naast hem verrijzenden lotus.

Niet altijd wordt hij in de grottempels door dit beeldje gekenmerkt. Soms onderscheidt hij zich door een hertevel over den linkerschouder; soms ontbreekt ook dit.

Als deurwachter of dwarapala staat hij steeds aan Boedda's rechterhand.

In een der grotwihara's van Kanheri heeft hij elf hoofden en vier armen, en zoo wordt hij nog tegenwoordig veelal bij verschillende afdeelingen der Noordelijke kerk in Nepal, Tibet, China en Japan afgebeeld.

Deze toevoeging van een meer dan gewoon aantal ledematen is het gevolg van den invloed, door het Hindoeïsme op het Boeddhisme uitgeoefend. Awalokiteçwara werd vereenzelvigd met Çiwa.

Op Java is hij tot nu toe slechts met één hoofd gevonden; maar talrijk zijn de bronzen beelden, die hem met 4, 6 of 8 armen voorstellen. Hij heeft ook daar het Boeddhabeeldje in zijn hoofdtooi en soms het derde oog van Çiwa in het voorhoofd.

Tegenover Awalokiteçwara in het paneel aan de andere zijde van de schrijndeur staat zeer dikwijls Manjoeçri, die door alle afdeelingen der Noordelijke kerk met hem op eene lijn wordt gesteld. Hij is de patroon van het Mahayana, en wordt vereenzelvigd met den eersten prediker van het Boed-

dhisme in Nepal. Zijn çakti's zijn Saraswati en Dakini of Lakshmi.

In de tempelgrotten is hij gewoonlijk meer versierd dan Awalokiteçwara. Dikwijls heeft hij *een dagoba* voor de moekoeta. Soms is een zwaard in het lofwerk boven zijn hoofd aangebracht, zooals in Cave V te Elora. Veelal komt hij ook zonder bizondere attributen voor, als b. v. in Cave VII te Aurangabad en Cave IX te Elora.

In Nepal houdt hij in de rechterhand het zwaard, in de linker den lotus met een boek er op. Op Java werd hij op dezelfde wijze afgebeeld, maar met een lotusroset in de geopende linkerhand [1]).

Op de plaats van Manjoeçri wordt als pendant van Awalokiteçwara, aan Boeddha's linkerzijde, meermalen Wajrapani aangetroffen. Deze Bodhisatwa behoort bij den Dhyani-Boeddha Akshobhya, en is kenbaar aan den wajra op den lotus. De Yogacara school vereenzelvigt hem met Majoeçri; het Hindoeïsme met Çakra of Indra. Zoo verschijnen de geliefde Hindoegoden Çiwa en Indra aan de zijden van Boeddha.

Ook op Java komen de Bodhisatwa's Awalokiteçwara en Manjoeçri als trawanten van Boeddha voor.

In den tempel van Mendoet zit een groot Boeddhabeeld in de dharmacakra moedra. Tegen den noordelijken wand, aan zijn rechterzijde, troont een Bodhisatwa met een Boeddhabeeldje voor de moekoeta, en aan de overzijde een andere zonder bizondere kenteekenen.

Ook in de binnenvertrekken van Tjandi Plaossan zitten Bodhisatwa's, enkele met Boeddhabeeldjes, andere met dagoba's voor hun hoofdtooisels, naast nu verdwenen Boeddha's.

Maar ook de bas-reliefs van Boro-Boedoer vertoonen hen veelvuldig. In het licht der later bekend geworden feiten verkrijgt de volgende opmerking van Dr. Leemans een andere beteekenis.

---

[1]) Zie o. a. Raffles Dl II, de plaat „from subjects in stone collected by the Chinese and deposited in their temple of worship near Batavia", en het fraaie beeld in het Museum te Berlijn met het jaartal 1343.

»Zeer opmerkelijk", zegt de zoo nauwlettende beschrijver van Boro-boedoer, zijn indrukken omtrent den achterwand van den vijfden omgang samenvattend (bladz. 292), »is de vereeniging van twee vorsten, hetzij dat ze alleen in dien rang optreden, hetzij met andere vorstelijke personen, maar dan steeds op den voorgrond en van deze eenigszins afgezonderd, waar zij te samen, hetzij tot huldebetoon van eenen of meer Boeddha's, hetzij in andere handelingen voorkomen, of ook zelven het voorwerp van hulde zijn."

Deze beide vorsten zijn de Bodhisatwa's Awalokiteçwara en Manjoeçri.

Om dit beweren toe te lichten, wordt verwezen naar plaat CCCLXXVIII, bas-relief n⁰. 50. Een Boeddha in de dhyana-moedra heeft hier de beide Bodhisatwa's naast zich. Padmapani houdt de rechterhand in de wara moedra, in de linker den volbloeiden lotus, het beeld zijns vaders in het yatakapsel. Manjoeçris rechterhand bevindt zich voor het lijf, de lotusstengel met drie bloemen in de linker; de dagoba siert het hoofd.

In verschillende bizonderheden van deze afbeelding onderscheiden, vindt men hetzelfde paar op vele bas-reliefs van denzelfden omgang terug. Zoo b. v. op n⁰. 17, 20 en 47, waar Awalokiteçwara alleen door het Boeddhabeeldje, en n⁰. 40, waar Manjoeçri alleen door de dagoba gekenmerkt wordt.

In Padmapanis hoofdtooi vindt men hetzelfde beeldje nog op bas-relief n⁰. 16 van denzelfden, en op n⁰. 47, 101 en 102 van den derden omgang. Op dezen laatsten komt de kleine Boeddhafiguur ook tweemalen voor bij goden, die wij met den heer W. P. Groeneveldt voor Çiwa en Ganeça meenen te mogen houden (bas-relief 48 en 100). Beide toch maakten deel uit van het Mahayanistisch panthéon.

Wellicht herinnert bas-relief n⁰. 69, plaat CCXXXVII, aan redding uit doodsgevaar door Awalokiteçwara en het daaropvolgende aan hulp bij hongersnood.

Op den achterwand van den vierden omgang komen 88 bas-reliefs voor; negentien daarvan vertoonen Manjoeçri met de dagoba voor de moekoeta.

Hoogstwaarschijnlijk zijn de beide Bodhisatwa's op de bovenste drie omgangen nog dikwijls geteekend, evenals in de grottempels, door geen opvallend kenteeken onderscheiden.

Enkele malen herinnert het embleem op den lotus der links van Boeddha geplaatste figuur aan den wajra. Bij basrelief n⁰. 3, plaat CCCLVII is deze te onderkennen, zoodat de uiterste Bodhisatwa hier Wajrapani schijnt voor te stellen.

Voor de biblotheek worden aangeboden door den heer M. de Vries de tiende aflevering der derde reeks van het Woordenboek, door den secretaris namens de schrijvers een Engelsche verhandeling van den heer N. P. van den Berg te Batavia over de finantieele en oeconomische vooruitgang en toestand van Nederlands Indië in de laatste vijftien jaren, en Jacob Westerbaen van Dr. J. A. Worp te Groningen, waaraan twee brieven van Westerbaen aan van Baerle, en de briefwisseling tusschen Westerbaen en Constantijn Huygens zijn toegevoegd.

De gewone vergadering wordt daarna gesloten, om door eene buitengewone gevolgd te worden.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 18den APRIL 1887.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, DE GEER, BEETS, SIX, NABER, BORRET, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, ACQUOY, COSIJN, PLEIJTE, SPRUYT, TIELE, WIJNNE, VERDAM, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, MOLTZER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE en BOOT, secretaris.

Absent met kennisgeving de heer A. Pierson.

Op verzoek van den secretaris neemt de heer Hoekstra de werkzaamheden waar.

Het proces-verbaal der vorige vergadering wordt gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen prijsvragen uitgeschreven door den senaat der Greifswalder hoogeschool, en eene missive met bijlage van het oudheidkundig genootschap te Djokjacarta. Deze stukken worden in handen gesteld van den heer Leemans, om daarover advies te geven.

De heer Boot bericht dat de heer P. Esseiva te Freiburg zich bekend heeft gemaakt als de dichter van Esther, en dat de uitgave en verzending der bekroonde gedichten vertraagd wordt door het graveeren van de voorzijde van den nieuwen eerepenning voor het titelblad.

Daarop levert de heer Symons eene bijdrage tot de dagteekening der Eddaliederen. Hij toont aan dat de oplossing van dit moeielijk en nog op verre na niet opgelost vraagstuk alleen mogelijk is, wanneer deze methode wordt toegepast, dat de inhoud, de taal en de versbouw van elk lied afzonderlijk nauwkeurig beschouwd en onderzocht worde. Hij past die toe op één der liederen en bewijst dat het niet jonger kan zijn dan de grens van de negende en tiende eeuw onzer jaartelling.

De heer Cosijn verklaart zich met de beschouwingen van den spreker wel te kunnen vereenigen, maar raadt groote voorzichtigheid aan bij het putten van bewijzen uit metrische vormen.

De heer Naber zegt dat de methode door den spreker aanbevolen reeds lang wordt gevolgd bij de Homerus-kritiek, en vraagt of men bij de Eddaliederen niet evenzeer naar de vermelding van planten en metalen, als naar die van dieren, moet vragen.

Beide sprekers worden door den heer Symons beantwoord, die zijne bijdrage voor de Verslagen afstaat, als er geen bezwaar is tegen het vervaardigen van eenige letterteekens. Het Bestuur zal daarover beslissen.

Bij de rondvraag verzoekt de heer Beets eenige oogenblikken de aandacht voor de volgende mededeeling:

»Door vriendenhand (die van den heer G. v. Rijn, werkzaam in de Oude Boeken-handel van de firma Eeltjes, Rotterdam) ben ik opmerkzaam gemaakt op eene zeer vroege, tot hier toe vroegste vermelding van Anna Roemers in onze Letterkunde,

t. w. in een zeer zeldzaam voorkomend boekjen in kl. 8°.

met duitsche letter gedrukt, niet meer dan 16 bladzijden groot. met den titel, die aldus luidt:

Duytsche Gedich | ten, die behouden zijn van D | Petr. Hogerbeets D. in | de Medecijnen | van Hoorn.

Beter weynich en goet:
Dan snood en overvloet.

Het behelst 18 dichtstukjes waarvan 10 sonnetten. Op de laatste bladzijde wordt gelezen:

Tot Hoorn
Ghedruckt bij Willem
Andriesse, Boeckverkooper opt
Noort int Schrijfboeck
1606.

In de Boekerij van de Maatschappij van Ned. Lett. te Leiden is het te vinden in denzelfden band met: Petri Hogerbetii Hornani Poematum reliquiae. Impr. Hornani. 1606. (Cat. N°. 693, kl. 8°.).

Deze dokter P. Hogerbeets, volle neef van Rombout, was 2 Maart 1542 te Hoorn geboren, waar hij 12 Sept. 1599, bij het woeden van de pest, op het veld van eer bezweek. Het was Velius, die zeven jaren na zijn dood de uitgave zijner dichterlijke nalatenschap bezorgde (Biogr. WB.).

Anna Roemers moet, naar de laatste ontdekkingen van den heer De Roever, niet in 1584, maar in December 1583 geboren zijn. Bij den dood van Dr. Hogerbeets had zij dus haar 16de levensjaar nog niet voltooid. Niet waarschijnlijk is het, dat het sonnet aan haar gericht juist in zijn laatste levensjaar onder het woeden van de pest door den menschlievenden arts gedicht zou zijn. De tot hiertoe voor de vroegste gehoudene vermelding van haar naam, die door Ernest Brinck, is van 1612, toen zij reeds achtentwintig jaren telde. Bij deze wordt gewaagd van de »seer fraije exercitien" waarin de drie dochters van Roemer Visscher »sijn opgetoogen", als »Musique, schilderen, in glas snijden ofte graveren, refereyn maken, emblemata te inventeren, alderley manufacturen van borduren, oock goet swemmen". Het sonnet aan de veertienjarige of misschien vijftienjarige Anna

Roemers door Hogerbeets, op rederijkerstrant, toegezongen, voor zoover sonnetten op rederijkerstrant gezang mogen heeten, heeft tot opschrift:

Tot Anneken Roemers, op de volheyts-Hoorn met het advys Obedientibus.

Die Hoorn van Overvloed, zeker niet zonder toespeling op den naam der stad waar Hogerbeets leefde en ook geboren was, en dit motto maken het niet vermetel ook hier reeds te denken aan de »fraye exercitien" waarin de dochters van den Ronden Roemer »opgetoogen waren", bepaaldelijk aan het »emblemata inventeren". Waarschijnlijk hebben wij ook reeds hier met een proeve van het »in glas snijden" of van het »borduren", van het begaafde oudste, maar nog jonge dochtertje te doen.

Het sonnet luidt als volgt:

Tsy dan geluck, of tsy uyt goeder aert
D' inganck ter deucht van d' onbesochte jaren
Aen te bespien. d' Hemel om te verklaren
Haer gunst en kracht, toont Roemers, ongespaert
D' aert en 't geluck t' hebben in u ghepaert.
Want andren geen, bouen jonckheyts ervaren,
Gehoorsaemheyt komt haer kracht openbaren,
Gehoorsaemheyt, begin der deucht vermaert.
Geluckich ghy, gheluckich u ghenoten,
Dien ghy 't uytbeelt, beyde vroech welbedacht,
Die 't reyn bewijs u laet zijn onuerdroten:
En seker 't loon. gaet voort, o suyvre scoten,
Van deucht tot deucht: en ghy te cieren tracht
Dat Godt in u besonder heeft gewracht.

Mooi is het niet. En ook niet duidelijk".

Daar niemand verder het woord verlangt, wordt de gewone vergadering gesloten, om ten twee uren door ene buitengewone gevolgd te worden.

BIJDRAGE TOT DE DAGTEEKENING DER EDDALIEDEREN.

DOOR

B. SYMONS.

Onder de vele even gewichtige als moeilijke vraagstukken, waarvan zich de beoefenaar der Germaansche philologie in 't algemeen en der Oudnoorsche meer in 't bijzonder allerwegen omgeven ziet, is de kwestie van de dagteekening der zoogenaamde Eddaliederen een van de allermoeilijkste. Onder den indruk van de onschatbare waarde dier verzameling van oude goden- en heldenliederen voor de kennis van het geestelijk leven van onze heidensche voorouders, een indruk dien Jacob Grimm zoo ongekunsteld samenvatte in den bewonderenden uitroep: »die Edda ist ein unvergleichliches werk", [1]) vonden de meest overdreven denkbeelden aangaande den tijd van het ontstaan der Eddaliederen gereedelijk ingang. Men vroeg zich af, of de Eddaliederen niet min of meer naar vorm en inhoud overeenkwamen met de *carmina antiqua*, waarin, naar de getuigenis van Tacitus, de oude Germanen hunne goden en helden verheerlijkten. En, mocht men al voor dergelijke phantasiën terugdeinzen, ook meer kritisch gestemde geesten werden niet moede, de Eddaliederen altijd weder te prijzen en te vieren als gedenkstukken der grijze oudheid, als de gewijde zangen en de heilige wijsheid van de oude zieners van onzen stam, den bijbel van het noorden. In Denemarken heerschte tot

---

[1]) *Gesch. der deutschen Sprache*[4], blz. 528.

vóór betrekkelijk korten tijd algemeen en heerscht vermoedelijk in sommige kringen nog de meening, dat het ontstaan van die gedichten, over het geheel in hunnen tegenwoordigen vorm, moet opklimmen tot lang vóór de achtste eeuw, tot den tijd dien de Deensche archaeologen gewoon zijn met de namen van de »oudere en middel-Deensche ijzerperiode" te bestempelen. Een zoo degelijk kenner van de Skandinavische letteren als de Noorweegsche geleerde Rudolf Keyser (+ 1864), die in tegenstelling met zijne Deensche vakgenooten ten krachtigste voor de Noorweegsche herkomst der Eddaliederen pleit, nam de stelling als bewezen aan, dat het gezamenlijke corpus Eddicum ouder is dan de regeering van den Noorweegschen koning Harald Schoonhaar, met andere woorden dan het midden der negende eeuw; dat een gedicht als het Hyndlolied niet jonger kan zijn dan de eerste helft van de achtste en de Vǫlospǫ́ niet later dan de vijfde eeuw mag worden gesteld [1]).

Maar het ligt niet in mijne bedoeling, te dezer plaatse de geschiedenis van ons vraagstuk te schrijven. Er volgde natuurlijk eene kentering, en die kentering had, zooals dat gewoonlijk gaat, eene overdrijving in de omgekeerde richting ten gevolge. Uit den nacht van overoude tijden werden de Eddaliederen tot het heldere daglicht van eene historisch zeer nauwkeurig waarneembare periode opgewekt: ik kan volstaan met te verwijzen naar de meening van E. Jessen, dat de groote menigte der Eddaliederen »einem isländischen litterarischen zeitalter" moet worden toegewezen, dus niet vóór de elfde en twaalfde, zoo niet het begin van de dertiende eeuw, kan ontstaan zijn [2]).

De *communis opinio* van de hedendaagsche specialisten op dit gebied zal wel deze zijn, dat de Eddaliederen in den vorm, waarin zij tot ons zijn gekomen, voor verreweg het grootste gedeelte voortbrengselen zijn van de tiende eeuw, zonder dat men daarmede de mogelijkheid wil uitsluiten dat enkele liederen of enkele gedeelten van liederen ouder kunnen

---

[1]) *Efterladte Skrifter* af R. Keyser, I (Christiania 1866), blz. 269.

[2]) E. Jessen, *Zeitschrift für deutsche Philologie* III (1871), blz. 61. 77.

wezen. Maar ik haast mij er bij te voegen, dat met eene zoo algemeene formuleering niet veel verricht is. Zij is bij den tegenwoordigen stand van het onderzoek voorbarig en dus gevaarlijk. De verzameling van oude Skandinavische mythologische en heroïsche liederen, die wij thans voornamelijk uit twee handschriften van het einde der 13de en het begin der 14de eeuw kennen en met een minder juisten maar algemeen gebruikelijk geworden naam *Saemundar-Edda* noemen, bestaat, zooals bekend is, uit liederen en liedfragmenten van verwant karakter, maar van verschillenden ouderdom en van verschillende waarde. Het zijn geene eigenlijke volksliederen meer, maar de laatste uitspruitsels van eene oudere volkspoëzie. Enkele hebben de eigenaardigheden van het epische volkslied tamelijk trouw bewaard; enkele andere zijn van den beginne af aan scheppingen van mythologische of genealogische geleerdheid, waarin de dichter, in de lijst van een ouden mythus of eene oude sage, zijne kundigheden door den mond van een god, een reus, een dwerg, een held uitkraamt. Tusschen die twee uitersten houden andere gedichten, vermoedelijk de meerderheid, het midden: het zijn omvormingen, bewerkingen van oudere volksliederen, waarin het nieuwe is vereenigd met het oude, waarin enkele strophen of reeksen van strophen tamelijk onveranderd uit eene meer oorspronkelijke gedaante zijn opgenomen. Zal ik voorbeelden noemen van de drie categoriën, die ik hier heb onderscheiden, dan noem ik voor de eerste *Þrymskviþa* en *Vølundarkviþa*, voor de tweede *Alvíssmǫl* en *Grípesspǫ*, voor de derde en voor de critiek meest belangwekkende *Skirnesmǫl* en *Atlakviþa*. Eene eigenaardige plaats bekleedt de beroemde *Vǫlospǫ*. Müllenhoff heeft in zijn laatsten arbeid, de eerste afdeeling van het vijfde deel van zijn levenswerk, de »Deutsche Altertumskunde", die, helaas, een grootsch fragment is gebleven, het bewijs geleverd, dat de *Vǫlospǫ*, na van een aantal jongere interpolaties te zijn gezuiverd, het werk van één dichter is: een gedicht uit de laatste jaren van het Skandinavische heidendom, waarin de dichter nog eens, op den drempel van een nieuwen tijd, onder den indruk van den dreigenden ondergang der oude godenwereld, de

heidensche opvatting van het verleden, het heden en de toekomst der wereld tot één verheven beeld heeft weten te vereenigen, door Müllenhoff niet ten onrechte »die höchste blüte der ganzen altgermanischen weltanschauung" genoemd [1]). En toch moet ook die dichter, dien wij omstreeks 950 mogen dagteekenen, enkele strophen of gedeelten van strophen aan andere, oudere liederen ontleend hebben. De *vǫlva* schildert in plechtige woorden (str. 3) [2]) het eerste begin van alle dingen: »in overoude tijden was het, toen Ymer leefde. Toen was er zand noch zee noch ijzige golven; nergens was aarde, noch de hemel daarboven; gapende leegte was er, maar nergens iets groens." Het is eene oude opmerking, dat de schildering van het On. gedicht op merkwaardige wijze overeenkomt met den aanvang van een heidensch Oudsaksisch gedicht, waarvan wij slechts de eerste regels in eene Beiersche opteekening van het einde der 8ste eeuw bezitten, het zoogenaamde Wessobrunner Gebet:

»*Dat gafregin ih mit firahim firiuuizzo meista,*
Dat ero ni uuas noh ûfhimil" enz.

Men behoeft uit die overeenstemming niet met Bugge [3]) en anderen tot eene gemeen-Germaansche basis voor onze strophe te besluiten. Veel waarschijnlijker is de onderstelling, dat het beroemde Saksische gedicht, dat het begin aller dingen heeft bezongen, van stam tot stam werd gedragen door rondtrekkende zangers: even goed als naar Beieren kan het ook naar Skandinavië zijn gekomen; de geschiedenis van de Nibelungensage levert eene afdoende analogie. De dichter der *Vǫlospǫ́* heeft uit dat oude lied geput.

Het gemeenschappelijke van alle gedichten die wij onder

---

[1]) *Deutsche Altertumsk.* V, 1, blz. 71.

[2]) Ik citeer steeds naar de editie van Bugge.

[3]) *Norr. Fornkv.* blz. LXX. — Zie ook Müllenhoff, *Denkmäler* [2] blz. 252 vv. *Deutsche Altertumsk.* V, 1, 68 vv. — Bugge heeft er onlangs op gewezen (*Paul-Braune Beitr.* 12, 366), dat ook de dichter van den Beówulf (vs. 88—98) een, reeds christelijk vervormd, Ags. gedicht schijnt gekend te hebben, dat de schepping der wereld en der menschen op soortgelijke wijze als de *Vǫlospǫ́* schilderde.

den naam van Eddaliederen tot eene niet te billijken eenheid samenvatten, ligt in de taal waarin zij zijn geschreven, in de stoffen die zij behandelen, in de metrische vormen — de eenvoudigste en oorspronkelijkste van het noorden — waarin zij gekleed zijn. De namen van de dichters zijn bij al die gedichten onbekend, en zij hebben vermoedelijk alle in de mondelinge overlevering bestaan, voordat zij zijn opgeteekend. Voor 't overige meer verscheidenheid dan overeenstemming. Het behoeft daarom geen betoog, en toch schijnt het telkens herhaald te moeten worden, dat alle meeningen en theoriën over de dagteekening der Eddaliederen gevoegelijk achterwege kunnen blijven, althans op geene wetenschappelijke waarde aanspraak kunnen maken, zoolang niet elk lied in 't bijzonder, met gebruikmaking van alle middelen, in dit opzicht aan een grondig onderzoek is onderworpen.

Ik wensch hier met een enkel woord de criteria aan te stippen die ons bij het onderzoek naar den ouderdom van elk Eddalied in 't bijzonder behooren te leiden, om vervolgens bij één van die criteria een oogenblik stil te staan en dit op een lied toe te passen, dat wij veilig als het werk van één dichter mogen beschouwen. Waarop het mij hier aankomt, is niet het resultaat, maar de methode.

Reeds de verzamelaar der liederen geeft ons een enkelen keer in zijne prozaïsche tusschenvoegsels eene niet onbelangrijke vingerwijzing. Hij vereert drie gedichten met het prædicaat *forn* »oud", altijd in tegenstelling tot andere van verwanten inhoud [1]). De verzamelaar beschouwde dus — en zeer zeker op goede gronden — het tweede lied van *Guþrún* als ouder dan het eerste van dien naam, *Hamþesmǫl* als ouder dan *Guþrúnarhvǫt*, eindelijk die gedeelten van het uit verschillende fragmenten samengevoegde tweede lied van *Helge Hundingsbane*, waaraan hij den naam van *Vǫlsungakviþa in forna* gaf [2]), als ouder dan het eerste lied

---

[1]) Vgl. Jessen, *Zeitschr. f. d. Phil.* 3, 51 vv.

[2]) d. i. vermoedelijk *Helg. Hund.* II, 14—18, 19—24, 39 (Bugge). Zie mijne opmerkingen in *Zeitschr. für deutsche Phil.* 18, 116 v.

van *Helge Hundingsbane.* De moderne critiek kan niet anders dan zich vereenigen met die bijdragen van den ouden verzamelaar tot de vaststelling van de relatieve chronologie der Eddaliederen. Ik zal aanstonds hierbij opmerken, dat ook eene nauwkeurige vergelijking van de liederen onderling tot resultaten kan leiden ten opzichte van hunne relatieve chronologie. Een van de jongste heldenliederen, de *Grípesspǫ́*, waarin Griper, een voor deze gelegenheid uitgevonden oom van Sigurd, den jongen held aan den aanvang van diens loopbaan zijn levensgang voorspelt, is grootendeels een uittreksel uit andere bewaarde en verloren liederen. Het eerste lied van Helge Hundingsbane onderstelt duidelijk het tweede van dien naam. De strophe, waarmede de *Vegtamskviþa* in den vorm, waarin zij tot ons is gekomen, begint, is aan de oudere *þrymskviþa* ontleend. Het zijn enkele voorbeelden die ik geef, getrouw aan mijn voornemen om de verschillende criteria slechts even aan te stippen en te verduidelijken.

Van belang is de verhouding, waarin onze liederen tot de min of meer gelijktijdige (òf oudere òf jongere) On. letterkunde staan. De schrijver van de oorspronkelijke *Snorra Edda*, die vóór 1241, en de schrijver van de *Vǫlsunga saga*, die omstreeks 1260 moet ontstaan zijn, hebben voor hunne werken van enkele mythische en de meeste heroïsche Eddaliederen gebruik gemaakt. Daar echter tegenwoordig wel algemeen wordt toegegeven, dat geen enkel lied jonger kan zijn dan de twaalfde eeuw, komt de, voor 't overige geenszins onverschillige, kwestie, welke liederen door Snorre en den schrijver der *Vǫlsunga saga* als bronnen zijn gebezigd, voor ons onderzoek niet in aanmerking. Gewichtiger is de opmerking, dat in de gedichten van skalden, die wij met tamelijke zekerheid kunnen dagteekenen, onmiskenbare toespelingen op enkele ons bewaarde Eddaliederen voorkomen. In enkele gevallen heeft men van dit criterium reeds gebruik gemaakt, maar, naar ik meen, is uit de trouwens niet zeer uitlokkende studie van de moeilijke gewrongen skaldenpoëzie ook voor onze kwestie nog meer te putten. Ziehier enkele voorbeelden. De jarl der Orkneys

Rǫgnvaldr Brúsason schreef tusschen 1142 en 1158 in gemeenschap met den IJslandschen dichter *Hallr Þórarinsson* den zoogenaamden *Háttalykill* »clavis metrorum"; het gedicht verheerlijkt oude sagenhelden, dan de Noorweegsche koningen, maar de hoofdzaak is de vorm: voor elk nieuw strophenpaar wordt een andere strophenvorm gebruikt, en het geeft zoodoende een overzicht over de verschillende verssoorten. Bugge heeft nu terecht er op gewezen, dat in den *Háttalykill* de *Atlakviþa* wordt ondersteld [1]), waaruit mag worden opgemaakt, dat dit Eddalied reeds tegen het midden van de 12de eeuw als een oud gedicht werd aangezien. Wanneer *Arnórr jarlaskald* omstreeks 1046 *Vrp.* str. 57 duidelijk nabootst, dan wordt daardoor ontegenzeggelijk bewezen, dat de Vǫlospǫ́ in de eerste helft van de 11de eeuw welbekend was. [2]) Het bekende vers uit *Hǫ́vamǫ́l* 76 v. »*Deyr fé, deyja frændr*" is door *Eyvindr skaldaspillir* overgenomen in zijn gedicht *Hákonarmǫ́l*, dat kort na den dood van Koning Hakon den Goede (961) is ontstaan [3]). Met die voorbeelden zal ik hier volstaan. Natuurlijk moet men niet uit het oog verliezen, dat niet altijd door skaldische toespelingen de kennis van een bepaald lied wordt aangeduid, maar vaak slechts de bekendheid met den mythus of met de sage, die den grondslag van een lied vormen. In dit verband zij ten slotte opgemerkt, dat ook de punten van aanraking tusschen enkele Eddaliederen en de oude Deensche volksliederen, waarvan Saxo Grammaticus in zijne »Gesta Danorum" eene Latijnsche paraphrase geeft, gedeeltelijk in verzen, gedeeltelijk in proza, hier en daar voor de dateering der Eddaliederen in hunnen oorspronkelijken vorm niet onverschillig zijn. Trouwens, hier dient de grootste behoedzaamheid in acht genomen, daar Saxo, volgens zijne

---

[1]) *Zeitschr. für deutsche Phil.* 7, 390.

[2]) Müllenhoff, *Deutsche Altertumsk.* V, 1, 7 v.

[3]) Men heeft gemeend, dat de aangehechte str. 21 niet oorspronkelijk tot de *Hákonarmǫ́l* heeft behoord en niet van Eyvindr is (zie *SnE* 3, 453). Het eerste is waarschijnlijker dan het tweede, daar ook *Hǫ́v.* 38 (Bugge) vermoedelijk in *Hák.* 17 gebruikt is: Gíslason, *Njála* II, 185, noot 139.

uitdrukkelijke opgave, ook de vertellingen van IJslanders als bronnen voor zijn geschiedverhaal heeft gebezigd.

Ik kom tot de criteria, die ons de inhoud der gedichten aan de hand doet. Overwegingen van historischen, geographischen, cultuurhistorischen aard, een nauwgezet opmerken op alle realia, de geschiedenis van de mythologie en de heldensage kunnen tot uitkomsten leiden. Uit het feit, dat de oudere bestanddeelen der *Hǫvamǫl* slechts den ouden naam *þjóþan* »volkshoofd", niet den *konung* kennen, heeft Müllenhoff terecht afgeleid, dat zij ontstaan moeten zijn, voordat Harald hárfagri in Noorwegen zijne historische daad volbracht of zeer spoedig daarna, derhalve nog in de 9de eeuw. Zij onderstellen een staatkundigen toestand, toen Noorwegen nog niet onder ééne dynastie tot één koninkrijk vereenigd was, en andere argumenten bevestigen deze dagteekening [1]). De aardrijkskunde — die lievelingswetenschap van onze dagen — helpt ons voor een ander lied, de *Vǫlospǫ́*. De *vǫlva* schildert in str. 59 de verjongde aarde, die, frisch en groen, uit de wateren oprijst:

falla forsar, flýgr ǫrn yfer,
sas á þjalle fiska veiþer.

(»Waterstroomen vallen, de arend vliegt er over heen, die op de rotsen naar visschen jaagt"). Het beeld wijst nadrukkelijk op Noorweegsche natuur. Maar in hetzelfde lied str. 35 (str. 35, 1—4 in R; in H 30 staat daarvoor eene afwijkende halve strophe) ligt Loke geboeid *und hvera lunde*, waarmede niets anders bedoeld kan zijn dan een oord vol warme bronnen, die Skandinavië niet bezit, maar wel IJsland, waar dan ook het woord *hverr* »ketel" eerst de beteekenis van warme bron heeft aangenomen [2]). Onze halve strophe kan dus niet vóór de colonisatie van IJsland (874) geschreven zijn, en, daar wij geen recht hebben haar als

---

[1]) Müllenhoff, *Deutsche Altertumsk.* V, 1, 283 vv. Vgl. E. Mogk, *Zeitschr. für deutsche Phil.* 17, 375 v.

[2]) Jessen t. a. pl. blz. 34. 37.

onoorspronkelijk af te scheiden, verkrijgen wij zoodoende een *terminus a quo* voor de tot ons gekomen bewerking van de *Vǫlospǫ* [1]). Een van de Atleliederen, *Atlamǫl*, wordt door den verzamelaar »het Groenlandsche" (*in groenlenzku*) genoemd; maar ook zonder die vingerwijzing zoude de *hvítabjǫrn* in str. 18 ons reeds tot het vermoeden kunnen leiden, dat het gedicht in het Amerikaansche Groenland thuis hoort, daar de ijsbeer voor de bewoners van het Skandinavische noorden altoos een speciaal Groenlandsch dier is gebleven. Vóór de ontdekking van Groenland door de IJslanders (985) kan het gedicht derhalve onmogelijk zijn geschreven [2]). In het eerste lied van *Helge Hundingsbane* str. 10 begint Helge op vijftienjarigen leeftijd zijn heldenloopbaan. Konrad Maurer heeft er terecht op gewezen, dat hieruit de dagteekening van het lied met eenige waarschijnlijkheid valt op te maken [3]). Zoowel in Noorwegen als op IJsland was oudtijds de knaap met twaalf jaar mondig, en zoo trekt nog in het begin van de 11dc eeuw Olaf de heilige met twaalf jaar uit. Later, maar niet eerder dan de elfde eeuw, bepaalt het Noorweegsche recht de mondigverklaring op het vijftiende jaar. Ik heb elders aangetoond, dat ook om andere redenen het eerste Helgelied niet vóór de elfde eeuw kan vallen [4].

Invloed van het Christendom is slechts voor een enkel lied waarschijnlijk te maken. Wanneer in *Sigrdrífomǫl* str. 22 den jongen Sigurd de raad wordt gegeven, geen wraak te nemen op bloedverwanten, omdat een iegelijk na den dood zal wenschen vergiffenis te hebben geschonken (*þat kveþa dauþom duga*), dan klinkt dit inderdaad niet meer als heidensche zedeleer. Maar de strophe behoort met hare omgeving tot de interpolaties van het gedicht. Daarentegen

---

[1]) Anders Müllenhoff, *Deutsche Altertumsk.* V, 1, 9 v. Zie daarentegen: *Litteraturbl. für germ. und rom. Phil.* 1884, kol. 259. H. Gering, *Litt. Centr.* 1884, nr. 25. E. Mogk, *Zeitschr. für deutsche Phil* 17, 379 v.

[2]) Bugge, *Fornkv.* blz. 433.

[3]) *Zeitschr. für deutsche Phil.* 2, 443.

[4]) *Zeitschr. für deutsche Phil.* 18, 112 vv.

vindt men onmiskenbare sporen van christelijke opvatting, christelijke wijze van zich uit te drukken, en van christelijke gebruiken in *Atlamǫl* [1]), wat met den Groenlandschen oorsprong van dat lied zeer goed overeenkomt. In *Grógaldr* str. 13 wordt, volgens onze overlevering, eene *kristen dauþ kona*, eene doode christenvrouw als eene vijandelijke macht, een schrikwekkend nachtelijk spook genoemd. Dit zoude de eenige uitdrukkelijke gewagmaking van het Christendom zijn in onze liederen, wanneer men de plaats niet op goede gronden voor bedorven mocht houden [2]).

Inzonderheid mogen nog goede uitkomsten voor ons onderzoek verwacht worden van de voortgezette studie der mythologie en der heldensage. De oude Frankische sage van de Nibelungen, die de stof van de meeste heldenliederen der Edda vormt, is vóór 600 naar het Noorden gebracht, maar er pleiten belangrijke gegevens voor, dat de sage in den loop van de negende eeuw in gewijzigden vorm nog eens haren tocht naar Skandinavië heeft ondernomen. Ook de eigenaardig Skandinavische verbinding van de Ermanriksage met de Nibelungensage kan niet goed vroeger tot stand zijn gekomen [3]). Ziedaar dus een nieuw criterium voor de dagteekening der heldenliederen: de sagenvorm. En zoo zal ook bij voortgezet onderzoek de mythenvorm een belangrijk kenmerk blijken voor de dateering van de godenliederen. Maar daarvoor is het een vereischte, dat elke mythus niet aanstonds worde verklaard, maar allereerst zuiver historisch in zijne ontwikkeling worde nagegaan. Blijkt dan — om ook hier met een voorbeeld te volstaan —, dat de voorstelling van *Valhǫll* als paradijs der gesneuvelden en woning der goden eerst in de eerste helft van de negende eeuw is ontstaan en de Oudgermaansche voorstelling van

---

[1]) Vgl. Lüning, *Die Edda* blz. 472. 476 v. Jessen, t. a. pl. blz. 38.

[2]) Vgl. G. Vigfússon, *Corpus poet. bor.* I, XC. 95. 485. — Mijn vriend, Prof. Gering in Halle, heeft mij de emendatie medegedeeld: *kynstr dauþrar kono* of *kynstrdjǫrf kona.*

[3]) Het bewijs voor deze beweringen hoop ik elders te leveren. — Zie voorloopig Edzardi, *Germ.* 23, 86 vv. en mijne opmerkingen in *Zeitschr. für deutsche Phil.* 12, 96 v.

Hel's rijk als het eenige en algemeene doodenrijk daarvoor gedeeltelijk heeft moeten plaats maken [1]), dan zullen wij daaruit consequent mogen afleiden, dat die Eddaliederen, die in het Valhǫllgeloof wortelen, zooals Grimnesmǫ́l, reeds wegens hunnen mythenvorm niet veel ouder kunnen zijn dan de tiende eeuw.

Na de kenmerken, die de inhoud der liederen ons aanbiedt, moet ik uwe aandacht nog kortelijk vestigen op de formeele criteria tot bepaling van den ouderdom der Eddaliederen.

Ik denk daarbij niet alleen aan de eigenaardigheden van den uitwendigen vorm, zooals die zich uiten in de stijlmiddelen, in syntaktische en grammaticale bijzonderheden, in den woordenschat en in den rhythmus, maar evenzeer aan hetgeen Wilhelm Scherer, de al te vroeg ontslapene, »inwendigen vorm" (*innere form*) heeft genoemd. De uitdrukking is ontleend aan Wilhelm von Humboldt. »Innere form", zegt Scherer, »ist die auffassung des gegenstandes durch den künstler, die aller darstellung vorausliegt und alle darstellung bestimmt" [2]). Echt epische gedichten, gelijk men van mythische en heroïsche poëzie op een oorspronkelijken trap van ontwikkeling mag verwachten, zijn er onder de Eddaliederen slechts enkele: *Þrymskviþa*, het lied van Wieland en het laatste gedeelte van het tweede Helgelied (*Helg. Hund.* II, 25—28, 30—38, 40—51: vgl. *Zeitschr. für deutsche Phil.* 18, 116). Wel hebben nog andere liederen eene epische inkleeding, zooals *Hymeskviþa*, het eerste lied van Helge, *Atlamǫ́l*, maar men ziet en voelt duidelijk, dat het slechts nabootsingen zijn. Jonger dan de epische vorm is de dialogische, waarvoor de *ljóþaháttr* het geijkte metrum is. Ik wijs als voorbeeld op de *Skirnesmǫ́l*, het schoone gedicht dat den overouden voorjaarsmythus behandelt van den zonnegod Freyr, die zijn bode Skirner uitzendt om de bevallige reuzendochter Gerd voor hem als

---

[1]) Vgl. A. Schullerus, *Zur kritik des altnord. Valhǫllglaubens: Paul-Braune Beitr.* 12, 221 vv.

[2]) *Aufsätze über Goethe*, Berlin 1886, blz. 298.

vrouw te erlangen. In den vorm, waarin dit lied tot ons is gekomen, heeft het episch verhaal plaats gemaakt voor eene meer dramatische of althans dialogische behandeling, die aan den stijl der ballade herinnert. Zelfs eene verandering van plaats neemt den vorm van het gesprek aan: den rit van Skirner naar den reuzenburcht over het vochtige gebergte heen in den diepen nacht schildert de dichter in eene enkele strophe door eenige woorden van den meester tot zijn paard [1]). Wij hebben overwegende redenen om aan te nemen, dat aan dit gedicht een ouder volkslied in epischen vorm ten grondslag ligt, dat in opvatting en behandeling van den mythus eene groote overeenkomst met *Þrymskviþa* moet hebben gehad [2]). Onder de heldenliederen kunnen enkele stukken uit *Regensmǫl* en *Fáfnesmǫl* als vertegenwoordigers van den oudsten dialogischen vorm worden beschouwd. Eene andere categorie van liederen heeft van het oude volkslied ternauwernood nog een spoor bewaard. De lijst blijft eene oude mythe of eene oude sage: de kern is geleerde poëzie. Wanneer ons in het twistgesprek tusschen Thor en den dwerg Alvíss in 2 × 13 strophen de namen voor aarde, hemel, zon en maan, wind en wolken, windstilte, zee, vuur, hout, nacht, koren en bier in de verschillende werelden (*heime hverjom í*) worden opgedischt, dan kan toch niemand daarin iets anders zien dan een geleerd experiment of het middel van een belezen IJslander om zijn tijd te verdrijven. Wanneer in de geestige *Lokasenna* de dichter op vermakelijke wijze den draak steekt met de zwakke punten van het Asengeloof en eene kleine *chronique scandaleuse* van den noordschen Olympus schrijft — wie zal dan in die ketterijen van een heidenschen vrijdenker een volkslied willen zien, wie zal niet veeleer beamen, dat een dergelijk lied alleen in de laatste dagen van het heidendom kon ontstaan? Wanneer in eene geheele reeks van heldenliederen niets anders dan excerpten van de oude sage wor-

---

[1]) Vgl. Grundtvig, *Sæmundar Edda*, blz. 204a.

[2]) Vgl E. Mogk, *Paul-Braune Beitr.* 7, 272. F. Niedner, *Zeitschr. für deutsches Alt.* 30, 132 vv. 149.

den gegeven in den vorm van voorspellingen, levensberichten, herhalingen, dan stempelt reeds de »inwendige vorm" de liederen tot jonge voortbrengselen van eene zinkende kunst. Of kan men zich oude epische poëzie voorstellen, die de toehoorder, van wien toch moet worden aangenomen dat hem bij het aanslaan van een enkelen toets het geheel verband der sage voor den geest stond, durfde vergasten op een gedicht als het tweede Goedroenlied, waar Goedroen aan koning Diederik een getrouw relaas geeft van haar leven, om met de voorspelling te eindigen, dat zij nog haar kinderen en haar tweeden echtgenoot zal dooden? Niet anders is het gesteld met liederen als *Grípesspǫ́*, een deel van het korte Sigurdslied, *Helreiþ Brynhildar*, *Odrúnargrátr* en *Guþrúnarhvǫt*, en met andere gedichten, die thans verloren, maar in de *Vǫlsunga saga* in proza overgezet zijn [1]).

Van de uitwendige stijlmiddelen komen voor de bepaling van den ouderdom voornamelijk de zoogenaamde *kenningar* in aanmerking, de dichterlijke omschrijvingen, die in de skaldenpoëzie tot een buitengewonen graad zijn opgedreven; voorts de meerdere of mindere eenvoud der woordschikking, over 't geheel het opzettelijk streven naar gezochtheid en gekunsteldheid van uitdrukking. Men zal moeten letten op verscheidenheden in het woordgebruik: *ἅπαξ λεγόμενα* en woorden in eene meer oorspronkelijke beteekenis van den eenen, jonge bastaardwoorden van den anderen kant; op syntaktische archaïsmen enz. Ik kan, om niet te veel van uwe geduld te vergen, dit een en ander slechts *pro memoria* aanstippen, daar ik nog een oogenblik wensch stil te staan bij de belangrijkste kenteekenen van formeelen aard: taal en versbouw.

Niet zonder opzet spreek ik van taal en versbouw in één adem. De taal, waarin wij de Eddaliederen lezen, is grootendeels de taal van den tijd, dat zij verzameld, wij mogen zelfs zeggen, dat zij opgeteekend werden. Nemen wij voor een oogenblik de tiende eeuw aan als den gemiddelden tijd

---

[1]) Met het voorafgaande vgl. voornamelijk E. Jessen, t. a. pl. blz. 55 vv. 68 vv.

van het ontstaan der Eddaliederen, dan blijken deze bij het begin van onze overlevering reeds eene geschiedenis van meer dan drie eeuwen achter den rug te hebben. Het is hier niet de vraag, welke middelen er bestaan om de oorspronkelijke taalvormen tot op zekere hoogte te reconstrueeren: de studie van de oudste IJslandsche en Noorweegsche handschriften uit het einde der 12de eeuw en van de skaldenliederen, die door hunnen strengeren metrischen bouw vele oude vormen bewaard hebben, stelt ons althans in staat, de liederen in een relatief juisteren vorm te kleeden, zooals ik dat dan ook in mijne eerlang verschijnende uitgaaf der Edda beproefd heb. Hier wensch ik alleen in het licht te stellen, dat voor eene dagteekening der Eddaliederen op taalkundige gegevens alleen die vormen in aanmerking kunnen komen, die door het metrum of door het stafrijm als oorspronkelijk worden gewaarborgd. Kunnen wij uit de metrische regels afleiden, dat de tekst oudere vormen eischt dan de overgeleverde, of omgekeerd, dat de tekst weerstand biedt aan de invoering van oudere vormen, dan verkrijgen wij daardoor een niet te versmaden criterium voor de dagteekening van de verschillende liederen.

Door het stafrijm wordt enkele keeren de bewaring van de consonantverbinding *vr* in het begin van een woord gestaafd, waar de *v* in het Westnoordsch over 't geheel reeds in eene vóórletterkundige periode verdwenen is. Daarmede komen wij echter niet veel verder: want in enkele gedichten vinden wij naast elkander voorbeelden voor *vr* en andere, waar alleen de *r* allittereert, zoodat wij wellicht in het eerste geval het behoud van oude epische formules moeten aannemen. Daarbij komt, dat in sommige zuidelijke dialecten van Noorwegen nog heden ten dage *vr* wordt gesproken [1]). Van meer belang komen mij voor te zijn de sporen van allitteratie tusschen *v* en vocalen, die in enkele liederen ontegenzeggelijk voorhanden zijn; zij zijn geenszins gelijkmatig over de verschillende gedichten verdeeld en in de skaldenpoëzie

[1]) Onze kwestie wordt uitvoerig en juist besproken door Jessen, t. a. pl. blz. 27 vv.

bijna niet meer te vinden. Dit stafrijm pleit dus voor een betrekkelijk hoogen ouderdom en levert tevens het bewijs dat de *v* destijds nog als halfvocaal werd gesproken en nog niet was overgegaan tot de bilabiale spirans [1]).

Meer zal uit het stafrijm voor ons onderzoek wel niet te putten zijn. Van veel meer gewicht is de versbouw.

Het is de groote en blijvende verdienste van Eduard Sievers, door zijne scherpzinnige onderzoekingen over den bouw van het Oudnoorsche en het Angelsaksische vers den grondslag te hebben gelegd voor eene nieuwe en in haar kern ongetwijfeld juiste opvatting van de Oudgermaansche metriek. En, gelijk met alle wezenlijk belangrijke ontdekkingen het geval is, langzamerhand blijken zijne uitkomsten vruchtbaar te worden ook voor onderzoekingen op verwant terrein. Niet alleen over de grammatica, maar ook over de critiek en de dagteekening der Eddaliederen verspreiden de metrische studiën van Sievers nieuw licht.

Julius Hoffory heeft het eerst in zijne voortreffelijke aankondiging van het vijfde deel van Müllenhoffs »Deutsche Altertumskunde" (*Gött. gel. Anzeigen* 1885, blz. 27 vv.) nadrukkelijk gewezen op het belang van de strengere metrische regels, die door Sievers zijn gevonden, voor de bepaling van den ouderdom der Eddaliederen. Ik kan niet in alle bijzonderheden met de gevoelens van Hoffory instemmen: gedeeltelijk zijn zij reeds weerlegd door de wijzigingen, die Sievers zelf, als vruchten van de nauwkeurige studie van het Ags. vers, in zijne metrische theoriën gebracht heeft [2]). Maar een gedeelte van zijn betoog acht ik onbetwistbaar, en ik moet het hier in 't kort aanstippen.

Het belangrijkste verschil tusschen het zoogenaamde »Oer-

---

[1]) Ten onrechte loochent E. Brate, *Fornnordisk metrik* (Upsala 1884), § 21 *b*) anm. 1 het voorkomen van de allitteratie tusschen *v* en vocaal in de IJsl.-Noorw. poëzie. Zie daarentegen: K. Hildebrand, *Zeitschr. für deutsche Phil. Ergänzungsbd.*, blz. 109, noot 1. Bugge, *Fornkv.*, blz. 400[a] en elders. Ik behandel deze kwestie hier niet uitvoeriger, omdat Gering dit eerlang denkt te doen.

[2]) Zie vooral *Paul-Braune Beitr.* 10, 209 vv. 520 vv. *Proben einer metrischen herstellung der Eddalieder*, Halle 1885.

noordsch", d. i. de nog ongesplitste taal van het Skandinavische Noorden, die ons uitsluitend bekend is uit inscripties in het oudere runenalphabet van 24 teekens, en het latere Oudnoorsch bestaat hierin, dat in de uitgangen de korte *a* en *i*, die in de oudste runeninscripties nog voorhanden zijn, later worden uitgestooten. Aan Oern. *dagaR*, **dagas* beantwoordt Oudn. *dagr*, *dags;* aan Oern. *gastiR*, **bindiR*, **beriR* beantwoordt Oudn. *gestr*, *bindr*, *berr*. Door deze syncopeering heeft de Oudnoorsche taal een gansch ander metrisch karakter verkregen, doordien een zeer groot aantal oorspronkelijk tweelettergrepige woorden tot éénlettergrepige zijn geslonken. Nu weten wij door het onderzoek van Sievers, dat de oude Oudnoorsche epische versmaat, de *kviþuháttr*, om het zoo kort mogelijk uit te drukken, uit vierlettergrepige verzen is samengesteld. Zoodra men de poging waagt om in de ons overgeleverde Eddaliederen in *kviþuháttr* de Oernoordsche vormen in te voeren, zal men bespeuren dat het metrum ten eenenmale wordt verstoord. Hoffory (t. a. pl. blz. 31) geeft als voorbeeld *Vǫlospǫ́* 26, 1.2

þórr einn þar vá þrungenn móþe

(»Thor alleen sloeg er op in, van toorn gezwollen"). In Oernoordsche vormen overgebracht, zoude dit vers luiden:

þonaraR einaR þar vah þrunginaR modē.

Men bespeurt dat van metrum geen sprake meer kan wezen. Een ander voorbeeld kies ik uit *þrymskviþa;* aanstonds het eerste vers: *Vreiþr vas þá Vingþórr* (»toornig was toen Wingthor") zoude in zijn Oern. vorm: *VreiþaR vas þá VingþonaraR* in 't geheel geen vers meer zijn. En zoo is het overal. De gevolgtrekking ligt dus voor de hand: alle Eddaliederen in *kviþuháttr* kunnen eerst onstaan zijn, nadat de besproken vocaaluitstooting had plaats gehad, d. i. met andere woorden, geen enkel kan ouder zijn dan het einde van de zevende of het begin van de achtste eeuw, daar eerst in die inscripties, die uit de achtste eeuw stammen, de oude *a* en *i* geheel verdwenen zijn. Dat ook de liederen

in *ljóþaháttr* niet ouder kunnen zijn, heeft Bugge beter aangetoond, eveneens op metrische gronden [1]).

»Terwijl in de uitgangen de oude *a* en *i* zeer vroeg uit verdwenen, is de oude *u* van de *u*-stammen eerst veel later weggevallen. En tegelijk daarmede verloren de uitgangen ook de jongere *i*'s en *u*'s, die bij de sterke substantiva en verba met *j* of *v* in den stam door vocaliseering van de halfvocaal ontstaan waren, nadat de oorspronkelijk volgende vocaal was uitgestooten. In een tijd, toen vormen als *daǫr*, *gestr*, *bindr*, *berr* reeds lang éénlettergrepig waren geworden, heette het dus nog b. v. **sunuʀ* (= oern. **sunuʀ*), **hǫrui* (= oern. **harvaʀ*), *gǫruʀ* (= oern. **garvaʀ*), **heriʀ* (= oern. *harjaʀ*), **syngʊʀ* (= oern. **singviʀ*), *sitiʀ* (= oern. **sitjiʀ*); pas later werden ook deze en dergelijke vormen éénlettergrepig: *sunʀ* (*sunr*), *hǫrʀ* (*hǫrr*) enz." [2]). De vraag rijst, of er reeds liederen in *kviþuháttr* bestaan hebben in een tijd, toen woorden als **sunuʀ*, *gǫrur*, *sitiʀ* nog tweelettergrepig waren. Hoffory beantwoordt die vraag terecht bevestigend. In de runeninscriptie op den Röksteen in Östergötland, die in geen geval ouder kan zijn dan de tiende eeuw, heeft Bugge, behalve een afzonderlijk langvers, eene geheele strophe in *kviþuháttr* gelezen [3]). Hier ontmoeten wij nog de vormen *sunu*, *sitiʀ*, *karuʀ* = on. *sun*, *sitr*, *gǫrr*. Of wij uit dit verschijnsel mogen afleiden, dat die Eddaliederen in *kviþuháttr*, bij welke zich het metrum tegen de invoering van dergelijke tweelettergrepige vormen verzet, niet ouder kunnen zijn dan ongeveer het midden der 10de eeuw, gelijk Hoffory dit doet, kan twijfelachtig zijn. Immers, de syncopeering behoeft niet gelijktijdig in alle dialecten te hebben plaats gehad (vgl. Noreen, *Arkiv for nord. fil.* 3, 28 noot).

---

[1]) *Forhandlinger paa det förste nordiske filologmøde*, blz. 140 vv.

[2]) Hoffory t. a. pl. blz. 32.

[3]) Bugge, *Tolkning af runeindskriften paa Röksteenen i Östergötland* (Stockholm 1878). Bugge dagteekent de inscriptie (t. a. pl., blz. 134) in het midden of het slot van de tiende eeuw; ook Wimmer (bij F. Burg, *Die älteren nord. runeninschriften*, Berlin 1885, blz. 97 noot 4) neemt het midden van de tiende eeuw aan, Hoffory daarentegen (t. a. pl., blz. 34) het begin van die eeuw.

Maar zekerlijk kan deze gevolgtrekking moeilijk gewraakt worden, dat, waar de metrische eigenaardigheden van een Eddalied langs natuurlijken weg tot de onderstelling leiden, dat zijn oorspronkelijke tekst vormen als **sunuR* enz. nog gekend heeft, dit lied althans niet jonger kan zijn dan de inscriptie op den Röksteen. Ik laat dus in 't midden, of Hoffory de *Vǫlospǫ́* terecht op metrische gronden »frühestens um die mitte des 10. jahrhunderts" heeft geplaatst, al ben ik zeer geneigd het te gelooven, maar wensch nog even kortelijk aan te toonen, dat de *þrymskviþa* niet jonger kan zijn dan het begin van de tiende of het einde van de negende eeuw.

De *þrymskviþa*, waarin op echt epische wijze en in oud epischen vorm het zomersch onweder wordt geschilderd, is ongetwijfeld het werk van één dichter. Enkele jongere interpolaties zijn zonder bezwaar en met zekerheid te verwijderen [1]). Het gedicht is — met weinige uitzonderingen — regelmatig gebouwd naar het schema van den vierletter grepigen *kviþuháttr*-vers, zoodra wij slechts consequent de regels omtrent »silbenverschleifung" en elisie toepassen, in een aantal gevallen de oudere, kortere taalvormen in den tekst opnemen en overtollige pronomina en partikels schrappen. De noodzakelijkheid van dergelijke metrische verbeteringen wordt tegenwoordig wel door niemand, ook niet door den hartstochtelijksten aanbidder van het gezag der handschriften, ontkend. De overblijvende uitzonderingen zijn de volgende: twee vijflettergrepige verzen: 4 [1.2] *þó mundak gefa þér | þót ór golle være* (lees met Sievers, *Beitr.* 6, 339 *þót være‿or golle?*); twee »verschleifungen" in de tweede daling van het type A: *bíta hvassara* 25[4], *bíta breiþara* 25[6]; eindelijk twee drielettergrepige verzen: *þrúþogr ǫ́ss* 17[2], *þege þú þórr* 18[3] [2]). In dit verband boezemen ons de laatstgenoemde twee verzen bijzondere belangstelling in.

Drielettergrepige verzen komen in sommige liederen, zooals *Rígsþula*, *Hyndloljóþ*, het korte Sigurdslied, dikwijls voor.

---

[1]) Vgl. *Taalk. Bijdr.* 2, 304 vv. *Zeitschr. für deutsche Phil.* 18, 126 v.

[2]) 3[6]. 29[3]. 32[3] worden regelmatig door opneming van de oudere tweelettergrepige vormen *lea*, *brúþfear*.

Zij gaan in hunnen normalen vorm uit op een éénlettergrepig woord, dat zelfstandig kan zijn of het slot van een compositum kan vormen, en schijnen in die liederen een bepaalden kunstvorm te vertegenwoordigen [1]). In ons gedicht, evenals in enkele andere, kunnen zij slechts als zeldzame afwijkingen van het regelmatig schema beschouwd worden, die dringend eene verbetering of althans eene verklaring eischen.

Het vers 18[3] *þege þú þórr* heeft Sievers (Beitr. 6, 339) willen emendeeren, door vóór *þórr* een *nú* in te lasschen. Maar de inlassching van een onverschillig en meer dan ontbeerlijk stopwoord is altijd eene bedenkelijke emendatie: vgl. bovendien *Guþr.* I 24[3] *þege þú þjóþleiþ*. Sievers zelf vraagt dan ook (*Proben* blz. 35, noot 3): »oder darf man hier an *þonarr* denken, wie *Hym.* 23, 3?", maar voegt aan zijne vraag het bezwaar toe: »allerdings ist in *Ham.* die form *þórr* sonst durchgeführt". Ik beantwoord de vraag van Sievers zonder mij te bedenken met ja en zal zijn bezwaar uit den weg zien te ruimen. Ook op de andere plaatsen van ons lied, waar de naam van den dondergod in den nom. of acc. voorkomt, kunnen wij den ouden vorm *þonar(r)* in den tekst opnemen en raken daardoor tegelijk ontslagen van overtollige en lastige stopwoorden [2]): 15[4] *Bindom* [*vér*] *þonar* [*þá*], 17[1] *þá kvaþat þonarr*, 19[1] *Bundo* [*þeir*] *þonar* [*þá*]. Dat daarnaast in den dat. de gesyncopeerde vorm *þóre* voorkomt (want 9[7] moet gelezen worden *mótte þóre*), is volkomen in den haak, daar de syncopeering van den afleidingsklinker oorspronkelijk alleen moest plaats vinden vóór een uitgang, die met een vocaal begint (vgl. Noreen *Altisl. gr.* § 270, 2). Wanneer eindelijk 1[1] *Vreiþr vas þá Vingþórr* het metrum den vorm *Vingþórr* scheint te eischen, dan zal men in het oog dienen te houden, dat in het compositum, tengevolge van den hoofdtoon op het eerste lid der samenstelling, de samentrekking reeds eerder kan hebben

---

[1]) Sievers, *Beitr.* 6, 308 vv.

[2]) Ik plaats in de volgende voorbeelden de woorden, die moeten vervallen, tusschen vierkante haakjes.

plaats gehad: vgl. *ketell*, maar *þorkell*, *Hrafnkell*. Zelfs in jongere liederen schijnt de vorm *þonarr*, wellicht slechts als poëtisch archaïsme, nog te zijn gebezigd: *Hym.* 23[2] heeft Sievers hem in zijn tekst opgenomen, en ook 28[4] kan men lezen *vip þonar sente;* zoo ook *Hyndl.* 4[1] *þonar mon* [*hón*] *blóta*, terwijl *Vsp.* 26[1] het metrum *þórr einn þar vá* verlangt. Dat ook in de *þórsdrápa* 2[2] (*SnE* I, 290[12]) de tweelettergrepige vorm door het metrum wordt gevorderd, heeft Gíslason (*Njála* II 322) aangetoond [1]).

Als eenig drielettergrepig vers in ons gedicht zoude nu overblijven 17[2] *þrúþogr ǫ́ss.* Sievers stelt voor te lezen: *þrúþogr ása* (*Proben* blz. 35, noot 2), maar die conjectuur moet a limine worden afgewezen: wie zoude dien genitivus kunnen verklaren? Wanneer er al met geweld een vierlettergrepig vers uit gemaakt moet worden, dan zoude eene sterkere verandering noodig zijn, b. v. *þrúþvaldr ása* (naar *Hárb.* 9[7]). Maar ik geloof dat wij daarmede het rechte spoor zouden verlaten. De oudere vorm **ǫ́suʀ* (uit **ansuʀ*) [2]) voldoet aan de eischen van het metrum, en ik twijfel er niet aan, dat hij oorspronkelijk in het gedicht heeft gestaan. Hier leidt ons dus de overlevering als van zelve tot de onderstelling, dat de *þrymskviþa* in haar oude gedaante de *u* der *u*-stammen, alsmede de uit oudere *j* en *v* ontstane *i* en *u*, in de uitgangen nog gekend heeft. De vraag is, of de overige in het handschrift overgeleverde vormen van dien aard met de oudere vormen kunnen verwisseld worden, zonder dat het metrum er door verstoord wordt. Dat is inderdaad doorgaans het geval.

Wij kunnen lezen: *þrymir* 6[1]. 11[3]. 22[1]. 25[1]. 30[1], *þrymi* 31[5], *segi* 10[3], *heyri* 2[3], *meni* 13[6]. 15[8] (vgl. 19[4]), *sunuʀ* 18[2].

---

[1]) Zie ook F. Jónsson, *Kritiske Studier* (Kbhv. 1884), blz. 49 v. Th. Wisén, *Carmina Norræna* blz. 30, leest *þórsdr.* 2[2]: *þóarr.* — De plaatsen, waar de naam in de Eddaliederen in *ljóþaháttr* voorkomt (Grimn. 4[5]. 29[3]. Lok. 58[3]. 60[6]. Alv. 6[1]) kunnen, evenmin als het Harbardslied, voorshands iets bewijzen.

[2]) *AnsuʀR* moet reeds in eene Oernoordsche periode de nasaal verloren hebben, blijkens *asugisalas* op de speerpunt van Kragehul.

20[2]. 21[7] [1]), *ǫlu* 24[4], *mjǫþu* 25[7], *hǫggu* 32[7], zoodra wij maar de noodige metrische verbeteringen in toepassing brengen [2]). Het is waar, de oudere vormen brengen in een aantal gevallen oplossing van de heffing in twee syllaben te weeg: maar dit is juist, wat wij a priori moeten verwachten. Want, zoo wij in de On. metriek de oplossing van de heffingen minder vaak aantreffen dan in de Ags., dan is dat verschijnsel juist een gevolg van de veelvuldige syncopeering van vocalen in het Oudnoorsch. Ook in de inscriptie op den Röksteen vinden wij verzen als: *eft feigjan sunu*, *strandu Hreiþmarar*, *sitiR nú gǫruR*, geheel in overeenstemming met de verzen, die in *þrymskviþa* door de invoering van de oudere vormen ontstaan. — 1[5] zal oorspronkelijk hebben geluid: *skeggi nam* [*at*] *hrista;* na *nema* in de beteekenis »iets gaan doen" volgt even goed de inf. zonder als de inf. met *at* (vgl. *Vsp.* 32[4]. *Hǫv.* 141[1–3]. *Vegt.* 4[5]. *Grip.* 6[1]. *Atlm.* 37[1]).

Eén vers blijft over [3]) — als ik niets over 't hoofd heb

---

[1]) 32[9. 10] zijn jonger: vgl. *Zeitschr. für deutsche Phil.* 18, 127.

[2]) Men kan dus lezen:

þrymiR sat á hauge 6 . [A2*l* (v. 1. vs)].

þrymiR hefr [*þinn*] *hamar* 11[3]. [A2*k* (v. 1)].

þá kvaþat þrymiR 22[1]. 25[1]. 30[1]. [A2*k* (vn)].

þrymi drap [*hann*] *fyrstan* 31[5]. [A2*l* (v. 1)].

segi á lopte 10[3]. [A 3 (vs)].

heyri nú, Loke 2[3]. [A2*k* (vs)].

meni Brísinga 13[6]. 15[8]. [D 1 (v. 1)].

Laufeyjar sunuR 18[3]. 20[2]. [E 1 (v. 2)].

ók Óþens sunuR 21[7]. [D 4 (vn)].

ǫlu fram boret 24[4]. [D 2 (v. 1)].

ne enn meira mjǫþu 25[7] [B (v. 2. vs)].

[*en*] *hǫggu hamars* 32[7]. [A 1].

Voor de beteekenis der metrische formules achter de strophencitaten zie Sievers, *Proben*, blz. 10 v.

[3]) 18[6] *ǫ́sgarþ bua* kan ik niet als strijdig met mijn resultaat beschouwen. Luidde het vers vroeger *ǫ́sugarþ bua*, dan kan het worden opgevat als E 2 met oplossing van den tweeden voet (*bua* met correptie). Maar het is ook denkbaar, dat in het compositum de *u* eerder is verdwenen, dan in het simplex.

gezien, — dat weerstand biedt aan de invoering van den ouderen vorm: 3[8] *ǫ́ss's stolenn hamre.* De vorm **ǫ́suʀ* zoude het te lang maken. Wordt nu ons resultaat daardoor omver geworpen? Ik geloof niet dat dit ééne vers die kracht bezit. Wil men niet toegeven, dat wij hier een oorspronkelijk vijflettergrepig vers hebben aan te nemen, gelijk 4[1. 2] en gelijk vooral de *Vølundarkviþa* er zoo vele kent, dan zal men tot de gevolgtrekking moeten komen, dat ons gedicht aan eene latere omwerking niet geheel ontsnapt is. En die laatste mogelijkheid geeft ons de heilzame les, dat de uitgever aan de verzoeking weerstand moet bieden om vóórletterkundige vormen als *þonarr*, *sunuʀ*, *ǫ́suʀ*, *ǫlu*, *skeggi* en dergelijke in den tekst op te nemen. Begeeft hij zich eens op den gevaarlijken weg, zulke fossiliën tot nieuw leven op te wekken, waar is dan de grens? Een uitgever der Eddaliederen moet zich, naar het mij voorkomt, streng aan het beginsel houden, geene vormen in den tekst te plaatsen, die niet òf door de oudste handschriften òf door skaldenrijmen worden gewaarborgd. Leidt zijn onderzoek hem tot de uitkomst, dat een gedicht vormen heeft gekend, die ons in de litteratuur zelve niet meer zijn overgeleverd, dan moet hij zich met die theoretische winst tevreden stellen, om van haar gebruik te maken als belangrijk criterium voor de dagteekening van het gedicht.

Ik meen in 't voorafgaande te hebben aangetoond, dat de *þrymskviþa* niet jonger kan zijn dan de grens van de negende en tiende eeuw. Met dit door de metriek verkregen resultaat is geene enkele overweging van anderen aard in strijd [1]). Zelfs acht ik het waarschijnlijk, dat het gedicht reeds vroeg in de negende eeuw is ontstaan. Zonder hier nader die meening te willen toelichten, wensch ik er

---

[1]) Ook niet de rijmen *vaknaþe: saknaþe* 1[2. 4], *oxa: laxa* 24[5. 6] (vgl. Edzardi, *Beitr.* 5, 573 v.), zoodra wij niet uit het oog verliezen, dat reeds bij Brage den Ouden, wiens werkzaamheid wel grootendeels in de eerste helft van de 9de eeuw valt, het gansche skaldische systeem een hoogen trap van ontwikkeling bereikt heeft, die noodwendig eene lange oefening in de skaldenkunst onderstelt (vgl. Gering, *Kvæþa-Brot Braga ens gamla*, Halle 1886, blz. 6).

alleen in 't voorbijgaan op te wijzen, dat de *þrymskviþa* nog volkomen onafhankelijk is van den Odinscultus — slechts één enkel maal wordt Thor Odins zoon genoemd 21[7] —, maar geheel in den eeredienst van Thor, den eigenlijken hoofdgod der Skandinavische stammen, wortelt: zie ook F. Niedner, *Zs. f. d. Alt.* 30, 149. Doch ik zal geen misbruik maken van uwe welwillende aandacht en mij hier tot het resultaat bepalen, dat op metrische gronden de dagteekening der *þrymskviþa* kan worden begrensd tusschen het begin van de achtste en het begin van de tiende eeuw.

Ten slotte zij het mij vergund te herhalen wat ik reeds in den aanvang zeide, dat niet de bereiking van dit resultaat, maar de verduidelijking van de methode, waardoor het verkregen is, het doel geweest is hetwelk ik mij bij het leveren van deze bijdrage heb voorgesteld. In het dagelijksch leven zoude het zeer zeker eene dwaasheid zijn, een hefboom in beweging te brengen om een stroobundel van den grond op te rapen, maar in de wetenschap is ook een mager resultaat niet zonder beteekenis, wanneer de methode, die het doet rijpen, deugdelijk en proefhoudend blijkt. De Germaansche oudheidkunde ligt voor een groot gedeelte nog in het duister, en, zoo wij niet de hoop geheel willen laten varen om enkele van hare raadselen op te lossen, dan moeten wij ons doordringen van de overtuiging, dat dit alleen zal kunnen geschieden door de toepassing van eene streng philologische methode. Nu is de hoop gelukkig onuitroeibaar. Elk arbeider op een duister en moeilijk terrein hoopt, bij het voortschrijden van zijn onderzoek, met Faust:

»Da muss sich manches räthsel lösen",

maar hij zal wijs doen, daarbij ook de waarschuwende woorden van Mephistopheles niet uit het oog te verliezen:

»Doch manches räthsel knüpft sich auch".

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den MEI 1887.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, BRILL, DIRKS, G. DE VRIES AZ., BEETS, FRUIN, KUENEN, HARTING, SIX, NABER, HOEKSTRA, KERN, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, PLEYTE, POLS, SPRUYT, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, N. G. PIERSON, DE LOUTER, MOLTZER, CORNELISSEN, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, BOOT, secretaris, en de heer IJZERMAN, correspondent.

De heer A. Pierson gaf kennis dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Tot de ingekomen stukken behooren: 1°. een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken (6 Mei 1887), inhoudend het bericht dat Z. M. de Koning de benoemingen van de heeren C. W. Opzoomer tot voorzitter, S. A. Naber tot ondervoorzitter, W. Wright te Cambridge en R. Hildebrand te Leipzig tot buitenlandsche leden, J. L. A. Brandes te Batavia en J. J. M. de Groot, tijdelijk te Amoy in China tot correspondenten der afdeeling heeft bekrachtigd; 2°. een brief van den heer C. Janmart de Brouillant te Brussel met prospectussen van een door hem uit te geven werk. Aangenomen voor kennisgeving.

De secretaris vermeldt ontvangen boekgeschenken, van het buitenlandsch lid D. Carutti: Il conte Umberto I e il re Ardoino, Roma 1884, van het buitenlandsch lid B. Windscheid, Lehrbuch des Pandektenrechts, 6te Auflage, 3 deelen, Frankf. a./M. 1887, en van den heer S. de Westman te Parijs de vertaling van Le tribunal international van Kamarowsky, 1887. Aan de gevers zal dank betuigd worden.

Vervolgens spreekt de heer IJzerman over de Boeddhistische en Çiwaïtische tempelgroepen in de vlakte van Prambanam, en geeft eene beschrijving van de aldaar gevonden altaren, beelden en andere oude voorwerpen. Deze mededeeling zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

De heer Fruin spreekt over waarheid, kenning en zeventuig. Hij begint met de bronnen, die hem bij zijn onderzoek ten dienst stonden, aan te wijzen en op het belang der Zeeuwsche landkeuren van de 13de eeuw vooral opmerkzaam te maken. Hij beschrijft vervolgens de rechtsplegiug, zoo als die keuren haar onderstellen en toont aan dat zij bloot formeel was en zich van ouds bepaalde tot het uitwijzen van welke der twee partijen haar beter recht met eed en kamp of met onwraakbare getuigen bevestigd had. Van den rechter zelf ging oorspronkelijk geen onderzoek naar de toedracht der feiten, waarover geschil bestond, uit. Naast dat formeele geding was echter mettertijd nog een andere wijs van beslechting in zwang gekomen, door scheidrechters, aan wier uitspraak partijen zich onderwierpen. Zulke rechters stelden wel degelijk een onderzoek in, waarop zij hun zeggen gronden. Datzelfde deed ook van ouds de Graaf in zaken die zijn heerlijke rechten betroffen, bepaaldelijk in domeinzaken, en hield zich daaraan als aan een vonnis. Men noemde zulk een onderzoek, naar het doel dat men er mee voorhad, een waarheid.

Het was natuurlijk dat zulk een waarheid, van 's Graven

wege ondervonden, mettertijd ook als een getuigenis, in de plaats van anders ontbrekende getuigen, in het proces werd toegelaten. In de oudste keur van Zeeland vinden wij dit reeds in algemeen gebruik en als regel gesteld, dat alle zaken met uitzondering van landzaken staan aan 's Graven waarheid. Dezelfde keuren leeren ons hoe dat placht te geschieden. De Graaf of zijn stedehouder koos zich drie bijzitters uit zijn welgeboren mannen en ondervond met dezen of liever door dezen, buiten de vierschaar in een geheime zitting, de waarheid, bepaaldelijk door het hooren van getuigen, in zijn naam gedaagd. Wat dientengevolge aan de meerderheid der bijzitters waar voorkwam, was waarheid, en werd beschreven en bezegeld ingebracht in de vierschaar en daar openlijk gelezen. Dienovereenkomstig wezen dan ten slotte de mannen het vonnis. Vooral door het meer en meer in onbruik raken van den kamp, die voorheen het uiterste bewijsmiddel was geweest, won de waarheid aanhoudend nieuw veld. Haar toedracht blijkt in alle bijzonderheden uit oorkonden van iets later tijd, die door spreker worden meêgedeeld.

De waarheid hoort thuis op het platteland; in de steden komt zij slechts in enkele gevallen bij uitzondering voor. Maar in haar plaats treffen wij daar een soortgelijke inzetting aan, de schepenkenning. Voor de schepenbank worden namelijk, volgens de handvesten, in de meeste gevallen geen andere getuigen gehoord, dan schepenen; particulieren zijn niet voldoende. Maar uit den aard der zaak valt er in de stad veel voor, waarvan geen schepenen getuigen zijn. Met het oog hierop is voorgeschreven, dat dan de schepenen op goed geloof getuigen zullen wat zij van drie betrouwbare ooggetuigen hebben vernomen. Zoo zeggen de handvesten van Middelburg en andere Zeeuwsche steden en die van Schiedam, en de regel heeft zeker ook gegolden waar hij niet opzettelijk beschreven is. Uit deze *fictio juris* heeft zich, naar de spreker meent, de kenning ontwikkeld. Zij wordt door schepenen, buiten de vierschaar op dezelfde wijs als een 's Graven waarheid, ingewonnen en vervolgens schriftelijk in de vierschaar ingebracht. De bijzonderheden, haar

betreffende, die spreker meêdeelt, heeft hij grootendeels aan de kenningboeken ontleend, die in het Archief van Leiden bewaard gebleven zijn.

Naast waarheid en kenning plaatst hij eindelijk het boerenzeventuig, dat bij de landzaken te pas kwam, die volgens de Zeeuwsche keuren en het algemeen gebruik aan 's Graven waarheid waren onttrokken. Behalve in zake van landsbezit en landseigendom, van boedelscheiding en wat dies meer zij, speelt dat zeventuig vooral in dijkrecht zijn rol. Zooals de zeven naaste akkers den achtsten beheeren, zoo geven de zeven naast gehoefslaagde het achtste deel dijks te maken en te onderhouden. Spreker betoogt dat die zeven naasten eigenlijk de vertegenwoordigers zijn der geheele gemeente en haar plaats zelfs vervangen, in zoover oorspronkelijk alle huislieden op de echte dagen en op het banding behoorden te verschijnen en aan de rechtspleging deel te nemen. Evenals nu bij de rechtspleging mettertijd de schepenen in de plaats van alle buren gekomen zijn, evenzoo waren in plaats van alle, als kenners der waarheid, de zeven naaste opgetreden, die wegens hun woonplaats voor de best ingelichte van allen mochten doorgaan.

De gang der ontwikkeling in het Hollandsch—Zeeuwsche proces was dus niet ongelijk aan dien van het proces in Engeland, wiens jurie inzonderheid met het zeventuig, doch in het algemeen ook met waarheid en kenning, merkwaardige punten van overeenkomst vertoont, op welke de spreker waar het te pas kwam en bepaaldelijk aan het slot de aandacht vestigde.

Over deze bijdrage kan geene woordwisseling plaats grijpen bij gebrek aan beschikbaren tijd, waardoor de spreker reeds genoopt was het laatste gedeelte zijner voordracht te bekorten. In de volgende vergadering zal daartoe de gelegenheid opengesteld worden. De bijdrage zal elders worden geplaatst.

De heer Leemans leest de slotsom van zijn onderzoek ingesteld naar aanleiding eener missive van het Bestuur der

Vereeniging voor oudheid-, land-, taal- en volkenkunde te Jogjakarta, die in de vorige vergadering in zijne handen is gesteld.

De vergadering vereenigt zich met zijn oordeel, dat het zeer wenschelijk is, dat van Regeeringswege de noodige gelden voor het daar opgegeven doel beschikbaar gesteld mogen worden, en dat de Akademie van wetenschappen dat verzoek moet steunen.

Vervolgens sluit de voorzitter de vergadering.

VERSLAG

OVER EEN

VERZOEK DER OUDHEIDKUNDIGE VEREENIGING TE JOGJAKARTA.

DOOR

C. LEEMANS.

Het bestuur van de *Vereeniging voor Oudheid-, Land-, Taal- en Volkenkunde te Jogjakarta* heeft zich, bij schrijven van 25 Januari jl., aan de *Koninklijke Akademie van Wetenschappen* gericht, met dringend verzoek om medewerking en, zoo mogelijk ook geldelijken steun, tot het blootleggen van een aantal bas-reliefs, die rondom den oorspronkelijken voet van den eersten omgang van den Bôrô-Boedoer tot nog toe geheel onbekend gebleven waren, en welker bestaan door ons correspondeerend lid, den hoofd-ingenieur voor de Staatsspoorwegen op Java, J. W. IJzerman, op eene zijner dienstreizen ontdekt was geworden.

Het bestuur voegde bij zijn schrijven, het afschrift van eene *Nota* van de Vereeniging aan de Regeering van Nederlandsch-Indië, waarbij het voor het genoemde doel machtiging en eene beschikbaarstelling van *f* 9600 vraagt.

Het richt zich ook tot onze Akademie, overwegend dat, zoo de Regeering mocht kunnen besluiten om gevraagden bijstand te verleenen, bij de betrekkelijk geringe som voor wetenschappelijke doeleinden toegestaan, de geldelijke ondersteuning voor de in zijne Nota genoemde behoeften geenszins geheel voldoende zal zijn.

Vroegere pogingen van de Vereeniging, om van de Regeering, of ook van het *Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* geldelijken steun te erlangen, waren zonder gevolg gebleven. Tot nog toe had de Vereeniging geheel uit eigen middelen de kosten bestreden van hare hoogst belangrijke onderneming tot het ontblooten van de talrijke tempelgroepen te Prambanan. Zij had die toegankelijk gemaakt, van puin bevrijd, opgemeten, in teekening gebracht, van die teekeningen en de uitmuntend bewerkte beelden, die aan den dag werden gebracht, lichtbeelden doen vervaardigen, en die aan het Bataviasch Genootschap en aan wetenschappelijke Vereenigingen in Nederland toegezonden.

Maar nu waren hare beschikbare fondsen uitgeput, zij kon met de maandelijksche bijdragen harer leden en enkele schenkingen, hare onderzoekingen niet dan op zeer beperkten voet en slechts met te trage vordering voortzetten. Intusschen hadden ontdekkingen van eene tot nog toe onbekende tempelgroep nabij den Goenoeng Idjo in het nabij gelegen Zuidergebergte, bezuiden Kalasan en Prambanan, elders ook van nog vele andere, ook Boeddhistische tempels tot verdubbelden arbeid genoopt, en de wensch tot het erlangen van een Museum tot vereeniging van de gevonden en verzamelde voorwerpen, hare behoeften in dit jaar tot een bedrag van *f* 8000 doen stijgen, en daar dit hare krachten ver te boven ging, was zij verplicht al die werkzaamheden te verdagen.

De ontdekking van het bestaan van tot nog toe geheel onbekend gebleven bas-reliefs aan den voet van den Bôrô-Boedoer, leidde tot de overtuiging, dat uit eene zichtbaarstelling en afbeelding van die nieuwe aanwinst voor de kennis van dat geheel eenige gebouw en de verklaring van zijne beeldhouwwerken onwaardeerbaar belangrijke bijdragen konden verwacht worden. De heer IJzerman had, met vergunning van den Resident van Kedoe, twee der bas-reliefs doen ontblooten, en daaruit kunnen opmaken hoe zij, door voorstelling evenzeer als door hunne voortreffelijke bewerking, en bovenal door de daarbij voorkomende oud-Javaansche opschriften, de

uitzichten op eenen rijken oogst wettigden, en de Vereeniging meende terecht, dat eene onderneming om van de ontdekking voor de vermeerdering van onze kennis van Bôrô-Boedoer te gewenschte vruchten in te zamelen, van dringend belang was, en pogingen om tot dat doel te geraken, geheel op haren weg lagen.

Aan die verplichting en die roeping kan zij slechts door geldelijke ondersteuning, van Regeeringswege in de eerste plaats, beantwoorden.

Met genoegzame zekerheid kwam men tot het besluit, dat de geheele bouw, wellicht reeds betrekkelijk kort na zijne voltooiing, door de geweldige belasting van den grond eene uitzetting van de droog in elkander gewerkte muren en terrassen ondervond. In het regenjaargetijde drong het water door de voegen en spleten naar binnen, de bodem werd doorweekt en het heeft zeker niet lang geduurd, of men moest de ondervinding opdoen, dat eene gevreesde verzakking, misschien wel het dringend gevaar van eenen geheelen ondergang van het grootsche gebouw, alleen door eenen krachtigen steun verhoed kon worden. Men besloot tot eene buitengewone voorziening en versterking van den voet, zooals die thans nog bewaard is gebleven; maar die aanbouw was niet te verkrijgen zonder opoffering van de geheele reeks van bas-reliefs, die den oorspronkelijken ouden voet versierden, maar nu door den aanbouw geheel en voor goed bedekt en onzichtbaar werden.

Eene ontblooting en afbeelding van die bas-reliefs mag niet lang uitgesteld worden. Verschillende oorzaken werken nadeelig op het ongerepte behoud van den bouw, en konden wel eens teweegbrengen dat eene blootlegging van den oorspronkelijke voet zonder eerst den bovenmuur af te breken, tot de onmogelijkheden bleek te behooren.

Volgens het oordeel van de bouwkundige leden van het bestuur der Vereeniging, zou de onderneming het best achtereenvolgens kunnen geschieden, telkens door voorzichtig wegnemen van de steenen in den later aangebrachten voet, waarna de photographische afbeeldingen genomen, en de tijdelijk verplaatste steenen weder zorgvuldig en nauwkeurig

op hunne vorige plaatsen zouden teruggebracht worden; waar het noodig bleek zou men den buitenmuur op enkele plaatsen tijdelijk moeten stutten.

Het aantal bas-reliefs rekent men, op grond van de afmetingen der twee, die door den heer IJzerman onderzocht zijn, op 300, aangenomen, wat wel buiten twijfel liggen zal, dat zij op de vier zijden van het gebouw, zich rondom onafgebroken voortzetten, De deskundigen op bouwkundig en photographisch gebied meenen, dat de geheele arbeid in zes maanden zou kunnen volbracht worden, of ook in korter tijd, wanneer met vermeerderd aantal arbeiders, tegelijk op onderscheiden plaatsen werd gewerkt. De kosten voor het verzetten van de steenen schatten zij op . . . . *f* 3600.

die van het photographeeren, waarbij de cliché's in vollen eigendom aan de Vereeniging, of aan de Regeering werden afgestaan. . . . . » 3000.

voor tijdverlies, arbeid, reis- en verblijfkosten eene maandelijksche toelage aan de beide personen met de leiding van den arbeid en het photographeeren belast, ... » 3000.

Dus te zamen een bedrag van . . . *f* 9600.

Op grond van het bovenstaand richt zich de Vereeniging in haar Nota tot de Regeering, om hare machtiging tot het aanvaarden van den voorgestelden arbeid en de beschikbaarstelling van de daartoe benoodigde gelden, tot een vermoedelijk bedrag van hoogstens *f* 9600, waarvoor de Regeering dan uitsluitend eigenares zou worden van de volledige verzameling van cliché's der bas-reliefs.

Over het belang van de onderneming zal wel bij niemand twijfel bestaan.

Omtrent de wijze van uitvoering moet men zich wel verlaten op het oordeel en de ervaring der deskundigen; maar het kan toch in bedenking genomen worden, of het verplaatsen van de steenen van den later aangebouwden voet, al geschiedt het op de voorgestelde wijs achtereenvolgens, niet met gevaar voor het ongerept behoud van het, op zoovele plaatsen reeds verzwakte gebouw, zou gepaard gaan, en

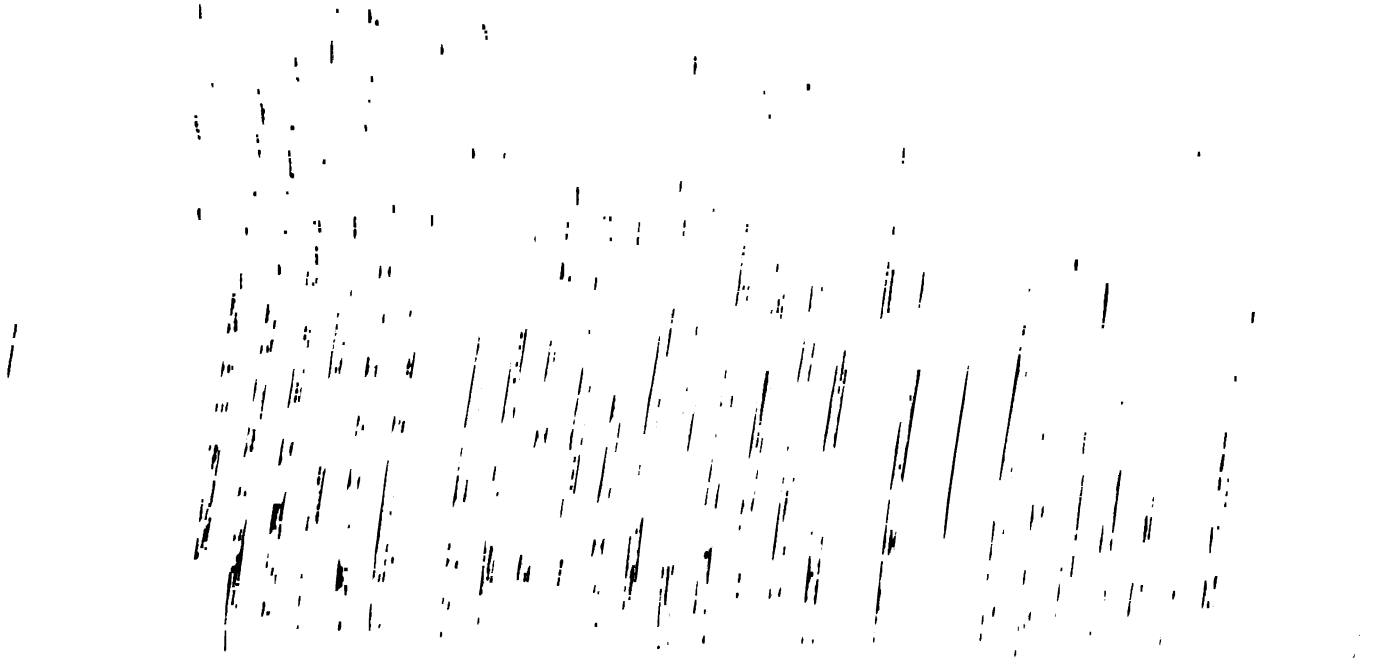

BERICHT

OVER DEN

EDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE.

Hoewel wederom dit jaar niet minder dan tien gedichten ter beoordeeling in onze handen zijn gesteld, zal ons rapport toch zeer beknopt kunnen zijn, want het meerendeel der ingezonden stukken is beneden het middelmatige en kan met een enkel woord voldoende worden gekenschetst. Gelukkig dat wij voor deze troostelooze lectuur ook vergoeding vonden, gelijk aan het slot van ons verslag nader blijken zal.

Wij beginnen met twee gedichtjes van een eerstbeginnenden: *Pontifici Maximo Leoni XIII Sacrum* en *In Memoriam primae peregrinationis Batavorum Cohortis ad Almam Urbem Sexto Idus Maii huius anni* 1886, die, al waren zij nog zoo voortreffelijk, wat stellig niet het geval is, toch volgens de bepalingen van het testament van Hoeufft terzijde moeten gelegd worden, omdat zij beneden het voorgeschreven aantal regels zijn gebleven.

Weinig gunstiger denken wij over twee andere proeven, wier dichters zich vreemd genoeg van versus anapaestici monometri bedienen. *Oblivia* heet het eerste, dat in vier hoofdstukken is afgedeeld: I *Sors nostra*, II *Cor oblitum*, III *Viva scintilla* en IV *Flos siccus*. Wij deelen u als proeve mede de historie van de gedroogde bloem:

Vivens sub eodem
Mecum tecto
Est nota mihi
Matrona, diu
Iam cana caput,
Cui taeda jugalis
Ignota fuit.
Ea servat in uno
Libro siccum
Credo folium.
Tanquam sacer esset,
Colit hunc librum.

Enz. enz. Wij nemen deze rijmelarij verder niet in aanmerking. Iets of wat beter is *Ex Apennino*, dat in drie afdeelingen is vervat met de opschriften: *Findens nubes*, *Vallem spernens*, *Feriens montes*, gelijk gezegd in het anapaestische metrum, waaraan een choriambisch slot is toegevoegd. Wat moeten wij zeggen van regels als deze?

Praebuit unum
Rupes aditum;
Praebuit unum
Mihi descensum,
Durum, scabrum,
Sed descensum.
Cohibere gradum
Descensuro
Opus est.

Wat zouden die dichters wel van hun eigen voortbrengsels denken als zij werden overgebracht in hunne moedertaal?

Reeds wat beter is *Refugium tuum*. De dichter zelf geeft de volgende opheldering: *Carmen lyricum argumenti elegiaci. Metrum est Sapphicum cum libertate substituendi versui Sapphico Phalaecium.* Wij behoeven niet te vragen, of die vrijheid verdedigbaar is en vallen u even weinig lastig met het opsommen van gewrongen en onnauwkeurig uitgedrukte

versregels, want eene bedenking van algemeenen aard stelt alle andere in de schaduw. Zeker, het onderwerp is goed gekozen: de wijkplaats van den dichter, die niet vrij van schuld is, blijft het graf zijner moeder: zij heeft hem vergeven en de zoon vereert in dit lied haar aandenken; maar de inhoud is zoo onbeduidend mogelijk. Wij kunnen geen bijzonderen lof toekennen aan strophen gelijk deze:

O mane paulisper ad ossa matris!
Neu repentino paveas pavore.
Caespitem flexis genubus virentem
Tange parentis.

Vijf en twintig strophen met niets anders als dergelijke algemeene algemeenheden is wel wat veel.

Even weinig bevredigt ons *In Doctorem Theologiae renunciatum.* Laat dit geen *argumentum privatum* zijn, hoedanig door de bepalingen van het testament wordt buitengesloten, dan is het toch een huislijk feest, wanneer een broeder den broeder verwelkomt, die als Theologiae doctor van de Academie huiswaarts keert. Wij verlangen een hartelijk woord te hooren en worden teleurgesteld door telkens mislukte pogingen om recht verheven te zijn. Die gezochte verhevenheid maakt in verbinding met de linkschheid der zinwendingen een uiterst onaangenamen indruk. Gij hebt gezien, jubelt de dichter,

Splendorem nimium majestatemque Tonantis,
Quae mentis superat captum Triademque sacratam;
Aeternum Patris ex utero procedere Natum;
Cum Patre Progeniem Spirantem Flamen amore,
Audistique choros, puras sine corpore mentes.

Zoo worden gedurende een twintigtal verzen de mysterien van den godsdienst op geheel onnoodige wijze te hulp geroepen, met het kennelijk doel om het onbeduidend gedicht tot de vereischte lengte te rekken. Ook dit stuk leggen wij geheel onbevredigd ter zijde.

Wij komen aan een onderwerp vol actualiteit: *Alexander*

Battembergius, waarin de vorst zich bitter beklaagt over de miskenning en tegenwerking, waaraan hij heeft ten deel gestaan. Zeker zijn er in dit gedicht fouten tegen de Latiniteit, zelfs grove fouten; maar er zijn toch ook wel leesbare gedeelten, bijv. waar Alexander verhaalt hoe hij des nachts is opgelicht:

Atra silet (memini, aeternum et meminisse pigebit)
Nox terris, artus straverat alta quies,
Cum subito motae crepuerunt cardine valvae,
Visaque laterna est umbra subire duce.
Expavi, exsilioque tremens: succurrite, coepi;
Cum patuit sacri nota figura viri.
Iam subeunt alii proceres: quid fertis, amici?
Nescio quae pestis num necopina premit?
Tum Clemens: ferimus mandata urgentia, Princeps,
Non erit ulla tua pax nisi parta fuga.
Cede loco: vetito praestat discedere regno:
Qui possum iubeo, nec mora, lictor adest.

Ons afkeurend oordeel is vooral gegrond op de geheel onvoldoende behandeling van het niet ongelukkig gekozen onderwerp. Alexander is nergens iets meer of iets anders als een speelbal in de handen van krachtiger naturen dan hijzelf is: laat dat onzentwege zoo zijn, maar hijzelf moest toch de laatste zijn om dat den volke te verkondigen. Een speelbal is een slecht onderwerp voor een ernstig gemeend gedicht. Als Alexander Latijn kent, zoude hij het ons nooit vergeven, als wij hem in dit gewaad voor het publiek lieten optreden.

Wij zijn genaderd tot *Ad urbem Florentiam anno* 1887. In alcaïsche strophen bezingt de dichter de aanstaande inwijding van de nieuwe façade van St. Maria del Fiore en de overbrenging van Rossinis gebeente naar de boorden van den Arno. Er zijn in dit gedicht ontwijfelbaar verdienstelijke strophen, waar bijv. gehandeld wordt over den beroemden Florentijn Ferrucci, wiens gebeente men niet heeft kunnen terugvinden:

Cur irreperto conditus angulo
Adscribi et ipse his ordinibus vetas?
Semperne et insigni sepulcro et
Promeritis titulis carebis?

Iam non ad urbem si redeas tuam,
Te civium irae, iam neque turbidi
Te vultus offendet tyranni;
Candidior patriam arrigit spes.

Maar toch kunnen wij niet besluiten dit gelicht loffelijk te vermelden. Over het geheel is de inhoud te mager en de dichter heeft blijkbaar nog te veel moeite gehad, om wat hij wilde zeggen in het keurslijf van het moeilijke Alcaïsche metrum samen te persen. Duisterheid en gewrongenheid waren, meenen wij, den heer Hoeufft een gruwel.

Nog rest ons het aangename gedeelte van onze taak: wij moeten nog spreken over twee hoogst verdienstelijke proeven van Latijnsche poezij. Het eerste gedicht behandelt in meer dan zeshonderd verzen de geschiedenis van koningin *Esther*. Van fouten is hier geen spraak meer, de verzen loopen gemakkelijk, bijna zouden wij zeggen al te gemakkelijk. Het gewijd verhaal wordt op den voet gevolgd, zoodat het onnoodig is u een overzicht te geven van den inhoud. Een enkel staaltje slechts. De dichter beschrijft de bestaande verbittering tusschen Haman en Mardochai:

Ceu gemini si fors diversa ex parte dracones
Occurrere sibi quaesiti fontis ad undam,
Licet hunc atque hunc par in se concitat ira.
Parva tamen mora fit, fraudes dum versat uterque,
Ex improviso quibus ocius opprimat hostem.
Mox rabie superante globum miscentur in unum
Impliciti spiris, faucesque elidere nodo
Adstrictas certant squammasque incidere morsu,
Deterior donec centeno vulnere victus
Exanimisque premit resoluto corpore terram:
Aemulus optato fruitur tum denique fonte.

Gelijk gezegd, wij bewonderen deze gespierde verzen en vele andere in dit schoone gedicht en toch moet het ons van het hart, dat als wij Esther vergelijken met andere soortgelijke stukken, die wij bij vorige gelegenheden bekroonden, de palm behoort aan Judith, aan Tobias, aan Judas Maccabaeus en Esther eerst in de vierde plaats na die meesterstukken mag gesteld worden.

Eindelijk en ten laatste *Matris querela*, dat kortweg een juweeltje is. Die klagende moeder is een eenvoudig Amsterdamsch burgervrouwtje. Zij had zoo'n braven zoon, dien knappen lieven Karel, maar hij is veranderd als een blad aan een boom, sedert hij kennis heeft gemaakt met de socialisten en *Recht voor Allen* hem zijne geloofsartikelen voorschrijft. Ondervraagd wat hij in den zin heeft,

Mater, ait, quamvis tibi non satis esse cerebri
Arbitrer, ut capias dogmata nostra, loquar.
Forsitan ignoras per saecula longa tyrannos
Visceribus populi se satiasse truces.
Alternare vices multisque mihique videtur,
Quo, mihi crede, nihil iustius esse potest.

Zijn moeder tracht hem te doen inzien, dat het ware geluk niet in schatten gelegen is, maar in tevredenheid des gemoeds. Zij zelve kan noch de armen uit de mouw steken, de jongen is gezond en krachtig, dus behoeven zij immers ook na vaders dood geen gebrek te lijden. Een oogenblik scheen Karel geroerd, maar een oogenblik slechts. Juist zat zij aardappelen te schillen, toen op eens . . . maar hoort liever het Latijn:

Corticibus nuper spoliabam tubera terrae,
Rumore insolito cum strepuere viae.

Dat is het oproer op de Lindengracht. Zij vliegt er heen en ziet een tooneel, dat haar doet denken aan de verwoesting van Jerusalem: Haec Solymae species, cum caperetur, erat. Ook het geweervuur houdt haar niet tegen, want

daar ziet zij Karel, die een agent van politie met een keisteen in het gelaat treft.

Arripio puerum et volucris sub grandine plumbi
Mecum (turba fremens risit utrumque) traho;
Inque reluctantem non mitia verba profudi,
Quin me confiteor non tenuisse manus.

Wat moet er nu van haar lieveling worden? God moge den jongen behoeden en hem doen luisteren naar de moederlijke vermaningen. Maar vloek over de leiders, die het onnoozele volk om den tuin leiden.

Illi sed pereant, scriptis verbisque dolosis
Qui ludunt populum decipiuntque rudem.
Ah pereant, iuvenum in mentes qui semina spargunt
Incautas, veniet flebilis unde seges.
Supremi stabunt cum Iudicis ante tribunal,
Matrum confundet moesta caterva reos.

Wij hebben slechts éénen prijs te vergeven. Aan wie zal hij ten deel vallen, aan de schitterende koningin van het oosten of aan het eenvoudige Amsterdamsche moedertje? Ons antwoord is, als gewoonlijk, eenstemmig. De buitengewone vaardigheid der beide dichters staat gelijk, maar Esther — het hooge woord moet er uit — is wat gerekt en het gelukt ons niet steeds aandachtig te luisteren naar dien breeden stroom van altijd even gelijkmatig vloeiende hexameters. Niet alleen dat de actualiteit van het palingoproer ons meer belang inboezemt; maar de dichter weet zich ook te beheerschen en zijn onderwerp niet door noodelooze uitvoerigheid plat te treden. Wij lezen en herlezen *Matris Querela* met genoegen; de herlezing van *Esther* is belangwekkend, maar geschiedt niet zonder inspanning, gelijk bij taakwerk past.

Alzoo: wij bekroonen *Matris Querela* en verzoeken den Secretaris het naambriefje te openen met het motto *Ora et*

labora. *Esther* wordt eervol vermeld en zal op kosten van het legaat worden gedrukt, als de dichter vrijheid geeft het naambriefje te openen met het motto : Esther XI, 11. De acht overige briefjes zullen verbrand worden.

Amsterdam, 14 Maart 1887.

S. A. NABER.
J. C. G. BOOT.
TH. BORRET.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MDCCCLXXXVIII INDICTI.

Intra legitimum tempus decem carmina certamini oblata sunt, de quibus in conventu Academiae pridie Idus Martias habito iudices hanc sententiam tulerunt:

Quae inscribuntur *Pontifici Maximo Leoni XIII sacrum* et *In memoriam primae peregrinationis Batavorum cohortis ad almam urbem sexto Idus Maii huius anni* 1886 nullius pretii sunt nec iustum versuum numerum attingunt.

Oblivia, *Ex Apennino*, *Refugium tuum*, *In Doctorem Theologiae renuntiatum* iis vitiis sermonis et metricis laborant ut laude indigna esse videantur.

Melioris notae sunt carmen elegiacum quo *Alexander Battembergius* querelas fundit de iniquitate populi, qui ei regnum detulerat, et carmen Alcaicum *Ad urbem Florentiam anno* 1887, sed illud principis illius laudem imminuit, hoc obscuritate laborat.

Quae supersunt duo carmina magno opere laudari debent et praemio sunt dignissima. In altero, quod inscribitur *Esther*, mulieris Iudaicae historia notissima versibus hexametris plus sexcentis narratur, altero *Matris querela* triste facinus proxime superiori anno in hac urbe commissum pulchre describitur.

Re diligenter ponderata iudices huic aureum praemium, illi secundos honores decreverunt.

Aperta scidula, quae inscripta verbis *Ora et labora* addita erat Matris querelae, prodiit nomen IOHANNIS VAN LEEUWEN *Amstelodamensis.*

PETRUS ESSEIVA *Friburgensis Helvetius* se professus est poetam carminis laudati.

Ad novum certamen cives et exteri invitantur his legibus, ut carmina latina neque ex alio sermone translata neque iam edita neque L versibus minora, nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante Kalendas Ianuarias anni proximi mittant IOANNI CORNELIO GERARDO BOOT, Ordini litterario Academiae ab actis, munita sententia, quae item inscribenda est scidulae obsignatae, quae nomen et patriam poetae indicabit.

Praemium victoris erit nummus aureus CCC florenorum. Carmen praemio ornatum et si alia mentionem honorificam obtinebunt eamque poetae non recusabunt, sumptibus ex legato faciundis typis describentur.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronunciabitur; quo facto scidulae carminibus non laudatis additae flammis tradentur.

Amstelodami pridie Kal. Apriles a. CIƆIƆCCCLXXXVII.

C. G. OPZOOMER,
Ordinis Praeses.

IETS OVER DE TEMPELRUÏNEN VAN PRAMBANAN.

MEDEDEELING VAN

J. W. IJZERMAN.

De oude Hindoestad op de grenzen der residentiën Djokjakarta en Soerakarta had een zeer belangrijken omvang; haar lengte bedroeg ongeveer $1^1/_2$ uur haar breedte 1 uur gaans. Zij wordt als het ware in twee deelen gesplitst door een uitlooper van het zuidergebergte, welks noordelijke afhelling steil uit de vlakte oprijst en plotseling eindigt tegen de Kali Opak. Deze rivier maakt de verdere grensscheiding uit tusschen het noordelijk deel of de vlakte van Prambanan en het zuidelijk of de vlakte van Sorogedoog.

De vlakte van Prambanan is gelegen aan den voet van den Merapi en wordt doorsneden door den spoorweg van Samarang naar de Vorstenlanden en den grooten weg van Soerakarta naar Djokjakarta. Zij bevat de best bewaarde en de belangrijkste der oude monumenten.

Hunne zorgvuldige beschrijving door Ds. Brumund in de beide deeltjes zijner Indiana toont overtuigend aan, dat hun achteruitgang in de laatste 35 jaren nagenoeg geheel aan de werking der natuurkrachten is te wijten. Wortels van struiken en boomen woekerden tusschen de voegen van tempelwanden en spitsen, drukten de steenen met onweerstaanbare kracht van elkander en bereidden de vernieling door aardbeving voor. Slechts hier en daar is de hand des sloopers merkbaar.

De vlakte van Sorogedoog is meer afgelegen en wordt aan de westzijde begrensd door de Kali Opak, aan de overige zijden door den halfcirkelvormigen voet van het gebergte. Hier is de treurige toestand in hetzelfde tijdvak nog zeer verergerd door de roofzucht der inlanders. Iedere ruïne was hun een welkome steengroef, die met ruwe hand werd geëxploiteerd.

Maar ging, zoowel in het noordelijk als in het zuidelijk deel der nederzetting veel verloren, staan we daardoor somtijds zonder antwoord op de vraag, welke godheden in elk dezer tempels vereerd werden, veel is nog overgebleven, en zonder twijfel kan een nauwlettend onderzoek der puinhoopen nog menige belangrijke bijzonderheid aan het licht brengen.

De geheele vestiging geeft een beeld van de verdraagzaamheid, waarmede verschillende godsdienstige gezindten naast elkander woonden; een verdraagzaamheid, zoo dikwerf in Voor-Indië aangetroffen, welke geen anderen naijver kent, dan dien, om elkander voorbij te streven in het oprichten van schoone en trotsche bouwwerken, aan de goden gewijd.

Het noordelijk gedeelte der stad draagt een opvallend Boeddhistisch karakter. Te midden van tal van Mahayanistische tempels en tempelgroepen, bevindt zich slechts één complex van heiligdommen aan de Hindoe trimoerti, aan Çiwa, Brahma en Wishnoe gewijd.

Het omgekeerde verschijnsel doet zich in de vlakte van Sorogedoog voor. Daar treft men slechts Çiwaïtische tempels aan, met uitzondering wellicht van die, welke aan de uiteinden des halven cirkels zijn gelegen, nl. Tjandi Nagliek en Tjandi Abang.

De Çiwaïtische tempelgroep in de vlakte van Prambanan is die, waaromtrent Dr. Leemans vroeger eenige mededeelingen heeft gedaan en over welks putten, ik in de Januarivergadering een oogenblik heb gesproken. Deze bouwvallen liggen gedeeltelijk op Djokja's, gedeeltelijk op Solo's grondgebied, en worden door den grensweg van beide rijken doorsneden. Ze zijn door drie niet evenwijdige ringmuren omgeven. De buitenmuur was hol en kan, evenals de tweede,

nog gedeeltelijk in de sawah's worden gevolgd; de westelijke zijde, die langs de Opak liep, is door afbrokkeling van den oever verdwenen.

De geheele vlakte is in den loop der eeuwen opgehoogd, zoodat ook deze tempelgroep met 1.5 à 2 M. aarde bedekt is.

Van den binnensten ringmuur met zijn vier poorten, zijn dubbele wanden en spitse versieringen, is dan ook slechts het bovengedeelte zichtbaar.

Tusschen den tweeden en derden ringmuur bevinden zich drie rijen tempeltjes, welke zich terrasvormig boven elkander verheffen.

De binnenste gordel bestaat uit 44, de middelste uit 52 en de buistenste uit 60 tempels; bovendien is er nog één nabij den ingang aan de oostzijde, zoodat het geheele aantal op 157 kan gesteld worden. Dit cijfer overtreft ver alle vroegere opgaven. Baker verzekert stellig, dat er niet meer dan 12 zijn; Valck spreekt van 11; Brumund vermoedt, dat een grooter aantal kan worden aangenomen, maar noemt geen cijfer. Het meest nabij de waarheid komt de opgave van Lons, onderkoopman en fiscaal te Samarang, die was toegevoegd aan een gezantschap naar Kartasoera in het jaar 1733. Hij zegt in zijn door Dr. Leemans bekend gemaakt reisverhaal, dat de tempelgroep zich voordeed, als bestaande uit verscheidene groote en wel 70 kleine kapellen, van zeer zwaren bergsteen, hoog en pyramidesgewijze opgebouwd.

Deze tempeltjes zijn inwendig ongeveer 2.3 M. lang en breed. Van een groot gedeelte zijn de fundeeringen bij de bewerking van den bodem voor het kweeken van inlandsche gewassen opgeruimd; eenige zijn voor het maken eener waterleiding uit de rivier naar riettuinen en sawah's weggebroken; slechts enkele verheffen zich nog weinig boven den grond, gedeeltelijk tusschen struikgewas en bamboestoelen verborgen. Aller ingang is van de hoofdtempels af, dus naar buiten gekeerd.

Geen enkel beeld is tusschen deze ruïnes overgebleven; maar buitengewoon talrijk zijn de Çiwa's, Doerga's en Ganeça's, welke op verschillende erven in Djokja, vooral ook in den tuin van den resident, worden gevonden.

Omsloten door den binnensten ringmuur verrijzen de trotsche bouwvallen van acht tempels. De drie voornaamste liggen aan de westzijde en vormen één reusachtigen steenhoop, waarboven drie punten uitsteken. Tegenover deze bevinden zich drie andere, eveneens in noord-zuidelijke richting; tusschen beide rijen staan twee kleinere, een aan de noord- en een aan de zuidzijde, oostelijk van de poortopeningen in den ringmuur.

De vloer van den middentempel aan de westzijde ligt 14.15 M. boven den onderkant zijner fundeering, zoodat de voet zich oorspronkelijk 13 M. boven den grond verhief. Door een vestibule van 3.12 M, vierkant komt men in de middenkamer, die 7.14 M. lang en even breed is. De wanden van het heilige der heiligen zijn van onder tot boven versierd in den geest der vleugels van Tjandi Sewoe's hoofdtempel (zie photographie 207 der collectie van Kinsbergen).

In het voorportaal bevinden zich twee kleinere beelden van Çiwa, als kala en goeroe; zij komen overeen met de dwarapala's of deurwachters van Gedong Songo en Selo Griho. Het eerste steunt met de linkerhand op een knods: het tweede houdt den vliegenwaaier in de linker- en een lotusrozet op de palm der rechterhand, terwijl tegen het ruggestuk een drietand gebeiteld is.

Het groote Çiwabeeld in het middenvertrek stond op een yonivormig voetstuk van ongeveer 1 M. hoogte. Dat voetstuk, zeer eenvoudig van vorm en met vlakke lijsten versierd, was in eenigszins schuinen stand ongeveer 60 cM. in den vloer gezonken. De uitlooppijp is met een gleuf voor den afloop van het water voorzien en naar het noorden gericht; zij wordt door een nagakop gedragen, die op een lotuskussen rust. In het bovenvlak van het pédestal is een half ovaalvormige verdieping uitgehouwen, waarin de voetplaat van het beeld geheel past.

Behalve de naar het Oosten gekeerde vestibule heeft de tempel nog drie zijvertrekken, die beelden van Doerga of Loro djongrang, Ganeça en Çiwa bevatten. Deze kapellen werden van het puin en de aarde, die zich daarin hadden opgehoopt ontdaan; en daarbij de ontbrekende deelen der beelden nagenoeg alle teruggevonden.

Omtrent drie der attributen van Ganeça bestond verschil van gevoelen. Ieder kende hem in de voorste rechterhand een bakje of napje toe; doch in de andere drie handen had hij volgens Baker een plant, een kralenring en een bloem; volgens Brumund een stift, een werpschijf en een waaier, terwijl uit de gevonden fragmenten blijkt, dat Ganeça den bijl, een kralenring om een versierde napvormige schijf en den olifantstand voert.

Het beeld zit op een altaar.

Dit altaar springt 1.20 M. uit den achterwand van het westelijk vertrek voor; het is 1.42 M. breed en 0.94 M. hoog. Het voorvlak was met sierlijk lofwerk bedekt, nu nog slechts gedeeltelijk aanwezig, daar vroeger aan het altaar werd gebroken, mogelijk met het doel om naar kostbaarheden, die men hier verborgen waande, te zoeken.

Brumund heeft het eerst beweerd, dat de beelden der zijvertrekken niet meer op hun oorspronkelijke plaats staan. »Zijn toch", zoo zegt hij, »twee der kamers, vooral die van Ganeça, eenige voeten boven haar vloer opgehoogd, dan blijft er wel geen twijfel over, of de Çiwa en Ganeça daarop gesteld, zijn er ook later ingebracht". Deze bewering is echter niet steekhoudend, daar bij de opruiming van Ganeça's vertrek zijn altaar op den oorspronkelijken vloer gevonden werd, en het beeld van den goddelijken kluizenaar Çiwa op een laag voetstuk bleek te hebben gestaan, dat met de afgebroken voeten uit het puin te voorschijn kwam.

Even weinig grond heeft de heer Brumund voor zijn beweren, dat de achterstukken of glorieplaten van Doerga en Ganeça niet bij die beelden behooren. Een nauwkeurig onderzoek toch heeft aangetoond, dat dit wel degelijk het geval is.

Ten aanzien van de glorieplaat van Doerga maakt Mackenzie een evenzeer onjuiste opmerking. »Aan iedere zijde achter het beeld", schrijft hij, »ligt overdwars een zuil, die op het eerste gezicht in dien stand schijnt gevallen; maar bij nader onderzoek oorspronkelijk zoo geplaatst blijkt te zijn, en naar ik vermeen leiden moet tot het denkbeeld, dat de godin verrijst tusschen twee van één gescheurde kolommen".

De beide omgevallen zuilen zijn echter slechts stukken van de achter het beeld staande glorieplaat, en hebben niets gemeen met de zuil, waaruit Wishnoe in zijn Narasinha awatara (Moors Hindu Panthéon pl. 50) te voorschijn treedt.

Aan de vergissing van Ds. Brumund betreffende de verplaatsing der beelden, danken wij een vergelijking van Dr. Leemans tusschen de tempels van Gedong Songo en Selo griho en den middentempel van Prambanan. Deze vergelijking voert tot het besluit, dat bij Prambanan wel de oorspronkelijke beelden bewaard, maar dat Doerga en Çiwa van plaats verwisseld zouden zijn. Let men echter op het feit, dat de ingang van den tempel van Prambanan naar het Oosten en die der genoemde heiligdommen naar het Westen gericht is, dan blijkt het dat de beelden van Çiwa en Doerga ten opzichte der windstreken op dezelfde wijze geplaatst zijn; alleen Ganeça is verhuisd, als gevolg van de verandering des ingangs.

De hooge, door een krans van afgestorte steenen bedekte voet des middentempels prijkt ongetwijfeld met sierlijk beeldhouwwerk. Het blootleggen daarvan zou geen nutteloozе arbeid zijn, daar hierbij waarschijnlijk zeer belangrijke bijzonderheden aan het licht zouden komen; o. a. zou daaruit blijken of tegen den voet oorspronkelijk plaats geweest is voor een groot Brahmabeeld, waarvan het met vier aangezichten voorziene hoofd en een deel van het bovenlijf tusschen de steenen gevonden werden.

De tempel, zuidelijk van den aan Çiwa en zijn geslacht gewijden bevat 4 beelden van Brahma. Het hoofdbeeld, even als dat van Çiwa boven den put geplaatst, heeft een bizonder fraai Arysch profil. Het houdt met de rechterbovenhand het bidsnoer, op de palm der benedenhand een lotusrozet; de bovenlinker draagt een volbloeide lotusbloem met een cilindervormige verhooging in het midden van haar bovenvlak, de beneden linker omvat de waterkruik der ascaten. In rijkdom en sierlijkheid van opschik, in fijnheid van bewerking, in zuiverheid van gelaatsvorm, wordt dit beeld door geen ander der thans in Midden-Java aanwezige overtroffen.

De drie kleinere, tegen den achterwand staande beelden hebben zeer veel geleden, en zijn zelfs grootendeels vergruisd. Het eerste heeft acht handen, waarvan vijf ledig, de overige houden een kleinen bloemknop, den stengel eener padma en het gevest van een afgebroken, kort zwaard. Het tweede, zesarmig, voert een pijl, een boog, een zeeschelp, een kort zwaard en een schild. Het laatste heeft slechts vier armen en in drie daarvan den triçoela, een staf en waarschijnlijk een afgebroken lotusknop.

De noordelijke tempel is aan Wishnoe gewijd en komt geheel met den zuidelijken overeen. Boven den put in het midden stond ook hier op een yonivormig voetstuk het betrekkelijk weinig beschadigde beeld der godheid. Het is met de werpschijf, de zeeschelp en de knods toegerust en heeft op de naar buiten gekeerde palm der benedenrechterhand het zinnebeeld van het water, een driehoek met den top naar beneden.

Tegen den achterwand staan hier weder drie beelden.

Het middelste is tweearmig en beurt met de rechterhand de sangka omhoog. Op den linkerarm zit een vierhandig vrouwebeeldje; het houdt de beneden rechter met de palm naar boven op de knie, de dito linker met een lotusknop vóór het lijf; in de rechterbovenhand een aksamala, in de linker dito een vlaggetje. Waarschijnlijk dus een voorstelling van Wishnoe met zijn çakti Lakshmi.

De beide uiterste beelden geven kennelijk de vierde en vijfde awatara van Wishnoe te aanschouwen. Het noordelijk verbeeldt den manleeuw of Narasinha. De demon Hiranyakasipoe had door strenge boetedoening van Brahma verkregen, dat hij onkwetsbaar zijn zou voor goden, menschen, slangen, enz. Hierdoor overmoedig geworden, stookte hij onrust op aarde en in den hemel, en lasterde hij Wishnoe, tot deze god op de bede van Hiranyakasipoe's zoon Prahlada uit een in tweeën gespleten kolom te voorschijn trad, en de wereld van het monster bevrijdde. Ons beeld stelt den Narasinha voor op het oogenblik, dat hij Hiranyakasipoe met zijn nagels den buik openrijt, zoodat de ingewanden daaruit te voorschijn komen.

Het derde beeld vertoont de Wâmana awatara. De Asoenvorst Bali had zich door onthouding en boete, de heerschappij over de drie werelden aangematigd. Wishnoe verscheen voor hem in de gedaante van een dwerg en verkreeg van den demon den afstand van zooveel gebied als hij met drie stappen zou kunnen overspannen. Tegen het advies van zijn raadgever Soekra goot Bali water over de handen van den dwerg tot bevestiging zijner schenking. Maar nauwlijks was dit geschiedt of Wishnoe ontwikkelde zijne volle, goddelijke majesteit. In twee schreden ontweldigde hij aard en hemel aan Bali's macht. Te vergeefs bood de verschrikte demon hem een vaas, gevuld met kostbare steenen, om hem te bewegen den derden stap niet te doen; Wishnoe plaatste den voet op Bali en wierp hem in de hel neder.

Te Prambanan is Wishnoe onverzeld; het rechterbeen houdt hij hoog opgeheven, de linkerhand op een knods geleund, de rechter voor de borst. Dergelijke afbeeldingeu vindt men in Voor-Indië dikwijls; o. a. in de laatste Brahmaansche rotstempels, als te Badami, Karoesa, Mahavallipoer, Elora, enz. Op Java werd deze voorstellig hier voor het eerst aangetroffen. Een tweede, veel kleiner exemplaar vond ik nabij het landhuis te Soro godoog. Hier heeft Wishnoe het linkerbeen en den linkerarm hoog opgeheven, terwijl een kleine figuur in smeekende houding, waarschijnlijk Bali, naast hem knielt.

Wijzen de ingangen der drie beschouwde tempels naar het Oosten. die van de overzijde hebben hun poorten naar het Westen, naar het verblijf van Mahadewa gericht. Ook hier is de middelste, de voornaamste. Hij zal zich 8 à 9 M. boven den grond hebben verheven; zijn kamer is rechthoekig van vorm, 4.02 M. bij 5.42 M.

Boven den put ligt hier een meer dan 2 M. lange Nandi, de wahana van Çiwa. Tegen den achterwand bevinden zich twee godenbeelden, Soerya en Candra. Links staat Soerya op een voertuig, getrokken door 7 paarden; hij houdt met beide handen een groote lotusbloem voor het lijf. Voorstellingen van Çiwa als Soerya komen op Java meermalen voor, niet alzoo die als maangod. We hebben hier het

eerste exemplaar dezer soort voor ons. Ook Candra staat op een voertuig, bespannen met 10 paarden; hij heeft in zijn linkerhand den stok eener getande vlag, waarvan een gedeelte in het midden, zoo mede het onderste van den wimpel, is afgebroken. De rechterhand beurt een op wolken rustend altaar met daaruit voortspruitende plant (wellicht de somaplant) naar boven. Het derde oog, dat zijn voorhoofd verlicht, kenmerkt hem in het bijzonder als een verschijningsvorm van Çiwa.

In den noordelijken tempel dezer rij stond weder een Çiwabeeld, waarvan het hoofd en het gemutileerde lichaam tusschen de steenen zijn teruggevonden. Dit beeld was een meesterstuk van bewerking. Het gelaat is baardeloos; het voorhoofd heeft het derde oog; de fraaie moekoeta het doodshoofd en den maansikkel.

De zuidelijke tempel dezer rij was ledig. Zoo ook de zuidelijke kleine tempel tusschen de hoofdrijen. De noordelijke is nagenoeg geheel verdwenen.

Daar ziet men nog het beeld van Doerga, dat door Brumund ten onrechte een zittende Boeddha met zes armen wordt genoemd. De beide middelste handen zijn voor de borst gevouwen; van de beide onderste ligt de rechter op de knie, de palm naar boven, en heeft de linker een padma gevat; de beide bovenhanden hebben den kralenring en het bijltje van Ganeça.

De geheele groep van Prambanan was dus gewijd aan de hoofdgoden van het Hindoepanthéon, in het bijzonder aan den machtigen Çiwa. De opschriften op steenen en platen hadden reeds aangewezen, dat de Çiwa-vereering in deze streken een belangrijker rol speelde, dan kon worden afgeleid uit de meer in het oogvallende Boeddhistische bouwwerken. Hier hebben we echter, dank zij een groote ramp, een aardbeving, die de spitsen en daken der heiligdommen deed ineenstorten en ze daardoor voor tempelroof behoedde, het onomstootelijk bewijs, dat naast een verbasterd Boeddhisme een krachtig Çiwaisme bloeide.

Omtrent de putten in de verschillende tempels nog een

enkel woord. Ze waren bestemd tot opname van urnen met menschelijke asch. Het voetstuk van het vereerde godenbeeld moest den gevulden put dekken.

De put van Çiwa in het middenvertrek is 1.80 M. vierkant en 13 M. diep. Op 5.75 M. onder den vloer werd een bak van zandsteen gevonden, waarin de asch bevat was, gewikkeld in dunne koperen platen. Deze platen zijn aan de binnenzijde in kleine vierkante vakjes verdeeld; elk vakje heeft een geheimzinning letterteeken.

Tusschen de asch lagen 20 ronde, hol gebogen zilveren geldstukjes van verschillende grootte; eenige steentjes van geringe waarde, waarschijnlijk vroeger in ringen gevat, koralen, en knipsel van bladgoud en zilver; verder 12 gouden plaatjes, waarvan zeven met mystieke syllabes beschreven evenals een achtste, buiten den bak gevonden, reeds door Dr. Kern hier ter sprake gebracht zijn. De vijf overige stellen een schildpad, een naga, een lotusbloem, een altaar en een ei voor.

Onder het beeld van Wishnoe, in een afgesloten ruimte boven in den put, bevond zich een aarden pot, eveneens met asch gevuld, en tusschen die asch een gouden lotusbloem, een zilveren schildpad, werpschijf, wajra en plat kruis met afgeschuinde punten, eenige steenen uit ringen, benevens goud- en zilverknipsel,

In opzettelijk daartoe uitgespaarde ruimten werden onder en achter het beeld van Brahma verscheidene verbrijzelde aarden urnen aangetroffen, waarschijnlijk acht; bij de oorspronkelijk daarin bevatte asch werd een klein gouden muntstukje gevonden.

De putten der tempels aan de overzijde bleken bij opruiming nog niet aan hunne bestemming beantwoord te hebben.

In een der nog gedeeltelijk aanwezige bijtempeltjes werd een putje van 0.75. M. bij 0.80 M. geopend. Daarin bevond zich een groote hoeveelheid asch met een gebroken aarden vaas en een dito rond open bakje. Tusschen de asch lag een klein gouden spijkertje.

Friederich verhaalt in zijn verhandeling over inscriptiën

op Java en Sumatra (Dl. XXVI. Verhandelingen van het Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen) het volgende.

»Tijdens mijn verblijf op Bali had een verbranding plaats van lijken eener Xatrya familie te Kutta in Badong. Reeds eenige dagen voor de verbranding was de Pandita Made Alĕng Katjĕng in het sterfhuis. Bij een bezoek, dat ik hem bracht, vond ik hem bezig gouden plaatjes met eenige karakters te beschrijven. Ik kon van hem destijds, vooral wegens de tegenwoordigheid van vele vreemden, geen voldoende uitkomst omtrent de beteekenis dier letters verkrijgen, en vernam alleen, hetgeen ik ook door andere getuigen bewaarheid vond, dat deze platen, benevens edelgesteenten (geheel en klein gestooten, voornamelijk robijnen) en eenige andere voorwerpen in een vaatje met water gedaan werden, en dat dit water door deze ingredienten, vooral door de geheimzinnige woorden op de platen geschreven, geheiligd zijnde, naderhand kort vóór de verbranding op het lijk uitgestort werd. De platen schijnen echter bij de uitstorting te worden bewaard en ook nog gevoegd bij de tegen den avond verzameld wordende, overgebleven beenderen."

Van een dergelijke plechtigheid zal dus ook het verbranden der lijken te Prambanan waarschijnlijk vergezeld zijn geweest.

De bak in den Çiwaput komt in vorm overeen met een anderen, gevonden in de dessa Poetjong, welke behalve muntstukjes en symbolen ook een gouden lingam met yoni bevatte; zoo mede met den bekenden bak van Djoeloek-Tondo, beschreven door van Hoëvell. Alle tot dusverre gevonden bakken schijnen dus eveneens de overblijfsels van Çiwaïten besloten te hebben.

De vraag ligt voor de hand; met welk doel zijn deze putten zoo diep gemaakt, als men de dierbare asch, hetzij onmiddelijk onder het beeld, dat den put zou dekken, hetzij slechts eenige meters daarbeneden wilde bijzetten? Bevredigend antwoord is daarop voorloopig niet te geven. Aan besparing van steenhouwersarbeid valt toch wel niet te denken.

Hoe dit zij, de tempels van Prambanan kunnen beschouwd worden als grafkapellen, hun hoofdbeelden als monumenten boven de rustplaats van dooden; de geheele groep als een

reusachtige begraafplaats, nog niet geheel gevuld, toen geweldige aardschokken haar voor goed aan hare dubbele bestemming ontrokken.

In het noordelijk deel der metropolis wordt geen ander Çiwaïtisch heiligdom meer aangetroffen. Wel vindt men nog hier en daar een alleenstaanden Nandi of Ganeça, maar nergens is iets opgespoord, dat aan een tempel doet denken.

Daarentegen zijn in de vlakte van Sorogedoog de overblijfselen van aan het Hindoeïsme gewijde tempels zeer talrijk; maar geen dier oude bouwwerken vertoont iets van de vroegere pracht.

Ze zijn of geheel met den grond gelijk gemaakt of als steen- en aardhopen een weinig boven het omliggend terrein verheven. Men kan ze niet aanzien, zonder dat het hart met diepen weemoed wordt vervuld, bij de gedachte dat zooveel schoons, zooveel belangwekkends vooral, door roofzucht en onverschilligheid voor goed verloren moest gaan.

De merkwaardigste dezer tempels zijn die von Djoboän, Tjandi Geblak, Boebrah en Singo [1]), ieder bestaande uit een hoofd- en twee of meer neven gebouwen. Ze liggen in Noord-Zuidelijke richting; met den ingang naar het Westen. De beide uiterste zijn ongeveer 700 M. van elkander verwijderd.

Tjandi Geblak stond bij Brumunds bezoek nog ter halve hoogte; nu is alleen nog het voetstuk over. Om het buitenplint, waarvan een gedeelte bloot ligt, zijn aan de zuidzijde vakken met lofwerk, met den sardoela en met personen in opgewekte houding, die verschillende muziekinstrumenten bespelen, aangebracht. Aan de Oostzijde was een vak met een Ganeça beeldje zichtbaar.

Van Tjandi Boebrah werden door den heer Lichte één Çiwa en twee Ganeça's weggevoerd. Wij vonden er nog een Çiwa en twee yoni's. De kleinste is 86 cM. vierkant; de uitlooppijp wordt, evenals bij Prambanan, door een nagakop op een lotuskussen gedragen. Het vierkant gat tot

---

[1]) Brumund noemt dezelfde tempels Tjandi Gadja, Geblak en Singo.

opname van den lingam is aanwezig. Çiwa is 1.20 M. hoog, sierlijk bewerkt, maar zwaar beschadigd. Rechts van de figuur staat de drietand, nabij de heup is de gendih afgebroken.

Tjandi Singo is nu bijna geheel vernietigd. Brumund zag nog betrekkelijk veel; de muren waren dertig voet hoog en een der leeuwen van den hoofdtempel — waarnaar de groep genoemd is — stond nog onbeschadigd. Wij merkten slechts een gedeelte van een kolossaal Ganeça-hoofd en een zwaar beschadigde yoni tusschen de steenen op.

Van Tjando Singo ziet men Oostwaarts op een uitspringenden rib van het Zuidergebergte een puinhoop, Tjandi Tiendjong. Aan de oostzijde van dit tempeltje, dat eens den ingang naar het Westen had, werd in den zachten steen een plateau uitgekapt, dat ongeveer 15 M. breed zal wezen. In het midden daarvan is een stuk van den oorspronkelijken zandsteenbodem gespaard, 4 à 5 M. vierkant, en daarop ligt een groot, bewerkt steenblok, wellicht het overschot eener yoni.

Bij het landhuis van den heer Dorrepaal te Soro gedoog staan uit den omtrek verzamelde beelden; twee Ganeça's en een zittend vrouwenbeeld, in de rechterhand aan den oprijzenden stengel den vlammenden lotus; een Doerga, een lingam, de reeds genoemde Wamana awatara van Wishnoe en verschillende ornamenten van gebouwen.

Ruim 1 KM. zuidoostelijk van Soro gedoog ligt Tjandi Sawoek, een onherkenbare aardhoop.

Tjandi Krapjak, bijna 2 KM. zuidelijk, en Tjandi Nogasari iets meer westelijk van Soro gedoog zijn geheel opgeruimd. Bij elk dezer tempels stond een sierlijke yoni voetstuk van den lingam, op raad van Brumund door Lichte naar Tandjong Tirto overgebracht en daar nog aanwezig; ook een nandi van Krapjak en een Doerga uit de nabijheid, werden daarheen verplaatst.

Aan den oever der Opak lag eens Tjandi Grimbiangan, nu mede spoorloos verdwenen. Het erf van de opzienerswoning, daarnaast gelegen, bevat nog enkele beelden, als een vrouwenfiguur met den vlammenden lotus in de linkerhand, en een andere met denzelfden lotus in de rechter;

een Brahmakop op een vierarmig lichaam, waarboven hij niet te huis behoort'; een lingam, en twee krijgslieden tegen een boom (mogelijk ook den poot van een reusachtig dier) nedergezonken op de linkerknie; in de linkerhand het schild en in de opgeheven rechter het korte zwaard, ten slag bereid.

De treurige opsomming van deze gedeeltelijk slechts in de herinnering bestaande monumenten bewijst echter voldoende, dat de eeredienst van Çiwa in de vlakte van Sorogedoog overheerschend was.

Nu overgaande tot een overzicht van de Boeddhistische bouwwerken, moet worden opgemerkt, dat deze veel beter bewaard en dus ook veel beter beschreven zijn dan de Çiwaïtische. Ik zal mij dan ook slechts bepalen tot de beschouwing der in en bij deze tempels overgebleven beelden en alleen zooveel van de architectonische bijzonderheden vermelden, als tot recht begrip der figuren noodig is.

Het is van algemeene bekendheid, dat de Boeddhisten van Prambanan aanhangers waren van het Mahayana, even als de bouwmeesters van verscheidene der latere Boeddhistische rotstempels van Voor-Indië. Voor de verklaring van de door beiden gewrochte beelden en bas-reliefs is de kennis der mythologie van de verschillende Mahayanistische scholen nog niet voldoende gevorderd, zoodat niet met zekerheid omtrent den naam en de beteekenis van elk der voorgestelde personen kan worden beslist. Het is echter te verwachten, dat een voortgezette studie de nu nog bestaande leemten zal aanvullen. Voornamelijk zijn de door Hodgson en op zijn voetspoor door anderen reeds bekend gemaakte bijzonderheden, betreffende een nu nog bestaande Boeddhistische secte in Nepal, voor een vergelijking met Java van groot belang, ondanks het tijdvak van 1000 jaren, dat deze geloofsbroeders van elkander scheidt.

De belangrijkste Boeddhistische tempelgroep uit de vlakte van Prambanan is Tjandi Sewoe. Haar hoofdtempel in het midden is, sedert eenige jaren door het instorten van het dak ontoegankelijk geworden; maar volgens Mackenzies be-

schrijving, waren alle vroeger aanwezige beelden, blijkens de ledige nissen en altaren minstens 42 in getal, reeds vóór 1812 weggevoerd. De eenige nog herkenbare godenfiguren op den buitenwand bevinden zich boven de zijdeuren der kapellen. Het zijn zittende vrouwen in godenornaat met een lotusstengel in iedere hand, die waarschijnlijk Çri of Lakshmi, godin van geluk en voorspoed voorstellen. Een dergelijke afbeelding van deze, zoowel bij Hindoes als bij Boeddhisten hoog vereerde persoon, vindt men o. a. in grot n⁰. 7 van Aurangabad. De achterwand der vestibule heeft daar een deur- en twee vensteropeningen. Boven deze laatste zit Çri, terwijl aan iedere zijde een olifant is uitgehouwen, die een waterstraal over haar uitstort.

Twee vierkanten en twee rechthoeken van neventempeltjes ongeven den hoofdbouw; hun aantal, dat bij alle vroegere opgaven onjuist vermeld is, bedraagt 240. Ieder dezer tempeltjes bevatte waarschijnlijk een beeld van dezelfde soort als die op de galerijen van Boro boedoer, een Dhyani Boeddha.

Van deze wordt de vierde, Amitâbha, door de theïstische Mahayanisten als heer der bestaande wereld, als plaatsvervanger van Adi-Boeddha gedacht.

Hij wordt voorgesteld met het gelaat naar het Westen. Aan den tweeden Akshobhya, behoort het Oosten; aan den derden, Ratnasambhawa, het Zuiden en aan den vijfden, den toekomstigen Amoghasiddha, het Noorden. De eerste Wairocana heeft geen bepaalde windstreek, maar wordt in Nepal soms tusschen Akshobhya en Ratnasambhawa, gewoonlijk echter in het inwendige des tempels geplaatst.

Zoo vindt men de Dhyani-Boeddha's op Boro boedoer; vier naar de hun eigen windstreek, Wairocana onder de opengewerkte klokken van de bovenplateaux.

Bij Tjandi Sewoe liggen nog 29 Dhyani-Boeddhabeelden tusschen de overblijfselen der tempeltjes, waarvan er 24 zich op of nabij hun oorspronkelijke plaats bevinden en vijf een weinig meer verzet zijn. Overal is nauwkeurig met de windstreek rekening gehouden. De ingangen der tempels bij de beide binnenste rijen en die van de buitenste zijn van het hoofdgebouw afgekeerd, die van de derde rij daarentegen daarheen gericht.

Bij zijn vergelijking van Boro boedoer met Tjandi Sewoe zegt Dr. Leemans (bldz. 441): »De tempels, die bij Tjandi Sewoe tusschen de tweede en derde reeks gevonden worden, kan men eenigszins vergelijken met de doorzichtige koepels of klokken, die op de drie bovenste cirkelterrassen rondom den grooten Dagob van Boro boedoer opgetrokken zijn." De juistheid van deze vergelijking wordt bevestigd door het feit, dat in een dezer vijf tempels een beeld is gevonden van denzelfden Wairocana, die onder de klokken zetelt.

Het aantal beelden, dat vroeger in elk der neventempeltjes geplaatst was, is zeer verschillend; nu eens zijn de zijwanden geheel vlak zonder nissen, dan weder vindt men er meer of minder in uitgehouwen. Het grootste getal, door Brumund in een nu ontoegankelijk vertrek geteld, is 43.

Behalve de genoemde Dhyâni-Boeddha's treft men een kleiner beeld van Akshobhya dicht bij de oostelijke wachters aan, en verder aan de noordzijde tusschen de 2de en 3de rij nog een vierarmige Bodhisatwa zonder hoofd. Het lichaam is versierd; de rechterhand ligt met de palm naar boven op de knie, de linker achter de knie op het voetstuk, de beide andere handen zijn opgeheven. Dit is alles wat gespaard bleef.

Honderde beelden van verschillende grootte zijn dus weggevoerd.

Elk der kleinere tempels had op zijn buitenwanden 13 en bas-relief gehouwen figuren; aan iedere zijde van den ingang een, tegen iedere zijde van het portaal een, en op ieder der drie tempelwanden drie. Deze beelden zijn in staande houding en stellen meerendeels mannen, sommige vrouwen voor.

Het middenbeeld op de tempelmuren is het grootst. Het is in godenornaat gedoscht en heeft gewoonlijk een staf met grooten knop in de eene en een lotusbloem in de andere hand, terwijl de daarneven gebeitelde figuren veel kleiner zijn en een ondergeschikte plaats schijnen in te nemen. Deze laatste zijn eveneens rijk versierd en voeren den lotus en den waaier.

Meer dan 3000 dezer figuren, die oppervlakkig beschouwd, slechts weinig verschillen, sierden dus eenmaal deze merk-

waardige tempelgroep, en stelden waarschijnlijk Bodhisatwa's met huune çakti's voor. Een nauwlettender onderzoek dan het onze zijn kon, zal misschien nieuwe bijzonderheden ontdekken, die, in het licht eener meerdere kennis van het Mahayana pantheon, de namen dezer personen kunnen bepalen.

De voorstelling van een hoofdbeeld met twee kleinere daarnevens, vindt men o. a. ook in de rotstempels van Aurangabad en Elora [1]).

Tot de groep van Tjandi Sewoe kunnen nog gerekend worden vier tempels, welke zich in de richting der hoofdwindstreken bevinden op eenigen afstand van de wachters aan de vier ingangen. De zuidelijke ligt nabij Tjandi Loemboeng en is onder den naam van Tjandi Boebrah bekend. Alleen het voetstuk is nog overgebleven, met zand overdekt en met kreupelhout bewassen. Tusschen het groen telden wij nog negen kleine Dhyani Boeddha's, waarvan zes Amitabha's.

Van de westelijke, Tjandi Koelon, vindt men bijna geen sporen meer.

De noordelijke Tjandi Lor is een met zand en aarde bedekte puinhoop, waartusschen enkele fragmenten liggen van Dhyani Boeddha's en groote lotusranden, als die bij Plaossan.

Tjandi Asoe, de oostelijke voortempel, heeft in de laatste jaren nog veel geleden; alleen de voet is overig. Tusschen de bamboestoelen, die deze ruïne overschaduwen, vonden wij vijf beelden, in de lalitasana moedra, met dikken buik, een ichneumon in de linkerhand en potten met juweelen en andere versierselen om het voetstuk, beelden dus van Koe-

---

[1]) Zoo vindt men in grot n°. 2 te Aurangabad tusschen de deur en de vensters van den achterwand der vestibule twee paneelen, waarvan het linksche den Bodhisatwa Awalokiteçwara of Padmapani voorstelt. Aan de overzijde staat Mānjoeçrî met een vrouwenfiguur aan zijn rechterhand en een man aan zijn linker. De eerste is waarschijnlijk Saraswati of Dâkini (Lakshmi), een zijner çakti's.

Op de paneelen der binnenkapel naast de deur is een vrouw de hoofdpersoon met twee kleinere vrouwen aan hare zijden.

Grot n°. 4, 5 en 6 van Elora geven verwante voorstellingen; Padmapani en zijn çakti of die zijns vaders met twee dewi's.

bera, den god des rijkdoms. In brons komt deze godheid veelvuldig op Java voor. Een exemplaar in het bezit van den heer Dieduksman te Djokjakarta heeft 6 armen en 3 hoofden. Voor ieder van zijne moekoeta's heeft hij een Boeddha beeldje, als de Bodhisatwa's van Nepal [1]). Dat hij in hooge eer stond kan ook blijken uit het feit, dat men hem aantreft in het voorvertrek van Tjandi Mendoet, zoowel als op Boro boedoers galerijen.

Tjandi Loemboeng heeft een middentempel met den ingang naar het Oosten en 16 neventempeltjes met de deur naar de binnenzijde, alle zonder beelden. In den hoofdtempel vertoonen zich 12 nissen. Op zijn buitenvlakken zijn levensgroote mannen- en vrouwenbeelden gebeiteld, welke den lotusstengel en andere attributen in de hand houden en tot dezelfde soort behooren als die op Tjandi Sari.

Volgens de gebruikelijke werkwijze der Hindoebouwmeesters werd ook hier eerst het lichaam des tempels onversierd opgetrokken, en daarna het ornament uitgehouwen. Op verscheidene plaatsen is het muurwerk nog vlak; hier en daar zijn echter reeds de omtrekken van lofwerk en versiering aangegeven. Ook bij de tempelgroepen van Tjandi Sewoe, Plaossan en Prambanan zijn enkele onafgewerkte gedeelten, maar hier is het duidelijker dan ergens anders, dat de arbeid der tempelbouwers onderbroken en plotseling geeindigd werd.

Volgt men den weg naar Prambanan en gaat men daar de Opak over, dan komt men bij de dessa Bogem. Op eenigen afstand oostwaarts daarvan in de sawah bevond zich een vrouwelijk Boeddhabeeld zonder hoofd, in de dhyana moedra. Op de bloem van den aan haar linkerzijde verrijzenden lotusstengel zit een Boeddhabeeldje in dezelfde houding. De dwārapāla links van de deur der kapel in grot n°. 2 te Aurangabad, Awalokiteçwara heeft hetzelfde onderscheidingsteeken. De godin van Bogem is dus na aan hem verwant, wellicht zijn çakti Bhrikoeta-târa of misschien de çakti zijns vaders, Pandâra of Padmani.

---

[1]) Dit beeldje schijnt de uit het Hindocisme overgenomen godheden te kenmerken.

In de dessa zelve vindt men nog twee groote beelden van Boeddha, een in de dhyana moedra en een in de bhoemisparsa moedra, benevens een Bodhisatwa, het Brahmanenkoord over de schouders, de afgebroken rechterhand voor de borst, den eveneens afgebroken lotus in de linker.

Van daar is ook afkomstig het schoone en groote Bodhisatwabeeld, Awalokiteçwara voorstellend, dat thans in den tuin van Djokjakarta's resident is overgebracht. Vóór de hooge moekoeta is een klein Boeddhabeeldje uitgehouwen. Het heeft vier armen, de beide achterste afgebroken. Enkele andere Dhyâni Boeddha- en Bodhiçaktibeelden werden mede van hier door den heer Lichte weggevoerd en zijn op dezelfde plaats terechtgekomen.

Een weinig verder bij Dinangon staat een andere groep gemutileerde beelden, waarvan Boeddha's (één zeker Akshobhya en één waarschijnlijk, mogelijk ook Ratnasambhawa) en twee Bodhisatwa's herkenbaar zijn.

Het denkbeeld is geopperd, dat er verband zou kunnen bestaan tusschen deze beelden zonder tempels en de in de nabijheid gelegen tempels zonder beelden, Tjandi Sari en Tjandi Kalassan; maar een vluchtige vergelijking der afmetingen leert reeds, dat de godenbeelden, die de binnenvertrekken der heiligdommen sierden, andere waren, dan die, welke hier onder het dichte lommer der ritselende bamboestoelen nederzitten.

Den grooten weg, verder volgende, ziet men aan zijn rechterhand de grijze muren verrijzen van Tjandi Sari, den wihâra, te gelijk met Tjandi Kali bening gesticht. Dit gebouw is rechthoekig van vorm en had in het midden van den oostelijken gevel een nu geheel verdwenen vestibule. Inwendig heeft het drie vertrekken en twee verdiepingen; de weggebroken altaren getuigen van de religieuse bestemming der benedenvertrekken; de verdieping diende waarschijnlijk tot woonplaats van monnikken, zooals dat thans nog het geval is in Nepal bij de kapellen die de tempelhoven omringen.

De godenbeelden in het inwendige des tempels en die in de 12 nissen op het dak waren reeds vóór 1812 wegge-

voerd. De buitenwanden zijn met beeldhouwwerk bedekt, dat op verscheidene plaatsen nog zeer goed bewaard bleef. Alle figuren zijn in staande houding; hun attributen zijn grootendeels onherkenbaar; het schijnen: een lotusbloem, een bijl, een bekken, een knods, staven met breede knoppen, een halve maan, enz. Enkele beelden stellen vrouwen voor: naar het schijnt heeft een van deze vleugels aan de schouders, die tot op de heupen afhangen. Aan de noordzijde worden twee nâga's gekenmerkt door vijfhoofdige slangenkapsels. Naast de vensters zijn kinnara's, half mensch, half vogel, gehouwen.

Op de stoepa van Bharhoet, die tot een veel vroeger tijdvak behoort, worden halfgoden, yaksha's en yakshini's dewa's en dewata's, nâga's en nâgî's, als ook apsarasa's aangetroffen, en is bij ieder beeld de naam opgegeven. Hier ontbreken echter alle opschriften, zoodat niets met zekerheid omtrent de meeste der 36 menschelijke figuren in de paneelen der gevels te zeggen valt.

Recht zuidelijk van Tjandi Sari ligt de Târa tempel van Kalassan of Kali bening. Noch in het hoofd-, noch in de zijvertrekken van dit schoone monument, wordt meer een beeld gevonden. Mackenzie trof nog in de noordelijke kamer een paar godenfiguren aan, twee voet hoog, waarvan het ééne een slang om den arm had gewonden, maar Baker vermeldt ze niet, zoodat ze waarschijnlijk in het korte tijdsverloop tusschen beider bezoek waren weggehaald.

De versiering van het ruggestuk boven het altaar in het hoofdvertrek vertoont dezelfde motieven als dat van Boeddha's leeuwenzetel in de rotstempels; namelijk eerst geknielde olifanten, dan sardoela's en daarboven makara's.

Boven de deuropeningen aan de noord- en zuidzijde troont weder de godin Çri.

In dezelfde gevels vindt men ter rechter en ter linker zijde van de deuropening een Bodhisatwa met een waaier en een lotus.

De eerste krans van nissen om het dak telde 36 Dhyani Boeddhabeelden, waarvan er nog drie overig zijn, nl. een Akshobhya en twee Ratnasambhawa's.

Hooger, waar het dak den achthoekigen vorm krijgt, bevatte iedere zijde een nis met een Dhyani Boeddhabeeld, waarvan er nog een aanwezig is, terwijl een staande Bodhisatwa op het muurvlak daarnaast is afgebeeld.

De derde verdieping telt eveneens 8 nissen, waarin echter ook slechts één exemplaar der Dhyani Boeddha's is overgebleven.

Bij de halte Prambanan de spoorbaan overgegaan zijnde, slaat men den zijweg rechts in naar den tempel, die door Brumund Tjandi Kalongan en door Mackenzie, zoowel als Baker, Tjandi Kebon dalam genoemd wordt. Het is een bouwval, die mogelijk nog beelden bevat. De binnenruimte is niet meer toegankelijk en was reeds in Mackenzies tijd gedeeltelijk opgevuld met neergestorte steenen.

Deze beschrijft, dat hij aan de Oostzijde twee stukken van een cilindervormige zuil, lang $2^1/_2$ voet vond; toen hij in de nabijheid het kapiteel derzelfde zuil meende aan te treffen, kwam hij tot het gewaagd besluit, dat hier een kolom van 20 voet hoogte zou gestaan hebben. Brumund vond dezelfde voorwerpen in het hooge suikerriet en zag ze voor twee groote lingams aan. Beiden hadden echter niet anders voor zich dan gedeelten van twee lange, zwak conische topstukken, die in groote hoeveelheid hier en bij Tjandi Sodjiewan worden aangetroffen en waarschijnlijk dienden tot afdekking der ruimte, welke in de Boeddhistische grafmonumenten de urn besloot.

Tjandi Sodjiewan, 80 M. zuidelijker gelegen en tot dezelfde groep behoorende, heeft 2 kleine tempels, binnenwerks 2.74 M. wijd, en midden op midden 12.28 M. van elkander verwijderd. Ze zijn gebouwd in noord- zuidelijke richting en hebben den ingang naar het Westen. Tusschen beide treft men een beeld van Amitabha aan, zonder hoofd. Op dezelfde lijn met de tempels en oostelijk in rijen daaraan evenwijdig lagen vele cirkelvormige plateaux, die nu alle uitgebroken zijn. Tusschen het struik-gewas werden nog twee fragmenten van beelden gevonden, beide waarschijnlijk Bodhisatwa's.

Keert men op zijn schreden terug en gaat men den spoor-

weg weder over dan komt men den landweg noordwaarts volgende bij de tempelgroep van Plaossan.

In de Januari-vergadering sprak ik reeds met een enkel woord over deze hoogst merkwaardige bouwvallen, die door Münnich het eerst vermeld, door Brumund nauwkeurig beschreven werden. Ik stipte toen aan, dat de groep is samengesteld uit drie deelen.

Het noordelijk deel bestaat uit een verhoogd langwerpig vierkant terras, omgeven door dezelfde plateaux als Tjandi Sodjiewan, waarvan aan de noord- en zuidzijde één rij, aan de west- en oostzijde drie rijen liggen.

Op het verhoogde plat vindt men nog 22 meerendeels deerlijk verminkte beelden. Het zijn Dhyani Boeddha's en Bodhisatwa's. Onder de eerste waren alleen Akshobya en Amitabha nog te herkennen. Twee der laatste hebben weinig geleden; ze houden de rechterhand met de palm naar boven op de knie en een boek op den lotus.

De midden of hoofdbouw bestaat uit een rechthoek, door een dubbelen ringmuur omgeven en door een tusschenmuur in twee gelijke deelen gescheiden. Tusschen de ringmuren ligt eerst een rij tempeltjes, die hun ingang naar de buitenzijde hebben; dan volgen 2 rijen cirkelvormige plateaux met dergelijke gebouwtjes op de hoeken. In elk dezer tempeltjes zat een Dhyani Boeddhabeeld; aan de westzijde zijn nog 4 Akshobhya's, aan de zuidzijde 1 Ratnasambhawa, aan de oostzijde 6 Akshobhya's en aan de noordzijde 2 Amoghasiddha's overgebleven.

Binnen elk der ommuurde ruimten is een wihara opgetrokken, een gebouw in denzelfden trant als Tjandi Sari. De naar beneden gestorte steenen van bovenverdieping en dak omgeven de buitenmuren als met een kegel; die, welke de vertrekken vulden, werden door de Djokjasche vereeniging daaruit verwijderd.

De vestibule aan de westzijde is 2.18 M. lang en 2.61 M. breed. Rechts en links zijn in de wanden nissen uitgespaard; in den zuidelijken tempel zaten de beelden nog daarin, maar in den noordelijken waren ze er uitgenomen en op den vloer nedergezet.

De andere drie kamers van iederen tempel zijn 3.50 M.

breed en 5.80 M. lang. Hun inrichting is geheel dezelfde. Tegen den achterwand staat een altaar, 1 M. breed 0.75 M. hoog, bestemd tot zitplaats van drie beelden.

In sommige vertrekken is de vloer belangrijk uitgebroken. Brumund vermoedde daardoor, dat beneden de altaarkamer nog een kamer of kelder zou geweest zijn. De uitspringende steenen langs de kanten, even onder den drempel en het altaar, deden hem denken aan een vloer, door balken en pilaren geschraagd, welken de nederstortende steenen zouden hebben doorgeslagen. De ontruiming der vertrekken heeft bewezen, dat niets dergelijks bestaan heeft. Van een put kan ook hier geen sprake wezen.

Op geen enkel altaar vindt men meer het middenbeeld, dat los aan zijn voetstuk verbonden was, en dus gemakkelijk weggenomen kon worden. Men kan slechts gissen, dat het een Boeddha voorstelde.

De overgebleven zijbeelden hebben alle hetzelfde type; het zijn Bodhisatwa's in de lalitasana moedra, alle keurig gebeiteld, rijk versierd, ware meesterstukken van beeldhouwkunst. De afhangende rechtervoet steunt op een lotuskussen, dat door een leeuwtje op den vloer wordt gedragen. Het linkerbeen is voor het lijf geslagen met den voet tegen de binnendij van het rechter. De rechterhand ligt met de palm naar boven op de knie, de linker steunt op de knie of daarachter op het voetstuk en houdt den lotusstengel.

Bij nadere beschouwing blijken de beelden van beide tempels nagenoeg geheel met elkauder overeen te komen.

Ter voorkoming van langere omschrijving worden ze te beginnen met het noordelijk beeld in het noordelijk vertrek genummerd van 1 tot 6; die in de nissen der vestibule worden dan 7 en 8. De laatste hebben de beenen over elkander in de gewone houding.

Het is opvallend, dat n^{0}. 1 dezelfde persoon voorstelt als n^{0}. 7, en n^{0}. 6 als n^{0}. 8, geheel in overeenstemming met de gewoonte om in de voorportalen de beelden uit het inwendige des tempels te herhalen. N^{0}. 1 en 7 hebben voor de moekoeta een kleine dagoba met zonnescherm er boven; bij beide wordt het haar in den jâtatooi opgehouden; beide

hebben een smal en een breed koord over den linkerschouder. In de versiering op den lotus is slechts een klein onderscheid. Bij n⁰. 1 prijken boven de bloem 3 rosetten en daarop, als het ware met de bladeren één ornament vormende, een vierde: bij n⁰. 7 alleen 3 rosetten tusschen bladeren.

N⁰. 6 en 8 hebben een rijke moekoeta door 5 kegelvormig opgerolde slangen gedekt en een halve maan achter het hoofd; over de schouders twee kruiselings loopende banden met een vierkant borstsieraad. N⁰. 6 heeft op den lotus alleen een boek; bij n⁰. 8 ligt daarop nog een rozet met bladeren.

In de palm der rechterhand van n⁰. 2 bevindt zich een lotusrozet met uitstekend knopje; uit zijn padma komen twee kleine en in het midden een groote lotusknop voort.

N⁰. 3 heeft weder den jata haardosch der asceten; voor zijn moekoeta een zittend Boeddhabeeldje in de houding van Amitabha en op den lotus een boek.

Van n⁰. 4 is niets bizonders te zeggen; omdat in den noordelijken tempel alleen het hoofd gedeeltelijk aanwezig is, terwijl in den zuidelijken slechts een verminkte romp gevonden wordt.

De moekoeta van n⁰. 5 is onherkenbaar; op zijn lotus verheft zich een driehoek met vlammen omgeven.

Welke Bodhisatwa's worden hier voorgesteld?

In n⁰. 1 en n⁰. 7 meenen wij Manjoeçri te mogen zien, gekenmerkt door de dagoba; terwijl n⁰. 3 met het Boeddhabeeldje voor het hoofd overeenkomt met de gewone afbeelding van Awalokiteçwara.

Kan het zijn, dat bij n⁰. 5 aan Ratnapani gedacht moet worden, omdat het vuur het element zijns vaders is? Maar wie is dan de Bodhisatwa met den maansikkel achter het hoofd, n⁰. 6 en n⁰. 8, de pendant van Manjoeçri, dien men afzonderlijk ook zoo dikwijls op Boro boedoer aantreft? Wellicht moet in hem een ander hoog vereerde Bodhisatwa gezien worden, nl. 's Heeren meest geliefde discipel Ananda, »de maantelg, die van het geslacht des maangods is" [1]).

---

[1]) Zie Dr. Kern. Geschiedenis van het Boeddhisme in Indië, in he bizonder Deel I, noot bldz. 138.

Een deel der kerk plaatst hem naast Manjoeçri. Op de gelijkheid van beider naam en wezen, wijst Dr. Kern, op bldz. 328 Deel I zijner geschiedenis van het Boeddhisme in Indië.

Dit is echter slechts een gissing, waaromtrent vergelijking met Anandabeelden uit hetzelfde tijdvak moet beslissen.

De grottempels geven hier geen licht. Wel treft men in de Caves van Elora verschillende groepen van Bodhisatwa's aan, maar omtrent hun namen is nog niets met zekerheid gezegd. De merkwaardigste verzameling vindt men in twee vierkante paneelen van de Tin Thal Cave, welke in 9 vakken verdeeld zijn. In het middelste vak zit Boeddha in de dhyana-moedra met Awalokiteçwara in het rechter en Wajrapani of Manjoeçri in het linkernevenvak. De eerste heeft een lotusbloem in de linkerhand, de tweede eveneens, maar met een wajra er op. De figuur in het midden van de bovenste rij heeft een lang zwaard op den lotus, een wapen, dat door verschillende Lokeçwara's, zooals Manjoeçri, Sinhanatha en Mahasthanaprapta wordt gedragen. De beeldjes op de bovenhoeken hebben bloemstengels van verschillende soort. Naar de teekening te oordeelen, heeft die aan de linkerhand van den toeschouwer een vlam op den lotus, als bij Plaossan. In de onderste rij voert de linksche een wimpel, de middelste een gesloten lotusknop, de rechtsche een boek op den lotus.

Verschillende namen worden door Burgess genoemd; als Samantabhadra, Ananda, Kacyapa, Rahoela, Çaripoetra, Maudgalyayana, Ratnapani, Ghantapani, Maitreya, maar zekerheid is nog niet verkregen.

Ten zuiden van de hoofdtempels en door een open ruimte daarvan gescheiden ligt even als aan de noordzijde een verhoogd terras. Westelijk daarvan bevinden zich twee rijen tempeltjes met den ingang naar het Westen, terwijl aan de drie overige zijden cirkelvormige plateaux waren opgetrokken, nu alle uitgegraven.

De beide rechthoekige terrassen vindt men in de Gandhara kloosters van Noord-Westelijk Indië terug. Fergusson heeft in zijn History of Indian and Eastern Architecture

gewezen op de overeenstemming tusschen de kloosters van Jamalgiri en Takht-i-Bahi met de Boeddhistische bouwwerken van Java. Deze verhoogde platforms met de daarop geplaatste beelden leveren een nieuw bewijs voor de verwantschap der bouwmeesters.

Op het middenplateau en tusschen de tempeltjes liggen nog 12 beelden verspreid. Een daarvan is een Boeddha in de dhyana-moedra; de overige zijn in godenornaat. Vijf stellen vrouwen, zes mannen voor.

Onder de laatste is er een gelijk aan n⁰. 3 uit de hoofdtempels; een klein Boeddhabeeld voor den moekoeta, op den lotus een boek met drie rosetten, dus Awalokiteçwara. Een ander heeft dezelfde lotusversiering, maar zonder bijzonder ornament in den hoofdtooi. Een derde voert den wajra op den lotus, en is daardoor als Wajrapani kenbaar. Een vierde eindelijk op het terras, vertoont het type n⁰. 6 en n⁰. 8 van de hoofdtempels, en kan voor Ananda worden aangezien.

De godinnen zijn de çaktis der Dhyani-Boeddha's of der Bodhisatwa's. Haar voorstelling komt met het beeld van Mamoekhi overeen, dat in het Malangsche werd gevonden. Een heeft op de lotusbloem een boek en daarop een kettingje met ronde schalmen, wellicht een afbeelding van een bidsnoer, dat men in Nepal op de bloem van Padmani of Pandara aantreft. Twee andere hebben een borstsieraad met gekruiste koorden als n⁰. 6 en 8 in de hoofdtempels en een lotusknop op den moekoeta.

Even ten Zuid Westen van Plaossan staat in de sawah nog een onafgewerkt beeld; de vormen zijn ruw aangegeven. Het is een Amitabha in wording. Langs den weg naar de halte Prambanan vindt men aan zijn linkerhand, nabij den rand van een Suikerrietveld nog twee kleine beelden, een Çiwa en een Koebera.

Wenden wij nu den blik naar de vlakte van Soro gedoog. In de nabijheid van de Kali Opak, aan den voet van het gebergte, stonden vroeger twee of drie tempels in noordzuidelijke richting. Kleine verhevenheden, waarover de ploeg

des landbouwers thans zijn voren trekt, benevens enkele bekapte en gebakken steenen wijzen de plaats van Tjandi Nagliek aan. Honderd meter oostelijk liggen in een bamboeboschje de overblijfselen eener pendopo verscholen, voetstukken, waarop houten stijlen geplaatst waren, evenals bij Tjandi Kali Bening. Tusschen deze zoogenaamde Tjandi Batoe goediek en Tjandi Nagliek bevindt zich bij een steenhoop in de sawah een beeld van Boeddha in de dhyana moedra. Dit beeld leidt, in verband met de aanwezigheid der pendopo, tot het vermoeden, dat Tjandi Nagliek een Boeddhistisch bouwwerk was.

Niet veel overtuigender is de aanwijzing, die den zuidelijksten tempel, de van rooden steen opgetrokken, in puin gevallen Tjandi Abang, onder dezelfde rubriek doet rangschikken; zij is slechts de nabijheid der straks te vermelden nissen, die naast het voetpad van de zuidzijde zijn uitgehouwen.

Op den uitlooper, die de stad in tweeën splitst, stond de zoogenaamde kraton van Ratoe boko, een nu chaötisch door een liggende verzameling van steenhoopen, afkomstig van gebouwen met wereldlijke en geestelijke bestemming. Hier woonde waarschijnlijk de koning van het rijk, waarvan Prambanan de hoofdstad was en dat blijkens een opschrift op een koperen plaat den naam droeg van Mataram. Bij het vorstelijk verblijf door een drooge gracht en muren omgeven, werden stukken van een met nagari beschreven steen gevonden. In de nabijheid zijn twee grotten in den zandsteen uitgehouwen; voor den ingang van een dezer afzonderingsplaatsen vond Mackenzie een Boeddhistisch beeld, dat sedert lang verdwenen is.

Deze feiten maken het waarschijnlijk dat ook belijders van het Mahayana hier den schepter hebben gezwaaid, hoewel omtrent den duur van hun heerschappij niets met zekerheid valt te zeggen.

Boven werd reeds over de verdraagzaamheid gesproken, van welke de overgebleven bouwvallen getuigenis afleggen. Het zij ons vergund, ten slotte nog een paar voorbeelden aan te halen van de innige verwantschap van het Mahayana

en het Hindoeïsme, die blijkt uit beider vereering van dezelfde beelden.

Het eerste levert het reeds door Münnich en later door Brumund beschreven Çiwa plateau nabij Sorogedoog. Lang werd naar deze beeldengroep, bij gemis van een kaart te vergeefs gezocht. Eindelijk werden door tusschenkomst van den heer Dorrepaal twee oude dorpshoofden opgespoord, die de plek kenden en haar met Brumund bezochten. Na hem richtte geen belangstellend Europeaan daarheen zijn schreden.

Op dat plateau aan den voet van een rotswand staat een reusachtig, sterk verweerd beeld van Mahadewa met een drietand aan iedere zijde; de linksche is beschadigd en schijnt den vorm te hebben van de Boeddhistische triçoela met de middelste punt lager dan de beide andere. Om hem heen zitten in een kring Boeddha's en Bodhisatwa's, terwijl een kolossale Ganeça iets zuidelijker aan den rand eener steilte in den zandsteen is uitgehouwen.

Een ander niet minder sprekend voorbeeld vindt men in de nog niet beschreven nissen aan de zuidzijde van den heuvel, die door Tjandi Abang gekroond wordt.

In de middennis, die 1.45 M. breed, 50 cM. diep en 82 cM. hoog is, is de achterwand met half verheven beeldwerk bedekt. De hoofdfiguur is voorgesteld in de gewone Boeddha houding; de linkerhand ligt op de knie, de rechter is voor de borst opgeheven. Op het hoofd prijkt een moekoeta; om armen en hals zijn versieringen aangebracht. Ter rechter- en ter linkerzijde staat een figuur, die veel van het weder heeft geleden, maar niet opzettelijk verminkt is.

Voor het middenbeeld bevindt zich een cilinder van 22 cM. diameter en 15 cM. hoogte op een uitspringend voetstuk.

Het als Bodhisatwa gekleede beeld stelt waarschijnlijk den hoogvereerden Awalokiteçwara voor, op wiens verwantschap met Çiwa het voor hem geplaatste symbool schijnt te doelen. De cilinder toch is zonder twijfel een lingam van den vorm, dien men veelvuldig in de grottempels van Java aantreft.

Hiermede eindigen wij ons overzicht.

Men ziet, dat de ruïnes der oude tempelstad te nauwernood een denkbeeld kunnen geven van den arbeid en de inspanning, die aan haar stichting verbonden waren. Welk een heerlijken aanblik moet ze hebben opgeleverd, toen nog haar koepels en spitsen zich hoog boven de kruinen der palmen verhieven, in het bijzonder voor de vorsten van Mataram, wanneer deze van uit hun trotsch verblijf den blik om zich lieten weidên.

Die gebouwen toch spraken tot hen niet alleen van de vereering der goden; het waren monumenten van eigen macht en grootheid, getuigen van de slaafsche gedweeheid, waarmede een volk werktuig werd in de hand van den vorst.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den JUNI 1887.

Tegenwoordig de heeren: OPZOOMER, voorzitter, LEEMANS, M. DE VRIES, DIRKS, G. DE VRIES AZ., BEETS, FRUIN, KUENEN, HARTING, NABER, HOEKSTRA, KERN, BUYS, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, VAN HERWERDEN, VOSMAER, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, QUACK, DE PINTO, ASSER, HABETS, PLEYTE, POLS, TIELE, WIJNNE, MATTHES, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VERDAM, N. G. PIERSON, DE LOUTER, MOLTZER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON, BOOT, secretaris, en van de natuurkundige afdeeling de heer DONDERS.

Afwezig met kennisgeving de heeren Borret, van der Wijck, Symons en Loman.

Na lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige zitting vraagt de onder-voorzitter, de heer Naber het woord en brengt namens de vergadering hulde aan den voorzitter voor de uitstekende wijs, waarop hij, telkens door zijne medeleden op nieuw benoemd, die betrekking nu gedurende 25 jaren heeft waargenomen, waarbij hij den wensch voegt dat de heer Opzoomer nog menig jaar aan het hoofd dezer afdeeling van de Koninklijke Akademie van wetenschappen zal blijven staan.

Deze toespraak door toejuiching der leden bekrachtigd wordt door den voorzitter op waardige wijze beantwoord, en warme dank betuigd aan den onder-voorzitter, den secretaris en de leden voor hunne medewerking, die hem zijne taak gemakkelijk heeft gemaakt.

De secretaris leest daarna: 1⁰. zijn schrijven aan Z. Exc. den Minister van Koloniën in dato 14 Mei l.l., ter begeleiding van een afschrift van het rapport van den heer Leemans, in de vorige vergadering overgelegd, en het antwoord van den Minister in dato 27 Mei; 2⁰. brieven van de heeren W. Wright te Cambridge en R. Hildebrand te Leipzig, waarbij zij, onder dankzegging voor de hun te beurt gevallen onderscheiding, verklaren het buitenlandsch lidmaatschap der Akademie te aanvaarden. Uit naam van den heer Six, die verhindert wordt zelf tegenwoordig te zijn, biedt hij voor de bibliotheek aan diens geschrift: Monnaies Lyciennes, Paris 1887, met eenige daaraan door den schrijver eigenhandig toegevoegde verbeteringen. Nog vermeldt hij dat de heer Matthes een fransch verslag van zijne bijdrage over de Adá's der Makassaren en Boegineezen, geschreven door den heer A. Marre, heeft gezonden, en brengt ter tafel eene uitnoodiging om in te teekenen op een portret van Max Müller.

Vervolgens wordt de heer Fockema Andreae uitgenoodigd zijne bedenkingen tegen de jongste bijdrage van den heer Fruin in het midden te brengen, waartoe in de vorige vergadering de tijd ontbrak. Deze richt daarop eenige vragen tot den heer Fruin betreffende de afleiding van het woord *kusting*, de beteekenis van *waerheit* en van *seventuig*, en de identiteit van *waerheit* en *kenning*. Door den heer Fruin worden deze vragen beantwoord, alsmede een paar opmerkingen van de heeren G. de Vries en Beets.

De heer N. G. Pierson spreekt over depressie in handel en nijverheid. Hij zet uiteen wat depressie is, welke oorzaken van depressie kunnen zijn en hoe die ook door gunstige gebeurtenissen kan worden te weeg gebracht, en komt tot de slotsom, dat depressie in vele gevallen de prijs is, tot welke oeconomische vooruitgang wordt verkregen.

Deze bijdrage, die door den spreker voor de Verslagen en Mededeelingen wordt afgestaan, lokt alleen eene opmerking van den heer Verdam uit om het woord *werkeloozen* niet te verwarren met *werkloozen*, daar gene met vrijen wil, deze buiten hun schuld zonder werk zijn.

De heer Habets leest eene mededeeling over overblijfselen van een Romeinsche villa met bad- en verwarmingstoestel te Hoensbroek in Limburg. In 1885 is men op een akker bij het kasteel van den Graaf de opgraving begonnen en heeft de resten van het gebouw niet diep onder den beganen grond in vrij gaven toestand gevonden. De spreker geeft van die resten eene uitvoerige beschrijving, opgehelderd door een platte grond. Zijne bijdrage zal opgenomen worden in de Verslagen en Mededeelingen.

Eindelijk bekomt de heer Boot het woord tot het doen van eene bibliographische mededeeling. Zij betreft een latijnsch boekje van Andrea Guarna van Salerno, bekend onder den naam *Bellum grammaticale*, naar het schijnt, in 1511 voor het eerst te Cremona gedrukt en sedert ontelbare malen herdrukt, nog onlangs te Goettingen, in welke verkorte uitgaaf Jo. Spangenberg te onrechte als de auteur genoemd wordt.

Ook deze bijdrage wordt afgestaan voor de Verslagen der afdeeling.

Daar niemand verder het woord vraagt, wordt de vergadering door den Voorzitter gesloten.

DEPRESSIE IN HANDEL EN NIJVERHEID.

BIJDRAGE VAN

N. G. PIERSON.

Toen, een paar jaren geleden, hier ter stede en elders luid werd geklaagd over gebrek aan werk bij de arbeiders, sprak iemand, die gewoon is na te denken over economische onderwerpen, aldus tot mij:

Onze maatschappij heeft toch iets raadselachtigs! De wetenschap leert ons, dat alle welvaart ontstaat uit voortbrenging; en leerde zij het niet, reeds het ongeoefend gezond verstand zou het ons leeren, want hoe anders kan welvaart ontstaan! Armoede is gebrek aan stoffelijke goederen, en voortbrenging het middel, waardoor men in dat gebrek voorziet. Het liet zich daarom verwachten, dat in den laatsten tijd, waarin de voortbrenging schier allerwege een ongekende vlucht heeft genomen, de armoede belangrijk zou verminderen. Maar deze verwachting is niet geheel vervuld. Klachten van iedere zijde! De ondernemers klagen, omdat zij niet genoeg verdienen; de renteniers, omdat zij geen voordeelige belegging vinden voor hunne kapitalen, tenzij tot overdreven hooge prijzen; de arbeiders klagen over werkloosheid. Hoe laat zich dit ophelderen? Ligt het aan de inrichting der maatschappij? Of heeft de wetenschap ons op een dwaalspoor gevoerd, toen zij voortbrenging de bron van alle welvaart noemde?

Degeen, die zoo sprak, gaf uiting aan een vraag, die in onze dagen velen bezig houdt. Inderdaad is het vreemd,

dat overvloed van goederen kan samengaan met depressie in handel en nijverheid. Men vraagt zich af: is de overvloed oorzaak der depressie, of bestaat de depressie in weerwil van den overvloed? Misschien kan ik rekenen op uw belangstelling, nu ik ga beproeven hierover licht te verspreiden. Mijn voornemen is u aan te toonen, dat gelukkige gebeurtenissen, gebeurtenissen welker strekking is de algemeene welvaart te verhoogen en dat gevolg ook stellig zullen teweegbrengen, aanvankelijk kunnen, ja meestal moeten veroorzaken, dat die eigenaardige toestand wordt geboren, die met het woord depressie pleegt te worden aangeduid. Er is gewoonlijk op economisch gebied geen vooruitgang dan door lijden. Een tijdperk van groote ontwikkeling der productieve krachten, van sterke uitbreiding der middelen van vervoer, is meestal — ik durf wel zeggen, noodzakelijk — een tijdperk, waarin, naast veel voorspoed, ook veel ellende heerscht.

De beschouwingen, die ik u ga voordragen, hebben niet inzonderheid betrekking op de depressie, die eerst nu begint te wijken. Moest ik deze verklaren, dan zou ik niet alleen van gelukkige gebeurtenissen kunnen spreken. Ik zou te gewagen hebben van het misgewas van 1879, waardoor vele landbouwers te gronde zijn gericht; van de overdrijving, die geheerscht heeft in het aanleggen van spoorwegen, het bouwen van schepen, en de reactie, die daarop moest intreden; van dien heilloozen terugkeer tot een door de ervaring reeds lang veroordeeld economisch stelsel, waarvan Duitschland het voorbeeld heeft gegeven; welk voorbeeld zóóveel navolging heeft gevonden, dat Groot-Brittannië en Nederland thans de eenige niet-protectionnistische landen van Europa zijn. Men bedriegt zich door te meenen, dat in den jongsten tijd niets is voorgevallen, waardoor schade werd toegebracht aan de volkswelvaart. Maar volmondig moet worden erkend, dat ook dan, wanneer die gebeurtenissen waren uitgebleven, depressie, zij het een minder hevige en minder algemeene, zou zijn gevoeld. En dit vooral wil ik toelichten. Beginnen wij met ons rekenschap te geven van hetgeen onder depressie moet worden verstaan en ons een duidelijke voorstelling

te maken van den toestand eener maatschappij, die aan dat euvel lijdt.

I.

Over het wezen der depressie bestaat geen verschil van opvatting. Depressie is vermindering, in vele gevallen vernietiging, van ondernemerswinsten. Depressie in den landbouw beteekent, dat de boeren geen geld verdienen, of minder dan vroeger; depressie in de katoennijverheid, dat de wevers en spinners niet meer hunne gewone winsten maken. Er is dikwijls en terecht op gewezen, dat men te onderscheiden heeft tusschen een depressie en een crisis; maar het verschil is enkel hierin gelegen, dat bij een crisis plotseling gebeurt, wat bij een depressie geleidelijk plaats vindt; schoon niet mag worden voorbijgezien, dat uit dit onderscheid in snelheid van beweging nieuwe verschillen ontspruiten. Een der getuigen voor de Engelsche staatscommissie, die onlangs een enquête heeft ingesteld naar de *depression of trade and industry*, verklaart, dat weinige jaren geleden tusschen den prijs van een pond ruwe katoen en dien van een pond garen nog een *marge* van 4 pence bestond; dat die 4 pence van lieverlede 3 pence zijn geworden en nog minder. Ziedaar depressie. Bij een crisis zouden de 4 pence op eens zijn verdwenen, nu werden zij van jaar tot jaar geringer en ten slotte tot zulk een laag cijfer gebracht, dat de spinner met verlies werkte.

Depressie bestaat derhalve in geleidelijke uitwissching van zekere prijsverschillen; of, om het technieke woord te gebruiken, van zekere *marges*. Bedenkt nu, dat alle ondernemerswinsten in prijsverschillen haren oorsprong vinden, het bestaan van die verschillen ten slotte het eenige is, dat den ondernemer als zoodanig belang inboezemt. Een boer kan zeer voorspoedig zijn, zoowel bij een doorgaand lagen prijs van landbouwvoortbrengselen, als bij een doorgaand hoogen stand van pachten en werkloonen; wanneer die twee maar niet samen gaan: zijn de voortbrengselen goedkoop,

dan mogen het land en de arbeid niet duur zijn. Een fabrikant kan even voordeelig werken bij lage, als bij hooge prijzen der goederen, die hij aflevert; zoolang er een behoorlijke marge is tusschen zijn grondstoffen en fabrikaten, maakt hij winst. Een reederij kan bloeien bij matige vrachten, mits ook hare uitgaven matig zijn. De belangen van voortbrengers en verbruikers staan niet zoo scherp tegenover elkander, als men gewoonlijk denkt; ja in zóóver hebben de voortbrengers belang bij lage prijzen, als lage prijzen het debiet vermeerderen. Maar tusschen de goederen en diensten, die de voortbrengers hebben te bekostigen en de dingen, die zij verkoopen, moeten zekere prijsverhoudingen bestaan, zal er winst overblijven. Depressie is stoornis van die prijsverhoudingen, zoodat de marges te gering worden of geheel te loor gaan.

De stoornis kan komen van twee kanten: het prijsverschil tusschen grondstof en fabrikaat kan verdwijnen door daling van het fabrikaat, maar ook door rijzing van de grondstof. De hevige depressie, die in de jaren 1861—65, tijdens den Amerikaanschen burgeroorlog, in de katoennijverheid heeft geheerscht, levert een voorbeeld op van dit laatste, en in het afgetrokkene gesproken is er geen enkele reden, waarom wij het begrip depressie juist met het begrip prijsverlaging zouden verbinden. Als hout en ander bouwmaterialen zeer duur worden, terwijl de prijzen van woningen dezelfde blijven, zal er stellig depressie ontstaan in het bouwvak. De ongemeene bloei, waarin de bierbrouwerijen zich thans verheugen en die onlangs in Engeland tot een onzinnig spel in zekere actiën aanleiding heeft gegeven, zal een eind nemen, als het bier daalt, maar ook als de grondstof of de arbeid stijgt. Toch leert ons de ervaring, dat depressie op groote schaal in de meeste gevallen wordt veroorzaakt door prijsverlaging van voortbrengselen, niet door prijsverhooging van grondstoffen, en de populaire meening, die de begrippen depressie en daling van prijzen aan elkander huwt, is niet volkomen op een dwaalspoor. De reden daarvan is hierin gelegen, dat in onze dagen iedereen min of meer koopman is, en een koopman, zoolang hij niet à

la baisse speculeert, altijd belang heeft bij stijgende prijzen. Een fabrikant heeft gewoonlijk voorraden en bij dalende prijzen verliest hij daarop. Voorts bezit hij fabrieksgebouwen en werktuigen, en wanneer ook deze in prijs zijn gedaald, wordt zijn toestand zeer ongunstig, want jongere ondernemers kunnen dan op voordeelige voorwaarden zijn mededingers worden — en blijven. Is de depressie langs den anderen weg gekomen, zoo bestaat dit gevaar volstrekt niet; veeleer zal de concurrentie dan geringer worden, omdat vermoedelijk hare overprikkeling het kwaad heeft veroorzaakt, en velen teleurstelling hebben ondervonden.

Depressie en daling van prijzen gaan dus niet noodwendig samen, maar zij gaan gewoonlijk samen; als er luide over depressie wordt geklaagd, kan men er tamelijk vast op bouwen, dat de prijzen van vele goederen zich bewegen in een dalende richting; gelijk omgekeerd, wanneer de handel juicht en jubelt, en van Revival of Trade gewaagt, het vrij zeker is, dat sommige zaken duurder worden. Er is op dit oogenblik eenige »beterschap" in de suiker; dat wil zeggen, dat men voor suiker, die kort geleden nog ruim *f* 12 gold, nu *f* 14 betaalt. Er is groote »beterschap" in de koffie; dit beteekent, dat de koffieprijzen in weinige maanden tijds meer dan verdubbeld zijn. Ik leg hierop nadruk, omdat een der voornaamste kenteekenen van depressie slechts uit een voortgezette daling van prijzen te verklaren is; te weten, die ontmoediging, die verslapping van den ondernemingsgeest, die men in tijden van depressie altijd waarneemt. Niet alleen de marges, de prijsverschillen, ook de gemoederen zijn dan gedrukt. Niemand durft iets wagen, daar de eene teleurstelling de andere heeft opgevolgd. Wie kapitaal beschikbaar heeft, belegt het niet voor goed, maar zet het uit op disconto of prolongatie, zoodat de rente voor crediet op korten termijn ongemeen laag wordt: men kon in den afgeloopen zomer te Londen wissels disconteeren tot drie kwart percent per jaar! — Er is altijd kapitaalvorming; er zijn altijd personen, wier inkomsten meer bedragen dan hunne verteringen; maar onder gewone omstandigheden vindt het nieuwe kapitaal spoedig plaatsing: tegenover het aanbod

staat dan altijd vraag. Fabrieken worden gebouwd, spoorwegen aangelegd, gronden ontgonnen; veel wordt besteed tot vestiging en uitbreiding van koloniale ondernemingen. Maar in dagen van lusteloosheid gebeurt dit alles in mindere mate dan gewoonlijk en vandaar de ongemeene ruimte, die men dan waarneemt op de zoogenaamde geldmarkt. Het beloop is aldus: dalende prijzen, ontmoediging, geringer vraag naar kapitaal.

Geringer vraag naar kapitaal nog om een andere reden. Een voorname werkzaamheid van het kapitaal is uitkeering van arbeidsloonen, en die functie heeft het in dagen van depressie helaas in mindere mate dan gewoonlijk te vervullen. Niet omdat de loonen in zulke tijden belangrijk plegen te dalen, want daalden zij belangrijk, dan zou de depressie zoo sterk niet zijn. De reden, waarom de vermindering der marges voor de fabrikanten pijnlijk is, bestaat juist hierin, dat zij door geen evenredige vermindering der arbeidsloonen wordt vergoed: het betrekkelijk stand houden der loonen is een *element* der depressie, behoort bijkans tot haar wezen. De arbeidsloonen dalen slechts weinig; maar de werkuren verminderen en vele arbeiders loopen ledig. Het een hangt hier samen met het ander. Wanneer vraag en aanbod niet met elkaar in evenwicht zijn, mag men altijd aannemen, dat de prijs te hoog of te laag is; dit geldt van koopwaren, maar dit geldt ook van arbeid. Werkloosheid heeft tot onmiddellijke oorzaak, dat het loon hooger wordt gehouden dan het peil, waarop een voldoende vraag naar werkkrachten mogelijk is; niet alle ondernemers kunnen dat hooge loon nog betalen en daarom danken sommigen hun werkvolk af, terwijl anderen slechts de bekwaamsten in dienst houden. Wat moet nu gebeuren met het bedrijfskapitaal, dat die ondernemers pleegden aan te wenden? Voor zoover het vrij komt, bieden zij het aan op de credietmarkt en dit draagt tot verlaging der prolongatie- en discontorente bij. Er is in dagen van depressie een zekere scheiding tusschen kapitaal en arbeid. Niet tusschen alle kapitaal en allen arbeid; dat zou stilstand der voortbrenging zijn; maar tusschen een gedeelte der kapitalen en een

gedeelte der werkkrachten. Zij komen niet tot elkander; zij gaan elk huns weegs. De werkloosheid en de ontmoediging verklaren alzoo beide de lage rente.

Ik meen het noodige gezegd te hebben om te doen zien wat een depressie *is*, doch ik moet mijne opmerkingen aanvullen door te zeggen wat zij *niet* is.

Men moet zich volstrekt niet verbeelden, dat de toestand, dien ik heb geschilderd, nadeel berokkent aan de geheele maatschappij; nadeel wordt berokkend aan vele ondernemers en vele arbeiders, maar niet aan allen; ja de schade aan den een is den ander tot winst. Men denke ten eerste aan hen, die van vaste inkomsten leven: gepensionneerden; renteniers, die hunne kapitalen op langen termijn hebben uitgezet; personen, die een vaste bezoldiging genieten. De daling van prijzen, die elders depressie veroorzaakt, beteekent in deze kringen besparing van uitgaven. Wat kan iemand, die een vast inkomen heeft, met het oog op zijn stoffelijk belang vuriger wenschen dan dat alles goedkoop wordt? Ik vraag mij in den laatsten tijd dikwijls af, in hoever de verlaging van den rentestand, waarvan ik zoo even heb gesproken, behalve de twee oorzaken, die ik heb genoemd, niet nog een derde oorzaak heeft, te weten de meerdere besparing bij hen, die van vaste inkomsten leven, en bij alle anderen, voor wie een depressie louter voordeel is. De koopman spreekt van beterschap, wanneer alles rijst, van »malaise", wanneer alles daalt. Maar degenen, aan wie wij thans denken, oordeelen juist andersom.

In de tweede plaats moet ik wijzen op de groote schaar der ondernemers, wier bedrijven door de depressie niet worden getroffen. Gewoonlijk is zij talrijker dan men denkt. De volkstaal houdt van sterke uitdrukkingen: men spreekt van stilstand in den handel, terwijl nog jaarlijks voor milliarden wordt omgezet; van algemeen malaise, wanneer nog bij zeer velen voorspoed heerscht. Laat u door die overdreven woorden niet misleiden. Groot-Brittannië is het land, dat onder de jongste depressie gezegd wordt het zwaarst te hebben geleden; maar in 1886 hebben er de

inkomsten uit beroepen en bedrijven (die beneden de *f* 1800 's jaars en de winsten in landbouw en veeteelt niet eens medegeteld) bijna *f* 3000 millioen bedragen! De ondernemers, wier baten niet zijn verminderd, genieten in tijden van depressie hetzelfde voordeel als zij, die van vaste inkomsten leven: het voordeel der lage prijzen. En dikwijls genieten zij nog een ander voordeel: het fabrikaat van den een kan grondstof of hulpmiddel van productie voor den ander zijn. Is het ijzer goedkoop, des te beter voor allen, die ijzeren werktuigen noodig hebben. Daalt de ruwe suiker, des te beter voor de raffinadeurs. Men mag aannemen, dat elke depressie sommige ondernemerswinsten doet aangroeien.

Het scheen mij nuttig hiervan te spreken, omdat nu eerst duidelijk blijkt, waarin een verklaring der depressie moet bestaan. Te verklaren valt, niet hoe àlle prijsverschillen van lieverlede kunnen verminderen, hoe zich op ieder gebied achteruitgang kan vertoonen, maar hoe dit geschieden kan op velerlei gebied. Ik ontken niet de mogelijkheid van een waarlijk algemeene depressie; maar heeft die plaats, dan zal de oorzaak zóó voor de hand liggen, dat niemand er naar vraagt. Het zal zijn een misgewas in Rusland, Amerika en Britsch-Indië tegelijk, of een Europeesche oorlog. De depressie van de laatste jaren is juist hierom een belangrijk voorwerp van bespiegeling, omdat zij door geen gebeurtenissen van zoo ingrijpenden aard is voorafgegaan. Mij dunkt, wij kunnen dit alternatief stellen: een depressie is algemeen, maar dan heeft zij geen verklaring noodig; zij heeft verklaring noodig, maar dan bepaalt zij zich tot sommige bedrijven.

Nu zie ik volstrekt niet in, waarom in dit laatste geval de verklaring noodwendig moet bestaan in de aanwijzing van een enkele oorzaak, of zelfs van een hoofdoorzaak. Een welbekend spreekwoord zegt, dat een ongeluk zelden alleen komt, en het is zeer goed mogelijk, dat dit spreekwoord in een tijd van depressie wordt bewaarheid. De oorzaak, die depressie teweegbrengt in de ijzerindustrie, kan een geheel andere zijn dan die, waaruit depressie in den landbouw ontstaat, en deze laatste kan weder een geheel

andere zijn dan de oorzaak van depressie in de katoennijverheid of den scheepsbouw. Naar algemeene oorzaken te *zoeken* is nooit verkeerd, maar uit te gaan van het denkbeeld, dat gelijksoortige gebeurtenissen, die op hetzelfde oogenblik plaats vinden, noodwendig uit ééne oorzaak ontspruiten, schijnt mij volmaakt willekeurig. Er is altijd depressie in het een of ander bedrijf; zóóveel voorspoed kan er niet heerschen, of hier en daar is kwijning. Daarvan wordt gewoonlijk niet veel gesproken, omdat het een alledaagsch voorval is. Doch waarom zou door omstandigheden, die niets met elkander te maken hebben, dit alledaagsch voorval niet gelijktijdig op verschillende punten kunnen plaats vinden? Mij is geen reden bekend, die ons zou nopen dit onmogelijk te achten.

De depressie, waarvan wij in den jongsten tijd getuigen zijn geweest, kan hier andermaal tot voorbeeld dienen. Een daling der landbouwvoortbrengselen viel samen met een daling in het ijzer. Maar de eerste was het gevolg van de uitbreiding der spoorwegen in Noord-Amerika en elders, de tweede van het *matigen* dier uitbreiding. Een daling der suikerprijzen viel samen met een daling der scheepsvrachten; maar de suikerprijzen zijn gedaald wegens de uitvoerpremiën, de vrachten, doordien er tijdelijk te veel schepen zijn gebouwd. Natuurlijk heeft dikwijls het eene artikel het andere in zijn val medegesleept, maar dit neemt niet weg, dat de depressie van den jongsten tijd ontsproten is uit de gelijktijdige werking van vele op zich zelf staande oorzaken.

Ik kom nu tot mijn eigenlijk onderwerp; ik wensch aan te toonen, dat tot de vele oorzaken van depressie gebeurtenissen behooren, welker duurzame invloed op de algemeene welvaart slechts gunstig is te noemen. Om niet uitvoeriger te zijn dan volstrekt noodig is, bepaal ik mij tot het volgende tweetal. Eerst zal ik spreken over daling der graanprijzen in een land, dat niet gewoon is graan uit te voeren, daarna over algemeene vermeerdering der voortbrenging.

II.

Daling der graanprijzen in een land, dat niet gewoon is graan uit te voeren, kan nooit nadeelig zijn voor de maatschappelijke welvaart, kan slechts de strekking hebben om er de welvaart te doen toenemen. Een zeer eenvoudige berekening is voldoende om dit te bewijzen. Laat de jaarlijksche graanbehoefte 10,000,000 hectoliters bedragen, in welke behoefte geheel door eigen productie wordt voorzien. Daalt nu de prijs *f* 3 per hectoliter, zoo zullen wel de graanproducenten *f* 30.000.000 's jaars verliezen, maar even groot zal de winst der verbruikers zijn; er is derhalve geen vermindering, maar alleen verplaatsing van inkomen. Bedraagt de voortbrenging *meer* dan de behoefte, bijvoorbeeld niet 10, maar 15 millioen hectoliters, dan is er, gelijk van zelf spreekt, meer verlies aan de eene zijde dan winst aan de andere. Omgekeerd, wanneer in de behoefte voor een deel door invoer wordt voorzien, zal de winst der verbruikers de schade der voortbrengers overtreffen. Maar ik spreek van een land, dat geen koren in- of uitvoert. Hier zal het nadeel van den een door het voordeel van den ander worden opgewogen. Een daling der graanprijzen, ik herhaal het, kan hier slechts ten gevolge hebben, dat door sommigen minder, door anderen meer welvaart wordt genoten.

Wat geeft mij dan recht, zoo hoor ik vragen, daling der graanprijzen in zulk een land te rangschikken onder de gelukkige gebeurtenissen? Ik noem ieder voorval gelukkig, waardoor de inkomsten gelijkmatiger worden verdeeld. Dezelfde geldsom heeft dooreen genomen grooter beteekenis voor den arme dan voor den rijke; verplaatsing van inkomen uit hoogere naar lagere kringen der maatschappij verschaft dus meer levensgenot aan hen, die daardoor winnen, dan zij ontneemt aan hen, die daardoor verliezen. Ik kan deze stelling niet uitwerken zonder in een breedvoerig betoog te treden, waarvan de nieuwere waardeleer — de leer van Jevons en Menger — de kern zou zijn. Maar enkelen uwer zullen zich misschien herinneren, dat Mr. W. C. Mees

dit punt te dezer plaatse in het breede en met groote scherpzinnigheid heeft toegelicht. De dingen hebben meer waarde voor ons, naar gelang wij er minder van bezitten. Hieruit volgt, dat, als de inkomsten gelijkmatiger worden verdeeld, het totaal der levensgenietingen vermeerdering ondergaat.

Bij daling der graanprijzen dalen ten slotte de pachten; het nadeel komt geheel ten laste der grondeigenaars, en deze, hoe talrijk zij mogen zijn, maken toch altijd de minderheid uit der bevolking, terwijl zij meestal tot de gegoede minderheid en in geen geval tot de armste klasse behooren. Uit pacht bestaat in ieder land een vrij belangrijk deel van het algemeene inkomen; hoe kleiner dit deel, des te grooter, alle andere dingen gelijk zijnde, is de som van goederen, die voor de overige klassen der maatschappij beschikbaar komt.

Ik mag dus beweren, dat de oorzaak, waarvan wij spreken, tot die behoort, welker invloed op de algemeene welvaart gunstig is te achten. Goedkoop brood is een zegen, niet hoog genoeg te waardeeren. Maar wilt thans opmerken, welk een leed wordt ondervonden in bepaalde kringen, als een daling der graanprijzen plaats grijpt! Ten eerste moet hierop worden gelet, dat zelfs in die landen, die geen graan plegen uit te voeren, sommige streken een hoeveelheid koren leveren, die de plaatselijke behoeften ver te boven gaat. Die streken — geheele provinciën misschien — zullen in den toestand komen, waarin thans bijvoorbeeld Rusland verkeert. Niet alleen de grondeigenaars zullen er schade lijden, maar allen, die — als ik het zoo mag uitdrukken — tot hun economische omgeving behooren. Ik versta daaronder de personen, die hen bedienen, de winkeliers en anderen, bij wie zij hunne inkoopen doen. Men kan er vast op rekenen, dat in die kringen zware depressie zal heerschen en vele neringdoenden, zoo kleine als groote, in de treurige noodzakelijkheid zullen gebracht worden van hunne ondernemingen te staken. Waar vroeger bloei was, zal nu kwijning zijn.

Zal het een duurzame kwijning wezen? Is er niets, dat

hoop geeft op verbetering? Om het antwoord hierop te vinden, behoeven wij den blik slechts te wenden naar de andere streken des lands, waar meer graan wordt verbruikt dan voortgebracht, waar de daling der prijzen dus meer winst dan nadeel geeft. Hier is geen kwijning, maar voorspoed, want het brood is er goedkoop geworden en voor velen is dit een aanleiding om zich dingen aan te schaffen, die zij vroeger niet in staat waren te koopen. Het kwaad is derhalve te genezen door verhuizing van kapitalen en werkkrachten uit de verarmde streken naar die deelen des lands, waar meer bedrijvigheid is ontstaan, en die verhuizing zal plaats vinden. Eerlang zullen de kapitalen en werkkrachten geographisch op een andere wijze zijn verdeeld, en dan zal men niets meer van depressie bespeuren; men zal daarentegen de voordeelen genieten van een gelijkmatiger repartitie der inkomsten. Doch eer die nieuwe geographische verdeeling ten einde is gebracht, blijft de toestand voor velen zeer smartelijk.

Nog om een andere reden brengt verlaging van graanprijzen tijdelijk depressie teweeg. Ik heb u doen opmerken, dat zij ten slotte alleen de pachten vermindert; doch haar eerste gevolg is verminderiug van de winsten der boeren, d pressie alzoo in het landbouwbedrijf. Vele pachtovereenkomsten zijn aangegaan op langen termijn, maar zoo kort kunnen de termijnen niet wezen. of in den beginne valt de druk schier geheel op den boerenstand. Het is van algemeene bekendheid, dat deze stand in de laatste jaren veel geld heeft verloren, doordien de pachten zich niet onmiddellijk naar het verlaagde peil der graanprijzen hebben geschikt; doordien ook vele boeren geen pachters, maar eigenaars waren en hunne landerijen bij aankoop of toebedeeling zeer duur hadden verkregen. De ervaring van den jongsten tijd bevestigt dus mijne bewering. Er is slechts één middel, waardoor de landbouwers in zulke gevallen tot vroegere welvaart kunnen terugkeeren, en dat middel is bezuiniging. Maar bezuiniging, hoe nuttig ook voor hen, die daardoor hun vermogen herstellen, hoe nuttig daarenboven voor de algemeene belangen, die door kapitaalvorming altijd worden

gediend, is nadeelig voor de bijzondere belangen van hen, bij wie degenen, die besparen wat zij vroeger verteerden, hunne inkoopen plegen te doen. Zoo zal de depressie in het boerenbedrijf wel wijken, doch zij zal zich overplanten op de »economische omgeving" der boeren, als ik nog eens die uitdrukking mag bezigen Het correctief zal ook ditmaal niet ontbreken; het zal ook nu bestaan in een andere geographische verdeeling van kapitalen en werkkrachten. Maar wij hebben reeds gezien, hoeveel smart wordt geleden door sommigen, alvorens dit correctief zijn weldadigen invloed heeft uitgeoefend.

Er is een derde en laatste punt, waarop ik uw aandacht heb te vestigen. Wanneer de inkomsten der grondeigenaars zijn verlaagd, die der graanverbruikers toegenomen, of laat mij algemeener spreken, wanneer het inkomen der bevolking gelijkmatiger wordt verdeeld, is er geen reden om te onderstellen, dat de som der verteringen geringer zal worden; want de een zal wel iets meer dan vroeger bezuinigen, maar de ander iets minder dan vroeger opleggen. Daarenboven, opleg schept evenveel vraag naar goederen als vertering, gelijk Leroy-Beaulieu in zijn boek over het Collectivisme op de meest afdoende wijze heeft aangetoond. Doch bij gelijkmatiger verdeeling der inkomsten is het niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk, dat de vraag, hoewel haar totaal bedrag onveranderd is gebleven, zich niet meer in gelijke evenredigheden als vroeger op de verschillende voorwerpen richt. Het eene artikel zal minder, het andere sterker worden gevraagd. Er zal minder vraag zijn naar weeldeartikelen, naar kunst, naar ruime woningen. Dit zal depressie geven in sommige bedrijven, in het bouwvak bij voorbeeld; daarentegen zal er grooter levendigheid ontstaan in andere vakken, en dit verschil zal aanhouden, zoolang niet hetzelfde is geschied, wat nu reeds tweemalen gebleken is onder zulke omstandigheden noodig te zijn: een nieuwe verdeeling op sommige punten van kapitaal en arbeid. Ditmaal echter zal het niet noodzakelijk een nieuwe geographische verdeeling zijn, want het is zeer wel denkbaar, dat de bedrijven, waarin voorspoed is ontstaan, in dezelfde streken worden uitgeoefend

als de bedrijven, die tot kwijning zijn vervallen. Het zal een nieuwe economische verdeeling wezen, die wel bezien nog veel moeilijker is dan de eerstgenoemde.

Gij bespeurt, dat het niet overtollig was, vooraf te spreken over het karakter en de uitgebreidheid van depressiën. Moesten wij gelooven, dat een depressie zich noodwendig uitstrekt tot alle vakken, dan zou men niet bij machte zijn te verklaren, hoe gelijkmatiger verdeeling van het algemeene inkomen ooit depressie kan teweegbrengen. Want inderdaad, er is in dit geval geen achteruitgang bij allen, zelfs niet bij de meerderheid. Doch wij hebben gezien, dat een tijdperk, waarin depressie heerscht op groote schaal, zeer wel een tijdperk kan zijn, waarin ook voorspoed heerscht op groote schaal. Licht en schaduw, als op een schilderij van Rembrandt, kunnen hier vlak naast elkander staan. Dit nu is de goede kant van een depressie, die haar oorsprong vindt in een gelukkige gebeurtenis, dat zij steeds vermindert. Hetgeen niet wegneemt, dat de toestand aanvankelijk, ja misschien geruimen tijd achtereen, voor velen zeer moeilijk kan blijven.

III.

Spreken wij thans over vermeerdering van voortbrenging. Ik wil trachten aan te toonen, dat ook deze gebeurtenis als een zegen moet worden beschouwd, maar als een zegen, die eerst, nadat een tijdperk van depressie is doorworsteld, aan allen ten goede komt.

Men verbeelde zich toch nooit, dat de voortbrenging in haar geheel te overvloedig kan zijn. Algemeene overproductie, is een ijdel schrikbeeld, is onbestaanbaar. Maar in deze opvatting wordt nog zoo weinig gedeeld, dat ik mij niet onttrekken mag aan den plicht van hare juistheid te bewijzen.

Ik begin met te vragen, wat het woord overproductie beteekent. Dikwijls wordt hierop geantwoord: overproductie is productie boven de behoefte. Welnu, als de uitdrukking de-

zen zin heeft, zal er eerst algemeene overproductie zijn, wanneer men alle dingen om niet kan verkrijgen. En in zulk een stand van zaken kan ik niets bedenkelijks zien. Jammer slechts, dat hij volkomen onmogelijk is te achten, want zóó sterk kan de voortbrenging niet toenemen, dat alle dingen, wegens den overvloed, waarin zij zijn voortgebracht, ophouden waarde te hebben.

Wij betrachten in de taal van het dagelijksch leven zoo weinig nauwkeurigheid, dat het ons vaak verwondert te vernemen, wat de juiste inhoud of strekking onzer woorden is. Het woord »behoefte" wordt dikwijls gebezigd in een zin, die met de ware beteekenis van dezen term niet strookt. Wanneer een fabrikant zijn goederen niet kan verkoopen tot normale prijzen, hoort men hem zeggen: er is geen behoefte aan mijn artikel. Hij biede zijn goederen eens onvoorwaardelijk aan, dat is zonder op den prijs te letten; hij zal dan bespeuren, hoeveel behoeften er zijn, die onder gewone omstandigheden eenvoudig onbevredigd blijven. Iedere prijs, hoe gering ook, tempert eenigermate de vraag, schrikt sommigen af; en dat *moet* iedere prijs ook doen, dat is zijn functie, zijn taak; slechts daardoor komen vraag en aanbod met elkander in evenwicht. Waarde heeft slechts datgene, waarvan niet meer aanwezig is dan men geneigd is te gebruiken. Waarom heeft lucht geen waarde? Omdat niemand zich verarmd zou gevoelen, indien ons eenige kubieke meters lucht werden ontnomen. Waarom heeft goud een hooge waarde? Omdat het verlies van elke, ook de kleinste hoeveelheid goud als een nadeel zou worden aangemerkt. Is uwe behoefte meer dan bevredigd, wat hecht gij dan nog aan het overige, tenzij tot voorziening in toekomstige behoeften? Nog eens: is algemeene overproductie voortbrenging boven de behoefte, zoo beteekent algemeene overproductie: voortbrenging van zóóveel goederen, dat alles te geef, alles om niet verkrijgbaar is.

Maar zoo is die uitdrukking door wetenschappelijke schrijvers nooit opgevat. Men verstaat onder overproductie een voortbrenging zoo ruim, niet dat het voortgebracht artikel heeft opgehouden waarde te hebben, maar heeft opgehouden

een prijs waard te zijn, waarin de producent al zijne uitschotten terug vindt. Wanneer bijvoorbeeld suiker door overmatige voortbrenging gedaald is tot *f* 12 de 100 kilo's, en het niet mogelijk blijkt 100 kilo's suiker met eenig voordeel te leveren voor minder dan *f* 13, zegt men, dat er overproductie van suiker is. Laat ons nu onderzoeken, onder welke omstandigheden dit geval zich kan voordoen. Ik meen in staat te zijn aan te toonen, dat het zich nooit kan voordoen met betrekking tot alle artikelen te gelijk.

Onderstellen wij voor een oogenblik, dat de voortbrenging van een artikel is toegenomen, maar niet door vermindering van concurrentie, niet doordat kapitalen en werkkrachten, die vroeger tot andere doeleinden werden gebezigd, tot de voortbrenging van dat bepaalde artikel worden aangewend, maar enkel en alleen doordien de fabrikanten meer kennis hebben verkregen van hun zaak, betere werktuigen hebben ingevoerd, op de hulpstoffen leerden bezuinigen, van de grondstoffen meer partij wisten te trekken, hunne arbeiders wisten te prikkelen tot grooter krachtsinspanning. Wanneer nu dientengevolge de prijs van het artikel daalt, zal de ondernemer dan noodzakelijk minder verdienen dan vroeger? Het is mogelijk, dat hij dan minder verdient, maar noodzakelijk is het niet, want tegenover den lageren prijs zal een grootere hoeveelheid staan, en het is zeer denkbaar, dat hij door dit laatste meer wint dan hij op den prijs verliest. Was bijvoorbeeld zijn product vroeger 100.000 kilo's, die hij tot *f* 1 per kilo placht te verkoopen, maakt hij echter thans 200.000 kilo's, waarvoor hij 75 cents per kilo bedingt, dan zal hij in weerwil van de prijsverlaging nog *f* 50 000 meer in handen krijgen, want 100.000 kilo's à *f* 1 is *f* 100.000, en 200.000 kilo's à *f* 0,75 is *f* 150.000 Of hij voor- of nadeel heeft, wordt dus hierdoor bepaald, of hij meer of minder wint op de hoeveelheid dan hij verliest op den prijs. Vermeerdering van productie door toeneming van mededingers is voor den fabrikant altijd schadelijk, want in dat geval is er niets, dat hem het nadeel der prijsverlaging vergoedt; maar vermeerdering van productie door meerdere productiviteit van kapitaal en arbeid

zal hem niet noodzakelijk in een slechteren toestand brengen, namelijk dan niet, wanneer de hoeveelheid, die hij verkrijgt, in even sterke mate aangroeit als de prijzen dalen.

Het kost weinig moeite om in te zien, dat *algemeene* vermeerdering van productie slechts mogelijk is door de laatstgenoemde oorzaak: meerdere productiviteit van kapitalen en werkkrachten. Een ruimer voortbrenging van schoenen is denkbaar, doordien velen, die hoeden en petten plachten te maken, schoenen gaan leveren. Doch een ruimer voortbrenging èn van schoenen, èn van hoeden en petten, èn van alle overige zaken kan niet plaats vinden door meerdere concentratie van kapitaal en arbeid in sommige takken van nijverheid; zij is slechts denkbaar bij betere aanwending van de bestaande krachten en hulpmiddelen. Maar als dit zoo is — en wie kan het in twijfel trekken? — wordt door algemeene vermeerdering der voortbrenging de klasse der ondernemers niet in een onhoudbaren toestand gebracht, al dalen ook de prijzen; want de grootere hoeveelheid zal dan het verlies vergoeden, dat uit die daling ontstaat.

De fout van hen, die aan de mogelijkheid van algemeene overproductie gelooven, vindt haar oorsprong in miskenning van deze eenvoudige waarheid, en het is vreemd, dat noch Say, noch J. S. Mill, bij hun bestrijding van dat wanbegrip die fout hebben aangewezen. Say en Mill gebruiken andere argumenten om te bewijzen, dat algemeene overproductie onbestaanbaar is, doch, naar het mij voorkomt, niet de beste, de meest afdoende. Roscher, die Mill heeft aangevallen, is zelf op een dwaalspoor, maar in zijne polemiek heeft hij niet geheel ongelijk. Het ware argument schijnt mij het zoo even aangevoerde. Partieele overproductie is mogelijk, omdat de voortbrenging van bepaalde artikelen kan toenemen door overmatige aanwending van kapitaal en arbeid in sommige takken van nijverheid. Dan dalen de prijzen en die daling wordt den ondernemers door niets vergoed. Algemeene overproductie is onmogelijk, omdat de voortbrenging van alle artikelen slechts kan toenemen door meerdere productiviteit van kapitaal en arbeid. Dan dalen de prijzen wel evenzeer, maar de schade, die daaruit voor

de ondernemers wordt geboren, wordt hun vergoed door de oorzaak zelve, waardoor die daling ontstond: de grootere hoeveelheid.

Men zal mij echter vragen, wat mij recht geeft te beweren, dat die vergoeding voldoende zal zijn? Zou het verlies op den prijs niet grooter kunnen wezen dan de winst op de hoeveelheid? Ik kom zoo aanstonds op die vraag terug; doch laat ons aannemen, dat zij in bevestigenden zin moest worden beantwoord, wat zou dan bewezen zijn? Slechts dit, dat de zoogenaamde voortbrengingskosten van alle ondernemers te hoog waren. Wat zijn nu die voortbrengingskosten? Het zijn loonen, renten en pachten; loonen inzonderheid. Het kwaad zou dus hierin zijn gelegen, dat de loonen — om ons tot deze te bepalen — hadden stand gehouden, terwijl alle dingen zeer goedkoop waren geworden; kortom, dat de arbeid niet in de algemeene prijsverlaging had gedeeld. Om de kranke maatschappij gezond te maken, ware het niet noodig, dat de voortbrenging werd ingetoomd, maar zou het voldoende zijn, dat de arbeiders iets lieten vallen van hun loon. Na hierin bewilligd te hebben, zouden zij nog geen reden tot klagen hebben, want de loonen zouden op verre na niet evenveel behoeven te dalen als de prijzen; zij zouden slechts zooveel moeten dalen als noodig ware om den ondernemers de schade te vergoeden, die hieruit ware ontsproten, dat de prijzen sterker waren verminderd dan de hoeveelheden toegenomen. Het euvel zou dus niet zijn: te groote vermeerdering van productie, maar: wanverhouding tusschen loonen en prijzen. De voet van deeling der arbeiders in het maatschappelijk inkomen ware al te gunstig voor hen geworden; zoodra hierin ware voorzien, zou het kwaad verwijderd zijn.

Algemeene vermeerdering der voortbrenging is derhalve niet te vreezen, maar te wenschen. Ware vooruitgang op stoffelijk gebied bestaat daarin. Iedere gulden, waarover wij te beschikken hebben, moet een steeds grootere som van levensgenot vertegenwoordigen, een steeds grootere koopkracht erlangen; met andere woorden, alle goederen moeten steeds dalen in prijs, doordien zij met minder inspanning,

minder verlies van grondstoffen, minder afslijting van werktuigen, worden verkregen. Ziedaar het economisch ideaal; naast datgene, bij gemis waarvan ten slotte elke vooruitgang wordt verijdeld: matiger aanwas van bevolking.

Ik zal nu antwoorden op de zoo even gestelde vraag, of het wel zeker is, dat de prijzen niet sterker zullen dalen dan de hoeveelheden zullen toenemen? Op gronden, die ik slechts in een breedvoerig betoog zou kunnen blootleggen, meen ik te mogen beweren, dat *dooreen genomen* de vermeerdering van productie aan de prijsverlaging geëvenredigd zal zijn. Dit zal echter stellig niet het geval wezen met betrekking tot ieder artikel. Er zijn goederen, waarvan men terstond een grootere hoeveelheid kan verkoopen, zoodra men ze slechts een weinig lager aanbiedt; doch er zijn andere, naar welke de vraag eerst toeneemt, wanneer men den prijs aanmerkelijk lager stelt. Blijft nu het peil der loonen en der rente onverminderd — en ik geloof, dat dit het geval zal wezen — zoo wordt een toestand van groote ongelijkheid geboren. De ondernemers, wier artikelen slechts in geringe mate zijn gedaald, zullen zich verheugen in bijzonderen voorspoed: de verandering bracht hun veel meer winst dan nadeel. Maar zij, wier voortbrengselen een sterke prijsverlaging ondergingen, zullen bitter klagen. In hunne bedrijven zal depressie heerschen. Zij maken wel meer producten, maar dit vergoedt hun op verre na niet de schade, die de daling van den prijs hun heeft berokkend.

Ongemerkt zijn wij teruggekomen op ons onderwerp, en het zal u duidelijk zijn geworden, zoowel dat algemeene vermeerdering der voortbrenging hoogst weldadig is te achten, als dat de zegen, die daarin ligt opgesloten, aanvankelijk niet onvermengd is. Nog meer zult gij u hiervan overtuigen, zoo gij bedenkt, dat ik een gang van zaken heb aangenomen zoo gunstig, als hij in de werkelijkheid nooit voorkomt. Ik ging namelijk van de onderstelling uit, dat de voortbrenging vermeerdert bij alle ondernemers in de takken van nijverheid, waar zij plaats vindt. Dit zal echter niet gebeuren; door gebrek aan kennis of kapitaal, door gehecht-

heid aan het oude, door ongunstige ligging hunner fabrieken, zullen velen verhinderd zijn of nalaten de verbeteringen in te voeren, die anderen hebben toegepast, en men begrijpt, wat hiervan het gevolg zal wezen. Voor hen geen vergoeding hoegenaamd, voor hen louter nadeel door de daling der prijzen. Geen wonder, zoo deze lieden van »algemeene overproductie" spreken, en het getal hunner lotgenooten zal niet onbelangrijk zijn.

Waar ligt het geneesmiddel? Wij behoeven het niet ver te zoeken: ook ditmaal is het te vinden bij een nieuwe verdeeling van kapitalen en werkkrachten. In de bedrijven, waar voorspoed heerscht, moet de mededinging toenemen, in die, waar depressie is ontstaan, moet zij geringer worden. Hetzelfde proces, dat ik u vroeger heb beschreven; even noodig, maar ook even pijnlijk. De maatschappij heeft een sterk ontwikkeld accommodatievermogen; hoe meer men haar gadeslaat, des te veelvuldiger heeft men gelegenheid om dit op te merken. Doch zij kan dat vermogen niet aanwenden, zich niet schikken en plooien naar nieuwe, zelfs gunstiger omstandigheden, zonder diepe smart te veroorzaken aan vele harer leden.

Mijne taak is hiermede volbracht, want ik heb mij voorgenomen het terrein der theoretische economie ditmaal niet te verlaten, hoe aantrekkelijk het ook zou zijn eenige praktische wenken aan de beschouwingen, die ik u voordroeg, vast te knoopen. Mijn doel was alleen, een weinig licht te doen opgaan over dat soms zoo raadselachtig verschijnsel, dat depressie wordt genoemd; u te doen zien, dat dit euvel wel is waar het gevolg kan zijn van ongunstige gebeurtenissen, maar ook van eene ontwikkeling ten goede. Inzonderheid op dit laatste wilde ik nadruk leggen. Depressie is in een groot aantal gevallen de prijs, tot welken economische vooruitgang wordt verkregen, de barenssmart, die een nieuw leven aankondigt. Het is een tragische gedachte, dat die prijs betaald, die smart geleden moet worden; opwekkend echter, als nevelen ons omringen, daarin de voorboden van een dageraad te mogen zien.

OVERBLIJFSELS VAN ROMEINSCHE GEBOUWEN

MET

BAD- EN VERWARMINGSTOESTEL TE HOENSBROEK.

MEDEDEELING VAN

J. HABETS.

Er bestaat misschien in geheel Nederland geene landstreek, waar meer sporen van Romeinsche oudheden ontdekt worden, dan in het oude land der Sunici, een volk, dat volgens Tacitus tusschen de Ubii en de Tungri woonde, en welks gebied zich tusschen Aken en Maastricht uitstrekte. Geen wonder, want de groote ader van handel en verkeer, de heerbaan van Bavai over Tongeren, Heerlen en Gulik naar Keulen, doorsneed dit gewest in zijne grootste lengte. Maastricht met hare versterkte brug over de Maas, was een der voorname sleutels van Duitschland en diende als doorgang naar Neder-Germanië. Over die brug en langs dien weg, trokken de heerlegers der Romeinen, van keizer Augustus tot keizer Constantijn toe, regelmatig heen en weêr. Langs dien weg en over die brug kwamen ook de barbaren in het rijk en verheerden en vernielden wat de Romeinen hadden opgericht. Daar langs toog de koopman voor zijn handel, hoog beladen wagens met goederen medevoerende; daar reed de Romeinsche staatsman en zijn gevolg per post, met eene snelheid die ons — de onvolledige middelen van vervoer dier tijden in het oog houdende — met bewondering vervult. Langs dien weg, in het schoone Maas- en

Geuldal bouwde de rentenier zijn buitenverblijf, de landman en de gepensioneerde veteraan hunne landhoeven te midden van prachtig natuurschoon en gezellig verkeer. Geen wonder dus, dat het land der Sunici veel door Romeinen en geromaniseerde familiën werd bewoond en dat de bevolking de Romeinsche beschaving geheel en al aannam.

Ook vroeger, voor de komst der Romeinen, waren verscheidene punten van dit land bewoond. Het valt moeielijk de plaatsen aan te wijzen, waar de voorhistorische bevolking zich in hutten en holen vestigde, want die hutten waren van leem en die holen in den brozen mergelsteen gegraven, waarvan maar weinige sporen zijn overgebleven. Onlangs evenwel werd onder St. Geertruid bij Gronsfeld eene voorhistorische werkplaats van wapenen uit de steenperiode ontdekt, waarover wij later het een en ander hopen mede te deelen. Ook te Berg-Terblijt, te Cadier, te Bemelen, te St. Pieter, te Echt, te Odiliënberg en te Montfort werden steenen wiggen uit dien voortijd gevonden [1]). Later vinden wij ook de bronsperiode in die streken door enkele voorwerpen vertegenwoordigd, bizonderlijk te Berg-Terblijt, Keer, St Pieter en Gronsfeld [2]).

Uit het zoogenoemd Germaansch tijdperk troffen wij urnen van grove klei aan, ten deele gekneed en in de zon gebakken en ten deele op de schijf gevormd en in ovens gebrand. Onder deze urnen zijn er die ongetwijfeld afkomstig zijn van de oude Eburonen, de voorgangers der Sunici, een dapper volk, hetwelk door Caesar werd uitgeroeid [3]). Maar de vondsten van Germaansche voorwerpen zijn nog te gering en onbeduidend om te kunnen aanwijzen, welke karaktertrekken het aardewerk der Eburonen kenmerkt en onderscheidt. Misschien zal de toekomst dit punt onzer voorgeschiedenis ophelderen. Zijn de sporen van voorhistorische beschaving in het land der Sunici zeldzaam, die der Romeinen zijn er des te tal-

[1]) Publ. etc. du Limbourg XVIII, p. 5—14.

[2]) Ibid. p. 14—24.

[3]) Caesar, De bello Gallico. Libr. VI.

rijker. Aan geene overdrijving maken wij ons schuldig indien wij het getal Romeinsche gebouwen en kerkhoven, waarvan wij de grondvesten en sporen persoonlijk ontdekten, bij de honderd noemen. Alleen in het Ravensbosch bij Valkenburg, troffen wij de grondslagen van één en twintig gebouwen aan, waarvan wij er twaalf hebben opgedolven en beschreven [1]). Heerlen, het *Coriovallum* der Romeinsche kaart van Peutinger, bezit een aantal Romeinsche woningen en eene vesting, het Dodelager, waarvan de versterkte muren nog niet geheel zijn verdwenen. Oneindig veel voorwerpen, munten en andere overblijfsels zijn daar aan het licht gekomen; men vondt er onder anderen een gedenksteen van Marcus Julius, soldaat van het 5de legioen, en een dokterszegeltje van L. Junius Macrinus, een geneesheer die verscheidene oogzalven verkocht [2]).

Ook in andere gemeenten dezer streek vindt men sporen van landhuizen, kerkhoven en begraafplaatsen. Wij noemen Houthem, Valkenburg, Schimmert, Nuth, Heerlerheide, Meerssen, Limmel, Schaasberg, Gronsfeld, Eisden, Mesch en 's Gravenvoeren [3]). Ons voornemen is, in deze vergadering, eenige bizonderheden mede te deelen over eene opgraving, die wij te Hoensbroek, eene gemeente in de buurt van Valkenburg verricht hebben, namelijk: het blootleggen der grondvesten eener Romeinsche landhoeve, waarvan het badtoestel en het hypocaustum nog tamelijk goed zijn bewaard gebleven. Om deze vondst duidelijk in het licht te stellen, moeten wij vooraf kennis maken met de geschiedenis dier gemeente.

Hoensbroek was in oude tijden een gehucht van het uitgestrekte kerspel Heerlen, waarvan het bij akte van 26 October 1388 door Joanna, hertogin van Braband, gescheiden en tot eene afzonderlijke heerlijkheid ten voordeele van het aldaar nog heden gevestigd geslacht der Hoen van den Broeck verheven werd. Het droeg toen den naam van Broeck

---

[1]) Bulletin des comm. royales d'hist. et d'archéol. de Belgique Tome XXI.

[2]) Bulletin des comm. etc. Tome. XIII en XV.

[3]) Publ. etc. du Limb. XVIII.

of Ingen Broeck [1]). Met opzet vermelden wij deze scheiding omdat zij ons, de betrekking met en de buurtschap van Heerlen, het aloude *Coriovallum* in het geheugen brengt. Kort na de burgerlijke splitsing werd Hoensbroek ook voor het kerkelijke van Heerlen gescheiden en bij akte van den 13den Juni 1390 tot een afzonderlijk kerspel verheven [1]).

De Heeren van Hoensbroek, die zich oorspronkelijk Hoen noemden, voegden nu den naam van het dorp Broeck bij den hunnen, zoodat zij zich eerst Hoen tzo Broeck en eindelijk Hoensbroeck noemden, welke naam in latere tijden ook op hunne heerlijkheid is overgegaan. De naam Hoen — dit zij in het voorbijgaan gezegd — is een familienaam, die in Limburg, Gelderland en langs den Rijn, zeer verspreid is en meestal aan edele geslachten behoort. Men kent de Hoen van der Lip, de Hoen van Cartils, de Hoen zum Pesch (Hompesch), de Huijn van Amstenrade en van Geleen, familiën, die alhoewel denzelfden naam dragende, elkander toch niet verwant zijn. Trouwens indien men aanneemt, dat de stamvaders dezer familiën, zooals beweerd wordt, *centenarii* of honderdmannen geweest zijn, die als rechters aan het hoofd der Frankische en middeleeuwsche Hoenschappen (centenae) hebben gestaan, dan wordt deze zaak verklaarbaar en duidelijk.

Te Hoensbroek bezitten de graven van dien naam een prachtig slot met uitgestrekte goederen. Op een afstand van ongeveer duizend passen ten noorden van het kasteel in de richting van Vaasrade ligt op het toppunt eener hoogte een akker, die voor eene eeuw bosch is geweest en den naam draagt van *de Schuereijk*. Hier ontdekte wijlen de Heer Slanghen, burgemeester te Hoensbroek, in 1869 bij het verbreeden en herstellen van den weg, die van Hoensbroek naar Schurenberg leidt, een Romeinschen daktegel van het platte soort, met zoogenaamde staande zijboorden en maakte mij op die omstandigheid opmerkzaam. Ook in den naburigen akker werden van tijd tot tijd stukken van Romeinsch

[1]) Slanghen, in zijn werk getiteld: Het Markgraafschap Hoensbroek deelt deze twee akten, blz. 295 en 315, mede.

aardewerk gevonden, maar men gaf daar weinig acht op, tot dat in 1884, de pachter van den graaf ons meldde, dat hij onder het ploegen op fondeeringen van zeer oude gebouwen was te recht gekomen. In den maand Augustus van het volgend jaar lieten wij die plek onderzoeken. Het resultaat was de ontdekking van een klein Romeinsch gebouw met badinrichting en verwarmingstoestel, waarvan de beschrijving hier volgt.

De fondeeringen lagen op enkele plaatsen niet dieper dan twintig centimeter onder den grond en waren ten deele nog gaaf, terwijl op andere punten, van de gebouwen die er noodzakelijk moesten gestaan hebben, bijna geene sporen meer aanwezig waren. Den 10den Augustus begonnen de werklieden de ontblooting van het zuidergedeelte der nog bestaande fondeeringen en zij vonden er een hypocaustum met de bijgelegene stookplaats nog tamelijk gaaf. Een gedeelte der kolonnetten was ingestort, terwijl een ander gedeelte nog recht stond en door den oorspronkelijken vloer gedekt was. (Zie op de plaat het perspectief van A. B.). De muren, die deze verwarmde kamer omgaven en insloten, waren gelijkvloers afgebroken; zij waren tachtig centimeter dik en bestonden ten deele uit kleine, gekapte steenen, afkomstig uit de Kunrader groeven in de buurt [1]). Tot het metselen daarvan was er kalk gebruikt, die gemengd met zand en kiezel een soort tras vormde, dat niet alleen tot onderlaag der steenen maar ook ter verbinding daarvan was aangewend. Van buiten waren deze muren met eene zware laag groen klei of pijpaarde, wellicht ter wering van vocht, bezet.

Dit hypocaustum, 4.40 lang en 3.42 breed, was bevloerd met eene bedding van tras, bestaande uit zwaren kiezel en veldsteenen, waarover een dikke laag van roode testa-concusa-mortel was aangebracht. Op dezen vloer stonden de kolonnetjes van het verwarmingstoestel, dertig in getal, die in schoon verband den geheelen inhoud dekten. (Zie op de plaat

---

[1]) Over het gebruik van den Kunrader kalksteen door de Romeinen aan hunne woonhuizen, zie Publications de la Soc. d'Hist. et d'Arch. du Limb. XVIII, p. 148—152.

bij litt. K). Elk kolonnetje was samengesteld uit negen vloersteentjes en had eenen ronden of eenen hoekigen vorm, naargelang het van vierkante of van ronde steentjes was opgetrokken. De ronde pijlertjes bevonden zich meestal bij de opening van den oven, misschien omdat zij door haren ronden vorm meer gemak konden verschaffen om het hypocaustum van asch en roet te ontdoen. Zij waren 0.20 dik en ongeveer 0.60 hoog.

Deze dertig kolonnetjes ondersteunden een plat gewelf van ongeveer 0.10 dikte, gevormd door groote tegels en eene mortel van testa concusa. Elk dezer tegels was 0.60 lang en rustte met hare vier hoeken op de correspondeerende pijlertjes, zoodat al de tegels te zamen het zoo even genoemde gewelf vormden, waarop ter voltooiing van het geheel eene laag van roode mortel was gelegd. (Op de plaat, Perspectief van A. B.). Deze vloer is, zoo het schijnt, de begane grond geweest, waarop de bewoner der villa zich heeft bewogen, ofschoon wij in andere warmtetoestellen, zooals in die der villa Bakkerbosch onder Heer, ook nog op deze laag een vloer van vierkante roode gebakken plavuizen hebben aangetroffen.

Dit toestel werd verwarmd in een portaaltje, dat zich naast den westermuur (bij litt. C) bevond en dat wij, alhoewel in ontredderden toestand, nog tamelijk erkenbaar hebben teruggevonden. Het was iets lager gelegen dan de onderste vloer van het hypocaustum en men kwam er langs zes trappen in. Het genoemd portaaltje was 1.75 lang en 1.50 breed. Onder het puin, waarmede het gevuld was, vonden wij eene zware laag asch en houtskool. Ook tusschen de pijlertjes van het hypocaustum troffen wij zulke asch en roet, maar in kleiner hoeveelheid aan. Uit den draad van het hout, dien deze kolen bewaard hadden, meenden wij te mogen afleiden, dat men veelal eiken- en dennenhout ter verwarming van de vertrekken zal gestookt hebben. In dit plaatsje vonden wij ook nog drie koperen knoopen, gelijk aan die welke wij voor onze manchetten bezigen. Zooals men weet, dienden zulke knoopen voornamelijk om den wijden mantel der oude Romeinen op eene der schouders dicht te maken.

Van onder het puin der villa en bizonderlijk aan de

zuidzijde, waar het hypocaustum lag, kwamen vele fragmenten van aarden rookbuizen te voorschijn, die gediend hadden om de rook uit het verwarmingstoestel te verwijderen. Enkele dezer buizen waren voorzien van groeven met lijnen in zigzagvorm, die, toen de klei nog nat en ongebakken was, blijkbaar met een vier- of vijftandig instrument er op gekrapt waren, wellicht om de buis steviger en vaster tegen den muur der kamer, waar zij als schoorsteen moest dienen, in de kalk vast te hechten. Uit deze overblijfsels kon men afleiden, dat ze van den gewonen vorm en de gewone grootte waren geweest.

Het gedeelte van het gebouw, dat wij nu beschreven hebben, was het hibernaculum, waarin de bewoner der villa zich gedurende het ruwe jaargetij met zijne familie terugtrok. Op het zuid-westen gelegen, bleef het, door andere gebouwen en waarschijnlijk door bosschen, die voor een gedeelte nog bestaan, tegen den noorden wind en de sneeuwjacht beschut, en zoo aanstonds zullen wij dan ook zien, hoe Vitruvius den aanlegger van woningen aanraadt om de baden en het winterverblijf op een warm plekje te bouwen.

Het hibernaculum der villa Schuereijck schijnt in zijn geheel, ook boven den grond uit steen en metselkalk gebouwd te zijn geweest, dewijl daar ter plaatse nog veel bouwsteenen en pleisterkalk werden gevonden. Dit pleister was wit en rood gekleurd en van zwarte, geele of groene strepen en marmerachtig schilderwerk voorzien. Hier had de bouwheer gewis de grootste zorgen aangewend, zoowel aan den vorm, als aan het confort, dewijl in zulk hibernaculum de bewoner onzer streken een groot gedeelte van het jaar genoodzaakt was door te brengen. En inderdaad, in de kamer boven het warme hypocaustum rustte de landman uit van de vermoeienissen der jacht en van den lastigen winterarbeid, hier leefde hij, zooals Horatius zingt, [1]) te midden zijner huisgenooten en familie; hier breidde hij zijne netten voor de vischvangst, de strikken voor den schuwen haas en de lijmroeden voor de vangst der vraatzuchtige lijsters

[1]) Epod. 2.

en der doortrekkende spreeuwen, hier herstelde hij zijn boog en pijlen en bereidde het lederen paardentuig en het juk der ossen, hier maakte hem de geliefde huisvrouw de ongekochte spijzen gereed en bracht den wijn ter tafel, die zij uit zware kruiken schonk. In een woord, deze afdeeling van het woonhuis was gedurende een gedeelte des jaars voor den landman uit het Romeinsche tijdperk eene duurzame, stille getuige van zijn voornaamste lief en leed.

De badinrichting, ten noorden van de winterkamer, ligt ongeveer 0.80 hooger dan deze, zooals de doorsnede van AB voldoende aantoont en dit is toe te schrijven aan de oneffenheid van den bodem; want de bouwmeester schijnt het niet noodig geacht te hebben, het terrein gelijk te maken, maar bouwde de huizing trapsgewijze, zoodat het noordergedeelte, waar zich het balneum bevondt, hooger lag dan het westelijk gedeelte. Een dergelijk verschijnsel hebben wij ook bij de constructie der villa Bakkerbosch, te Heer, opgemerkt.

Wat den vorm aangaat is onze badinrichting niet ongelijk aan de gemetselde badstoven, die men nog tegenwoordig in de voorname huizen van onzen omtrek aantreft. Zij is 1.63 lang en 0.73 breed. De fondeeringen bestonden uit veldkeien en zwaren kiezel met kalk gemengd, ter dikte van ongeveer 0,10, waarover eene laag testa concusa ter dikte van 0.07 was gestreken. De muren waren uit Kunrader bergsteen in klein verband gemetseld en van binnen zeer zuiver met Romeinsche tegeltjes bezet. Aan het hoofdeneind, ten westen, was eene nis aangebracht, die een soort van zetel vormde waar de badende persoon kon zitten.

Het water werd op een vuurhaard verwarmd, waarvan wij de sporen achter het zeteltje, maar buiten het gebouw ontdekten. Wij bemerkten nog de asch en de houtskolen onder den ijzeren rooster, waarop het vuur werd gestookt. Ook de muren waren ten gevolge van het stoken verkoold en hadden eene roode tint aangenomen.

De ligging van het bad, voldoet aan de voorschiften van Vitruvius, die verlangt dat de baden en de kamers waar men 's winters vertoeft, naar den kant van het westen worden opgetrokken, om van dien kant het licht te bekomen.

»Naturae decor erit — zegt hij — si balneis et hibernaculis, ab occidente lumina capientur" [1]). En elders voegt hij er bij: voor het plaatsen van een badtoestel moet men een recht warm plekje kiezen, waar men vrij is van den noorden- en van den noord-westen wind. De stoven zullen haar licht uit den hoek ontvangen, waar de zon des winters ondergaat. Indien de gesteldheid van de plaats zich tegen deze schikking verzet, zal men ze op den kant van het oosten plaatsen, omdat men gewoonlijk in den achtermiddag de baden gebruikt. »Primum eligendus locus est quam calidissimus, id est aversus a septentrione et aquilone. Ipsa autem caldaria et tepidaria lumen habeant ab occidente hiberno. Si autem natura loci impedierit, utique a meridie, quod maxime tempus lavandi a meridiano ad vesperam est constitutum [2]).

Voorzeker, Vitruvius heeft hier voornamelijk de openbare baden van Rome op het oog en die welke in de woningen en landhuizen der rijke Romeinen gevestigd waren, maar dit belet niet, dat ook bij badinrichtingen van kleineren omvang de wenken van den grooten bouwmeester nuttig werden bevonden en gevolgd.

Ten oosten van het badtoestel lagen de grondvesten van een gebouw, langwerpig van vorm en in twee lokalen ingedeeld, wellicht kamers. (Zie litt. DD). Verder troffen wij brokken van fondeeringen aan bij de letters E, F en G. Deze fondeeringen bestonden uit veldkeien en Kunrader kalksteen in onregelmatig verband gemetseld; andere fondeeringen werden niet aangetroffen. Het schijnt, dat de gebouwen, die op deze fondeeringen hebben gerust van hout zijn geweest.

Behalve deze, schijnen nog andere gebouwen van hout op die hoogte te hebben gelegen, die waarschijnlijk zonder fondeering op den platten grond hebben gestaan en waarvan nu de sporen zijn verdwenen; het waren stallen voor het vee, nog erkenbaar aan de mestvaalt, die een zwart bezinksel in den grond

[1]) Vitruvius. De architectura. I. 2.
[2]) „ „ „ V. 10.

had achtergelaten en aan de overblijfsels eener stalbevloering met straatsteenen, die wij aantroffen. Rondom dit gedeelte der woning lagen talrijke fragmenten van daktegels, die blijkbaar van de daken waren afgeschoten, hoopsgewijze op elkander. Een geheele daktegel (tegula), dien wij gemeten hebben, was 0.47 lang en 0.33 breed; een gebogen tegel (imbrex) was 0.37 lang, aan den bovenkant 0.20 en aan den onderkant 0.14 breed. Deze bijgebouwen waren ten oosten van het hoofdgebouw op den boord der berghelling bij letter E gelegen.

Zooals men weet, waren de Romeinsche landhuizen, die in Nederland en België ontdekt zijn, in den regel niet hoog in de lucht getimmerd. Het beneden gedeelte van het woonhuis was in metselwerk opgetrokken en het bovengedeelte in hout of leem, het overige der gebouwen was òf uitsluitend uit hout òf uit leem en hout vervaardigd en het geheel met pannen of stroo gedekt. Zulke gebouwen waren bij de oude Romeinen en ook in de middeleeuwen zeer talrijk [1]). Vitruvius noemt ze *aedes parietinae* en waarschuwt tegen het bouwen daarvan wegens brandgevaar. Velim — zegt hij — non inventi essent... ad incendia ut faces parati; het zijn toortsen, die klaar staan om brand te stichten [2]). Dat in weerwil van dit bezwaar, de meeste huizen in dien tijd van hout waren opgetrokken, kan aan niemand vreemd schijnen, die weet, dat toen ons land overdekt was met eeuwenoude bosschen en het hout, bijgevolg in overvloed verkrijgbaar, ook weinig waarde had. Echter hebben enkele deelen der gebouwen van Schuereijck ook uit leem en vlechtwerk bestaan, dit blijkt uit verscheidene brokken leem, die wij aantroffen en waarin de vlechten van het lat- en bindwerk duidelijk stonden ingeprent. Huizen, stallen en schuren van leem en bindwerk vond men vroeger in Limburg veel, nu evenwel zeldzamer. Dat het beschreven gebouw naar de Romeinsche wijze is gedekt geweest met daktegels, waarvan wij

---

[1]) Schayes, Histoire de l'Architecture en Belgique. I, p. 149.

[2]) Vitruvius aangehaald door Schayes.

honderde fragmenten rondom en in de gebouwen terug vonden, hebben wij reeds gezien.

Onze villa, die wij, bij afwezigheid van de meeste grondslagen niet genoegzaam naar den vorm hebben kunnen beschrijven, schijnt evenwel een vierhoek te hebben gevormd rondom een impluvium gebouwd, waarop de deuren en vensters uitzagen. Bouwhoeven van dien aard treft men nogheden in Limburg vele aan; zij zijn groote vierkantige gevaarten, wier voorgevel meestal onmiddelijk aan den weg is gelegen, waar eene ruime poort toegang geeft tot het binnenplein, waarop talrijke deuren van de woonvertrekken, stallen en schuren uitkomen, en dat geheel wordt ingenomen door eene groote mestvaalt, het impluvium der ouden, waarin de regen der daken samenvloeit. Deze gebouwen geven een indruk van sterkte, die het begrijpelijk maakt, hoe dergelijke hoeven in de oorlogen, waarvan in voortijden ons land het tooneel is geweest, menigmaal eene belangrijke rol hebben gespeeld. Niet alle evenwel, zijn even stevig gebouwd, dikwijls zijn de muren van gevlochten rijswerk, tusschen houten posten, met leem bestreken en wit gepleisterd, terwijl het dak van stroo is [1]).

Bijna al de landhoeven uit het Romeinsche tijdperk, die wij in het zuiden onzer provincie onderzochten, zijn door brand vergaan: Meerssen, Schimmert, Haasdal, Houthem, Heerlen, Heer, Gronsfeld, Mesch, 's Gravenvoeren, Nuth, Vaasrade. Sporen van brand troffen wij in de villa Schuereijck allerwege aan: verkoolde muren en muurbrokken, asch en houtskool lagen er met hoopen. De gloed schijnt zoo hevig geweest te zijn, dat wij stukken van gesmolten metaal en glas, op meer dan eene plaats onder de puinen aantroffen.

Wanneer die brand heeft plaats gehad, weten wij niet met eenige juistheid aan te duiden; noch munten, noch potinschriften, die ons op den goeden weg konden brengen, werden gevonden. Het eenige wat ons eenig licht verschaft, zijn de talrijke scherven van kruiken, dolia, vuurpotten,

---

[1]) Craandijk, Wandelingen door Nederland. Tweede druk, p. 120.

schotels en kommetjes van terra samica, die ons zonder uitzondering naar het hooge keizerrijk verwijzen. Nemen wij daarbij de omstandigheid in overweging, dat de overige villa's die wij langs den weg van Gulik naar Tongeren opgroeven, munten en potwerk hebben opgeleverd, die niet verder schijnen op te klimmen, dan tot de eerste jaren van de derde eeuw na Chr. dan komen wij tot de gevolgtrekking, dat de landhoeve van Schuereijck omtrent dienzelfden tijd verwoest werd. De jongste munt in deze villa's gevonden is namelijk een denarius van keizer Septimius Severus (193—211) te Bakkerbosch, onder Heer, gevonden [1]).

De brandstichters, die deze landgoederen vernielden, waren wellicht barbaren, die langs den heerweg van Gulik naar Tongeren waren gekomen en de onverdedigde en van alle hulp verwijderde huizen en landhoeven eerst plunderden en dan afbrandden.

Ik ben van gevoelen, dat deze geweldenaars tot eene of andere bende barbaren behoord hebben, die onder keizer Antoninus of diens onmiddelijke opvolgers in ons land vielen. Alleen de versterkte legerplaatsen, Maastricht en Heerlen, die door Romeinsche garnizoenen bezet waren, bleven gespaard. Op deze twee punten treft men dan ook onder de puinen der Romeinsche beschaving voorwerpen uit een later tijdperk aan. Te Heerlen, hetwelk onder Juliaan den afvallige werd verwoest, is de jongste tot nu in de Romeinsche vesting gevonden munt, een klein koperen geldstukje van keizer Constantius II, die 335 – 350 na Christus geregeerd heeft [2]). Te Maastricht treft men munten van nog lateren tijd, terwijl er ook overblijfsels uit den Frankischen tijd gevonden worden.

De voorwerpen van aardewerk, ijzer, been of metaal, in de villa Schuereijck ontdekt, zijn niet van dien aard, dat zij onze bizondere aandacht verdienen. Het zijn voorwerpen,

---

[1]) Publ. etc. du Limbourg. XVIII, p. 290.

[2]) L'historien Ammien Marcellin et la station romaine de Coriovallum in het werk getiteld: Etudes arch. linguist. et hist. dèdiées à Mr. Leemans. Leiden, Brill 1885 p. 233.

die men bij alle opdelvingen aantreft en overal beschreven vindt; wij vergenoegen ons daarom de voornaamste, zonder uitwijding, op te noemen.

A. *Samisch aardewerk.* 1. Fragment eener groote kom met eene fries en eierversieringen; ook ziet men er een man op, die met de twee handen een korf of iets dergelijks wegdraagt.

2. Bodem eener kom, waarop wij het fragment van het pottebakkersmerk . . .)RNIVS meenen te lezen.

3. Gedeelte van een kom van zeer broos aardewerk, versierd met eene jacht. Tusschen X-vormige sieraden ziet men beurtelings een haas en een jachthond in vollen loop elkander volgen.

B. *Ander aardewerk.* 1. Fragmenten van een dolium van witte grove aarde met reepvormige kringen *en relief* versierd.

2. Eene vaas in den vorm eener lijkurne, gevonden in de puinen van het hypocaustum en aldaar met opzet verborgen, zooals blijkt uit de daarom ter bescherming geplaatste voorwerpen. Het vaasje was ledig en stond met de opening op den grond.

3. Verder fragmenten van vuurpotten, dolia, urnen, kruiken, amphoren, melkkommen enz.

D. *Zeegroen glas.* 1. Bodem en fragment van den rand, naar ik gis, eener urnvormige vaas met breeden boord.

2. Hengsels eener vierkante flesch zooals blijkt uit den vorm. Hengsels van dergelijke flesschen ontdekten wij in graftomben te Limbricht en te Smeermaas [1]).

3. Bodem van een fleschje.

4. Slakken van gesmolten glas.

5. Stukken glas, die waarschijnlijk gediend hebben ter versiering van den muur, waartegen zij geplakt werden. Ze zijn aan eene zijde mat en ondoorzichtig.

E. *Koper.* Vier mantelknoopen, die wij hierboven reeds besproken hebben.

F. *IJzer.* 1. Een door roest zeer aangegrepen schrijfstiftje met zilveren ringetjes versierd. Het is aan den on-

---

[1]) Publ. etc. du Limbourg II p. 238 en XVIII p. 175.

derkant spits en heeft aan den anderen kant een afgeplat kopje, dienende om de in was geschreven woorden uit te wisschen en het schrijftafeltje weder glad te maken en te bereiden tot het ontvangen van nieuwe inschriften. Uit deze vondst kan men afleiden dat in de villa Schuereijck, gelijk op vele andere landgoederen uit den omtrek, geletterde lieden hebben gewoond.

2. Twee scharnieren, een open en het andere gesloten.

3. Een buisje, wellicht als beslag van een stok gediend hebbende.

4. Sluithaak van eene kist of deur.

5. Een haak die misschien als kapstok heeft gediend.

6. IJzeren hecht en lemmet van een mes.

7. Hakmes met ijzeren steel.

8. Eene gesp zonder doorn.

9. Stuk van een ijzeren beslag.

10. Stukken van een ijzeren pot met pooten.

11. IJzeren plaat, die onder een balk schijnt gelegen te te hebben. Een dergelijke werd vroeger door ons te Schimmert gevonden [1]).

12. Deurhengsel.

13. Een aantal groote en kleinere nagels en ander ijzerwerk.

Ten slotte zij nog vermeld, dat wij tusschen de puinen van het hypocaustum een aantal slakkenhuisjes aantroffen, die ons het bewijs leveren, dat de puinen der villa langen tijd na den brand zijn blijven open liggen en dat het terrein eerst later werd gelijk gemaakt. De gekapte bouwsteenen, die voor het metselwerk waren gebruikt zijn afkomstig uit de naburige kalksteengroeven van Kunrade en uit de mergelgroeven van Valkenburg. Enkele blokken schenen mij toe afkomstig te zijn uit den omtrek van 's Hertogenrade; deze waren evenwel geene bouwsteenen. Ook troffen wij vele beenderen van huisdieren aan en een paar fragmenten van herthoren. Van die beenderen waren enkele

---

[1]) Bulletins des Comm. royales d'art et d'archéologie. Tome XXI.

met een scherp wapen gekloofd en zullen dus voor de keuken gediend hebben. De Heer P. Thomassen, leeraar aan de veeartsenijschool te Utrecht, die deze laatsten onderzocht, was van gevoelen, dat het overblijfsels waren van runderen, varkens, schapen en geiten. De lange kromme tanden, met afgeslepen spits, verklaarde hij aan oude varkens en everzwijnen behoord te hebben. Ook eenige knoken van paarden troffen wij aan, die evenwel geene sporen van zaag of bijl droegen.

Nu wij met deze gegevens de oude gebouwen weer uit het puin en de asch op hunne grondslagen opgericht, gestoffeerd en bevolkt hebben, kunnen wij deze plaats niet verlaten, dan na een blik geslagen te hebben op de omgeving en op het terrein, dat eenmaal de woonzetel was van den bewoner en getuige was van zijne tochten, van zijnen arbeid en van zijn leven en streven. De gebouwen, die eenmaal zijn woonhuis waren, zijn verdwenen, wat de mensch heeft opgericht heeft de tand des tijds vernield, maar de natuur is hier nog dezelfde.

Het terrein, waarop onze villa gelegen heeft, maakt een deel uit der Hoensbroeker gewande [1]) en is cadastraal bekend onder sectie A, N°. 583. De juiste ligging is in den hoek tusschen den Schuereijcker weg en den Groenenweg, juist op den bergrug. De afstand van den Groenenweg is zeven en negentig meter en die van Schuereijck 138 meter. Hier bevindt zich het hoogste punt van den omtrek en is tevens een verrukkelijk plekje grond, waar men allerwege een ruim uitzicht heeft op de naburige valleien en berghellingen. Aan onze voeten in het dal, ligt, op den oever der Geleenbeek, het dorp Hoensbroek, met zijn kerk aan het eene einde en het kasteel aan het andere. De kerk is een oud gebouw van mergel uit de XV^de^ eeuw, zonder versiersel of stijl, maar het slot der voormalige dorpsheeren is een indrukwekkend gebouw met breede vijvers en met vier statige torens versierd. Het werd op het einde der XVI^de^

---

[1]) Men noemt in Limburg eene gewande, de groote akkers, die te zamen liggen en aan kasteelen of pachthoeven toebehooren.

eeuw voor een groot gedeelte herbouwd en is nog heden een der merkwaardigste kasteelen onzer provincie, met pen en potlood meermalen beschreven en een blijvend aantrekkingspunt voor de vreemdelingen.

Achter dit dorp, op een uur afstand, ziet men tusschen het groen der boomen en het wit der huizen, den hoogen, zwaren kerktoren van Heerlen, het Coriovallum der Romeinen te voorschijn komen, eene plaats met welke de bewoners onzer villa, gewis in druk verkeer hebben gestaan. Meer rechts liggen de bergen van Kunrade, waaruit de meeste bouwsteenen onzer villa werden gebouwen, terwijl meer naar het westen de mergelbergen van Valkenburg te voorschijn komen. Ten oosten, op een afstand van ongeveer drie kwartier, treft men eene uitgestrekte heide aan, waardoor de aloude heerbaan van Coriovallum naar Castra-Vetera kronkelt en waar men een aantal grafheuvels, meestal van Germaansche oorsprong, aantreft. Een berg, in den vorm van een suikerbrood, van hier goed zichtbaar, droeg vroeger op zijn kruin eenige grafurnen, die voor een veertigtal jaren door de landlieden werden uitgegraven. Meer op den voorgrond, in het dorp Heerlerheide, liggen de overblijfsels van Romeinsche gebouwen, die nog niet onderzocht zijn. Ten noorden onzer villa ziet men achter bosschen verscholen het kleine dorp Vaasrade, waar wij op eene hoogte, genaamd de Ruiling, eene romeinsche villa hebben ontdekt. Meer ten westen, in het dal, hetwelk de gemeente Nuth van die van Schinnen afscheidt, op den oever der Geleenbeek, ligt het kasteel Reimersbeek, in welks buurt een ander Romeinsch gebouw wordt aangetroffen, dat ook door ons is opgedolven en waarvan wij de beschrijving later zullen mededeelen.

Dit is de physionomie van de landstreek, waar zich de man die de villa Schuereijck bouwde, heeft gevestigd. Hij woonde, zooals wij zagen, wel afgezonderd maar niet verlaten; de landhoeve van Vaasrade lag op een kwartier afstand, die van Reimersbeek en Heerlerheide waren nog geen drie kwartier verwijderd; te Heerlen vond hij gezellig verkeer en voorraad voor zijn huishouden. Wat hem aanleiding

heeft gegeven om zijn huis op die hoogte te vestigen, waar de grond mager, de zomer heet en de winter guur moet zijn geweest, weten wij niet. Zeker is het, dat het nageslacht zijn voorbeeld niet heeft nagevolgd, want in de buurt treft men tegenwoordig geene enkele woning aan.

Vatten wij in weinige woorden de indrukken samen welke de opdelving der villa Schuereijck te Hoensbroek op ons gemaakt heeft. Wij staan hier niet voor eene ontdekking van grooten omvang en van ingrijpende resultaten, maar zij is toch eene aanwinst voor de volkenkennis uit het Romeinsche tijdvak, in zoo verre dat zij den gezichteinder van dat tijdperk, voor eenige jaren nog geheel door nevelen verborgen, meer en meer helpt openen. Wanneer alle Romeinsche kerkhoven en grondslagen van het gebied der Sunici zullen zijn ontdekt en wetenschappelijk onderzocht, dan zal over dit volk, waarvan de geschiedenis maar een paar woorden rept, een grooter en helderder licht zijn opgegaan. En zoo wij hiertoe door het openbaar maken dezer onderzoekingen hebben bijgedragen, dan achten wij onze moeite niet vruchteloos besteed.

BIBLIOGRAPHISCHE MEDEDEELING

VAN

J. C. G. BOOT.

In 't begin der zestiende eeuw is in Italië een boekske gedrukt, dat een buitengewonen opgang gemaakt heeft, zooals uit de tallooze herdrukken blijkt. Panzer, wiens Annales typographici tot het jaar 1536 loopen, geeft tusschen 1511 en 1536 twaalf uitgaven op, waarbij nog gevoegd kunnen worden een Deventersche herdruk, die omstreeks 1520 bij Theodoricus de Borne van de pers is gekomen, een te Avignon in 1526, en een Parijsche bij Rob. Stephanus van hetzelfde jaar. Voor de beide laatsten beroep ik mij op Brunet's Manuel du libraire 5de uitg. II, 2 p. 1778, en dank mijne kennismaking met de Deventersche druk aan de welwillendheid van ons medelid Campbell, die mij uit de koninklijke bibliotheek het boekdeel zond, waarin zes geschriften saamgevoegd zijn, die alle in 't begin der zestiende eeuw en, op eene uitzondering na, te Deventer gedrukt zijn.

Het *Bellum grammaticale*, zooals het werkje meestal genoemd wordt, heeft zijn aftrek lang behouden en is, als wij geloof mogen slaan aan een lateren uitgever, op vele scholen in gebruik geweest [1]). J. F. Noltenius noemt vijf uit-

---

[1]) Samuel Selfisch Jr. schrijft aan zijn jongeren broeder, dat hun vader het boekje op zijne kosten heeft laten herdrukken (Witeb. 1577) en beveelt hem de nauwkeurige lezing daarvan aan „Siquidem olim in omnibus ferme scholis, uti audivi, admodum fuit familiaris."

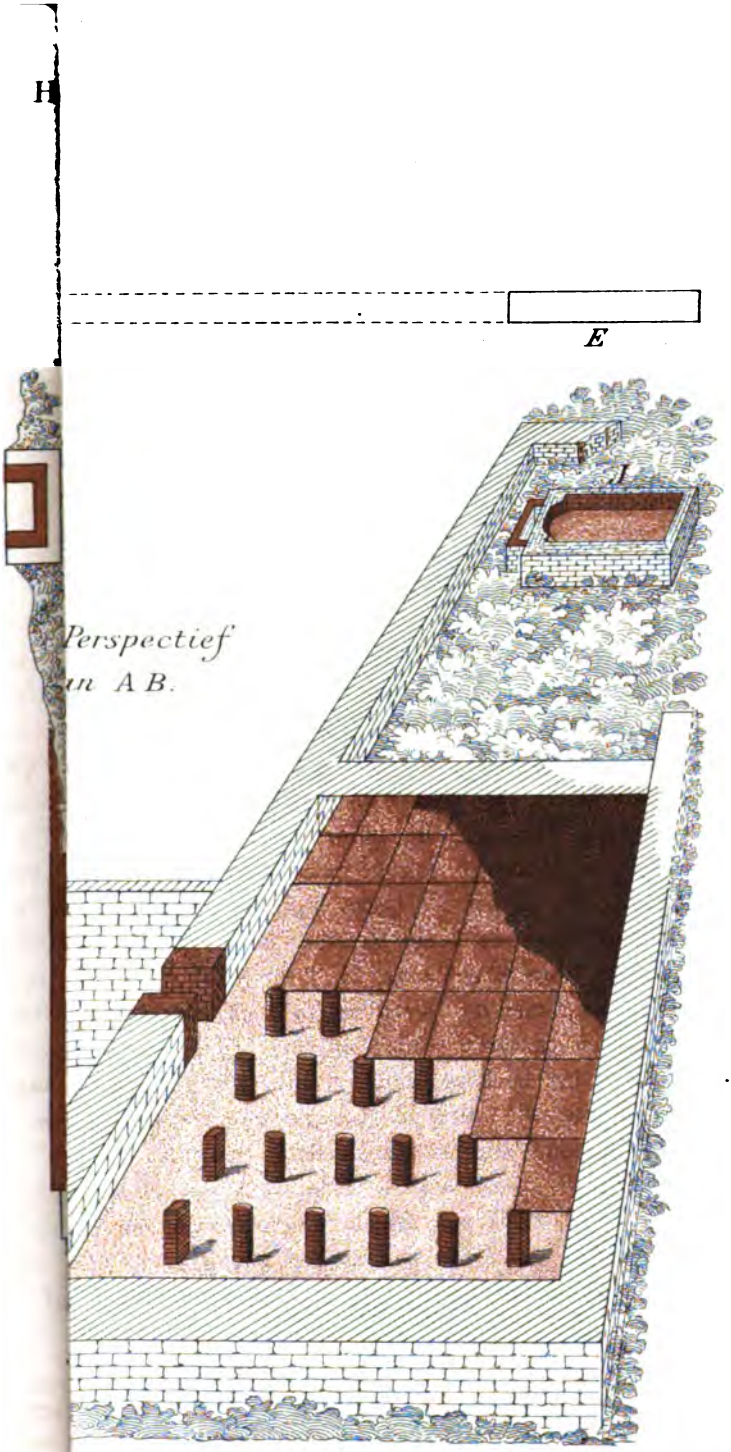

Lith Gebr. Reimesinger Amolp.

gaven uit de zeventiende eeuw [2]), waarbij ik nog een Zutphensche druk van 1639, waarvan de bibliotheek der Akademie een exemplaar bezit, en op gezag van Jöcher een Leidsche van 1674 kan voegen.

Uit de volgende eeuw vond ik slechts een Amsterdamsche druk van 1705 en een Coburgsche van 1739 vermeld, die mij evenmin in handen zijn gekomen als eene uitgaaf met aanteekeningen van H. B Gibault, die volgens Brunet in 1811 te Poitiers is uitgekomen. De jongste uitgaaf is in dit jaar te Goettingen bij Vandenhoeck en Ruprecht verschenen onder den titel: *Johannis Spangenbergii Bellum grammaticale iterum edidit Robertus Schneider Halberstadiensis.* Deze is het, die mij aanleiding gaf uwe aandacht voor eenige oogenblikken op dit werkje te vestigen, dat bovendien door een ongenoemden in 't Italiaansch berijmd [3]), door W. Haywarde in 1576 in 't Engelsch [4]) door P. Roger te Parijs in 1616 en door Gibault te Poitiers in 1811 in 't Fransch vertaald is, en de stof heeft geleverd voor eene tragi-comoedia, die in 1592 te Oxford voor koningin Elisabeth is opgevoerd, in 1635 te Londen gedrukt en meermalen herdrukt is [5]).

Ik geef u eerst een overzicht van den inhoud volgens de reeds genoemde Deventer druk (D) en de daarmede overeenstemmende Zutphensche (Z), die vollediger zijn dan eene Wittenbergsche (W) van 1606 in mijn bezit, naar welke misschien de Goettinger druk van 1887 (G), met enkele wijzigingen, gemaakt is; daarna zal ik aantoonen dat Johannes Spangenberg te onrechte als de schrijver genoemd wordt, en wat daartoe aanleiding heeft gegeven.

---

[2]) Zie Bibliothecae Latinitatis restitutae conspectus generalis achter den Tomus posterior van het bekende Lexicon lat. linguae antibarbarum, Lipsiae 1768, p. 252

[3]) Tiraboschi, Storia d. lett. Ital. L. III Cap. III § XXXI noemt „la Battaglia gramaticale tradotta in ottava rima dal latino di Andrea Guarna Salernitano", maar geeft geene berichten over den Schrijver

[4]) Aangehaald in Graesse's Trésor des livres rares et précieux T. VII, p, 343.

[5]) Zie Brunet, t. a. p.

Na eene inleiding tot aanprijzing van het grondgebied der Grammatica, wordt verhaald dat daarbinnen twee machtige koningen, werkwoord en naamwoord, heerschappij voeren, de eerste *Amo*, de ander *Poeta* genoemd. Langen tijd waren zij sterk door eendracht en ging alles goed, totdat op een gastmaal de vraag werd gedaan, wie van beiden in de rede het meeste gezag had. Door den wijn verhit voert Poeta eenige plaatsen uit den bijbel aan ten bewijze dat hij ouder en waardiger is, waartegen Amo andere stelt, die voor zijn hoogeren rang pleiten en vaart dan zoo hevig tegen Poeta uit, dat deze door drift vervoerd hem een beker tegen het hoofd geworpen zou hebben, ware hij niet daarin door een der omstanders verhinderd. Zij zouden reeds toen handgemeen zijn geworden, als niet meer bezadigde lieden beide koningen gescheiden hadden.

Den volgenden dag kwamen de aanhangers van Poeta bijeen en besloten tegen den raad van Terentius aan Amo den oorlog te verklaren. Daar onder de volgelingen van dezen de beraadslaging even heftig was, werd die oorlogsverklaring met gejuich begroet. Beide partijen rustten zich ten strijde uit.

Na eene opsomming der troepen, die de twee koningen te velde konden brengen, zoekt de een zoowel als de ander de participia tot zijne partij over te halen door het zenden van een brief, waarin hij zijn aanspraak op die hulp doet gelden. De deelwoorden besluiten onzijdig te blijven en geven van dat besluit kennis aan beide koningen, die zij den raad geven de wapens neer te leggen, maar met de geheime bedoeling om zich met de nomina verbalia op *tor* en *trix* en met de gerundia en supina bij den overwinnaar te voegen.

Toen alles ten strijd gereed was, zond Amo zijne trompetters *Au* en *Eu* met een brief aan Poeta, waarin hem de raad gegeven wordt zich nog terug te trekken, die een hoonend antwoord van dezen tengevolge heeft.

Voor dat slag geleverd wordt, zoeken eenige vrijbuiters, die Priscianus en Isidorus uitgeplunderd hadden, het grondgebied der grammatica af te loopen, maar worden door ge-

regelde troepen van beide partijen omsingeld en afgemaakt of verbannen, zooals zekere Catholicon, die een met latijnsche en grieksche woorden beladen ezel voortdreef en de schrijver van het Supplementum chronicorum.

Bij een uitval wordt de hopman der naamwoorden *Ceterus* van alle zijne *singulares* beroofd, en die smaad gewroken door de soldaten *Dice*, *Duce*, *Tace* en *Fere* gevangen te nemen en smadelijk van het achterste deel van hun monteering te berooven »ita ut nudas nates conspicuas gererent".

Nu wordt in de legerplaats van Amo verraad ontdekt, en de schuldigen, zijnde perfecta met twee hoofden, als *cucurri*, *momordi* enz. worden gestraft door het afkappen van het eene, waardoor de praesentia voortaan *curro*, *mordeo* enz. luiden.

Eindelijk wordt het gevecht geleverd, en van weerszijde met de grootste verbittering gestreden. »Obscurabatur sol multitudine sagittarum *Numerorum singularium* et *pluralium*, obtundebantur aures omnium clamoribus *Figurarum compositarum* et *simplicium*, vulnerabantur innumeri iaculis *Specierum primitivae et derivatae*. Het gevecht blijft onbeslist, maar de verliezen zijn aan beide zijden geweldig groot.

Eerst worden die der verba opgegeven, b. v. *Infit*, dat alles verloor en alleen gespaard bleef, *fore* en *inquam*, die bijna alle hunne afstammelingen zagen vallen, *facio*, die zijn zoon *facior* verloor, hoewel deze voor zijn dood bij militair testament *fio* tot erfgenaam had ingesteld, enz. enz., daarna wordt de buit opgesomd door enkele verba op den vijand behaald. Insgelijks worden de verliezen en winsten der Nomina uitvoerig vermeld.

Daarop volgt een toespraak van koning Poeta aan zijn volk, waarin hij voorstelt vrede te sluiten, opdat het gebied der grammatica niet te gronde moge gaan en de barbaarschheid alles overheersche.

Dit wordt aangenomen en een gezantschap naar de legerplaats van Amo gezonden. Met wederzijdsch goedvinden wordt besloten aan een drietal deskundigen op te dragen om de voorwaarden van den vrede vast te stellen. De vraag aan wie zoo groote macht te verleenen werd ver-

schillend beantwoord, maar ten laatste werden onder goedkeuring van Priscianus, Servius en Donatus daarvoor aangewezen Phaedrus Volaterranus [6]), kanunnik van de St. Pieterskerk, een beroemd redenaar Petrus Marsus [7]), kanunnik van S. Lorenzo in Damaso, en Raphael Lippus, een gevierd Florentijnsch redenaar, [8]), die na beide partijen gehoord te hebben naar aller genoegen hun mandaat ten uitvoer brengen. Hunne besluiten worden in de gymnasien van Italië aangenomen en opgevolgd. De Parijsche Universiteit bedingt voor zijne onderhoorigen de vrijheid om zoowel werk- als naamwoorden uit te spreken zonder acht te slaan op de quantiteit der lettergrepen.

Voortaan worden de vreemdelingen uit het gebied der grammatica verdreven, hoewel niet alleen Italië, maar zelfs Rome nog enkele barbaren binnen hare muren laat wonen, van welke sommige zoo onbeschaafd zijn, dat zij op de vraag: »*Amo* quae pars est?" antwoorden: »Parla che te intenda".

Aan de genoemde drie mannen wordt eene voortdurende censuur opgedragen, met den last om de Romeinsche curie steeds te volgen, »quo non tam bonorum virorum frequentia confluit, quam malorum faeces se frequentes exonerant." Met een lofspraak op Julius II, die van 1503 tot 1513 op den pauselijken stoel zat, eindigt het verhaal.

Uit deze inhoudsopgave blijkt dat de schrijver in Italië gezocht moet worden, waar de eerste uitgaaf in 1511 te

---

[6]) Eigenlijk Thomas Inghirami, bijgenaamd Phaedrus, omdat hij bij eene opvoering van de Hippolytus van Seneca de rol van Phaedra had vervuld. Erasmus verhaalt dat hij de Cicero van zijn tijd werd genoemd. Epist. XXIII, 4. Julius II benoemde hem tot bibliothecaris van het Vaticaan. In Burchard's Diarium wordt hij meermalen als redenaar met lof vermeld. Hij overleed in 1516. Raphael heeft zijn portret geschilderd. Zie Raffaello di M. Minghetti p 172.

[7]) Deze heeft in 1481 Cicero de Officiis met een commentaar, in 1483 Silius Italicus met aanteekeningen te Venetië uitgegeven. Hij is in 1512 overleden.

[8]) Raphael Brandolini, bijgenaamd Lippus, wordt in Burchardi Diarium T. II der Parijsche uitgave van Thuasne op meer dan eene plaats als redenaar geprezen.

Cremona is verschenen [9]). Al stond de naam niet op den titel, hij is bekend door dat hij tweemaal daar achter vermeld wordt.

De oude Deventer druk met duitsche letter, hetzij die naar de oorspronkelijke editie of na een der Duitsche nadrukken gemaakt is, geeft den titel:

Grammatice opus novum
mira quadam arte et compendiosa
compositum

en daaronder een gedicht van den bekenden leerling van Alexander Hegius, Herman van den Busche, van wien wij weten, dat hij van 1486 tot 1491 zich in Italië heeft opgehouden [10]). Waarschijnlijk heeft hij toen te Cremona met den schrijver kennis gemaakt, en of na de lezing van het onuitgegeven geschrift dat extemporale epigramma gemaakt, of het hem na de uitgave toegezonden.

Op de keerzijde van het titelblad volgt dan een opdracht van het boekske met dit opschrift:

Paulo Caesio Jur. U. Consulto Andreas
Guarna Salernitanus Salu. D.

en nog op dezelfde bladzijde keert die naam terug in den eigenlijken titel, die aldus luidt:

Grāmaticale Vellū Noīs et Verbi Regum de p̄ncipalitate or̄is inter se cōtēdētiū: nup̄ editum a Reve. d. Andrea Salernitano Patricio Cremon̄.

Er bestaat dus geene onzekerheid over den auteur. Andreas Guarna van Salerno heeft het geschreven. Ten overvloede wordt die *doctus Salernus Andreas* nog eens vermeld

---

[9]) Of er voor deze uitgaaf reeds eene zonder opgaaf van drukplaats en jaar verschenen was, zooals Hain in zijn Repertorium I. 2. S. 536 en Graesse, Trésor T. III p. 168 beweren, kan ik niet verzekeren. Dat Graesse evenmin die, als eenige latere uitgaaf gezien heeft, blijkt uit zijne onware beschrijving: „Ouvrage en distiques souvent reproduit."

[10]) Zie H. J. Liessem, De H. Buschii vita et scriptis commentatio historica, Bonnae 1865.

in het hoogdravend Carmen ad lectorem van Gaspar Aviati van Cremona, dat op de laatste bladzijde van D afgedrukt is, en onmiddellijk gevolgd wordt door de opgaaf van drukplaats en drukker:

Excussum Davētrie p me Theo
doricum de Borne.

In de Zutphensche druk bij Chr. Lomeier, 1639, staat op den titel: Bellum grammaticale: opus denuo Correctum, et per Capita Eleganter Distinctum, maar de inhoud is geheel dezelfde [11]). Slechts zijn de versen van Busch en Aviati achteraan geplaatst en daarbij gevoegd

Hierony·ni Eonduli Cremonensis Tetrastichon:

Ranarum et murum tam belle haud ponit Homerus
Bella, giganteas non ita Naso manus:
Andreas quanta cum majestate Salernus
Ingenii bellum grammaticale canit.

Is Z eene vrij getrouwe voortplanting der oorspronkelijke uitgaaf, hetzelfde kan niet gezegd worden van de Wittenbergsche editie van 1606, die eene herhaling is van eene vroegere van 1577, welke wederom naar eenen ouderen tekst bewerkt schijnt te zijn geweest. In W is elke vermelding van Guarna zorgvuldig vermeden en alles weggelaten, wat tot het vermoeden van een Italiaan als schrijver kon geleiden. Zoo worden b. v. de drie bovengenoemde scheidsrichters hier weggelaten en kortweg gezegd: »Demandatum est igitur id munus Prisciano, Servio et Donato, cunctis approbantibus", alsof die drie grammatici van vroegere dagen ten tijde van den strijd nog in leven waren. Insgelijks is later een advies van Petrus Marsus en de daarmede niet

---

[11]) Ik vond alleen enkele drukfouten b.v. waar in D. blz. A. 11 keerzijde staat: »Pyrrhus plures a Cynea oratione quam a se armis urbes captas dicere consueverat" is in Z. p. 7 te onrecht *Cycnea* gedrukt. Men leze *Cinea*. Z. heeft p. 24 de onzin: »tubae utrinque canunt, contra: consonant terra", waar D. de goede lezing geeft: »tubae utrinque canunt contra sonat terra"". In D. komen geene andere leestekens voor dan . en :

instemmende meening van Phaedrus uit den tekst verwijderd. Waar de oorspronkelijke editie geeft: »non Italia modo, sed urbs etiam ipsa bonarum literarum parens" is daarvoor in de plaats gekomen: »non Italia modo, sed et Germania ipsa, nunc bonarum literarum parens", waar aan de woorden *Pasquili statuae* in D wordt toegevoegd: »quae Romae in Parione est sub aedibus Reverendissimi Cardinalis Neapolitani" [12]), vinden we in W alleen *Pasquillo Romano.* Evenals de inleiding, waarin de »inaccessa Alpium iuga" op Italië wijzen, is het slot met de vermelding der curia Romana en van paus Julius onderdrukt. Slechts een paar plaatsen zijn aan het snoeimes van den Duitschen bewerker ontkomen, vooreerst waar Guarna zegt: »Quaedam (verba) amissis futuris in *am*, ne futurorum abiicerent spem, emerunt in nundinis Recanatensibus alia futura in *bo*, ut eo, queo et veneo". Eerst de jongste uitgever heeft die jaarmarkt van Recanata in de Frankforter mis veranderd. Ten anderen waar op de vraag: »*Amo* quae pars?" het italiaansche antwoord is behouden. Schneider deed wel door in plaats van die woorden te schrijven: »nonnullos etiam muneribus pinguioribus affectos rudes adeo et imperitos reperies, ut, si eos interroges: quid Amo? dicant: je ne sais pas le latin".

Maar dezelfde uitgever handelde zeer verkeerd door het werk van Guarna aan Johannes Spangenberg toe te schrijven, onverschillig of hij daarmede bedoeld heeft den geleerde, die in 1484 geboren, in 1520 rector te Nordhausen en in 1524 aldaar de eerste hervormde predikant is geworden, die in 1550 is gestorven [13]), en behalve een aantal theologische werken, tusschen 1534 en 1536 ook een drietal grammaticale boekjes in het licht heeft gezonden [14]), of wel

---

[12]) Hiermede wordt de Kardinaal Oliviero Caraffa bedoeld, die in 1501 de beroemde torso, die in de straat Parione in den grond lag en de voetgangers bij slecht weder tot brug diende, bij zijn paleis in de buurt van de Piazza Navona liet plaatsen. Zie L. Urlichs, ueber die Gruppe des Pasquino, Bonn 1867, blz. 3.

[13]) Volgens Jöcher, Allgem. Gelehrten-Lexicon IV, 711.

[14]) Zie Panzer's Annales typogr. T. XI, p. 124. Een van deze, de

een lateren onbekenden naamgenoot, zooals uit de woorden der voorrede: »Ut hunc libellum, quem Johannes Spangenbergius de Bello grammaticali *ante haec tria fere saecula* conscripsit, denuo in lucem ederem, non tam materia grammatica quam gratia et lepos verborum et rerum me impulit", wellicht moet worden aangenomen.

De oorzaak van de onware aanduiding van den auteur ligt, naar mijn oordeel, in het opschrift boven een twaalfregelig gedicht, dat in W achter het titelblad staat en in G achter de voorrede herhaald is. Het luidt aldus: In bellum grammaticale Johannis Spangenbergii ἑξάστιχον, waarvoor Schneider terecht schreef Dodecastichon. Daarmede wordt namelijk Io. Spangenberg als de maker van het gedicht, niet als de schrijver van het boekje aangewezen, evenzeer als Herman von den Busche in de oude Deventersche uitgaaf als de auteur van het epigram wordt aangeduid in het opschrift: In bellum grammaticale Hermanni Buschii Pasiphili extemporale Epigramma.

Het is mij onbekend of Io. Spangenberg eenige verdienste heeft gehad als latijnsch dichter, maar ik durf verzekeren dat het gedichtje op het Bellum grammaticale grootendeels eene navolging is van het gedicht van Busche, van wien hij het laatste distichon:

Cuncta tamen possunt amborum haec proelia regum,
Non citra ludum deliciasque legi.

onveranderd heeft overgenomen, terwijl het eerste distichon:

Ranarum et murum pugnam descripsit Homerus,
Nasoque terrigenûm cum Iove bella virûm

een sterke famieljetrek vertoont met het eerste distichon van Eondulus, waarin ook de ongewone genetivus *murum* voor *murium* gevonden wordt. Ik wil evenwel aan Spangenberg den lof niet onthouden, dat zijne omwerking van het langere gedicht van Buschius boven dit de voorkeur verdient.

Dialogus, in quo loquuntur Hutten et Febris, behoort, naar den titel te oordeelën, tot hetzelfde soort van boert als het Bellum grammaticale.

GEWONE VERGADERING

DER AFDEELING

TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den SEPTEMBER 1887.

Tegenwoordig de heeren: NABER, onder-voorzitter, M. DE VRIES, BRILL, G. DE VRIES AZ., FRUIN, HARTING, VAN BONEVAL FAURE, DE GOEJE, LAND, DE HOOP SCHEFFER, CAMPBELL, DE JONG, ACQUOY, PLEYTE, POLS, TIELE, VERDAM, MOLTZER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, A. PIERSON en BOOT, secretaris.

Afwezig met kennisgeving de heeren Opzoomer en Leemans.

Na lezing en goedkeuring van het proces-verbaal der vorige vergadering, bericht de secretaris dat een latijnsch gedicht *Consilium praeclarum* onder de zinspreuk: *Dulce est desipere in loco*, ter mededinging in den wedstrijd van latijnsche poëzie is ingezonden.

De heer Verdam levert eene bijdrage over den oorsprong en de beteekenis van het middennederlandsche woord *custinge*, waarover in de Juni-vergadering door de heeren Fruin en Fockema Andreae gehandeld is. Hij geeft verscheiden verbindingen op, waarin het woord vroeger voorkwam, b. v. custingseed, d. i. zekerheidseed, custingbrief, ook nog door

Vondel gebruikt, en custbaar. De spreker verklaart dat de oorspronkelijke beteekenis van *custinge* is het geven van zekerheid, geruststelling. Daarom kan hij zich niet vereenigen met de afleiding, door den heer Fruin gegeven, van *kiezen*, maar is door de vergelijking met zinverwante woorden, zooals paaien, dat tevreden stellen beteekent, er toe gekomen om *custinge* af te leiden van *kosten*. De verwisseling van *u* en *o* levert naar zijne meening geen bezwaar op; men vindt die ook in *bus* en *bos*. Met die afleiding strookt de beteekenis van het woord, namelijk tevreden stellen, geruststellen.

De heer Fruin acht de afleiding van den spreker niet overtuigend, en wijst ook nog op het woord *custbod*, dat in Haagsche keuren voorkomt.

Ook de heer M. de Vries maakt bezwaar tegen de voorgestelde afleiding, en vindt de verwisseling van *u* in *o* bedenkelijk. Hij meent dat custen eigenlijk beteekent iemand zijn wil, zijn zin geven en wijst op de bekende uitdrukking *te kust en te keur*.

De heer Fockema Andreae spreekt zijne meening uit dat *custbod* in de Haagsche keuren beteekent het aanbieden van de keus om te zweeren of den eed af te wijzen.

De spreker bedankt voor de gemaakte opmerkingen en zal die nader overwegen. Zijne bijdrage wordt niet afgestaan voor de Verslagen der afdeeling, maar zal elders worden uitgegeven.

Bij de aanbieding van het derde deel van zijn Nederlandsch burgerlijk Procesrecht ontwikkelt de heer van Boneval Faure de richting door hem bij dat werk gevolgd. Het door hem gesprokene luidde aldus:

»Het is mij aangenaam thans dit derde deel te kunnen aanbieden. Gaarne had ik het vroeger uitgegeven; want te lange tijd is er verloopen, sedert ik de eer had den tweeden druk der beide eerste deelen aan deze Akademie aan te bieden.

Ik heb bij de bewerking van dit derde deel in dezelfde

richting gewerkt als bij de voorgaande en heb er mij vooral op toegelegd de rechtspleging in onmiddellijk verband met het materieele recht te behandelen.

De bewerking van het in dit deel behandelde onderwerp, de incidenten met uitsluiting van die betreffende het bewijs, heeft mij op nieuw bevestigd in de overtuiging dat wij, door in de door mij aangegeven richting te werken niet alleen tot beter verstand van de bepalingen omtrent de rechtspleging komen, maar dat ook het mat. recht daardoor in vele zijner bepalingen licht kan ontvangen. Ook meen ik dat dit gunstig op de hervorming onzer rechtspleging werken kan. Van zelf wordt daardoor een grondiger onderzoek naar de reden der formeele rechtsbepalingen ingesteld, wat mij dáárom van zoo groot belang voorkomt, dewijl wellicht bij geen deel der wetgeving de traditie zoo grooten invloed oefent en zij 't allerminst *hier* recht heeft, omdat geene formaliteit behoort te worden voorgeschreven, die haar reden van bestaan niet rechtvaardigen kan. Alleen wanneer dit in het oog wordt gehouden zal men tot die vereenvoudiging der procedure kunnen geraken die allen hervormers op hunne beurt wenschelijk is voorgekomen, doch die in iedere wetgeving wederom bleek in vele opzichten te ontbreken.

Ik wil niet zeggen, mijnheer de voorzitter, dat er aan ons burgerlijk procesrecht tot dusver niets is gedaan. Dat kan alleen hij zeggen, die er zelf niets aan deed; ik heb te veel gebruik gemaakt van hetgeen anderen vóór mij gedaan hebben. Al te gemakkelijk zou men aan zijn eigen werk waarde geven, door te beweren dat door anderen tot dusver niets of niets goeds werd geleverd. Maar wel geloof ik dat met vrucht *in eene andere richting* kan worden gewerkt en deze behoort m. i. in eene nauwere vereeniging van het formeele met het materieele recht te bestaan. Ik geloof ook dat wanneer men in die richting werkt, de wetenschappelijke beoefening der rechtspleging meer belangstelling wekken zal. Want al vond zij belangstelling, deze staat toch verre achter bij de belangstelling waarmede ons burgerlijk en handelsrecht bewerkt werd.

»Hoe groot de verdiensten zijn", dus schreef ik in de

voorrede van dit derde deel, »van de bij ons over de rechtsvordering geschreven werken en verhandelingen, zij dragen toch naar 't mij voorkomt evenals de jurisprudentie, de sporen dat, over het algemeen, de bepalingen der rechtspleging meer accidenteel, naarmate zich daarover rechtsvragen voordeden, onderzocht en behandeld zijn geworden. Daardoor kwam de grondige, systematische, wat men in enkele woorden de wetenschappelijke bewerking pleegt te noemen, niet tot haar recht. De onderscheiding tusschen formeel en mat. recht, die eene afscheiding van beide in afzonderlijke wetboeken volkomen rechtvaardigt, heeft, ik spreek in het algemeen, tot eene min gelukkige afscheiding in de wetenschappelijke beoefening geleid."

De oorzaken daarvan zijn niet ver te zoeken. In het reglement op het H. O. van 1815 was de burgerlijke rechtspleging niet opgenomen onder de vakken waarover college moest worden gegeven. Dat werd eerst nà de invoering der Nederl. wetgeving, bij Kon. Besluit van 1840, voorgeschreven. Niettemin bleef ook toen de studie der rechtspleging op den achtergrond, daar de bewijzen van bekwaamheid in dit vak te geven alleen daarin bestonden, dat de candidaat op het doctoraal examen over eene of andere bepaling hetzij uit de burgerlijke, hetzij uit de strafrechtspleging een opstel had voor te dragen. (Dat moest toen een mondelinge voordracht zijn, omdat de ondervinding had geleerd, dat geschreven opstellen wel door anderen gemaakt werden; naar de nieuwe wetgeving moeten 't weer schriftelijke opstellen zijn, wellicht om tot vervaardiging door anderen de gelegenheid te geven?) Nu is wel bij de nieuwe bedeeling, waaronder wij thans leven, een examen in de *eerste beginselen* der rechtspleging voorgeschreven, maar bij den omvang van de studie van het mat. privaat, straf- en staatsrecht wijzen toch die *eerste beginselen* niet zoo zeer op een suaviter in modo, als meer bepaaldelijk op een *suaviter in re.*

Geeft deze wettelijke regeling er ruimschoots aanleiding toe dat de studie der rechtspleging wordt uitgesteld totdat men in de praktijk werkzaam zal zijn, en dat zij alzoo naar aanleiding van in de praktijk voorkomende gevallen wordt

bestudeerd, aan die regeling zelve ligt eene ook thans nog vrij algemeen gekoesterde meening tot grondslag, dat nl. de rechtspleging eigenlijk alleen in de praktijk en uit de jurisprudentie wordt gekend. M. i. is dit eene dwaling die aan dit vak van wetenschap groote schade heeft toegebracht.

Men heeft de burgerlijke rechtspleging niet ten onrechte *de praktijk van het burgerlijk recht* genoemd. Maar men heeft ten onrechte gemeend dat zij daarom eerst door de praktijk en de jurisprudentie kon gekend worden. Daarbij verwart men praktijk met *routine;* men geeft aanleiding tot de meening als kon de rechtspleging wetenschappelijk onderzoek en wetenschappelijke behandeling ontberen. Voorts zal hij, die de rechtspleging uit de jurisprudentie wil leeren kennen, zich in de praktijk wel gemakkelijk bewegen, daar menigte van bizondere geschilpunten en hunne oplossing bij de rechterlijke collegien hem bekend zullen zijn, maar de rechtspleging zal hij niet *kennen.* Boomen zal hij hebben gezien, maar van het bosch zal hij geen denkbeeld hebben.

Die praktijk van het recht, welke moeilijk in de school maar eigenlijk alleen in het leven gekend wordt, bestaat in de bekwaamheid en vaardigheid om een gegeven geval onder den daarop passenden rechtsregel te brengen en, als het op procedeeren aankomt, te weten welk rechtsmiddel tot handhaving van een beweerd recht moet worden aangewend. Dat is die juridieke tact waarin de Romeinsche juristen zoo groote meesters waren en waarom zij in zoo hooge mate onze bewondering wekken. Maar, om het rechtsmiddel te kunnen vinden moet men zijn bestaan kennen, en het is de wetenschap van het civiele recht die daarvan de kennis verschaft. Zeer zeker komt de keuze van het rechtsmiddel eerst bij 't proces te pas en hoe meer processen men behandelt, hoe meer adviezen men geeft, daardoor zal die tact in 't vinden van den passenden rechtsregel en het rechte middel uitnemend worden ontwikkeld. Maar, als de grondige wetenschappelijke kennis ontbreekt, dan heeft die praktijk niets te ontwikkelen; ja, soms misschien een glansrijk schijnvertoon, waarmede men zich op den verkeerden weg bevinden en ook anderen daarop brengen kan.

En wanneer men dan weder de ook bloot formeele regelen der rechtspleging in toepassing zal gaan brengen, zal wel de routine daarbij een heel eind op weg kunnen helpen; maar, wanneer ook die regelen alleen door de toepassing worden gekend en naar het *vanwaar* en het *waarom* geen onderzoek wordt gedaan, dan blijft de praktijk *routine;* zij mist wat haar eerst tot eene degelijke en vruchtbare praktijk maakt. Ook dat deel der rechtspleging kan niet alleen in wat men *de praktijk* noemt geleerd worden. Wat men zoo *al doende* leert, moge kunstvaardig en correct worden verricht, het kan geen andere bewondering wekken dan die men wijdt aan de kunstige werken van sommige dieren; kunstig, maar 't eene altijd precies gelijk aan het ander, wel werktuiglijk niet verstandelijk. Voor zelfstandig onderzoek en daarop steunende ontwikkeling is geen plaats. Is het dan wonder dat de traditie hier zooveel macht heeft?

Die traditie heeft zich op eene zeer bizondere wijze bij de samenstelling van ons Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering doen gelden.

Het is bekend en het werd reeds door Voorduin opgemerkt, ofschoon hij in zijne dusgenoemde Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetgeving het Wetboek van Burgerlijke Rechtsv. niet opnam, dat men, bij de samenstelling van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsv. een anderen weg heeft bewandeld dan bij die der andere wetboeken van privaatrecht. Men heeft daarbij van nog grooter gehechtheid aan de fransche wetgeving en daarvan op andere wijze doen blijken dan bij de samenstelling van het Wetboek van Koophandel en zelfs van het Burgerlijk Wetboek. Terwijl de navolging van de Codes, bij het Burgerlijk Wetboek en dat van Koophandel vóór 1830 ten behoeve van de Belgen heette te geschieden, zoodat men nà 1830 veel veranderde wat vroeger in franschen geest was opgesteld, handelde men bij de rechtspleging juist anderom. Niettegenstaande aan de ontwerpen, die het Wetboek van 1830 zijn geworden, bij de beraadslagingen door sommigen verweten werd dat zij te veel op den Code de procedure geleken, en men zich zelfs, om zijne afkeuring daarvan te kennen

te geven, op Meijers uitspraak beriep, als hij zegt: »on chercherait vainement dans l'histoire l'exemple d'un peuple, qui sans avoir perdu son indépendance et son existence nationale, ait adopté la procédure d'une autre nation", niettegenstaande dat, kwam men nà 1830 op vele afwijkingen, die men zich van den Code veroorloofd had, terug en nam de eerst verworpen bepalingen van den franschen Code weer in het wetboek op. De redenen die daartoe hebben geleid, strekken juist niet tot eer van hen die aan de herziening van de rechtsvordering nà 1830 hebben medegewerkt.

Uit de met zooveel zorg bewerkte, ten vorigen jare verschenen geschiedenis van de samenstelling van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsv. van Noordziek blijkt dat de ontwerpen van het Wetboek van 1830 vooral van Belgische leden der Commissie van redactie afkomstig waren. Deze stelden de bepalingen natuurlijk in het fransch, en de hollandsche tekst is daarvan eene dikwijls slordige of, liever nog, onbeholpen vertaling. Die belgische ontwerpers, ofschoon erkennende den Code de procedure vooral tot voorbeeld te hebben genomen, waren daarbij echter vrij zelfstandig te werk gegaan en hadden menige vereenvoudiging in de procedure gebracht. Toch kon hun werk bij hun medelid, den Noord-Nederlander B. v. B., geen goedkeuring vinden. Hij bestreed de ontwerpen van de commissie, waarvan hij lid was, meermalen bij de openbare beraadslagingen en stemde dikwijls tegen. Mij gaf het den indruk als zagen de N. Nederlanders in 't algemeen eenigszins op de rechtskennis hunner zooveel »minder ontwikkelde" Belgische broeders neer. Deze konden zich niet altijd onthouden een loopje te nemen met de soms van pedanterie niet vrij te pleiten geleerdheid door de N. Nederlanders ten toon gespreid. Later heeft men bij ons begrepen dat er van de Belgen op 't gebied van wetgeving wel wat te leeren viel. En in den regel loopt bij hen het wetgevend raderwerk coulanter dan bij ons.

Wat geschiedde nu met dat van de Belgen afkomstige Wetboek van 1830? Het werd in 1836 aan eene herziening onderworpen, die vooral daarin bestond; het werk der Belgen af te breken, niet evenwel om er hollandsche bepalingen voor

in de plaats te stellen, maar om meer dan een onderwerp »op volkomener wijze", zooals het heette, te regelen, door de bepalingen van den Code de procedure er weder in op te nemen. Het was, alsof men vreesde zich, met die vereenvoudigde formaliteiten en afwijkingen van den Code, op glad ijs te wagen en, wèl op hoogen toon, maar angstig inderdaad, keerde men terug tot de fransche bepalingen die intusschen door langdurige toepassing meer traditioneel gezag hadden gekregen. Zoo herzag men het Wetboek van 1830 inderdaad meer in het belang van de praktizijns dan van de justiciabelen. Ook dit meen ik, met de hulp van Noordziek ten opzichte van meer dan een der in dit 3de deel van mijn werk behandelde onderwerpen in het licht te hebben kunnen stellen. Zou ook niet hier gebrek aan zelfstandig onderzoek de heerschappij der traditie hebben in de hand gewerkt? Het is te hopen, dat de wetgever bij eene volgende herziening, zich spiegelend aan het gebrek zijns voorgangers, wat meer zich zal kunnen losmaken van het gezag der traditie en der praktizijns. Bij het aannemen van de noodzakelijkheid van bepaalde vormen en formaliteiten kan dit onze wetgeving en bepaaldelijk den justiciabelen ten goede komen. Ik ben overtuigd, dat de opzettelijke en tegelijk meer wetenschappelijke beoefening van het procesrecht in de door mij bedoelde richting, daartoe zal kunnen bijdragen en hoop die dan ook door de uitgave van dit mijn werk te bevorderen.

De heer Brill vestigt de aandacht op de harde woorden, voorkomende in den 137ste Psalm, waar diegeen gelukzalig genoemd wordt, die de kinderkens grijpen en tegen de steenrots verpletteren zal. Deze taal komt hem zoo wreedaardig voor, dat, zoo het gevoel, daarin uitgedrukt, werkelijk bij den psalmist bestaan heeft, zulks niet anders dan ongunstig over het karakter der schrijvers van het Oude Testament kan doen denken. Hij meent echter, dat bij eene juistere vertaling het aanstootelijke wordt weggenomen.

De psalm is een aandoenlijk treurlied uit de ballingschap

te Babel, getuigende van een smachtend verlangen naar den terugkeer naar Jeruzalem. De dichter besluit met den wensch, dat de Edomieten, die, hoezeer mede door de Chaldeën onderworpen, zich getroost zullen hebben met de gedachte, dat nu hun mededingster te gronde was gericht, eenmaal de ijdelheid van hun juichen in Jeruzalems val mogen inzien, en dat de Babyloniers een gelijk lot ervaren mogen als zij de Israëlieten hebben doen ondergaan. Dit nu doet hij door den Heer te vragen, dat Hij het bestaan der Edomieten ten aanzien van Israël in gedachtenis houde, en door dengenen te zegenen, die bewerken zal, dat Babel op hare beurt verwoest worde en hare inwoners in ballingschap gaan.

Zoo vernemen wij niets van kinderkens te grijpen en tegen de rots te verpletteren. Inderdaad is die gruwelijke taal te wijten aan eene ongelukkige vertaling van het laatste vers. Naar sprekers gevoelen moet dat vers dus vertaald worden: »gelukkig die zich van uwe jonge kinderen meester maakt en ze verstrooit naar Selah". — Selah, namelijk, beteekent, wel is waar, *steenrots*, maar is ook de naam van de hoofdstad der Edomieten. Zoo opgevat, wordt den Babyloniërs toegewenscht, dat niet alleen hunne stad, even als Jeruzalem, verwoest worde, maar dat hare inwoners, met verbreking van hun volksverband, als ballingen uitgevoerd mogen worden naar die Edomieten, welke de verwoesting van Jeruzalem hebben toegejuicht, en die dan mochten zien, wat er van die Babyloniërs, welke zij als overmachtige handlangers van hunnen naijver hadden gewaardeerd, was geworden. Zoo alleen verklaart zich de vermelding van Edom in het tweede gedeelte (vers 7) van den psalm, en de wijze, op welke die vermelding geschiedt, zonder groote bitterheid, daar toch in de gemeenschappelijke vernedering onder Babel de bron der oude vijandschap was gestopt. Ware de dichter niet op Edom teruggekomen, zoo zou die vermelding geen' genoegzamen grond gehad hebben. Dat van jonge kinderen gesproken wordt, heeft deze kracht, dat, zoo zelfs kinderen als ballingen uittrekken, er in lengte van dagen geen geslacht in het vaderland overblijft. Het woord, door mij met *verstrooien* overgezet, beteekent inderdaad ook *verpletteren*,

maar wordt evenzeer van het verstrooien eener kudde en eens volks gebruikt: trouwens een woord, van het werkwoord afgeleid, wordt van de verstrooing (de diaspora) van het Joodsche volk gebruikt. Zelfs schijnt *verstrooien* de eerste beteekenis. En wat de opvatting van het woord *selah* als eigennaam aangaat, men meene niet, dat, vermits het voorafgegaan wordt door het lidwoord, het hier voor den gemeenen naam gehouden en door *steenrots* vertaald moet worden: immers ook eigennamen bekomen dat rededeeltje voor zich.

Toch vertalen de LXX overzetters de laatste woorden van dezen psalm door *verpletteren tegen de steenrots*. Bij den haat van den Jood in Egypte na de verwoesting van den tempel door de Chaldeën is het niet vreemd, dat die overzetters zich in zulk eene opvatting van den tekst vermeid hebben, en in latere tijden hebben de godgeleerden deels, bij hunne beschouwing van den aard en het recht van het volk Gods, geen' genoegzamen aanstoot aan die taal genomen, deels, van de onkritische waardeering van Israel teruggekomen, en veeleer tot kleinachting overgeslagen, heeft men voldoening gezocht in het breed uitmeten van de barbaarschheid, van welke de boeken van het Oude Testament de blijken schenen te dragen. Dus is de wreede taal van het slot der vertaling van den 137sten Psalm algemeen als de ware uitdrukking van 's dichters geest aangenomen gebleven.

Op dit betoog maakte de heer de Jong de aanmerking, dat het artikel, voor het woord *selah* gebruikt, hem voorkomt te verbieden, het als den eigennaam van de hoofdstad der Edomieten op te vatten. Ook acht hij die wreede taal geheel in overeenstemming met den haat, dien de Joden anderen volken toedroegen.

Tegen zijnen bewijsgrond betreffende het artikel vóór het woord *selah* voert de spreker eene plaats aan uit de *Grammatica hebraea* van Roorda (II, 175), waar menig voorbeeld wordt aangehaald van eigennamen van plaatsen, met het lidwoord gebezigd.

Eindelijk herinnert de heer Boot aan de plaats uit Ilias XXIII, waar van het verpletteren van den kleinen Astyanax

tegen de rots sprake is. Hij meent, dat de Israëlieten minstens even hardvochtig zullen geweest zijn, als de Achaeërs.

De spreker acht de door den heer Boot vermelde analogie opmerkenswaardig genoeg.

De heer M. de Vries biedt een exemplaar van zijn door de Leidsche Maatschappij van letterkunde uitgegeven fragmenten van een episch-romantiseh gedicht uit den Karolingischen sagenkring, getiteld *Van den borchgrave van Couchi*, Leiden 1887, voor de boekerij aan. Hij deelt daarbij mede dat het fragment door Jonckbloet vermeld hem na de uitgave van zijn boek door Dr. Penon te Groningen is bekend gemaakt en dat daaruit blijkt dat de waarde daarvan gering is, en dat de door Jonckbloet aangehaalde regels, waarin van Madocs droom gesproken wordt, in het handschrift onvolledig geschreven staan. Het woord *slaept* en het slotwoord van den voorgaanden regel, waarop *drome* rijmen moet, ontbreken, en de gissing van Jonckbloet is alles behalve zeker.

Ten slotte vraagt de heer Naber naar aanleiding van een bericht in de Nieuwe Rott. courant van 9 September, of het waar is dat voor de afbeelding en verklaring van opschriften en basreliefs aan den voet van den Boro-boedoer de hulp van fransche geleerden is ingeroepen.

De heer Pleyte geeft eene geruststellende verklaring van de zaak. Het maken van zulke papieren-afdruksels, waarnaar de gipsafgietsels gemaakt worden, is eene moeielijke bewerking, die door fransche werklieden met goed gevolg kan verricht worden. Daarom zullen twee deskundigen naar Java gezonden, en de gipsafgietsels te Parijs gemaakt worden. Van hulp van fransche geleerden is geen spraak.

Daar niemand verder het woord vraagt, wordt de vergadering gesloten.

KERSTLIEDEREN EN LEISEN,

DOOR

J. G. R. ACQUOY.

Door dit onderwerp aan deze plaats te behandelen, vervul ik eene belofte, die, om zoo te zeggen, in het openbaar is gedaan. Toen ik namelijk tegen het einde van 1886 mijne studie over het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming in het licht gaf [1]), drukte ik daarin mijn voornemen uit, om in deze Koninklijke Akademie van Wetenschappen eene verhandeling over kerstliederen en leisen te zullen houden [2]). Hierdoor meende ik eenig nut te kunnen doen. Het onderscheid toch tusschen de twee genoemde soorten van gezangen is nog nooit aangewezen, ja sterker, het begrip »leis" is nog nooit nauwkeurig omschreven. In de duisternis, die te dezen opzichte sinds drie- of vierhonderd jaren heerscht, mag weleens het noodige licht worden ontstoken. Het onderwerp is een van die, waarin de letterkunde hulp kan ontvangen van de kerkgeschiedenis, meer bepaald van de geschiedenis van het kerkelijk leven. Bij hetgeen de taal- en letterkundigen aan de beoefenaren der geschied- en oudheidkunde aanbrengen, is het voor deze laatsten een aangename plicht, hen wederkeerig te dienen met hetgeen hunne onderzoekingen voor de taal- en letterkunde opleveren. Als zulk een wederkeerig dienstbetoon

---

[1]) In het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, dl. II, afl 1, blz. 1—112.

[2]) T. a. p., blz. 17, noot 1; blz. 37, noot 4.

worde beschouwd, wat ik als kerkhistoricus over kerstliederen en leisen in het midden brengen zal. Wijl het hier vooral om de leisen te doen is, zullen deze bij de bespreking van het onderwerp het leeuwendeel moeten ontvangen.

Tot eene geregelde behandeling van zaken zij het mij vergund, te beginnen met de spelling van het woord »leis". Krachtens zijne afleiding — ik kom hierop zoo aanstonds terug — moet het ongetwijfeld »leis" wezen. Volgens den oudsten en meest gebruikelijken vorm evenwel is het »leys", al treft men ook ettelijke malen »leyse", »leysen", »leyssen" en »leysene" aan. Wat de samenstellingen betreft, men vindt »kers-leys" en »korst-leys", »leysen-boeck" en »leyssen-boecxken", »leysliet" en »leysliedeken", ook »leyssen-liedeken" en »leyssem-liedeken", dit laatste slechts bij verbastering. Aangaande het geslacht van het woord kan ik kort zijn. Soms wordt het vrouwelijk gebruikt, bijv. »die schone leyse" (als object), »met dese leyse", doch meestal komt het als onzijdig voor, bijv. »een out leyse", »een nieu leyse", »een geestelijck leyse" en dergelijke [1]).

Over de afleiding kan na de onderzoekingen van Hoffmann van Fallersleben in zijne »Geschichte des deutschen

---

[1]) Bij de algemeene gedachtenwisseling over deze verhandeling vroeg ons medelid B. Sijmons, of het onzijdige woord »leis" niet oorspronkelijk eene enkele strophe zou hebben aangeduid, waaruit dan het meervoud »leise" voor al de strophen te zamen zou zijn ontstaan, terwijl verder dit onzijdig meervoud een vrouwelijk enkelvoud zou zijn geworden, gelijk bijv. ook met het Hoogduitsche woord »die Märe" uit het meervoud van het Mhd. »daz mære" is geschied. Hij wees vooral op de analogie van het Mhd. »daz liet" = de strophe, welks meervoud »diu liet" een gedicht van twee of meer gelijk gebouwde strophen aanduidt. Ons medelid J. Verdam deed mij ter ondersteuning van dit gevoelen verschillende voorbeelden aan de hand van vrouwelijke woorden, die aan onzijdig meervoudige in het Latijn zijn ontleend, bijv. »lelie" (van »lilia"), »foelie" (van »folia"), »la bible" (van »biblia"), »la joie" (van »gaudia") enz. De zaak komt mij zeer waarschijnlijk voor, doch ik laat haar aan de mannen van het vak ter beslissing over. Slechts verwijs ik naar hetgeen beneden (blz. 371) zal worden gezegd aangaande »die xli. Leysenen vander Gheborten ons Heeren Iesu Christi", welke niets anders zijn dan een en veertig strophen eener zelfde leis.

Kirchenliedes" [1]) nauwelijks meer verschil bestaan. Hoffmann namelijk heeft overtuigend aangetoond, dat het godsdienstig gezang der Duitschers in de eerste eeuwen na hunne kerstening zich uitsluitend bepaalde tot het roepen van »Kyrie eleison". Dit »Kyrie eleison" werd niet zelden tot honderdmaal toe uitgegalmd. Bij feestelijke gelegenheden en begrafenissen, bij het naar de kerk gaan en het huiswaarts keeren, bij den strijd en bij het drijven van het vee zong men »Kyrie eleison". Zoo werd de diep gevoelde oud-christelijke smeekbede *κύριε ἐλέησον* bij de Westersche volken een onbegrepen jubelkreet, een geheimzinnig klaaggezang, een holle klank. Na het midden der 9de eeuw evenwel kwam hierin verandering [2]). Het »Kyrie eleison" hield van lieverlede op, een op zich zelf staande galm te zijn, maar werd als refrein aan geestelijke liederen in de landtaal toegevoegd [3]). Van toen af werden die liederen het begrepen gedeelte, waarop dan het onbegrepen »Kyrie eleison" volgde. Naar dit »Kyrie eleison" nu, of liever naar »kyrieleis" of »kyrioleis" of »kirleis", waarin het ontaard was, werden alle liederen met dit refrein »leisen" genoemd. Ziedaar de afleiding van het woord door Hoffmann von Fallersleben. De gebroeders Grimm hebben haar met hun gezag bekrachtigd [4]). Wilhelm Wackernagel, die haar eerst had

---

[1]) In de 2de en 3de uitgave (Hannov. 1854 en 1861), S. 8—30, 45—48. Zie ook Du Cange-Henschel, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Par. 1840, i. v. »Kyrie eleyson" en »Kyrieeleisare" (tom. III, p. 969); maar vooral Wilhelm Müller, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*, Leipz. 1854, i. v. »Leis" (Bd. I, S. 961).

[2]) Het oudste voorbeeld levert het aan alle Germanisten welbekende Oud-Hoogduitsche lied op Petrus in een HS. der 9de eeuw te München. Men kan dit lied o. a. afgedrukt vinden bij Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 22. Als eene der beste uitgaven wordt genoemd die van Müllenhoff en Scherer, *Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII—XII Jahrhundert*, 2te Aufl., Berl. 1873, S. 14.

[3]) Ook in andere gedichten komt het voor. Zie bijv. het *Vita rythmica S. Liudgeri*, dat in de eerste helft der 12de eeuw door een monnik in het klooster te Werden werd geschreven (bij Diekamp, *Die Vitae Sancti Liudgeri*, Münst. 1881, S. 136 seq.).

[4]) Zie hun *Deutsches Wörterbuch*, Leipz. 1854, i. v. »Leis" (Bd. VI, Kol. 712; verg. Bd. V, Kol. 2916).

betwijfeld, heeft haar later als de ware erkend [1]). Zoover ik weet, is zij thans algemeen aangenomen [2]).

Hiermede zijn dan tevens andere afleidingen vervallen. Als bijzonderheid vermeld ik die van het Latijnsche »laudes" [3]); daarentegen als ernstig gemeend die van het Oud-Fransche »lai", »lay" of »lais" [4]).

Het oudste woordenboek, dat, zoover mij bekend is, het Dietsche woord »leys" vermeldt, is de »Gemmula vocabulorum" [5]). Het komt aldaar echter meer toevallig dan opzettelijk voor, namelijk bij de verklaring van het woord »celeuma". In de uitgave van Antwerpen 1488 — de eerste is van 1484 [6]) — leest men: »Celeuma est canticum nauta-

---

[1]) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 47, Note 24.

[2]) Over het gebruik van de woorden »leysa", »leis" enz. in het Oud- en Middel-Hoogduitsch behoef ik hier niet te handelen. Buiten hetgeen men dienaangaande bij Hoffmann von Fallersleben vinden kan, verwijs ik slechts naar Müllenhoff en Scherer, a. a. O., S. 366 f., naar Wilhelm Wackernagel, *Geschichte der deutschen Litteratur*, 2te Aufl., Bas. 1879, Bd. I, S. 338 f., en naar Wilhelm Müller, a. a. O., Bd. I, S. 961.

[3]) Deze afleiding kan men vinden in de Voorrede van de *Hymni ofte Loff-Sangen op de Christelijcke Feest-Dagen*, 's Grav. 1615 (in de uitgave van dit werkje door Dr. A. v. d. Linde onder den titel van *Het oudste gezangboek*, 's Grav. 1869, blz. VII v.).

[4]) »Lai, lais, s. m., pièce de poésie qui répondait à nos romances et qui contenait ordinairement le récit d'une aventure amoureuse, les sentiments d'un amant pour sa maîtresse, les tourments qu'un coeur bien épris ressent par les contraintes qu'il endure" (F. Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, Par. 1881, tome IV, p. 695). Zie ook Littré, *Dictionnaire de la langue française*, Par. 1863, i. v. »Lai" (tome II, p. 232 suiv.). Algemeen bekend is de monographie van Ferdinand Wolff, *Ueber die Lais, Sequenzen und Leiche*, Heidelb. 1841. — Wilhelm Wackernagel stond de afleiding uit »lais" voor, toen hij nog niet door Hoffmann von Fallersleben van het tegendeel was overtuigd (zie zijne *Altfranzösische Lieder und Leiche*, Bas. 1846, S. 230 f.).

[5]) In den *Theutonista* van Gherard van der Schueren (1477; uitgave van Boonzajer en Clignett, Leyd. 1804) vond ik het niet.

[6]) Zie Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye, 1874, p. 215. — Een exemplaar van 1488 behoort aan de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, die ook eene editie van 1491 bezit, terwijl de Universiteitsbibliotheek te Leiden er eene van 1495 heeft. In deze beide laatsten evenwel is door het weg-

rum vel messorum quando collectis frugibus fit eis conuiuium. teutonice eens sceppers oft mayers leys of sanc et capitur pro quolibet clamore". Ons is het thans niet om de beteekenis van »celeuma" of »celeusma" te doen. Slechts vernemen wij met belangstelling, dat zekere liederen, door schippers aan boord of door maaiers bij het oogstfeest uitgegalmd, tegen het einde der 15de eeuw »leisen" heetten. Onze belangstelling zal toenemen, wanneer wij hooren, dat nog tegenwoordig alle maaiersliederen in Fransch Vlaanderen het refrein »kyreleise", »keriole", »kouriole", »kariole" of »kriole" dragen [1]), bijv.:

Kyreleise, kyreleise!
Os [2]) de boerinne wafers bakt,
De Duvel houd de keisse [3])
Kyreleise, kyreleise.

Of ook:

Keriole, keriole, al in!
't Loaste voer gaot in.
Keriole, keriole, al in! [4])

Inderdaad wel eene bevestiging van de bewering van Hoffmann von Fallersleben, en een bewijs voor de juistheid van het woord »mayers leys" in de »Gemmula vocabulorum".

Eene eeuw na dit laatstgenoemde werk, namelijk in 1573, verscheen te Antwerpen bij Plantijn de »Thesavrvs thevtonicae lingvae". Daar leest men in voce: »een Leyssen. Vn lay, ou chanson qu'on chante à Noel. Cantio natalitia". Evenzoo bij Kiliaan, wiens »Etymologicvm tevtonicae lin-

---

vallen van de woorden »vel messorum" de dwaze volzin ontstaan: »Celeuma est canticum nautarum quando collectis frugibus fit eis conuiuium" etc.

[1]) Zie De Coussemaker, *Quelques recherches sur le dialecte flamand de France* (in de *Annales du Comité flamand de France*, tome IV, Dunkerque, 1859), p. 90.

[2]) Als.

[3]) Keirse, kaars.

[4]) Deze en nog drie andere maaiersleisen zijn medegedeeld door De Coussemaker, l. c., p. 115 suiv.

gvae" voor de eerste maal te Antwerpen in 1574 het licht zag: »Leyssen. Cantio natalitia: sic dicta quòd eleison et kyrie-eleison saepius in ea repetatur" [1]). Kiliaan laat er ook het werkwoord »leyssenen" op volgen met de vertaling »Canere hymnos natalitios". Bij hem is dus, evenals bij Plantijn, eene leis een lied op de geboorte des Heeren, een kerstlied.

Dit, wat de oudste woordenboeken betreft. De nieuwere herhalen slechts, wat aldaar sinds drie of vier eeuwen stond te lezen. Zoo bijv. het »Glossarium Belgicum" van Hoffmann von Fallersleben en de »Bijdrage tot een Middel- en Oudnederlandsch woordenboek" van Oudemans. Ons medelid Verdam is, gelijk men weet, in zijn »Middelnederlandsch woordenboek" nog niet tot de letter L gekomen.

Hoffmann von Fallersleben heeft aangaande Kiliaan gezegd, dat diens verklaring van het woord »leyssen" juist is, maar dat hij het verkeerdelijk door »cantio natalitia" vertaalt [2]). Dat Hoffmann de verklaring goedkeurde, kan niemand bevreemden, daar zij dezelfde was, die hij van het woord gaf. Minder duidelijk is het, waarom hij de vertaling afkeurde. Waarschijnlijk gevoelde hij, dat niet iedere leis een kerstlied is, wijl ook verschillende andere liederen, zooals paasch-, hemelvaarts-, pinkster-, communie-, bedevaartsliederen en dergelijke, zelfs het beruchte Judaslied, het »Kyrie eleison" tot refrein hebben [3]) en dus evenzeer leisen moeten heeten. Hoe dit zij, verder dan tot deze niet nader toegelichte opmerking heeft Hoffmann de zaak niet gebracht. Het onderscheid tusschen kerstliederen en leisen heeft hij nooit begrepen. Dit blijkt hieruit, dat hij in zijne »Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts" [4]) verscheidene leisen onder de kerstliederen heeft doen afdrukken. Ik wil thans trachten, het onderscheid te ontvouwen.

---

[1]) Ik citeer naar de uitgave van 1599.

[2]) *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 47, Note 26.

[3]) Zie *Geschichte* als boven, S. 170—245.

[4]) Pars X der *Horae Belgicae*, S. 17—68.

Dat er werkelijk een onderscheid moet hebben bestaan, kan niet worden geloochend. Men behoeft slechts de titels der oude geestelijke liederboekjes te zien, om er van te worden overtuigd. Zoo leest men op dien van het oudst bekende te Antwerpen bij Adriaen van Berghen, 1508: »Dit is een suuerlijc boecxken in welcke staen scone leysen ende veel scone gheestelike liedekens". Zoo luidt die van een ander te Antwerpen bij Symon Cock, 1539: »Een denoot ende profitelijck boecxken. inhoudende veel ghestelijcke Liedekens ende Leysenen". Evenzoo die van een derde te Leuven bij Rutgeert Velpius, 1577: »Het Hofken Der geestelycker Liedekens. Waer in men vinden sal veel schoone Leysenen en Godtvruchtighe liedekens". Zoo drukte Cornelis Claesz. te Amsterdam tegen het einde der 16de eeuw een boekje, getiteld: »Dit is een schoon suyverlijck Boecxken, in den welcken ghy vinden sult veel schoone Leysenen ende Gheestelijcke Liedekens", en zijn tijd- en stadgenoot Harmen Janszoon Muller een dergelijk boekje met den titel: »Dit is een suuerlijck Boecxken inden welcken staen veel schone leysen, in latijn ende in duytsche ende is nu nieus ghemaect met veel schoone geestelijcke Liedekens" [1]. Zoo ging het voort. In 1605 verscheen te Leuven een »Leysenboeck der Catholijcken Waerinne vergadert zijn wt verscheyden Boecken, veelderhande Leysenen, Himni ende geestelijcke Liedekens"; in 1609 te Antwerpen — ik citeer naar eene uitgave van 1620 — »Het prieel der gheestelicker melodiie, Inhoudende veel schoone Leysenen, ende Gheestelijcke Liedekens". En zoo geschiedde het nog in de 18de eeuw blijkens titels als deze: »Een Geestelijk Leysen-boecxken, Verciert met Nieuwe Leysene ende Geestelyke Liede-

---

[1]) Over al deze boekjes heb ik uitvoerig gesproken in mijne reeds genoemde verhandeling *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming*, blz. 17—22. Dat van 1539 is aldaar evenwel ten onrechte een unicum genoemd. Uit Goovaert's *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas*, Anv. 188', p. 14, bleek mij, dat ook De Coussemaker een exemplaar in eigendom had gehad, dat na zijnen dood voor 520 francs was verkocht. Dit exemplaar behoort thans aan den hoogleeraar Alphonse Willems te Brussel.

kens", Dordrecht bij Hendrik Walpot, dus tusschen 1728 en 1759; »Een Nieuw zuyverlijk Boeksken, in den welken gy vinden zult veele schoone Leysenen, ende geestelijke Liedekens", Utrecht bij Hendrik Jan Bosch, 1758, en »Geestelycke harmonie, Van veel-der leye en uyt-gelesen, soo Oude als Nieuwe, Catholijcke Kerckelijcke Lof-sanghen, Leysenen, ende Liedekens", Antwerpen bij Henricus van Soest, 1762 [1]). Deze verschillende titels, die gemakkelijk met andere zouden vermeerderd kunnen worden, doen duidelijk zien, dat men onder leisen iets anders dan onder geestelijke liedekens moet hebben verstaan. Waartoe toch zou men ze zoo zorgvuldig van elkander hebben onderscheiden, indien zij hetzelfde waren geweest? Hiermede wil ik geenszins beweren, dat het verschil in de 18de eeuw nog bekend was. Ieder weet, hoe gedachteloos titels van volksboeken soms worden afgedrukt. De woorden »leysen" en »geestelijke liedekens" behoorden nu eenmaal op werkjes van deze soort; reden genoeg, om ze er altijd op te plaatsen, al wist niemand meer, wat er door werd aangeduid. Eerst in de tweede helft der 18de eeuw schijnt men voor het debiet geen schade te hebben gevreesd door ze geregeld weg te laten. Omstreeks 1766 verschenen bij H. en C. Beekman te Amsterdam, evenals omstreeks 1793 bij de Erfgenamen van de Wed. C. Stichter aldaar, liederen, die vroeger »geestelijke liedekens en leysen" zouden hebben geheeten, onder den naam van »Oude en nieuwe lofsangen", en in 1799 bij F. J. van Tetroode aldaar eene »Verzameling van oude en nieuwe gezangen voor alle de hoogtyden des jaars" met de zangwijzen in notenschrift er bij, een werkje dat tot op den huidigen dag onder dien zelfden titel bij H. A. Zweers te Amsterdam te verkrijgen is.

Doch genoeg. Er moet een tijd zijn geweest, waarin men tusschen geestelijke liederen en leisen onderscheid maakte. Bleek het niet uit de titels der oude boekjes, het zou aan de opschriften der liederen te bemerken zijn. Immers nu eens luiden deze: »Een Liedeken", »Een ander Liedeken",

---

[1]) Ook aangaande al deze boekjes verwijs ik naar mijne verhandeling, blz. 22—25.

»Een nieu Liedeken", »Een deuoot Liedeken", »Een gheestelyck Liedeken", »Een nieu gheestelyck Liedeken", »Een gheestelyck nieu Liedeken", »Een schoon gheestelyck Liedeken" en dergelijke, dan weer »Een Leyse", »Een out Leyse", »Een nieu Leysen", »Een schoon Leysen", »Een schoon nieuw Leysen", »Een geestelijck Leyse", »Een Leysliet", »Een nieuw Leyssen Liedeken", enz.

Wil men nu weten, wat eene leis is, dan kan men natuurlijk niet beter doen, dan de aldus genoemde liederen nauwkeurig na te gaan, ten einde hun algemeen karakter op te sporen. Wij volgen deze methode en nemen daartoe allereerst het »Suuerlijc boecxken" van 1508 ter hand. Dit boekje bestaat uit twee afdeelingen. Aan het einde der eerste leest men: »Hier eynden veel suuerlijke leysen van die gheboorte ons heeren". Al stonden deze laatste woorden er niet bij, wij zouden toch spoedig bemerken, dat de vijftien liederen dezer afdeeling, zoowel Latijnsche als Dietsche, allen betrekking hebben op het Kerstfeest en de daarmee samenhangende dagen. Wij raadplegen het »Deuoot ende profitelijck boecxken" van 1539. Daar vinden wij van fol. cxix af »veel schone leysenen, in latine ende in duytsche" [1]). Op eene enkele uitzondering na [2]) zijn het altemaal liederen, die met de geboorte van den Heiland in verband staan. Wij slaan het »Leysen-boeck der Catholijcken" van 1605 open, en lezen op fol. 62: »Hier na volgen verscheyden Leysenen", en op fol. 85: »Hier eynden die Leysen van dat Hoochtijdt van Kersmissen". Welnu, van de zes daartusschen voorkomende liederen zijn er vijf op de geboorte van Jezus en één op den naam van Maria. Wij vinden in »Het prieel der gheestelicker melodiie" van 1609 (althans in de reeds genoemde uitgave van 1620 [3]) eene afdeeling met het opschrift: »Latiinsche leysenen vande gheboorte onses Heeren Iesv Christi", en werkelijk bevat

---

[1]) Zie de laatste bladzijde van de »tafel" vóór het boekje. Op fol. cxviij^{v} wordt het niet gezegd.

[2]) Namelijk eene leis op S. Nicolaas op fol. cxx^{recto}.

[3]) Blz. 41—61.

zij dertien Latijnsche liederen, voor de kerstdagen uitnemend geschikt. Ten overvloede zien wij de »Alder-nieuwste Leyssem-Liedekens die ghesonghen worden op den kers-nacht ende de navolghende dagen tot ons L. Vrouwe lichtmisse" in [1]), en vinden er o. a. negentien als leyssem-liederen aangeduide gezangen, die allen betrekking hebben op de komst van Christus in de wereld.

Hiermede zou uitgemaakt kunnen schijnen, dat leisen eenvoudig kerstliederen waren. Kiliaan's vertaling »cantio natalitia" zou dan volkomen juist zijn, en het woord »kerstleys", dat eenige malen voorkomt, zou niets anders dan een pleonasme wezen.

Zoo gemakkelijk komt men echter van de zaak niet af. Onder de leisen in het »Deuoot ende profitelijck boecxken" van 1539 [2]) en elders [3]) komt er ook een voor op S. Nicolaas, en in het »Leysen-boeck der Catholijcken" van 1605 vindt men er eene op de verrijzenis des Heeren [4]). Al waren dus de leisen op Jezus' geboorte verreweg de menigvuldigste, de mogelijkheid moet toch worden erkend, dat er nog andere bestonden. Hierdoor opmerkzaam gemaakt, beschouwen wij het vroeger gelezene met een ander oog. Er staat niet: »Hier eynden veel suuerlijke leysen", maar »veel suuerlijke leysen van die gheboorte ons heeren"; niet »Hier eynden die Leysen", maar »die Leysen van dat Hoochtijdt van Kersmissen"; niet »Latiinsche leysenen", maar »Latiinsche leysenen vande gheboorte onses Heeren"; niet »De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens", maar »De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens die ghesongen worden op den kers-nacht". Uit alles blijkt, dat men, om nauwkeurig te

---

[1]) Van dit boekje in klein langwerpig formaat bestaan verschillende uitgaven, deels onder den boven afgedrukten titel, deels onder dien van *Kers-nacht ende de naervolgende dagen tot onse Lieve Vrouwe lichtmis.* Het oudst mij bekende en hier door mij gebruikte is van Antwerpen, 1701. Het behoort aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage.

[2]) Fol. cxx.

[3]) Bijv. in *Dit is een schoon suyverlijck Boecxken,* Amst. bij Cornelis Claesz., z. j. (einde der 16de eeuw), fol. 4r.

[4]) Fol. 90. Zie deze »Leyse" afgedrukt beneden, blz. 373.

spreken, de leisen nader omschrijven moet, en dat het woord »kerstleys" geenszins een pleonasme is.

Beantwoordt nu eene leis, ofschoon in verreweg de meeste gevallen een lied op de geboorte van Christus, niet altijd aan het begrip van kerstlied, dan moet zij iets anders wezen; m. a. w. dan moet datgene, wat haar tot leis maakt, in iets anders gelegen zijn dan in het meestal gezongen worden op kersttijd. Om haar waren aard op het spoor te komen, zullen wij dus de vroeger aangewezen methode scherper moeten toepassen, ons niet tevreden stellende met hetgeen den meest gewonen inhoud der leisen uitmaakt, maar nauwlettend toeziende op den vorm, waarin zij zijn gegoten. Daartoe nemen wij het »Suuerlijc boecxken" van 1508, als het oudste, andermaal ter hand, en raadplegen de vijftien liederen der eerste afdeeling, die aldaar als »suuerlijke leysen" zijn gekenmerkt. Vooraf evenwel bereiden wij ons voor op den zeer bedorven staat van deze soort van liederen. Juist doordien zij veelvuldig werden gezongen, maakte ieder er van, wat hem of zijn geheugen goeddacht. Zoo werden zij vaak met allerlei wartaal en onzin gevuld. Zelfs uitgevers van liederboekjes, die aan de geestelijke liederen de verbeterende hand legden, lieten de leisen, gelijk zij waren. Een voorbeeld daarvan levert de uitgever van »Het Hofken der geestelycker Liedekens" in 1577. In zijne berijmde voorrede getuigt hij van de liedekens, dat er vele zijn, »die niet en sluyten", zoodat hij sommige er van veranderd heeft; maar aangaande de leysen zegt hij:

Gemeyn leysen hebben wij ongeruert gelaten,
Want dees meestendeel yegelijck inden mont sijn.

Na deze noodzakelijke waarschuwing begeven wij ons thans aan de lectuur der vijftien genoemde liederen. Het eerste begint aldus:

Met desen nieuwen iare
so wort ons openbare
hoe dat een maghet vruchtbare
die werelt al verblijt

Ghelouet moet sijn dat kindekijn
gheeert moet sijn dat maechdekijn
nv ende eewelijc tot aldėr tijt

Hoe wel was haer te moede
doen si in vleysche en bloede
aensach haers herten hoede
den here der werelt wijt
Ghelo[uet moet sijn dat kindekijn
gheeert moet sijn dat maechdekijn
nv ende eewelijc tot alder tijt [1]]

En zoo gaat het in nog zeven vierregelige strophen voort, die alle gevolgd worden door dezelfde drie regels.

Wij gaan over tot het tweede lied. Daar lezen wij:

Een kindeken is ons geboren in bethleem
des hadde herodes toren dat scheen aen hem [2])

Drie coninghen wtuercoren
quamen in iherusalem
si vraechden waer hi was gheboren
die coninc der ioden
wi saghen in orienten
die sterre sijn
wie comen hem aenbeden
dat kindekijn
Een kindekijn is ons gheboren [in bethleem
des hadde herodes toren dat scheen aen hem]

Doen herodes dat vernam
dattet kint gheboren was
wert hi toornich ende gram
ende ontsach hem [3]) das
dat hi verliesen soude
sijn rijcke groot

---

[1]) Het tusschen [ ] geplaatste, zoowel hier als elders, is door mij bijgevoegd.

[2]) Het was aan hem te zien.

[3]) Was bevreesd

hi dacht hoe hi mocht brenghen
dat kindeken ter doot
Een kinde[kijn is ons gheboren in bethleem
des hadde herodes toren dat scheen aen hem]

En zoo vervolgens. Na elke strophe van acht regels komen dezelfde twee regels voor, waarmede het lied is begonnen.

Het derde lied [1]) is geheel op dezelfde wijze ingericht. Het is gebouwd uit zevenregelige strophen met een aanhef van drie regels, die achter elke strophe regelmatig wederkeeren.

Het vierde lied [2]) heeft niets van dien aard. Het bestaat uit acht strophen, ieder van vier regels. Doch uit de melodie, die in een paar oude liederboekjes voorkomt [3]), blijkt, dat de twee laatste regels van elk couplet werden herhaald.

Het vijfde lied is samengesteld uit niet minder dan zeventien strophen van vier regels in het Dietsch met vier daarop volgende in het Latijn. Het begint aldus:

O suuer maecht van ysrahel
wilt seer verblijden v
om der scoonder boodtscap [wil]
die ic v brenghe nv
benedicta tu in mulieribus
vala sus vala sus
Aue plena gracia tecum dominus
benedicta tu in mulieribus

Als het zoo negen strophen is voortgegaan, luidt de tiende met veranderd Latijn en tusschengevoegd Dietsch als volgt:

Doe sanc met bliden geschalle
ioseph alleluya

---

[1]) „Laet ons met herten reyne" enz., afgedrukt beneden, blz. 368—371.

[2]) „Waer is die dochter van syon" enz.

[3]) Namelijk in *Het prieel der gheestelicker melodiie* (uitgave van Antw. 1620, blz. 65 v.) en in Salomon Theodotus, *Het paradys der Gheestelycke en Kerckelycke lof-sangen* (uitgave van Antw. 1632, blz. 72 v.)

ende die engelen [alle]
in excelsis gloria
et in terra pax hominibus
vala sus vala sus
swiget soete ihesus
ghi sijt ons dominus
Et in terra pax hominibus

En als nog zes strophen op deze wijze zijn gevolgd, verandert alles nog eenmaal, en de zeventiende strophe klink aldus:

Nv laet ons louen desen heer
die is ghenoemt ihesus
stillen wi hem hi weent so seer
ende singhen hem aldus
Te deum laudamus
vala sus vala sus
swiget soete ihesus
ghi sijt ons dominus
te deum laudamus

Is dit vijfde lied al zeer hebridisch, veel meer nog is dit het zesde. Hoffmann von Fallersleben heeft het dan ook te recht opgenomen in zijn werkje »In dulci iubilo nun singet und seid froh" [1]), waarin hij over de gedichten in gemengd Latijn en Duitsch zoo voortreffelijk heeft geschreven. Het lied klinkt als volgt:

Omnes nv laet ons gode louen
deum celestem van hier bouen
qui non adorat hi is verscouen
quotidie
hi is van eender maecht gheboren
rex glorie

Omnes nv moechdi wonder horen
de celo quam ons hier te voren

[1]) 2te Ausg, Hannov. 1861, n°. 26.

propter quod voluit sijn gheboren
de virgine
[hi is van eender maecht gheboren
rex glorie]

En zoo voorts, in het geheel vijftien strophen.

Ik zal nu maar niet op deze wijze voortgaan en al de vijftien als »suuerlijke leysen" bestempelde liederen één voor één monsteren [1]). Ter kenschetsing van het algemeen karakter is het gezegde reeds genoeg. Ik heb er slechts bij te voegen, dat er onder de vijftien twaalf zijn, die nevens iets telkens veranderends, iets telkens terugkeerends bezitten, twee, waarvan mij uit liederboekjes met bijgevoegde zangwijzen gebleken is, dat de twee laatste regels van iedere strophe werden herhaald, en één, waarvan ik op grond van dit een en ander onderstel, dat er óók wel eene herhaling bij zal hebben plaats gehad. Is dit werkelijk zoo, dan hebben al deze liederen de eigenaardigheid, dat hunne strophen steeds door eene soort van refrein of door eene soort van da capo worden gevolgd. Andere leisen nu in andere oude liederboekjes vertoonen geheel dat zelfde karakter. Als men het eenmaal weet, kan men ze er terstond aan herkennen. Ook de reeds genoemde leis op S. Nicolaas en die op de verrijzenis des Heeren hebben het, zoodat met reden mag worden aangenomen, dat deze bijzonderheid in den vorm het onderscheid uitmaakt tusschen een geestelijk lied en een leis in het algemeen, en een kerstlied en een kerstleis in het bijzonder.

Waarvoor nu hebben wij dit terugkeerend gedeelte in de leisen te houden? Is het een letterkundig sieraad, iets als onze refreinen? Maar niet licht zal iemand, gelijk dit in

---

[1]) De beginregels der overige luiden als volgt: »Ons is geboren een kindekijn" (afgedrukt hier beneden), »Het was een maget wtuercoren", »Heer ihesus kerst van nazarene", »Puer natus in bethleem" (afgedrukt hier beneden), »Puer nobis nascitur", »Nv laet ons singhen het is tijt" (gedeeltelijk afgedrukt op de volgende blz.), »Met vruechden willen wi singhen in desen bliden tijt", »Met desen nieuwen iare so willen wi vrolic sijn", »Nv laet [ons] dancken ende louen" (afgedrukt hier beneden).

de leisen dikwijls geschiedt, met een refrein beginnen, en als hij de coupletten van zijn gedicht er mede besluit, dan zal hij toch zorgen, dat keervers en vers met elkander in verband staan. Dit nu is met het terugkeerend gedeelte in de leisen niet alzoo. Daar zijn beide los van elkander, zoodat het eene deel met het andere vaak niets heeft te maken. De inhoud van het veranderlijk gedeelte loopt meestal van strophe tot strophe voort, maar het vaststaand gedeelte verbreekt niet zelden den gedachtengang en geeft soms tot allerlei belachelijke samenvoegingen aanleiding. Als voorbeeld moge het volgende dienen:

Nv laet ons singhen het is tijt
est puer natus hodie
die ons allen heeft verblijt
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie

Die vader inder eewicheit
est puer natus hodie
al bider heiliger triniteyt
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie

Dat adam inden appel beet
est puer natus hodie
dat mach ons allen wesen leet
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie

Want al dat [storf] hier te voren
est puer natus hodie
moeste alle zijn verloren
pro nostrorum crimine
hodie hodie natus est rex glorie [1])

[1]) Ook alweder ontleend aan het *Suuerlijc boeczken* van 1508 [fol. 14].

En zoo gaat het, soms raak, soms mis, in nog zes en twintig strophen voort. Aan iets dergelijks als onze refreinen valt dus niet te denken.

Wat dan? Men leze het telkens wederkeerend gedeelte slechts met verheffing van stem, en men zal het weten. Dat gedeelte kan niet anders zijn geweest dan hetgeen wij in de muziek gewoon zijn met »koor", »tutti", »allen" aan te duiden. De eigenlijke inhoud van het lied is de solo. Éene stem zingt het veranderlijk gedeelte; alle stemmen heffen het onveranderlijke aan, of, waar dit ontbreekt, herhalen zij een of meer regels van de solo. Enkele leisen geven den indruk, dat het onveranderlijk gedeelte niet in koor werd gezongen, maar door allen werd gesproken [1]).

Laat mij thans ter verduidelijking eene leis in haar geheel mededeelen. Zij is wel niet eene der oudste, maar eene der beste. Alle stemmen beginnen. Éene stem zingt het verhaal der aankondiging van Jezus' geboorte aan de maagd Maria, en na iedere strophe vallen alle stemmen wederom in met hetgeen zij 't eerst hebben aangeheven.

Laet ons met herten reyne
louen dat soete kindeken cleyne
het brengt ons wten weyne

Ons is een kint gheboren
een sone phepresenteert
hi coemt die helle storen
als mensche ghefigureert
hi wil ons al ghemeyne
verlossen wter pijn [2])
met sinen bloede alleyne
Laet ons met herten reyne [etc.]

---

[1]) Zie een voorbeeld beneden.

[2]) Er staat »pijne", doch blijkens de versmaat der volgende strophen moet het »pijn" wezen

Des moghen wi wel eeren
die maghet die hem droech
den groten heer der heeren
die haer niet en verwoech [1])
weest vrolick groot ende cleyne
dit soete kindekijn
vrijt ons van alle pijne [2])
Laet ons met herten reyne [etc.]

Die vader van hier bouen
sprac sinen enghel an
wi willen die helle rouen
en verlossen wijf ende man.
gaet totter schoon fonteyne
maria claer aenschijn
en segt haer wat ic meyne
Laet ons met herten reyne [etc.]

Groetse mi vriendelike
die schone suuer iuecht
en segt haer blidelike
si mach wel sijn verhuecht
want si en anders ghene
gods moeder sal si sijn
ick ben met haer gemene
Laet ons met herten reyne [etc.]

Al binnen nazarette
quam die engel gabriel
ende sprac totter fyolette
met soeten woorden snel
god gruet v maghet reyne
vol gracien is v aenschijn
god is met v ghemeyne
Laet ons met herten reyne [etc.]

---

[1]) Niet zwaar woog.

[2]) Er staat verkeerdelijk „pijnen".

Bi v sal noch becliuen
dat adam heeft onturijt [1])
want bouen alle wiuen
sidi ghebenedijt
ghi sult ontfaen een greyne [2])
in uwer herten schrijn
des vaders soon ghemeyne
Laet ons met herten reyne [etc.]

Si sprac oetmoedelike
hoe soude dat comen bi
ic en kende sekerlike [3])
noeyt man dus wondert mi
dat ic en anders ghene
gods moeder soude sijn
mijn hert wort cout als stene
Laet ons met herten reyne [etc.]

Die enghel sprac tot hare
o waerde suuer maecht
en weest in ghenen vare [4])
het is wonder dat ghi claecht
want ghi sult sonder pijne
baren een kindekijn
en bliuen maget reyne
Laet ons met herten reyne [etc.]

Die maecht haer conforteerde
in dat haer die enghel seyt
ende si respondeerde
ick ben daer toe bereyt
in uwen woorde [5]) alleyne
set ic den wille mijn
siet hier gods deerne cleyne
Laet ons met herten reyne [etc.]

---

[1]) Ontnomen, afhandig gemaakt.
[2]) Spruit.
[3]) Er staat „sekerliken".
[4]) Vrees.
[5]) Er staat „woorden".

Ghelooft so moet si wesen
nv ende tot alder tijt
bi haer sijn wi ghenesen
si bracht ons groot iolijt [1])
o waerde suuer fonteyne
des sondaers medicijn [2])
bidt voer ons al ghemeyne
Laet ons met herten reyne [etc. [3]]

Deze leis behoort, gelijk ik reeds zeide, niet tot de oudste, ofschoon zij opklimt tot de 15de eeuw. Woorden als »ghepresenteert" en »ghefigureert", »conforteerde" en »respondeerde" zijn echter niet de eenige aanwijzingen van een jongeren datum. Reeds het drieregelig keervers voor alle stemmen duidt een lateren oorsprong aan. Aanvankelijk toch was »Kyrie eleison" of eenige verbastering daarvan het refrein of liever het »tutti" van alle leisen. Daarnaar droegen zij, zooals Hoffmann von Fallersleben heeft aangetoond, haren naam. Daarop gaan vele der nog bekende Duitsche [4]), daarop gaan ook enkele der nog bekende Dietsche uit. Zoo leest men bijv. in »Het Hofken der geestelycker Liedekens" van 1577 [5]): »Hier nae volgen die xli. Leysenen vander Gheborten ons Heeren Iesu Christi", en dan volgen er werkelijk een en veertig strophen, alle eindigende met »Kyrieleison". Maar vooral moet hier in aanmerking komen eene leis, die in Duitschland algemeen bekend is geweest en aldaar reeds vóór het jaar 1000 moet hebben bestaan, daar men haar verleden jaar in een evangeliarium van keizer Otto III heeft gevonden [6]). Bij ons luidde deze leis, helaas in zeer bedorven lezing, aldus:

---

[1]) Vreugde.

[2]) Er staat »medicine".

[3]) Ontleend aan het *Suuerlijc boeczken* van 1508 [fol. 4r—6r].

[4]) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 170—245.

[5]) Blz. lv.

[6]) Zie Bäumker, *Ein uraltes deutsches Kirchenlied* (in het *Kirchenmusikalisches Jahrbuch für das Jahr* 1887), S. 65. Opmerking verdient, dat

Nv zijt wellecome Heere Christ
Want ghy onser alder Heere bist
Nu zijt wellecome lieve Heere
Hier in aertrijcke ghy zijt so schone.
Kyrieleys.

Kyrieleyson Christeleyson willen wy singen
Daer me [1]) die schone Leyssen beginnen
Jesus is geboren op die heylige Korsnacht
Van eene Maget reyne sy blevet en sy wast.
Kyrieleys.

Die Herders op die velde songen een nieu Liet
Dat Jesus was geboren sy [2]) en wistens niet
Gaet aen geender strate men salt u seggen claer
Tot Bethleem inder stede daer ist geschiet voorwaer.
Kyrieleys.

Die heylige drie Koningen wt verre landen
Sochten onsen Heere met Offerhanden
Die eene offerde Myrrhe die ander wieroock
Die derde louter gout, van dat alderpuerste oock.
Kyrieleys [3]).

Niet veel beter van lezing, maar voor ons doel al even merkwaardig, is de reeds vroeger genoemde leis op de ver-

---

Hoffmann von Fallersleben, door dit lied in zijne oorspronkelijke gedaante te herstellen, reeds tot het besluit was gekomen, dat het naar het einde der elfde eeuw heenwees (*Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 30). Thans is gebleken, dat het minstens eene eeuw ouder is, maar als proeve van berekening op taalkundige gronden mag dit voorbeeld wel met eere worden genoemd.

[1]) Daarmede.

[2]) Er staat „wy".

[3]) Ontleend aan het *Leysen-boeck der Catholijcken*, Looven 1605, fol. 72. Ik heb aan deze blijkbaar oudere lezing, ondanks haar bedorven staat, de voorkeur gegeven boven de jongere in *Het paradys der Gheestelycke en Kerckelycke lof-sangen* van Salomon Theodotus (uitgave van Antw. 1632, blz. 14—16).

rijzenis des Heeren [1]). Ik laat haar hier volgen als proeve van eene echte paaschleis met het oude »Kyrieleyson" achter iedere strophe.

Het gingen drie Jonckvrouwen
Smorgens met groten rouwen
Sy sochten het lichaam Christi doot
Al om te salven sijn wonden root
Kyrieleyson.

Christus is verresen,
Nu laet ons vrolijck wesen
Hy heeft vertreden t' Serpenten hooft
En den duyvel van zijn macht berooft
Kyrieleyson.

Ghelijck zijn doodt ende lijden
Des Vaders toorne stelt ter zijden
So wordt ons rechtveerdicheyt gegeven pleyn [2])
En t' leven deur zijn verrijsenis certeyn
Kyrieleyson.

Laet ons dan niet angxtich schromen
Als ons die doot sal aencomen
Wy sullen doch verrijsen, so t' is claer
Ghelijck nu Christus is verresen voorwaer
Kyrieleyson.

O Christe [3]), geeft ons dat wy muegen
Verrijsen in deuchden, en ons vueghen
Tot een nieuw leven in liefden eerbaer
En wy mogen comen byder Engelen schaer
Kyrieleyson [4]).

---

[1]) Zie boven, blz. 361 en 366. Ook het oude paaschlied »Christus is opgestanden", een echte leis, behoort hiertoe. Zie over dit lied mijn opstel in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, dl. I ('s-Grav. 1885), blz. 1—34.

[2]) Volkomen.

[3]) Er staat »Christi".

[4]) Ontleend aan het *Leysen-boeck* als boven, fol. 90 v.

De twee laatste leisen als proeven van Nederlandsche dichtkunst mede te deelen, zal niemand in het hoofd komen. Ons echter moeten zij voor iets geheel anders dienen. Zij vertegenwoordigen ons den tijd, toen alle leisen en alle strophen van leisen nog met »Kyrie eleison" of iets dergelijks eindigden, en toen er nog allerlei soorten van leisen, als kerst-, paasch-, hemelvaarts-, pinkster-, bedevaarts-, zelfs maaiers- en schippersleisen bestonden [1]). Die verschillende soorten zijn van lieverlede verdwenen; slechts de kerstleisen zijn met eenige weinige op andere feestdagen in zwang gebleven en hebben zich zelfs vermenigvuldigd. Evenzoo is voor het »Kyrie eleison" een keervers van een of meer regels, of ook eene herhaling van het reeds gezongene, in de plaats gekomen. Ten slotte verloor men het eigenaardig karakter der leisen geheel uit het oog. Wanende, dat er slechts van kerstleisen sprake kon wezen, begon men de overige eenvoudig liedekens te noemen. En vergetende, dat alle leisen oorspronkelijk beurtzangen waren geweest, ging men zelfs de kerstleisen met gewone kerstliederen verwarren.

Doch ik mag het bij deze algemeene beweringen niet laten. Ik wil trachten, het gezegde met bewijzen te staven. Ik meen zelfs, ongeveer den tijd te kunnen bepalen, waarin de overgang van het een tot het ander heeft plaats gehad.

Alweder ga ik van het »Suuerlijc boecxken" van 1508 als van een vast punt uit. Men zal zich herinneren, dat in dit boekje vijftien leisen voorkomen. Dat geene daarvan het »Kyrie eleison" als koorrefrein heeft, kan ons niet verwonderen, want dit behoort tot een vroegeren tijd; dat alle op het kerstfeest betrekking hebben, evenmin, want aan het einde worden zij bepaald gekenmerkt als »suuerlijke leysen van die gheboorte ons heeren". Maar dat er drie onder zijn, die, in plaats van een vaststaand gedeelte voor het koor te bezitten, zich vergenoegen met eene herhaling van de laatste regels van iedere strophe [2]), geeft reeds te kennen, dat het begrip »leis" niet heel scherp meer werd toe-

---

[1]) Verg. boven, blz. 356 en 357.

[2]) Zie boven, blz. 366.

gepast. Zoo is er dan reeds omstreeks het jaar 1508 eenig verval te bespeuren. In 1539 is dit nog erger. Achter in het »Deuoot ende profitelijck boecxken", dat toen in het licht verscheen, komen veertien liederen voor, die alle als leisen worden aangeduid en blijkbaar niet lang geleden, waarschijnlijk door rederijkers, »om prijs" zijn gedicht [1]). Alle bewegen zich om de geboorte van Christus, alsof eene leis noodzakelijk eene kerstleis wezen moest, en zes van de veertien hebben niets, dat naar een keervers voor alle stemmen gelijkt. In 1570 is het begrip der zaak nog al verder schuilgegaan. Het »Hofken der geestelycker Liedekens", in dat jaar te Leuven voor de eerste maal verschenen, noemt meer dan ééne leis eenvoudig een »liedeken", en verwart dus de twee begrippen met elkaar. In 1574 verschijnt het »Etymologicum" van Kiliaan, en daar wordt het woord »leys" vertaald door »cantio natalitia", al voegt de schrijver er iets aan toe, waaruit blijkt, dat de veelvuldige herhaling van het »Kyrie eleison" in deze liederen hem niet onbekend is [2]). In de geestelijke liederboekjes der 17de eeuw worden de woorden »kersliet" en »leys" veelal door elkander gebruikt, en dit gaat in de 18de eeuw aldus voort.

Hiermede is dit overzicht van de geschiedenis van het woord of liever van het daaraan gehecht begrip ten einde. Dat dit laatste geheel is verloren gegaan, heb ik in den aanvang dezer verhandeling reeds gezegd. Dat het eerste in onbruik is geraakt, behoeft nauwelijks gezegd te worden.

---

[1]) De versbouw dezer veertien leisen doet gedurig denken aan rederijkers-geknutsel. Boven de elfde staat: »Laureys Baert, bi den enghen andrijs Behaelde met dese leysen eere ende prijs" (fol. cxxxiij^{v}); boven de dertiende: »Mathijs compere wt ionsten bequame Maecte dese leysen om prijs, in Christus name" (fol. cxlv^{v}).

[2]) Zie boven, blz. 357. De definitie zou juist zijn geweest, als Kiliaan had geschreven: »Cantio, in qua eleison vel kyrie eleison vel simile quid saepius repetitur". Elke leis was geene »cantio natalitia", en elke »cantio natalitia" was geen leis. Dat Kiliaan eene leis en een kerstlied voor hetzelfde hield, blijkt misschien ook hieruit, dat dit laatste woord in zijn *Etymologicum* niet voorkomt.

Slechts door de titels en den inhoud van oude liederboekjes is het aan sommigen niet onbekend.

Ik kom thans tot het gebruik, dat van de leisen werd gemaakt. Dat zij bij wijze van beurtzang werden gezongen, is reeds gebleken; doch wáár werden zij gezongen? Toen Moll eens eene leis uitgaf, zonder te weten dat het er eene was, schreef hij: »Het volgende lied behoort tot het tijdperk, waarin onze voorvaderen, door de Roomsche kerk van het gemeenschappelijk gezang bij de openbare eeredienst uitgesloten, zich zelven tot huiselijk gebruik een schat van geestelijke liederen in de moedertaal schiepen, die, als uitdrukking van hun inwendig godsdienstig bestaan, steeds ten hoogste merkwaardig blijven" [1]). Wat hier tot lof van de geestelijke liederen onzer vaderen wordt gezegd, is volkomen juist. Dat die geestelijke liederen tot huiselijk gebruik dienden, is zeker. Maar dat de leisen, al werden zij ongetwijfeld ook in huisgezinnen, scholen en godsdienstige gezelschappen bij beurtzang aangeheven [2]), niet tot deze kringen alleen beperkt waren, blijkt uit de leisen zelve. Vooreerst toch zijn niet weinige geheel of gedeeltelijk in het Latijn, en ten andere hebben bijna alle uitsluitend betrekking op de geboorte des Heeren. Waren het enkel huiselijke of gezelschapsliederen, dan zouden zij natuurlijk geheel in de landtaal moeten wezen, en dan zou men ze evenzeer op de overige Christelijke feestdagen, ja over alle mogelijke geestelijke onderwerpen mogen verwachten.

---

[1]) *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 1ste jaarg. (1856), blz. 201.

[2]) »Even-wel hebben Een-voudige, simpele herten de selve (d. i. de »Geestelycke Liedekens, die men Leyssen noemde") in hare Huysen gesongen, op dat zy, niet mogende den Heere inder Gemeynte opentlijck loven in haar Moeder-Tale, hun in hare Familien souden behelpen soo zy best conden, ende met sulcken Stoffe als zy hadden" (*Hymni ofte Loff-Sangen op de Christelijcke Feest-Dagen*, 's Grav. 1615, Voorrede [in den afdruk van dit werkje door Dr. A. v. d. Linde onder den titel van *Het oudste gezangboek* enz., 's Grav. 1869, blz. v]). Verg. *De Navorscher*, jaarg. XX, Amst. 1870, blz. 573.

Om hunne taal en hun inhoud te kunnen verklaren, moeten wij dus zoeken naar eene plaats, waar het Latijn bekend, en de kerstviering bij uitnemendheid in zwang was. Die plaats nu kan niet anders zijn dan de kerk.

Inderdaad, wij kunnen ons nauwelijks eene voorstelling maken van de hooge vreugde, die in den kersttijd de harten van het voorgeslacht vervulde. Wat voor de Oostersche Christenheid van den aanvang af het Paaschfeest was, dat was voor de Westersche te allen tijde het Kerstfeest [1]). De viering er van duurde niet, gelijk die der overige groote feesten, een octaaf, maar tot en met Epiphaniën, d. i. tot 6 Januari. Die gansche tijd van dertien dagen was ééne feestviering [2]). In den kerstnacht waren de kerken feestelijk versierd, en de altaren hel verlicht [3]). De oude kerstspelen zijn daar, om ons te overtuigen, dat er soms in de kerken dramatische voorstellingen van de geboortegeschiedenis werden gegeven [4]). Waar dit niet geschiedde, had men toch achter het altaar of op het altaar of in het koor eene kribbe met het kindeke er in [5]). Het kindeke werd zelfs gewiegd. De getuigen voor dit gebruik in Duitschland zijn vele [6]). Wat ons vaderland betreft, wij hebben er één, een Amsterdammer uit de 16de eeuw, zelf uit de

---

[1]) Echt middeleeuwsch en zuiver Roomsch-Katholiek laat Vondel in zijn *Gijsbreght van Aemstel*, IIde bedrijf (uitgave van Vondel's werken door Van Lennep, dl. III, blz. 370), bisschop Willebord zeggen:

't Is Kersmis, 't Klooster viert Gods vrolijcke geboort,
De hooghste feest van 't jaer.

[2]) Zie Binterim, *Die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten der Christ-Katholischen Kirche*, Mainz, 1825, Bd. V, Th. 1, S. 541.

[3]) Zie Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 212.

[4]) Verg., wat ons land betreft, Moll, t. a. p., blz. 265—271, en vooral Wybrands, *Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen* (in Moll en De Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. III [Amst. 1876]), blz. 209—212.

[5]) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 417—425. Verg. ook Cassel, *Weihnachten*, Berl. z. j., S. 150—156.

[6]) Men kan ze met hunne getuigenissen vinden bij Hoffmann von Fallersleben, a. a. O., S. 423—425. Verg. ook Cassel, a. a. O.

R. Katholieke kerk voortgekomen, en wiens later heftig anti-papisme geene reden behoeft te zijn, om aan zijne waarheidsliefde te twijfelen, te minder, wijl hij zich bij zijne beschrijving van de kerstfeestviering in de kerken zijner vaderstad op de herinnering van zijne vroegere geloofsgenooten beroept. Ik bedoel den bekenden Walich Syvaerts in de »Voor-reden" van zijn thans zeer zeldzaam werkje »Roomsche mysterien", Amst. 1604 [1]). »Sy weten", aldus schrijft hij, »hoemen op Kersdach een wieghsken met een Beeldeken daer inne, nae een cleyn kindeken ligghende in de luyers gefatsoneert, opt hooch Autaer plachten te setten: ende dat d'Ouders hare kinderen met een wiegsken ende schelle in de kercke leyden: ende als de Priester onder de Misse het kindeken opt Autaer staende begoste te wieghen ende te singhen Eia, Eia, Eia, etc. [2]) zoo vinghen de kinderen voort mede aen elck zijne kindeken te wieghen ende Eia te singhen, maeckende daer benevens een groot gheluyt ende gheclanck met haere schellen, dat de gheheele kercke daer van vervult was: waer onder de Orghel op eene sonderlinghe wyse was spelende, die het spel hielp vercieren".

Zoo ging het te Amsterdam; op deze of dergelijke wijze ongetwijfeld ook elders [3]). Sommige leisen nu toonen duidelijk aan, dat zij oorspronkelijk bij het wiegen van het kindeke werden gebruikt. Men hoore slechts:

---

[1]) Fol. A 2verso—A 3recto.

[2]) Moll (*Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 213) meende in dit »Eia, Eia" de sequentie »Eia recolamus laudibus piis" (door Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, tom. II, p. 3, onder de sequentiën van Notker opgenomen) te herkennen, doch het is ongetwijfeld het »Eya, Eya, Eya" in de zeer geliefde kersthymne of kerstleis »Magnum nomen domini Emanuel", waarover beneden iets naders zal worden gezegd.

[3]) Het is jammer, dat Caspar Janszoon Coolhaes, die kerkelijke en volksgebruiken op zoo menigen feestdag beschreven heeft, niets heeft medegedeeld aangaande hetgeen op 't Kerstfeest placht te geschieden. Zie het daartoe betrekkelijke uit hoogst zeldzame werkjes van zijne hand medegedeeld door mijn vriend Dr. H. C. Rogge in *De Navorscher*, jaarg. VII (Amst. 1857), blz. 7 v., 33 v., 65 v., 99—101, en in de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* van Nijhoff en Fruin, nieuwe reeks, dl. VIII ('s Grav. 1875), blz. 277—304.

Het quamen drij Coninghen wt verre landen
Nv wiegen, nv wieghen wij.
Om gode te doen een offerande,
Des waren sij vro.
Alle mijnen troost, mijn toeuerlaet is Maria soon.

Sij quamen van Ooste, sij quamen van verre
Nv wieghen, nv wieghen wij
Al bijt verlichten van eender sterre
Des waren sij vro.
Alle mijnen troost, mijn toeuerlaet is Maria soon.

Maer doen sij binnen Jerusalem quamen
Nv wieghen, nu wieghen wij
Die claerheyt der sterre sij niet en vernamen
Des waren sij droef,
Alle mijnen troost [mijn toeuerlaet is Maria soon].

Zoo gaat het in de bron, die ik hier gebruik [1]), nog acht strophen voort. Ik zal deze leis echter niet verder vervolgen, wijl zij reeds in verschillende lezingen eerst door Alberdingk Thijm [2]), daarna door Moll [3]), eindelijk door De Coussemaker [4]) is uitgegeven. Alleen wil ik opmerken, dat zij eene der weinige is, die mij den indruk geven, dat haar refrein niet door allen gezongen, maar door allen gesproken werd [5]). Ik weet mij althans de woorden: »Alle mijnen troost, mijn toeverlaet is Maria soon" niet anders te verklaren. Wat het wiegen betreft, ziehier een ander oud »Leysliedeken", waaruit het eveneens schijnt te volgen.

---

[1]) Namelijk *Het Hofken der geestelycker Liedekens*, Lov. 1577, blz. xxviij—xxx.

[2]) In zijne *Oude en Nieuwere Kerstliederen*, Amst. 1852, blz. 158—160.

[3]) In het *Maandschrift voor den beschaafden stand* (uitgegeven door de Ringsvergadering van Amsterdam), jaarg. 1855, blz. 435—437, naar *Het Hofken* als boven.

[4]) In zijne *Chants populaires des Flamands de France*, Gand, 1856, p. 84—86, met de bijvoeging dat dit lied vooral in het westelijk gedeelte van Fransch-Vlaanderen nog steeds in zwang is (p. 87).

[5]) Verg. boven, blz. 368.

Ioseph gingh van Nazareth tot Betlehem
En Maria de moeder maghet ginck met hem,
Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat alderbeste kindeken,
Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
Het leyt daer by den os en' by dat eselken [1]).

'Tis geschiet te Bethlehem van Davids stam
Dat Maria Jesum [dat] soete kindeken wan,
Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
Het leyt daer by den os en' by dat eselken.]

Als waren de herderkens by desen wijck
Dat des Heeren Engel by haer quam claerlijck [2])
Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
Het leyt daer by den os en' by dat eselken.]

Wilt niet vreesen herderkens wilt wesen bly,
Siet dat ick u bootschap, is ghenucht veur dy,
Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
Het leyt daer by den os en' by dat eselken.]

---

[1]) Bekend is de eeuwenoude voorstelling van den os en den ezel in den stal te Bethlehem. Zij is in verband met Jes. I: 3 ontstaan uit de profetie van Habakuk III: 2, niet volgens den Hebreeuwschen tekst, ook niet volgens de Vulgata, maar volgens de Septuaginta. Reeds vóór Hiëronymus bestond zij; De Rossi vond haar reeds in een gedeelte eener inscriptie van 343. Hoe veelvuldig zij op oud-christelijke sarcophagen voorkomt, kan men met de afbeeldingen zien bij Von Lehner, *Die Marienverehrung in den ersten Jahrhunderten*, Stuttg. 1881, S. 314—320 en Taf. VI en VII. In sermoenen, kerstliederen en mysteriespelen, in „Biblia pauperum", schilderijen en beeldhouwwerken, overal vindt men in den stal van Bethlehem ook den os en den ezel. Zie voorts over dit onderwerp Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, Halis, 1841, tom. I, p. 335; Cassel, *Weihnachten*, Berl. z. j., S. 162—170; Tappehorn, *Ausserbiblische Nachrichten*, Paderb. 1885, S. 49—52, en vooral Wybrands, *Jezus' kribbe tusschen een os en een ezel* (in Moll en de Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen*, dl. IV [Amst. 1880], blz. 243—247).

[2]) D. i. Toen de herders te dier plaatse waren, verscheen de Engel des Heeren hun klaarlijk.

Doen hoorden die herderkens van d'Engelen daer,
Inden hoochsten glorie tot Gode claer
Nu wieghen wy, nu wieghen wy, dat [alderbeste kindeken,
Dat daer by die beestkens leyt in't cribbeken.
Het leyt daer by den os en' by dat eselken. [1]]

Dit over het wiegen van het kindeke. Men zou veel te ver gaan, als men alle kerstleisen daarmede in verband bracht. Verreweg de meeste hebben blijkbaar slechts gediend tot vervroolijking van den kerstnacht en de volgende dagen door galmend gezang. Wat de kerstspelen in dramatischen vorm gaven, dat gaven de leisen meestal in verhalenden trant. Het verhaal werd door eene enkele stem gezongen, en allen vielen in met het vaststaand gedeelte, dat wij nu maar kortheidshalve het koor zullen noemen.

Wie nu zongen in de kerken deze solo en dit koor? Het meest regelmatig en het meest in overeenstemming met latere kerkelijke gebruiken zou het zijn geweest, de solo toe te deelen aan een der kerkzangers, en het koor aan al de kerkzangers te zamen, zonder de aanwezigen te beletten mede te doen, voor zooverre het hun lustte. Zoo althans zou het tegenwoordig kunnen gaan, indien de oude leisen nog als beurtzangen in de kerken werden gezongen, wat evenwel, naar hetgeen mij van verschillende kanten verzekerd werd, het geval niet is. Alles zou dan uitgaan van het kerkkoor. Dat koor heft in den kerstnacht, na afloop van de eerste mis [2]), oudere of nieuwere kerstliederen aan [3]),

---

[1]) Ontleend aan *Parnassvs, dat is, Den Blijen-bergh*, 2de druk, Antw. 1623, blz. 140.

[2]) De eerste kerstdag is de eenige dag in het jaar, waarop door iederen priester drie missen worden gelezen.

[3]) Tot de oudere behooren nog steeds die, welke voorkomen in de boven (blz. 359) genoemde *Verzameling van oude en nieuwe gezangen* van 1799. De nieuwere, die echter met meer recht de oudere zouden moeten heeten, wijl zij aan de oudste en beste geestelijke liederboekjes zijn ontleend, worden veelal gezongen uit de *Oude en Nieuwere Kerstliederen* der gebroeders Alberdingk Thijm (1852). Doch ook uit de oude liederboekjes zelve leven nog sommige liederen in den mond des volks voort. Zoo

en geen der aanwezigen wordt verhinderd, ze in stilte mede te zingen, indien hij ze kent en zijn hart het begeert. Geene gemeente in ons vaderland, in steden of op dorpen, waar dit niet geschiedt en op de beide feestdagen wordt herhaald. Maar het koor geeft den toon, en de orde wordt nergens gestoord. Of dit echter in de middeleeuwen zoo was, meen ik te mogen betwijfelen. De levenslustigheid onzer vaderen was groot, en de kerk niet altijd bij machte, om oude gebruiken te keeren [1]). In 1290 verbood eene synode, onder den Utrechtschen bisschop Jan van Zyrik, mysteriespelen en maskeraden in de kerken te houden [2]), en eene eeuw later (1399) moest het Kapittel van S. Salvator te Utrecht nog op straffe van ontslag aan den rector der school, de scholieren en vooral de choralen verbieden, door het uitvoeren van dansen in de kerk de graven der heiligen te ontwijden [3]). Bij zulke toestanden mag men zeker

---

wordt bijv. het op blz. 72 v. mijner meergenoemde verhandeling medegedeelde kerstliedje „Herders hij is gebooren" thans nog in N.-Brabant en Limburg in de kerken gezongen.

[1]) Verg. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 263—265.

[2]) „Item ludos theatrales, spectacula, et larvarum ostensiones in ecclesiis et cimiteriis fieri prohibemus" (Van Heussen, *Batavia Sacra*, p. 168).

[3]) „Quod de cetero Rector scolarum ac scolares et maxime chorales in eadem ecclesia choreas ducere vel facere non debeant, nec praesumant, ne per ludibria hujusmodi ecclesia deturpetur, honestas et loca sacra, beatorumque martyrum sepulchra ipsorum pretioso sanguine rubricata foedarum personarum calcibus inquinentur. Si Rector scolarum vel quisquam choralium contra hoc salubre statutum facere praesumpserit, Rector ipse vel Chorales dicti statuti transgressores scolarum regimine et choralatus servitiis, quibus per hoc se reddiderunt indignos, eo ipso sint et noverint perpetuo se privatos" (Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, Lugd. Bat. 1703, p. 70). — Bij de rondvraag na de voordracht van deze verhandeling vroeg ons medelid J. P. N. Land, of er bij het zingen van de leisen in de kerken ook werd gedanst, daar haar rythmus er zich toe zou kunnen leenen en, gelijk bekend is, het dansen in de kerken in Frankrijk eerst in 1667 bij Parlementsbesluit uitdrukkelijk werd verboden (zie A. Czerwinski, *Geschichte der Tanzkunst*, Leipz. 1862, S. 93). Ik heb daarop toen geantwoord, dat het dansen in de kerken op groote feesten historisch vaststaat (zie bijv. Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenlieds*, S. 423—425), al ware het alleen door de beslui-

wel aannemen, dat ons land geene uitzondering zal hebben gemaakt op den algemeenen regel, die in de 16de eeuw op het vasteland van Europa moet hebben gegolden, dat bij het Kerstfeest op het altaar een Christuskindje werd geplaatst, waarvoor de kinderen kerstliederen zongen [1]). Ik ga verder. Bij zulke toestanden mag men veilig gelooven, dat de oude leisen in de kerken niet uitsluitend door de zangers op het koor, maar ook hier door een rector met zijne scholieren, dáár door eene geestelijke zuster met de aan hare zorgen toevertrouwde kinderen, ginds door een koster of zelfs door een geestelijke met de omstanders zullen zijn aangeheven, en dat zich hierin iets zal hebben afgespiegeld van het bont allerlei in het opgewekte volksleven van ons voorgeslacht. Deze dingen laten zich niet bewijzen; men kan er slechts uit verwante verschijnselen toe besluiten; doch alles wijst er heen.

Ik wil thans trachten, eenige der groepen, die ik mij voorstel, hunne leisen te doen hooren.

Pver natus in bethleem
vnde gaudet iherusalem
amor amor amor quam dulcis est amor

Assumpsit carnem filius
dei patris altissimus
amor amor amor quam dulcis est amor

---

ten van menig concilie tegen dit oud-heidensch gebruik (zie bijv. in de conciliën-verzamelingen van Harduinus, Mansi, Hartzheim en anderen het concilie van Avignon [1209], can. 17; Cognac [1260], can. 2; Bourges [1286], can. 22; Würzburg [1298], can. 4; Sens [1485], can. 3; Narbonne [1551], can. 47; Toledo [1566], can. 21), maar dat mij van dansen bij het zingen van leisen niets was gebleken. Thans voeg ik er bij, wat mij van welwillende zijde werd medegedeeld, dat nog vóór weinige jaren (en bijna zeker ook nu nog) in de achterbuurten van Enkhuizen op Kersttijd en Oudejaarsavond in de herbergen oude en nieuwe geestelijke liedjes werden gezongen en dat er ook werd gedanst. Ik achtte deze mededeeling, die iets te denken geeft, belangrijk genoeg, om haar hier te plaatsen.

[1]) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*, S. 425.

Per gabrielem nuncium
virgo concepit filium
amor [amor amor quam dulcis est amor]

Tamquam sponsus de thalamo
processit matris vtero
amor amor amor quam dulcis est amor

Cognouit bos et azinus
quod puer esset dominus [1])
amor amor amor quam dulcis est amor

Reges de saba [2]) veniunt
aurum thus myrram offerunt
amor amor amor quam dulcis est amor

Ponitur in presepio
qui regnat sine termino
amor amor amor quam dulcis est amor

Intrantes domum inuicem
salutant deum et hominem
[amor amor amor quam dulcis est amor]

Vnde semper angelicas
deo dicamus gratias
amor amor amor quam dulcis est amor [3]).

Thans volge eene geheel andere leis. Zij bevat een paar van die minder bekende legenden, die gedurende de middeleeuwen in grooten getale in omloop waren, en die men

---

[1]) Verg. Jes. 1: 3: „Cognovit bos possessorem suum et asinus praesepe domini sui".

[2]) Er staat „sada".

[3]) Ontleend aan het *Suuerlijc boeczken* van 1508 [fol. 13r—13v]. De tekst zonder het refrein en met omzetting van strophen en verandering van woorden is ook te vinden bij Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, tom. I, p. 334 (zie ook tom. IV, p. 258). Eene Dietsche vertaling met het Latijnsche refrein komt voor bij Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts*, N°. 6.

niet in de apocryphe evangeliën, zelfs niet in de »Historia Scholastica" van Petrus Comestor of de »Legenda aurea" van Jacobus de Voragine, maar in sermoenen en heiligenlevens moet zoeken. De eene is, dat bij het kraambed van Maria nevens Jozef ook Anastasia heeft gestaan. De H. Anastasia namelijk verloor in de vervolging van Diocletianus op 25 December 303 met eene menigte andere martelaren het leven. Doordien hare gedachtenisviering juist op den Kerstdag viel, schijnt zich de meening te hebben gevormd, dat zij bij de geboorte des Heeren was tegenwoordig geweest. De andere in deze leis voorkomende legende is van zeer miraculeusen aard. Maria namelijk zal hare handen te Nazareth hebben achtergelaten; doch bij de geboorte haars kinds te Bethlehem groeiden zij snel weder aan en zagen er zoo rood uit als goud. Na deze opmerking zal het anders duistere lied volkomen duidelijk wezen.

Ons is geboren een kindekijn
daer om so willen wi vrolic sijn.
laet ons hem dienen met herten [fijn]
want sinen naem die is ihesus
vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus

Als si ghelaghet [1]) [die] maghet marij [2])
so en wasser nyemant bij
dan ioseph ende anastasij
haer handen hadde [3]) si gelaten thuys
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Als si den gods sone ontfangen soude
doen wiessen haer handen also boude [4])
ghelijc den roden goude

---

[1]) Gheliggen = in het kraambed liggen.

[2]) Er staat eigenlijk: »Als ghi ghelaget maghet marij".

[3]) Er staat »hadden". Doch er is sprake van Maria alleen.

[4]) Snel.

het wasser wel een groot abuys [1])
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Als onse here gheboren was
ende maria daer af ghenas
als men inder scriftueren las [2])
van gheenen man en had si confuys [3])
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Men ley den heer inder cribben
van hoey was ghemaect sijn bedde
aen bey sijden quetste hi sijn ribben
nochtans bleef hi dominus
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Een osse ende een cleyn ezelkijn [4])
verwermden hem die leden sijn
van coude weende [5]) dat kindekijn
nochtans was hi dominus
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Die herdekens opten velde lagen
sie begonsten hem te versaghen [6])
van eender claerheyt diese sagen
si hadden gewilt wel wesen thuys
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

---

[1]) Abuys = wonder. Er staat eigenlijk: „si hadden wel een groot abuys".

[2]) Matth. I: 20.

[3]) Van niemand had zij smaadheid te verduren. Eigenlijk staat er: „van eenigen man en hadde confuys", hetgeen onzin is.

[4]) Verg. boven, blz. 380, noot 1. In mijne bron staat „ezelken".

[5]) Er staat: „van couden weenden".

[6]) Bevreesd te worden.

Die enghel sprac weset niet veruaert
ons is geboren eenen nieuwe standaert
[daer onder wij allen zijn bewaert [1]]
hi sal den viant maken confuys
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus]

Die herdekens songhen ha ha ha
ons is gheboren so ic versta
in excelsis gloria
et in terra pax hominibus
[vale sus sus sus
sprac maria tot ihesus [2]]

Tot de straks genoemde legenden aangaande Jezus' geboorte moet vooral ook gerekend worden die van den landman, die bij de vlucht van Jozef en Maria naar Egypte bezig was met zaaien, maar wiens koren door een wonderwerk terstond tot volle rijpheid kwam, zoodat hij onmiddellijk tot het maaien kon overgaan. Herodes, die de ouders met het kindeke achternazette, vroeg den landman, of hij hen niet had gezien; maar de landman stond den koning op zoodanige wijze te woord, dat deze onverrichter zake huiswaarts keerde. De bedoelde legende is ook in sommige mysteriespelen [3]) en

---

[1]) Deze regel ontbreekt in mijne bron. Ik heb hem aangevuld uit *Het Hofken*, blz. xiij.

[2]) Ontleend aan het *Suuerlijc boeczken* van 1508 [fol. 10v—11r]. De uitgever van *Het Hofken* van 1577, blz. xij v., heeft getracht eene betere lezing van deze leis te geven, door er de tegenwoordigheid van Anastasia en het wonder van Maria's handen uit weg te nemen Naar deze lezing heeft Moll haar doen afdrukken in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland*, 1ste jaarg. (1856), blz. 201 v. In de *Niederländische geistliche Lieder* van Hoffmann von Fallersleben komt onder N°. 15 wel een kerstlied met denzelfden beginregel voor, maar het vervolg is geheel anders.

[3]) Men vindt haar in *Le geu des trois roys* (Jubinal, *Mystères inédits du quinzième siècle*, Par. 1837, tome II), p. 117—131. Als pantomime werd zij in 1431 gespeeld te Parijs bij gelegenheid van de feesten ter eere van den jeugdigen Engelschen koning Hendrik VI (Monstrelet, *Chroniques*, Par. 1596, vol. II, fol. 77v: »Et depuis le Poncelet en tirant vers la seconde porte de la rue S. Denys, auoit personnaiges sans parler de la natiuité [de] nostre Dame, de son mariage, et de l'adoration des trois

kerstliederen [1]) verwerkt. Hier hebben wij haar in eene leis. Eene andere bijzonderheid is deze. Wijl Herodes het kindeke niet had kunnen vinden, zond hij mannen uit, om het te zoeken. Dezen gingen van land tot land en doodden aldaar alle kinderen beneden de twee jaren. Niet minder dan honderd vier en veertig duizend kleinen werden door hen omgebracht. Dit getal is ontleend aan Openb. XIV : 3 [2]). Doch ziehier de leis zelve.

Jesus kerst van Nazareene
Hi is gheboren van eender maghet reene
Daer om is God ghebenedijt.

Alle die engelen van hemelrijc
Ende al die herderkens van aertrijc
Sij songen, si hadden groot iolijt
Jesus kerst van nazareene. etc.

Herodes die heuet vernomen
Daer is een nyen coninc gecomen
Die rijcker soude sijn dan hi.
Je[sus kerst van nazareene. etc.]

Herodes heuet ghesworen
Hi sal alle kinderen dooden in thoren
Die onder die twee iaren sijn
Jesus kerst van nazaree[ne]. etc.

Roys, des innocens, et du bon homme qui semoit son blé: et furent ces personnages tres-bien iouëz". Nog in de 18de, ja tot in het begin der 19de eeuw, speelde men in eene geestelijke school te Duinkerken een klein Vlaamsch tooneelstukje, getiteld *De vlucht nae Egipten* en bestaande uit eene samenspraak tusschen Maria, Jozef, den akkerman en twee moordenaren. Men kan dit stukje afgedrukt vinden in de *Annales du Comité flamand de France,* 1854—1855 (d. i. tome II), Dunkerque, 1855, p. 77—82.

[1]) Zie bijv. A. Dullen, *Carols and Poems from the fifteenth century to the present time*, Lond. 1885, p. 49—54. Van veel jonger dagteekening is een kerstlied, waarin de akkerman voorkomt, bij Lootens en Feys, *Chants Populaires flamands*, N°. 20.

[2]) Zie het *Breviarium Romanum,* in Octava SS. Innocentium, lectio 1.

Hi dede soecken hier en daer
Jonge kinderkens van twee iaer
Die dede hi alle nemen dlijf.
Jesus kerst van naza[reene]. etc.

Doen Maria dat verhoorde
Datmen alle kinderen vermoorde
Des leedt si in haer hert verdriet
Jesus kerst van nazareene. etc.

Si sprac tot Joseph sonder sparen
Maect v bereet, laet ons gaen varen
Wi souden wech sijn, tis meer dan tijt
Jesus [kerst van nazareene. etc.]

Maria quam aldaer gheuaren
Dair een man sijn coren ginc sayen
Si groete hem ende reet voerbi.
Je[sus kerst van nazareene. etc.]

God groet v man diet coren saeyt
Comter yemant die v na mi vraecht
So segt dat ic hier leden [1]) ben.
Jesus kerst [van nazareene]. etc.

Doe Maria was wech gheuaren
Doen quam Herodes met sijnder scaren
Dat coren was rijp ter seluer tijt.
Jesus [kerst van nazareene. etc.]

God groet v man die mayt v coren
Saechdy hier eenige vrouwe te voren
Die met haer hadde een kindekijn.
Jesus [kerst van nazareene. etc.]

Doen ic hier sayde dat ik nu maye
Doe sach ic hier een schoon vrouwe varen
Si was ghecleet met wit habijt.
Jesus kerst van naza[reene]. etc.

---

[1]) Voorbijgegaan.

Herodes sprac tot sinen heeren
Wij willen weder thuyswaert keeren
Si mach wel wten lande sijn.
Jesus kerst [van nazareene]. etc.

Herodes sprac tot sinen lieden
Hoort wat ic v sal ghebieden
Gaet henen soect dat kindekijn
Jesus kerst van nazareene. etc.

Si ghingen van lande te lande varen
Die onder de twee iaren waren
Die dooden sij tot alder tijt
Jesus kerst [van nazareene.] etc.

Doen waenden sij dat kindeken te verdoen
Mer het was in egipten ghevloen
Ten wilde noch ghedoot sijn niet.
Jesus [kerst van nazareene. etc.]

Hondert [1]) ende .xliij. duysent reyn
Waren daer ghedoot kinderen cleyn
Sij willen alle Gods engelen sijn.
Jesus [kerst van nazareene. etc.]

Nu bidden wij desen kinde
Dat hi ons allen bringhe
Hier bouen in sijn eeuwich rijck
Jesus kerst van nazareene. etc.

Alle die engelen van hemelrijc
Ende alle clergie van eertrijc

---

[1]) In mijne bron en in alle daarmee verwante uitgaven staat „Duysent". Doch vooreerst klinkt het zeer vreemd, en ten andere heeft Openb. XIV : 3, of liever het *Breviarium Romanum*, l.l., het getal honderd. Ook een der kindermoorders in het boven (blz. 387, noot 3) aangehaalde *Gen des trois roys*, p. 132, zegt:

Cent et .XLIIII. milliers
Avons occis de nos aciers.

Si verblijt van desen dinck
Jesus kerst van nazareene
[Hi is] Gheboren van eender maghet reene
Daer om is God ghebenedijt [1]).

Ik wil dit gedeelte mijner verhandeling niet besluiten, zonder daarin eene leis van geheel anderen, namelijk van allegorischen aard, te hebben opgenomen. Wel is waar heeft Moll haar reeds naar eene jongere bron uitgegeven [2]), maar ook hier mag zij geenszins ontbreken. Moll achtte haar te recht merkwaardig zoowel om vorm als inhoud. Dat die vorm de leisvorm was, wist hij niet, maar hij gevoelde er blijkbaar al het eigenaardige van. In den inhoud herkende hij het eeuwenoud symbool van Christus als den pelikaan, die met zijn eigen bloed zijne jongen onderhoudt, en de wijze, waarop de dichter of dichteres dit zinnebeeld verder heeft uitgewerkt, door Maria als eene duif en Herodes als een gier voor te stellen, trof hem ondanks het samengestelde der allegorie, die door zinnebeelden tracht aan te vullen, wat er aan denkbeelden ontbreekt. Om kort te gaan, hij noemde dit lied in zijne soort een juweeltje, en zoo zal ieder het gaarne noemen, die het in zijne fijnheid van gedachte en liefelijkheid van versbouw heeft leeren kennen.

Nv laet [ons [3]] dancken ende louen
den hogen god [al] van hier bouen.

---

[1]) Ontleend aan het *Deuoot ende profitelijck boeczken* van 1539, fol. cxxij^{v}—cxxiij^{v} Ik heb aan dezen tekst de voorkeur gegeven boven den korteren van het *Suuerlije boeczken* van 1508 [fol. 12^{r}—13^{r}], en den eveneens korteren van *Het Hofken* van 1577, blz. xvi v. (ook afgedrukt in het *Schoon suyverlijck Boeczken* bij Cornelis Claesz. te Amsterdam, fol. 13^{v}—14^{v}). Verg. voorts Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts*, N°. 4, en Alberdingk Thijm, *Oude en Nieuwere Kerstliederen*, N°. 70. Eene veel uitvoeriger bewerking van het onderwerp levert eene andere leis in het mij toebehoorend *Geestelijk Leysen-boeczken*, Dordr. bij Hendrik Walpot (tusschen 1728 en 1759). Zij is te lang, om haar hier mede te deelen. Ik zal haar weleens afzonderlijk in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis* plaatsen.

[2]) In zijn *Johannes Brugman*, dl. II, blz. 162—164.

[3]) Door mij ingevoegd uit het *Deuoot ende profitelijck boeczken* van 1539, fol. cxiij (bis)^{v}, en uit *Het Hofken* van 1577, blz. l.

die waerheit en is niet gheloghen.
dat vogelkijn
een pellicaan mach hi wel heten
hi is soe fijn

Te nazarette so is hi comen.
een tortelduue heeft hem vernomen.
die welcke ontfinc tot onser vromen [1])
dat vogelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn]

Doen nam [2]) ioseph staphans [3]) die goede
die tortelduue in sijn hoede
dat wilde hi [4]) so ic mi beuroede
dat vogelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn]

Negen maenden was hi gedragen
al door die duue ten sijn geen sagen [5])
si aenbaden [6]) oec alle daghe[n]
dat vogelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn]

Dat huys des paeys [7]) had hi vercoren
daer in waest dat hi was gheboren

---

[1]) Voordeel.

[2]) Aldus het *Deuoot ende profitelijck boeczken* van 1539. Mijne bron heeft »had".

[3]) Fluks.

[4]) Namelijk het vogelkijn.

[5]) Aldus *Het Hofken* van 1577. In mijne bron staat: »al ouer duue en was geen sage".

[6]) D. i. zij aanbad hem. Aldus te recht de bovengenoemde boekjes van 1539 en 1577. Mijne bron heeft »si aenbadent".

[7]) De naam Bethlehem beteekent »huis der spijze", »broodhuis". Men wist dit in de middeleeuwen even goed als thans, en sprak toch van

daer mede hielt [1]) hi dat was verloren
dat vogelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten,
hi is soe fijn]

Dits eenen ghier nv comen te voren
ende heues in sijn herte toren [2])
ende ducht dat hem noch sal becoren
dat vogelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn]

Sijn claeuwen so heeft die gier [3]) ontdaen
ende wil begrijpen den pellicaen
het is om niet hi is ontgaen
dat vogelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn]

Al daer ioseph lach en sliep
een heilich enghel tot hem riep.
staet op ioseph in egipten vliet
dat vogelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn]

Doe wilde die gier van rouwe steruen
om dat hi des vogelkens moeste deruen
menich ionck dede hi bederuen.
dat voghelkijn
[een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn]

Bethlehem als „huys des paeys". Wat daartoe aanleiding heeft gegeven, is mij onbekend, doch de gissing ligt voor de hand, dat men „domus panis" met „domus pacis" heeft verward, of misschien (hoewel dit veel meer bezwaar oplevert) „huys der peys" met „huys der spijse".

[1]) Behield.

[2]) En heeft daarover toorn in zijn hart.

[3]) Er staat abusievelijk „dier", evenals drie regels lager „vogelken". Een paar andere drukfouten heb ik stilzwijgend verbeterd.

Als die tijt was ouerleden [1])
van tweendertich iaren dat is waerheden
track tot iherusalem in die stede
dàt vogelkijn
een pellicaen mach hi wel heeten
hi is so fijn

Daer wert gheuaen [2]) die pellicaen
ende soechde die ionge met sinen bloede saen [3])
wt rechter oetmoet die hem quam aen.
dat vogelkijn
een pellicaen mach hi wel heeten
hi is so fijn

Nv laet ons bidden met herten goet
dat hi ons [behoede [4]] voer die helsche gloet
die voer ons storte sijn heylich bloet
dat vogelkijn
een pellicaen mach hi wel heten
hi is soe fijn [5])

Ik heb mij tot dusverre bijna uitsluitend op het gebied der middeleeuwen bewogen en de leisen, die als proeven moesten dienen, zooveel mogelijk aan de tijden vóór 1500 ontleend. Vanzelf echter rijst de vraag, hoe het verder met deze liederen gegaan is. Op die vraag wil ik ten slotte nog trachten eenig antwoord te geven.

Dat men de leisen omstreeks het genoemde jaar 1500 met gewone kerstliederen begon te verwarren, is ons reeds

---

[1]) Voorbijgegaan.

[2]) Gevangen.

[3]) Spoedig. Het Engelsche „soon". Hier, gelijk meermalen, slechts een stopwoord.

[4]) Aangevuld uit het *Deuoot ende profitelijck boeczken* van 1539. *Het Hofken* van 1577 heeft „hoede".

[5]) Ontleend aan het *Suuerlijc boeczken* van 1508 [fol. 23r—24r]. Uit de aanteekeningen is reeds gebleken, dat deze leis óók voorkomt in de genoemde geestelijke liederboekjes van 1539 en 1577.

vroeger gebleken [1]), en ik meen er een bew
zien, dat hun eigenaardig karakter van beu
kens aan uit het oog werd verloren, of al
ze niet meer als beurtzangen zong. Bij de
wustheid der 15de eeuw, dat de kerk een
behoefde; bij den dieperen ernst, die zich
de gemoederen begon meester te maken; bij
pogingen, die jarenlang van allerlei kanten
van de kerkelijke toestanden werden aang
vermakelijkheden als de mysteriespelen [2]) en l
als de leisen door meer ernstige geestelijken
uit de kerken worden geweerd. Dat er desr
vooral in groote steden veel van moest over
het welbekende taaie leven van volksgebruike
De beschrijving van de kerstnachtvreugde te A
Walich Syvaerts [3]) is daar, om te doen zien,
hoofdstad van de Noordelijke Nederlanden
16de eeuw toeging.

Natuurlijk legde de Hervorming en hare
de Tegenhervorming de laatste hand aan
neemt niet weg, dat in de Katholieke kerken
land het wiegen van het kindeke onder vrooli
lang bleef voortduren [4]), en dat het zich zelf
sche kerken aldaar nog eenigen tijd heeft staan

---

[1]) Zie boven, blz. 374 v.

[2]) Nog in 1498 werd te Delft op den Zondag na Driel
ari) onder een geweldigen toeloop van volk „in der K
spul gespeelt van den drie Coningen, dat Priesters war
tot versceyde dooren in te paerden" enz. enz. (v. Heus
copatus Ultrajectensis, p. 399; verg. hetzelfde bericht
schrift reeds bij Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stadt U*
blz. 213).

[3]) Zie boven, blz. 378.

[4]) Zie Hoffmann von Fallersleben, *Geschichte des d*
liedes, S. 430—437.

[5]) Zie Hoffmann von Fallersleben, a. a. O., S. 425—
verdient, dat Luther's ijverige aanhanger Joannes Ma
werking van het oude lied „Joseph, lieber Joseph me

Daarentegen was het in de Gereformeerde kerken van Zwitserland, Frankrijk en de Nederlanden schier ondenkbaar. Evenzoo het zingen van kerstliederen in de kerken, laat staan van leisen.

En toch, al klinkt het nóg zoo vreemd, toch hebben zich sporen van dit laatste tot in de 17de en 18de eeuw in een paar gemeenten van Friesland vertoond [1]); eenmaal heeft men zelfs gepoogd, benevens verschillende oude lofzangen en geestelijke liederen ook eenige leisen in Nederlandsche Gereformeerde kerken te doen invoeren. Deze poging ging niet uit van Krypto-Katholieke gemeenteleden, maar van eene Provinciale Synode, met goedkeuring van de Staten der Provincie. Ik heb hier het oog op de »Hymni ofte Loff-Sangen", die, overeenkomstig de Utrechtsche »Kerckenordeninghe" van 1612 [2]), zijn bijeengebracht door eene Commissie uit de Synode van Utrecht, en met privilegie van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden zijn uitgegeven te 's-Gravenhage in 1615 [3]). Het geheele streven

---

met het opschrift: »Ein Kinder Joseph, nicht in der Kirchen, sondern im Hause zu singen" (Hoffmann, S. 425 f.). Het zingen van de kinderen in de kerken op het Kerstfeest moet dus gebruikelijk geweest zijn.

[1]) Zie wat ik dienaangaande geschreven heb in het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, dl. I ('s-Grav. 1885), blz. 30—32.

[2]) Deze kerkordening, die in 1612 tweemaal afzonderlijk werd uitgegeven, is ook afgedrukt in het *Groot placaatboek van Utrecht* door v. d. Water, Utr. 1729, dl. I, blz. 359—374. Men kan haar ook, van eene belangrijke inleiding voorzien, vinden bij Hooijer, *Oude kerkordeningen*, Z.-Bomm. 1865, blz. 389—422.

[3]) Zie over dit boekje Dr. A. v. d. Linde, *Het oudste gezangboek voor de openbare godsdienstoefeningen in de Nederlandsche Gereformeerde kerk*, 's Grav. 1869, de Inleiding. Voetius heeft het gekend en hoogst waarschijnlijk ook gezien (*Politica ecclesiastica*, Amst. 1663, pars I, p. 528). Twee eeuwen na het verschijnen er van vond Heringa een exemplaar, waarvan hij uitvoerig verslag gaf in zijn *Kerkelijke raadvrager en raadgever*, dl. II, st. 2 (Utr. 1826), blz. 245—353. Naar een tweede exemplaar leverde Dr. A. v. d. Linde eene reproductie zonder de zangwijzen in zijn zooeven genoemd werkje. Over de vier in 1869 bekende exemplaren, waarin nog weer twee verschillende uitgaven te herkennen zijn, schreef de hoogleeraar J. I. Doedes in de *Godgeleerde Bijdragen*, dl. XLIII (Leyd. 1869), blz. 193—200, 305—319. Ik gebruik hier een vijfde exemplaar, dat aan de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam behoort.

was, aan de gemeente, nevens de honderd
en de weinige daarachter geplaatste gezar
andere »Schriftuyrlijcke Lof-sanghen ende C
dekens" in handen te geven [1]). Daartoe k
der schoonste oud-kerkelijke hymnen, eenige
ontleende zangen over de geboorte, het lijde
de begrafenis, de opstanding en de hemelvaa
eenige liederen op Pinksteren en bij ander
maar ook drie in een nieuw kleed gestok
ééne, die wij reeds hebben leeren kennen a
tot de 10de eeuw [2]), ééne, die uit de 14de af
te wezen [3]), en ééne, die vertaald is uit het
lijk bijna alles, wat in deze verzameling voo
ring poëtisch gehalte is, zoo zijn ook de dri
gladder, maar niet schooner in afgedrukt.
de proefneming — want meer dan eene p
het niet [5]) — geheel is mislukt. De gemeen

---

[1]) Zie het gedeelte der Utrechtsche kerkordening
opschrift draagt »Vande Kerckelijcke Ghesanghen" (
blz. 405).

[2]) Zie boven, blz. 371 v. In de *Hymni* N°. 4. De te
ghy comen Iesv Christe Heer") is sterk veranderd, m
hoofdzaak dezelfde als bij Theodotus, *Het paradys de*
sangen (uitgave van Antw. 1632, blz. 14 v.). Er blij
de zangstorende be-mol bij Theodotus foutief is.

[3]) »Een Kindeken is ons geboren in Bethle'em". In
Eveneens sterk veranderd naar de leis, waarvan het be
boven, blz. 363 v.

[4]) »Siet Emanvel o Naam seer wijdt vermaart". In
De Latijnsche leis begint aldus:

Magnum nomen domini Emanuel,
Quod annunciatum est per Gabriel.

Men kan haar in vele onzer leisenboekskens vinden,
hymne, in de jongere als leis, in *Het prisel der gheeste*
Het paradys der Gheestelycke lof-sangen met de zangnot
entegen hebben Daniel, Mone en anderen haar niet gek
kunnen volgen, dat zij tot de Nederlanden is bepaald g

[5]) Dit blijkt uit meer dan ééne plaats in de Voorred
uitgave van Dr. A. v. d. Linde, blz. VIII, IX en XII.

wijzer te zijn geweest dan de heeren predikanten. Ik deel de zaak ook slechts mede als curiositeit. Want waarlijk, het mag wel eene curiositeit heeten, dat oude leisen zijn verwerkt tot Gereformeerde gezangen.

Terwijl dit van Protestantsche zijde geschiedde, ging men van Katholieken kant voort, de meest bekende leisen te herdrukken en er nieuwe bij te dichten. Wijl men de begrippen »leis" en »kerstlied" vaak met elkander verwarde, droegen vele dier nieuwe wel den naam, maar niet het karakter der ware leisen. En omgekeerd werd menig lied als kerstliedeke in de wereld gebracht, terwijl het overeenkomstig zijn vorm eigenlijk eene leis had moeten heeten. Voorts missen die latere leisen, met uitzondering van enkele, de beminnelijke naïeveteit, die de middeleeuwsche gewoonlijk kenmerkt. Daar zijn er zelfs bij, waarin Coridon, Tyter, Amyntha en Leander dienst doen [1]). Ook is het een treurig bewijs van geestelijke armoede en gebrek aan vinding, dat sommige liefelijke gedachten telkens terugkeeren en enkele bevallige versregels in verschillende liederen worden herhaald [2]). Slechts weinigen is het gelukt, iets meer dan middelmatigs op dit gebied te leveren. Één hunner munt nog weer boven de anderen uit. Hij heeft zijn gedichtje getiteld: »Liedeken tot het Nieuw-gebooren Kindeken Jesus", maar het is in den leisvorm geschreven, en daarom wil ik er hier met een paar woorden over spreken. De auteur is de welbekende Jezuïet Adrianus Poirters, en het werkje, waarachter deze leis voorkomt, is: »Het masker vande wereldt afgetrocken", dat van 1646 tot onzen tijd minstens vier en

---

[1]) Zie bijv. *De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens*, Antw. 1701, blz. 3, 7, 53, 73, 79. Verg. de opmerking der gebroeders Alberdingk Thijm in hunne *Oude en Nieuwere Kerstliederen*, Amst. 1852, Voorreden, blz. xx: »In zonderheid zien wij in den loop der XVIIe Eeuw eene liedersoort opkomen, die bij voorkeur door de Paters Jezuïeten schijnt beoefend te zijn; het is de Pastorale of het Herdersliedeken".

[2]) Zoo komen bijv. de »straffe kou" en de »teere leden", rijmwoorden als »Jesse stam" en »onnosel lam", en versregels als »Na, na, na, kintje teer, Sus, sus, en krijt niet meer" in meer dan één liedje voor. Zie o. a. *De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens*, Antw. 1701, blz. 16—22.

dertig drukken heeft beleefd [1]). In de exemplaren, die ik heb kunnen raadplegen, bestaat de bedoelde leis uit slechts vier strophen. Hoe de vijfde er in verschillende geestelijke liederboekjes is bijgekomen, weet ik niet, doch met die vijfde er achter luidt het lied aldus:

O Herderkens al soetjens en sonder getier,
Messias rust alhier:
Na, na, na Kindtje kleyn,
Na, na, na Kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept nieuw-gebooren Vorst van Israel,
Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Goey-liedekens van buyten al stillekens al
Die komt in desen stal:
Na, na, na Kindtje kleyn,
Na, na, na Kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept nieuw-geboren Vorst van Israel,
Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Houd op van u stormen ghy Noorden windt
't Is uwen Heer dit Kindt.
Na, na, na Kindtje kleyn,
Na, na, na Kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept nieuw-geboren Vorst van Israel,
Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Nu Jesu, nu slaept, nu isser [2]) al gestilt.
Nu slaept alsoo ghy wilt.

---

[1]) Zie De Backer, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jèsus*, Liège, 1853, 4me série, p. 580.

[2]) Aldus bij Poirters. De noordenwind is bedoeld. In de liederboekjes, die het aan Poirters ontleend hebben, staat „isset".

Na, na, na Kindtje kleyn,
Na, na, na Kindtje reyn:
Slaept bloem van Jesse stam,
Nu slaept onnoosel Lam,
Slaept nieuw-gebooren Vorst van Israel,
Slaept kleynen Koningh, slaept Emanuel.

Noch weent ghy, noch schreyt ghy uyt bitteren rouw,
In dese straffe kouw:
Het stroy is al te hert,
'T doet u teer leden smert,
O blom van Jesse stam,
Mijn aldersoetste Lam,
Comt, comt dan liever rusten in ons hert,
Comt, comt dan liever rusten in ons hert [1]).

---

[1]) De vier eerste strophen heb ik ontleend aan den 12den druk van *Het masker vande wereldt afgetrocken*, Antw. 1688, blz. 369; de vijfde strophe aan *De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens*, Antw. 1701, blz. 17, met verandering van de woorden „o Jesu" in de twee laatste regels in de woorden „dan liever", zooals ik die vond in het mij toebehoorend *Geestelijk Leysen-boeckken*, Dordr. bij Hendrik Walpot, z. j. De melodie van dit lied is afgedrukt in *Den singende swaen*, Antw. 1664, blz. 418.

Bij de discussie over deze verhandeling las ons medelid N. Beets een viertal kerstliederen of liever fragmenten van kerstliederen voor, weleer door hem te Leiden, te Heilo en te Utrecht (waar ze door het sleutelgat zijner deur werden gezongen) uit den mond der jonge straatzangers opgeschreven. Al deze liederen waren zwaar, één zelfs zéér zwaar verminkt. Personen als Maria en Maria Magdalena, en zaken als de geboorte en de opstanding van Christus werden er met elkander verward. Het doel der mededeeling was dan ook alleen, om te vragen, of deze liederen mij ooit in druk waren voorgekomen. Mijn antwoord was, dat deze liederen geene leisen zijn noch in den leisvorm gedicht; dat zij, voor zooveel mij bekend is, in geene liederboekjes gedrukt staan, maar wel herinneren aan dergelijke fragmenten, eveneens te Utrecht opgevangen en in *De Navorscher* van 1865 geplaatst (blz. 72); eindelijk, dat er meer zulke liederen bij mondelinge overlevering zijn bewaard gebleven zonder ooit gedrukt te zijn, zoodat er naast den stroom der gedrukte blijkbaar een andere van niet gedrukte loopt. Reeds in mijne verhandeling over het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming (blz. 26) heb

Wat ik in den aanvang zeide dat geschieden zou, is geschied: de leisen hebben in deze verhandeling het leeuwendeel ontvangen. Toch moeten zij, wat letterkundige schoonheid betreft, meestal voor de kerstliederen onderdoen. Misschien is het een gevolg van den zwaar geschonden staat, waarin zij bijna alle tot ons zijn gekomen, misschien ook van hunne dagteekening uit een tijd, toen de kunst onbeholpener was dan in de tweede helft der 14de en de eerste helft der 15d eeuw, waaruit onze beste geestelijke liederen afkomstig schijnen te wezen. Doch hoe dit zij, zeker is het, dat hetgeen haar aan schoonheid mocht ontbreken, door hare belangrijkheid ruimschoots wordt vergoed. Zij zijn een uitgestorven tak van onze letterkunde, maar een tak, die een stuk kerkelijk leven vertegenwoordigt. Evenzeer als de kerstspelen, waarmede zij gelijktijdig hebben bestaan, doen zij ons nog na vier en meer eeuwen zien, hoe het voorgeslacht zijn Kerstfeest placht te vieren. Wat schilderingen van de geboorte des Heeren vertolkten op muurvlak of paneel, wat zoogenaamde Bethlehems en kribben in beeldhouwwerk te aanschouwen gaven [1]), wat kerstspelen brachten in den vorm

---

ik den wensch uitgesproken, dat eene bekwame hand al deze uit den mond des volks opgevangen oude geestelijke liederen bijeenbrengen mocht. Blijkens *De Navorscher* van 1865 (blz. 38) leven zij niet slechts te Utrecht, maar ook in Waterland en in de omstreken van Enkhuizen nog voort. Sommige schijnen algemeen verspreid te zijn geweest, zoodat men ze, zij het ook in zeer verschillende lezingen, op tamelijk ver van elkander gelegen plaatsen terugvindt Zoo bijv. een driekoningenlied in Waterland (*De Navorscher* van 1865, blz. 38), dat overeenkomt met een nieuwjaarslied van de nachtwachts te Amsterdam (*De Navorscher* van 1887, afl. 7, binnenzijde van den omslag), maar vooral het liedje „Op eenen kersemisavond", dat aan alle oude Leidenaars bekend is, en in den vorm van „Op een driekoningenavond" nog in 1865 te Utrecht (*De Navorscher* van 1865, blz. 72) en nog vóór zeer weinige jaren te Krommenie gezongen werd (volgens eene vriendelijke mededeeling). Doch zoover deze liederen te mijner kennis zijn gekomen, schuilt er geene enkele leis onder. Zij behooren dus niet tot mijn tegenwoordig onderwerp. Wie er de geschiedenis van wil schrijven, leze ook Moubach, *Godsdienstplichten, kerk-zeden en gewoontens van alle volkeren der waereldt,* 's Grav. 1727, dl. V, blz. 326, eene bladzijde, die allicht niet zou worden opgemerkt.

[1]) Zie over de „Bethlehems", die naar het voorbeeld van S. Francis-

van een drama, dat gaven de leisen in dien van een verhaal. Bij al het andere was men toeschouwer of ook toehoorder, bij de leisen alleen was men persoonlijk betrokken, men zong ze zelf mede, men nam er een werkzaam aandeel aan. Hier is het gemeentegezang in wording. Eerst bepaalt het zich tot een onbegrepen »Kyrie eleison"; daarna breidt het zich tot eenige regelen in de landtaal uit; het eindigt met zich een zelfstandig aandeel bij de openbare godsdienstoefeningen te verwerven. Uit het galmend »Kyrieleis" is het statig gezang der gemeente gegroeid, en de leis vormde den overgang [1]). Neemt men dit in aanmerking, dan kan het belang der leisen niet licht te hoog worden aangeslagen.

Aan het einde van deze verhandeling gekomen, wil ik trachten, het gesprokene in eenige punten saam te vatten. Wijl het hier een nieuw onderwerp geldt, kan het zijn nut hebben, de slotsom van het onderzoek terstond met juistheid te omschrijven.

Het woord »leis", oudtijds gespeld »leys", »leyse", »leysene" enz., en soms vrouwelijk, doch meestal onzijdig gebruikt, komt af van »Kyrie eleison" of liever van de afgeknotte vormen »Kyrieëleis", »Kyrieleis" en dergelijke. Het oudste woordenboek, waarin het voorkomt, is de »Gemmula vocabulorum" (1484) in voce »Celeuma". Later vindt men het in den »Thesaurus theutonicae linguae" te Antwerpen

---

cus waarschijnlijk door zijne ordebroeders heinde en verre verbreid werden, Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. II, st. 3, blz. 197 v. De Nieuwe Kerk te Delft had er een »gesneden in hout", dat »van Kersmisse tot Lichtmisse jaerlicx besyde 't hooch choor" gezet werd »na ouder gewoonte" (zie v. Heussen, *Historia episcopatus Ultrajectensis*, p. 400). De Domkerk te Utrecht bezat er een van zuiver goud, een geschenk van bisschop David van Bourgondië in 1489 (zie de uitvoerige beschrijving van dit merkwaardig kunststuk, dat in 1578 tot geld is versmolten, in v. d. Monde's *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, jaarg. V [1839], blz. 377 v.).

[1]) Verg. J. en W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, i. v. »Leis" (Bd. VI, Kol. 712).

bij Plantijn (1573) en in het »Etymologicum" van Kiliaan (1574). Plantijn en Kiliaan vertaalden het woord door »cantio natalitia", d. i. lied op Christus' geboorte, kerstlied. Dat er nochtans onderscheid tusschen kerstliederen en leisen bestond, blijkt uit de titels der oudste geestelijke liederboekjes (1508, 1539, 1577 enz.), waar de woorden »leysen" en »geestelijcke liedekens" steeds nevens elkander worden genoemd. Wat een kerstlied is, blijkt uit den naam zelven. Daarentegen moet het begrip van »leis" uit de leisen worden opgemaakt. Bij nauwkeurige beschouwing blijkt, dat wel is waar verreweg de meeste leisen kerstzangen waren, maar dat er ook paasch-, hemelvaarts-, pinkster-, bedevaarts-, zelfs schippers- en maaiersleisen bestonden. Kerstlied is dus geen aequivalent voor leis, en kerstleis is geen pleonasme. Het onderscheid tusschen kerstliederen en kerstleisen bestaat niet in den inhoud, maar in den vorm. De kerstleis namelijk heeft, evenals elke andere, eene soort van refrein. Dit refrein is echter geen letterkundig sieraad, maar een muzikaal »tutti". Eene leis is dus een beurtzang, waarin ééne stem door alle stemmen wordt afgewisseld; eene kerstleis is zulk een beurtzang op het Kerstfeest en de daarop volgende dagen tot en met 6 Januari. Omstreeks het jaar 1500 begon men het onderscheid tusschen kerstliederen en kerstleisen uit het oog te verliezen. In den loop der 16de eeuw werd de begripsverwarring steeds grooter, en in 1574 wist zelfs Kiliaan niet beter, of eene leis was een kerstlied. Wat het gebruik der leisen betreft, ongetwijfeld werden zij, evenals de kerstliederen, ook in huisgezinnen, scholen en godsdienstige gezelschappen gezongen, maar de plaats, waar zij bij voorkeur in zwang waren, schijnt de kerk te zijn geweest. Sommige moesten blijkbaar dienen, om er het Kindeke bij te wiegen, doch de strekking van alle was vervroolijking van het Kerstfeest, dat in de Westersche kerk te allen tijde het blijdste feest van het jaar was. De leisen schijnen niet uitsluitend te zijn aangeheven door de zangers op het koor, gelijk thans zou geschieden, indien zij nog werden gezongen, maar ook door kleinere groepen in de kerk, nu eens in het Latijn, dan eens in de landtaal, dan weer in een mengsel

van beide. Wat de kerstspelen te zien gaven als dra
dat gaven de kerstleisen te hooren als berijmd verh
Beide weken voor den meer ernstigen geest der 15de ee
De Hervorming en hare jongere zuster de Tegenhervorm
deden ze geheel uit de kerken verdwijnen. Van Protesta
sche zijde werd eenmaal eene poging gedaan, om beneve
vele andere gezangen ook drie oude leisen in de Gerefo
meerde kerken in te voeren. Dit geschiedde in de »Hym
ofte Loff-Sangen", uitgegeven te 's-Gravenhage, 1615. Va
R. Katholieken kant ging men steeds voort, de oude leise
te herdrukken en er nieuwe bij te dichten, al wist me
zelf niet meer, wat eene leis eigenlijk was. De leisen moeter
vooral in drie opzichten van belang worden geacht: al
uitgestorven tak onzer letterkunde, als eigenaardige uiting
van het kerkelijk leven en als overgang tot het gemeente-
gezang.

Widener Library
3 2044 092 697 747